

**MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETINING JIZZAX FILIALI**

**19-20 MAY
2023**

**ZAMONAVIY INNOVATSION
TADQIQOTLARNING DOLZARB
MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH
TENDENSIYALARI: YECHIMLAR
VA ISTIQBOLLAR**

1-QISM

Respublika miqyosidagi ilmiy-texnik
konferensiya materiallari to'plami

<http://journal.jbnuu.uz>

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETINING JIZZAX FILIALI**

**ZAMONAVIY INNOVATSION TADQIQOTLARNING
DOLZARB MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH
TENDENSIYALARI: YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR**
mavzusidagi Respublika ilmiy-texnik anjuman materiallari
to‘plami
(2023-yil 19-20-may)
1-QISM

JIZZAX-2023

Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. Respublika ilmiy-texnik anjuman materiallari to'plami – Jizzax: O'zMU Jizzax filiali, 2023-yil 19-20-may. 558-bet.

Respublika miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallarida zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari aks etgan.

Globallashuv sharoitida davlatimizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar samarasini yaxshilash sohasidagi ilmiy-tadqiqot ishlariga alohida e'tibor qaratilgan. Zero iqtisodiyotning, ijtimoiy sohalarini qamrab olgan modernizatsiya jarayonlari, hayotning barcha sohalarini liberallashtirishni talab qilmoqda.

Ushbu ilmiy ma'ruza tezislarini to'plamida mamlakatimiz va xorijlik turli yo'nalishlarda faoliyat olib borayotgan mutaxassislar, olimlar, professor-o'qituvchilar, ilmiy tadqiqot institutlari va markazlarining ilmiy xodimlari, tadqiqotchilari, magistr va talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari mujassamlashgan.

Mas'ul muharrirlar: DSc.prof. Turakulov O.X., PhD. Abdumalikov A.A.

Tahrir hay'ati a'zolari: p.f.d.(DSc), prof. Turakulov O.X., t.f.f.d.(PhD) Abdumalikov A.A, t.f.n., dots. Baboyev A.M., t.f.f.d.(PhD), dots. Abduraxmanov R.A., Eshankulov B.S., p.f.n., dots. Alimov N.N., p.f.f.d.(PhD) Alibayev S.X., p.f.f.d.(PhD) Karshiyev A.A., f.f.f.d.(PhD) Sindorov L.K., t.f.f.d.(PhD), dots. Nasirov B.U., b.f.f.d. (PhD) O'rolov A.I., f.f.f.d.(PhD) Ibragimov X.H., f.f.f.d. (PhD) Alibekov D.A., f-m.f.f.d. (PhD) Sharipov X.F., p.f.f.d.(PhD) Mingboyev U.X., p.f.f.d.(PhD) Norbekova B.Sh., i.f.n., dots. Tsoy M.P., Jo'rayev M.M., Boltayeva M.J.

Mazkur to'plamga kiritilgan ma'ruza tezislarining mazmuni, undagi statistik ma'lumotlar va me'yoriy hujjatlarning to'g'riligi hamda tanqidiy fikr-mulohazalar, keltirilgan takliflarga mualliflarning o'zlari mas'uldirlar.

KIRISH

Bugungi kunda jahon miqyosida hududlar va hatto mintaqalarning siyosiy, iqtisodiy, madaniy jihatdan bir-biriga integratsiyalashib borayotganligini kuzatib turibmiz. Bu jarayonda jamiyat xavfsizligi va barqarorligini ta'minlash ustuvor omilga aylanib bormoqda. Bugungi kunda ta'lim tizimiga yangi axborot-kommunikatsion texnologiyalarning tadbiiq qilinishi va rivojlantirilishi davr talabidir. Hozirgi davr, ya'ni "Axborot asri" har sohada axborot texnologiyalarini keng qo'llash talabini qo'yar ekan, mazkur yo'nalishda chuqur bilim va ko'nikmaga ega bo'lgan yosh kadrlarni tarbiyalashga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Zamonaviy ta'lim jarayonini rivojlantirish maqsadida mediata'lim dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlaridagi ilmiy markazlar tomonidan o'rganilmoqda. Mediata'limdan ko'zlangan maqsad esa yosh avlod mediasavodxonligini shakllantirishdir. Shu boisdan ham nufuzli ilmiy tadqiqot markazlarida jamiyat xavfsizligi va barqarorligini ta'minlashda mediata'limning imkoniyatlari va raqamli OAV tushunchalarini ilmiy jihatdan yoritish va tadqiq qilish ko'lamini aniqlashga alohida e'tibor qaratilgan. Demak, aytish mumkinki, boshqa sohalar qatori aniq va ijtimoiy fanlar tizimida rejalashtirilayotgan ilmiy tadqiqot maqsadlari, usullari va natijalarini O'zbekiston mediata'lim tizimiga tadbiiq qilish kelajakda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashda o'z samarasini beradi. Ayniqsa 2019-2021 yillarda xalqaro Internet axborot tarmog'ida milliy kontentni rivojlantirish kompleks dasturi tasdiqlanishi e'tiborga molik. Mazkur dasturda milliy kontent va IT-startaplar rivojlanishini qo'llab-quvvatlash davlat fondini tashkil qilishga alohida e'tibor qaratilgan.

Bu borada zamonaviy innovatsion tadqiqotlar, ularning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari muhim ahamiyatga ega desak mubolag'a bo'lmaydi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan bu yo'nalishdagi islohotlar samarasini yaxshilash, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo'yicha o'z yechimini kutayotgan muammolar yuqori salohiyatli ilmiy maktablar o'rtasidagi muhokamalar, munozaralar va ilmiy ma'ruzalar jarayonida o'z yechimini topadi.

Anjumanda ilg'or fundamental va amaliy tadqiqotlarning natijalari, mamlakatimizning intellektual nufuzini oshirish hamda izlanishlar natijasini tijoratlashtirish masalalari muhokama qilinadi.

Shu bilan birgalikda anjumanning asosiy maqsadlaridan biri, axborot kommunikatsiya texnologiyalari va dasturiy ta'minotlarini yaratishning ilmiy asoslarini takomillashtirish va ularni murakkab tizimlarni boshqarishda hamda ta'lim va ilmiy tadqiqot jarayonlarida joriy qilishning ilmiy, uslubiy va amaliy takliflarni ishlab chiqish, respublikamizda pedagogik kadrlar tayyorlash, yuqori malakali kadrlar tayyorlash istiqbollari hamda iqtisodiy sohalarida amalga oshirilgan islohotlarni yoritishdan iborat.

Anjumanning asosiy vazifasi, muhokama qilingan dolzarb muammolar va ularning yechimlari asosida O'zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish hamda ishlab chiqarish korxonalari muammolarini yechishga doir ilmiy

asoslangan takliflar berish, ta'lim muassasalari va ilmiy tekshirish institutlarida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijalarini muvofiqlashtirishdan iborat bo'lib, sohada faoliyat ko'rsatayotgan yosh olim, katta ilmiy-xodim-izlanuvchilar, magistrant va iqtidorli hamda iste'dodli talabalarga o'zlarining tadqiqotlari natijalarini ilmiy jamoatchilik muhokamasidan o'tkazish uchun ham yangi bir imkoniyat yaratadi deb hisoblaymiz.

Anjuman natijasida professor-o'qituvchilar, talabalar, ilmiy xodim-izlanuvchi, mustaqil tadqiqotchi, tegishli sohalar olim va mutaxassislari o'rtasida o'zaro ilmiy-ijodiy hamkorlik muhitini hamda o'zaro fikr-mulohaza va tajriba almashishlari uchun sharoit yaratib beriladi, ularni fan-texnika taraqqiyoti yo'lida birlashtiriladi. Shuningdek anjumanda mamlakatimizning intellektual nufuzini faol reklama qilish hamda izlanishlar natijasini tijoratlashtirish masalalari nazarda tutilgan.

Muxtasar qilib aytganda, yetuk malakali mutaxassislarni tayyorlashda amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish, tajriba orttirish, zamonaviy ta'lim jarayonini rivojlantirish va yangi o'qitish jarayonlarini soha muaammolariga bog'lash bo'yicha tizimli ishlarni yo'lga qo'yish kabi jarayonlarni jadal amalga oshirish katta marralarga erishishimizga turtki bo'ladi deb ishonamiz.

Shularni hisobga olib, turli iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion rivojlanish jarayonini va ilg'or texnologiyalarni joriy etishning hozirgi holatini chuqur o'rganish asosida uni yanada rivojlantirish yo'nalishlari va imkoniyatlarini muhokama qilish, respublika iqtisodiy salohiyatini oshirish va innovatsion tadqiqotlar uchun tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, sohalarda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan amaliy takliflar ishlab chiqish hamda ushbu jarayonlarni rivojlantirishni davlatimiz tomonidan qo'llab quvvatlashning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish mazkur respublika ilmiy-amaliy anjumanning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Mazkur anjumanda ishtirok etayotgan turli soha olimlari, hukumat idoralari vakillari, qishloq xo'jaligi mutaxassislari asosiy e'tiborlarni iqtisodiyot tarmoqlarini innovatsion rivojlantirish va zamonaviy texnologiyalar samaradorligini oshirishning yuqorida aytib o'tilgan tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy jihatlariga qaratsalar maqsadga muvofiq bo'lar edi, deb o'ylayman. Anjuman yakunida soha tarmoqlarining iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularni rivojlantirishning har bir yo'nalishidagi muammolarni hal etish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqilib, tegishli hukumat idoralari va tashkilotlariga taqdim etiladi, degan umiddaman.

**Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston
Milliy universitetining Jizzax filiali direktori**

O.Turakulov

1-SHO'BA

TA'LIM TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH: DOLZARB TENDENSIYALAR VA STRATEGIK YO'NALISHLAR

ОЛИЙ ТАЪЛИМ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР ИЛМ ПОЙДЕВОРИНИ МУСТАҲКАМЛАШГА АСОС БЎЛАДИ

п.ф.д., проф. Туракулов Олим Холбутаевич
Ўзбекистон Миллий университетининг Жиззах филиали

Бугун “Янги Ўзбекистон” шароитида ҳаётнинг барча соҳалари чуқур ислохотлар майдониغا айланган. Бу жараёнда ижтимоий соҳанинг асоси ҳисобланган таълим тизимидаги ўзгаришлар ҳақида тўлқинланиб сўзламасликнинг иложи йўқ. Аввало таъкидлаш жоиз, илм-фан тараққиётининг ҳар қандай ютуғи инсоният мушкулини осон қилишга, унинг муаммоларини қисман бўлсада ҳал этишга хизмат қилиши керак. Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар натижаси ўлароқ сўнгги йилларда таълим тизимининг барча босқичларини замонавий талаблар асосида ташкил этиш бўйича амалий ишлар ҳал қилувчи босқичга кирди.

Тарихий жиҳатдан Буюк ипак йўлининг марказидан жойлашган мамлакатимиз ҳар соҳада жумладан, таълим, фан, маданият, санъат ва сиёсат марказида эканлигини кўришимиз мумкин. Халқимизнинг бой илмий-маданий мероси, бебаҳо меъморий обидалар, тошга муҳрланган қадимий ёзувлар, турли осори атиқалар, нодир қўлёзмалар мамлакатимизнинг кўҳна тарихидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев бошчилигида кейинги йилларда амалга оширилаётган “Инсон кадри учун” тамойили асосида халқимизнинг фаровонлигини янада ошириш, иқтисодиёт тармоқларини трансформация қилиш ва тадбиркорликни жадал ривожлантириш, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини сўзсиз таъминлаш ҳамда фаол фуқаролик жамиятини шакллантиришга қаратилган ислохотларнинг устувор йўналишларини ривожлантириш мақсадида кўплаб натижаларга эришилмоқда. Жумладан, таълим соҳасида сўнгги беш йилликда амалга оширилган ислохотлар ушбу соҳада туб бурилиш ясади, десак асло муболаға бўлмайди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда кенг қўламли демократик ўзгаришлар, ёшлар сиёсатини такомиллаштириш ва янада қўллаб-қувватлаш, таълим ислохотлари орқали юртимизда “Янги уйғониш даври” бутун дунё таърифига кўра Учинчи Ренессанс пойдеворини қуриш асосий мақсадга айланди. Янги давр пойдеворини қуриш олдидан, албатта унинг мазмун-моҳиятини, мақсад ва вазифаларини чуқур англаб етишимиз ва бугунги авлодга тўғри етказиб беришимиз лозим.

Ўзбекистонда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохотларнинг мақсади инсон ва унинг манфаатлари, унинг хавфсизлиги ва фаровонлигини таъминлаш ҳамда баркамол авлодни вояга етказишга

қаратилганидадир. Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритгандан кейинги вақт ичида босиб ўтган тараққиёт йўли асрларга арзигулик самара ва мазмун касб этмоқда.

Маълумки, тараққиётни ҳаракатга келтиришда ва турмушда рўй бераётган жараёнларга ўз таъсирини ўтказишда жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маъданий-маънавий янгиланишнинг муҳим субъекти бўлган ёшлар, уларни баркамол шахс қилиб тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакатимизнинг ривожланиши, унинг тараққиёти, ёш авлоднинг таълим-тарбияси, замон талабига мос билимларни чуқур эгаллаган мутахассислар, уларнинг малакаси билан боғлиқ бўлиб келган. Шунинг учун ҳам юртимизда янги замон авлодини тарбиялаш, уларнинг дунёқарашини янгича шакллантириш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Бугунги кунда чинакам билимли, маънавиятли ва маърифатли одамгина инсон кадрини билиши, ўз миллий кадриятларини, миллий ўзлигини англаши, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун кураша олиши лозим. Келажак ёш авлоднинг янгича, эркин, мустақил фикрлайдиган, замонавий билим ва касб-ҳунарларни пухта эгаллаган, ҳақиқатни айтишдан чўчимайдиган, мавжуд қийинчиликлар, муаммоларни очиқ-ойдин баён этадиган, Ватанимизнинг равнақи ва келажаги учун масъулиятни ўз зиммасига оладиган, иқтидорли ва хорижий тилларни пухта эгаллаган ёшларни тарбиялашни тақозо қилади.

Президентимиз бошчилигида “Янги Ўзбекистонни” куриш учун иқтисодий, таълим, илмий-техникавий, ахборот технологиялари ва ижтимоий-гуманитар соҳаларда янги имкониятлар яратилмоқда. Охирги беш йил давомида мамлакатимиз ривожланиши ва тараққиёти буткул янги босқичга қадам қўйди, ҳаёт жараёнлари тезлашди. Жумладан, таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий қисмини, албатта, олий таълим тизимидаги ислохотлар ташкил этади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш мақсадида давлатимиз раҳбарининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони соҳада янги ислохотларни амалга ошириш учун дебоча вазифасини бажарди, десак асло муболаға бўлмайди.

Ушбу концепциянинг мазмуни мамлакатимиз олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини акс эттиради. Унда университет ва институтлар қамров даражасини кенгайтириш ҳамда таълим сифатини ошириш, рақамли технологиялар ва таълим платформаларини жорий этиш, ёшларни илмий фаолиятга жалб қилиш, инновацион тузилмаларни шакллантириш, илмий тадқиқотлар натижаларини тижоратлаштириш, халқаро эътирофга эришиш ҳамда бошқа кўплаб аниқ йўналишлар белгилаб берилган. Буларнинг барчаси таълим жараёнини янги сифат босқичига кўтариш учун хизмат қилади.

Шу билан бирга Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 19 майдаги “Таълим тўғрисида”ги Қонунининг янги тахрирда қабул қилиниши эса мамлакатимизда таълим соҳасидаги ислохотларга аниқ вазифаларни белгилаб берди. Бунини ушбу қонунни такомиллаштириш жараёнида 238 та нормага тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритилгани билан изоҳлаш мумкин.

Ушбу ҳужжатга интеллектуал тараққиётни жадаллаштириш, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш, илмий ва инновацион фаолиятни самарали ташкил этиш ҳамда халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш мақсадида фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини ривожлантириш сингари вазифалар асос қилиб олинди.

2022 – 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг “Тараққиёт стратегияси”да кўрсатиб ўтилганидек, мамлакатимизда сўнгги беш йилликда амалга ошириладиган ислохотлар натижасида “Янги Ўзбекистон”ни барпо этишнинг зарур сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-маърифий асослари яратилди.

Бугунги кунда жаҳондаги нуфузли олий таълим муассасалари илм-фаннинг йирик ўчоқлари ҳисобланиши ҳеч кимга сир эмас. Ҳозир кунларда юртимизда ҳам янги-янги олий ўқув юртлари, дунёдаги етакчи университетларнинг филиаллари ташкил этилмоқда. Жумладан, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг Жиззах филиали Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сон ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 5 июлдаги “Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг Жиззах филиалини ташкил этиш тўғрисида”ги 563-сон ҳамда Жиззах вилояти ҳокимининг 2019 йил 10 июлдаги 261-сон қарорларига асосан ташкил этилган. Ўзбекистон Миллий университетининг Жиззах филиали ўтган қисқа вақтда ўз фаолият даври мобайнида ёшларга оид давлат дастурини амалга ошириш борасида бир қанча ишларни салмоқли амалга оширди. Жумладан, ўқув ва илмий лойиҳаларни амалга ошириш, таълим ва илмий изланишлар жараёнига мутахассисларни кенг жалб этиш мақсадида юртимиз ва хорижнинг етакчи олий таълим муассасалари ҳамда илмий марказлари билан ҳамкорликлар самарасида Ўзбекистон Миллий университетининг Жиззах филиалида бугунги кунда 2 та факультет, 10 та кафедра, 16 та бўлим ва секторлар, 10 та марказ фаолияти йўлга қўйилган.

Илмий салоҳият фаолиятда юқори натижаларни олишни таъминловчи асосий кўрсаткич

Ҳозирги кунда олий таълим тизимидаги фаолиятимизни белгилаб берувчи меъёрий ҳужжатлар асосида филиалимизда жадал ишлар олиб борилмоқда. Филиалда 9 та бакалаврият таълим йўналишлари, 8 та магистратура мутахассисликларида ҳамда Россия Федерациясининг Қозон Федерал Университети билан 3+1 қўшма таълим дастури асосида 3200 нафарга яқин талабалар таҳсил олмоқда. Шу билан биргаликда 3 та ихтисослик бўйича 9 нафар таянч докторант, 3 нафар стажёр-тадқиқотчи ва 2 нафар мустақил изланувчи

таълим олмоқда. Филиалда профессор-ўқитувчиларнинг сони 135 нафарга етиб, уларнинг 7 нафари фан доктори ва профессорлар, фан номзоди ва доцентлар 38 нафарга етди. Жорий йилнинг бугунги кунига қадар филиалда 4 нафар илмий изланувчилар диссертацияларини ҳимоя қилди. Филиалда илмий салоҳият ҳозирда 34 фоизга яқинлашди.

Филиалнинг инновацион стратегияси

Глобаллашган ва ахборотлашган жамиятга ўтиш даврида дунё ҳар куни янги ва чигал муаммолар билан бойиб бормоқда ва биз уларга муносиб жавоб бера олишимиз учун истиқболимизни белгилаб берувчи, аниқ мақсадларга йўналтирилган стратегияга эга бўлмоғимиз зарур бўлади.

Ушбу стратегия истиқболли илмий-тадқиқот йўналишларининг замонавий тенденцияларига мос келиши, филиалнинг ўқув-илмий фаолиятини кучайтириш орқали глобал ва ҳудудий муаммоларни ечиш учун инсон капиталини ривожлантиришда салмоқли натижаларга эришиш ва истиқболда халқаро эътирофга ҳамда интеграциялашувимизга имкон бериши зарур бўлади.

Биз ўз олдимизга, илмий-тадқиқотларимизни ва профессор-ўқитувчиларимизнинг компетенцияларини янги босқичга олиб чиқа оладиган етакчи хорижий олимларни жалб қилиш бўйича юксак мақсадларни қўйдик. Истиқболда кўп тилли масофавий курсларни, яъни очик онлайн курсларини (Massive open online course) очишни режалаштирмоқдамиз. Хорижий тилларда янги, ноёб фанлараро дастурларни яратиш, рақамли технологиялар соҳасида халқаро даражадаги илғор илмий-тадқиқот лабораторияларини очиш, ёш олимларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, шу жумладан жалқаро даражадаги докторлик мактабини (Doctoral School) яратишни мақсад қилганимиз.

Булар олдимизга қўйган мақсадларимизга эришишимизни, Янги Ўзбекистоннинг замонавий жамияти ривожига муносиб ҳисса қўшишимизни таъмиловчи йўл харитамизнинг фақатгина бир қисми холос.

Ўзбекистон Миллий университети Жиззах филиалининг мақсадли миссияси қуйидаги фаолиятларни амалга оширишга қаратилган.

Ижтимоий, иқтисодий ва АКТ соҳасида меҳнат бозори талаб қиладиган кенг доирадаги ваколатларга эга, жамият, давлат, шахс манфаатларига мос равишда касбий ва ижтимоий ҳаракатчанлик қобилиятига эга рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш.

ЎзМУнинг илмий анъаналарини сақлаб қолган ҳолда, филиални мамлакатимизда ижтимоий, иқтисодий ва АКТ соҳаларида илмий кадрлар тайёрлаш бўйича тан олинисига эришиш, фундаментал илмий тадқиқотлар олиб бориш, шунингдек, давлат ва нодавлат ташкилотлари учун амалий ишланмаларни амалга ошириш.

Университетнинг тадбиркорлик экотизимлари маркази сифатида билим ва технологияларни тижоратлаштириш орқали миллий технологияларни яратишда иштирок этиш. Тадбиркорлик экотизимларини, технологик ва бизнес компетенцияларини, тадбиркорлик маданиятини ва истиқболли технологик бозорларни шакллантириш.

Юқоридаги миссиядан келиб чиққан ҳолда стратегик мақсад истиқболдаги ривожланишнинг 2030 йилгача бўлган даврида филиални ижтимоий, иқтисодий

ва АКТ соҳасидаги замонавий кўп тармоқли ўқув, илмий, эксперт, маслаҳат комплексига айлантириш орқали Ўзбекистоннинг етакчи олий таълим муассасаларидан бири сифатида мамлакат ва жамият фаровонлигига хизмат қилишдир.

Филиални иқтисодий ва молиявий ривожлантириш имкониятлари

Филиалнинг бугунги кундаги жорий молиявий модели қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради.

Бюджетдан ташқари молиявий маблағларнинг улуши юқори эмаслиги, филиалнинг бюджет маблағларига сезиларли даражада қарамлигин билдиради.

Бюджет харажатларининг даромадлардан юқори эканлиги ва бюджетдан ташқари даромадларнинг асосий қисми шартнома асосидаги таълим олувчилардан эканлиги.

Бюджетдан ташқари даромадларда илмий фаолиятдан олинадиган даромаднинг жуда камлиги.

Филиал 2022-2026 йилларда молиявий моделнинг бир қисми сифатида қуйидаги вазифаларни ўз олдига қўйган.

- Давлат бюджетидан молиялаштириладиган илмий тадқиқот ишларидан олинадиган даромадларни 2,5 бараварга ошириш;

- Филиалнинг йиллик бюджети даромадларини девирсификациялаш: хўжалик шартномалари, илмий ишланмаларни ва интеллектуал фаолият натижаларини тижоратлаштириш, илмий-ишлаб чиқариш корхоналарини очиш ҳисобига илмий фаолиятдан тушадиган бюджетдан ташқари маблағларни, 9 – 10% ошириш;

- Бюджетдан ташқари маблағларнинг катта қисмини филиал инфратузилмасини модернизация қилишга, материал-техник базани кучайтиришга, конкрет муаммоларнинг ечимига, ўқитишнинг янги дастурларини ишлаб чиқишга қаратилган илмий фаолиятни рағбатлантиришга ва кадрлар салоҳиятини ривожлантириш дастури доирасида юқори малакали кадрларни етиштириш ва жалб қилишга йўналтириш.

Асосий ресурслар қуйидаги кўрсаткичларни оширишга йўналтирилган тадбирларни молиялаштиришга қаратилади:

- глобал муаммолар ечимига қаратилган фанлараро энг долзарб тадқиқотларни молиялаштириш;

- юқори сифатли нашр фаоллигини молиявий рағбатлантириш (соҳалар бўйича импакт фактори ўртачадан юқори Q1/Q2 бўлган);

- илмий нашрларни Open Access нашриётларига жойлаштиришга харажатларни қоплаб бериш;

- филиал олимларининг энг яхши илмий нашрлари очик платформасини яратиш;

- Масс Медиа ва ижтимоий илмий базалар (Research Gate, Mendeley Web of Science, Scopus ва бошқа) нинг хорижий сегментларида олимларнинг илмий натижаларини жадал жойлаштириш;

- илмий-педагогик кадрларнинг илмий ва академик мобиллигини юқори даражада ўсишига эришиш;

- филиал базасида юқори даражадаги халқаро конференциялар, конгресслар, саммитлар сонини ошириш;
- нашр фаоллиги юқори кўрсаткичли хорижий олимларни филиалга жалб қилиш сонини кескин ошириш.

Халқимизда “Бугунги ишни эртага қўйма” деган пурмаъно нақл бор ва у бугунги кунда олий таълим тизимида мавжуд муаммоларни тезкор суръатлар билан кечиктирмасдан баратараф этиш зарурлигининг нақадар долзарб эканлигини англатади. Ушбу соҳада меҳнат қилаётган ва ўзини шу халқнинг зиёли бир фарзандиман деган ҳар бир профессор-ўқитувчи бу ишдан четда туришга ҳақли эмас. Негаки биз Янги Ўзбекистоннинг келажагини яратиш учун энг масъул бўлган кишилармиз.

Масалага шу нуқтаи назардан ёндошган ҳолда юқорида таъкидлаб ўтилган вазифаларни бажариш учун ҳаракатларимизни бугундан бошладик ва бир мунча натижаларга эришдик десак муболаға бўлмайди.

Инсон капитални ривожлантириш имкониятлари

Инсон капитал сифатини ошириш йўналиши бўйича асосий мақсадлар сифатида, 2026 йилга хорижий илмий-педагогик кадрларнинг, жумладан хорижий университетларда PhD илмий даражасини олган Ўзбекистон фуқаролари улушини умумий илмий-педагогик кадрлар сонига нисбатан 10,2% га ошириш режалаштирилган. Филиалнинг раҳбарлик лавозимларига мутахассисларни ТОП–500 QS ва THE даги етакчи университетлардан ва етакчи бизнес компанияларидан жалб қилиш ва хорижий илмий-педагогик кадрлар улушининг ошишига эришиш ҳамда истиқболли кадрларни жалб қилиш кўзда тутилган.

Режамизда биз учун ўта зарур бўлган таълим дастурларига ва устивор илмий йўналишларга халқаро меҳнат бозорларидан хорижий университетларда PhD илмий даражасини олган мутахассисларни фаол жалб қилиш мавжуд бўлиб, ҳозирги кунда нуфузли университетлар билан музокаралар олиб бормоқдамиз.

Филиалда таълим сифатини дунё стандартлари даражасига олиб чиқиш аввало илмий-педагогик кадрларнинг савияси, тажрибаси, уларнинг энг долзарб илмий йўналишларда олиб бораётган тадқиқотлари ва уларнинг натижалари билан белгиланади. Зеро, ривожланишда юксак натижаларга эришаётган Хитой, Япония, Корея, Сингапур, АҚШ каби ривожланган мамлакатлардаги университетларда “Илм орқали таълим бериш” тажрибаси ўзини оқлади. Бу борада илмий-педагогик кадрларнинг академик мобиллигини ошириш ва хориж тажрибасини оқилона тадбиқ қилиш албатта ўз натижасини беришини юқорида санаб ўтилган Осиё мамлакатлари мисолида яққол кўришимиз мумкин.

Биз ҳам жамоамиз билан бу борада бир қанча тадбирларни бажаришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик ва уни бугундан бажаришга киришдик десак муболаға бўлмайди, жумладан:

- мавжуд илмий-педагогик кадрлар орасидан заҳира шакллантириш ва уларни қабул қилувчи томон базасида мавжуд тадқиқотларда иштирок этишлари учун етакчи маҳаллий ва хорижий университетларга юбориш;

- Республикадаги етакчи, флагмен ОТМлар базасида ўқитишни ва малака оширишни ташкил этиш (филиалга зарур бўлган таълим дастурлари ва устивор илмий йўналишлар бўйича);

- халқаро илмий конференцияларда қатнашиш учун хорижий тилларда мулоқот кўникмаларини ва тақдирот кўникмаларини ривожлантириш бўйича дастурларни ривожлантириш.

- ёш олимлар учун хорижий стажировкаларни ташкил этиш (ўрта ва узоқ муддатли дастурларда, масалан ERASMUS+, CDI, DAAD, ва бошқа) ва уларнинг филиалга қайтишини ва илмий-педагогик кадрлар сифатида ишга жойлаштиришини кафолатлаш;

- магистратура ва бакалавриатуранинг битирувчи курсларидан истиқболли талабалар билан мақсадли ишлаш орқали ёш илмий-педагогик кадрлар заҳирасини ривожлантириш ва уларни амалдаги илмий-тадқиқот лойиҳаларига жалб қилиш ҳамда истиқболда филиалнинг илмий соҳасида фаолият олиб боришига эришиш;

- юқори малакали илмий-педагогик кадрлар излаш самарадорлигини ошириш ва жадаллаштириш мақсадида ва уларни олдиндан белгиланган талаблар ва конкурс асосида танлаб олиш мақсадида ихтисослашган халқаро маркетинг хизматини ривожлантириш.

Филиалнинг рақобатбардошлиги, биз тайёрлаган мутахассиснинг меҳнат бозорида нечоғлик зарурлиги билан белгиланади, шундай экан, иш берувчилар билан, жумладан хорижий иш берувчилар билан ҳамкорликни ривожлантириш зарур бўлади. Бунинг учун 2022-2026 йиллар давомида иш берувчилар билан фаол ва тифиз ишлаш имконини берувчи тизимлар ва механизмлар яратилади.

Иш берувчилар билан ҳамкорликнинг мажбурий шартларидан бири ҳар бир томоннинг аниқ манзилга эга бўлиши, томонларнинг ўзига хос жиҳатлари ва талаблари ҳисобланади, бунда асосий эътибор битирувчиларни нафақат мамлакатимизда, балки бошқа мамлакатларда ҳам ишга жойлаштиришга қаратилади ва бу филиалнинг ушбу соҳадаги рақобатбардошлигини таъминлашда яна бир салмоқли қадам бўлади.

Филиалнинг асосий натижадорлик кўрсаткичлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармонида ва “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонида белгилаб берилган миллий мақсадлар ва стратегик вазифаларга қаратилади.

Биз ўзимизнинг ривожланиш дастуримизда фан ва таълим хизматлари бозори талабларига доимий равишда мослашиш, филиалнинг интеллектуал маҳсулотларини тижоратлаштириш, асосий фаолиятимизни рақамлаштириш, кўрсатаётган хизматларимизнинг сифатини узлуксиз яхшилаш орқали филиалда бошқарув тизимини яратишни кўзда тутувчи рақамли ишбилармон университет моделидан андоза олган ҳолда ҳаракат қиламиз.

Филиалнинг истиқболга мўлжалланган стратегияси, янги амалиётлар ва технологияларни ўзлаштириш жараёнидаги қисқа муддатли истиқболда эришиш

қийин бўлган натижаларни ҳисобга олган ҳолдаги таҳдидларни бошқариш тизимини босқичма-босқич такомиллаштиришни назарда тутди.

Хулоса қилиб айтидиган бўлсак, таълим соҳасида амалга оширилаётган истиқболли вазифалар, ўзининг долзарблиги ҳамда амалий аҳамияти билан бошқа соҳалардаги ислохотлардан асло қолишмайди. Чунки ушбу соҳадаги ислохотлар инсон ресурсларини ривожлантиришга боғлиқ бўлиб, илм-фан, инновациялар ва уларни ҳаётга тадбиқ қилиш юртимиз келажагини белгилаб беради. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг Жиззах филиали 2030 йилга бориб жамият, давлат бошқаруви ва ижтимоий-иқтисодий фанлар соҳасида миллий даражадаги компетенциялар марказига айланишга, Ўзбекистоннинг глобал рақобатбардошлиги ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун давлат ҳокимияти органларини, давлат компанияларини ва корпорацияларини, бюджет тармоғи ташкилотлари ва жамоат институтларини юқори малакали кадрлар, тадқиқотлар, лойиҳавий ва аналитик ишланмалар билан таъминловчи флагмен университетлар даражасига етказишга йўналтирилган. Келгусида юртимиз тараққиёти йўлида таълимнинг инновацион йўлини танлаб, юртимиз ва хорижнинг илғор технологияларни жорий қилиш орқали етук, мустақил фикрлайдиган ёшларни тарбиялаш йўлидан боради.

OLIY TA'LIM TIZIMLARIDA KASBIY MOBILLIKNI RIVOJLANTIRISH VA ULAR ASOSIDA PEDAGOGIK MEXANIZMLARNI TAKOMILLASHTIRISH

Nizamova Muyassar Nuritdinovna

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

nizamovamuyassar@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada mobillik atamasi tushunchasi, kasbiy mobilligini rivojlantirishning dolzarbligini, mobillik tushunchaga sharhlar, uning amaliyotga kirib kelishi, qo'llanilishi, mazmuni, mohiyati va tuzilmasi keltirilgan. Shuningdek, ta'limda kasbiy mobillikning muxim xususiyati mazmuni hamda kasbiy mobillik mohiyatni ifodalovchi funksiyalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: mobillik, kasbiy mobillik, bo'lajak menejerlar, funksiyalar, tuzilma, harakatchanlik, akademik, qo'zg'aluvchanlik, faoliyat, kommunikativ, innovatsion, axborot, kognitiv, integrativ xususiyat.

Ta'lim jarayonlarida mobillik atamasi iste'moldagi tushunchaga aylanib bormoqda. Xususan, mobillik tushunchasi umumiy atama sifatida ko'plab tur va shakllarga, jumladan, ijtimoiy, akademik, madaniy, ijtimoiy-madaniy, kasbiy kabi an'anaviy ravishda mobilliklarga bo'linadi. Shubhasiz, bu tushunchalarning barchasi umumiy so'z mobillik bilan bog'langan. Mobillik, asosan, faoliyatning namoyon bo'lishida o'rganiladi, biroq, integral xususiyat sifatida uni ikki jihatda – salohiyat va shaxsning haqiqiy harakatchanligi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Mobillik har doim sub'ektning faoliyatida namoyon bo'ladi. Bu motivatsion komponentning rivojlanish

dinamikasi bilan bog'liq bo'lib, ichki resurslarni safarbar qilishida aks etadi. Ular: faoliyat, aqliy, irodaviy, kognitiv-kontent, kompetensiya jarayonlariga asoslangan.

Mobillik o'z-o'zini kasbiy mobillashtirish muhim xususiyat sanalib, potensial mobillik strukturasidagi bir qatorda biopsixologik komponentlarni: temperament, moslashuvchan shaxsiy xususiyatlar, motivatsion tayyorgarlik va ijodkorlikni aniqlaydi. "Mobillik" atamasining lug'aviy ma'nosini izohlab o'tishimiz zarur. "Mobillik" atamasi lotinchada mobilis – harakatchan, qo'zg'aluvchan, tezkor harakatga, qo'zg'alishga layoqatli", hissiy holatlarning almashishi, tafakkur tezligining namoyishi, yengil va tez-tez o'zgaruvchan, bir joydan ikkinchi joyga tezkor ko'chishga layoqatli bo'lish kabi ma'nolarni anglatadi. Lug'aviy izohlarga tayangan xolda, o'z-o'zini doimiy rivojlantirib borish, o'zgarishlarga, yangi va kutilmagan vaziyatlarga tezkor munosabat bildirish va moslashish qobiliyatiga ega o'qituvchiga nisbatan mobil tushunchasini qo'llashimiz mumkin ekan. Yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarga ega o'qituvchigina o'zining bosh g'oyasini to'la anglaydi, o'qituvchilik faoliyati bilan shug'ullanayotganligini ongli ravishda tahlil qiladi, kasbiy faollikni namoyish qiladi va amaliy harakatlarga kirishuvchan bo'ladi.

So'ngi yillarda mobillik bo'yicha qator tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda va olimlar tomonidan mobillik tushunchasiga izohlar va ta'riflar berib o'tilgan. Jumladan, L.V.Goryunova kasbiy mobillikning nazariy modelini ishlab chiqdi. Uning fikricha, kasbiy mobillik modeli shaxsning ta'lim sohasida kasbiy kompetensiyalardan iborat yaxlitlik, o'zgarishlarga tayyorlik va faollik kabi sifatlardan tarkib topishidir. Tadqiqotchi zamonaviy dunyoning "yuqori darajadagi turbulentlik" sharoitida o'qituvchi uchun uzluksiz o'qish va qayta o'qish, o'zgarishlarga tezkor moslashish, mustaqil ravishda o'z mavqeini oshirib borishni boshqarish imkonini beruvchi tuzilma va qobiliyatlarning muhimligini asoslaydi.

Ta'lim sifati va pedagoglarning kasbiy mahoratiga qo'yiladigan talablarning to'xtovsiz oshib borayotganligi o'qituvchining o'z faoliyatini yangicha yondashuvlar asosida tashkillashtirishni taqozo qiladi. O'zbekistonda "Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" muhim ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu nuqtai nazardan, Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlar kasbiy mobilligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirishda zamonaviy o'qituvchi nafaqat o'zining kasbiy mahorati, yuqori malaka darajasi, balki intellekti, innovatsion jarayonlardagi faol ishtiroki, axborotlarni tezkor topish, qayta ishlash, harakatchan va tashabbuskor bo'lishi zarur. Mazkur talablar pedagoglardan uzluksiz ravishda o'qish, bilimlarini rivojlantirish, o'zgarishlarga tezkor moslashish va qarorlar qabul qilish, missiyasini rostdashi hamda doimiy faol bo'lishini ifodalovchi kasbiy mobillikni o'zida rivojlantirish zaruriyatini belgilaydi.

Bo'lajak menejerlarda ijtimoiy hayot, ta'lim-tarbiya muhiti va kasbiy faoliyatiga oid tushunchalarni bilish faolligi, o'zgaruvchan vaziyatlarni boshqarish, tezkor moslashish, maqsadga intilish, o'z-o'zini rivojlantirish, o'zaro munosabatlarni yo'lga qo'yish, axborotlar bilan ishlash, hamkorlik mazmunini tushunishga oid bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lish zarurligini ifodalaydi. Tadqiqot tahlillariga asosanib "Kasbiy mobillik"ni quyidagicha izohladik: *Kasbiy mobillik* – bu kasbiy

faoliyatga doir o'zgaruvchan sharoitlarda o'z-o'zini rivojlantirish, muayyan vaziyatlarda tezkor yechim topish, kasbiy ehtiyojlarini anglash va zamonaviy talablarga moslashtirishga tayyorlik qobiliyatini rivojlantirishni ifodalaydigan integrativ xususiyatini tushunamiz.

Bo'lajak menejerlarda kasbiy mobillikni rivojlantirish jarayoni quyidagicha: o'quv-tarbiyaviy faoliyatga tayyorligi, yangi sharoitlarga moslashishi va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati, kasbiy faoliyatiga oid bilimlarni o'zlashtirishda bir darajadan yuqorisiga mohirlik bilan o'tishi, soha ta'limiga doir innovatsiyalarni o'zlashtirishi hamda kasbiy rivojlanish sur'atini ifodalovchi integral sifat shaklida e'tirof etiladi. Kasbiy mobillik shaxsning turli muammoli vaziyatlarga nisbatan ta'sirchanligi samarasini ifodalovchi asosni, shuningdek, atrof-muhit va ruhiyatida kechayotgan o'zgarishlarga bo'lgan mustahkam shaxsiy manbaini tashkil qiladi (1-rasm).

Tadqiqotimiz subektiv yondashuv doirasida amalga oshirilgan va professional mobillikni, kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish strategiyasi, sub'ektning umumiy pedagogik faoliyat strategiyasining alohida holati sifatida ko'rib chiqilgan. Moslashuv jarayonlari professionallashtirish va uning butun davriga hamroh bo'ladi. Bo'lajak menejerning o'zi uchun belgilaydigan moslashish strategiyasi, jumladan, professional mobillik strategiyasi uning kasbiy sohasidagi umumiy faoliyat strategiyasi bilan ifodalanadi.

Xulosa, rivojlangan davlatlarning oliy ta'lim muassasalarida ham o'qishni ko'chirish, ichki akademik mobillik oliy ta'lim boshqaruvining bir qismi hisoblanadi. Ba'zi davlatlarda barcha vakolat oliy ta'lim muassasalari ixtiyorida bo'lsa, ba'zilarida qat'iy cheklovlar, muayyan talablar joriy etilgan. Ichki akademik mobillik dasturlari universitetlar aro o'zaro kelishuv shartnomalari asosida tashkil qilinadigan mamlakatlar ham mavjud. Mazkur tizimning amaliyotga joriy etilishi talabalarning

muayyan oliy ta'lim muassasasidan o'qishni boshqa nomdorroq oliy ta'lim muassasasiga ko'chirishi uchun emas, balki tanlagan mutaxassisligi bo'yicha malakali kadr bo'lib yetishishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Goryunova L.V. Sostavlyayumie professionalnoy mobilnosti sovremennogo spetsialista // Izvestiya vysshix uchebnykh zavedeniy. Povoljskiy region. – 2007 – № 1 – S. 63-68.
2. Murtozaeva M.M. Improvement of mechanisms for development of environmental competence of future teachers in higher educational institutions. Ped.fan.dok ... diss. avtoref. – Toshkent: 2022. - 67 b.
3. Nizamova M.N. Talabalar kasbiy mobilligini rivojlantirishning pedagogik mohiyati va funksiyalari. O'zbekiston Milliy universiteti xabarлари. – Toshkent, 2022. – 1/9-son. 141-144-b.
4. Sorokin P.A. Social and Cultural Mobility. The free Press of Glencoe, Illinois. – 654 p. – URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.275737>.
5. Nizamova, M. N. (2022). PEDAGOGICHESKIE OSNOVY FORMIROVANIYA BUDULIYEY / UPRAVLENCHESKOY KULTURBI V RAZVITII PROFESSIONALNOY MOBILNOSTI. *Science and innovation*, 1(B3), 530-532.
6. NIZAMOVA, M. (2022). DEVELOP THE PROFESSIONAL MOBILITY OF STUDENTS PEDAGOGICAL ESSENCE AND FUNCTIONS. *UNIVERSITETI XABARLARI*, 1(9).

BULUTLI TEXNOLOGIYALAR VA BAYES TARMOG'I MODELIDAN TA'LIMDA FOYDALANISHNING KENG IMKONIYATLARI

¹Sodiqov Sarvar Sami o'g'li,

²Burxonov Islomjon Xusan o'g'li

¹Toshkent davlat transport universiteti,

²Toshkent davlat transport universiteti talaba

sarvar.s@umail.uz

Annotatsiya. So'ngi yillarda bulutli texnologiyalar bizning ish faoliyatimizda muhim o'zgarishlarni olib keldi. Ta'limda bulutli texnologiyalardan foydalanish keng imkoniyatlarni ochib berdi, bu talabalar va o'qituvchilarga hamkorlik qilish, resurslarni almashish va o'quv materiallaridan istalgan joydan istalgan vaqtda foydalanish imkonini bermogda. Ushbu maqolada ta'lim sohasida bulutli texnologiyalar va Bayes tarmoq modelidan foydalanishning turli imkoniyatlarini o'rganildi. Unda ta'limda bulutga asoslangan yechimlarning afzalliklari va Bayes tarmoqlaridan talabalarning bilim olishi va samaradorligini oshirish uchun qanday foydalanish mumkinligi ko'rib chiqildi.

Kalit so‘zlar: Bulutli texnologiyalar, ta'lim, onlayn ta'lim, hamkorlikda o‘qitish, masofaviy ta'lim, virtual sinflar, bulutga asoslangan saqlash, bulutga asoslangan ilovalar.

Hozirgi vaqtda ta'lim sektori o‘rganish tajribasini oshirish uchun bulutli texnologiyalarni o‘zlashtira boshladi. Bulutli texnologiyalar ayniqsa universitetlarni onlayn va masofaviy ta'limga o‘tishga majbur qilgan Covid-19 pandemiyasidan keyin muhim ahamiyat kasb etdi. Bulutli platformalar, virtual sinflar va bulutga asoslangan saqlashlar yangi ta'lim davrida muhim vositalarga aylandi.

Bulutli texnologiyalar onlayn ta'lim uchun juda mos keladi. Bulutga asoslangan ilovalar va virtual sinfxonalar yordamida talabalar va o‘qituvchilar dunyoning istalgan nuqtasidan real vaqt rejimida o‘zaro muloqot qilishlari va hamkorlik qilishlari mumkin. Ushbu turdagi ta'lim sinxron yoki asinxron bo‘lishi mumkin va u talabalarga o‘z tezligida o‘rganish uchun zarur bo‘lgan moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

Yana bir keng tarqalgan usul hamkorlikda o‘rganish hisoblanadi. Birgalikda o‘rganish mashhur o‘qitish usuliga aylandi va bulutli texnologiyalar uni har qachongidan ham osonlashtirdi. Bulutli platformalar talabalarga real vaqt rejimida guruh loyihalarida birgalikda ishlash, resurslarni almashish va topshiriqlar ustida hamkorlik qilish imkonini beradi. Ushbu turdagi ta'lim o‘quvchilarni o‘z bilimlarini egallashga va jamoada ishlashning muhim ko‘nikmalarini rivojlantirishga undaydi.

Ta'limning yangi davrida masofaviy ta'lim zaruriyatga aylandi va bulutli texnologiyalar bunga imkoniyat yaratmoqda. Bulutga asoslangan platformalar va virtual sinf xonalari bilan talabalar istalgan joydan, istalgan vaqtda darslarga qatnashishlari mumkin. Ushbu turdagi o‘rganish, ayniqsa, chekka hududlarda yashovchi yoki an'anaviy darslarga borishni qiyinlashtiradigan boshqa majburiyatlarga ega bo‘lgan talabalar uchun foydalidir.

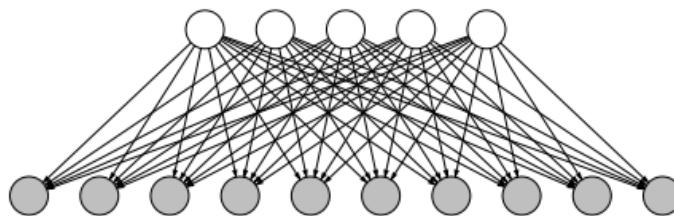
Bulutli saqlash o‘qituvchilar va talabalar uchun muhim vositaga aylandi. Bulutga asoslangan xotira yordamida talabalar o‘zlarining fayllari va topshiriqlariga istalgan joydan, istalgan vaqtda kirishlari mumkin. Ushbu turdagi saqlash muhim hujjatlar va fayllar uchun xavfsiz va ishonchli zaxiralashni ham ta'minlaydi.

Bulutga asoslangan ilovalar zamonaviy sinfnining ajralmas qismiga aylandi. Ushbu ilovalar yordamida o‘quvchilar va o‘qituvchilar videolar, interaktiv simulyatsiyalar va o‘quv o‘yinlari kabi keng ko‘lamli ta'lim resurslaridan foydalanishlari mumkin. Bu ilovalarga istalgan joydan, istalgan vaqtda kirish mumkin va ular o‘quvchilarga qiziqarli va qiziqarli o‘rganish usullarini taqdim etadi.

Bulutli texnologiyalardan ta'limning ishlashini tekshirish uchun matematik modellari ham foydalanilgan. Masalan, Rasch modeli talabalarning savodxonlik darajalarini o‘lchash va vaqtni o‘tkazishni rejalashtirish uchun statistikaviy modeldir. Model testlardan va tadqiqot usullaridan ma'lumotlarni ishlatib, talabalarning savodxonlik mahsulotlarini qanday o‘zgartirish kerakligi to‘g‘risida shaxsiy ma'lumotlar bulishi mumkin. Boshqa bir matematiklash modeli - bu Bayes tarmoq modeli. Bayes tarmoqlash modellari talabalarining performanslarini bashorat qilish va shaxsiy tavsiyalarni berish uchun shaxsiy talabalarning kerakli va performanslarini olingan holda olinadi.

Bayes tarmog'i - bu noaniqlik sharoitida bilimlarni ifodalash va fikr yuritish uchun ishlatiladigan ehtimollik grafik modeli. Bu tasodifiy o'zgaruvchilar to'plamini va ularning shartli bog'liqliklarini tugunlar orasidagi yo'naltirilgan qirralar orqali ifodalovchi yo'naltirilgan asiklik grafik.

Bayes tarmog'idagi tugunlar tasodifiy o'zgaruvchilarni, qirralari esa ular orasidagi shartli bog'liqlikni ifodalaydi. Har bir tugun grafikdagi ota-onasi berilgan tugunning ehtimolini belgilaydigan shartli ehtimollik taqsimotiga ega (1-rasm).

1-rasm. Bayes tarmog'i umumiy ko'rinishi

Bayes tarmoqlarining asosiy afzalliklaridan biri ularning o'zgaruvchilar o'rtasidagi murakkab bog'liqliklarni ixcham tarzda modellash qobiliyatidir. Ular, shuningdek, yetishmayotgan yoki to'liq bo'lmagan ma'lumotlarni qayta ishlashlari mumkin va Bayes xulosasi yordamida yangi ma'lumotlar bilan yangilanishi mumkin.

Matematik jihatdan Bayes tarmog'i tarmoqdagi barcha o'zgaruvchilar bo'yicha qo'shma ehtimollik taqsimoti sifatida ifodalanishi mumkin, uni ehtimollik zanjiri qoidasi yordamida faktorizatsiya qilish mumkin. Olingan faktorizatsiya shartli ehtimollarni samarali hisoblash va tarmoqdagi o'zgaruvchilar haqida xulosa chiqarish uchun ishlatilishi mumkin. Ta'limda Bayes tarmoqlaridan foydalanish bulutga asoslangan yechimlar samaradorligini yanada oshirishi mumkin. Bayes tarmoqlari - bu namunalarni aniqlash va o'quv faoliyati uchun shaxsiy tavsiyalar berish uchun talabalar ma'lumotlarini tahlil qila oladigan sun'iy intellektning bir turi. Bu o'rganish tajribasini individual ehtiyoj va imtiyozlarga moslashtirish orqali talabalarining faolligi va samaradorligini oshirishi mumkin.

Bayes tarmoqlari, shuningdek, chegaraviy va shartli ehtimollarni hisoblash uchun grafik orqali ma'lumotni tarqatishni o'z ichiga olgan grafik xulosa chiqarish uchun ishlatilishi mumkin. Buni turli xil algoritmlar, masalan, ulanish daraxti algoritmi yoki o'zgaruvchini yo'q qilish algoritmi yordamida amalga oshirish mumkin.

Xulosa: Ta'limda bulutli texnologiyalardan foydalanish keng imkoniyatlarni ochib berdi. Bulutli platformalar, virtual sinflar, bulutga asoslangan saqlash va bulutga asoslangan ilovalar ta'limning yangi davrida muhim vositalarga aylandi. Texnologiya rivojlanishda davom etar ekan, biz bulutga asoslangan ta'lim sohasida yanada qiziqarli o'zgarishlarni kutishimiz mumkin. Bulutli texnologiyalar va Bayes tarmoq modeli ta'lim sektori uchun keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu texnologiyalardan foydalangan holda, ta'lim muassasalari hamkorlikni kuchaytirishi va talabalar uchun shaxsiylashtirilgan ta'lim tajribasini taqdim etishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Khodjayeva, N., & Sodikov, S. (2023). Methods and Advantages of Using Cloud Technologies in Practical Lessons. Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress, 2(3), 77-82.

2. Raximov, S. D., & Sodiqov, S. S. (2022, November). TEXNIK SOHA MUTAXASSISLARI O'QUV FANLARINI O'QITISH TAYYORGARLIK JARAYONIDA C++ DASTURIDAN FOYDALANISH ZARURATI. In INTERNATIONAL CONFERENCE: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS. (Vol. 1, No. 7, pp. 115-118).

3. Sami o'g'li, S. S. (2022). NOANIQLIK SHAROITIDA EHTIMOLIY XAVF-XATARLARNI BAHOLASH MODELLARI VA BOSQICHLARI.

4. Gayrat o'g, O. U. B. (2023). METHODOLOGY FOR TEACHING THE PERSPECTIVE ON THE BASIS OF AN INTEGRATIVE APPROACH WITH OTHER DISCIPLINES. International journal of advanced research in education, technology and management, 2(2).

5. Нам, А. Л., & Рахимов, С. (2021). НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИСТЕМЫ МАТЛАВ В ПРЕПОДАВАНИИ УЧЕБНЫХ ДИСЦИПЛИН ПРИ ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 2(5), 160-164.

BO'LAJAK PROFESSIONAL TA'LIMI O'QITUVCHILARINI INNOVATSION FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA O'ZBEKISTONDA PROFESSIONAL TA'LIM MUASSASALARIGA BERILAYOTGAN E'TIBOR

Usanov Ulug'bek Abdurauf o'g'li
Jizzax Politexnika instituti magistranti
usanovulugbek28@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida professional ta'lim muassasalarini rivojlantirish va bo'lajak professional ta'limi o'qituvchilarning innovatsion faoliyatini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, professional ta'lim muassasalari, bo'lajak professional ta'limi o'qituvchilari.

Hozirgi kunda ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonlari amalga oshirishda an'anaviy pedagogik texnologiyalarning samaralari sezilarli darajada pasayganligiga guvoh bo'lmoqdamiz. Zamon talablariga mos darajada sifatli kadrlar tayyorlash uchun ta'lim jarayonlarida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonlarida qo'llash zarurligini taqazo etmoqda. Mazkur jarayonlar o'qituvchilar tomonidan shaxsning rivojlanish, shakllanish, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi shu bilan birgalikda boshqaruvchanlik hamda yo'naltiruvchanlik funksiyalarini bajaradi. Ta'lim jarayonlarida innovatsion texnologiyalarning ahamiyati muhim hisoblanadi. Innovatsiya tushunchasi XVII asr o'rtalarida paydo bo'lgan.

“Innovatsiya” so'zi “innovation” so'zidan olingan bo'lib, “yangilik kiritish, yangilik” degan ma'noni ifodalaydi, texnologiya so'zi esa yunon tilidan tarjima

qilinganda, “texnos” “san’at, mahorat” “logos” “fan” degan ma’noni bildiradi. Innovatsion texnologiya – ta’lim-tarbiya shakllari, metodlari va usullariga yangicha yondashish degan ma’noni anglatadi.

Innovatsion texnologiyalar barcha ta’lim sohalari o’qituvchilari kabi, professional ta’lim muassasalari o’qituvchilari uchun ham muhim hisoblanadi. Hozirgi kunda professional ta’lim muassasalari hamda bo’lajak professional ta’limi o’qituvchilarini innovatsion faoliyatini rivojlantirishda O’zbekistonda bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 31-avgustdagi “Oliy, o’rta maxsus va professional ta’lim muassasalari o’rtasida ta’lim jarayoni hamda tarmoq tashkilotlari bilan ishlab chiqarish amaliyoti uzviylikini kuchaytirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-5241-son qarori ishlab chiqildi. Mazkur qarorga asosan 2017-2021-yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha Harakatlar strategiyasini “Yoshlarni qo’llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturiga muvofiq, oliy ta’lim muassasalari huzuridagi texnikumlarni o’z yo’nalishlari bo’yicha turdosh oliy ta’lim hamda tarmoq tashkilotlariga birlashtirish, o’rta maxsus va professional ta’lim muassasalarida o’quv va ilmiy jarayonini yanada takomillashtirish maqsadida 2021/2022 o’quv yilidan boshlab Respublikamizning oliy ta’lim muassasalari huzurida 24 ta texnikumlar tashkil etildi. Shuningdek, turdosh oliy ta’lim muassasalari hamda asosiy yo’nalishlari bo’yicha tarmoq tashkilotlariga 213 ta texnikumlar birlashtirildi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 31-avgustdagi “Oliy, o’rta maxsus va professional ta’lim muassasalari o’rtasida ta’lim jarayoni hamda tarmoq tashkilotlari bilan ishlab chiqarish amaliyoti uzviylikini kuchaytirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-5241-son qaroriga muvofiq professional ta’lim muassasalarini metodik va ilmiy jihatdan qo’llab-quvvatlash yuzasidan ularga oliy ta’lim muassasalarining professor-o’qituvchilari va doktorantlarni birlashtirish hamda bu borada tizimli ishlarni tashkil qilish maqsadida O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tizimidagi 100 dan ortiq oliy ta’lim muassasalarining 3500 nafarga yaqin professor-o’qituvchilari va doktorantlari respublikamizning 706 ta professional ta’lim muassasalari birlashtirildi.

Bo’lajak professional ta’limi o’qituvchilarining innovatsion faoliyatini rivojlantirishda oliy ta’lim muassasalarining professor-o’qituvchilari, doktorantlari va yosh ilmiy izlanuvchilari hamkorligida tizimli ishlar yo’lga qo’yilmoqda. Jumladan, oliy ta’lim muassasalariga birlashtirilgan professional ta’lim muassasalari pedagoglariga yangi o’qitish metodikalarini qo’llashda, zaruriy metodik yordam ko’rsatishda, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda, xalqaro va mahalliy grant loyihalarda ishtirok etishda, ilmiy ishlanmalarni tarmoq korxonalariga tijoratlashtirishda ko’maklashish hamda dissertatsiya tadqiqot natijalarini joriy etish bo’yicha seminar-treninglar tashkil etilmoqda. Professional ta’lim muassasalari o’qituvchilarining innovatsion faoliyatini rivojlantirishda oliy ta’lim muassasalari professor-o’qituvchilari va doktorantlari tomonidan ilmiy-metodik jihatdan nufuzli xalqaro va mahalliy jurnallarda ilmiy maqolalar chop etish hamda xalqaro va respublika konferensiyalarda tezislar bilan ishtirok etishda ko’mak berib borilmoqda.

Bo'lajak professional ta'limi o'qituvchilarning innovatsion faoliyatini rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish maqsadida respublikamizning bir qancha oliy ta'lim muassasalarida professional ta'lim nazariyasi va metodikasi kabi magistratura mutaxassisliklari tashkil etilgan.

Bo'lajak professional ta'limi o'qituvchilarining pedagogik kompetentligini oshirish maqsadida professional ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqot va tajriba-sinov maydonlari, soatboy o'qituvchi asosida dars berish, o'quvchilarni o'z ustida ishlash, umumiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirib borishga ko'maklashish, o'quvchilar bilan davra suhbatlari, tadbirlar va seminarlar tashkil etish, o'quvchilarga kasb sirlarini o'rgatish va ularga ilmiy izlanishlarni olib borish bo'yicha motivatsiyalar berib boriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 31-avgustdagi "Oliy, o'rta maxsus va professional ta'lim muassasalari o'rtasida ta'lim jarayoni hamda tarmoq tashkilotlari bilan ishlab chiqarish amaliyoti uzviyligini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5241-son qarori. <https://lex.uz/docs/-5610994>;

2. Alikulovich U. S., Baxtiyor o'g'li A. Z. BO 'LAJAK MUHANDISLARNI KASBIY TAYYORLASH METODIK TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 168-172.

3. Zokhidjon A. INFORMATION AND PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE ENGINEERS: Abdurakhmanov Zokhidjon Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2023. – №. 2.

4. Усманов С., Абдурахманов З. Рақамли таълим муҳитини яратиш концепцияси //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 225-228.

5. Bazarboevich R. K., Kumakovich T. A. Toponym and Ethnonyms of the Emirate of Bukhara in the Late Xix and Early Xx Centuries //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 136-142.

6. Kumakovich T. A. et al. "RAQAMLI UNIVERSITET" TARAQQIYOT OMILI SIFATIDA //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 196-199.

STEM ФАНЛАРИНИНГ ТАЪЛИМ СИФАТИГА ТАЪСИРИ

Азимов Юсуфжон

Ўзбекистон Миллий университетининг Жиззах филиали

Аннотация: Тезисда физика дарсларида таълим олиш сифатини оширишга қўйилган талаблар ва STEM креатив ўқитиш жараёнидаги турли жиҳатлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: таълим сифати, компетентлик, компетенциявий ёндошув, креатив, таълим, таълим жараёни, ўқувчилар.

Умумтаълим муассасаларида таълим сифатини оширишда, ўқувчиларнинг жамоа бўлиб ва индивидуал фаолиятларини машғулот жараёнида ва синфдан ташқари ишларда, биргаликда ташкил этиш – физикани ўқитишни индивидуаллаштиришни тақоза этади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг билим олиш фаолиятини ташкил этиш, бошқаришни шакллантириш билан шуғулланади.

Замон талабларидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев “Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарори қабул қилинди. Қарорда ечимини топмаган қатор масалалар физика соҳасидаги таълим сифати ва илмий тадқиқот самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш зарурати кўрсатиб берилган [1].

БМТ прогнозларига мувофиқ 2050 йилга бориб, ўша давр касбларининг 75% STEM фанларига алоқадор бўлиши кутилмоқда. Ҳозирдан бошлаб, мана шу тизим асосида таълим олиш жараёнини бошлаш натижасида, келажак муаммоларига ечим топа оладиган, янги кашфиётлар қила оладиган кадрлар тайёрлаш зарурлигини тан олинмоқда.

Муаммонинг ечимини топиш учун жаҳон таълим бериш амалиётида илғор технологиялардан бири бўлган STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) – фан, технология, муҳандислик ва математикани ўз ичига олган фанлар йиғиндисини жамлаган тизимни жорий этиш самаралироқ бўлар эди. STEM фанларини замонавий педагогик технологиялар асосда яхши ўқитиш, ўқувчини рақамли дунёга тайёрлаш ва янги ривожланган замонавий фан ва технологияларни тушунишга имконият яратиб берар эди [2].

STEM таълим бериш тизими, эскирган анъанавий стандарт самарасиз назарий таълимнинг стереотипларини бузади, чунки STEM – таълим бериш стандартига асосланган амалий машғулот ва лойиҳалардан иборат бўлиб, бундай шароитда ўқувчилар реал ишчан муҳит ҳолатларида таълим оладилар, турли-туман ғоялар ишлаб чиқадиладар ва уларни ўзлари амалиётга тадбиқ этиш йўллари кидириб топишга ҳаракат қиладилар. Бундай ишчанлик шароитида, ўқувчилар ҳеч қандай ташқи кучларнинг босимида учрамасдан, ўз устида мустақил ишлашга мажбур бўлади, чунки унинг олдида ички туйғу эришишига ундаётган ўйлаб топган олий ғоясини амалга ошириш мақсади турибди, бундай ҳолатда, ҳеч бир куч унинг мақсадига эришиши йўлидаги сай-ҳақатларига тўсиқ бўла олмайди.

STEM – таълим бериш жараёни, 3D принтерли лабораторияларнинг мавжуд бўлишини талаб этади. Бундай лабораториялар, нафақат таълим муассасаларининг эҳтиёжини қондиради, балки, таълим муассасасига бюджетдан ташқари қўшимча маблағ топишда ишлаб чиқариш йўналишларига ҳам пуллик хизмат кўрсатиши мумкин бўлади. Моделлаштиришнинг 3D технологиясининг ривожланиши, ўқувчиларнинг аниқ фанларга қизиқишининг ортишига олиб келади.

Физика фанини ўқитишда 3D моделлаштириш прототиплаш лабораториялари ёрдамида олиб бориладиган дарслар, STEM – таълим бериш тизимига мос бўлиб, ўқувчиларнинг эмоционал ҳолатда бир нечта аниқ фанларни – математика, физика, инженерия, механика, электроника, дастурлаш фанларини самарали ўзлаштиришларига имконият беради.

Ҳозирги даврдан бошлаб, STEM йўналишидаги кадрлар танқислиги сезилмоқда. Бундай кадрларни тайёрлаш учун замонавий 3D лабораторияларга эга мактаб ва замонавий ОТМ лар ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатлар бундай кадрларни ҳозирдан бошлаб тайёрламаса, келажакда иқтисодиёт соҳаларининг малакали кадрларга бўлган эҳтиёжини қондира олмайди. Яқин келажак 2050 йилга бориб дунёдаги барча касбларнинг 75% ни, айнан STEM йўналишига алоқадор касблар ташкил этиши кутилмоқда [3].

Ўзбекистон Республикаси мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги маълумотларига мувофиқ, STEM йўналишидаги тизим “президент мактабларида” STEAM (илм-фан, технология, муҳандислик ва математика фанлари билан биргаликда санъатни ҳам ўргатувчи) фанлари ўқитилади. Бу мактабларда расман халқаро Кембриж дастури асосида STEAM фанларини ўқитиш ташкил этилган.

STEM йўналишида тадқиқот методини қўллаш билан янги машғулотлар моҳиятини очиш, илғор методларни қўллаш билан ўқувчилар фаоллигини ошириш, кўпроқ маълумотлар ва материалларни мустақил таҳлил қилиш, ўқитувчининг маъруза шаклидаги ахборот беришидан афзалроқдир. Ўқитувчи ўқувчилар иштирокида янги қонун-қоидаларни очишлари, яъни ўқитувчининг раҳбарлиги остида ўқувчиларнинг ўзлари тадқиқот ишини мустақил амалга оширишлари – STEM йўналиши методининг моҳиятини ташкил этади. Ўқув материаллари тадқиқот методида диалог шаклида баён этилади:

а) айрим масалалар ва топшириқлардан фойдаланиб, янги билимларни баён этиш;

б) саволлар ва топшириқлар бериш билан ўқув материалларини таҳлил қилиш ва умумлаштириш;

в) ҳулосаларни исботлаш, билимга оид масалаларни қўллаш, нотўғри фикрларни рад этиш учун кичикроқ изланиш ўтказиш;

г) ўқувчилар орасида мунозаралар ташкил этиш орқали, мавзуларни мустақил ўрганиш.

Ҳақиқий илмий тадқиқот ишлари сингари, ўқувчилар бажарувчи тадқиқот ишлари ҳам материаллар тўплаш ва уларни таҳлил этиш, кузатиш, тушунтириш, улар кашф этган қонун-қоидаларнинг тадбиқ этилиши босқичларигача етказилиши зарур. Ўқувчилар томонидан дастлабки тўпланган материалларнинг таҳлили – STEM йўналишида тадқиқот тавсифидаги топшириқларнинг хусусиятларидан биридир [4].

Хулоса қилиб айтганда таълим бериш жараёнида ушбу методларни қўллаш орқали, ўқувчилар мавзудаги муаммога кўп вариантли ечимлар топишга ўрганадилар. Ҳар қандай вазиятда муаммонинг афзаллик ва камчилик томонлари мавжуд бўлади. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги, ўқувчиларда ушбу ҳолатни ҳар

томонлама таҳлил қилиш, айти пайтда уларнинг креатив фикрлаш кўникмаларини ривожлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев “Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. ПҚ-5032. 19.03. 2021й.
2. Закиева А., Лушпаева И., Проектирование урока в современных условиях .[*Электронный ресурс*]: URL:<http://magarif-uku.ru/proektirovanie-uroka-v-sovremennykh-u/>
3. Стандарты второго поколения, Просвещение. [Электронный ресурс]: URL: <http://prosv.ru/attachment.aspx?id=23395>
4. Сериков В.В. Развитие личности в образовательном процессе / В. В. Сериков. — Москва: Логос, 2012. — 447 с.
5. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, Sultonaliyeva Gulshona Sherzod qizi. “Mantiq ilmini o'rganishning ahamiyati”. Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning ustuvor yo'nalishlari, ijtimoiy va pedagogik-psixologik asoslari. 2022 yil. 250-bet.
6. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, O'zbekistonda bag'rikenglik va millatlararo totuvlik g'oyalarining ijtimoiy hayotdagi ahamiyati. Jamiyat va innovatsiyalar. 2021 yil 10b.
7. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, Sultonaliyeva Gulshona Sherzod qizi. “Tafakkur uslubining falsafiy-metodologik tahlili”. “Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dalzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollari” Ilmiy-amaliy konferensiya 2022 yil. —B.549-552.
8. Xosilmurodov I.X. Informatsion globalashuv sharoitida raqamli iqtisodiyotning xususiyatlari va ijtimoiy-falsafiy ahamiyati. “Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari” xalqaro-ilmiy texnik konferensiya. 2022 yil. 61-64b.
9. Islom Xosilmurodov Falsafiy tafakkur uslubining ijtimoiy-falsafiy ahamiyati. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. 2022 yil noyabr. 982-990b.
10. Islom Xosilmurodov .Kalandarov Mexroj. Abu Nasr Farobiy falsafasida axloq masalasi. Pedagog respublika ilmiy jurnali. 2023.04.15. 434-437b
11. Islom Xosilmurodov. SOCIO-PHILOSOPHICAL IMPORTANCE OF THE SCIENTIFIC WAY OF THINKING. WEB OF SCIENTIST: INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH JOURNAL. 2022. Noyabr. 138-147b.
12. Ю.Азимов. КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДОШУВДА КРЕАТИВЛИК КОНЦЕПЦИЯСИ. ZAMONAVIY TADQIQOTLAR, INNOVATSIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI: YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. (2022-yil 13-14-may)
13. Ю.Азимов. КРЕАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯВИЙЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МОДЕЛИНИ САМАРАЛИ ИШЛАТИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ. ZAMONAVIY TADQIQOTLAR, INNOVATSIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI:

YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR *ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami.*
(2022-yil 13-14-may)

14. Yu.Azimov. DEVELOP CREATIVE THINKING IN STUDENTS BASED ON ACOMPETENCY-BASED APPROACH. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS Vol. 3 No. 03 (2022) Volume03 Issue03

15. Ю.Азимова. ЎҚУВЧИЛАРДА КРЕАТИВ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ. ТАЪЛИМ ВА ИННОВАЦИОН ТАДҚИҚОТЛАР ISSN 2181-1717(E). 303-308 betlar.

TA'LIMDA DASTURLASH JARAYONINI BAHOLASHGA ASOSLANGAN AVTOMATLASHTIRILGAN TIZIMNI TADBIQ ETISH

¹Normatov Nizomiddin Kamoliddin o'g'li,

²Choryorqulov G'iyos Husan o'g'li

¹O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,

²O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

choryorqulovg31@gmail.com

Annotatsiya: Ta'lim muassasalarida o'quvchilarni avtomatik baholash, xususan ta'limda baholash tizimini qo'llab-quvvatlash va ma'lum darajada baholarni avtomatik boshqarish tizimini tadbiq etishdir.

Kalit so'zlar: tipik muammolar, uzluksiz integratsiyalash, kompilyatsiya, platforma, funktsionallik, interfaol, test ombori.

Universitet darslari va onlayn kurslarda talabalar soni ortib bormoqda. Bunday ko'p sonli talabalar bilan kompyuter fanlari va dasturiy ta'minot muhandisligi kurslarida dasturlash mashqlarini qo'lda baholash endi iloji bo'lib bormoqda. Avtomatlashtirilgan baholash ko'p sonli talabalar bilan tezroq ishlash va darhol fikr-mulohazalarni taqdim etish uchun kengaytirilgan bo'lishi kerak. Qayta topshirish va muvaffaqiyatsizliklardan o'rganishga ruxsat berish uchun talabalar bilan zudlik bilan fikr-mulohazalar talab qilinadi. Bu ayniqsa, faol o'rganishga asoslangan kurslarda muhim ahamiyatga ega bu yerda dasturlash mashqlari muayyan vaqt oralig'ida sinfda amalga oshiriladi. Mashq davomida o'qituvchilar o'quvchilarga javob berish va ularga yo'l-yo'riq ko'rsatish uchun taqdim etilgan yechimlar va tipik muammolar haqida umumiy ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Avtomatik baholash va baholash uchun ko'plab vositalar mavjud, ammo ularning aksariyati ma'lum dasturlash tillari va talabalar uchun moslashtirilgan yechimlardir. Bu ularni mavjud infratuzilmaga integratsiyalash va keng ko'lami kurslarda foydalanishni qiyinlashtiradi. Uzluksiz integratsiya - bu dasturlardagi nuqsonlar va nosozliklarni aniqlashga imkon beruvchi yondashuv. Ushbu yondashuv test holatlari bilan manba kodining to'g'riligi va to'liqligini tekshirish uchun dasturlash mashqlari uchun ishlatilishi mumkin. Talabalar o'z yechimlarini boshqarish tizimiga yuklaydilar va uzluksiz integratsiya serveridan o'zlarining taqdim etgan natijalari haqida tezkor fikr-mulohazalarni oladilar. Ushbu interaktiv o'quv muhitida dasturlash mashqlarini avtomatik baholash uchun versiya

boshqaruvi va uzluksiz integratsiyadan foydalanadi. Interfaol ta'lim ma'ruzalar va mashqlarni interfaol darslarga birlashtirib, ko'plab nazariya, misol, mashq, yechim va mulohazalarni ta'riflaydi.

O'qituvchilar qisqa davrlarda bilimlarning kichik qismlarini o'rgatadi va baholaydi. Ular katta sinflarda o'quv tajribasini yaxshilash uchun mashqlarga darhol javob berishga e'tibor qaratadilar, shunda o'quvchilar o'z bilimlarini bosqichma-bosqich aks ettiradilar va oshiradilar. Darsda amaliy mashg'ulotlar o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va ishtirok etish va kurs davomida uzluksiz baholash imkonini beradi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning faol ishtirokini va sinfda kompyuterlardan (noutbuklar, planshetlar, smartfonlar) foydalanishini ta'minlaydi. Instruktorlar o'quv jarayonida noto'g'ri tushunchalarning oldini olish va o'quv jarayonini osonlashtirish uchun ko'rsatmalar beradi. Uzluksiz integratsiya birinchi marta Grady Booch tomonidan xavfli integratsiyalarning oldini olish uchun tushuncha sifatida tavsiflangan. Martin Fauler uzluksiz integratsiyani quyidagicha ta'riflaydi: "Uzluksiz integratsiya - bu dasturiy ta'minotni ishlab chiqish amaliyoti bo'lib, unda jamoa a'zolari o'z ishlarini tez-tez birlashtiradi, odatda har bir kishi har kuni mashq bajaradi va bu kuniga bir nechta integratsiyaga olib keladi". Avtomatlashtirilgan tuzilma (shu jumladan test holatlari) kompilyatsiya, test va integratsiya xatolarini imkon qadar tezroq aniqlash uchun har bir integratsiyani tekshiradi. Baholash ishlab chiquvchining mashinasida yoki markaziy uzluksiz integratsiya serverida ishga tushiriladi. Uzluksiz integratsiya maxsus vositalarni talab qilmasa ham, ishlab chiquvchilar uni amalga oshirish uchun maxsus serverlardan foydalanadilar. Jarayon ishlab chiquvchining tizimga o'zgartirish kiritishi bilan boshlanadi. Uzluksiz integratsiya serveri muntazam ravishda kod o'zgarishlarini tekshiradi va avtomatik ravishda har bir topshiriqda qurish va sinov jarayonini ishga tushiradi. Sinovlar kichik birlik testlaridan kattaroq integratsiya testlari bo'yicha to'liq tizim sinovlarigacha bo'lishi mumkin. Tekshirish muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz tugagandan so'ng, ishlab chiquvchiga tekshiruv natijasi haqida xabar beriladi. Har bir topshiriq tekshiruvni ishga tushiradi, shuning uchun xatolik uchun mas'ul bo'lgan ishlab chiquvchi muammoni hal qilish uchun darhol xabardor qilinadi.

Dasturlash mashqini o'tkazish o'qituvchi, va talabalar o'rtasida taqsimlangan 7 bosqichdan iborat:

1. O'qituvchi mashq tayyorlaydi: mashq kodi va test holatlarini o'z ichiga olgan asosiy baza yaratiladi. Uzluksiz integratsiya serverida asosiy baholash rejasi o'rnatiladi va mashqlar yaratiladi.

2. Talaba mashqni boshlaydi: Mashqni boshlash tugmasi bosiladi. Bu avtomatik ravishda mashq kodi bilan bazaviy omborning nusxasini va bazani qurish rejasining nusxasini yaratadi. Ruxsatlarni talabalar faqat shaxsiy hisoblarini ko'rishlari uchun o'rnatadi.

3. Talabalar klonlari ombori: ixtiyoriy ravishda shaxsiylashtirilgan omborni masofaviy uzluksiz integratsiyadan mahalliy mashinaga klonlash.

4. Talaba mashqni bajaradi: Mashqni IDE bilan yechadi. Mahalliy kompyuterda yoki onlayn muharrirda ham ishlashi mumkin.

5. Talaba yechimni taqdim etadi: manba kodidagi o'zgarishlarni amalga oshirish va ularni masofaviy serverga surish yoki onlayn muharrirdagi "Test va ishga tushirish" tugmasini bosish orqali uzluksiz integratsiyaga yuklanadi.

6. Uzluksiz integratsiya serveri yechimni tekshiradi: test holatlarini bajarish orqali talabaning topshirig'i tasdiqlanadi va qaysi qismlar to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi haqida fikr bildiriladi.

7a. O'qituvchi kurs natijalarini ko'rib chiqadi: barcha talabalarining umumiy natijalarini ko'rib chiqadi va umumiy xato va muammolarga munosabat bildiradi.

7b. Talaba shaxsiy natijani ko'rib chiqadi: Tizim yordamida baholash natijasi va fikr-mulohazalarini ko'rib chiqadi. Muvaffaqiyatsiz baholash bo'lsa, mashqni hal qilishga qayta urinib ko'radi.

O'qituvchi talabalarga topshirilgan mashq kodi (shablon) va talabalarining topshiriqlarini tekshirish uchun test holatlarini o'z ichiga olgan uzluksiz integratsiya omborini o'rnatadi (asosiy ombor). Ushbu ombor odatda oldindan belgilangan sinflar, tashqi kutubxonalarga bog'liqlik, masalan, test tizimi va test holatlarini o'z ichiga olgan kichik namunaviy loyihani o'z ichiga oladi. Xulq-atvor (qora quti) va tizimli (oq quti) testlarining kombinatsiyasi taqdim etilgan kodning funktsionalligini va amalga oshirish tafsilotlarini tekshirishga imkon beradi. Bundan tashqari, o'qituvchi test holatlarini moslashtirishga yo'l qo'ymaslik uchun testlarni talabalar uchun ochiq bo'lmagan test omborida alohida saqlaydi. Yechimni teskari qilishning oldini olish uchun testlarni talabalardan butunlay yashirish mantiqiy bo'lishi mumkin.

O'qituvchi o'quvchilarning darsdagi yutuqlaridan kelib chiqib, turli topshiriqlar uchun ish vaqtini dinamik ravishda moslashtira oladi. Bu o'quvchilarga faqat yechimga amal qilish o'rniga mashqlar haqida faol fikr yuritish imkonini beradi. Dinamik va interaktiv mashqlar ko'rsatmalari ayniqsa, yangi boshlanuvchilar uchun qaysi vazifalar hal qilinganligini darhol aniqlash uchun foydalidir. Instruktorlar va o'qituvchilarning harakatlari kamayadi. Muammolar yuzaga kelganda talabalarga yordam berish uchun ular mashq paytida darhol talabalar natijalarini baholashlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Javlon X. et al. Классификатор движения рук с использованием биомиметического распознавания образов с помощью сверточных нейронных сетей с методом динамического порога для извлечения движения с использованием датчиков EF //Journal of new century innovations. – 2022. – Т. 19. – №. 6. – С. 352-357.

2. Yusupovich X. J. BEMORLARNING SHIFOKOR YOZGAN RETSEPTI BOYICHA DORILARNI QABUL QILGANLIK DARAJASINI ANIQLASH AVTOMATIK TIZIMNI YARATISH //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2023. – Т. 2. – №. 19. – С. 223-234.

3. Бурнашев В. Ф., Холматов Ж. Ю. МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ МНОГОФАЗНОЙ ФИЛЬТРАЦИИ В НЕФТЯНОМ ПЛАСТЕ ПРИ ЕГО ЗАВОДНЕНИИ //RESEARCH AND EDUCATION. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 137-154.

4. Bultakov Kamoliddin, & Kholmatov Javlon. (2022). HAND MOTION CLASSIFIER USING BIOMIMETIC PATTERN RECOGNITION WITH CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS WITH A DYNAMIC THRESHOLD METHOD FOR MOTION EXTRACTION USING EF SENSORS. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 282–285.
5. Юсупович Х. Ж., Эргашев С. Б. Ў. МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИДА АХБОРОТ БИЛАН ИШЛАШ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШИ МОДЕЛИ //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 189-194.
6. Choryorqulov G‘.H., & Qosimov N.S. (2023). ELEKTRON JADVAL MODELINING TAVSIFLANISHI. *PEDAGOGS Jurnali*, 30(3), 67–73.
7. Obid o‘g A. S. J. et al. Numpy Library Capabilities. Vectorized Calculation In Numpy Va Type Of Information //Eurasian Research Bulletin. – 2022. – Т. 15. – С. 132-137.
8. Ergashev, S. B., & Baxtiyor o‘g‘li, E. S. (2022). DESIGN OF AUTOMATED ENTERPRISE INFORMATION SYSTEMS USING UML DIAGRAMS IN THE CREATION OF APPLICATIONS. *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 3(12), 25-33.
9. Tulqinova, Z., & Ergashev, S. (2023). DESIGN OF INFORMATION SYSTEMS. BPMN 2.0 THERMAL POWER STATIONS. *Science and innovation*, 2(A2), 250-257.
10. Abduvalieva Z., Ergashev S. ALGORITHM FOR CLASSIFYING DOCUMENTS OF A SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL ORGANIZATION USING MACHINE LEARNING METHODS //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2023. – №. Special Issue. – С. 103-111.
11. Amrullayevich K. A., Obid o'g'li S. J. ELEKTRON TALIM MUHITIDA TALABALARDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 641-645.
12. M.Tojiyev,O.Primqulov,D.Xasanov, “Image segmentation in OpenCV and Python, DOI:10.5958/2249-7137.2020.01735.8.
13. Amrullayevich K. A., Mamatkulovich B. B. TALABALARDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENTSIYASINI SHAKILLANTIRISHDA DIDAKTIK VOSITALARINING METODIK XUSUSIYATLARIDAN FOYDALANISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 645-650.
14. Abdurahimovich A. A., Kamoliddin o'g'li M. A. SANOQ SISTEMALARIDA VAQT TUSHUNCHASI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 331-334.
15. Tavboyev Sirojiddin Akhbutayevich, Mamaraimov Abror Kamoliddin ugli, and Karshibaev Nizomiddin Abdumalikovich, “Algorithms for Selecting the Contour Lines of Images Based on the Theory of Fuzzy Sets”, *TJET*, vol. 15, pp. 31–40, Dec. 2022.

16. Naim o'g'li M. D., Shokir o'g'li B. Z. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ С УЧИТЕЛЕМ //Новости образования: исследование в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 9. – С. 1260-1264.

17. Amanbayevna A. S., Naim o'g'li M. D. GEOMETRIC MODELING AND VISUALIZATION OF SELF-SIMILAR STRUCTURES BASED ON FRACTAL THEORY //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 187-188.

APPLICATION AND RESULTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN EDUCATION

¹Tojiyev Alisher Hasan o'g'li,

²Ulashev Asrorjon Nasriddinovich

^{1,2}Jizzakh branch of National University of Uzbekistan

ulashev@jbnuu.uz

Abstract: The purpose of this research paper is to examine the application of artificial intelligence (AI) technology in education and the results obtained from its use. The use of AI technology in education has been growing in recent years, with many schools and universities implementing AI-powered tools and platforms to enhance the learning experience for students. This paper will explore the different ways AI is being used in education, including personalized learning, grading and assessment, and adaptive learning, among others. Additionally, this paper will analyze the benefits and drawbacks of using AI in education, as well as the ethical and privacy concerns surrounding its use. The findings suggest that AI technology has the potential to significantly improve the quality of education and learning outcomes for students, but there are also challenges that must be addressed to ensure responsible and ethical use.

Key words: Artificial intelligence, education, reducing teacher workload, Benefits and Drawbacks.

Artificial intelligence (AI) is rapidly transforming various industries, and education is no exception. AI technology has the potential to revolutionize the way we teach and learn, and it is increasingly being used in various aspects of education, such as personalized learning, grading and assessment, and adaptive learning[1]. The use of AI in education can provide many benefits, such as improving learning outcomes, reducing teacher workload, and providing personalized learning experiences for students. However, there are also ethical and privacy concerns associated with the use of AI in education. This research paper aims to explore the application of AI technology in education and the results obtained from its use[2].

The Use of AI in Education:

AI technology can be used in various ways to enhance the learning experience for students. One of the most significant ways AI is being used in education is through personalized learning. Personalized learning refers to the use of AI-powered tools and platforms to tailor the learning experience to individual students' needs and abilities[3].

For example, AI-powered learning platforms can provide students with personalized recommendations for content and activities based on their learning history and preferences.

Another way AI is being used in education is through grading and assessment. AI-powered grading tools can automatically grade assignments, essays, and exams, reducing the workload for teachers and providing more timely feedback to students. Additionally, AI-powered assessment tools can provide insights into student performance and learning outcomes, allowing teachers to adjust their teaching methods accordingly[4].

Adaptive learning is another application of AI technology in education. Adaptive learning refers to the use of AI-powered tools and platforms to adjust the difficulty level of learning materials based on students' abilities and progress. This can help ensure that students are challenged at an appropriate level and can lead to better learning outcomes.

Benefits and Drawbacks of AI in Education:

The use of AI in education provides several benefits. One of the most significant benefits is that it can improve learning outcomes. Personalized learning, grading and assessment, and adaptive learning can all contribute to more effective and efficient learning experiences for students. Additionally, the use of AI-powered tools and platforms can reduce teacher workload and provide more timely feedback to students[5].

However, there are also drawbacks to using AI in education. One of the most significant concerns is the potential for bias and discrimination in AI algorithms. If the AI algorithm is biased, it could lead to unfair grading or personalized learning recommendations. Additionally, there are privacy concerns associated with the use of AI-powered tools and platforms in education. The data collected by these tools could be used for nefarious purposes, such as targeted advertising or identity theft[6].

In conclusion, the application of AI technology in education has the potential to significantly improve the quality of education and learning outcomes for students. Personalized learning, grading and assessment, and adaptive learning are just a few examples of how AI can be used to enhance the learning experience. However, there are also challenges that must be addressed to ensure responsible and ethical use. Bias and discrimination in AI algorithms, privacy concerns, and the potential for AI to replace human teachers are just a few of the ethical and social issues that need to be addressed. By addressing these concerns, we can ensure that AI technology is used in a responsible and ethical way, ultimately benefiting students and the future of education.

References:

1. Zhang, K., & Aslan, A. B. (2021). AI technologies for education: Recent research & future directions. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2, 100025.
2. Таджиев, А. (2022). Zamonaviy texnologiyalarni kutubxona faoliyatiga tadbiq qilish. Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar, 1(1), 209–211.

3. Nasriddinovich, U. A., & Nasriddinovich, U. A. (2023). Dasturlash tillarida axborotlashtirilgan pedagogik texnologiyalarini yaratish uslubiyati. *Journal of innovations in scientific and educational research*, 2(16), 147-150.

4. Tojiyev, A. (2022). Takrorlanuvchi algoritmlarda takrorlanish jarayoni tahlili. *Scienceweb academic papers collection*.

5. Doston, M., & Abdulatif, S. (2022). Sun'iy intellekt texnologiyalari va ularni sohalarda qo'llanilishi. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(5), 144-147.

6. Zulunov R. M. Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 53-56.

7. MU Xujayevich, MA Isoqulovich. INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DARSLARIDA TOPSHIRIQLARNI BAJARISHNI RAQAMLI TIZIMGA O'TKAZISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 694-696.

O'QUVCHILARNI HAR TOMONLAMA RIVOJLANTIRISHDA STEAM LOYIHALASHTIRISH TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI

Sayfullaeva Nozima Baxodirovna

Osiyo xalqaro universiteti, O'zbekiston

nozimasayfullayeva9@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonida STEAM ta'lim texnologiyasidan foydalanish orqali talabalarning loyihalash faoliyatini shakllantirish usullari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. STEAM texnologiya, robototexnika, loyihalashtirish, chizma-tasvirlar, dizayn.

STEAM - bu fan, texnologiya, muhandislik va matematikani o'z ichiga olgan ko'proq tanish bo'lgan STEM modeliga san'atni o'z ichiga olgan ta'lim yondashuvidir. STEAM dasturlari raqs, dizayn, rasm, fotografiya va yozuv kabi har qanday tasviriy yoki sahna san'atini o'z ichiga olishi mumkin.

STEAM bu — S — science, T — technology, E — engineering, A — art va M — math. Ingliz tilida bu shunday bo'ladi: tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika. Ushbu yo'nalishlar zamonaviy dunyoda eng mashhur bo'lib kelayotganini unutmang. Shuning uchun bugungi kunda STEAM tizimi asosiy tendentsiyalardan biri sifatida rivojlanmoqda. STEAM ta'limi yo'nalishi va amaliy yondashuvni qo'llash, shuningdek, barcha beshta sohani yagona ta'lim tizimiga integratsiyalashuviga asoslangan.

Bugungi kunda STEAM ta'limi allaqachon dunyoning yetakchi mamlakatlari davlat ta'lim strategiyalarining an'anaviy tarkibiy qismi hisoblanadi. Avstraliya, Yangi Zelandiya, Janubiy Koreya va boshqa bir qator davlatlar STEAM ta'lim sohasida islohotlar o'tkazish bo'yicha tavsiyalar aks ettirilgan milliy hisobotlarni muntazam chop etib boradi. Dasturiy hujjatlar doirasida hukumatlar ilmiy va ta'lim muassasalari va ixtisoslashtirilgan nodavlat notijorat tashkilotlari bilan birgalikda barcha toifadagi

yoshlarga STEM ta'limini berishga, fan va texnologiyalarga qiziqishni rag'batlantirishga, shuningdek, o'z kasbini tanlashga qaratilgan ta'lim loyihalari va dasturlarini ishlab chiqadilar va muvofiqlashtiradilar.

STEM yondashuvi to'rtta printsipga asoslanadi:

1. Ta'lim jarayonini tashkil etishning loyiha shakli, uning davomida bolalar ta'lim muammolarini birgalikda hal qilish uchun guruhlariga birlashtiriladi;

2. Ta'lim-tarbiya vazifalarining amaliy mohiyati, ularning yechimi natijasida oila, sinf, maktab, oliy o'quv yurti, korxona, shahar va boshqalar ehtiyojlari uchun foydalanish mumkinligi;

3. O'qitishning fanlararo xususiyati: o'quv vazifalari shunday tuzilganki, ularni hal qilish bir vaqtning o'zida bir nechta o'quv fanlari bilimlaridan foydalanishni talab qiladi;

4. Amaliy ilmiy tadqiqotlar bo'yicha muhandis yoki mutaxassis tayyorlashda asosiy bo'lgan fanlarni qamrab olish: tabiiy fanlar (fizika, kimyo, biologiya), zamonaviy texnologiyalar va muhandislik fanlari.

Xorijiy davlatlarning tajribalariga nazar soladigan bo'lsak

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi delegatsiyasining AQSHga tashrifi chog'ida xorijiy mutaxassislarni jalb etgan holda mamlakatimizda qator loyiha va dasturlarni amalga oshirish bo'yicha kelishuvlarga erishildi: maktab ta'lim tizimini isloh qilishda O'zbekistonda zamonaviy o'qitish metodikasini, jumladan, STEM-ta'limni joriy etish.

Shu bilan birga, bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar fonida STEM metodlarini milliy ta'lim tizimiga integratsiyalash qator muammolarni hal etish zarurati bilan bog'liq bo'lgan juda ko'p qirrali masala bo'lib qolmoqda. Ta'limning barcha darajalari uchun STEM o'qituvchilarini tayyorlashning samarali tizimini yaratish, shuningdek, ta'lim muassasalarida tegishli infratuzilmani ta'minlash ustuvor vazifa bo'lib ko'rinadi.

Nima uchun boshlang'ich maktabda STEM ta'limini joriy qilish kerak?

- ✓ Matematika, tabiatshunoslik fanlariga qiziqishni faollashtiradi.
- ✓ Texnologiya, robototexnika, dizayn sohasida bilim olishga yordam beradi.
- ✓ -ijodiy qobiliyatlar va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.
- ✓ bolaning salohiyatini erta aniqlashga va uning kasbiy o'zini o'zi belgilashiga hissa qo'shadi.

Ushbu texnologiya bo'yicha ishning muhim xususiyati loyiha ustidagi jamoaviy ishdir. STEAM - ijodkorlik, his-tuyg'ular, his-tuyg'ular uchun mas'ul bo'lgan miyaning o'ng yarim sharidan foydalanishga imkon beradi. Ushbu texnologiya bo'yicha muvaffaqiyatli dizayn ishlarining ko'plab misollari mavjud.

STEAM texnologiyasidan foydalangan holda ishni tashkil qilishda asosiy pedagogik tamoyillarni hisobga olish kerak:

- o'quv jarayonining barcha tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligini nazarda tutuvchi integratsiya, bu maqsadni belgilash, o'qitish mazmuni, uning shakl va usullarini belgilaydi;

- bolaning o'z bilim faoliyatiga asoslangan, ma'lum va noma'lum o'rtasidagi mantiqiy munosabatlarni aniqlashni ta'minlaydigan, ob'ektlar va hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini tushunishni ta'minlaydigan, chuqur va mazmunli

bilimlarni rivojlantirishni o'z ichiga olgan ong va faoliyat. talabaning shaxsiy manfaatlarini hisobga olish;

- qat'iy belgilangan ilmiy naqshlarni o'z ichiga olgan ma'lumotlarning vizual illyustratsiyasini ta'minlovchi mashg'ulotlarning vizualizatsiyasi;

O'qitishni tashkil etishning loyiha shakli va STEMning amaliy yo'nalishi sinfdars mashg'ulotlariga nisbatan Davlat Ta'lim Standartining quyidagi talablarini amalga oshirish uchun yanada qulay motivatsion va mavzu shartlarini yaratadi:

- ✓ faol o'quv va kognitiv faoliyatni tashkil etish;
- ✓ ijtimoiy ahamiyatga ega ishlarda qatnashish va amaliy tajriba orttirish;
- ✓ olingan bilimlarni amaliyotda, shu jumladan ijtimoiy loyiha sharoitida qo'llash qobiliyatini shakllantirish;

- ✓ tengdoshlar bilan muloqot va hamkorlikda kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish;

- ✓ kasblar olamiga yo'naltirish va barqaror kognitiv qiziqishlarni shakllantirish kelajak kasbini tanlashning asosi sifatida.

STEAM yondashuvi texnologik masalalarni hal qilishdan tashqari, loyiha faoliyatida talabalar:

- jamoada ishlash ko'nikmalarini egallash;
- konstruktiv tanqid qilishni va o'z fikrini himoya qilishni o'rganish;
- taqdimot ko'nikmalarini rivojlantirish;
- noaniqlik sharoitida g'oyalarni yaratishni o'rganish;
- mahsulotni yaratish va ilgari surish uchun dizayn va marketing tamoyillarini qo'llash;

- faoliyatning turli sohalarida texnologiyalarni qo'llashning ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish kabi xususiyatlarni shakllantiradi.

Bu ta'lim tizimi fanlarni o'qitishning an'anaviy usulidan nimasi bilan farq qiladi? STEAM ta'limi aralash muhitni o'z ichiga oladi, unda talabalar ilmiy usullarni amaliyotda qanday qo'llash mumkinligini tushuna boshlaydilar. Ushbu dasturda talabalar matematika va fizikadan tashqari robototexnikani o'rganadilar, ular bo'yicha o'zlarining robotlarini dasturlaydilar va loyihalashtiradilar. Darsda maxsus texnologik jihozlardan foydalaniladi.

Maktab ta'limiga STEAM texnologiyasi orqali yondashuv bolalarni tajribalar o'tkazishga, modellar tuzishga, mustaqil ravishda musiqa va filmlar yaratishga, o'z g'oyalarini haqiqatga aylantirishga, loyihalar ishlab chiqishga va yakuniy mahsulotni yaratishga undaydi. Ushbu ta'lim yondashuvi bolalarga nazariya va amaliy ko'nikmalarni samarali tarzda birlashtirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Turdiyeva G. TA'LIM JARAYONIDA STEM-TEKNOLOGIYA-TALABALARNING LOYIHALASH FAOLIYATINI RIVOJLANISH VOSITASI SIFATIDA //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – T. 31. – №. 31.

2. Saidovna T. G., Sadreddinovna S. M. RAQAMLI TEKNOLOGIYALAR YORDAMIDA INNOVATION RAQAMLI MAKTAB MODEL TASHKIL ETISH

IMKONIYATLARI //DEVELOPMENT SCENARIOS AND ALTERNATIVES IN THE MODERN SOCIETY. – 2023. – С. 94.

3. Турдиева Г. С., Шойимов А. С. Основные особенности и функции использования современных облачных служб в системе образования //Вестник науки и образования. – 2021. – №. 17-3 (120). – С. 52-55.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ КАК ЭЛЕМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА НА ОБРАЗОВАНИЕ

PhD, доц. ¹Цой Марина Петровна

²Холмирзаев Нурислом, ³Иброхимов Шертой

¹Джизакский филиал Национального Университета Узбекистана,

^{2,3}студенты направления обучения «Региональная экономика» совместных образовательных программ КФУ

mtsoy@mail.ru

Аннотация: Рассматривается связь образования и обучения, вопросы обучения и самообразования, тенденция утверждения международных измерений образования, введение единых стандартов образования и признание документов об окончании учебных заведений на международном уровне, роль процессов цифровизации и информатизации образования.

Ключевые слова: образование, обучение, самообразование, международные единые стандарты образования, процесс цифровизации в системе образования.

Образование является одним из важнейших факторов, определяющих многие параметры жизни человека. Оно призвано содействовать развитию человеческой личности, включению его в жизнь гражданского и политического общества, формированию и укреплению уважительного отношения к правам человека и фундаментальным свободам, улучшению взаимопонимания народов и поддержанию международного мира. Право на образование – одно из основных человеческих прав, а его реализация – действенное средство достижения свободы и равенства людей.

В этой связи мировое сообщество уделяет особое внимание регулированию вопроса образования. Право на образование как одно из основных прав человека закреплено в таких важнейших международных актах, как: Всеобщая декларация прав человека (ст. 26), Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (ст. 13–15), Конвенция о правах ребенка (ст. 28–29), Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования и др. Данные нормы международных актов определяют, что образование – это процесс развития и саморазвития личности, связанный с овладением социально значимым опытом человечества, воплощенный в знаниях, умениях, творческой деятельности и эмоционально-ценностном отношении к

миру: необходимое условие сохранения и развития материальной и духовной культуры. Основной путь получения образования - обучение и самообразование.

Образование представляет собой целенаправленный процесс обучения и воспитания. Обучение - процесс передачи и усвоения знаний, умений, навыков деятельности, основное средство подготовки человека к жизни и труду.

Образование и обучение неразрывно связаны между собой, взаимно дополняют и углубляют друг друга. Обучение - это процесс овладения человеком знаниями и навыками жизни, выработанными предшествующими поколениями людей, его вхождение в жизнь, приучение к тем или иным практическим действиям, процесс выработки определенных навыков и привычек. Образование - цель и результат обучения. Критериями образованности являются грамотность, соответствующий эпохе объем знаний, широта общей культуры. Критерии обученности - степень умения выполнять ту или иную работу, способность выдержать те или иные испытания, выполнить работу того или иного качества, продемонстрировать то или иное искусство.

Из всего изложенного мы можем сделать вывод, что в современном мире право на образование рассматривается как одно из фундаментальных естественных основных прав человека.

Уровень развития многих стран не позволяет им сразу же реализовать право на бесплатное среднее образование. Поэтому появляется новая формулировка права на образование: «никто не может быть лишен права на образование».

Статья 41 в новой редакции Конституции Республики Узбекистан, представленной к всенародному обсуждению, и утверждаемой на основе всенародного референдума 30 апреля 2023 года, о праве на образование, дополнена положениями о гарантиях получения бесплатного общего образования, поддержке разнообразных форм образовательных учреждений и организаций.

В последнее время идет тенденция утверждения международных измерений образования, введение единых стандартов образования и признание документов об окончании учебных заведений на международном уровне, что, несомненно, считается достижением в области образования. Предполагается, что образование во всех странах мира должно преследовать одинаковые цели, которые, безусловно, сочетают в себе национальные и цивилизационные ценности с общечеловеческими. Имеется ряд деклараций и конвенций по этим проблемам, согласно которым окончательной целью гуманитарного образования должно стать формирование у каждого индивидуума понимания универсальных ценностей и типов поведения, на котором основаны культура человечества, а также умения выделить в них различные социокультурные ценности. Образование должно развивать способности человека оценивать свободу, научить граждан управлять трудными и неопределенными ситуациями, формировать понимание персональной ответственности и гражданских обязанностей, развивать способность признавать и принимать ценности, которые существуют в разнообразии, способность сотрудничать с другими людьми, понимать и уважать культурные наследия, защищать окружающую среду,

воспринимать методы производства и образцы потребления, которые ведут к жизнеспособному развитию.

Содержание права на образование состоит именно в том, чтобы обеспечить всем доступ к базовому образованию и по способностям высшему профессиональному образованию. При этом образование в государстве должно отвечать установленному качеству и идти в ногу со временем.

Формирование нации начинается с образования и забота к этой сферы – это есть инвестирование для развития человеческого потенциала и создания благоустроенного будущего государства и Родины. Несмотря на то, что учебный процесс в образовательных учреждениях вошел в определенную систему, для большего повышения уровня и улучшения качества образования, подготовки высококвалифицированных кадров, изучения государственного языка, древней истории и культуры таджикского народа, повышению интереса школьников к изучению математических, точных и естественных наук, информационных технологий и освоению иностранных языков, в особенности русского и английского, необходимо придавать большее значение».

Учитывая актуальность эффективных вложений в человеческий капитал, переходу экономик развитых стран на интеллектуальные составляющие, 28 февраля 2023 г. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-27 «О государственной программе по реализации стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы».

В Послании Президента Республики Узбекистан к Олий Мажлису и народу Узбекистана предложено объявить 2023 год «Годом заботы о человеке и качественного образования».

Главой государства был выделен вопрос о необходимости разработки принятия концепции перехода на цифровое образование. Данная потребность вытекает из современных потребностей и развития современных технологий.

Действительно в современном мире происходит цифровая трансформация, которая постепенно внедряется все сферы жизнедеятельности государства общества. Подобная трансформация затронула и сферу образования.

В современных реалиях ученые определяют процесс цифровизации и информатизации образования как «процесс подготовки человека к полноценной жизни в условиях современного информационного общества, к эффективному использованию информации и знаний на основе широкого использования современных информационных и коммуникационных технологий».

Процесс цифровизации в системе образования характеризуется активным внедрением информационных технологий, усилением информационной материально-технической базы, обеспечения доступа к сети Интернет, созданием электронных учебников и электронных библиотек и т.д.

Эти потребности сказываются и на процесс обучения. К современным педагогам и студентам представляются совсем иные требования - они должны обладать определенными компетенциями, т.е. владеть информационно-коммуникационными технологиями, уметь работать с большими информационными потоками, владеть навыками самостоятельного обучения, критично оценивать новую информацию и т.д.

Таким образом, цифровая образовательная среда в современных реалиях становится одним из основополагающих начал (принципов) в системе образования в государстве. Если отталкиваться от действующего понятия «образование» как единого целенаправленного процесса обучения и воспитания, являющимся общественно значимым благом и осуществляется в интересах человека, семьи, общества и государства, то переход к цифровизации образования является новым принципом реализации такого целенаправленного процесса, то есть неотъемлемым элементом образовательной среды цифрового государства, таким основополагающим началом, которое предусматривает безусловный переход к цифровому качеству образовательной среды.

Таким образом, процессы цифровой трансформации требуют новых подходов к системе образования, перед которой стоит задача подготовки кадров для информационного общества. Признание цифрового образования в качестве системообразующего принципа в реализации права на образование в государстве влечет за собой и принятие объективно изменяющегося мира, неотъемлемо переходящего в качественно новую среду — цифровую среду. Для этого требуется принятие определенных решений на законодательном уровне, совместная работа специалистов из разных сфер для решения многих проблем.

Литература:

1. Новый словарь русского языка. М., 2000. С. 312.
2. Энциклопедический словарь. М., 2002. С. 120.
3. Послание Президента Республики Узбекистан от 20.12.2022 года. Режим доступа - <https://www.gazeta.uz/ru/2022/12/20/year-name/>
4. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-27 «О государственной программе по реализации стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы» №УП-27 от 28 февраля 2023 г.
5. Цой М.П., Ибрахимов Шертой, Холмирзаев Нурислом Развитие цифровой экономики в Узбекистане: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ. // Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. Respublika miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to'plami – Jizzax: O'zMU Jizzax filiali, 2022-yil 13-14-may. 650-bet.
6. Цой М.П., Ибрахимов Шертой, Холмирзаев Нурислом ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ЕГО СОЗДАНИИ // INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2022: CENTRAL ASIA» ASTANA, KAZAKHSTAN, SEPTEMBER 2022
7. Цой М.П., Зайниева Сурайё, Азимова Париза –РИСКИ И ПРЕИМУЩЕСТВА ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ В НАПРАВЛЕНИИ ОТКРЫТОСТИ ПРОЦЕССОВ РЕФОРМИРОВАНИЯ // Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari. Xalqaro miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to'plami – Jizzax: O'zMU Jizzax filiali, 2022-yil 14-15-oktyabr. 697-bet
8. Цой М.П., Худояров Р.Т., Рашидов А.Р. ПРОДВИЖЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ // Kompyuter ilmlari va muhandislik

texnologiyalari. Xalqaro miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to'plami – Jizzax: O'zMU Jizzax filiali, 2022-yil 14-15-oktyabr. 697-bet.

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

PhD, доц. ¹Цой Марина Петровна,

²Худояров Рашид Туйчиевич

^{1,2}Джизакский филиал Национального Университета Узбекистана,
mtsoy@mail.ru

Аннотация: Вопросам цифровизации всех отраслей и сфер деятельности уделяется большое внимание, в настоящее время вопросы законодательной защиты при использовании цифровых информационно-коммуникационных технологий весьма актуальны. Рассматривается связь образования и обучения, роль процессов цифровизации и информатизации образования.

Ключевые слова: образование, обучение, цифровые информационно-коммуникационные технологии, процесс цифровизации в системе образования.

Одним из главных приоритетов на сегодняшний день в Узбекистане является активный переход к цифровой экономике, который может обеспечить высокие темпы роста производства, высокое качество жизни населения, повышение конкурентоспособности национальной экономики. Цифровая экономика – это действенный инструмент, создающий предпосылки для успешной реализации реформ во всех отраслях экономики и сферах общественной жизни, в том числе в сфере образования. По определению Всемирного банка, цифровая экономика представляет собой систему экономических, социальных и культурных отношений, основанных на использовании цифровых информационно-коммуникационных технологий[6]. Необходимость широкого внедрения современных информационно-коммуникационных технологий в сферу образования, связано, прежде всего с тем, что именно здесь подготавливаются высокообразованные люди и высококвалифицированные специалисты, которые в будущем станут основой нового технологического уклада национальной экономики. В этой связи правительство республики предпринимает значительные усилия по цифровизации экономики и цифрового образования, принимая новые законодательные акты и государственные программы, создавая инфраструктуру для их эффективного развития. Только за последние 3 года был принят целый ряд указов, постановлений Президента, способствующие повышению уровня системы высшего образования на новую, более высокую ступень. Стоит отметить, что в Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года указано, что развитие системы высшего образования будет осуществляться на основе приоритетных направлений, в числе которых внедрение цифровых технологий и современных методов в учебный процесс[4].

В соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 11.07.2019 г. N УП-5763 "О мерах по реформированию управления в сфере высшего и среднего специального образования", а также Постановлением Президента Республики Узбекистан от 11.07.2019 г. N ПП-4391 "О мерах по внедрению новых принципов управления в систему высшего и среднего специального образования", послуживших основой для формирования Концепции, основными направлениями совершенствования системы высшего и среднего специального профессионального образования в контексте цифровизации образования определены:

обеспечение качества подготовки кадров в высших образовательных учреждениях в направлении профессиональной деятельности, обладающих современными знаниями и квалификацией, освоивших информационно-коммуникационные технологии и иностранные языки;

обеспечение соответствия учебно-педагогического и научно-методического обеспечения всех учреждений высшего и среднего специального профессионального образования, а также качества, содержания образования и уровня подготовки в них специалистов государственным образовательным стандартам и квалификационным требованиям;

совершенствование учебных планов и предметных программ на основе широкого использования современных педагогических технологий и методик обучения, поднятия образовательного процесса на качественно новый уровень, внедрения передовых форм обучения, информационно-коммуникационных технологий и др. [1,2]

Как видно из данных правовых актов, модернизация системы высшего и среднего специального образования, тесно связана с внедрением современных форм и технологий обучения, использованием цифровых технологий в процессе обучения. Использование информационно - коммуникационных технологий в обучении дает такие преимущества, как повышение интенсивности образовательного процесса; развитие информационной грамотности, различных видов мышления, коммуникативных способностей и эстетического воспитания обучающихся; совершенствование информационно-методического обеспечения образовательного процесса[5].

На данный момент самым эффективным способом повышения качества учебно-воспитательного процесса, дополнения его цифровым содержанием является внедрение кредитно-модульной системы образования. Согласно Постановлению Кабинета Министров «О мерах по совершенствованию системы организации образовательного процесса в высших образовательных учреждениях», начиная с 2020/2021 учебного года, учебный процесс в высших образовательных учреждениях поэтапно переводится на кредитно-модульную систему. Документом утверждено Положение о внедрении кредитно-модульной системы в образовательный процесс БОУ, основанное на базе Европейской системы (European Credit Transfer and Accumulation System – ECTS) [3].

Переход на кредитно-модульную систему еще больше увеличит потребность во внедрении цифровых технологий. Кредитная система обучения – это образовательная система, направленная на повышение уровня

самообразования и творческого освоения знаний на основе индивидуализации, выборности образовательной траектории в рамках регламентации учебного процесса и учета объема знаний в виде кредитов. Кредитная система обучения подразумевает самостоятельный характер учебной деятельности студентов, а развитие самостоятельного образования студентов невозможно без приобщения к информационному миру, расширения доступа к международным научно-техническим базам данных, ускорения внедрения цифровых технологий и современных методов в образовательный процесс.

Осуществление таких мер, как совершенствование государственных образовательных стандартов, учебных планов и программ на основе потребностей социальной сферы и отраслей экономики, с учетом передового зарубежного опыта; обеспечение вузов соответствующими техническими средствами для реализации учебных программ с использованием информационно-коммуникационных технологий; усиление взаимного сотрудничества в области переподготовки, повышения квалификации и стажировки профессоров-преподавателей и научно-педагогических кадров; построения совместной с зарубежными образовательными и научными учреждениями системы генерации и распространения цифровых образовательных технологий; ускорение создания национальных электронных образовательных ресурсов и широкое внедрение системы электронных библиотек и др. послужат дальнейшему совершенствованию деятельности высших образовательных учреждений, а также созданию условий для эффективного внедрения кредитно-модульной системы обучения в университетах.

Как свидетельствуют исследования и зарубежный опыт, в современном мире существует несколько подходов к оценке вклада высшего образования в социально-экономическое развитие страны: повышение производительности труда, развитие наукоемкого производства, повышение уровня и качества жизни населения и т.д. Мультипликационный эффект влияния образования на всю экономику усиливается в условиях глобализации хозяйственной жизни, формирования единого цифрового пространства.

Литература:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 11.07.2019 г. N УП-5763 "О мерах по реформированию управления в сфере высшего и среднего специального образования".
2. Постановление Президента Республики Узбекистан от 11.07.2019 г. N ПП-4391 "О мерах по внедрению новых принципов управления в систему высшего и среднего специального образования".
3. Постановление Кабинета министров Республики Узбекистан от 31 декабря 2020 г. № 824 «О мерах по совершенствованию системы, связанной с организацией учебного процесса в высших учебных заведениях».
4. Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года (Приложение N 1 к Указу Президента РУз от 08.10.2019 г. N УП-5847).

5. Бабкин А.В. Формирование цифровой экономики в России: сущность, особенности, техническая нормализация, проблемы развития // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. – 2017. №3.

6. Всемирный банк (2016). Цифровые дивиденды. <<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23347/210671RuSum.pdf>> (дата обращения: 17.03.2019).

7. Саидов М.Х. Экономика, инвестиции и маркетинг высшего образования /Учебное пособие. Ташкент: Молия, 2002 г.

8. Цой М.П., Ибрахимов Шертой, Холмирзаев Нурислом ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ЕГО СОЗДАНИИ // INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2022: CENTRAL ASIA» ASTANA, KAZAKHSTAN, SEPTEMBER 2022

9. Цой М.П., Зайниева Сурайё, Азимова Париза –РИСКИ И ПРЕИМУЩЕСТВА ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ В НАПРАВЛЕНИИ ОТКРЫТОСТИ ПРОЦЕССОВ РЕФОРМИРОВАНИЯ // Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari. Xalqaro miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to‘plami – Jizzax: O‘zMU Jizzax filiali, 2022-yil 14-15-oktyabr. 697-bet

10. Цой М.П., Худояров Р.Т., Рашидов А.Р. ПРОДВИЖЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ // Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari. Xalqaro miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to‘plami – Jizzax: O‘zMU Jizzax filiali, 2022-yil 14-15-oktyabr. 697-bet.

TALABALARNI KASBIY-IJODIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA KREATIVLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI

p.f.n, dots. ¹Alimov Normurod Nosirovich,

²Sattorova Mahliyo Burxanovna

¹O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,

²O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali tayanch doktoranti
makhliyosattorova87@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak muhandislarni mustaqil ishlash jarayonida kasbiy-ijodiy faoliyatga tayyorlash, kasbiy ijodkorlik xususiyatlari, kreativlik va uning bo‘ajak muhandislarni tayyorlashdagi ahamiyati hamda kreativlik xususiyatlarini shakllantirish jarayonida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan vazifalar to‘g‘risida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: kasbiy ta‘lim, kasbiy-ijodiy faoliyat, tarbiya, ta‘lim, ijodkorlik, pedagogik faoliyat, kreativlik, ta‘lim samaradorligi.

Ma‘naviy yetuk va barkamol yoshlar tarbiyasiga qaratilgan davlat siyosati tarbiya usullariga chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu jarayon uzluksiz ta‘lim tizimining barcha bo‘g‘inlarida, xususan, oliy ta‘lim tizimida talabalarning mustaqil tafakkuri, ijodkorligi

va intellektual salohiyatini oshirishga uzviylikda amalga oshiriladi. Bu borada Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyevning quyidagi fikrlari e'tiborga loyiq: "Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohot va o'zgarishlar, keng ko'lamli dasturlar yagona va ulug' bir maqsadga qaratilgan. U ham bo'lsa, farzandlarimizni har tomonlama yetuk va barkamol etib tarbiyalashdan iborat" [1; 412-b.].

Oliy ta'limda talabalarining intellektual salohiyatini oshirish, dunyoqarashlarini boyitishda ularni innovatsion ta'lim texnologiyalari, o'qitishning yangi, innovatsion shakli, metod va vositalari bilan tanishtirish, bo'lajak muhandislarda kasbiy kompetentlik sifatlari va kreativ qobiliyat mohiyati bilan yaqindan tanishtirish muhim ahamiyatga ega. Muhandis kadrlarni zamonaviy innovatsion ta'lim texnologiyalarining tashkiliy, texnik va didaktik imkoniyatlaridan xabardor bo'lishlari, kompetentlik sifatlari va kreativlik qobiliyatini izchil rivojlantirib borish ko'nikma-malakalarini hosil qilish uchun sharoit yaratib qolmay, kasbiy faoliyatda ulardan samarali foydalanish borasidagi malakalarining mustahkamlanishini ham ta'minlash bugungi kunning talabiga aylandi.

Bo'lajak muhandislarning kasbiy-ijodiy faoliyatini tashkil etish haqida so'z ketganda, ijodkorlikning o'zi nima ekanligini aniqlash, so'ng ijodiy faoliyatni tashkillashtirish mezonini tanlash maqsadga muvofiq. "Ijodkorlik" tushunchasi ko'pgina fanlarning tahliliy asosi sanaladi. Uning ma'nolarini aniqlashda ushbu qobiliyatning serqirra ekanligi muhim o'rin tutadi. Tushuncha o'zida "ijodiy munosabat", "ijodiy faoliyat", "ijodiy mehnat", "ijodkor shaxs", "ijodiy o'ziga xoslik" kabi ma'nolarni mujassam etadi. XIX asr oxirida ko'pgina faylasuflar tomonidan ijodkorlik tushunchasiga oid qarashlar ilgari surilgan bo'lib, har birida o'ziga xos individuallik va tafakkurning turfaligi sezilib turadi. Binobarin, ijodkorlik "ijtimoiy ahamiyatga ega yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratuvchi inson faoliyatidir" "Ijodkorlik – bu qarama-qarshiliklarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan inson faoliyati ko'rinishlaridan biri bo'lib, uning uchun ob'ektiv (ijtimoiy, axloqiy) va sub'ektiv shaxsiy shart-sharoit (bilim, ko'nikma, ijodiy qobiliyat) kabilar zarur, uning natijasi yangilik va taraqqiyparvarlik kasb etadi (2; 53- b.).

"Ijodkorlik – bu faoliyat bo'lib, yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlarning yuzaga kelishi uning natijasi hisoblanadi" (3; 457-b.). Insoniyat ijodiyotning sub'ekti sifatida o'zini anglashi ijodkorlik muammosi va tushunchalarini ko'rib chiqishning yangi yo'nalishlarini belgiladi. Faylasuflar inson ijodiy faoliyatining mohiyatini, gnoseologik va umummetodologik xususiyatlari muammolarini o'rganadilar. Shunga ko'ra, XX asr mahalliy falsafasida "IJODKOR ODAM" muammosini hal qilishga urinish maqsadi yetakchilik qilgan. Ijodiy pedagogik faoliyatning keyingi mohiyatli tavsifi uchun "kreativlik" – ijodkorlik tushunchasiga murojaat qilish zarur, bu esa ko'rib chiqilayotgan kategoriyaning markaziy havolasi sanaladi. Kreativlik nazariyasini ishlab chiquvchilardan biri Ye.P.Torrens bo'lib, u kreativlikni muammolarga, bilimning yetishmasligi, ularning hamohang emasligi, nomuvofiqligiga nisbatan ta'sirchanlikning paydo bo'lish jarayoni sifatida belgilaydi; Dj.Gilford o'zining modeli asosida kreativlikning to'rt omilini ajratib ko'rsatadi:

- o'ziga xoslik;
- semantik moslashuvchanlik;
- obrazli moslashuvchanlik;

- semantik o'z-o'zidan yuzaga keladigan moslashuvchanlik.

Bo'lajak muhandislarning ijodiy faoliyatini tashkil etishga doir metodik ta'minotning yetarli emasligi, ta'lim jarayonida talabalarni ijodiy faoliyatga yo'naltirish bilan bir qatorda kommunikativ kompetentligini rivojlantirish hamda sohaga oid yangiliklarni o'zlashtirishga qaratilgan seminar-trening va master klasslarni o'tkazishga ahamiyat berilmayotganligi, ijodkorlikka oid topshiriq va mashqlarni bajarishda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, elektron ta'lim resurslarini yaratish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga e'tibor qaratilmayotganligi va hokazolar kelajakda o'z kasblari bo'yicha mustaqil ishlash jarayonlarini qiyinlashtirmoqda.

Buning uchun esa kadrlar tayyorlash jarayonida talabalarni kreativ fikrlashga o'rgatish, ularda kreativ tafakkurni shakllantira olish uchun avvalo o'qituvchining o'zi kreativ, ijodkor shaxs bo'lishi zarur. Bordi-yu, uning o'zi kreativlik sifatlariga ega bo'lmasa, u holda qanday qilib, talabalarni kreativ fikrlashga rag'batlantira oladi. Chiqariladigan yagona xulosa quyidagicha: o'qituvchining o'zi kreativ, ijodkor bo'lsagina, talabalar ham shunday bo'la oladi. O'qituvchining ijodkor va kreativ bo'lishi yoki bo'lmasligi emas, balki darslarni ijodkorlik, kreativlik ruhida tashkil etishi, yangi g'oyalarni ta'lim jarayonida sinab ko'rishga intilishi zarur. Mashg'ulotlarda o'qituvchi "kreativlik yo'l xaritasi"ga ko'ra quyidagi to'rtta yo'nalish bo'yicha harakatlanadi va ulardagi harakatlar pedagoglarning kreativligini ifodalovchi belgilar (Patti Drepreau) sanaladi:

- 1) ijodiy fikrlash ko'nikmalarini namoyon etish;
- 2) talabalarni o'quv fanlarini qiziqish bilan o'zlashtirishga rag'batlantiruvchi strategiya (metod va vositalar)dan foydalana olish;
- 3) innovatsion yondashuv va pedagogik masala (muammo)larning yechimini topishga kreativ yondashish;
- 4) kutiladigan natija;

5) Kreativlik potensialining tarkibiy asoslari va ustuvor tamoyillari. Pedagogning kreativlik potentsiali uning umumiy xususiyati sifatida aks etadi. U ijodiy faoliyatning dastlabki sharti va natijasi sanaladi. Mazkur sifat shaxsning o'z-o'zini namoyon qilish layoqatiga egalikni va tayyorlikni ifodalaydi. Qolaversa, kreativ potentsial negizida har bir mutaxassisning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy quvvati yaxlit holda namoyon bo'ladi. Kreativ potentsial bilish jarayoniga yo'naltirilgan ijodkorlik bilan chambarchas bog'liq. Pedagogning kreativ potentsiali an'anaviy tafakkur yuritishdan farqli ravishda quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- tafakkurning tezkorligi va egiluvchanligi;
- yangi g'oyalarni yaratish qobiliyati;
- bir qolipda fikrlamaslik;
- o'ziga xoslik;
- tashabbuskorlik;
- noaniqlikka toqat qilish;
- zakovatli bo'lish kabilar.

Pedagog kreativlik potentsialiga ega bo'lishi uchun kasbiy faoliyatida quyidagilarga e'tiborini qaratishi zarur:

- kasbiy faoliyatiga ijodiy yondashish;

- yangi-yangi g'oyalarni yaratishda faollik ko'rsatish;
- ilg'or pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o'rganish;
- hamkasblar bilan pedagogik yutuqlar xususida fikr almashish va boshqalar shular jumlasidandir.

Har bir pedagogning o'zini o'zi rivojlantirishi va o'zini o'zi namoyon eta olishi bevosita uning kreativlik qobiliyatiga egaligi bilan bog'liq. Odatda pedagoglarning kreativlik qobiliyatiga ega bo'lishlari pedagogik muammolarni hal qilishga intilish, ilmiy-tadqiqot ishlari yoki ilmiy loyihalarni amalga oshirish va o'zaro ijodiy hamkorlikka erishishlari orqali ta'minlanadi. Pedagog o'z-o'zidan ijodkor bo'lib qolmaydi. Uning ijodkorlik qobiliyati ma'lum vaqt ichida izchil o'qib-o'rganish, o'z ustida ishlash orqali shakllantiriladi va u asta-sekin takomillashib, rivojlanib boradi.

Har qanday mutaxassisda bo'lgani kabi bo'lajak muhandislarning kreativlik qobiliyatiga ega bo'lishlari uchun talabalik yillarida poydevor qo'yiladi va kasbiy faoliyatni tashkil etishda izchil rivojlantirib boriladi. Bunda talaba o'zini o'zi ijodiy faoliyatga yo'naltirishi va bu faoliyatni samarali tashkil eta olishi muhim ahamiyatga ega.

Bo'lajak muhandislar kasbiy-ijodiy faoliyatni tashkil etishda muammoli masalalarni yechish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, shuningdek, kasbiy xarakterdagi ijod mahsulotlarini yaratishga alohida e'tibor qaratishi zarur. Muammoli masala va vaziyatlarni hal qilar ekan, masala yechimini topishga ijodiy yondashishi unda hissiy-irodaviy sifatlarning rivojlanishiga yordam beradi. U o'z oldiga muammoli masalalarni qo'yish orqali mavjud bilimlari va hayotiy tajribalariga zid bo'lgan dalillar bilan to'qnash keladi. Buning natijasida o'z ustida ishlash, mustaqil o'qib o'rganishga nisbatan ehtiyoj sezadi hamda o'zida quyidagi kreativlik malakalarini namoyon eta oladi:

- bajariladigan vazifaning mohiyati va ahamiyatini belgilay bilish;
- masalaning qo'yilishini tahlil qila olish;
- masalani hal qilish rejasini tuzish;
- masalani hal qilishda samarali metodlar (analiz, sintez, induksiya, deduksiya, taqqoslash va b.)larni qo'llash;
- masalani hal qilish usullarini tanlay olish;
- qabul qilingan qarorning to'g'riligini asoslash va qayta tekshirish;
- masalani hal qilishda kichik tadqiqot (izlanish)ni olib borish;
- masalani hal qilish sharoiti, jarayonning borishi va masala yechimi yakunlarini umumlashtirishga oid dalillarni rasmiylashtirish kabilar.

Shunday ekan, oliy ta'limda bo'lajak muhandislarni mustaqil ishlash jarayonida kasbiy-ijodiy faoliyatga tayyorlash masalalarini qayta tahlil qilish, mavjud o'qitish texnologiyalarini takomillashtirish orqali "haqiqiy o'z ishining ustasi"ni, professional kadrlarni tayyorlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yo'ldoshev J.G'. Ilg'or pedagogik texnologiya. T: «Fan», 2004.
2. Sayidahmedov N.S. Ilg'or pedagogik texnologiya.
3. Yo'ldoshev U.A Ilg'or pedagogik texnologiya amalda. Navoiy, 2003.

4. ISSN 2181-1717 (E) Образование и инновационные исследования (2022 год №1) <http://interscience.uz> 211
5. Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 6 | 2022 ISSN: 2181-1385 Cite-Factor: 0,89 | SIS: 1,12 | SJIF: 5,7 | UIF: 6,1 652 June, 2022 https://t.me/ares_uz Multidisciplinary Scientific Journal
6. Alimov N., Ismoilov T. Ilmiy-uslubiy manbalarda ijodkorlik tushunchasi va uning o'ziga xos tomonlari // Pedagogika fanining barkamol avlodni shakllantirishdagi o'rni: Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Jizzax: JDPI, 2003. – B. 4-9.
7. Alimov N., Tog'ayev X. Texnikaviy ijodkorlikda maqsad, mezon va talabalar ijodkorlik qobiliyati uyg'unligi // Kasbiy ta'lim muammolari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Samarqand: SamDAQI, 2003. –B. 62-64.
8. Sattorova Mahliyo Burxanovna. (2022). TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 436–440. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/227>
9. Burxonovna S. M. DIGITAL COMMUNICATIONS IN PEGAGOGIG EDUCATION //Scientific Impulse. – 2022. – T. 1. – №. 5. – C. 827-829.
10. Yuldasheva S. I.A. KARIMOV ASARLARIDA YUKSAK MA'NAVIYATLI SHAXSNI SHAKLLANTIRISH G'OYALARI //Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2021. – Т. 1. – №. 4.
11. Rahmatullayeva M. XALQ PEDAGOGIKASIDA TA'LIM VA TARBIYA MASALARI //Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2021. – Т. 1. – №. 4.
12. Abduvakilovna, Karakulova Umida. "OLIY O'QUV YURTI TALABALARIDA KASBIY VA AXLOQIY SIFATLARI SHAKLLANISHINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TAJRIBA ISHLARI NATIJALARI." *Journal of new century innovations* 19.2 (2022): 95-98.
13. Davlataliyevna, S. N. (2022). UMUMIY PSIXOLOGOYA VA TURLI XIL PSIXOLOGIK AMALIYOTLAR. *Scientific Impulse*, 1(5), 820-822.
14. Alibekov, Davron. "Sharq mutafakirlarining ta'lim-tarbiya borasidagi qarashlari." *Журнал музыки и искусства* 2.1 (2021).
15. Rashidova G. "COMPENTLIK" AND "COMPACTNESS" OF TINCALARING OF TALHS AND JEWELRY //Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2021. – Т. 2021. – №. 4. – C. 99-112.
16. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7 (2).
17. UX Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // Молодой ученый, 1249-1252.

18. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

19. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

OLIY TA'LIM TIZIMIDA BO'LAJAK MUHANDISLARNI MUSTAQIL ISHLASH JARAYONIGA TAYYORLASHNING BA'ZI JIHATLARI

Sattorova Mahliyo Burxanovna

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali tayanch doktoranti
makhliyasattorova87@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak muhandislarni mustaqil ishlash jarayoniga tayyorlashda ularning intellektual qobiliyatlarini qo'llash bilan bog'liq bo'lgan kasbiy kompetentligining ba'zi jihatlari mazmun-mohiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: muhandis, yoshlar, oliy ta'lim, ta'lim, tarbiya, bo'lajak, kasbiy, mustaqil ishlash, loyihalash, kompetentlik, intellektual, integratsiyalashuv, intellektual, ijodiy, kognitiv, kelajak, qobiliyat, samaradorlik.

Hozirgi globallashuv davrida fan va texnika jadal suratda rivojlanib bormoqda, bu esa jamiyat hayotining barcha sohalariga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Bu o'z navbatida ilm-fanning yanada taraqqiy etishini taqozo etadi. "Globallashuv sharoitida mamlakatning innovatsion rivojlantirish salohiyati raqobatbardoshlikning hal qiluvchi omillaridan biriga aylangan bir paytda aholining yuqori bilim darajasi mamlakatga o'zini jamiyatga daxldor deb hisoblash imkonini beradigan obro' emas, balki yashovchanlik va iqtisodiy ta'minot, pirovardida siysiy mustaqillik omiliga aylanadi"^[1]. Shunday ekan, kelajak yoshlarni yuksak ma'naviyatli, madaniyatli, o'tkir bilimli va albatta o'z ishining yetuk mutaxassisi qilib tarbiyalash vazifasi doimo ahamiyatlidir.

Har qanday mutaxassisning, bu holda bo'lajak muhandislarning jamiyatdagi o'rni fan va texnika madaniyati yutuqlarini mustaqil ravishda olish, o'zlashtirish, ulardan foydalanish va uzatish qobiliyatining rivojlanish darajasiga bog'liq. Bo'lajak muhandisning intellektual va kasbiy harakatchanligiga qo'yiladigan talab juda dolzarbdir [1-3].

Ma'lumki, ishlab chiqarishni texnologik qayta qurish bilimlarni doimiy ravishda to'ldirish yoki yangilash zarurligini his qiladigan mutaxassisning faoliyat tizimini qayta qurish qobiliyatini anglatadi. Bunday sharoitda oliy ta'lim muassasalarida muhandis tayyorlashdan maqsad bilim va ko'nikmalarni an'anaviy egallash bilan birga

faoliyatning uslubiy ko'nikmalarini, harakat tamoyillari, metodlari va usullarini o'zlashtirish qobiliyatini shakllantirishdir [2-10].

O'zlashtirish qobiliyati bilim, ko'nikma, malakalarini egallash va shu xususiyatlarga bog'liq bo'ladi. Lekin, bu xususiyatlarning o'zi bu bilim va ko'nikmalarga taalluqli bo'lmaydi. Malaka, ko'nikma va bilimlarga nisbatan odamning qobiliyatlari qandaydir imkoniyat tarzida namoyon bo'ladi.

Yuzaga kelgan vaziyat ko'p jihatdan mashinasozlik, energetika, ishlab chiqarish texnologiyasi, xususan yengil sanoat va boshqa sohalar uchun yuqori malakali, kompetentli mutaxassislarni tayyorlash masalasida yangicha talablarni qo'ydi. Oliy ta'lim tizimining yaxlitligini ilmiy asoslash talab etiladi, o'quv jarayonini tashkil etishning turli shakllarini optimallashtirish, bo'lajak mutaxassislarning kasbi bo'yicha kompetentligini baholash mezonlarini ishlab chiqish masalalarining muhimligi ortadi. O'zgaruvchan jamiyat, iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy tendensiyalari mutaxassisning kasbiy fazilatlarini sohasiga yangi talablarni ilgari suradi. Ushbu jarayonning asosiy sabablari keltirilgan: ta'lim o'zgaruvchan iqtisodiyot o'rta qo'yayotgan da'vatga javob bermaydi. Natijada, jamiyat ta'lim sifatidan qoniqmaydi; ta'lim muassasalari va pedagoglarning mustaqilligi oshishi har doim ham ijobiy emas; me'yoriy-huquqiy noaniqlik ko'pincha ta'lim sohasidagi munosabatlarni qarama-qarshi tartibga soladi. Qonunlar va qonunosti hujjatlar tez-tez o'zgarib turadi; Ko'pincha innovatsion yangiliklar ta'lim muassasalari faoliyatining natijalarini yaxshilamaydi, aksincha yomonlashtiradi. O'qitish jarayonining shakllari va texnologiyalari o'zgarishiga, muhandislar tayyorlash sifatini baholash mezonlariga bog'liq bo'lgan ta'lim faoliyatining texnologiyalarini o'quv faoliyatini tashkillashtirishning metodlari bilan transformatsiyasi pedagog-tadqiqotchilar faoliyati uchun keng imkoniyatlar taqdim etadi va mamlakatimizda bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentlik faoliyatiga jahon amaliyotida qabul qilingan yondashuvni bosqichma-bosqich tadbiiq etishni shakllantiradi. O'qitish jarayonida talabalarni bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentlik faoliyati asosini birlashtiradigan va tashkil etadigan narsalarga yo'naltirishni nazarda tutadi. Jamiyatning bunday tartibi oliy o'quv yurtida o'qish davrida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlanishidagi asosiy o'zgarishlarni aniqlash uchun pedagogik tadqiqotlar o'tkazishni taqozo etdi. Oliy o'quv yurtidagi umummuhandislik tayyorgarligi ushbu muammolarni hal qilishga yordam beradi. Oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarning professional tayyorgarligi masalalari S.I.Arxaengelskiy, V.P.Bespalko[3], V.A.Slastenin, U.N.Nishonaliyev, A.A.Abduqodirov, A.R.Xodjaboyev, R. Xasanov, N.Saidaxmedov, Q.O'.Tolipov, S.S.Bulatov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari asosini tashkil etadi.

Ammo yengil sanoat buyumlari texnologiyasi yo'nalishida loyihalash asoslari, tikuv buyumlari texnologiyasi va boshqa maxsus fanlarni o'rganish muammolari bo'lajak kasbiy faoliyat xususiyatlarini hisobga olgan holda umumiy fanlarga o'qitish bilan bog'liqlikda yetarlicha tahlil etilmagan. Shuni ta'kidlash kerakki, o'zida o'quv jarayonining tashkiliy – pedagogik, metodik va texnologik asoslarni jamlagan grafik fanlarini o'zlashtirish bosqichida kasbga loyiqqligi darajasini baholashning miqdoriy va sifat mezonlari hali ishlab chiqilmagan. Yuqoridagi fikrlar bizni bo'lajak muhandis tayyorgarligining kasbiy kompetentlik sifatiga talab yuqori bo'lgan sharoitda alohida

dolzarblik kasb etadigan oliy o'quv yurtlari talabalari umummuhandislik tayyorgarligining tizimining samaradorligini nazariy asoslanishi va eksperimental tekshirilishi zarurligiga undadi. Talabalarning tayyorgarligi amaliy tajribasini umumlashtirishi va ilmiy-uslubiy ishlarining tahlili yuqori malakali bo'lajak mutaxassislarning grafik tayyorgarligi jarayonida quyidagi kamchiliklar va ziddiyatlarni aniqlashga imkon berdi.

Birinchi: - so'nggi yillarda oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilarining texnologik tayyorgarligiga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlarining natijalari chop etilgan. Ularda tanlangan kasbga yo'naltirilgan umummuhandislik muammolari ko'rib chiqilgan;

- muhandis ishi va ishlab chiqarish texnologiyalari ta'limi sohasida kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishning yaxlit uslubiy nazariyasi mavjud emas;

- kurs ishlari va bitiruv ishlarini bajarishda grafik bilimlaridan foydalanishning yuqori darajasini ta'minlash uchun tikuv buyumlari texnologiyasi va uni o'rganishda motivatsiyani oshirishga imkon beradigan tadqiqotlar mavjud emas;

- yosh mutaxassislarni amaliy, loyihaviy va ishlab chiqarish faoliyatiga moslashtirish jarayonida grafik tayyorgarlik muammolari tahlil etilmaydi. Bo'lajak muhandislarning oliy ta'lim muassasasida o'qib yurgan davrida kasbiy kompetentligi darajasi eng muhim xususiyati grafik tayyorgarligining sifati hisoblanadi. Bu narsa zamonaviy talablarni hisobga olgan holda talabalar grafik faoliyati samaradorligini ta'minlashi mumkin bo'lgan pedagogik sharoitlarni yaratishni talab qiladi.

Shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatib kelingan. Bunday metod talabalarda mustaqil fikrlash, ijodiy izlanish, tashabbuskorlikni so'ndiradi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar (innovatsion pedagogik texnologiyalar)dan foydalanib, ta'limning samaradorligini ko'tarishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan-kunga kuchayib bormokda. Innovatsion texnologiyalar qo'llanilgan mashg'ulotlar talabalar egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan. O'qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda, boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Bunday o'quv jarayonida talaba asosiy figuraga aylanadi.

Hozirgi davrda sodir bo'layotgan innovatsion jarayonlarda ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun yangi axborotni o'zlashtirish va o'zlashtirgan bilimlarini o'zlari tomonidan baholashga kodir, zarur qarorlar qabul qiluvchi, mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslar kerak. Shuning uchun ham, ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o'qitish uslublari - interfaol uslublari, innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Pedagogik texnologiya va ularning ta'limda qo'llanishiga oid bilimlar, tajriba talabalarni bilimli va yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi.

Bo'lajak muhandis – o'z kasbiy faoliyatida turli fanlar bo'yicha bilimlar majmuasini qo'llashga ega bo'lishi kerak. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda "fanlararo integratsiya" tushunchasi noaniq talqin etiladi, shunday qilib, uning har xil rollari va pedagogik kategoriya (toifa)larda orasidagi o'rni belgilanadi. Y.B.Shoshtayeva fikriga

ko'ra, fanlararo aloqa o'zida kasbiy faoliyat birligi, uzluksiz va yaxlit hodisalarini aks ettiruvchi o'quv fanlari hamdo'stligi jarayonini ifodalaydi. Y.V.Perexosheva fanlararo integratsiyani nurdagi bilish (bilim) va texnologik muammolar asosida o'quv fanlarini birlashtirish jarayoni sifatida belgilaydi. Biz uchun fanlararo integratsiya ta'lim dasturining barcha o'quv fanlarini keng ko'lamli o'zaro aloqasini yaratishda ta'lim maqsadi, tamoyillari va ma'nolari majmuini ifodalaydi. Shuning uchun talabalar ta'limi birinchi bosqichidayoq kasbiy kompetentlik rivojlana boshlaydi, katta kurs talabalariga har qanday murakkab kasbiy vaziyatlarda tezkor optimal qarorlar qabul qilishga qaratilgan, ularda mustaqil ravishda muayyan harakatlarni amalga oshirish ko'nikmalarini shakllantirishni fanlararo aloqalarni o'rnatish yordamida amalga oshirish mumkin. Xulosa qilib aytganimizda, oliy ta'lim o'quv jarayonida oz samara beradigan o'qitish shakllaridan tezroq voz kechilsa, shunchalik tez va yaxshi natijaga erishladi. Bugungi kunda mavjud voqelikdan kelib chiqadigan tadqiqotlar zarur. Mutaxassislarni tayyorlashga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan vositalardan biri bu ularning kasbdan manfaatdorligini oshirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Olimov Q.T. va boshqalar. Ixtisoslik fanlarini o'qitish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2004.
2. Ziyomuhammadov B. Pedagogika. O'quv qo'llanma. – Toshkent:
3. Xodjaboev A. Xusanov L. Kasbiy ta'lim metodologiyasi. T.:Fan va texnologiyalar, 2007.
4. Alimov N., Ismoilov T. Ilmiy-uslubiy manbalarda ijodkorlik tushunchasi va uning o'ziga xos tomonlari // Pedagogika fanining barkamol avlodni shakllantirishdagi o'rni: Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Jizzax: JDPI, 2003. – B. 4-9.
5. Alimov N., Tog'ayev X. Texnikaviy ijodkorlikda maqsad, mezon va talabalar ijodkorlik qobiliyati uyg'unligi // Kasbiy ta'lim muammolari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Samarqand: SamDAQI, 2003. –B. 62-64.
6. Sattorova Mahliyo Burxanovna. (2022). TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 436–440. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/227>
7. Burxonovna S. M. DIGITAL COMMUNICATIONS IN PEGAGOGIG EDUCATION //Scientific Impulse. – 2022. – T. 1. – №. 5. – C. 827-829.
8. Yuldasheva S. I.A. KARIMOV ASARLARIDA YUKSAK MA'NAVIYATLI SHAXSNI SHAKLLANTIRISH G'OYALARI //Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2021. – Т. 1. – №. 4.
9. Rahmatullayeva M. XALQ PEDAGOGIKASIDA TA'LIM VA TARBIYA MASALARI //Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2021. – Т. 1. – №. 4.
10. Abduvakilovna, Karakulova Umida. "OLIY O'QUV YURTI TALABALARIDA KASBIY VA AXLOQIY SIFATLARI SHAKLLANISHINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TAJRIBA ISHLARI NATIJALARI." *Journal of new century innovations* 19.2 (2022): 95-98.

11. Davlataliyevna, S. N. (2022). UMUMIY PSIXOLOGOYA VA TURLI XIL PSIXOLOGIK AMALIYOTLAR. *Scientific Impulse*, 1(5), 820-822.
12. Alibekov, Davron. "Sharq mutafakirlarining ta'lim-tarbiya borasidagi qarashlari." *Журнал музыки и искусства* 2.1 (2021).
13. Rashidova G. "COMPENTLIK" AND "COMPACTNESS" OF TINCALARING OF TALHS AND JEWELRY // *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*. – 2021. – T. 2021. – №. 4. – C. 99-112.
14. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7 (2).
15. УХ Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // *Молодой ученый*, 1249-1252.

TA'LIM TRANSFORMATSIYASIDA TEXNOLOGIYANING O'RNI

Atadjanova Nozima Sultan-Muratovna

Toshkent Axborot Texnologiyalari universiteti, O'zbekiston

nozimaatadjanova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi zamonaviy ta'limda texnologiyaning muhim roli va uning an'anaviy o'qitish usullarini o'zgartirish qobiliyati muhokama qilinadi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda ta'lim yanada qulay, interaktiv va innovatsion bo'lib, bu ta'lim sifati va ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishga olib keladi.

Kalit so'zlar: texnologiya, raqamli texnologiyalar, ta'lim sifatini oshirish, integratsiyalash, onlayn kurslar, taqdimot platformalari.

Zamonaviy ta'limda texnologiya muhim rol o'ynaydi. Ular o'qituvchilar va talabalarga kengroq ma'lumot va vositalardan foydalanish imkonini beradi, bu esa ta'lim sifatini oshirish, o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi.

Ta'limda texnologiyaning asosiy rollaridan biri bilim va ma'lumotlarga kirishni kengaytirishdir. Internet va boshqa raqamli texnologiyalar yordamida talabalar va o'qituvchilar ko'plab axborot manbalaridan, jumladan, elektron darsliklar, ilmiy maqolalar, video darsliklar va boshqa ko'plab ma'lumotlardan foydalanishlari mumkin. Bu talabalar va o'qituvchilarga avvalgidan ko'ra chuqurroq va kengroq kontekstda o'rganish va o'qitish imkonini beradi [1].

Ta'limda texnologiyaning yana bir muhim roli - ta'lim sifatini oshirishdir. Interfaol dasturlar, kompyuter o'yinlari va boshqa texnologik vositalar talabalarga materialni yaxshiroq tushunishga va analitik fikrlash, tanqidiy fikrlash va

muammolarni hal qilish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu vositalar talabalarning muvaffaqiyatini baholashda va ular ko'proq yordamga muhtoj bo'lgan sohalarni aniqlashda ham foydali bo'lishi mumkin. Texnologiyalar ta'lim muassasalarining zamonaviy bo'lishiga ham hissa qo'shadi. Ko'pgina universitetlar, kollejlari va maktablar o'z o'quv dasturlarini boshqarish, talabalar taraqqiyotini kuzatish, hamkorlikni tashkil qilish hamda professor-o'qituvchilar o'rtasida aloqa qilish uchun texnologiyadan foydalanmoqda. Bu ta'lim muassasalariga o'z ishida yanada samarali va moslashuvchan bo'lish imkonini beradi.

Texnologiyani darsga integratsiyalash ko'plab afzalliklarga ega bo'lishi mumkin, masalan:

Ta'lim olish imkoniyatini yaxshilash: Texnologiya talabalarga istalgan vaqtda, istalgan joyda ta'lim olish imkonini beradi. Ular yangi mavzularni o'rganishlari, video darslarni tomosha qilishlari va masofadan turib topshiriqlarni bajarishlari mumkin, bu ayniqsa maktablarga shaxsan qatnasha olmaydiganlar uchun foydalidir.

Mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish: Ta'limda texnologiyadan foydalanish talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, chunki ular mavjud onlayn resurslardan foydalangan holda yangi mavzularni o'rganishlari va topshiriqlarni mustaqil bajarishlari mumkin.

Talabalarning motivatsiyasini oshirish: Texnologiya o'quv jarayonini talabalar uchun yanada qiziqarli qilishi mumkin. Interfaol darslar, video darsliklar, o'yinlar va boshqa onlayn resurslar talabalarga materialni yaxshiroq tushunishga yordam beradi va ularning o'rganish motivatsiyasini oshiradi.

Ta'lim sifatini oshirish: Texnologiya o'qituvchilarga turli ta'lim uslublariga ko'proq mos keladigan samaraliroq va interfaol darslarni yaratishga yordam beradi. Shuningdek, ular talabalarga mavzularni yaxshiroq tushunishga yordam berish uchun qo'shimcha materiallar va topshiriqlarni taqdim etishlari mumkin.

Biroq, texnologiyalarni darsga integratsiya qilish ham ba'zi muammolarga olib kelishi mumkin, masalan:

Tajriba va ko'nikmaning yo'qligi: ta'limda texnologiyadan foydalanish bo'yicha barcha o'qituvchilar yetarlicha tajriba va ko'nikmalarga ega emas. Bu integratsiya jarayoniga to'sqinlik qilishi va darsda texnologiyadan foydalanish samaradorligini kamaytirishi mumkin.

Texnologiyaga qaramlik bilan bog'liq muammolar: Ba'zi talabalar texnologiyaga qaram bo'lib qolishi, kompyuter va internetdan foydalanmasdan muammolarni hal qilish hamda topshiriqlarni bajarish qobiliyatini yo'qotishi mumkin. Bu ijodkorlikning pasayishiga va haqiqiy muammolarni hal qilish qobiliyatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

O'qitish, o'rganish va talabalarni jalb qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan ko'plab raqamli vositalar va platformalar mavjud. Ulardan ba'zilari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

LMS (Learning Management System) o'qituvchilarga onlayn kurslarni yaratish va boshqarish imkonini beruvchi dasturiy ta'minotdir. Ba'zi mashhur LMSlarga Moodle, Canvas va Blackboard kiradi.

Videokonferensiya – Zoom, Microsoft Teams va Google Meet kabi platformalar o'qituvchi va talabalarga real vaqt rejimida muloqot qilish, masofadan turib dars

o'tkazish imkonini beradi. Prezi va Canva kabi taqdimot platformalari talabalarga o'z loyihalari, taqdimotlari uchun chiroyli va qiziqarli taqdimotlar yaratishda yordam beradi.

Khan Academy, Coursera va edX kabi onlayn o'quv resurslari turli mavzular bo'yicha bepul onlayn kurslar va resurslardan foydalanish imkonini beradi.

Kahoot va Quizlet kabi interfaol o'yinlar va topshiriqlar talabalarga materialni yodlash va ko'rib chiqishda yordam beradi, shuningdek, bilimlarni tekshirish uchun ishlatilishi mumkin.

Raqamli vositalar va platformalar o'qitish, o'rganish va talabalarning faolligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ular o'qituvchi va talabalarga o'qitishning interfaol usullari va har bir talabaga individual yondashishdan samarali foydalanish imkonini beradi. Ta'limdagi raqamli vositalar va platformalarning afzalliklaridan ba'zilari:

Kengaytirilgan ta'lim imkoniyatlari: Raqamli vositalar va platformalar o'qituvchilarga audio va video darslar, interfaol tadbirlar, onlayn o'yinlar va testlar kabi turli xil o'qitish usullaridan foydalanish imkonini beradi. Bu talabalarning materialni tushunish va o'zlashtirish qobiliyatini yaxshilaydi, chunki har bir talaba o'zining shaxsiy ehtiyojlari va o'quv uslubiga mos keladigan o'qitish usulini tanlashi mumkin.

Motivatsiya va faollikni oshirish: Raqamli vositalar va platformalar talabalarning motivatsiyasi va ta'lim jarayonidagi faolligini oshirishga yordam beradi. Ular talabalarga o'rganishni eslab qolishlariga yordam berish uchun o'yinlar, grafikalar va boshqa multimedia resurslari kabi interaktiv va qiziqarli o'rganish tajribasini taqdim etadilar.

Darsda texnologiyani integratsiyalash, agar to'g'ri strategiyalardan foydalanilsa, samarali bo'lishi mumkin. Darsda samarali texnologiya integratsiyasini ta'minlashga yordam beradigan bir nechta strategiyalar:

Maqsad va vazifalarni belgilash: texnologiyadan foydalangan holda qanday ta'lim maqsadlariga erishishiga yordam berishini aniqlash.

To'g'ri vositalarni tanlash: Maqsadga erishish uchun mos keladigan vositalarni tanlash. Misol uchun, agar talabalar o'rtasidagi muloqotni yaxshilash tanlansa, onlayn forumlar yoki veb-konferensiyalardan foydalanish mumkin.

Interaktiv darslar yaratish: Darslarni yanada interaktiv qilish uchun texnologiyadan foydalanish. Misol uchun, talabalar darsda faol ishtirok etishi uchun real vaqt rejimida so'rovlar va so'rovlar yaratish uchun vositalardan foydalanish mumkin.

Ta'limda texnologiya juda ko'p afzalliklarga ega bo'lsa-da, u bir qator qiyinchiliklar va cheklovlarga duch kelishi mumkin:

Texnologiyaga kirish cheklovlari: Ba'zi talabalar yuqori tezlikdagi internet, kompyuterlar yoki ta'limda foydalanish uchun qurilmalardan foydalana olmasligi mumkin. Bu o'rganishdagi nomutanosiblikni keltirib chiqarishi va bu talabalarning ta'lim resurslariga kirishini qiyinlashtirishi mumkin.

Texnologiyaga bog'liqlik: Texnologiya haddan tashqari ko'pligi ta'limda texnologiyaga bog'liq bo'lishiga olib kelishi mumkin, bu esa talabalarni o'rganish maqsadlaridan chalg'itishi va diqqatning yetishmasligiga olib kelishi mumkin.

Foydalanishdagi qiyinchiliklar: Ba'zi o'qituvchilar va talabalar yangi texnologiyalardan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin, bu esa ta'lim samaradorligi va ta'lim natijalarining pasayishiga olib kelishi mumkin [2].

Shaxslararo munosabatlarning yetishmasligi: O'qituvchilar va talabalar o'quv jarayoni uchun qimmatli bo'lishi mumkin bo'lgan shaxslararo munosabatlar va o'zaro ta'sirlarning yetishmasligini his qilishlari mumkin.

Platformalar va provayderlarga potentsial qaramlik: Ba'zi texnologiya platformalari va provayderlaridan foydalanish o'rganish uchun vositalar va resurslarni tanlashda qaramlik va cheklangan tanlovga olib kelishi mumkin.

Xarajatlar: Ta'limda texnologiyadan foydalanish infratuzilmani sotib olish va saqlash, xodimlarni tayyorlash va o'quv materiallarini ishlab chiqish uchun katta xarajatlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Umuman olganda, ta'limda texnologiyadan foydalanishda ushbu muammolar va cheklovlarni hisobga olish kerak va barcha talabalar uchun eng yaxshi natijalarga erishish uchun texnologiyadan foydalanish va an'anaviy o'qitish usullari o'rtasida muvozanatni saqlash kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. S.B.Dovletova, N.S.Atadjanova, N.S. Djurayeva. Masofaviy ta'limda google classroom platformasi orqali kurs yaratish. "Yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda o'qitishning zamonaviy tizimlari va texnologiyalarini qo'llash masalalari" mavzusida Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU ilmiy-uslubiy konferensiyasi, 10-11 yanvar 2022 yil.

2. S.B.Dovletova, N.S.Atadjanova, N.S. Djurayeva. Masofaviy ta'limni tashkil etishda bulutli texnologiyalarning ahamiyati. "Yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda o'qitishning zamonaviy tizimlari va texnologiyalarini qo'llash masalalari" mavzusida Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU ilmiy-uslubiy konferensiyasi, 10-11 yanvar 2022 yil.

OLIY TA'LIM TIZIMIDA MUSTAQIL TA'LIMNI BAJARISHNING O'QUV-USLUBIY VA ELEKTRON VOSITALARI

Qurbonova Buzaynab Nurmuxammadiyevna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqil ta'limni bajarishning o'quv-uslubiy va elektron vositalari to'g'risida ma'lumot berilgan. Mustaqil ta'limni bajarishda elektron darsliklarning ahamiyati ochib berilgan. Oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimida mustaqil ta'lim ulushini oshishi, mustaqil ta'limni ahamiyatini yanada oshirgan.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, elektron vositalar, o'quv-uslubiy vositalar, o'quv-mashg'ulotlar, kredit-modul tizimi.

Dunyoda mustaqil ta'lim olish sifatini oshirish shaxsning jamiyatda muvafaqqiyatli o'z o'rnini topishida muhim hususiyatlardan biri hisoblanadi. Jumladan, oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "butun hayot davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish" g'oyasi ta'lim oluvchilarning mustaqil ta'lim olishlari, mustaqil ishlash malakalarini uzluksiz oshirish orqali mutaxassislarning zaruriy kompetensiyalarini, ijodiy yaratuvchanlik, tadqiqotchilik, mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Shu nuqtai nazardan o'zlashtirilgan nazariy bilimlarni mustaqil ishlash orqali amaliyotda qo'llay olish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi, mustaqil faoliyatlarida kasbiy muammolarga echim topish va amalga tatbiq etishda o'qitishning interfaol metodlaridan foydalana oluvchi, oliy ta'lim muassasalarida faol ijodiy fikrlovchi, izlanuvchan, kerakli ma'lumotlarni mustaqil ravishda izlab topuvchi va ularni o'z amaliy faoliyatida qo'llay oluvchi mutaxassislarni tayyorlash hamda oliy ta'lim muassasasida ta'lim-tarbiya jarayonida mustaqil ishlash jarayonini samarali tashkil etishda ijodiy yondashuvlarga alohida e'tibor qaratish zarur hisoblanadi.

Mustaqil ishlarning barcha shakllarini bajarishda o'quv-uslubiy va elektron vositalari talab etiladi. Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda o'qituvchi faqat kerakli ma'ruza materiallarini taqdim etish bilangina cheklanib qolmay, balki mustaqil ishlarni bajarishda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan, internet manbalaridan va boshqa ko'plab zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalarni ishlab chiqish lozim. Shu bilan birga, talabalarning mustaqil ishlarining o'ziga xos xususiyati shundaki, talabalar mustaqil ravishda yangi bilimlarni olishadi.[2. 67]

Oliy o'quv yurtlarining yangi o'quv ta'lim dasturlariga o'tishi, ushbu dasturlarni mutaxassislarning malaka profiliga muvofiq shakllantirishi talabaning mustaqil ishiga yangicha yondashuvlarni talab qiladi. Oliy ta'limning yangi standartiga muvofiq o'quv jarayonida mustaqil ish mutaxassisning kasbiy zarur bilim va ko'nikmalarni egallashi uchun vaqtning 50 foizigacha ajratiladi. Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish oliy ta'lim muassasasi va kursning o'ziga xos xususiyatlariga qarab ma'lum bir farqlashni talab qiladi. Shuning uchun, ularning mustaqil ishlarini tashkil etish uning o'sib borayotgan qiyinchiliklarida aqliy faoliyatning turli usullarini mahorat bilan ta'minlaydigan aniq tizim, ketma-ketlikni talab qiladi. [2. 53]

Ta'lim muassasadagi ilk qadamlaridan boshlab birinchi kursning mustaqil ishlarini tashkil etish unga ma'ruzalarni to'g'ri tinglashni va yozishni, ularni idrok qilishni o'rgatish uchun kamayadi; unga amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida mustaqil ishlashga o'rgatish; insholar tayyorlash, prezentatsiyalar tayyorlash. Mustaqillik darajasi yuqori bo'lgan muhim ish 4-kurs talabalari tomonidan olib boriladi. Ularning tajriba ishlarining natijasi bitiruv malakaviy ishi bo'lib, uni tayyorlash talabadan mutaxassislik bo'yicha ishlash ko'nikmalariga, zarur adabiyotlarni topishga, uni tezda boshqarishga va h.k.larga ega bo'lishni talab qiladi.[3. 137]

O'quv jarayonini uslubiy ta'minlash kompleksini rivojlantirish talabalarning mustaqil ishi samaradorligining muhim shartidir. Bunday kompleks tarkibiga ma'ruza matnlari, o'quv-uslubiy qo'llanmalar, laboratoriya mashg'ulotlari, o'quv mashg'ulotlari elementlari, real ma'lumotlar asosida shakllantirilgan vazifa va

topshiriqlar banklari, modellashtirish, o'quv dasturlari va o'zini - o'zi boshqarish dasturlari, o'quv va monitoringning avtomatlashtirilgan tizimlari, elektron ma'lumotlar bazalari kiradi. Bu muammoli o'qishni tashkil etishga imkon beradi, bunda talaba o'quv jarayonining teng ishtirokchisidir.

Talabalarning mustaqil ishlarining samaradorligi ko'p jihatdan uni boshqarishning faol usullari mavjudligi bilan belgilanadi. So'nggi yillarda nazoratning an'anaviy shakllari –testlar, imtihonlar bilan bir qatorda yangi usullar keng qo'llanilmoqda, ya'ni talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish zamonaviy ta'lim texnologiyalariga asoslangan.[3. 138]

O'qitishning kredit-modul tizimi ko'pincha o'rta maxsus ta'limning zamonaviy amaliyotida bunday texnologiya sifatida qabul qilinadi, bu talaba va o'qituvchiga ta'lim faoliyati sub'ekti sifatida harakat qilish imkonini beradi, ya'ni sherik bo'lish. O'qitishning kredit-modul tizimi talabalarni ko'p bosqichli baholashni o'z ichiga oladi, ammo bu besh balli shkaladan oddiy o'tish emas, balki ob'ektiv ravishda aks ettirish qobiliyati talabalarning individual qobiliyatlarini baholash doirasini kengaytirish. Turli xil individual vazifalar blokini yaratish uchun har birining o'ziga xos "bahosi" bor. Kreditli o'qitishning to'g'ri tashkil etilgan texnologiyasi sizga besh balli baho berish tizimidan boshidanoq chiqib ketishga va unga faqat talabalar tomonidan to'plangan ballar odatiy baholarga (a'lo, yaxshi, qoniqarli, qoniqarsiz) o'tkazilgandan keyingina yakun yasashga imkon beradi. Bundan tashqari, kredit tizimi o'ziga xosligi, mustaqil ish uchun topshiriqlarni bajarish yoki muammolarni hal qilish uchun yondashuvlarning yangiligi uchun qo'shimcha mukofot ballarini o'z ichiga oladi. Talaba darsdan tashqari mashg'ulotlarda (tanlovlarda, konferensiyalarda qatnashish; individual ijodiy topshiriqlarni bajarish, insholar) qatnashish orqali ilmiy reytingini oshirish imkoniyatiga ega. Shu bilan birga, o'z vaqtida ishlashga shoshilmaydigan talabalar salbiy fikrlarni olishlari mumkin. Biroq individual talabalarga dasturni tezroq bajarish tavsiya etiladi. Masalan, agar talaba testdan o'tishga tayyor bo'lsa yoki guruh oldida mustaqil ish yozishga tayyor bo'lsa, unga qo'shimcha ball qo'shishingiz mumkin. Kredit – modul tizimi – bu o'quv jarayonida bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish sifati, rejalashtirilgan mustaqil ishlarning bajarilishi ustidan doimiy monitoring hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. 2020 yil 23 sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasining O'RQ-637 sonli qonuni

2. Muqimov B. Talabalarni mustaqil ish jarayonida interfaol ta'lim metodlari asosida didaktik kompetensiyasini takomillashtirish (kasb ta'limi yo'nalishlari misolida) // ped. fan. nom. ... diss – T, 2020

3. Janabergenova A. mustaqil ishlarni tashkil etishda axborot texnologiyalarning o'rni // Актуальные вызовы современной науки XXIV международная научная конференция. Ukraina 26-27 aprel 2018 yil. 137-139 bet

TA'LIM JARAYONINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH MAQSADIDA HAMKORLIKNI TASHKIL ETISH

Otaboeva Zulfiya G'ofurovna

Andijon qishloq xo'jaligi agrotexnologiyalar instituti

Zulfiyaotaboev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim jarayonidagi o'zaro hamkorlik madaniyati shakllantirishga doir olimlarni va yozuvchilarni fikr-muloxazalarini pedagogik usullarini taxliliy ko'rib chikilgan

Kalit so'zlar: hamkorlik, usullari va metod, individual, izolyatsiya.

Talabalar hamkorlik munosabatlariga kirishgan vaqtda, ularga shaxsiy xususiyatlarini namoyon etib, o'z nafsoniyatini ko'rsatib, bir vaqtning o'zida atrofidagi odamlar bilan ularni o'zaro munosabatda bo'lishini taqozo etadi: "borliqdan xodisaga, borliqdan bo'lish, mustaqillik va izolyatsiyadan bog'lanishga o'tish bor"[1].

Ko'pincha noaniqlik hamda prognoz kilib bo'lmasligi bilan ajralib turuvchi yangi munosabatlar va o'zaro bog'liqliklarning shakllanishini birlashtirish hamda moslashtirishning murakkab jarayoni amalga oshiriladi. Hamkorlikning murakkab ko'p bo'g'iniligi bois bizningcha, uni o'rganayotgan tadqiqotchilarning turli nuqtai nazarlari rang-barangligini belgilaydi.

"Hamkorlik" tushunchasining ko'p o'lehovliligi va ko'p qirraliligi bizga ushbu hodisani fanlararo integratsiyada o'rganish uchun asos bo'ladib, bu esa, birinchi navbatda, fundamental fanlararo xususiyatga ega bo'lgan fan sifatida sinergetika nuqtai nazaridan yanada samaraliroq ko'rinadi.

Ushbu tadqiqotni mustahkamlash uchun ta'kidlash lozimki, o'z-o'zini yo'naltirish jarayonlarining maqsadli tabiatiga qaramay, talabalar tabiiy dastlabki elementlarilari bilan ajralib turadi, bu esa o'z navbatida ijodkorlikni ifodalash va namoyon qilish erkinligining sharti hisoblanadi.

Pedagogik nuqtai nazaridan hamkorlikning mohiyatini o'rganish nafaqat ushbu hodisaning murakkab o'ziga xususiyatini tushunishga, balki samarali hamkorlik uchun o'zaro ta'sir qiluvchi sub'ektlarning harakat strukturasini emas, balki muhim ahamiyatga ega degan xulosaga kelishga imkon beradi. Shuningdek, ularning muvofiqlashtirilgan xatti-harakatlari va o'zaro yordam munosabatlari tarkib topishiga hizmat qiladi [7-8].

Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish maqsadida hamkorlikni tashkil etishda hamkor sub'ektlar faoliyati va ularning bir-birini qo'llab-quvvatlovchi munosabatlari o'rtasidagi uyg'unlik tamoyillariga muvofiq o'zaro hamkorlikni qurish yo'li bilan ushbu qoidani hisobga olish muhim, deb hisoblaymiz.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, biz pedagogik nuqtai nazaridan hamkorlik ochiqlik, o'z-o'zini yo'naltirish va bir tekis emasligi bilane ajralib turuvchi birgalikdagi faoliyatda ishtirok etadigan talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning alohida turi degan xulosaga kelimiz. Hamkorlikning ko'rsatilgan xususiyatlarga muvofiqligi ushbu turdagi o'zaro ta'sirning muhim o'zini o'zi murakkab imkoniyatlarini belgilaydi.

“Hamkorlik” tushunchasini falsafiy, pedagogik, psixologik jihatdan fanlar kesimida tahlil qilish uchun soha olimlarining ilmiy talqinlariga oid fikrlarini ko‘rib chiqamiz.

V.E.Kemerov hamkorlikni insonlarning faoliyati jarayonlaridagi munosabatlarning hamkorligi sifatida belgilaydi, bu davrda inson kuchlarining jipslashishi yoki ortishi sodir bo‘lib, kuchdagi qo‘shimcha samadaorlini namoyon etadi. Muallifning fikricha, insoniy hamkorlik nafaqat sa’y-harakatlarning oddiy birlashishi bilan tavsiflanadi, samimiy hamkorlik to‘g‘ridan-to‘g‘ri jamoaviylik va muvofiqlikni, shuningdek, bir vaqtning o‘zida yoki turli xil bir vaqtda, harakatlarning murakkab kombinatsiyasini tashkil etadi[2].

R.X.Shakurovning fikricha, “Hamkorlik insonlar bir-birlarining manfaatlarini ta’minlashga hissa qo‘shuvchi taxminiy tenglikka rioya qilgan holda muayyan maqsad sari harakatlanish bo‘yicha ma’lum bir vazifani hal qilish jarayonida ishtirokchilar tomonidan o‘zaro yordam ko‘rsatishni o‘z ichiga oladi[3].

N.I.Shevandrinning ta’kidlashicha, hamkorlik o‘zaro ta’sirning ijtimoiy-psixologik turlaridan biri bo‘lib, unda o‘zaro hamkorlikdagi har ikki tomonlar bir-biriga faol ko‘maklashishi, har ikki tomonning individual maqsadlariga hamda birgalikdagi faoliyatning umumiy maqsadlariga erishish uchun yuqori darajada hissa qo‘shadi[4].

S.P.Ivanova hamkorlikni sub’ektlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir darajasining eng samarali usuli sifatida ta’riflab, uning samaradorligiga sabab bo‘luvchi quyidagi omillarni belgilaydi:

- o‘zaro ta’sir sub’ektlarning ijobiy o‘zaro bog‘liqligi (umumiy maqsadni tushunish, umumiy ma’lumotlarning mavjudligi, umumiy muammolarni hal qilish uchun birgalikdagi sa’y-harakatlarni qo‘llash), individual va guruh mas’uliyatini anglash (sub’ektlarning birgalikdagi faoliyati uchun ichki va tashqi motivatsiyaning mavjudligi);

- bir-birlariga nisbatan qulay psixologik muhitni ta’minlovchi hamda qo‘llab-quvvatlovchi o‘zaro ta’sir;

- ijtimoiy ko‘nikmalar va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishning yuqori darajasi;

- boshqa sub’ektlarning ijtimoiy xulq-atvori to‘qnashuvida o‘z xatti-harakatlarini refleksli tahlil qilish va boshqalar.[5]

Zamonaviy jahon hamjamiyatida hamkorlik tamoyillariga e’tibor qaratish muhimligini anglash jamoat va shaxsiy kontekstda hamkorlik muammosini konseptual jihatdan yangicha tushunish zarurligini keltirib chiqardi.[6] Shu munosabat bilan hamkorlik madaniyat tushunchasi, munosabatlarning turli darajalarida inson xulq-atvorining xarakterini belgilovchi madaniy qadriyat konstantasi sifatida qaraladi. Shunday qilib, "hamkorlik madaniyati" fenomenining mohiyati va ko‘p komponentli tuzilishi zamonaviy insonning millati yoki kasbiy mansubligidan qat’i nazar, eng muhim shaxsiy xususiyat sifatida asoslandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Князева Е.Н. Основания синергетики. Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. - 3-е изд., доп. - М.: ЛИБРОКОМ, 2010. - 206 с.

2. Современный философский словарь / под общ. ред. В. Е. Кемерова. - Бишкек: Одиссей, 1998. - 608 с.
3. Шевандрин Н.И. Социальная психология в образовании: учеб. пособие. Концептуальные и прикладные основы социальной психологии. М.: Владос, 1995. - 186 с.
4. Шакуров Р.Х. Психологические основы педагогического сотрудничества / Р. Х. Шакуров. - СПб.: ВИПКТО, 1994. - 4 с
5. Иванова С.П. Учитель XXI века: ноопсихологический подход к анализу профессионально-личностной готовности к педагогической деятельности Псков: ИГПИ им. С. М. Кирова, 2002. – 37 с.
6. Otaboyeva Zulfiya .The views of the scientists on cooperation pedagogy in the process of student personality development. International Conference on Problems of Improving Education and Science 2022/5/16.
7. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2).
8. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

РАҚАМЛИ ТАЪЛИМ МУҲИТИДА ТЬЮТОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Алламбергенов Абат Жанабергенович
Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Мазкур мақолада рақамлаштирилган муҳитда тьюторлик фаолиятининг ўрни ва аҳамияти, тьютор ва талабаларнинг ўзаро ўқув фаолияти ҳамда индивидуал таълим олишининг педагогик омиллари ёритилган.

Калит сўзлар: рақамлаштирилган таълим муҳити, тьюторлик фаолияти, индивидуал таълим траекторияси, самарадорлик.

Ҳозирги кунда давлатимизда жаҳоннинг илғор тажрибалари ва миллий илм-фан тараққиётига асосланган ҳолда ижтимоий-иқтисодий соҳаларда замонавий рақамли технологияларни қўллаш, замонавий электрон дастурий таъминотларни ишлаб чиқиш ҳамда таълим жараёнининг самарадорлигини оширишга қаратилган электрон ахборот-таълим муҳитларини тайёрлаш ёки мавжудларидан самарали фойдаланиш бўйича қатор ишлар амалга оширилмоқда ва ўз навбатида, ишларни янги сифат босқичига олиб чиқиш бўйича фикрлар илгари сурилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг “тараққиётга эришиш учун рақамли билимлар ва замонавий ахборот технологияларини эгаллашимиз зарур ва шарт. Бу бизга юксалишнинг энг қисқа йўлидан бориш имкониятини беради” [1] деган фикри муҳим аҳамият касб этади.

Давлатимиз раҳбари томонидан юқоридаги каби илгари сурилган фикрларни амалиётга татбиқ этиш бўйича бир қатор ҳужжатлар қабул қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6079-сон Фармони ва мазкур фармон билан “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегияси ва 2020-2022 йилларда ҳудудлар ва тармоқларни рақамли трансформация қилиш дастурлари тасдиқланди [2] ва бу ишларнинг ижроси ҳозирги кунда режа асосида босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Бу каби чора-тадбирлар давлатимизда узлуксиз таълим тизимини рақамлаштириш, имкониятларини кенгайтирмоқда.

Мавжуд манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, рақамлаштириш деганда – ахборот-коммуникация технологиялари ва бошқа замонавий рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда тегишли ахборотлар, маълумотлар базасини, хусусан, ҳужжатлар, ўқув материаллар, расмлар ва бошқа материалларни электрон кўринишга ўтказиш назарда тутилади ва бу бўйича фикрлар бир қатор манбаларда ўз аксини топган [4].

Рақамли таълим рақамлаштиришгача бўлган даврларда, яъни анъанавий таълимнинг асосий концепцияси, қонуниятлари ва бошқа илмий-методик жиҳатларини замонавий кўриниш ва замонавий муҳитда ўрганишни назарда тутди. Мазкур муҳит таълим жараёнини ташкил этувчи иштирокчиларнинг вазифаларини ўзгартиришга олиб келади. Хусусан, ўқитувчи вазифаси. Бунда, таълим жараёни рақамлаштирилиши ўқитувчининг ҳам вазифасини ўзгартиришга олиб келмоқда, масалан, талабалар аудиторияларда бевосита ўқитувчи раҳбарлигида гуруҳлар кесимида таълим олиш жараёнидан, рақамлаштирилган таълим муҳитида исталган жойда ва муддатда индивидуал таълим олиш жараёнига ўтиш каби трансформация ҳолати кузатишмоқда. Бунда ўқитувчилар талабаларга мавзуга оид маълумотларни ўргатишдан кўра, уларни мустақил равишда ўрганишга йўналтириш, методик ёрдам кўрсатиш ва уларнинг мустақил таълим олиш жараёнини ташкил этишига кўмаклашишини назарда тутадиган тьюторлик функцияларини бажаради.

Рақамлаштирилган таълим муҳитида тьюторлар ўзига тегишли модуллар бўйича электрон ахборот ресурсларини ишлаб чиқиши, асинхрон ва синхрон режимларда автоматлаштирилган ўқув жараёнини ташкиллаштириш, модуллар бўйича белгиланган компетенцияларнинг ўзлаштирилишини мониторинг қилиш, муаммоларни индивидуал ва гуруҳлар кесимида аниқлаш ва уларга методик ёрдам бериш ишларини амалга оширади. Бу борада давлатимиз томонидан тасдиқланган бир қатор ҳужжатларда, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 15 августдаги 234-сон қарорида “тьютор, яъни (ўқитувчи-консультант) масофавий шакл бўйича ўқитиш жараёнида тингловчилар фаолияти, таълим жараёнини мувофиқлаштириши ва бошқариши, қайта тайёрлаш ва малака ошириш муассасаси профессор-ўқитувчилари таркибидан бириктирилиши” ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 28 декабрдаги 1026-сонли ва 2019 йил 20 февралдаги 149-сон қарорларида “тьютор, яъни (педагог ўқитувчи-консультант) – масофавий малака ошириш таълим жараёнида тегишли ўқув модули бўйича

тингловчилар фаолиятини мувофиқлаштирувчи ва йўналтирувчи, методик ёрдам кўрсатувчи, ўқиш ва билиш назоратини амалга оширувчи субъект деб қайд этилган.

Мавжуд адабиётларнинг таҳлилига кўра, тьюторлик фаолияти бир неча асрлардан буён мавжуд бўлиб, унинг функциялари турли хил даврларда турлича хусусиятларда ривожланиб келаётганлигини кўриш мумкин. Хусусан, дастлабки даврларда тьютор функцияси асосан ўқитувчи ва талабаларнинг ўртасида воситачилик қилиш сифатида кўрилиб, ўқитувчининг фаолиятига қўшимча ёрдамчи сифатида акс этган. Ушбу турли хил функциялар сифатида ахборот-мазмунли, лойиҳалаштириш, назорат-ташхислаш, ташкилий-фаолиятли, рефлексив, технологик, мотивацион, консультантлик, ахборот-консультатив, аналитик, билимлар ўзлаштирилишини таъминлаш, ташкилий, коммуникатив, мониторинг, назорат, бошқарувчилик, диагностика, мақсадга йўналтирувчилик, мотивлаштирувчилик, режалаштирувчилик, коммуникатив, назорат, рефлексия, методик каби функцияларни қайд этиш мумкин.

Тьютор функциясида ёки унинг фаолиятида ўқитувчилик фаолиятдан фарқли равишда “индивидуал таълим дастури”, “индивидуал таълим маршрути” тушунчалари амалиётда қўлланилади [3].

Индивидуал таълим дастури талабаларнинг билим олишга бўлган эҳтиёжларини аниқлаш ва бошқа омиллар асосида тегишли вазифаларни қўйиш, талабаларнинг индивидуал таълим олиш шароитларини аниқлаштириш ва ҳолатни баҳолаш, индивидуал таълим траекториясини ташкил қилувчи муайян қадамларни лойиҳалаштириш ҳамда умумий жараёни комплекс баҳолаш хулосалар чиқариш ва истиқболли таклифлар шакллантиришдан иборат.

Индивидуал таълим маршрути тушунчасини рақамлаштирилган таълим жараёнида қўллаш талабалар томонидан таълим дастурини ўзлаштиришда унинг билим ва кўникмаларни ўзлаштириш қобилиятига таянган ҳолда тегишли вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилган жараён сифатида ифодаланади.

Умуман олганда, рақамлаштирилган муҳитда тьюторлик фаолияти, хусусан, диагностик мувофиқлаштирувчилик, мақсадга йўналтирувчилик, мотивацияни ошириш, коммуникатив, маслаҳатчилик, аналитик-рефлексив, мониторинг каби функциялари талабаларнинг тегишли йўналишлар бўйича билим ва кўникмаларини самарали ўзлаштиришига хизмат қилади ва таълим жараёнининг шахсга йўналтирилган ҳолатида ва индивидуал ёндашувлари асосида олиб борилиши орқали таълим сифатини янги босқичга олиб чиқишга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга мурожаатномаси – 2020 й., <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6079-сон Фармони. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2020 й., 40-сон, 443-модда.

3. Вайндорф-Сысоева М.Е. Многоуровневая подготовка педагогических кадров к профессиональной деятельности в условиях цифрового обучения: Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – М.: 2019. – 39 с.

4. Стариченко, Б. Е. Цифровизация образования: иллюзии и ожидания. Педагогическое образование в России. 2020. – № 3. – С. 49-58.

TIZIMLI YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARNING KASBIY VA AXLOQIY MADANIYATINI SHAKILLANISHINING TUZILMASI

**Rahmatullayeva Mushtariy Parda qizi,
Abdug'afforova Sohiba**
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

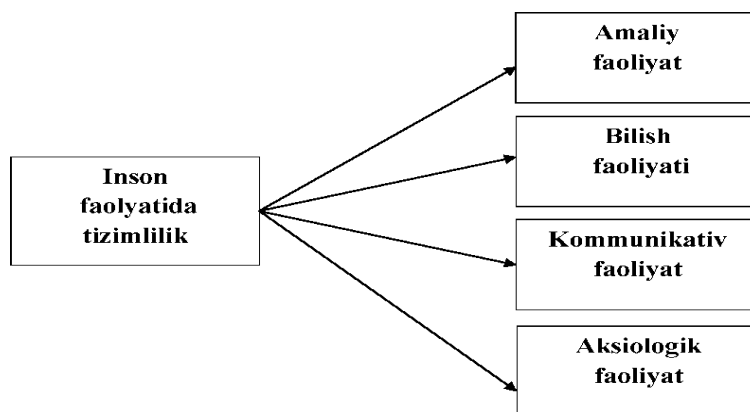
Annotatsiya: Tizim va tashqi muhit o'rtasidagi aloqadorlikni o'rganish ko'rsatdiki, muhim tizimga resurslarni yetkazib beradi, tizimdan esa faoliyatning yakuniy natijasini qabul qilib oladi va iste'mol qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak pedagoglarni kasbiy va ahloqiy madaniyatini rivojlantirishning ahamiyatli jihatlaridan biri bu jarayonga tizimli yondashuv tamoyilidir.

Tizimli yondashuv tushunchasi tadqiqotchilar tomonidan turlicha qayd etiladi. Ayrim ilmiy ishlarda boshqa hollarda yahlitlik kategoriyasiga asoslanish bilan chegaralanilgan, ularda o'rgangan xususiyat, hodisa va jarayonning yahlit tavsifnomasi yaratilgan.

«Tizimlik» tushunchasini jarayonlar va borliqdagi hodisalarning tizim hosil qila olishi, tizimning mavjudligi, moddiy moddiy dunyoni hamda uni bilish.

Ma'lumki, tizim bu – o'zaro bir- biri bilan munosabatda bo'ladigan ob'ektlar va ularning xossalari majmuidan iborat. Ilmiy bilish nuqtai nazaridan «tizimlik» avvalo, shaxs faoliyatiga xos hodisa sifatida qaraladi. Shuni N. Muslimov o'zining tadqiqotida shunday tasvirlagan.

Tizimlilik aks etuvchi shaxs faoliyati turlari

Tizimli yondashuv – ilmiy bilish hamda ijtimoiy amaliyot metodologiyasining yo`nalishi bo`lib, shuni asosida ob`ektlarni tizim sifatida qabul qilinishi turadi. Tizimli yondashuv tadqiqotchini ob`ekt yahtitligini ochib berishga, uning aloqalari turli hillarini aniqlashga va ularni yagona nazariy ko`rinishga keltirishga yo`naltiriladi.

O`qtuvchilik jarayoniga tizimli yondashuv esa o`qitish maqsadidan boshlab uning natijasigacha bo`lgan jarayon va o`quvchi imkoniyatlarini yaxlit tizim sifatida qabul qilish bilan belgilanadi.

Shunday yondashuv uzluksiz, tuzilmaviylikning dialektik birligini o`zida mujasamlantirib, qiyin jarayonlar turini yaratish imkonini berishi bilan ularni tadqiq qilishni yengillashtiradi.

Ba`zi bir tadqiqotlarda mualliflar faqatgina tizim elementlarini sanab o`tish bilan chegaralanadilar, lekin o`qtuvchilik jarayonda foydalaniladigan maqsad, uslub, vosita amalga oshirilish shart- sharoitlari ochib berilmasdan qoladi.

Tizimli yondashuvning asosiy tushunchalari va boshlang`ich asoslarini o`rganishimiz natijasida realhaqiqiy borliqning muhim xususiyatlaridan biri – undagi ob`ektlarining o`zaro ta`sirlashuvi natijasida ta`sirlashuvining boshlang`ich davridagi ob`ektlarga xos bo`lmagan yangi sifatlar yuzaga kelishi to`g`risidagi tasavvur hosil bo`ldi.

U sifat jihatidan yangi mahsul – yahtitlikning va tizimning vujudga kelishidir. Yaxlit tizimning sifati uni tashkil qiluvchi sifatlarning yig`indisidan iborat bo`lmaydi. Tizim uchun, shuningdek, mohiyat jihatidan uning ajaralib turivchi xossalarini ifodolovchi yangi integral sifatlar ham xosdir.

Yaxlit tizim o`zi tarkib topgan qismlarga faol ta`sir ko`rsatib, ularni o`z tabiatiga moslab o`zgartiradi. Natijada dastlabki boshlang`ich qismlar sezilarli o`zgarishga uchraydi: ko`pchilik holatlarda oldingi, ular tizimga kirishgacha bo`lgan xususiyatlarini yo`qotadi, ularning boshqa xususiyatlarini o`z ahamiyatini oshiradi, yangi sifatlarga ega bo`ladi, shuningdek saqlab qolinadigan xususiyatlar ham sifat va miqdor o`zgarishlarga uchraydi. Yaxlit tizimning tizimning asosiy belgilarini aniqlab olamiz.

1. Yaxlit tizimning asosiy belgisi aynan tizimiy integral va uni tashkiliy qiluvchi tarkibiy qismlarning jamoaviy sifati (yoki sifatlari) ning mavjudligidir.

2. Yaxlit tizimning ajralmas atomati uning tarkibiy qismlari, zero, tizim ulardan tarkibiy topadi hamda u siz mavjud bo`la olmaydi. Biroq tarkibiy qismlar tasodifiy ob`ektlarning yig`masi emas/ Ular tizim bilan integratsiyalashgan, aynan ushbu tizimning tarkibi hisoblanadi. Tizimning maqsadga muvofiq faoliyat ko`rsatishini ta`minlash borasida uni tadqiq qilish loyihalash, tarkibiy qismlarini aniqlashga tizimli – tuzilmaviy yondashuv dtb ataladi.

Tizimli- tuzilmaviy (amaliy, asosiy) yondashuv ob`ektning tuzilishi xususiyatlarini yahtit, tarkibiy qismlarga berilgan vaqt oralig`i boyicha bo`laklangan holatda qarab chiqishni ko`zda tutadi.

3. Yaxlit tizim – maqsadli tizim, u muayyan maqsadni amalga oshirishga intiladi. Maqsad tizimda uni hosil qiluvchi muhim omillardan biri sifatida yuzaga keladi. Lekin, maqsadunga erishish uchun muayyan harakatlarni amallarni amalga oshirishni taqozo qiladi. Tizimning muhitda maqsadga erishish uchun amalga oshiradigan harakatlarini aynan uning funktsiyalarini tashkil qiladi. Funktsiyalar maqsadga erishish uchun

maqsadga erishish uchun muhitdagi o'zinitutishi nuqtai nazaridan tadqiq qilish va loyihalashga tizimli- funktsional yondashuv deyiladi.

4. Har qanday tizm o'zgarmas, barcha davrlar uchun bir xil bo'lib qolmaydi. U abadiy emas, chunki qarama qarshiliklar mavjudligi unga xosdir. Har bir tizim nafaqat faoliyat ko'rsatadi, balki, shu bilan birga rivojlanadi; u o'z ibtidosiga ega, u yaralish davrini o'taydi, tarkib topadi va rivojlanadi. Tizimlar nazariyasida tizimning yashash vaqti uning asosiy tavsifiy belgilaridan biri hisoblanadi.

Tizim va tashqi muhit o'rtasidagi ko'plab cheksiz o'zaro aloqalarni berilgan vaziyatdagi ahamiyatiga ko'ra bitta kiruvchi va bitta chiquvchi aloqa sifatida tasavvur qilamiz. Tizim va muhit o'rtasidagi kiruvchi va chiquvchi aloqa davomida moddiy, energetik yoki axborot elementlarining uzatilishi bilan bog'liq almashinuv sodir bo'ladi.

Tizim va tashqi muhit o'rtasidagi aloqadorlikni o'rganish ko'rsatdiki, muhim tizimga resurslarni yetkazib beradi, tizimdan esa faoliyatning yakuniy natijasini qabul qilib oladi va iste'mol qiladi. Shunisi e'tiborliki, tizimning faoliyat natijalari printspial jihatdan muhitda yaratila olmaydi. Tizim muhitga o'z ehtiyojlarini qondirish manbai sifatida kerak bo'ladi.

Demak, tizimning mavjud bo'lishini shaxsning o'z-o'zini rivojlantirish jarayonidagi qondirilmagan ehtiyojlar vujudga keltiradi, yoki boshqacha ifodalanganda tizim tashqi muhitdagi muammoli vaziyatni hal etish uchun yaratiladi.

Ma'lumki, shaxsni o'z-o'zini rivojlantirish – bu insonning o'z hayotiy faoliyatining sub'ektiga aylanishidir. Sub'ektlik – inson hayotidagi faol mustaqil holat va maqomdir. U inson tug'ilishidanoq unga xos bo'lib, uning ilk psixologik namoyon bo'lishi – bolaning jonlanishi hisoblanadi. Yosh o'tgani sari u o'z shaklini o'zgartiradi ya'ni, insonda ahloqiy, estetik, ijtimoiy va psixologik qo'zg'atuvchi sabablar paydo bo'lib, inson o'z-o'zini anglash, muomila va faoliyat sub'ektiga aylanadi va shaxsiy "Men"ini kashf etadi. Mazkur jarayondapedagog shaxs rivojlanishi muhitining loyihalovchisi sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni shaxs rivojlanishi jarayonida pedagog va tarbiyalanuvchilar o'rtasidagi muhit o'ziga xos mazmunli shaklga aylanib, bu erda muloqot muhiti bo'lajak pedagogning ichki dunyosini shakllanishi mexanizmi sifatida vujudga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rahmatullayeva, M. (2021). XALQ PEDAGOGIKASIDA TA'LIM VA TARBIYA MASALARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).

2. Abdulla, S., & Abduvakilovna, K. U. (2022). AXBOROT SAVODXONLIGI VA AXBOROT IZLASH XULQ-ATVORIDAGI PSIXOLOGIK OMILLAR. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 586-589.

3. Karakulova, U., Rashidova, G., & Raxmatullayeva, M. (2023). DEVIANT XULQ-ATVOR RIVOJLANISHIDA OILAVIY MUNOSABATLARNING TA'SIRI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

4. Rahmatullayeva, M., Karakulova, U., & Xaydarqulov, H. (2023). O'QITUVCHI VA TALABALAR O'RTASIDA SHAXSLARARO

XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

5. Rahmatullayeva, M., & Ahmedova, L. (2023). GO 'DAKLIK DAVRI TO 'G 'RISIDA PEDAGOGIK ILMIY DUNYOQARASHNING SHAKLLANISHI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

6. Rahmatullayeva, M. (2021). O 'QUVCHI SHAXSINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO 'NALISHLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).

7. Rahmatullayeva, M., & Karimova, N. (2023). MAKTABGACHA TA'LIM MUASSALARI BOSHQARUVINING DOLZARB MUAMMOLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).

8. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AGRESSIV XULQ-ATVOR VA UNI KORREKSIYALASH YO 'LLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).

9. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). PSIXOLOGNI PSIXOMETRIK JIHATIDAN TAYYORLASH TALABLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).

10. Yusupov, U. (2022). Gaybullayeva M. Yoshlarning ijodiy tafakkurini shakllantirish. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 515-518.

11. Nikolaevich, U. P., & XXX, S. A. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139-145.

12. Yusupov, U. (2022). Ergasheva M. Bolada axloqiy va madaniy malakalarni shakllantirishda oilaning roli. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 442-445.

13. Юсупов, У., & Ермаматова, Г. (2022). Deviant xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy psixologik omillari. *Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы*, 1(1), 448-450.

14. Yusupov, U., & Baxtiyorova, M. (2022). Ijtimoiy gender stereotiplar. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 452-455.

15. Salim o'g'li, Y. U. (2022). PSIXOLOGIK AXBOROT XAVFSIZLIGI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 66-72.

16. MU Xujayevich, MA Isoqulovich. INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DARSLARIDA TOPSHIRIQLARNI BAJARISHNI RAQAMLI TIZIMGA O'TKAZISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 694-696.

17. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING

18. УХ Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // Молодой ученый, 1249-1252.

19. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHGA YO‘NALTIRILGAN TA’LIM

Axmatqulova Fayoza Akbarali qizi,

Rahmatullayeva Mushtariy Parda qizi

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

Annotatsiya: Kompetentsiyalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim – o‘quvchilarning yegallangan bilim, ko‘nikma va malakalarini o‘z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo‘llay olish imkoniyatidir.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta’lim o‘quvchilarda mustaqillik, faol fuqarolik pozitsiyasiga yega bo‘lish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o‘z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog‘lom raqobat hamda umummadaniy kompetentlikni shakllantiradi. O‘quvchi o‘z hayotida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o‘z o‘rnini yegallashi, duch keladigan muammolarning yechimini hal yetishi, o‘z sohasi, kasbi bo‘yicha raqobatbardosh bo‘lishi uchun ularda tayanch hamda Adabiyot o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida fanning o‘ziga xosligi, mazmunidan kelib chiqqan holda fanga oid kompetentsiyalar shakllantiriladi.

Tayanch kompetensiyalar:

Kommunikativ kompetensiya:

- o‘z fikrini og‘zaki va yozma tarzda qisqa, lo‘nda, tushunarli hamda ta’sirchan bayon qilish, so‘zlarni talaffuz qilishda urg‘uni to‘g‘ri qo‘yish, nutqda shevaga xos so‘zlarni ishlatmaslik, adabiy til meyorlariga amal qilish, o‘z fikrini imlo va husnixat qoidalariga rioya yetgan holda xatolarsiz bayon qilish;

- turli davralarda, katta-kichik yoshdagi notanish insonlar bilan muloqotga kirisha olish, muloqotda o‘zidan kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko‘rsatish;

- vaziyat taqazosiga ko‘ra hamkorlikda ishlash jarayonida jamoa va guruh a’zolari fikrini tinglay bilish, hurmat qilish, ye’tirozli fikrlarga to‘g‘ri munosabat bildirish, ular fikrini shakllantirishda o‘z ulushini qo‘shish;

- o'qilgan, tinglangan matn tilining sodda va ravonligi, tasviriyl ifodalar, tabiat manzarasi, portret chizgilari, adib mahorati, matndagi personajlar, ular xarakterini o'rganishga oid savollarni to'g'ri qo'ya olish va unga javob berish.

Axborot bilan ishlash kompetentsiyasi:

- mavjud axborot manbalaridan (kitob, ommaviy axborot vositalari, internet, (audio-video yozuv), telefon, kompyuter, yelektron pochta va boshq.) foydalana olish va ulardagi materiallarga ongli munosabat bildirish, xulosa chiqarish, ibrat olish va o'z faoliyatida qo'llash;

- media vositalardan adabiy ta'limga oid zarur bo'lgan axborotlarni izlab topa olish, saralash, qayta ishlash, uzatish, saqlash, xavfsizligini ta'minlash va foydalanishda media-madaniyatga rioya qilish;

- kundalik faoliyatda uchraydigan hujjatlar (oddiy tabriknomalar yoza olish, anketalarni to'ldirish, so'ralgan joylarga o'zi to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim yeta olishi va boshq.) bilan ishlay olish.

Shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetentsiyasi:

- shaxs sifatida doimiy ravishda o'z-o'zini rivojlantirish, ma'naviy, ruhiy va intellektual kamolotga intilishni o'quvchining doimiy hayotiy-ma'naviy yehtiyojiga aylantirish;

- milliy va umuminsoniy qadriyatlarini ye'zozlash va ularga amal qilish;

- hayoti davomida turli yo'nalishdagi (badiiy, publitsistik, ilmiy, ilmiy-ommabop, fan va texnika, san'at va boshqalarga doir) kitoblarni muntazam o'qish va o'rganish, xulosa chiqarish, ibrat olish, tegishli holatlarda ulardan o'z fikrining isboti va dalili sifatida amliyotda foydalana olish;

- o'z xatti-harakati, fikr-mulohazalariga tanqidiy yondasha olish, o'zini nazorat qila bilish, og'zaki va yozma matnlar mazmuniga to'g'ri baho bera bilish;

- Jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga daxldorlikni his yetish va faol ishtirok yetish;

- maktabda va maktabdan tashqari tadbirlarda (turli mavzudagi ko'rik -tanlovlar, musobaqalar va h.k.) faol ishtirok yetish, atrofdagi insonlar bilan xushmuomalada bo'lish;

- badiiy asarlarda xilma-xil shakl va ko'rinishlarda namoyon bo'ladigan qahramon va personajlarning ijtimoiy-ma'naviy, fuqarolik, insoniylik va boshqa burch hamda huquqlarini bajarishlaridagi o'ziga xosliklar (halol, vijdonli, jonkuyar, g'irrom, loqayd...)ga qarab turib xolis va jiddiy mulohaza yurita olish;

- badiiy asarlarda aks yetgan yuksak ma'naviy fazilatlar, shuningdek yuksak badiiyat namunalarini anglash, his yetish va boshqalarga yetkazishga intilish.

Umummadaniy kompetentsiya

- Badiiy adabiyot va san'atda aks yetgan vatanparvarlik, insonparvarlik g'oyalarini, umuminsoniy va milliy qadriyatlar tasviridagi o'ziga xosliklarni anglash, ulardan ta'sirlanish, ulardagi go'zallik va yezgulikdan o'rnak olishga intilish, yovuzlik va xunuklikdan nafratlana bilish;

- badiiy asarlarda aks yetgan tarixiy, ma'naviy va madaniy hodisalar mohiyatini to'g'ri tushunish va talqin qila olish, ulardagi yestetik jihatlarni ilg'ash hamda tushuntirib bera olish.

Bu kompetentsiyalarni o'quvchilarda shakllantirish ularni hayotga to'liq tayyor holda bo'lishlari, ma'naviy – axloqiy sifatlarni yegallashlarini ta'minlaydi.

Ma'naviy – axloqiy sifatlarni tarbiyalashda dars jarayonidan unumli foydalanish katta ahamiyat kasb yetadi. O'quv dasturida ko'rsatilgan xalqimizning asrlar davomida yaratgan ma'naviy qadriyatlari, insonlarning muomala madaniyati, ilmning qadri haqidagi va boshqa mavzular ma'naviy- axloqiy tarbiyani amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb yetadi.

Yuqorida keltirilgan xulosalar bo'lajak pedagoglarning kasbiy va axloqiy madaniyatini shakllantirish mavjud holatini aniqlashga va bu jarayon samaradorligini oshirishga qaratilgan quyidagi uslubiy tavsiyalarni ishlab chiqishimizga asos bo'ldi:

- bo'lajak pedagoglarning kasbiy va axloqiy madaniyatini shakllantirish mazmunini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish;
- bitiruvchi kurslarda “Innovatsion o'qitish texnologiyalari”, “Tarbiya texnologiyalari”kurslarining o'qitilishini yo'lga qo'yish;
- bo'lajak pedagoglarning kasbiy va axloqiy madaniyatini shakllantirish jarayonida pedagogik amaliyot ishlarini samarali tashkil etilishiga alohida e'tibor qaratish;
- o'quv-tarbiya jarayonida shaxsga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalardan maqsadli foydalanish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Рахматуллаева, П. М., & Махкамова, М. А. (2022). ЁШЛАР ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДА МОТИВАЦИЯНИНГ ЎРНИ ЁХУД УЛКАН МАҚСАДЛАР САРИ ДАСТЛАБКИ ҚАДАМ. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, (Special Issue 1), 160-163.
2. Rahmatullayeva, M., Rashidova, G., & Karakulova, U. (2023). XXI ASRDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK MAHORAT. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
3. Rahmatullayeva, M. (2021). XALQ PEDAGOGIKASIDA TA'LIM VA TARBIYA MASALARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).
4. Abdulla, S., & Abduvakilovna, K. U. (2022). AXBOROT SAVODXONLIGI VA AXBOROT IZLASH XULQ-ATVORIDAGI PSIXOLOGIK OMILLAR. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 586-589.
5. Rahmatullayeva, M., Umida, K., & Gulnoza, R. (2023). BOSHQARUV PSIXOLOGIYASI VA BU BORADAGI ILMIY YONDASHUVLAR. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
6. Karakulova, U., Rashidova, G., & Raxmatullayeva, M. (2023). DEVIANT XULQ-ATVOR RIVOJLANISHIDA OILAVIY MUNOSABATLARNING TA'SIRI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
7. Rahmatullayeva, M., Karakulova, U., & Haydarqulov, H. (2023). O'QITUVCHI VA TALABALAR O'RTASIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK

XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

8. Rahmatullayeva, M., & Ahmedova, L. (2023). GO 'DAKLIK DAVRI TO'G'RISIDA PEDAGOGIK ILMIY DUNYOQARASHNING SHAKLLANISHI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

9. Rahmatullayeva, M. (2021). O 'QUVCHI SHAXSINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO 'NALISHLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).

11. Rahmatullayeva, M., & Karimova, N. (2023). MAKTABGACHA TA'LIM MUASSALARI BOSHQARUVINING DOLZARB MUAMMOLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).

12. Rahmatullayeva, M., Karakulova, U., & Anvarova, S. (2023). OLIY O 'QUV YURTLARIDA BO 'LAJAK O 'QITUVCHILARNI KASBIY MOSLASHTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).

13. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AGRESSIV XULQ-ATVOR VA UNI KORREKSIYALASH YO 'LLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).

14. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). PSIXOLOGNI PSIXOMETRIK JIHATIDAN TAYYORLASH TALABLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).

15. Yusupov, U. (2022). Gaybullayeva M. Yoshlarning ijodiy tafakkurini shakllantirish. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 515-518.

16. Nikolaevich, U. P., & XXX, S. A. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139-145.

17. Yusupov, U. (2022). Ergasheva M. Bolada axloqiy va madaniy malakalarni shakllantirishda oilaning roli. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 442-445.

18. Юсупов, У., & Ермаматова, Г. (2022). Deviant xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy psixologik omillari. *Современные инновационныисследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы*, 1(1), 448-450.

KOMPETENTLI YONDASHUV OLIY TA'LIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA

p.f.f.d.(PhD) Karshiyev Abror Amrullayevich,

Qurbonov Mehroj Akbar o'g'li

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali,

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali magistranti

qurbonovmehroj7@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada talabalarda kompetentli yondashuv oliy ta'limini yangilash va kompetensiyasini shakllantirishda didaktik vositalaridan foydalanib, metodik xususiyatlarini shakllantirish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: kompetentlik, axborot kompetentlik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Bugungi kunda jamiyat uchun butunlay yangi darajadagi mutaxassis talab qilinmoqda. U faol ijodiy fikrlovchi, izlanuvchan, kerakli axborotlarni mustaqil ravishda izlab topa oladigan va ularni o'z amaliy faoliyatida qo'llay oladigan mutaxassis bo'lib etishishi lozim. Shuning uchun ham oliy ta'limini isloh qilish, yangilash, takomillashtirishda zamon talablariga javob beradigan bitiruvchilarni tayyorlashning asosiy yo'llaridan biri kompetentli yondashuv hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan oliy ta'limi davlat talim standartlari takomillashtirildi, yani bunda talabalarning bilimi, ko'nikmasi va malakalarini shakllantirishdan endi asosiy e'tibor ularda tayanch va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilmoqda.

Ta'lim jarayoniga an'anaviy yondashuv amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, maktab bitiruvchilarining ko'pchiligi o'zlashtirigan bilim, egallagan ko'nikma va malakalaridan o'zlarining kelajakdagi hayotiy va ta'limiy faoliyatida samarali foydalana olmayapti. Ta'lim jarayoniga kompetentli yondashuv esa quyidagilarni amalga oshirishga imkon beradi: o'qitish maqsadlarini ta'lim oluvchilarning shaxsiy maqsadlari bilan muvofiqlashtirish; ta'lim oluvchilarning mustaqilligi va mas'uliyatining doimiy oshishi hisobiga o'qituvchining mehnatini osonlashtirish; talabalarni o'quv material mazmuni hajmini qisqartirish hisobiga emas, balki individual mustaqil ta'lim ulushini oshirish hisobiga band qilish; o'quv va tarbiya jarayon birligini nazariyada emas, balki amaliyotda ta'minlash; ta'lim oluvchilarni ongli va ma'suliyatli ta'lim olishga tayyorlash [113].

Ta'lim-tarbiya masalasi necha ming yillik asosga ega bo'lgan holda, muttasil tarzda zamon talablariga moslashib, fan-texnika yutuqlariga hamohang ravishda takomillashib boradigan jarayon hisoblanadi. Masalan, XX asr oxiri, XXI asr boshida dunyo ilm-fani va amaliyotida kompetensiyaviy yondashuv yuzaga keldi. Bunga sabab, mehnat bozoridagi dinamik o'zgarishlar, insonning nafaqat bilim va ko'nikmalari balki, shaxsiy fazilatlariga bo'lgan talablarning ortishidir.

XXI asrdagi ta'lim tizimining o'ziga xos jihatlaridan biri umumta'lim maktablari talabalarining olgan bilimlarini hayotda qo'llay olishlariga bo'lgan talab, ta'lim standartlari va dasturlarining takomillashtirilishi, boshqacha qilib aytganda, kompetensiyaviy yondashuvning ta'lim tizimi mazmuniga singdirilishi, uning ta'limda

natijalariga erishish konsepsiyasining shakllantirilishi hisoblanadi. Agar kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish bo'yicha g'arbiy Yevropa tajribasiga murojaat qilinsa, ularda ob'ektga nisbatan faoliyat qaralmasdan, vaziyatga, muammoga bog'lanadi. Unda ob'ekt butunlay boshqa sifatda qaraladi: bu tizimga solingan va tasniflangan tabiiy hodisa emas, balki tegishli kompetensiyaga ega bo'lganligini tasdiqlash ko'zda tutiladi.

Xususan, talabalarni internet (tom ma'nodagi o'rgimchak to'ri) dan ajratib bo'lmaydi. Talaba ulkan ma'lumotlar bazasidan o'ziga yoqadiganini, yengil hazm bo'ladiganini emas, ilmiy kelajak va kundalik hayotida keraklarini ajratib olish zaruratini keltirib chiqardi. Masalaning ikkinchi tomoni, ulkan hajmdagi ma'lumotlar bazasidan zaruriy ma'lumotlarni tanlash ko'nikmasi hali talabalarda shakllanmagan va uchinchi, bunday ma'lumotlarning har birini ko'rib, ularni tahlil qilish uchun ham anchagina vaqt talab etadi. Kompetensiyaviy yondashuvda talaba sub'ektni ta'lim ob'ekti sifatida qaralishi va ta'lim mazmunini, talabalar qiziqishini inobatga olgan holda boshqa ma'lumotlardan uning ustuvorligini oshirishga qaratilgan. Shunga muvofiq, respublikamiz ta'lim tizimining sifatini yaxshilashga imkon berishi tabiiy. Lekin, buni ta'lim tizimiga to'g'ri singdirish, mohiyatini chuqur anglash va uning to'g'ri talqin qilinishini doimiy nazoratda tutish kerak bo'ladi.

Oliy ta'lim talabalapida kompetentlikni shakllantirishda ularda muammoli vaziyatlarda aniq qaror qabul qila olish qobiliyatlarini rivojlantirish, ta'lim yo'nalishi o'quv rejasidagi fanlar bo'yicha axborotlar olish imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun fanlararo o'zaro aloqadorlikka erishish asosida muammoli vaziyatli topshiriqlarni ishlab chiqish va uni tizimlashtirish, ta'limning yangi shakllaridan foydalanish, fundamental bilimlarni o'zlashtirishda fanlararo uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash, umumta'lim fanlarining umumkasbiy va mutaxassislik fanlari bilan o'zaro aloqasi ko'p qirrali muammo bo'lganligi sababli nazariy va amaliy jihatlarini ilmiy asoslashni kompetentli yondashuvini joriy etishni taqozo etadi.

Bugungi kunda mamlakatimiz uzluksiz ta'lim tizimiga jadal sur'atlar bilan joriy etilayotgan kompetentli yondashuv o'zida jahonda ro'y berayotgan integrasiyalashuv va mobillashuv jarayonlarining global tendensiyalarini aks ettiradi. Unda asosiy e'tibor ta'lim muassasalari, shu jumladan umumiy o'rta ta'lim oliy ta'limlari bitiruvchilarini bo'lajak kasbiy faoliyatga tayyorlashning amaliy jihatlariga, talabalarda mustaqil ta'lim olish kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan. Kompetentli yondashuv ta'limni shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etishga imkon beradi, asosiy e'tibor esa uning erishgan ta'limiy yutuqlarining sifatiga qaratiladi. Ta'limiy yutuqlar bu oddiy ta'lim oluvchi tomonidan to'planadigan ma'lumotlar jamlamasi emas, balki uning kelajakda turli xil hayotiy va kasbiy vaziyatlarda ishlay olishga qobiliyatligidir.

Oliy ta'lim talabalarini ta'limiy faoliyatga tayyorlashga kompetentli yondashuv o'qituvchilar va talabalarni innovasion faoliyatga jalb etishga, buyurtma bilan innovasiyalarni ishlab chiquvchi va iste'molchi sifatida buyurtmachi bilan uzviy aloqada kam bo'lishiga qaratilgan yondashuv quyidagi tamoyillar asosida amalga oshiriladi: talabalarni ta'limiy faoliyatga tayyorlashda o'zgarishlarni doimiy ravishda e'tiborga olish tamoyili; talabaning ishlab chiqarish faoliyatini ta'minlovchi loyihaviy

yondashuvni amalga oshirish tamoyili; kompetensiyalarni shakllantirish asosida o'zini o'zi boshqarishni tashkil etish tamoyili.

Oliy ta'lim talabalarini ta'limiy faoliyatga tayyorlashda kompetentli yondashuvni amalga oshirish o'quv jarayonini quyidagi yo'nalishlarda tashkil etishga imkon beradi: umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti talablariga mos yangi mazmundagi maqsadlarni belgilash; jamiyat, fan, ishlab chiqarishning zamonaviy yo'nalishlari aks etgan umumta'lim fanlari bo'yicha darsliklar, o'quv qo'llanmalarni loyihalashtirish; talabalarni o'quv xarakteridagi muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishga imkon beradigan zamonaviy ta'lim metodlaridan; belgilangan ta'limiy natijalarga erishish imkonini beradigan integrallashgan o'qitish metodlari asosida yangi didaktik vositalarni (keysar, topshiriqlar, testlar, elektron vositalar) loyihalash; oliy ta'limda talabalar faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan ularning tayanch va fanga oid kompetensiyalarni egallash darajasiga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Каршиев А. А. ЎҚУВЧИЛАРДА АХБОРОТ БИЛАН ИШЛАШ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ДАРАЖАВИЙ ТУЗИЛМАСИ //ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИКЕ И ПСИХОЛОГИИ. – 2021. – Т. 4. – №. 4.

2. Karshiyev A. A. The Structure Of Information Competence Of High School Students //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2020. – С. 98-107.

3. Каршиев А. А., Маматкулова У. Е., Шобутаев К. С. РЕАЛИЗАЦИЯ КВАЛИМЕТРИЧЕСКОГО ПОДХОДА В УПРАВЛЕНИИ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНТОВ СОВРЕМЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА //Европейский журнал исследований и рефлексии в области образовательных наук. – 2019. – Т. 2019.

4. Amrullayevich K. A., Obid o'g'li S. J. ELEKTRON TALIM MUHITIDA TALABALARDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 641-645.

5. Amrullayevich K. A., Mamatkulovich B. B. TALABALARDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENTSIYASINI SHAKILLANTIRISHDA DIDAKTIK VOSITALARINING METODIK XUSUSIYATLARIDAN FOYDALANISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 645-650.

6. Каршиев А. А., Собирович Е. Г. ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ МЕТОДИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ // Тематический журнал образования. – 2022. – Т. 7. – №. 3.

7. Қаршиев А. А., Пардаев Ш. М. QUALITY EDUCATION IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND ITS UNIQUE FEATURES //Интернаука. – 2019. – №. 44-2. – С. 63-66.

8. Қаршиев А. МАКТАБ ЮҚОРИ СИНФ ЎҚУВЧИСИНИГ АХБОРОТ КОМПЕТЕНТЛИГИ ТУЗИЛМАСИ //Журнал математики и информатики. – 2020. – Т. 1. – №. 1.

9. Қаршиев АА П. Ш. М. Глобаллашув жараёнида таълим сифатини таъминлаш ва унинг ўзига хос хусусиятлари //Итернаука»: научный журнал. – №. 44. – С. 126.

10. Yusupbekov N. et al. EXERGET ANALYSIS OF ENERGY TECHNOLOGICAL INSTALLATIONS //InterConf. – 2021.

11. Ergashev, S. B., & Baxtiyor o'g'li, E. S. (2022). DESIGN OF AUTOMATED ENTERPRISE INFORMATION SYSTEMS USING UML DIAGRAMS IN THE CREATION OF APPLICATIONS. Innovative Technologica: Methodical Research Journal, 3(12), 25-33.

12. Tulqinova, Z., & Ergashev, S. (2023). DESIGN OF INFORMATION SYSTEMS. BPMN 2.0 THERMAL POWER STATIONS. Science and innovation, 2(A2), 250-257.

13. Naim o'g'li, M. D., & Baxtiyor o'g'li, E. S. (2022). DATA SCIENCE METHODOLOGY IN LEARNING PROGRAMMING. JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH, 2(13), 207-210.

14. MU Xujayevich, MA Isoqulovich. INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DARSLARIDA TOPSHIRIQLARNI BAJARISHNI RAQAMLI TIZIMGA O'TKAZISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 694-696.

15. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2).

16. УХ Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // Молодой ученый, 1249-1252.

17. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

18. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

TA'LIMNING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI SHAROITIDA MATEMATIKA O'QITISH METODIKASI FANLARINI O'QITISH USULLARI

Sayfullaeva Nozima Baxodirovna

“Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim” fakulteti

n.b.sayfullayeva@buxdu.uz

Annotatsiya: Maqolada raqamlashtirish bilan bog‘liq jamiyat hayotidagi tub o‘zgarishlar sharoitida boshlang‘ich umumiy ta’limda matematika kursini o‘qitish mazmuni va metodikasi ko‘rib chiqiladi.

Kalit soʻzlar: raqamli texnologiya, matematik savodxonlik, raqamli vositalar, shaxsiy taʼlim traektoriyalari.

Taʼlim sifatiga qoʻyilayotgan zamonaviy talablar taʼlimni yangi, raqamli voqelikka aylantirish zarurligini koʻrsatmoqda. Taʼlimda raqamli texnologiyalardan foydalanish, eng avvalo, oʻquvchilarda muayyan fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan. Pedagoglar mashgʻulotlarda qoʻllaniladigan bunday fazilatlarni rivojlantirishga yordam beradigan turli xil oʻyin usullari va vositalarini ajratib olish, ularni joriy etish yangi texnologiyalarning paydo boʻlishi va rivojlanishi bilan taʼlim sohasida ulardan foydalanishi kerak. Hozirgi vaqtda matematikaning ijtimoiy va gumanitar fanlarga (psixologiya, sotsiologiya, huquqshunoslik, pedagogika va boshqalar) kirib borishi kuzatilmoqda va bu yerda matematikani matematiklar uchun emas, balki oʻqitishda oʻyin usullari va vositalari alohida ahamiyat kasb etadi.

"Matematika" fani "Matematika va informatika" fan sohasidagi yagona asosiy fandir, shuning uchun boshlangʻich maktab bitiruvchisi ushbu fanni oʻrganish jarayonida raqamli texnologiyalar, kelajakdagi professional faoliyatning raqamli tabiati haqida tushunchaga ega boʻlishi kerak. Oʻrganish jarayonida raqamli texnologiyalarni oʻzlashtirish va oʻquv jarayonida qoʻllash imkoniyati va zarurligini hisobga olgan holda boshlangʻich umumtaʼlim matematika kursini toʻldirish boʻyicha takliflar tayyorlandi. Boshlangʻich maktabda oʻqish natijalariga koʻra, oʻquvchilarda matematika qiziqarli, zamonaviy va kundalik zarur fan sifatida tushunchasini shakllantirishi kerakligidan kelib chiqib taʼlimga yondashish kerak.

Matematika oʻqitish metodikasi taʼlimida raqamli texnologiyalardan foydalanish bugungi kunda dolzarb vazifa hisoblanadi. Shu munosabat bilan, raqamli makonda professional pedagogik faoliyatga, xususan, turli vazifalarni amalga oshirishga yordam beradigan oʻquv kursining raqamli mazmunini ishlab chiqish (yaratish) qobiliyatiga eʼtibor kuchaymoqda, masalan:

- yuqori taʼlim natijalariga (shu jumladan, sifatli natijalarga) erishish;
- oʻquvchilarning maʼlum fazilatlarni (bilim, qobiliyat, koʻnikma, malaka) egallashga boʻlgan motivatsiyasini kuchaytirish;
- darslarning amaliy yoʻnalishini kuchaytirish;
- tinglovchilarda (talabalarda) uzluksiz taʼlim olish uchun (keyingi oʻz-oʻzini tarbiyalash uchun) zarur boʻlgan kompetensiyalarni shakllantirish;
- taʼlimni individuallashtirish tamoyilini amalga oshirish;

Talabalarning mustaqil ishini (mustaqil qaror qabul qilish) oshirish maqsadida raqamli taʼlim texnologiyalarini qoʻllashni oʻrganish alohida qiziqish uygʻotadi, bu esa kelajakdagi ishlarda foydali boʻladi.

Metodikadan tarmoq axborot maydonini yaratish uchun asosiy manbalar quyidagilardir:

- texnik resurslar - bularga kompyuter texnikasi (shaxsiy kompyuter, printer, skaner, multimedia proyektori) kiradi;
- dasturiy taʼminot, maʼlumotlarni masofadan uzatish uchun uskunalar (Wi-Fi adapterlari);

- o'quv-uslubiy resurslar - bular axborot-kommunikatsiya texnologiyalari - texnologiyalar va multimedia texnologiyalaridan foydalangan holda uslubiy ishlanmalarni o'z ichiga oladi [1].

O'qituvchining tashqi axborot makonini ko'rib chiqish mumkin: o'qituvchilarning tarmoq birlashmalari, ta'lim portallari va jamoalar; elektron jurnal; onlayn testlar; Internet darsliklari; raqamli/elektron ta'lim resurslari; o'qituvchining shaxsiy veb-sayti, elektron portfel deb ataladigan; o'quv va uslubiy adabiyotlarni sotib olish uchun saytlar; Internet - olimpiadalar va musobaqalar; nashrlar; darslar va sinfdan tashqari ishlar uchun multimedia materiallari; mahorat darslari; vebinarlar; o'qituvchi uchun masofaviy kurslar va boshqalar.

O'qituvchilar va talabalar uchun oddiy doska o'rniga interfaol doskadan foydalanish qulayroq bo'lib bormoqda. Masofaviy darslar o'tkaziladi (internetga ulangan kompyuter sinfidagi darslar), multimedia uskunolari qo'llaniladi. Shunday qilib, o'qituvchining mahorati va o'quvchilar tomonidan fanni o'rganishga bo'lgan motivatsiyasi ortib bormoqda.

Shuni ta'kidlash kerakki, boshlang'ich sinflarda arifmetik amallar sohasidagi barcha natijalar daftarda hisoblash uchun qisqartiriladi. Shu bilan birga, hisoblash natijalarini kalkulyator yordamida tekshirish taklif etiladi, uni o'qitish dasturda hech qanday tarzda qayd etilmaydi. Haqiqiy hayotda hamma narsa aksincha sodir bo'ladi: og'zaki va qog'ozda hisoblash qobiliyati kalkulyator va elektron jadvaldagi hisob-kitoblarning to'g'riligini tekshirish uchun zarur. Bu, masalan, zamonaviy muhandis, dizayner, me'mor va statistikning kundalik faoliyatining tabiati bilan tasdiqlanadi.

Raqamli, yozma va og'zaki hisob-kitoblarni qo'llash o'rtasida muvozanatni saqlash, hozirda samarali bo'lgan texnologiyadan aniq foydalanish qobiliyatini shakllantirish juda muhim ko'rinadi.

Boshlang'ich maktabda matematikaga qiziqish uyg'otish, uni o'rganishga ko'pchilik bolalarni jalb qilish muhimdir. Matematikaga qiziqish, uning asoslarini tushunish boshlang'ich maktabda shakllanadi. Agar bu qiziqish boshlang'ich maktabda shakllantirilsa, uni yo'qotmasdan va boshlang'ich va o'rta maktablarda rivojlantirsa, mikrochip ishlab chiquvchilardan amaliy matematiklar, haqiqat va psixikaning yangi algoritmlari va modellarini yaratuvchilarigacha bo'lgan bo'lajak IT mutaxassislarini topish imkoniyati ko'proq bo'ladi.

Maple, Mathematica, MathLab, GeoGebra, Group Algoritm Program (GAP) kabi dasturiy vositalarning paydo bo'lishi munosabati bilan matematika bosqichi uchun ko'proq imkoniyatlar bera boshladi.

Dars davomida talabalar kompyuter dasturlari yordamida turli gipotezalarni yaratishlari mumkin. Buning uchun talabalarga tayyor modellar yoki dasturiy ta'minot imkoniyatlaridan foydalangan holda kerakli modelni qurish vazifasi taklif etiladi. Bu modellarga ta'sir ko'rsatish orqali o'quvchilar qandaydir qonuniyatlarni, o'zgarmaslikni topishga erishadilar. Gipoteza metodologiyasi boshqacha bo'lishi mumkin:

✓ Muammoni qo'ygandan so'ng, talabalar muammoning mumkin bo'lgan echimi haqida mustaqil ravishda farazlarni ilgari surishlari va ularni darhol sinab ko'rishlari tavsiya etiladi;

✓ Talabalardan bunga qadar bir qancha shunga o'xshash masalalarni yechish taklif qilinadi, so'ngra kuzatilgan qonuniyatlarni tushuntirish uchun gipotezalarni ilgari surish haqida savol tug'iladi.

Raqamli transformatsiya va innovatsion AKTdan foydalanish imkoniyati matematikani o'qitishda o'quv jarayonining turli effektlaridan (ranglar, animatsiya, grafiklar, diagrammalar va boshqalar) foydalangan holda o'quv materialini har qanday darajadagi batafsillik bilan bosqichma-bosqich taqdim etish imkonini beradi.

Axborotni bosqichma-bosqich alohida bo'laklar shaklida chiqarish usuli formulalar, grafiklar, diagrammalar, jadvallar va boshqalarni ko'rsatish uchun juda qulaydir. Ushbu uslub materialni o'zlashtirishni sezilarli darajada osonlashtiradi, mantiqiy o'tishlarni vizual ravishda ko'rsatishga imkon beradi, matematikani o'qitishda o'quv jarayonining ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarining asosiy nuqtalarini ajratib ko'rsatishga asosiy vosita bo'lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Turdiyeva, G. (2023). НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ В КРЕДИТНОМОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ - ВЫСШАЯ ФОРМА САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz)*, 31(31).

2. Saidovna T. G. Veb-Kvest Ta'lim Strategiyasi-Talabalarning Loyiha Faoliyatining Shakli Sifatida //Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 31. – С. 343-345.

3. Турдиева Г. С., Шойимов А. С. Основные особенности и функции использования современных облачных служб в системе образования //Вестник науки и образования. – 2021. – №. 17-3 (120). – С. 52-55.

2-SHO'BA BIOMUHANDISLIK VA BIOTEKNOLOGIYALAR SOHASIDA INNOVATSIYALAR

ЎЗБЕКИСТОНДА БИОТЕХНОЛОГИЯ. ФАН ТАЪЛИМ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ УЙЎУНЛИГИ

б.ф.д., проф. Давранов Қахрамон Давронович
ЎзРФА Микробиология институти

Замонавий биотехнология кўп тармоқли илмий-амалий йўналиш бўлиб, у биология (микробиология, генетика, молекуляр биология, биохимия ва ҳ.к) ва муҳандислик фанлари ютуқлари асосида пайдо бўлган.

Биотехнологиянинг ривожланиши, ўз навбатида унга тегишли бўлган бир неча фанлар бўйича олиб бориладиган илмий-амалий изланишларни жадалланишига олиб келди. Айниқса микроорганизмлар асосида хилма-хил физиологик фаол моддаларни синтез қилиш, бунинг учун керакли ва иқтисодий самара берадиган, рақобатбардош микроб продуцентларини яратиш, улардан керакли маҳсулотни ажратиб олишни йўлга қўйиш, шу мақсадда ўсимлик ва ҳайвон ҳужайра ва тўқималаридан фойдаланиш масалалари бўйича эришилган ютуқлар юқоридаги фикрларни тасдиқлайди.

Ўзбекистонда ҳам бу фан чуқур ўрганиб борилмоқда. Ўзбекистон Миллий университетида ва мамлакатимизнинг қатор университетларида махсус кафедралар ташкил қилинган. Мамлакатда биотехнологияни ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг бир неча институтларида ҳамда Ўзбекистон Миллий университетида, Тошкент кимё-технология институтида, Тошкент фармацевтика институтида ва бошқа қатор илм даргоҳларида биотехнология мутахассислиги бўйича таянч докторатура фаолият кўрсатиб келмоқда.

Таъкидлаш жоизки, айнан биотехнология соҳасида фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини тўлиқ кузатиш ва гувоҳи бўлиш мумкин. Назарий биологик жараёнларни амалиётга татбиқ этиш натижасида халқ хўжалигининг тегишли тармоқлари учун самарали маҳсулот ишлаб чиқариш биотехнологиянинг асосий мақсади ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 ноябрдаги “Биотехнологияларни ривожлантириш ва мамлакатнинг биологик хавфсизлигини таъминлаш тизимини такомиллаштириш бўйича комплекс чоратадбирлар тўғрисида” ги ПҚ-4899 да назарда тутилган дастур бўйича бир қатор ўсимликларни фитофаглардан ҳимоя қилиш, ўсимликларнинг ўсишини таъминловчи стимуляторлар ва биоўғитлар, янги хавфсиз экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун биотехнологияларни яратиш бўйича назарий ва экспериментал тадқиқотлар амалга оширилмоқда.

Бугунги кун талабларидан келиб чиққан ҳолда озиқ-овқат саноатида, агросаноатда, фармацевтикада фаолият кўрсатаётган замонавий мутахассис, биотехнология усулларида нафақат хабардор бўлмоғи уларни яхши билмоғи, улардан ўз соҳасида унумли фойдаланмоғи зарур. Айниқса, қишлоқ хўжалик ва озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш, уларни сифатини янада яхшилаш, экологик хавфсиз маҳсулотлар етиштириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича олиб бориладиган ишларга бош бўлмоғи лозим. Шунинг учун ҳам 1989 йилда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида (аввалги Тошкент Давлат университети) Марказий Осиё мамлакатларида биринчилардан бўлиб биотехнология кафедраси ташкил топган.

Бугунги кунда Республикамизнинг кўпгина вилоятларида биотехнология соҳасининг ривожланиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан Президентимиз шу йил 7 апрель куни ҳудудлар ривож, аҳоли ҳаёти билан яқиндан танишиш мақсадида Сирдарё вилоятига ташрифи чоғида Гулистон шаҳри мамлакатимизнинг “Инновацион тиббиёт хаби”га айлантирилишини маълум қилди. Бу дегани, келгусида Сирдарёда 150 гектар майдонда 500 миллион долларлик инвестиция ҳисобига Ўзбекистон—Хитой биотехнологиялар кластери курилади. У нафақат Марказий Осиё, балки МДХ ва Кавказолди давлатлари учун ягона хаб бўлиб хизмат қилади.

28 апрел, куни II Тошкент халқаро инвестиция форуми доирасида Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги ҳамда Guangzhou Youdi Biotechnology Co., Ltd. компанияси ўртасида биотехнология соҳасини ривожлантиришга қаратилган 40 млн АҚШ доллари қийматидаги меморандум имзоланди. Меморандум доирасида 2027 йилга қадар Хитой томонидан биргаликда фаолиятни амалга ошириш учун 40 миллион АҚШ доллари миқдорида инвестиция киритилади. (<https://www.xabar.uz/mahalliy/xitoy-ozbekistonda-biotexnologiyani-rivojlantirish>)

Мамлакатимизда амалга оширилаётган бу каби ташаббуслар нафақат биотехнология фанининг ривож учун, шунингдек, биотехнологик маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш орқали иқтисодий ўсишни таъминлашни ҳам ўз ичига олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 ноябрдаги “Биотехнологияларни ривожлантириш ва мамлакатнинг биологик хавфсизлигини таъминлаш тизимини такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида.

OROL TUBI HUDUDLARINING SHO‘RLANGAN TUPROQLARIDA MIKROORGANIZMLARNING XILMA-XILLIGI

**b.f.d.¹Normurodova Q.T., ²Tojiyev B.B., ³Xatamov D.G’.,
⁴Shoxiddinova M.N., ⁵Yusufjonova N.F.**

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti,

normurodovak@gmail.com

So‘nggi statistik ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda 3,2 mln gektar sug‘oriladigan yerlar u yoki bu darajada sho‘rlangan bo‘lib, bu ko‘rsatkich umumiy sug‘oriladigan yerlarning 62,7 % gektariga to‘g‘ri keladi. Sho‘rlangan tuproqlardagi NaCl ning o‘rtacha miqdori 20-40 mMni tashkil etadi [1]. Orol bo‘yi hududlarida bu ko‘rsatkich yanada ko‘proq kuzatilmoqda [2]. Bu o‘z-o‘zidan Orol dengizining qurigan tubi hududlarining o‘simlik florasini qayta tiklashda fitogormonlar sintezlovchi mikroorganizmlarga ehtiyoj katta ekanligidan dalolat beradi, qolaversa mikrobiologik preparatlarning yangi avlodlarini yaratish va ishlab chiqarish istiqbollari talab etadi. Shunga ko‘ra, Orol dengizining qurigan tubini ayrim hududlarining kuchli sho‘rlangan tuproqlarida uchraydigan mavjud mikroorganizmlar florasini aniqlash va ularni ajratib olish, ularning antogonistik xususiyatlarini o‘rganib, ular asosida o‘simlik organizmiga ozuqa yetib borishini yaxshilashda bevosita ishtirok etadigan va tuproq unumdorligini yaxshilaydigan, turli xil fitopatogen kasalliklardan himoya qilish qobiliyatlarini oshiradigan yangi mikrobiologik preparatlar yaratish katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ishning maqsadi: Orol tubi hududlarining sho‘rlangan tuproqlarida mikroorganizmlarning xilma-xilligi o‘rganishdan iborat.

Ma’lumki, ekstremal hududlarda turli xil darajada sho‘rlangan tuproqlarda o‘sadigan o‘simliklarning mineral azot hamda fitogormonlarga bo‘lgan tabiiy ehtiyoji yuqori bo‘ladi. Bunday ehtiyoj o‘zidan fitogormonlar sintezlaydigan, molekulyar azot o‘zlashtirish imkoniyatlari mavjud bo‘lgan, turli fiziologik faol moddalar sintezlovchi mikroorganizmlar assotsiatsiyasi asosida yaratilgan mikrobiologik preparatlar yordamida qondiriladi. Shundan kelib chiqib, tadqiqot ishi Orol tubi hududlarining sho‘rlangan tuproqlarida mikroorganizmlarning xilma-xilligi o‘rganish Orol dengizining qurigan tubi hududlarining sho‘rlangan 1chi va 2chi poligonlaridan keltirilgan tuproq namunalaridagi mikroorganizmlar florasini o‘rganishdan boshlandi.

Olingan natijalarga ko‘ra, o‘rganilayotgan hududninglarining 1chi va 2chi poligonlaridan keltirilgan tuproq namunalarida *Pseudomonas*, *Actinomyces* va *Bacillus* avlodlariga mansub bakteriyalar, *Aspergillus* va *Penicillium* avlodlariga mansub zamburug‘lar mavjudligi aniqlandi.

Ajratib olingan izolyatlar patogen zamburug‘larga nisbatan skrining qilindi. Unga ko‘ra, *Actinomyces* avlodiga mansub bakteriyalardan biri tanlab olindi va uning antibiotiklarga nisbatan sezgirliги aniqlandi.

Tanlab olingan *Actinomyces*-13 izolyati asosida Orol dengizining qurigan tubi hududlarining turli xil darajada sho‘rlangan tuproqlarida o‘saolishi va turli xil tuzli birikmalarga chidamli ekanligi, CaCO₃ va MgSO₄ tuzlarini parchalab faol Ca⁺ va Mg⁺ holatiga aylantirishi, patogen zamburug‘larga qarshi faolligi, shuningdek sho‘rlangan

hamda qurg'oqlashgan tuproqlarida ham har xil biologik faol moddalar sintezlashi mikrobiologik preparatni yangi avlodini yaratish mumkinligini bildiradi.

Tanlab olingan *Actinomyces*-13 izolyati birgina saksovul o'simligini yetishtirishda uning yashovchanligi, o'sishi va rivojlanishini, tuproq mikrostrukturasini yaxshilanishi hamda ildiz rivojlanishini tezlashtirishi 33%dan 67%gacha yaxshilanishi kuzatildi. Demak, bunday mikroorganizmlar tomonidan sintezlanadigan ikkilamchi metabolitlar o'simlik ildizlari bilan bog'lanishlar hosil qiladi va ildiz sistemasining so'rish yuzasini oshiradi. Qolaversa, o'simlik uchun kerakli minerallarni ko'proq miqdorda shimilishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdraxmanov T.A., Jabbarov Z.A., Normurodova K.T., Karimboyeva M.K., Imomov O.N., Abdullayev Sh.Z. Qurg'oqchil hududlarda preparatlarni qo'llashning ahamiyati // Материалы Междunarodной конференции "Современные проблемы экологии и охраны окружающей среды и биотехнологии", 15-16-iyunya, 2002 g, Tashkent, Uzbekistan. S. 670-672.

2. Karimov M.U., Qodirova D.A., Burxanova D.U. O'zbekiston tuproqlari va ulardan qishloq xo'jaligida samarali foydalanish // 100 kitob to'plami tavsiyanoma. Nashriyot uyi "Tasvir" – 2021-yil, 8 bet.

FERMENTNING BIOLOGIK TASNIFI VA SINFLANISHI

Botirova Xurshida Xudoyberdi qizi,

Hasanova Madinabonu Dilshod qizi

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali talabalari

botirovaxurshida4@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisdan fermentning biologik tasnifi, xossalari va ishlatilish sohalari haqida so'z yuritiladi. Barcha tirik organizmlar, o'simliklar, hayvonlar, bakteriyalarning hayotida fermentlarning roli juda katta hisoblanadi. Fermentlar tirik organizmdagi biosintez reaksiyalarida faol qatnashadi va ularning normal kechishini taminlaydi. Ushbu maqolada fermentlarning tirik organizmlardagi ahamiyatini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Ferment, ligazalar, transferazalar, Gidrolazalar, reduktazalar, oksireduktazalar, izomerazalar.

Fermentlar, metafora bilan aytganda, bizning hujayralarimizning (va boshqa tirik organizmlarning) o'tkazgichlaridir, chunki ular boshqa barcha komponentlarni tartibga solish, yo'naltirish va rag'batlantirish uchun javobgardir, shuning uchun ular "ishda" o'z hissalarini rivojlantiradilar. Biologik qilib aytganda, fermentlar organizm fiziologiyasidagi har qanday metabolik yo'lni faollashtiradigan hujayra ichidagi molekulalardir. Ya'ni, hujayraning (va hujayralar guruhining) tirik qolishi, energiya olishi, o'sishi, bo'linishi va atrof -muhit bilan aloqada bo'lishining barcha biokimyoviy reaksiyalari bu faollashtiruvchi molekulalar tufayli mumkin bo'ladi. Shu ma'noda,

fermentlar oqsillar biologik katalizator vazifasini bajaradi. Bu, asosan, ular metabolizmga asoslangan metabolizmning bir metabolitdan ikkinchisiga aylanish reaksiyalarini tezlashtirishini (to'g'ri tartibda sodir bo'lishi uchun) anglatadi. Bu fermentlarsiz metabolik reaksiyalar juda sekin bo'lardi (va ba'zilar ham bo'lmasligi mumkin) yoki to'g'ri tartibga solib bo'lmaydi. Metabolik reaksiyani boshqaruvchi ferment ta'sirisiz amalga oshirishga urinish, o't o'chirgichni yoqish moslamasini yoqmasdan, uni yoqishga urinish bilan barobar bo'ladi. Fermentlar hujayralarimizning o'tkazgichlariga o'xshaydi, chunki bu molekulalar hujayra sitoplazmasida mavjud (ular zarur bo'lganda sintez qilinadi) ular o'zaro ta'sirlashishi kerak bo'lgan metabolitlarni chiqaradi. Natijada ferment va substratlarga bog'liq bo'ladi (biokimyoviy reaksiyaning birinchi metabolitlari) va ingichka ichakdagi yog'larni hazm qilishdan melanin ishlab chiqarishgacha (quyosh nurlanishidan himoya qilish uchun pigment), laktoza hazm qilishdan o'tadi. DNK zanjiri, genetik materialni takrorlash, spirtli fermentatsiyani amalga oshirish (bu fermentlar faqat xamirturushlarda mavjud), oshqozon uchun xlorid kislotasi ishlab chiqarish va boshqalar. 75000 dan ortiq turli xil fermentlar mavjud va ularning har biri o'ziga xos, chunki u o'ziga xos substratga ta'sir ko'rsatadi va natijada ma'lum funktsiyani bajaradi. Qanday bo'lmasin, biokimyo fermentlar tasnifini ular qo'zg'atadigan umumiy kimyoviy reaksiyalarga qarab amalga oshiradi va shu tariqa mavjud 75000 ta fermentning istalgan qismi kira oladigan 6 ta guruh tashkil etadi. Keling, ularni ko'rib chiqaylik.

1. Oksidoreduktazalar

Oksidoreduktazalar - bu hujayralarni fermentlar oksidlanish va qaytarilish reaksiyalari katalizlaydi. Shu ma'noda oksidoreduktazalar - bu kimyoviy reaksiyada elektron yoki vodorodni bir substratdan boshqasiga o'tkazishga imkon beradigan oqsillar. Ammo redoks reaksiyasi nima? Oksidlanish va qaytarilish reaksiyasi - bu kimyoviy konversiya, bunda oksidlovchi va qaytaruvchi moddalar kimyoviy tarkibini o'zaro o'zgartiradi. Va bu oksidlovchi vosita - bu qaytaruvchi vosita deb nomlanuvchi boshqa kimyoviy moddadan elektronlarni chiqarib olish qobiliyatiga ega molekula. Oksidoreduktazalar biokimyoviy reaksiyalarning natijasi - bu anionlar (manfiy zaryadlangan molekulalar, chunki ular ko'proq elektronlarni o'zlashtirgan) va kationlarni (elektronlarni yo'qotganidan keyin musbat zaryadlangan molekulalarni) olishdir. Metallning oksidlanishi oksidlanish reaksiyasining namunasidir (uni turli molekuli hujayralarimizda sodir bo'ladigan hodisalarga ekstrapolyatsiya qilish mumkin), chunki kislorod metallardan elektronlarni o'g'iraydigan kuchli oksidlovchi vosita. Va oksidlanish natijasida paydo bo'lgan jigarrang rang, bu elektronlarning yo'qolishiga bog'liq.

2. Hidrolazalar

Hidrolazalar - bu umumiy funktsiyani bajaradigan fermentlar molekulalar orasidagi aloqani uzish gidroliz jarayoni orqali suv ishtirok etadi.

3. Transferazalar

Transferazalar - bu fermentlar, ular nomidan ko'rinib turibdiki, organizmni kimyoviy guruhlarini o'tkazish vazifasini bajaradi. Ular oksidoreduktazalardan farq qiladi, chunki ular vodoroddan boshqa har qanday kimyoviy guruhni o'tkazadi. Masalan, fosfat guruhlarini. Hidrolazalardan farqli o'laroq, transferazalar katabolik metabolizmning bir qismi emas (oddiy molekulalarning parchalanishi), lekin oddiy

molekulalardan murakkab molekulalarni sintez qilish uchun energiya sarflashdan iborat bo'lgan anabolik. Shu ma'noda, anabolik yo'llar, masalan Krebs sikli, juda ko'p turli xil transferazlarga ega.

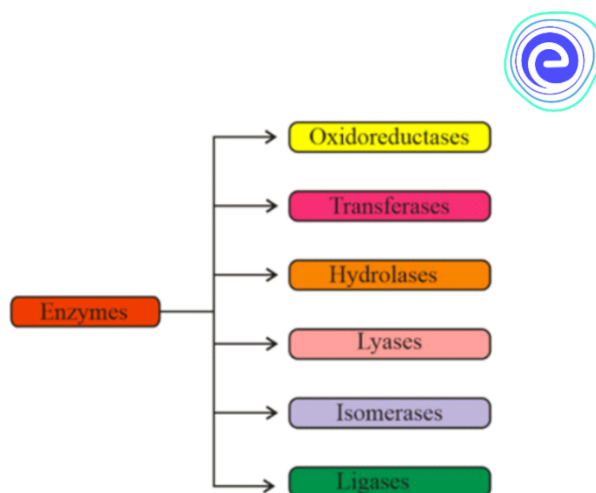
4. Ligazalar

Ligazalar - bu hujayralarni fermentlar kovalent bog hosil bo'ladi. Bu kovalent aloqalar ikkita atom o'rtasida o'rnatiladi, ular birlashganda elektronlarni almashadilar.

Bu ularni juda kuchli birikmalarga aylantiradi va ayniqsa, hujayra darajasida nukleotidlar orasidagi bo'g'inlarni o'rnatish uchun muhim ahamiyatga ega. Eng mashhur ligalardan biri DNK ligazasi, DNK zanjirining uzilishlarini oldini oladigan, har xil nukleotidlar o'rtasida fosfodiefir aloqalarini (kovalent bog'lanish turi) o'rnatadigan ferment.

5. Izomerazalar

Izomerazalar - bu na aloqalarni uzadigan, na hosil qiluvchi fermentlar va ular molekulalar orasidagi kimyoviy guruhlarining o'tishini ta'minlaydi. Shu ma'noda, izomerazalar metabolik harakatiga asoslangan oqsillardir substratning kimyoviy tuzilishini o'zgartiradi. Shuning uchun izomerazalar-bu izomerlar ishlab chiqarishni molekulaning yangi tuzilish konformatsiyalari, uning uch o'lchovli tuzilishining bu o'zgarishi tufayli boshqacha yo'l tutadi. Izomeraza misoli glikolizning sakkizinchi bosqichida ishtirok etadigan mutaz, metabolik yo'l bo'lib, uning vazifasi glyukoza parchalanishidan energiya olishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. https://www.creative-enzymes.com/resource/isomerase-introduction_23.html

2. Муродова С. С., Собирова М. Б. PGPR микроорганизмлардан биопрепарат сифатида фойдаланишда иммолизациянинг истикболли жихатлари. /Science and innovation Special/ 2022. p. 534-543.

3. Sobirova, M., Murodova, S. Effects of biopraparites on cynara scolymus L., micro and macroelements, and quantity of flavonoids. / In E3S Web of Conferences/. 2021. Vol. 258, p. 04025

4. Собирова М., Муродова С. Технология получения элиситора, эффективно влияющего на биологические свойства *Cynara Scolymus* L Научное обозрение. биологические науки. 2022. №1. с. 68-72.

5. Jo'rayeva O. Fermentlar va ularning ahamiyati./ Science and Education. Scientific Journal / 2022. Volume 3. Issue 6.

6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Fermentlar>

BIOMETAN GAZI OLISH TEXNALOGIYASI

**Nuriddinov Javlonbek Shodibek o'g'li, Baxtiyorova Gavhar Odil qizi,
Quvonova Munira Muzaffar qizi,
Mustafakulov Muhammadjon Abduvaliyevich
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali**

Annotatsiya: Qishoq xo'jaligida muqobil energiyalar bilan taminlash va chiqindi maxsulotlaridan tug'ri foydalangan xolda biogaz olish va qishloq xo'jaligida unumdor yerlarni ko'paytir va issiqxonalarda qo'lash. Boigaz maxsulotlarni qishloq xojaliklariga bosqichma bosqich kiritib uni keng miqiyosida qo'lash va tabiiy gazlarni asrab avaylashga qaratilga xisoblanadi. Yani tabiiy maxsulotlarni kulgusi avlodlarga yetkazish va qiligan tajribalarimizni kelgusi avlodlarni ravnaqi uchun keng miqiyosida foydalanish nazarda tutulgan xisoblanadi. Bizning hayotimizning muhim tarkibiy qismlari orasida energiya resurslari katta ahamiyatga ega, ularning narxi deyarli har oy o'sib bormoqda.

Kalit so'zlar: Biogaz, quduq, metan, kislorod, vodorod sulfide, reaktor, ishqor kislotali, gomogenlashtiruvchi tank, metantanka.

Kirish: Biogaz - bu tabiiy muhitda yoki maxsus qurilmalarda hosil bo'lgan gaz. Bu organik moddalarning biologik parchalanish reaksiyalari mahsulidir. Ular odatda poligonlarda ishlab chiqariladi, chunki barcha yotqizilgan organik moddalar parchalanadi. Aytilgan organik moddalar tashqi ta'sirga uchraganda, metanogen bakteriyalar (kislorod bo'lmaganida paydo bo'ladigan va metan gazi bilan oziqlanadigan bakteriyalar) kabi mikroorganizmlarning ta'siri va uni boshqa omillar buzadi. Kislorod mavjud bo'lmagan va bakteriyalar organik moddalarni iste'mol qiladigan ushbu muhitda ularning chiqindisi metan gazi va CO₂ hisoblanadi. Shuning uchun biogazning tarkibi bu 40% va 70% metandan va qolgan CO₂ dan tashkil topgan aralash. Bundan tashqari, u vodorod (H₂), azot (N₂), kislorod (O₂) va vodorod sulfid (H₂S) kabi boshqa kichik gazlarga ega, ammo ular asosiy emas. Biogaz anaerobik parchalanish natijasida hosil bo'ladi va biologik parchalanadigan chiqindilarni tozalash uchun juda foydalidir, chunki u qimmatbaho yoqilg'i ishlab chiqaradi va tuproq konditsioneri yoki umumiy kompost sifatida ishlatilishi mumkin bo'lgan chiqindi suv hosil qiladi.

Biogazni ishlatadigan davlatlar.

Germaniya, Xitoy va Hindiston ushbu turdagi texnologiyani joriy etishda kashshof mamlakatlardir. Lotin Amerikasida Braziliya, Argentina, Urugvay va Boliviya o'z tarkibiga kirishda sezilarli yutuqlarga erishdilar. Aparatni ishlash prinsipi.

Biomassa (chiqindi yoki yashil massa) vaqti-vaqti bilan nasos stantsiyasi yoki yuklagich yordamida reaktorga yuboriladi. Reaktor mikserlar bilan jihozlangan isitiladigan va izolyatsiyalangan tankdir. Sanoat tanki uchun qurilish materiali ko'pincha temir-beton yoki qoplangan po'latdir. Kichik o'rnatishlarda ba'zan kompozit materiallar qo'llaniladi. Reaktorda biomassa bilan oziqlanadigan foydali bakteriyalar yashaydi. Biogaz bakteriyalarning hayotiy faoliyati mahsulotidir. Bakteriyalarning hayotini saqlab qolish uchun ozuqa etkazib berish, 35-38 ° C gacha qizdirish va davriy aralashtirish kerak. Olingan biogaz omborda (gaz idishida) to'planadi, so'ngra tozalash tizimidan o'tadi va iste'molchilarga (qozon yoki elektr generatori) etkazib beriladi. Reaktor havo kirishsiz ishlaydi, muhrlangan va xavfli emas. Ayrim turdagi xom ashyoni sof shaklda fermentatsiyalash uchun maxsus texnologiya talab qilinadi. Masalan, distillash zavodi kimyoviy qo'shimchalar yordamida qayta ishlanadi. Ishqor kislotali metani o'chirish uchun ishlatiladi. Kimyoviy qo'shimchalarsiz bir bosqichli texnologiya yordamida bir xil substratlarni qayta ishlash mumkin, lekin boshqa turdagi xom ashyo bilan, masalan, go'ng yoki silos bilan kofermentatsiya (aralashtirish) bilan.

Sanoat va hunarmandchilik inshootlari mavjud. Sanoat inshootlari mexanizatsiyalash, isitish tizimlari, gomogenizatsiya va avtomatlashtirish mavjudligi bilan hunarmandchilikdan farq qiladi. Eng keng tarqalgan sanoat usuli bu metantanklarda anaerob hazm qilishdir.

Xulosa: 1. Butun jahonda xomashyo va energiyadan foydalanish global muammo bo'lib qolmoqda. Bu muammoni hal qilishning alternativ yo'llaridan biri biogaz olish texnologiyasini aholi o'rtasida, hamda sanoat darajasida yo'lga qo'yish hisoblanadi. Hozirgi kunda biogaz olish texnologiyasi yaxshi o'rganilgan bo'lib, bir qator xorij mamlakatlarida muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

2. Respublikamizda biogaz olish ishlari yo'lga qo'yilgan bo'lsada, hozirgikunda bu sohadagi ishlar qoniqarli holatda emas (umumiy energiya hosil qilishdagi ulushi 1% dan kam). Shu sababli biogaz olish bo'yicha xorij texnologiyasini o'zlashtirish, chorvachilik fermer xo'jaliklarida biogaz olish ishlarini rivojlantirish, mavjudlarini yanada kengaytirish lozim deb hisoblayman.

3. Respublikamizda fermer xo'jaliklari va aholi xonadonlarida biogazdan foydalanib energiya olishni amalga oshirishda kichik quvvatli uskanalarni o'rnatish samarali natija beradi. Bu yo'nalishdagi ishlarni rivojlantirish uchun ichki sarmoyalardan yoki bank kreditlaridan foydalanishni yo'lga qo'yish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ishankhodjaev T. et al. Study on Effects of Liposomal Quercetin on Biochemical Parameters of the Nigrostriatal System of Rats with Experimentally Induced Neurodegenerative Disease //Annals of the Romanian Society for Cell Biology. – 2021. – C. 6128-6143.

2. Mukhammadjon M. et al. The effect of ngf on indicators of the antioxidant system in rat brain tissue //Universum: химия и биология. – 2021. – №. 9 (87). – С. 82-86.
3. Saatov T. et al. Antioxidant and hypoglycemic effects of gossitan //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2019. – Т. 63.
4. Saatov T. et al. Study on hypoglycemic effect of polyphenolic compounds isolated from the Euphorbia L. plants growing in uzbekistan //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2020. – Т. 70.
5. Saatov T. et al. Correction of oxidative stress in experimental diabetes mellitus by means of natural antioxidants //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2021. – Т. 73.
6. Irgasheva S. et al. Study on compositions of lipids in tissues of rats with alimentary obesity //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2019. – Т. 63.
7. Mamadalieva N. I., Mustafakulov M. A., Saatov T. S. The effect of nerve growth factor on indicators of the antioxidant system in rat brain tissue //eurasian union of scientists. series: medical, biological and chemical sciences Учредители: ООО "Логика+". – 2021. – №. 11. – С. 36-40.
8. Saatov T. et al. Study on antioxidant and hypoglycemic effects of natural polyphenols in the experimental diabetes model //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2018. – Т. 56.
9. Mustafakulov M. et al. Determination of antioxidant properties of l-cysteine in the liver of alloxan diabetes model rats //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2023. – №. Special Issue. – С. 47-54.
10. Мамадалиева Н. И., Мустафакулов М. А., Саатов Т. С. Влияние фактора нервного роста на показатели антиоксидантной системы в тканях мозга крысы //Environmental Science. – 2021. – Т. 723. – С. 022021.

KALAMUSH OSHQOZONI TRANSCRIPTOMASINI O‘RGANISH

Yakubov I.T., Yusefjonova J.M.

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti,
iskandar2014a@gmail.com

Annotatsiya: Oligonukleotid microchip tahlili usuli yordamida kalamush oshqozoni transkriptomasida 41372 dan ortiq transkriptlaridan 37698 (91,12 foiz) transkriptning funksiyalari ma'lum bo'lgan aniqlangan yedi. Bioinformatik dasturlaridan foydalangan xolda funksiyalari noma'lum bo'lgan taxminan 3676 (9,88 foiz) gendan 2725 tasining gen nomlari, sistematik raqamlari va faraz qilingan funksiyalari aniqlandi. Yangi aniqlangan genlarni fermentlar, kodlanmaydigan RNK lar, ribosoma va mitoxondriya oqsillari, rux bilan bog'lovchi domen tutgan oqsillari, onkogen oqsillari, retseptorlar, sitoskelet oqsillari, giston metillanishi va demetillanishi fermentlari va boshqa sinflarga mansubligi tasqidlandi.

Kalit so‘zlar: oshqozon hujayralari, oligonukleotid microchip analyzi, genlar ekspressiyasi, giston oqsillarining metillanish va demetillanish fermentlari.

Transkriptomika - bu genlar ekspressiyasini darajalarini, ya'ni transkriptomlarni global tahlil qilish uchun vositalar va yondashuvlar to'lamini hisoblanadi. Transkriptomikaning vazifasi - sog'lom va kasallangan organism hujayralaridagi barcha mRNK lar (30000 ga yaqin) miqdorlarini bir vaqtda solishtirgan xolda kasallik uchun yangi biomarkerlarni izlashdan iborat. Genom miqyosida RNK larni o'rganadigan transkriptomika texnologiyalari 2 guruhga bo'linadi: allaqachon ma'lum bo'lgan DNK va oligonukleotidlar ketma-ketliklar asosida yaratilgan mikrochiplarga asoslangan tahlil va transkriptoma tahlilini mumkin bo'lgan ketma-ketlik yondashuvi RNK-Seq texnologiyasidir. Bugungi kunda RNK-Seq texnologiyasi ketma-ketlik yondashuvlari orasida muhim o'rin tutadi.

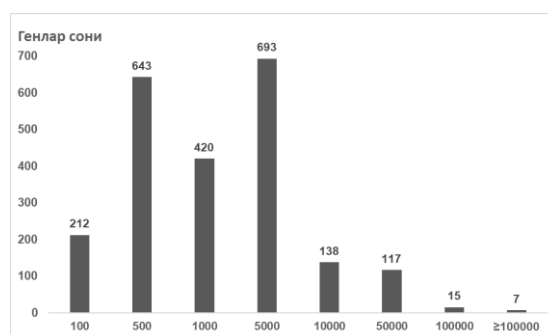
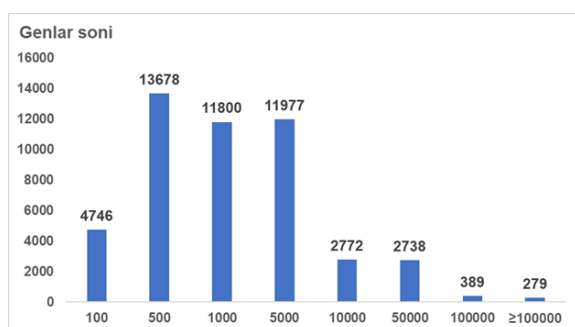
Oshqozon epiteliya hujayralarida yangi genlarni transkriptomika usullar bilan o'rganish ularning funktsiyalarini aniqlashga va oshqozon-ichak kasalliklarini tashxislash va davolashning yangi usullarini ishlab chiqishga imkon beradi. Hozirgacha oshqozon hujayralarida 10 foizga yaqin genlarning funktsiyalari noma'lum bo'lib qolmoqda edi.

Ushbu ishning maqsadi kalamush oshqozonining turli hujayralarida funktsiyalari noma'lum bo'lgan genlarni bioinformatik usulda aniqlash va giston metillanishi va demetillanishi fermentlari genlarining ekspressiyasini o'rganishdan iborat.

GeneSpring va Excel 2013 dasturlari yordamida kalamushlarning turli organlari transkriptomalarining bioinformatik tahlili amalga oshirildi. Oshqozonda noma'lum genlarning ekspressiyasini aniqlash uchun oshqozon oligonukleotid mikrochiplarini tahlil ma'lumotlar bazasidan foydalanildi. Har bir transkript BLAST dasturi yordamida mikrochip bilan bog'langan zondlarning nukleotidlar ketma-ketligini taqqoslash orqali aniqlandi.

Ushbu ishda GPL1439, GSM30415, GSM30416, GSM30417, GSE3518, GSM80287 va GSM80288 kirish raqamlari ostida Omnibus Biotexnologiya Milliy markazining gen Ekspressiyasi ommaviy kirish uchun joylashtirilgan rat oshqozon transkriptom ma'lumotlar bazasi ishlatilgan.

Ilgari, Los-Anjelesdagi Kaliforniya universiteti olimlari bilan birgalikda oligonukleotid mikrochiplarini tahlil qilish usuli yordamida kalamushning oshqozon hujayralarining 41372 dan ortiq transkriptlari aniqlangandi. Ulardan 37698 (91,12%) transkriptning funktsiyalari ma'lum bo'lgan, taxminan 3676 (9,88%) genning funktsiyalari esa noma'lum bo'lib qolayotgandi.

1-diagramma. Oldin aniqlangan (chapdagi) va yangi aniqlangan (o'ngdagi) oshqozon genlarining ekspressiyasini intensivligi orqali taqsimlanishi Abtsissiya o'qida - intensivlik, ordinate o'qida - genlar soni.

BLAST-nucleotide dasturi yordamida kalamush oshqozon transkriptomidagi 3676 ta noma'lum transkriptning 2725 genining nomlari va sistematik raqamlari (74,13%) aniqlandi. Shu bilan birga, genlarining 948 (25,87%) nomlari noma'lum bo'lib qoldi.

Oldin ma'lum bo'lgan genlar orasida eng yuqori darajada (~100000) ekspressiyalangan genlar soni ham juda kam 668 tani tashkil etdi. Mazkur xolda ham eng ko'p transkriptlar soni (37455 ta) nisbatan pastroq ekspressiyalangan (500-5000 oraligida) kuzatildi (1-diagramma, chap tarafda).

Yangi aniqlangan genlar orasida eng yuqori darajada (~100000) ekspressiyalangan genlar soni juda kam 22 tani tashkil etdi. Eng ko'p genlar soni (1176 ta) nisbatan pastroq ekspressiyalangan (500-5000 oraligida) kuzatildi (1-diagramma, o'ng tarafda). Odatda, eng yuqori ekspressiyalan genlarga “house keeping genes”, jumladan, ribosomal va mitochondrial genlar kiradi. “Luxury” deb ataluvchi genlarning gen ekspressiyasi ko'proq xollarda past va o'rtacha darajada kuzatildi.

Aniqlangan genlar bir necha guruhga bo'lingan: fermentlar, kodlanmaydigan RNK lar, ribosoma va mitoxondriya oqsillari, rux bilan bog'lovchi domen tutgan oqsillari, onkogen oqsillari, retseptorlar, sitoskelet oqsillari, giston metillanishi va demetillanishi fermentlari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Yangi aniqlangan oshqozon epigenetik fermentlarning gen ekspressiyalarining darajalari

1-jadval

Gen nomi	OSH intensivlik	PH intensivlik	ECL intensivlik	Nisbat	
				PH/ OSH	ECL/ OSH
Lizin demetilaza 1B (Kdm1b)	8299±1493	5344±748	6960±835	0,64	0,84
Metiltransferazaga o'xshash 11B (Mettl11b)	7605±1217	7854±1099	11924±965	1,03	1,57
Lizin demetilaza 4B (Kdm4b)	7448±1266	6139± 788	6478±1036	0,82	0,87
Giston lizin metiltransferaza (Rbbp5)	6622±991	5667±578	5326±549	0,86	0,80
Metilsitozin dioksigenaza 3 (Tet3)	2334±257	2281±233	2405±251	0,98	1,03
Lizin demetilaza (Kdm2a)	1543±200	1414±156	1240±145	0,92	0,80

OSH – oshqozon hujayralari, PH – parietal hujayralari, ECL – enteroxromafinga o'xshash hujayralar.

Birinchi marta biz quyidagi fermentlarning gen ekspressiya darajalarini aniqladik: lizin demetilaza 1b (Kdm1b), lizin demetilaza 2a (Kdm2a), lizin demetilaza 4B (Kdm4b), metiltransferaza o'xshash 11B (Mettl11b), RB bilan bog'lanadigan oqsil 5, giston lizin-metiltransferaza kompleksining subbirliklari (Rbbp5), metilsitozin dioksigenaza Tet3).

1-jadvalda keltirilgan natijalar shuni ko'rsatdiki, lizin demetilazaning turli xil izoformalari gen ekspressionining turli darajalariga ega. Fermentning 1B va 4B izoformalari gen ekspressiyasining eng yuqori darajasini (8299 ± 1493 va 7448 ± 1266 , mos ravishda) ko'rsangan bo'lsa, 2a izoformasi esa (1543 ± 200) quyi darajadagi gen ekspressiyasini ko'rsatdi. Yuqori darajada tozalangan parietal va enteroxromaffinga o'xshash hujayralardagi gen ekspressiya darajalarining nisbati deyarli 1 atrofida bo'ldi. Shunday qilib, giston metillanishi va demetillanishi fermentlarining genlari nazorat geni – Na,K-ATPaza geniga nisbatan pastroq ekspression darajasini (taxminan 15-20 baravar kam) ko'rsatdi.

Giston oqsillarini modifikasiyalovchi fermentlar gen ekspressiyalarining darajalari
2-jadval

Gen nomi	OSH intensivlik	Yur intensivlik	12 bi intensivlik	Nisbat	
				Yur/ OSH	12 bi/ OSH
Lizin demetilaza 1B (Kdm1b)	8299±1493	957±52	2051±114	0,11	0,25
Metiltransferazaga o'xshash 11B (Mettl11b)	7605±1217	8319±161	4305±218	1,09	0,57
Lizin demetilaza 4B (Kdm4b)	7448±1266	8118±1027	2643±158	1,09	0,36
Giston lizin metiltransferaza (Rbbp5)	6622±991	4379±346	3414±390	0,66	0,52
Metilsitozin dioksigenaza 3 (Tet3)	2334±257	2301±232	1662±145	0,99	0,71
Lizin demetilaza 2a (Kdm2a)	1543±200	1828±154	1973±73	1,19	1,28

OSH – oshqozon hujayralari, Yur – yurak hujayralari, 12 bi – 12 barmoqli ichak hujayralari.

Lizin demetilza fermentlarining turli isoformalari ham turli organlarda turlicha darajada ekspressiyalanganligi qayd etildi.

Kelajakda kalamush oshqozon gistonlarining metillanishi va demetillanishi fermentlarining genlari va oqsillari ekspressiyasini o'rganish oshqozon-ichak yo'lining turli patologiyalarida oshqozonda ushbu fermentlarning funktsiyalarini aniqlashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rachel D.Dreher., Emily R.Theisen. Lysine specific demethylase 1 is a molecular driver and therapeutic target in sarcoma. *Frontiers in Oncology*. 2023. DOI 10.3389/fonc.2022.1076581
2. Lambrecht N.W., Yakubov I., Zer C., Sachs G. Transcriptomes of purified gastric ECL and parietal cells: identification of a novel pathway regulating acid secretion.//*Physiol Genomics*. 2006. V.25, N 1, pp.153-165.
3. Lambrecht N.W., Yakubov I., Scott D., Sachs G. Identification of the K efflux channel coupled to the gastric H-K-ATPase during acid secretion. *Physiol Genomics*. 2005. V.21: pp.81–91.
4. Dylan Husmann, Or Gozani. Histone lysine methyltransferases in biology and disease.//*Nat Struct Mol Biol*. 2019. V.26(10), pp.880–889. doi:10.1038/s41594-019-0298-7.

PLANTATSIYA SHAROITIDA O'STIRILGAN KOVRAK O'SIMLIGINING FENOLOGIK TAHLILI

**Ne'matova Malohat Abdurasulovna,
Murodova Sayyora Sobirovna**

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali, O'zbekiston
malohat.biotex@jbnuu.uz

Annotatsiya: So'nggi yillarda yurtimizda dorivor o'simliklarni yetishtirish, tabiiy zahiralarni kengaytirish va ulardan oqilona foydalanish bo'yicha ko'plab samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Ushbu maqolada tajriba maydonlarida o'stirilgan *Ferula kuhistanica* Korovin va *Ferula foetida* (Bunge) Regel larning fenologik xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: *F.kuhistanica*, *F. foetida*, chinbarg, unuvchanlik, vegetatsiya.

Ferula kuhistanica Korovin – Ko'histon kovragi qimmatli dorivor, asalchil, ozuqabop o'simlik bo'lib, veterinariyada undan yaralarni bitirish va chorva mollarini ichini yurishtirish uchun foydalaniladi.[2]

F.kuhistanica – O'rta Osiyoning endemik turi hisoblanadi. Uninig uch formasi - *Var. incana*, *Var. incise* va *Var.Hissarica* lar O'rta Osiyoda uchraydi .[1]

Ferula foetida (Bunge) Regel –Sassiq kovrakning yer ustki qismidan tayyorlangan galen preparatlarining farmokologik xususiyatlarini o'rgangan R.G. Sarkisyan(1969) bu preparatlar kam toksik bo'lib, uni gepertonik kasalliklarda qo'llab ko'rishni tavsiya qilgan.[1]

F.kuhistanica va *F. foetida* larning ildiz qismidan olinadigan smola qimmatbaho xomashyo sifatida baholanadi. Quyida ushbu o'simliklarni 2021 - 2022 yillarda urug'idan unib rivojlanishi haqida fenologik kuzatishlarni bayon qilamiz.

F.kuhistanica va *F. foetida* urug'lar Jizzax viloyati G'allaorol ixtisoslashgan o'rmon xo'jaligining (G'IO'X) hamda Lalmikor dehqonchilik ilmiy tadqiqot institutining (LDITI)10 sotix yer maydonlarida va Jizzax viloyati Sh.Rashidov tumani

So'g'diyona MFY (SMFY) hududida tashkil qilingan kichik (12m²) tajriba uchastkasi ekin maydonlarida ekib o'stirildi.

2021 - yil 8 - dekabr kuni (SMFY) hududida 24m² maydonda tajriba tariqasida *F.kuhistanica* va *F. foetida* o'simliklari urug'i ekildi. 2022 - yil 8 - fevraldan boshlab urug'larning unishi kuzatildi. 2022 - yil 21 - mart holatiga ko'ra (urug' unib chiqishining 36 - kuni) *F.kuhistanica* urug'larining unuvchanligi 37% ni, *F. foetida* urug'larining unuvchanligi esa 1,6% ni tashkil etdi. Boshqa tajriba maydonlarida *F. foetida* ning unishi kuzatilmadi.

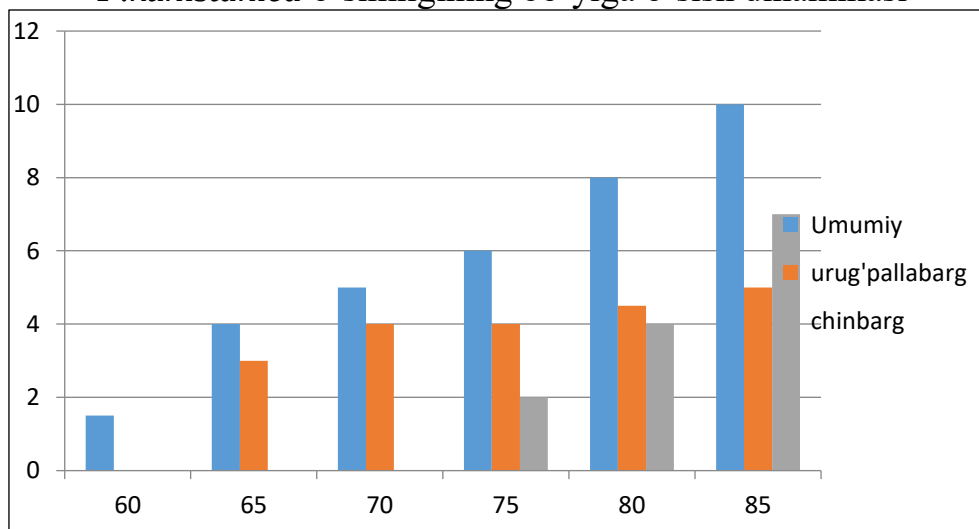
Birinchi yilda unib chiqqan *F.kuhistanica* va *F. foetida* o'simliklarining urug'pallabarg va chinbarglarning o'sish dinamikasi quyidagi jadvalda berilgan. (1-jadval)

1 - jadval

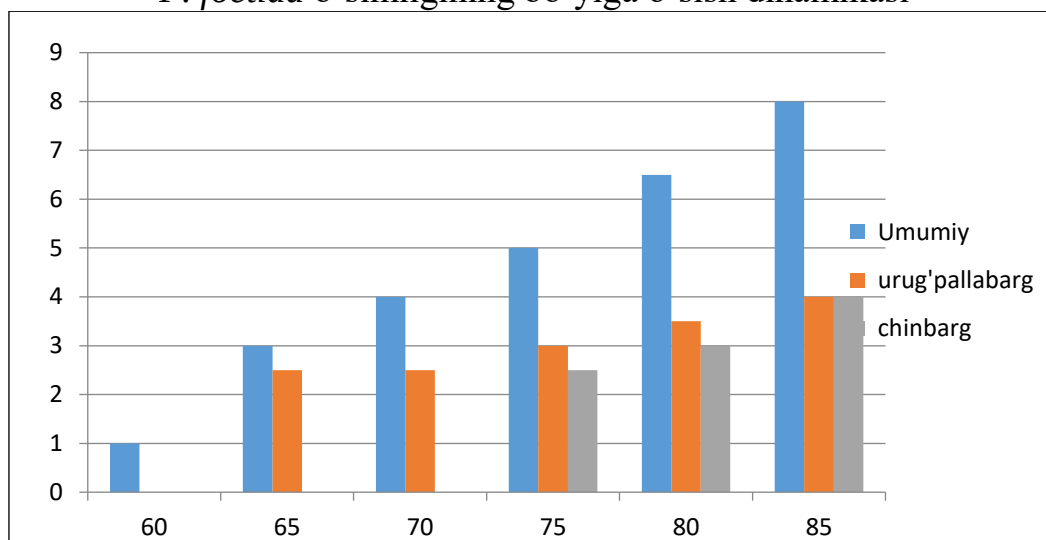
Ko'rsatkichlar (o'rtacha, sm)		Kunlar 08.02 – 21.03.2022					
		60	65	70	75	80	85
<i>F.kuhistanica</i>							
Umumiy	Bo'yi	1,5	4	5	6	8	10
Urug'pallabarg	Bo'yi	-	3	4	4	4,5	5
	Eni	-	0,1	0,3	0,3	0,4	0,5
Chinbarg	Bo'yi	-	-	-	2	4	7
	Eni	-	-	-	1	1,5	2,5
<i>F. foetida</i>							
Umumiy	Bo'yi	1	3	4	5	6,5	8
Urug'pallabarg	Bo'yi	-	2,5	2,5	3	3,5	4
	Eni	-	0,1	0,2	0,3	0,3	0,5
Chinbarg	Bo'yi	-	-	-	2,5	3	4
	Eni	-	-	-	0,5	0,8	1,2

Jadvaldan ma'lumki, *F.kuhistanica* va *F. foetida* o'simliklari urug' ekilgan kundan 60 kunda 1 - 1,5 sm ni tashkil qildi. Urug' ekilgandan 75 kun o'tib, *F.kuhistanica*ning urug'pallabarglarini uzunligi 4 smni, eni 0,3 smni, *F. foetida*ning urug'pallabarglarini uzunligi 3 smni, eni 0,3 smni tashkil etdi. Ikkala tur o'simliklarda ham 75 - kundan chinbarglar shakllana boshladi.

F.kuhistanica o'simligining bo'yiga o'sish dinamikasi

F. foetida o'simligining bo'yiga o'sish dinamikasi

Turli muddatda urug'idan ekilgan *F.kuhistanica* ning vegetatsiyasi (2-jadval)

T/R	Tajriba uchastkasi	Ekilgan sana	Unish sanasi	Unish foizi	Qurigan sana
1	SMFY	08.12.2021	08.02.2022	37	15.05.2022
2	LDITI	15.01.2022	21.03.2022	11	05.06.2022
3	G'IO'X	15.02.2022	15.04.2022	20	05.07.2022

Jadvalga ko'ra, SMFY va G'IO'X tajriba uchastkasida *F.kuhistanica* 60 kunda, LDITI tajriba uchastkasida esa 66 kunda unib chiqishi kuzatildi. Vegetatsiya davomiyligi ham o'zaro farq qilib, SMFY tajriba uchastkasida bu ko'rsatkich 97 kunni, LDITI tajriba uchastkasida 75 kunni, G'IO'X tajriba uchastkasida 80 kunni tashkil etdi.

A

B

1-rasm. A- *F.kuhistanica* ning urug'dan unib chiqishi, B- umumiy ko'rinishi (SMFY tajriba uchastkasi)

B 2-B va C rasm. *F.kuhistanica* ning ikki yillik holati (G'IO'X tajriba uchastkasi)

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rahmonqulov U., O.N. Avalboev. O'zbekiston kovraklari (Biologiyasi, resurslari va ulardan oqilona foydalanish). -T., 2016.116-bet
2. X Sulaymonov, A. Islomov, F To'raeva. "Kovrak (Ferula) turkumi turlaridan tayyorlangan preparatlarning farmakologik xususiyatlari" O'zbekiston agrar fani xabarnomasi 2019.№ 1(75) 38-39 bet

DUNYO MIQYOSIDA LIPOKSIKENAZA FERMENTI BIOLOGIK TASNIFI VA ISHLATILISHI

¹Pardaboyeva Niginabonu O'tkir qizi, ²Jumayeva Saida Qaxramon qizi,
³Sobirova Muqaddas Botirovna, ⁴Imomova Farida Adxamovna

^{1,2}O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali talabalari

³O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

⁴Jizzax shahar 23-maktab biologiya o'qituvchisi

pardaboyevaniginabonu@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda loviya ko'chatlaridan lipoksigenaza fermentini toza holda ajratib olish va tavsiflash haqida so'z yuritiladi. Lipoksigenazalar (LOX) urug'larning unib chiqishida asosiy fermentlardan biridir. Tozalangan mosh, loviyani LOX xromatofokuslash orqali ikkita qismga ajratiladi, ulardan biri 5,84 izoelektrik nuqtasi bilan eng yuqori LOX faolligiga ega, ikkinchisi esa 5,52 izoelektrik nuqtasi bilan eng past LOX faolligiga ega. Tozalangan LOX taxminan 97 kDa molekulyar massaga ega va linoleik kislota va araxidon kislotasiga qaraganda linoleik kislota bilan yuqori faollik ko'rsatadi. LOX ning optimal faolligi pH 6,5 va harorat 35 °C da amalga oshadi. Olimlarning uzoq yillik tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, tozalangan loviyada LOX muhim a-spiral va b-torlari bo'lgan ikkilamchi strukturaviy elementlarga

ega. Bundan tashqari, mosh, loviyada LOX ning ikkilamchi tuzilishi pH 6,5 da 60 ° C gacha barqaror edi.

Kalit so'zlar: Spermatofit, izolyatsiya, ekstraksiya, supernatant, inkubatsiya, lipoksigenaza.

Dunyo miqyosida kam o'rganilgan fermentlardan biri bu lipoksigenazadir. Bu fermentni olish ko'pchilik olimlar tomonidan dukkakli o'simliklarda amalga oshirilgan. Bu ferment o'simlik urug'larini unib chiqishi uchun juda muhim hisoblanadi. Uning urug' tarkibida bo'lmasligi yoki ka miqdorda uchrashi, o'simlik urug'larining yer yuzasiga chiqmasligiga yoki juda sekin chiqishig sabab bo'ladi.

Lipoksigenazalar (LOXs, linoleat: kislorod oksidoreduktazalari) tabiatda hamma joyda tarqalgan gem bo'lmagan, oltingugurt bo'lmagan temir yoki marganetsni o'z ichiga olgan dioksigenazalarning katta gem oilasini ifodalaydi va bu biologik va evolyutsion fermentlarning ahamiyatini ko'rsatadi. *LOXlar* pentadien tizimini o'z ichiga olgan ko'p to'yinmagan yog'li kislotalarning (PUFA) mintaqaviy va stereospesifik dioksigenazasini katalizlaydi.[5] Dunyo olimlarining o'rganishlari natijasida olingan dalillar shuni ko'rsatadiki, bu fermentlar tomonidan ishlab chiqarilgan asosiy mahsulotlar gidroperoksidlar deb ataladi, ular o'simliklarning o'sishi, o'zaro patogen ta'siridan himoya qilish, rivojlanish va qarishda ishtirok etadigan qisqa zanjirli karbonil birikmalarini sintez qilish uchun substrat sifatida ishlaydi.[3] LOXlar, shuningdek, o'simliklardan oziq-ovqatning ta'mi va hidiga ta'sir qiluvchi uchuvchi moddalarni ishlab chiqarishda katta rol o'ynashi va oziq-ovqat sanoatida keng qo'llanilishi ma'lum, chunki ular oziq-ovqat sifati va oziq-ovqat donlarining xushbo'yligini saqlashda muhim rol o'ynaydi.[6]

Nihol spermatofitlarning hayot aylanishidagi eng muhim bosqich bo'lib, o'simliklarning ekotizimga kirishini ifodalaydi, bu davrda embrionning uyqu holatidagi urug'i ko'chat o'rnatilishiga olib keladigan yuqori dinamik bosqichga kiradi. Nihol ekilishi bilan boshlanadi va urug' po'stlog'ining yorilishi va endosperm orqali ildizning chiqishi bilan tugaydi. Nihol paytida lipid tanachalari urug'larda yangi oqsillar to'plami tomonidan parchalanadi, ular orasida LOXlar muhim rol o'ynaydi.[2]

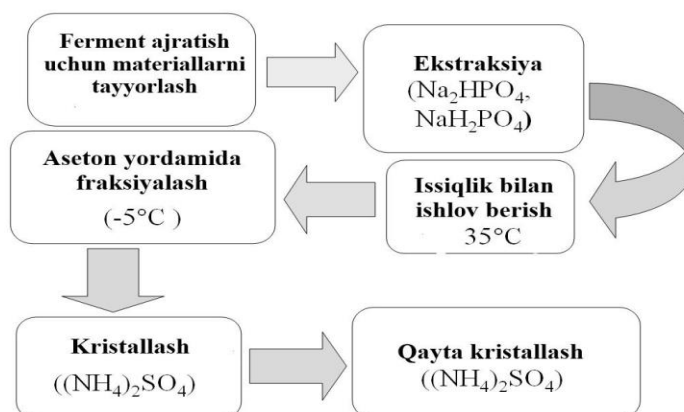
So'nggi bir necha o'n yilliklar davomida turli o'simliklardan LOX ning ko'plab izoformlari aniqlangan va ularning fizik va fermentativ xususiyatlari tavsiflangan. Sabzavot va mevalarda LOXlarning paydo bo'lishi ma'lum bo'lsa-da, dukkaklilar LOX lar uchun boy manba ekanligi xabar qilingan, ular orasida soya urug'i LOX lar molekulyar darajada yaxshi o'rganilgan. LOX ning uchta izoformasi aniqlangan va soya urug'laridan ularning pH optimalligi, substrat o'ziga xosligi, mahsulot shakllanishi, kinetik parametrlari va ferment barqarorligi asosida tavsiflangan. Soyadan tashqari, boshqa dukkaklilar ham LOX oqsillarining yaxshi manbai sifatida qayd etilgan. Dukkaklilar LOX oqsillarining arzon manbai bo'lib, turli dukkakli urug'lardan LOX faolligining yuqori darajasi aniqlangan. Mosh, loviya LOX ning yangi manbasi sifatida aniqlangan, yashil rangli aromatik birikma, geksanal, shuningdek, Osiyoda arzon va oson sotiladigan asosiy oziq-ovqat hisoblanadi[1]. Bundan tashqari, mosh fasol va uning ko'chatlari gidroperoksid liaza fermenti manbai sifatida ishlatilgan. Ilgari LOX faolligining yuqori darajasi mosh loviya ko'chatlarida qayd etilgan. Avvalroq biz mosh loviya unib chiqadigan

ko'chatlardan to'liq uzunlikdagi LOX haqida xabar bergan edik, rivojlanish bosqichida LOX ifodasining ko'proq darajasi kuzatilgan. Biroq, bugungi kunga qadar LOXni mosh loviyasidan tozalash va tavsiflash bo'yicha hech qanday hisobot mavjud emas edi.

Ushbu tadqiqotda LOX oqsillarining oziq-ovqat sanoatidagi ahamiyatini inobatga olgan holda, loviya ko'chatlaridan tozalangan LOX ning izolyatsiyasi va biokimyoviy xususiyatlari haqida hisobot taqdim etilgan.[4]

Lipoksigenaza fermentini olish va tozalash.

Mosh, loviya LOX uchun ekstraksiya va tozalash usullari Klemente va boshqalar tomonidan qabul qilingan kichik o'zgartirishlar kiritgan. Qisqacha aytganda, mosh loviya ko'chatlarining maydalangan kukuni muzli geksan bilan ekstraksiya qilinadi, uni yog'sizlantirish uchun taxminan 30 g yog'sizlangan mayda kukun 300 ml 50 mM natriy fosfat tamponi, pH 6,8, 4 ° C da 3-4 soat davomida ekstraksiya qilingan va 10 000 × g da 30 daqiqa davomida sentrifuga *qilinadi*. Yupqa supernatant 25 mM natriy fosfat tamponiga (pH 6.8) qarshi 24 soat davomida uchta tampon o'zgarishi bilan dializ qilinadi va 25,000 × g da 20 daqiqa davomida sentrifuga qilinadi. Supernatant 16 soat davomida 40% polietilen glikol 20 000 ga qarshi dializlangan va keyin 25 000 × g da sentrifuga *qilingan*. 20 daqiqa davomida. Dializlangan namuna Sefadex G-150, gel filtrlash ustuniga (100 × 2,5 sm) qo'llangan va fraktsiyalar 20 ml / soat oqim tezligida har bir kolba uchun 2,5 ml fraktsiya o'lchami bilan to'plangan. Faol fraktsiyalar birlashtirildi va ion almashinish xromatografiyasi (DEAE 52, ustun 3 × 30 sm) orqali yanada tozalanadi. Bog'langan oqsil chiziqli tuz gradienti [0 mM (150 ml) dan 300 mM (150 ml)] natriy fosfat buferi [pH 6,8] yordamida elutsiya qilinadi va fraktsiyalar oqsil va LOX faolligi uchun tahlil qilinadi. Ushbu tozalash bosqichining oxirida ikkita protein fraktsiyasi olingan, biri yuqori, ikkinchisi esa LOX faolligisiz. Mosh loviya ko'chatining LOX izoelektrik nuqtalarini aniqlash uchun yuqori LOX faollik fraksiyalariga ega cho'qqi birlashtirilib, konsentratsiyalangan va tuzni olib tashlash uchun dializ qilingan, 25000 × g da sentrifuga *qilingan*. 20 daqiqa davomida 4 ° C da va supernatant pH hosil qilish uchun 5 ml gradient tampon (Poly bufer 94, 1: 8, pH 4.0) bilan to'yingan PBE-94 xromatofokuslash ustuniga (3 × 12 sm) qo'llaniladi. ustundagi gradient. Oqim tezligi 8 ml / soat ga o'rnatildi va qismlar har bir fraktsiyaga 1 ml dan yig'ilgan. Har bir fraksiyadagi oqsil 280 nm da o'qiladi va LOX faolligi tekshiriladi. Har bir fraksiyaning pH qiymati KL-009 (1B) cho'ntak o'lchamli pH o'lchagich yordamida aniqlanadi. Barcha tozalash bosqichlari boshqacha aytilgunga qadar 4 ° C da amalga oshiriladi.[1] (1-rasm)

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Axelrod B, Cheesbrough TM, Laakso S. Lipoxygenase from soybeans. *Methods Enzymol.*
2. Weitbrecht K, Muller K, Leubner-Metzger G. First off the mark: early seed germination.
3. Brash AR. Lipoxygenases: occurrence, functions, catalysis, and acquisition of substrate. *J Biol Chem.*
4. Clemente A, Olías R, Olías JM. Purification and characterization of broad bean lipoxygenase isoenzymes. *J Agric Food Chem.* 2000;48:1070–1075. doi: 10.1021/jf990463s.
5. Kuhn H, Thiele BJ. The diversity of the lipoxygenase family. *FEBS Lett.*
6. Suzuki T, et al. Effects of lipase, lipoxygenase, peroxidase and free fatty acids on volatile compound found in boiled buckwheat noodles. *J Sci Food Agric.*
7. Sobirova, M., Murodova, S. Effects of biopreparates on cynara scolymus L., micro and macroelements, and quantity of flavonoids. / In E3S Web of Conferences/. 2021. Vol. 258, p. 04025
8. Муро́дова С. С., Со́бирова М. Б. PGPR микроорганизмлардан биопрепарат сифатида фойдаланишда иммолизациянинг истиқболли жиҳатлари. /Science and innovation Special/ 2022. p. 534-543.
9. Batirovna, S. M. Determination of stimulant properties of local rhizobacteria-based bioproducts against Cynara scolymus L./The American Journal of Agriculture and Biomedical Engineering/. 2022. – 4 (02), p. 26-30.
10. Со́бирова М., Муро́дова С. Технология получения элиситора, эффективно влияющего на биологические свойства Cynara Scolymus L Научное обозрение. биологические науки. 2022. №1. с. 68-72.

FERMENTLAR VA ULARNING XALQ XO'JALIGIDA AHAMIYATI

¹Sobirova Muqaddas Botirovna, ²Anvarova Durdona Axror qizi, ³Dehqonboyev Abduxoliq Xolbo'ta o'g'li

¹O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,
^{2,3}O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabalari

Annotatsiya: Fermentlar-oqsil tabiatiga ega bo'lgan biokatalizatorlar bo'lib, ular hayotiy jarayonlarning kechishida hosil bo'ladi, modda almashinuvida ishtirok etish tufayli muhit va organizm o'rtasidagi dialektik birlikni ta'minlaydi. Hayvonlar, o'simliklar va mikroorganizmlarda sodir bo'ladigan hayotiy jarayonlarning kechishida fermentlarning ahamiyati beqiyosdir. Barcha tirik organizmlar, o'simliklar, hayvonlar, bakteriyalarning hayotida fermentlarning roli juda katta hisoblanadi. Ushbu maqolada fermentlarning tirik organizmlardagi ahamiyatini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Fermentlar, amilaza, mikrob, katalizator, gidrolz, uretraza, Enzimopatiya, fermentopatiya.

Kirish: Dastlab sanoat miqyosida mikrob fermentlaridan foydalanish 90 yildan oldinroq yo`lga qo`yilgan edi. Amaliyotda foydalaniladigan ko`p fermentlar gidrolazalar sinfiga mansub, chunki ularni sanoat biotexnologiyasi yo`li bilan ajratib olish yo`lga qo`yilgan. Umumiy ishlab chiqariladigan va amaliyotda foydalaniladigan fermentlarning 99 % ulushi 16 ta preparat hisobiga to`g`ri keladi.

Fermentlar (enzimlar)-oqsil tabiatli katalizatorlardir. Bu makromolekulalar barcha tirik organizmlarda hosil bo`ladi va murakkab funksiyalarni bajarad . Bu moddalar dastlab (lotincha-fermentum-achitqi, grekcha-en-ichki, zime-achitqi V. Kyune degani) bo`lib, dastlab achitqidan ajratib olingan. Shu sababli fermentlarni o`rganuvchi fan biokimyoning bir tarmog`i bo`lib, fermentologiya yoki enzimologiya deyiladi.

Hozirgi kunda tirik hujayralarda sodir bo`ladigan jarayonlarni o`rganish bilan bog`liq bo`lgan tadqiqotlar fermentlarni o`rganishga qaratilgan, chunki xilma-xil fiziologik funksiyalar, masalan mushaklarning qisqarishi, nerv (asab) qo`zg`alishini o`tkazuvchanligi, buyrak sekresiyasi, yaxlit holda hujayrada sodir bo`ladigan barcha hayotiy jarayonlarning majmuasi faqat fermentlar ishtirokida sodir bo`ladi.

Sog`lom ovqatlanish va uning hazm qilinishi bola rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun kattalar va bolalarning ovqatlanishi ko`p jihatdan farqlanadi - bola organizmida oziqlantiruvchi moddalar, tabiiy mahsulotlar va vitaminlarga ehtiyoj ancha yuqori bo`ladi. Negaki ular uning o`sishi va rivojlanishiga jalb qilingan bo`lishadi. Bolada modda almashinuvi kattalarga qaraganda 1,5-2 barobar yuqori bo`ladi. O`sish, to`g`ri rivojlanish, mushak massasini ko`paytirish ta`minlash uchun o`suvchi organizmning kunlik oziq-ovqat ratsionining energiyaviy qiymati uning energiya sarflaridan o`rtacha 10-15% ko`proq bo`lishi kerak.

Agar inson iste`mol qiladigan mahsulotlarda foydali moddalarning miqdori ko`p bo`lsa, fermentlarning yetishmovchiligi sababli deyarli o`zlashtirilmaydi, turli xil kasalliklarning paydo bo`lish xavfi ortishi mumkin. Ovqat hazm qilinishining buzilishi ko`plab kasalliklarning rivojlanishiga turtki berishi mumkin. Ozuqaviy moddalarning to`g`ri hazm bo`lishi almashinuv xarakteridagi kasalliklar, gepatitlar, disbakterioz, bo`g`imlar kasalliklari, fosfor-kalsiy almashinuvining buzilishida muhimdir.

Ko`pchilik fermentlar a`zo va to`qimalarda shu darajada kamki, qatto ularning absolyut miqdorini bilish qiyin. Shu sababli fermentlarning istalgan a`zodagi miqdorini, ularning faolligiga qarab aniklanadi. fermentlarning faollik birligi uchun bir min.da ma`lum miqdordagi substratning o`zgarishini katalizlashga ketgan fermentlar miqsori qabul qilingan.

Fermentlar barcha oqsillar kabi oddiy va murakkab bo`ladi. Murakkab fermentlarning molekulalari ikki komponentdan: oqsil va oqsil bo`lmagan - prostetik guruh komponentidan iborat. Prostetik guruh apofermentdan oson ajraladigan hollarda kofaktor yoki koferment deb ataladi. Uglevodlar, nukleotidlar, turli metallarning ionlari va boshqa birikmalar, vitaminlar hamda ularning hosilalari kofermentlar bo`lishi mumkin. Avitaminoz va gipovitaminozlarda ko`pgina ferment tizimining funksiyasi izdan chiqadi, bu butun organizm normal hayot faoliyatining buzilishiga sabab bo`ladi.

Fermentlarning ta`sir etishi bir qator omillarga, xususan, temperatura va muhit pH ga bog`liq. F.ning ta`sir etish optimum trasi 38-60°, temperatura bundan yuqori bo`lsa, fermentlar odatda, denaturlanib o`z faolligini yo`qotadi. Pekin ba`zi fermentlar

100° issiqlikka ham chidaydi. Odam va issiq qonli qayvonlar fermenti 37- 38°da, ya'ni tana haroratida ta'sir ko'rsatadi. Fermentlar faolligining traga bog'liqligidan tibbiyot amaliyotida, jumladan, jarrohlikda foydalaniladi.

Ko'pchilik fermentlar neytral reaksiyada (pH- 7,0 da) faol bo'lib, kislotali va ishqorli muhitda ular o'z faolligini yo'qotadi. Kislotali muhitda faol bo'lgan pepsin va ba'zi to'qima proteolitik fermentlar hamda ishqorli muhitda (pH - 8,0 da) faol bo'lgan tripsin bulardan mustasno.

Fermentlarning biosintezi genetik kod tomonidan nazorat etiladi. Ular ichki va tashqi omillar: mutatsiyalar, ionlovchi radiatsiya, ovkatlanish sharoiti va boshqa ta'sirida o'zgarishi mumkin. Katalitik ta'siri bir xil bo'lib, fizikkimyoviy xossasi bilan farqlanadigan fermentlar izofermentlar deyiladi. Hujayrada fermentlar faolligini boshqarishda hujayra tarkibiy qismini tashkil etuvchi strukturalar - mitoxondriyalar, mikrosomal va boshqa katta rol o'ynaydi.

Fermentlar faolligiga turli moddalar kuchaytiruvchi (aktivatorlar) yoki to'xtatuvchi tazyiq ko'rsatadi. Turli anorganik ionlar, xususan, turli xil metall ionlari fermentlar aktivatorlari hisoblanadi. Fermentlar faolligini susaytiruvchi birikmalar ingibitorlar fermentlar bilan qo'shib, fermentativ faollikni yo'qotadigan kompleks hosil qiladi.

Enzimopatiya yoki fermentopatiya deb ataluvchi turli fermentlar tizimi funksiyalarining buzilishi kishida ko'pchilik kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Turli omillar tufayli fermentlarning optimal ta'sir etish sharoiti o'zgarganda fermentlarning qondagi faolligi pasayishi kuzatilgan. Uning bu xususiyatidan diagnostikada foydalaniladi. Fermentlarning qon zardobidagi faolligini aniqlash usuli keng qo'llaniladi. Bu usul yordamida kasallikni boshlanish paytida aniqlash mumkin.

Biologik jarayonlarning matematik modellari oddiy va xususiy hosilali differensial tenglamalar sistemalari orqali ifodalanadi. Bunda olinayotgan parametrlar o'rganilayotgan jarayonning xususiyatidan kelib chiqib tanlanadi. Tenglamalarning yechimlari orqali jarayonning istiqboldagi holati to'g'risida xulosa qilish mumkin. Buesa biologlar uchun kelgusida sharoitni qanday tashkil qilish yoki unga qandayo'zgartirishlar kiritishlari to'g'risida aniq yo'l ko'rsatib beradi. Masalan populyasiya jarayonlarining o'zgarishi haqida xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Bu matematiklardan tenglamalarni sifatiy tahlil qilishni talab etadi.

Organizmida kechadigan hamma hayotiy jarayonlarning moddiy asosini minglab fermentlar yoki enzimlar tomonidan katalizlanadigan kimyoviy reaksiyalar tashkil qiladi. Fermentlar hozirgi kunda fanning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan makromolekulalar sifatida ma'lum bo'lib bormoqda. Toza holda ajratib olingan fermentlardan foydalangan holda murakkab birikmalarning, jumladan organizmning tarkibida uchraydigan ba'zi oqsillar va nuklein kislotalarning strukturalarini aniqlashga erishildi.

Fermentlarning amaliy ahamiyati ham kattadir. Vino ishlab chiqarish, non pishirish, pishloq, spirt, choy, aminokislotalar, vitaminlar, antibiotiklarni sanoat miqyosida ishlab chiqarish fermentativ jarayonlardan samarali foydalanishga asoslangan. Tibbiyot va qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan-dorivor moddalar, o'simliklarning o'sish stimulyatorlari va boshqa fiziologik faol moddalarning ta'sir etishi u yoki bu fermentlarning faollashuvi yoki ingibirlanishi bilan bog'liqdir.

Adabiyotlar ro'yxatida keltirilgan matematikaga oid ilmiy izlanishlarda biologik jarayonlarni ifodalovchi turli matematik modellar tahlil qilingan va biologik jarayonlarning istiqboli ko'rsatib o'tilgan. Masalan, populyasiya va turli fizik jarayonlar chiziqli bo'lmagan oddiy differensial tenglamalar sistemalari hamda chiziqli bo'lmagan xususiy hosilali differensial tenglamalar uchun turli chegaraviy masalalarni o'rganishga keltirilgan va yechimlari sifatli tahlil qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M.B.Togaeva., A. N. Azizova. Энзимы и их значение. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 8(8).
2. Азизова Н. А. Бухоро шароитида тарбияловчи асалари оилаларини шакллантириш ва ҳар хил усулларда она асалари етиштириш биотехнологияси // Scientific progress. 2021. №3.
3. Togaeva M.B, Safarova Z. T., Azizova N. A. (2021). Основные источники повышения продуктивности аллювиальных почв средnezасоленных пастбищ Бухарской области: Основные источники повышения продуктивности аллювиальных почв средnezасоленных пастбищ Бухарской области. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 6(6).
4. Karimova, L. (2022). Medicinal fruits. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 8(8).
5. Karimova, L. (2022). Растение карикиз в народной медицине. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 8(8).
6. Karimova, L. (2022). Непревзойденные свойства базилика. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 8(8).
7. Гафарова С. М. (2022). Эфир мойли ўсимликларнинг биологик хусусиятлари ва халқ хўжалигидаги аҳамияти // Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences, 2(2), 127–133.
8. Гафарова С.М., Кодирова З.К. Донли экинларнинг биологик ва экологик хусусиятлари // Ученый XXI века. 2016. №3-3 (16).
9. Гафарова С. М., Алимова Л. Х. Физиология питания в жарком климате // Вестник науки и образования. 2020. №21-1 (99).
10. Raupova, M. (2021). Biologiya ta'lim yo'nalishi talabalarining loyiha faoliyatini tashkil qilish amaliyoti. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 5(5).
11. Jo'rayeva, O. (2021). Sho'rlangan tuproqlarda g'o'zaning o'sish fiziologiyasi. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 1(1).
12. Xodjayeva, Z. (2022). Гидрохимический анализ вод верхнего течения коллектора денгизкуль. Центр научных публикаций (buxdu.uz), 7(7).
13. Hamroqulova, N. (2022). Soybean - a natural source of protein. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 8(8).
14. Арипов Б.Ф. , Ахмедова З.Р., Хамраева З.Т., Садыков И.Ш., Гулямова И.Т. (2021). Динамика биосинтеза белка различными штаммами почвенных актиномицетов. Центральнo-азиатский журнал медицинских и естественных наук , 2 (3), 191-198.
15. Jo'rayeva, O. (2021). Роль фитопланктона в народном хозяйстве. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 1(1).

16. Hamroqulova, N. (2022). Соя уруғларига экишдан олдинги ишлов бериш технологияси. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 8(8).

17. Расулов Х.Р. О некоторых символах математического анализа // Science and Education, scientific journal, 2:11 (2021), p.66-77.

18. Xaydar R. Rasulov. On the solvability of a boundary value problem for a quasilinear equation of mixed type with two degeneration lines // Journal of Physics: Conference Series 2070 012002 (2021), pp.1–11.

БИОАРХИТЕКТУРА ВА БАРҚАРОР ШАҲАРСОЗЛИК

Жанизақов Абдувахоб Эсиргапович,

Кулдашев Эргаш Нурназарович

Жиззах политехника институти

abduvaxobjanizaqov@gmail.com

Аннотация: Мақолада барқарор шаҳарсозлик ривожланиш вазифалари, унда биоархитектуранинг ўрни ва экологик омилларнинг ҳисобга олиниши, бу соҳада жаҳон тажрибалари, биоархитектура уйлариининг тамойиллари, биоархитектуранинг атроф-муҳит, ҳаёт сифати ва соғлиқ ўртасидаги мувозанатни сақлаш масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: барқарор ривожланиш, барқарор шаҳарсозлик, барқарор архитектура, атроф муҳит, экология, биоценоз, биоархитектура.

Бугунги кунда дунёда ижтимоий характерга асосланган, экологик ва иқтисодий устуворликка қаратилган барқарор ривожланишнинг барқарор шаҳарсозлик деб номланган самарадор йўналиш фаол ривожланмоқда. Унинг бош мақсади рационал шаҳарсозлик ва ақлли архитектурани уйғунлаштиришга йўналтирилган.

“Барқарорлик” тушунчаси нафақат табиатни, балки унинг ресурсларини ҳам назарда тутди. Улардан эҳтиёткорлик билан ва иқтисодий жиҳатдан самарали фойдаланишни талаб қилади.

“Барқарор архитектура” деганда эса - экологик тоза, барқарор, ақлли, интеграциялашган ёндашув орқали макон, материаллар ва энергияни оптималлаштиришга интиладиган архитектурани тушунамиз.

Ҳозирда иқлим ўзгаришида муҳим рол ўйнайдиган инновацион меъморий лойиҳалар катта аҳамият касб этмоқда. Бундай лойиҳали бино ва иншоотлар минимал энергия истеъмол қилади ва уларда меъёрий микроиқлимни яратиш имконини беради.

Масалан: ҳудудларнинг иқлим шароити - куёшнинг юқори фаоллиги, юқори ҳарорат, шамол, тошқинлар - тўғри лойиҳа ёрдамида юмшатилиши мумкин.

Атроф-муҳитнинг меъморий лойиҳаларининг хусусиятларига:

1. Муайян жуғрофий жойлашувга мувофиқ лойиҳа.

2. Қайта тикланадиган энергия тежайдиган қурилмалардан фойдаланиш.

3.Атроф-муҳитга кам таъсир кўрсатадиган қайта ишланган материаллардан фойдаланишларни киритиш мумкин.

Илмий нуқтаи назардан шунингдек, атроф-муҳит, яъни табиий ландшафт тушунчаси маълум майдоннинг табиий сақланган комплекси бўлиб, унда мазкур жой, унинг рельефи, об-ҳавоси, тупроқ таркиби ва шароити ҳамда биоценоз омилини ифодалайди.

Биоценоз - ўз навбатида ўсимлик, жониворлар ва қуруқлик ҳамда сув ҳавзаларида яшаётган микроорганизмлар мажмуасидир. Биоценоз биогеоценознинг ажралмас қисми бўлиб, маълум бир майдондаги тирик ва нотирик мавжудотларнинг бир-бири билан моддалар алмашинуви ҳамда энергия алмашинуви жараёни билан бевосита боғланишидан иборатдир.

Шаҳар қурилиши ва унинг ташқи табиий муҳити билан ўзаро боғлиқлик масаласини самарали ечиш – шаҳарсозликнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Унинг ечимида аниқ вазиятларни ва табиат қамровини ҳисобга олиш шаҳар қурилиши масаласида жиддий ўрин эгаллайди.

Бизнинг диёримиз табиий-иқлимий шароитлари ундаги иссиқ кунларнинг йилдаги сони кўплигини эътиборга олган ҳолда бинодан ташқари макондан ҳам фойдаланиш имкониятини беради. Шу билан бирга иссиқ иқлим омиллари маълум даражада инсон организмга салбий таъсир қилади ва уни қулай ҳаёт фаолияти шароитларини яратиш чораларини кўришга ундайди. Бунда биоархитектуранинг аҳамияти каттадир.

“Биоархитектура” концепцияси ўтган асрнинг 60 - йилларида экологлар орасида қурилишда ишлатиладиган материалларнинг одамлар ва табиат учун зарари ҳақида ўйлаб бошлагандан кейин пайдо бўлган.

Биоархитектура тушунчаси табиат билан ўралган инсоннинг асосий эҳтиёжидан келиб чиқади. Табиатга бўлган муҳаббат бизнинг ДНКмизнинг бир қисмидир. Зеро, яшил рангга қараб инсон кўзининг дам олиши бежизга эмас. Ушбу архитектура соҳасининг асосий талаблари - инсон саломатлигини ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳисобланади. Бунга эса ҳар бир қурилмани атроф табиат билан уйғунлаштириб, табиий ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда эришиш мумкин, бунда инсонни ушбу комплекснинг бир қисми сифатида қараш лозим.

"Биоархитектура" атамаси немисча "Baubiologie" - biobuilding сўзидан келиб чиққан. Хуберт Палм буни биринчи марта ўзининг семиналарида ва "Соғлом уй" китобида ишлатган. Унинг ғоялари табиат кўриқчиларининг замонавий қарашларини қўллаб-қувватлайди ва кенг жамоатчиликка тарқатилади.

Бугунги кунда биоархитектура ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ атроф-муҳит, ҳаёт сифати ва соғлиқ ўртасидаги мувозанатни сақлашга эътибор қаратмоқда. Биоархитектура ҳозирги кун билан шуғулланиш орқали келажакни барпо этади.

Бу соҳада Америкалик Луи Салливан органик меъморчиликнинг яратувчисига айланди. Салливан одам атрофдаги ландшафтга уйғунлик билан мос келадиган уйларда яшаши ва ишлаши керак деб ҳисоблар еди. Бу борада - XIX-аср охири - XX-асрнинг биринчи ярмида ижод қилган Франк Ллойд Райт ажойиб намуналар яратди.

Инглиз Лаури Бейкер бу соҳада ўз ғояларни Ҳиндистонда амалга оширган. Худди шундай австриялик рассом ва меъмор Фриденсрейх Хундертвассер ҳам биоархитектура биноларини яратган.

Деярли барча миллий меъморчилигини органик деб таснифлаш мумкин бўлган мамлакатлар сирасига ўзининг ажойиб табиати билан диққатга созовор Финляндияни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Ёғоч ва тош бу мамлакатда асосий қурилиш материаллари бўлиб, улардан машҳур архитектор Алвар Аалто томонидан жуда кўп миқдорда, шу жумладан хориж учун ҳам яратилган лойиҳаларида фойдаланилган. Унинг сўнгги ижодларидан бири 1988 йилда меъмор вафотидан сўнг қурилган Эссен (Германия) опера театридир. Бино худди Финляндиянинг тошлари сингари музлик шаклидаги харсанг тошга ўхшайди.

Замонавий француз меъмори Франсуа Рош органик меъморчилик талабларига жавоб берадиган уйни яратди. У рельефга мос, иншоотнинг ўзи яшиллик билан ўралган бўлиб, у уйни ниқоблайди ва одамларни иссиқлик ва ҳашаротлардан ҳимоя қилади. 2005 йилги яна бир машҳур лойиҳаси - Яшил Горгон деб номланган Лозанна шаҳар музейи.

Баъзан уй том маънода ландшафтга "қурилган" турар жойи каби яшил тепаликка бурканган бўлади. Пештоқ ва деворлардаги яшил ўтлар Швейцария қишлоғидаги Питер Феч лойиҳаси билан қурилган уйларни ёмғир, шамол ва ҳарорат ўзгаришидан ҳимоя қилади. Яхши иссиқлик изоляцияси туфайли бундай уйлар кам электр энергиясини истеъмол қилади, улар Швейцария аҳолисига манзур бўлган.

Ҳар бир экологик лойиҳа келажакдаги қурилиш майдонини чуқур таҳлил қилиш билан бошланади. Барча асосий нарсани таъкидлаш имконияти ҳар қандай биоархитектура лойиҳаси учун энг яхши бошланишдир. Экологик қурилиш учун иқлим, шовқин манбалари, ифлосланиш, электромагнит майдонлар, тупроқ тури каби омиллар асосий ҳисобланади.

Биоархитектура уйларининг тамойилларини қуйидагича изоҳлашимиз мумкин:

Биринчи тамойил - бу бинони тўғри ориентациялаш. Бунда қуёш нурлари махсус панеллар томонидан сўрилиши ва 100% энергияга айланиши керак. Уйнинг ичида тўғри тартиб нурларнинг табиий ёруғлигини яратишга имкон беради, бу эса имкон қадар кечроқ электр ёриткичларига мурожаат қилишга ёрдам беради. Шундай қилиб, электр энергиясининг нархи пасаяди. Уйнинг тўғри ориентациялаши билан жуда қуруқ, жуда нам ёки устивор шамолли томонлардан қочиш мумкин бўлади.

Иккинчи тамойил - *пассив қуёш энергиясидан фойдаланиш ва ёғингарчиликдан ҳимоя қилиш*. Бунда ёмғирдан, масалан, кучли ёғингарчилик ёки тошқинлардан ҳимоя қилиш тизими, шунингдек, энергия панелларининг жойлашиши учун жуда муҳимдир.

Учинчи тамойил - *бу иссиқлик изоляцияси*. Бинода иссиқлик тенг равишда тақсимланиши керак, жуда ҳам иссиқ, жуда ҳам совуқ бўлиб кетмаслик лозим.

Тўртинчи тамойил - *иссиқлик мувозанатини таъминлаш*. Деразалар, эшиклар, томлар - бу иссиқлик мувозанати нуқтаи назаридан ҳар қандай қурилишда заиф томонлар ҳисобланади.

Бешинчи тамойил - қуёш нурларидан самарали фойдаланиш. Алюминий ва шиша панеллар орқали бинони табиий равишда иситиш учун қуёш энергиясидан фойдаланиш мумкин.

Ушбу тамойилларнинг барчаси биргаликда бир нарсага, яъни энергия тежашга боғлиқ бўлиб, бу тамойилларнинг барчаси биоархитектура тушунчасига мос келади.

Зеро, биоархитектура - биноларни лойиҳалаш ва қуришда табиатда мавжуд бўлган тузилмалар элементларидан фойдаланиладиган архитектура бўлимидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аҳмедов М. Қ., Назарова Д. А., Хасанов А. О. Ўзбекистон архитектураси ва шаҳарсозлигининг тараққиёт йўллари. Монография. Тошкент 2016.

2. Римша А.Н. Градостроительство в условиях жаркого климата. Учебник для вузов. - Москва: Стройиздат, 1979.

EUPHORBIACEAE OILASIGA MANSUB O'SIMLIKLARNING VIRUSGA VA BAKTERIYALARGA QARSHI VOSITALAR ISHLAB CHIQARISH

Toshbekov Nurmuhammad Toxir o'g'li,
Mustafakulov Muhammadjon Abduvaliyevich
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali
mmustafakulov@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot “Euphorbiaceae oilasiga mansub o'simliklarning virusga va bakteriyalarga qarshi vositalar ishlab chiqarish” mavzusida bo'lib, bunda dissertatsiya mavzusining dolzarbliligi, tadqiqotning maqsadi, tadqiqotning usullari va olingan natijalar va ularning tahlili qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Polifenol, tannin, virus, bakteriya, Euphorbia, spektroskopiya, metabolitlar.

Mavzuning dolzarbligi: Dunyoda keng tarqalgan yurak-qon tomir, qandli diabet, onkologik kasalliklar, yallig'lanish jarayonlarining asosiy sababchisi - organizmdagi erkin radikallar miqdorining me'yordan ortib ketishi hisoblanadi. Xalq tabobatida hamda ana'naviy tibbiyotda ana shunday patologik xolatlarni oldini olish va davolashda, odatda, o'simliklardan ajratib olingan ikkilamchi metabolitlar, jumladan polifenol tabiatiga ega bo'lgan bioantioksidantlar qo'llanadi. Ular kislorodning faol shakllarini neytrallashi natijasida organizmni oksidlovchi stresslardan himoya qiladi, hujayralarning oksidlanish-qaytarilish xossalarini tartibga solib, organizmni erta qarishiga to'sqinlik ko'rsatadi. Polifenollar nafaqat oksidlanish jarayonlarini izga solishi, balki antimikrob xossalari tufayli ham ta'sir doirasi keng dori vositalari yaratish imkonini beradi. Shuning uchun biologik faol polifenollarni izlab topish va ular asosida samarali dori vositalarini yaratish katta ahamiyatga ega.

Jahonda biologik faol birikmalarga boy bo'lgan o'simlik manbalarini izlab topish hamda kimyoviy tarkibini aniqlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Ana shunday

o'simliklar qatoriga Euphorbiaceae oilasining katta turkumini tashkil etuvchi Euphorbia kirib, u o'z ichiga 2000 ga yaqin turni oladi. Euphorbia turi o'simliklaridan ko'p sonli ikkilamchi metabolitlar-terpenoid, steroid, flavonoid, tanninlar ajratib olinib, dorivor o'simlik sifatida migren, gonoreya, ichak parazitlari, so'gal va teri kasalliklarini davolashda, shuningdek, o'simlik ekstraktlari isitmani tushirish, og'riq qoldirish, antiproliferativ, sitotoksik hamda bakteriya va viruslarga qarshi samarali vosita sifatida keng qo'llanilmoqda.

Tadqiqotning maqsadi: *Euphorbia franchetii* o'simliklarining polifenollari tarkibini va biologik faolliklarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqot bajarilishida birikmalarni ajratib olish va tozalashning quyidagi usullaridan (ekstraktsiya, haydab olish, kolonkali va yupqa qatlamli xromatografiya, qayta kristallash), birikmalar tuzilishini aniqlashning fizik usullari (UB-, IQ-spektroskopiya, mass-spektrometriya), birikmalar tuzilishini aniqlashning kimyoviy usullari (kislotali va bosqichli gidroliz, metanoliz reaksiyalari) hamda in vitro va in vivo sharoitdagi farmako-toksikologik tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili: Euphorbia turkumi o'simliklari biologik faol polifenollarning boy manbai hisoblanib, bu turkumning ko'plab vakillari tarkibidagi tanninlar ayniqsa yaxshi o'rganilgan. Ko'p yillar davomida T.Yoshida, T.Okuda va boshqa bir qator yapon olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida Euphorbia turkumining bir qator vakillari tarkibidan turli strukturaga ega bo'lgan ellagotanninlar ajratib olinib, ular fizik-kimyoviy jihatdan tavsiflab berilgan [1-3].

Izlanishlar natijasida Euphorbia turkumining 10 ga yaqin turi o'simliklaridan avvaldan ma'lum bo'lgan monomer gidrolizlanuvchi tanninlar bilan bir qatorda yangi dimer va oligomer ellagotanninlar- euforbin va bir qancha moddalar birikmalar ajratib olinadi va kimyoviy tuzilishlari bilan bir qatorda ularning antioksidantlik va viruslarga, jumladan OIV ga qarshi samarali faollikka egaligi tajriba yo'li bilan isbotlab berilgan. O'simliklarning kimyoviy tarkibini har tomonlama chuqur o'rganish maqsadida ularni alohida komponentlarga ajratish, tuzilishini fizik-kimyoviy tahlil qilish, biologik faolliklarini aniqlash va ular asosida keng ta'sir ko'rsatish doirasiga ega bo'lgan samarali dori vositalarini yaratish hozirgi kundagi dolzarb vazifalardan biridir [4-6].

Ko'p yillar davomida ushbu oila turlari biologik faol birikmalar, jumladan, alkaloidlar, antraxinonlar, kumarinlar, terpenoidlar va polifenollarning boy manbai sifatida butun dunyo olimlari tomonidan katta qiziqish bilan o'rganib kelinmoqda [7]. Ayniqsa, Euphorbiaceae oilasi o'simliklarining flavonol va tanninlari birmuncha chuqurroq o'rganilgan bo'lib, o'simliklardan kversetin, kempferol, mirisetin, ramnetin, izoramnetin va ularning glikozidlari, monomer, dimer va oligomer gidrolizlanuvchi tanninlarning bir qancha vakillari ajratib olingan hamda ularning biologik faolliklari tadqiq etilgan [8-10].

Xulosa: Euphorbiaceae oilasi o'simliklarining flavonol va tanninlari birmuncha chuqurroq o'rgangan holda, yangi bakteriya va viruslarga qarshi samarali vosita sifatida yangi biotexnologik namuna ishlab chiqarish rejalashtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ishankhodjaev T. et al. Study on Effects of Liposomal Quercetin on Biochemical Parameters of the Nigrostriatal System of Rats with Experimentally Induced Neurodegenerative Disease //Annals of the Romanian Society for Cell Biology. – 2021. – С. 6128-6143.
2. Mukhammadjon M. et al. The effect of ngf on indicators of the antioxidant system in rat brain tissue //Universum: химия и биология. – 2021. – №. 9 (87). – С. 82-86.
3. Saatov T. et al. Antioxidant and hypoglycemic effects of gossitan //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2019. – Т. 63.
4. Saatov T. et al. Study on hypoglycemic effect of polyphenolic compounds isolated from the Euphorbia L. plants growing in uzbekistan //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2020. – Т. 70.
5. Saatov T. et al. Correction of oxidative stress in experimental diabetes mellitus by means of natural antioxidants //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2021. – Т. 73.
6. Irgasheva S. et al. Study on compositions of lipids in tissues of rats with alimentary obesity //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2019. – Т. 63.
7. Mamadalieva N. I., Mustafakulov M. A., Saatov T. S. The effect of nerve growth factor on indicators of the antioxidant system in rat brain tissue //eurasian union of scientists. series: medical, biological and chemical sciences Учредители: ООО "Логика+". – 2021. – №. 11. – С. 36-40.
8. Saatov T. et al. Study on antioxidant and hypoglycemic effects of natural polyphenols in the experimental diabetes model //Endocrine Abstracts. – Bioscientifica, 2018. – Т. 56.
9. Mustafakulov M. et al. Determination of antioxidant properties of l-cysteine in the liver of alloxan diabetes model rats //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2023. – №. Special Issue. – С. 47-54.
10. Мамадалиева Н. И., Мустафакулов М. А., Саатов Т. С. Влияние фактора нервного роста на показатели антиоксидантной системы в тканях мозга крысы //Environmental Science. – 2021. – Т. 723. – С. 022021.

SHAMOL TURBO GENERATORI PARAKLARI YAPROQLARI DEFORMATSIYALANISHI

Yusupov Elmurod Tohir o'g'li

O'zbekiston Milliy Universiteti magistranti

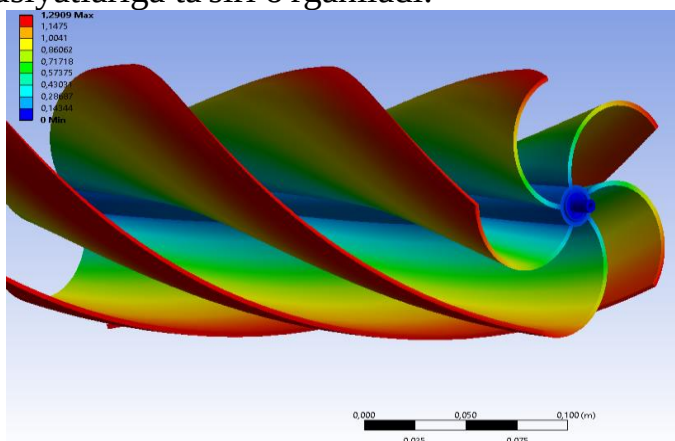
yusupov007700@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu risolada shamol turbinasi qanotining deformatsiyalanishining immitatsion modeli taqdim etiladi. Taklif etilayotgan immitatsion model deformatsiyalanayotgan qanotning aylanish tezligini, shamol harakatining aerodinamik va geroskopik ta'sirlarni, jarayonda ro'y berayotgan havfli kuchlanish sohalarini tatqiq etadi. Ushbu masalani dolzarbligi shundan iboratki uni

geometrik shakl jihatdan shamol kuchii juda kam bo'lganda ham parraknik aylanishi imkoniyati mavjudligidadir.

Kalit so'zlar: Shamol turbinasi, egiluvchan qanotlarning, chekli elimentlar, aylanish tezligi, qiyalik burchagi, deformatsiya, egrilik radiusi, xos chastotalar, zo'riqishlar, shamol oqimi.

Kirish. Shamol energiyasi qayta tiklanuvchi ekologik energiya manbasi hisoblanadi, Zamonaviy shamol turbinalari rivojlanishining namoyon etuvchi beilgilardan biri egiluvchan qanotlarning dinamik harakatidir. Modelda qanotning ko'ndalang kesimining ixtiyoriy shakli chekli elimentlar bilan hosil qilingan har bir element bo'yicha kesma xossalari o'zgaruvchan bo'lib, bu talab qilinadigan elementlar sonini, modelning o'lchamini va shuning uchun tahlil vaqtini kamaytiradi. Ushbu modelda tabiiy chastotalar, harakatlanish turlari aks ettiriladi. Modal hossalar ANSYS-dagi boshqa chekli elementlar turi xuddi shu pichoqning chekli elementlar modeli bilan taqqoslanadi. Bundan tashqari, aylanish tezligi va qiyalik burchagining parrakning modal xususiyatlariga ta'siri o'rganiladi.

1-rasm. Shamol turbinasi parraklari yaproqlarida hosil bo'luvchi deformatsiyalar tarqalishi

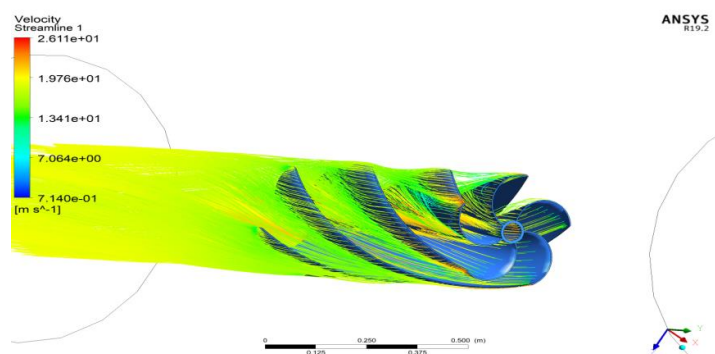
1-rasmdan ko'rinib turibdiki, yaproq qirrasida deformatsiya o'zining maksimal qiymatlariga erishadi. Parrak yaproqlari egrilik radiusi kamayotgan soxalarda egilish deformatsiyasi oshib borishi kuzatiladi.

Jadval - 1

Mode	Frequency [Hz]	Fx (Real) [N]	Fy (Real) [N]	Fz (Real) [N]	Ftotal (Real) [N]
1	433,48	9,0957e-007	8,1026e-007	1,0065e-006	1,5801e-006
2	1271,3	1,8794e-006	1,7108e-006	1,8476e-006	3,1421e-006
3	1477,6	2,9553e-006	2,7038e-006	3,1336e-006	5,0857e-006

1-jadvalda Shamol turbinasi parraklari yaproqlarida oqimning ta'siri natijasida hosil bo'luvci tebranishning birinchi 3 xos chastotalariga mos keluvchi zo'riqish vektori va uning o'qlardagi ghjtksiyalari taqdim etilgan. Olingan natijalar shuni ko'rsatmoqdaki, yuqori xos chastotalarda parraklar yaproqlarida zo'riqishlarning oshib borishi kuzatiladi,

Har qanday yangi qurilmaning parametrlarini maqbul qiymatlarini aniqlash, geometrik shakllari tuzilishni tanlash jarayonida tajribalar majmuasi amalga oshiriladi. Shamol oqimida sinalayotgan shamol generator parragining qanoti tuzilishi va uning atrofidagi oqim maydonining o'zgarishini aks ettirish uchun imitasion modeldan foydalanildi.

2-rasm. Shamol turbinasi parraklari yaproqlari atrofida hosil buluvchi turbulent havo oqimi yunalshi xarakteri

2-rasmda Turbo generatorda hosil bo'layotgan havo oqimining imitasion modeli tasvirlangan. Rasmdan ko'rinib turibdiki Turbo generatorda hosil bo'layotgan havo oqimining chiqish qismiga yaqinlashgan sari ta'siri kuchayisini kuzatamiz. Haqitan ham (Jadval - 2) Turbo generator parragi yaproqlarida ichki moment proeksiyalari kirish va chiqish qismidagi qiymatlari tubdan farqlanadi, ya'ni chiqish qismi soxasida turbo generator samaradorligi keskin oshadi.

2-jadval

Turbo generatordagi havo oqimi	Oqim massasi	Moment proeksiyalar		
		X	Y	Z
Kirishdagi	1.8654e+01	-4.2658e-07	-3.9762e+02	-1.2846e-07
Chiqishdagi	1.8654e+01	-1.5583e-01	3.7279e+02	-4.2822e-01

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tarek Magdy, Mainz G, "Impact of Mass and Deformation on the Gearbox of Large Wind Turbines", 2019 ISBN 3958863132, 9783958863132
2. Alessandro Bianchini, Giovanni Ferrara "Numerical Simulation of Wind Turbinesbooks" ISBN 978-3-0365-1164-1.

ИНСОН ОРГАНЛАРНИНГ ФРАКТАЛ ЎЛЧОВИНИ АНИҚЛАШ

Бахриддинов Голибжон Камолиддин ўғли
Ўзбекистон-Финландия педагогика институти
Baxriddinov_2014@mail.ru

Аннотация. Мазкур иш МРТ (Магнит резонанс томография)дан олинган тасвирлар асосида инсон миясидаги шикастланган қисмининг фрактал ўлчовини аниқлашга қаратилган. Миядаги шикастланган қисмининг фрактал ўлчовини аниқлаш учун катакчаларни санашнинг такомиллаштирилган усули қўлланилди.

Таянч сўзлар: Фрактал графика, фрактал ўлчов, Минковский-Булиган.

Кириш

Инсон миясининг шикастланган қисми фрактал тузилишга эга ва статистик жиҳатдан ўзига-ўзи ўхшашдир. Бироқ шикастланган қисм инсон миясининг қаерида жойлашганлиги жуда муҳим ҳисобланади. Миядаги шикастланган қисм қон томир устига ёки ёнига яқин жойлашган бўлса тўпланган суюқ модда қон томир тизимининг эмбриологик ривожланишига таъсир кўрсатиши мумкин. Бундан ташқари, инсоннинг бошқа ҳаракат соҳаларига ҳам ўз таъсирини сезиларли даражада кўрсатади. Шу боис, инсон миясидаги шикаст етган соҳанинг фрактал ўлчовини аниқлаш ва шу маълумотлар асосида ташхислаш муҳим ҳисобланади.

Asosiy qism

Инсон миясининг шикастланган қисмини фрактал ўлчовини аниқлашда қўлланилаётган усул ихтиёрий тасвирлар учун катакчаларни санаш ва қаралаётган тасвир қайси катакчаларда жойлашганлиги муҳим ҳисобланади [1]. Такомиллашган катакчаларни санаш усули фақат фрактал тасвир мавжуд соҳани ҳисобга олган ҳолда фрактал ўлчовни аниқлайди [6]. Бундан ташқари, такомиллашган катакчаларни санаш усулининг аниқлилиги юқори ҳисобланади, бироқ катакчаларни санашда катакчалар ўлчами ҳақиқий сон бўлиши талаб этилади [2].

$M \times M$ ўлчамли иккилик тасвир берилганда, катакчаларни санаш усули фрактал тузилишли тасвирларнинг ўзига ўхшашлик хусусиятидан фойдаланиб, уни қадам ўлчамини δ деб белгилаб, катакчаларга бўлинади. Бунда D - фрактал ўлчов бўлиб, у катакчалар сони ва ўлчамига боғлиқ. $N(\delta)$ - ҳар бир қадамдаги бўлинган катакчалар сони уни санаш жараёнини такрорлаш орқали олинади [3]. Фрактал ўлчов D қуйидагича топилади:

$$D = \frac{\log(N(\delta))}{\log\left(\frac{1}{\delta}\right)}. \quad (1)$$

$M \times M$ ўлчамли иккилик тасвир берилганда δ қуйидагича ҳисобланади, $\delta = 1, 2, 4, \dots, 2^{m-1}$ бу ерда $m = \log_2(M)$ га тенг. Берилган тасвир $\delta \times \delta$ ўлчамли катакчаларга ажратилади, сўнг $(i \times j)$ сатр ва устундан иборат

катакчалар ҳосил қилиниб, катакчалар қиймати фрактал тасвир бор жой $n_{i,j} = 1$ га тенг, фрактал тасвир йўқ катакча $n_{i,j} = 0$ га тенг деб қаралади [4]:

$$N(\delta) = \sum_{i=1}^{M/\delta} \sum_{j=1}^{M/\delta} n_{i,j}. \quad (2)$$

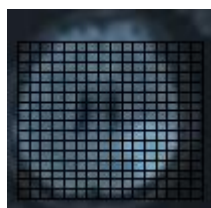
Инсон чап мия чаноғидаги шикастланган қисмининг фрактал ўлчови аниқлаш

1-жадвал

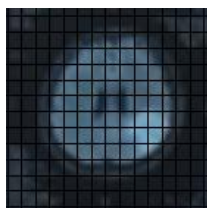
Масштабластиришлар сони δ	1	2	4	8
Фрактал тасвир мавжуд катакчалар қиймати $N(\delta)$	46	18.21	8.05	4.61

Энди 16×16 пикселли МРТ дан олинган тасвир ёрдамида инсон миясини шикастланган қисмининг фрактал ўлчови топилади.

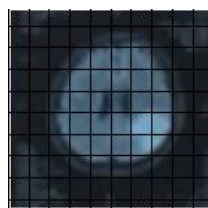
Бунинг учун юқоридаги тўрт хил масштабдаги тасвирлар устидан 16×16 ўлчамли катакчалар ҳосил қилинади [5].

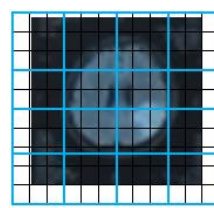
а) $\delta = 1$

б) $\delta = 2$

с) $\delta = 4$

д) $\delta = 8$

1-расм. Миянинг шикастланган қисмининг фрактал ўлчовини

Келтирилган 1-жадвал ёрдамида МРТ дан олинган инсон чап мия чаноғидаги шикастланган қисмининг фрактал ўлчови аниқланади [6]. Бунда инсон миясининг шикастланган қисмининг фрактал ўлчови такомиллаштирилган катакчаларни санаш усулининг фақат фрактал тасвир мавжуд соҳани ҳисобга олган ҳолда 1,8793 га тенг аниқланди.

$$D = \frac{\log 63 - \log 1}{\log 1 - \log \frac{1}{8}} = 1,8793. \quad (3)$$

Инсон миясининг шикастланган қисмининг МРТ дан олинган тасвири ёрдамида унинг фрактал ўлчовини аниқлашда такомиллаштирилган катакчаларни санаш усулининг фақат фрактал тасвир мавжуд бўлган жойларини топиб ҳисоблаш усулининг аниқлиги юқори экан. Бироқ бу усуллардан ташқари фрактал тузилишли тасвирларнинг фрактал ўлчовларини ҳисоблашнинг бир қанча усуллари [4,6] мавжуд бўлиб, бир-биридан аниқлиги ва оддийлиги билан фарқланади.

$$M \times N, \quad M = 21, \quad N = 17, \quad \delta = 8, \\ m = [21/8], n = [17/8] \\ \bar{p} = 9.25$$

$$N(\delta) = \sum_{i=1}^{\lfloor \frac{M}{\delta} \rfloor} \sum_{j=1}^{\lfloor \frac{N}{\delta} \rfloor} n_{i,j} \quad (4)$$

$$p_{2,3} = 9$$

$$n_{2,3} = \min\left(\frac{p_{2,3}}{p_\delta}, 1\right) \times \frac{(N - m\delta)}{\delta} = \frac{9}{9.25} \times \frac{5}{8} = 0.61 \quad (5)$$

бундан $N(\delta) = 4 + 0.61 = 4.61$ аниқланди. Олинган натижалардан фойдаланиб фрактал ўлчов қиймати:

$$D = \frac{\lg(N(\delta))}{\lg\left(\frac{1}{\delta}\right)} = 1,2602 \quad (6)$$

1-жадвалда инсон миясининг шикастланган қисмининг МРТ дан олинган тасвирининг фрактал ўлчовини аниқлашнинг катакчаларни санашнинг такомиллаштирилган усули аниқлаш таҳлили келтирилган.

Хулоса

Фрактал тузилишли тиббий тасвирларнинг ўлчовларини Хаусдорф-Бежикович, Минковский-Булиган, катакчаларни санаш ва катакчаларни санашнинг такомиллаштирилган усуллар асосида ишлаб чиқилган алгоритмлар ёрдамида қуйидаги натижалар олинди:

Натижалардан шуни хулоса қилиш мумкинки, мураккаб тузилишли тасвирларнинг фрактал ўлчовларини аниқлашда катакчаларни санаш усулининг фақат фрактал тасвири мавжуд жойларини ҳисоблаш ёрдамида фрактал ўлчовни топиш усули аниқроқ ва оддийлиги маълум бўлди. Шуни айтиб ўтиш жоизки, фрактал ўлчовни аниқлашда қаралаётган эгри чизиқнинг қанчалик кичик сегменти ҳисобга олинса, у шунчалик тўғри чизиқ бўлади ва бу фрактал ўлчовнинг аниқлилигини оширади. Шу нуқтаи назардан, МРТ дан олинган тасвирлар асосида инсон миясидаги шикастланган қисмининг фрактал ўлчовини аниқлаш ва ташхислаш учун катакчаларни санашнинг такомиллаштирилган усули қўлланилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мандельброт Б.Б. Фрактальная геометрия природы / Мандельброт Б.Б. – М.: Институт компьютерных исследований, 2010. – 676 с.
2. Hye-Rim So., Gun-Baek So., Gang-Gyoo Ji. An Efficient BC Approach to Compute Fractal Dimension of Coastline. // J. Navig. Port Res. Vol. 40, No. 4 : 207-

212, August 2016 (ISSN:1598-5725(Print)/ISSN:2093-8470(Online)) DOI : <http://dx.doi.org/10.5394/KINPR.2016.40.4.207-212> p.

3. Woo, Hee Sook Kwon, Kwang Seok Kim, Byung Guk Cho, Seck Hyun. Application of Fractal Dimension on Consistent Calculation of Coastline Length - Focused on Jeju Island. // Journal of the Korean Society for Geospatial Information Science) Vol.24 No.4 December 2016 pp.83-88.

4. Anarova Sh.A. Fraktallar nazariyasi va fraktal grafika. Darslik. – T.: “Universitet”, 2021. 254 b.

5. Zayniddinov H.N., Anarova Sh.A., Jabbarov J.S. Determination of Dimensions of Complex Geometric Objects with Fractal Structure. // 13th International Conference on Intelligent Human Computer Interaction 21-22 December-2021. 437-447 p.

6. Жаббаров Ж.С. Инсон миясининг фрактал ўлчовни аниқлаш. // Научные основы использования информационных технологий нового уровня и современные проблемы автоматизации 2022 йил 25-26 апрел 392 б. 274-276 б.

3-SHO'BA

RAQAMLI IQTISOD VA INNOVATSION AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISHNING DOLZARB MASALALARI

SINFLASHTIRISH YORDAMIDA KASALLIKLARGA TASHXIS QO'YISH DASTURIY MAHSULOTI

**t.f.n., dots. Bekmurotov Qosim Allaberdiyevich,
Fayziyev Voxid Orzumurod o'g'li**

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada bemorlarga tashxis qo'yish, kasallik turini aniqlash va hisobotlarni olib boruvchi dasturiy vosita ishlab chiqish qaralgan.

Kalit so'zlar: visual studio, framework, tizimi, statistika, mijoz-server, ma'lumotlar bazasi, Sqlite, kasallik, kasallik turi, sinflashtirish.

Kirish. Bemorlarni diagnostika qilish dasturi tibbiyot mutaxassislariga bemorlarning belgilari va kasallik tarixi asosida aniq va samarali tashxis qo'yish imkonini beruvchi innovatsion vositadir. Dastur bemor ma'lumotlarini tahlil qilish va real vaqt rejimida keng qamrovli tashxis qo'yish uchun ilg'or algoritmlar va mashinani o'rganish usullaridan foydalanadi. O'zining qulay interfeysi va intuitiv dizayni bilan dasturdan barcha darajadagi tajribaga ega bo'lgan tibbiy xizmat ko'rsatuvchi provayderlar uchun foydalanish oson.

Sinflashtirish yordamida kasalliklarga tashxis qo'yish dasturi va dizaynini yaratish: Dasturni yaratishda C# dasturlash tili, Visual Studio integratsion dasturlash muhitining eng oxirgi visual studio 2022 versiyasi, Sqlite ma'lumotlar bazasi, minimal Net framework 4.5 talab etiladi.

Visual studio muhitida dastur yaratishni boshlash 1-rasmdagidek amalga oshiriladi:

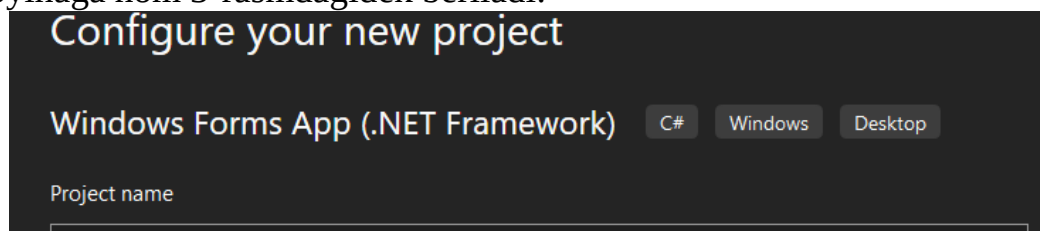
1-rasm. Dastur yaratish boshlanishi

Kerakli framework 2-rasmdagidek tanalnadi:

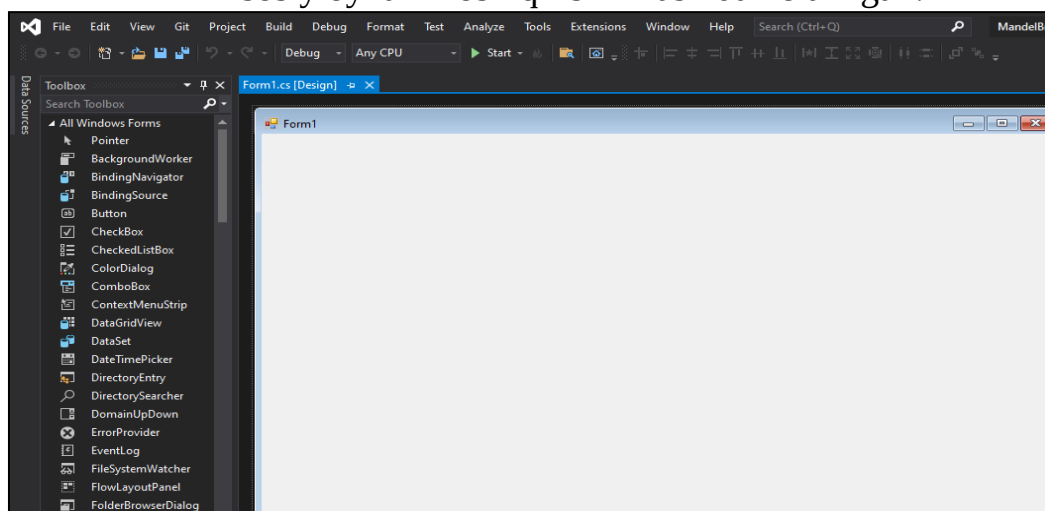
2-rasm. Frameworkni tanlash

Loyihaga nom 3-rasmdagidek beriladi:

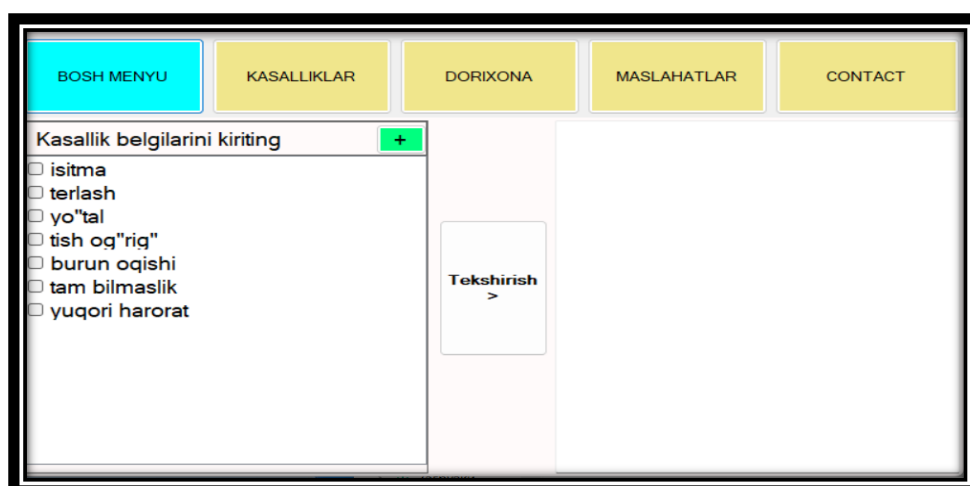
3-rasm. Loyihani nomlash

Asosiy oynani hosil qilish 4-rasmda keltirilgan:

4-rasm. Asosiy oynani hosil qilish

Dastur tashxis qo'yishda keng ko'lamli omillarni hisobga olgan holda juda aniq va ishonchli bo'lishi uchun yaratilgan. Tibbiy ma'lumotlar va bemor ma'lumotlarining keng ma'lumotlar bazasidan foydalangan holda, dastur har bir bemor uchun juda aniq va moslashtirilgan tashxislarni taqdim etishga qodir.

5-rasm. Dasturning asosiy oynasi

Asosiy oynada kasallik belgilarini tanlab tekshirish tugmasi bosilsa sizda bo'lishi mumkin bo'lgan kasallik yoki kasalliklar ro'yxati keltiriladi.

6-rasm. Kasalliklar bo'limi

Bu bo'limda kasalliklar va ularning belgilarini kiritish va ko'rish mumkin. Dasturiy vositada tashxis qo'yish dasturi tashxis jarayonini soddalashtirish va bemorning natijalarini yaxshilash orqali sog'liqni saqlash sohasida yaxshi natija qilish imkoniyatiga ega. Tibbiyot xodimlarini bemorlarni tashxislash uchun aniq va ishonchli vosita bilan ta'minlash orqali dastur yordam sifatini yaxshilash imkoniyatiga ega.

id	nomi	turi	info
1	amoksilin	tabletk	shamollash uchun
2	taylol hot	parashok	grip uchun

7-rasm.Dorixona bo'limi

Bu bo'limda dorilar va ularning qaysi kasalliklarda ishlatilishi keltirilgan.

Xulosa. Bemorlarga tashxis qo'yish dasturi sog'liqni saqlash sohasini o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'lgan juda ilg'or va innovatsion vositadir. Mashinani o'rganish algoritmlari va tibbiy ma'lumotlar va bemorlar ma'lumotlarining keng ma'lumotlar bazasidan foydalangan holda, dastur real vaqt rejimida juda aniq va moslashtirilgan tashxislarni taqdim eta oladi. Bu tibbiy xizmat ko'rsatuvchi provayderlar uchun diagnostika jarayonini soddalashtirish bilan birga, tibbiy yordam sifati va bemorlarning natijalarini yaxshilash potentsialiga ega. Umuman olganda, bemorlarga tashxis qo'yish

dasturi sog'liqni saqlash sohasidagi muhim qadamdir va kelajakda bemorlar sog'iligini saqlash imkoniyatiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Fayziyev Voxid, Ahrorov Muhammad, Toshboyev Jahongir. MACHINE LEARNING AND ITS PROSPECTS/JOURNAL OF INNOVATIONS IN SOCIAL SCIENCES.
2. S.S Nabiyeva, V.O Fayziyev. CLASSIFICATION OF MEDICAL INFORMATION SYSTEMS/ Мировая наука
3. Q.A.Bekmuratov, M.Sh.Axrоров , V.Fayziev. OBYEKTЛАRNI INTELLEKTUAL ANGLASHDA QO'LLANILADIGAN BELGILARNI SINTEZ QILISH.

ПРИМЕНЕНИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ ТЕХНОЛОГИИ 5G В МЕДИЦИНЕ

**Хидиров Абдували Махмадалиевич,
Имомов Фирдавс Бахтиер угли,
Нормахмадов Бежан Жамшидович**
Самаркандский филиал ТУИТ, Узбекистан
abduvali.xidirov@mail.ru

Аннотация: Технология 5G представляет собой значительный прорыв в сотовой связи, который обеспечит необходимые условия для создания новой экосистемы здравоохранения, соответствующей современным потребностям пациентов и поставщиков медицинских услуг. В данной статье рассмотрено применение и возможности технологии 5G в здравоохранении. Применение 5G в здравоохранении обеспечивает более качественную и эффективную связь, быструю передачу больших объемов данных в сочетании с малой задержкой и высокой вычислительной мощностью, что может значительно улучшить и ускорить диагностику и лечение.

Ключевые слова: здравоохранения, технология 5G, медицина будущего, умное здравоохранение, сервисы 5G.

Пандемия выявила срочную необходимость в обеспечении широкой полосы пропускания для медицинских информационных и цифровых систем, необходимой для решений по удаленному уходу, развертывания устройств IoT в больницах, телемедицинских консультаций или работы роботизированных систем. И в этих условиях стало понятно, что одно из очевидных решений - это использование технологии мобильной связи нового поколения или 5G.

Медицину будущего невозможно представить без технологий 5G. Действительно, 5G в здравоохранении наконец-то позволит создать инфраструктуру, подходящую для взаимодействия медицинских датчиков, алгоритмов и умных устройств, для бесперебойной работы телемедицины - или

даже для предоставления родителям возможности взаимодействовать с младенцами в инкубаторах.

Сети 5G могут обеспечить преобразующий технологический фон, в котором сегодня нуждается здравоохранение. Сети пятого поколения уже сейчас тестируются в операционных, начинают использоваться для удаленного мониторинга состояния здоровья и диагностики, применяются для борьбы с вирусом и в образовательных целях. Последовательное развитие поколений технологий сотовой связи выражалось прежде всего в расширении спектра доступных пользователю услуг. Однако в сети 5G это расширение возможных услуг несравнимо с предыдущими поколениями. Основное преимущество сетей 5G состоит не в скорости доступа, а в том, что они представляют собой единую цифровую платформу для различных услуг и функций, включая медицинские. Здесь речь идет уже не о конечном наборе услуг, а о новых возможностях для развития. Функционал, доступный в сети 5G, невозможно полноценно реализовать в сетях предыдущих поколений. [1]

Усовершенствованный мобильный широкополосный доступ к интернету обуславливает высокую скорость в сети 5G. Здесь доступны видео высокой четкости 4K/8K с возможностью объемного изображения, эффектом визуального «присутствия», дополненной/виртуальной реальности и прочих привлекательных свойств, что очень важно в т.ч. и в медицине. Например, в медицинских учебных заведениях студенты смогут изучать анатомию и обрабатывать приемы лечения с помощью средств виртуальной реальности, и это даст им гораздо более глубокие знания о строении тела человека и протекающих в организме процессах.

Массивные межмашинные коммуникации, или, как их принято называть, интернет вещей IoT (Internet of Things), — это целая группа технологий, не обязательно скоростных, часть из них работает на совсем небольшой скорости. IoT обеспечивает обмен информацией между различными устройствами: датчиками, сенсорами, исполнительными механизмами без участия человека. Таких устройств уже сейчас подключено к сети Интернет несколько десятков миллиардов. Конечно, эта информация в конечном счете идет на пользу людям, но ее генерация, обработка и анализ производятся без или с минимальным участием людей. Это большой пласт технологий, которые сделали реальностью такие концепции, как «Умный дом», «Умный город» и «Умное здравоохранение» (рис. 1). [2]

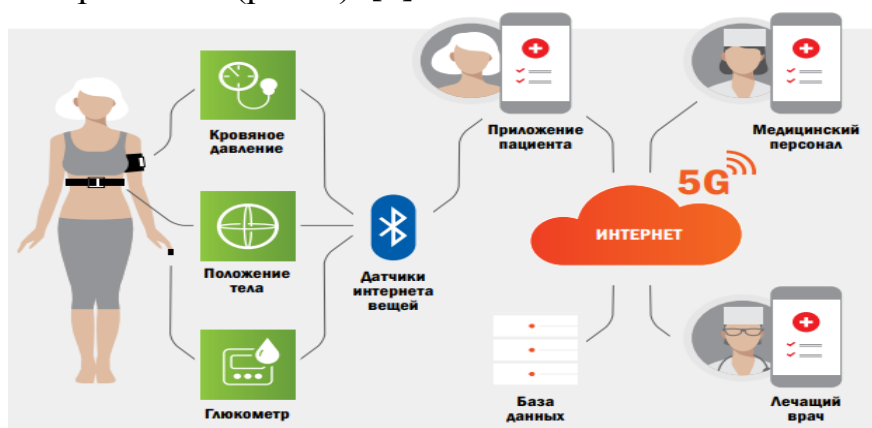

Рис.1. Датчики интернета вещей в приложении удаленного здравоохранения

Сверхнадежные коммуникации с низкой задержкой. Надежность и низкая задержка при передаче данных это важно, особенно в медицине, где получение и доставка информации должны осуществляться с высокой надежностью, точностью и достоверностью. Уже сейчас используются хирургические коллаборативные роботы типа *da_Vinci*. Пока ими манипулирует хирург, находящийся рядом с операционным столом. Если такие роботы будут управляться удаленно, а именно в этом их цель, то низкая задержка при передаче сигналов по сети становится весьма критичным фактором. Задержка в движении медицинского инструмента в несколько десятков миллисекунд может стоить пациенту жизни. Сети связи предыдущих поколений не могли обеспечить задержку передачи менее 20–50 миллисекунд, а сети 5G способны снизить ее до уровня микросекунд.

Однако еще большее преимущество сетей 5G состоит в том, что они могут обеспечить синергию и многократное использование одного и того же функционала в различных областях применения. Инфраструктура сети 5G может быть разбита на слои, «слайсы» (*network slicing*), и управлять их функционалом можно совершенно независимо друг от друга, хотя физическая основа всех слайсов - одна и та же. Раздельное управление сетевыми слайсами - одно из ключевых отличий 5G от предыдущих поколений (рис. 2).

Рис. 2. Сетевые слайсы для различных функций и приложений в единой инфраструктуре сети 5G

Подводя итог этого краткого обзора возможностей 5G в медицине, можно сказать, что, конечно, сама по себе технология 5G не лечит болезнь. Однако сервисы 5G существенно расширяют возможности врача по предотвращению и профилактике заболеваний на самых начальных этапах или помогают преодолеть критические ситуации.

Использованная литература:

1. Технологии мобильной связи пятого поколения (5G). Анализ и перспективы. –http://www.ericsson.com/ru/news/130919_wp_5g_254740124_c.
2. Потенциальные технологии в стандарте 5G. –<http://1234g.ru/5g/chto-takoe-5g>.

ПРИМЕНЕНИЕ МАГНИТООПТИЧЕСКИХ ВОЛНОВОДНЫХ ЛОГИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ ДЛЯ ШИФРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИИ НА НОВЫХ ПРИНЦИПАХ

**к.ф-м.н. Эгамов Шухрат Ваххабович,
к.ф-м.н., доц. Жуманов Хакберди Ахмедович,
Хидиров Абдували Махмадалиевич,
Нормахмадов Бежан Жамшидович
Самаркандский филиал ТУИТ, Узбекистан**

Аннотация. Для крипто обработки информации с использованием алгоритма шифрования Вернама был разработан действующий симулятор логического элемента ИСКЛЮЧАЮЩЕЕ ИЛИ (XOR), основанный на тех же принципах, что и магнитооптические логические элементы. Проведена экспериментальная проверка устройства-имитатора с использованием ASCII-кодирования и разработан алгоритм шифрования и дешифрования текстовой информации.

Ключевые слова: Логические вентили, криптография, шифрование данных, алгоритм шифрования Вернама.

Среди всего спектра методов защиты данных от нежелательного доступа особое место занимают криптографические методы. Криптографическая защита в первую очередь относится к шифрованию данных. В настоящее время известно огромное количество алгоритмов шифрования данных, многие из которых являются стандартами шифрования в разных странах. Мы выбрали так называемое шифрование по Вернаму [1].

Суть шифрования с помощью шифра Вернама легко понять и реализовать на компьютере. Для того чтобы зашифровать открытый текст, вам просто нужно объединить двоичный код открытого текста с двоичным кодом ключа с помощью операции XOR, результирующий двоичный код, представленный в символьной форме, будет шифрованием шифра Вернама[2].

Давайте кратко рассмотрим шаги, которые мы непосредственно использовали для создания макета устройства для шифрования и дешифрования текстовой информации в кодировке двоичного формата ASCII. Мы создали рабочий макет имитатора устройства, предназначенного для шифрования и дешифрования информации с использованием алгоритма Вернама, основанного на тех же принципах, что и магнитооптические логические элементы. Разработанный и экспериментально протестированный магнитооптический

(МО) волноводный полусумматор может быть использован для выполнения различных логических операций, таких как *И*, *ИСКЛЮЧАЮЩЕЕ ИЛИ (XOR)*, *ИЛИ* и другие [3].

Основным элементом, использованным в качестве магнитооптического волновода в нашем исследовании, был образец оргстекла X-образной формы, тщательно обработанный и отполированный, чтобы избежать оптических потерь при рассеянии и поглощении. Назначение и функции других частей понятны без дополнительных пояснений (рис. 1).

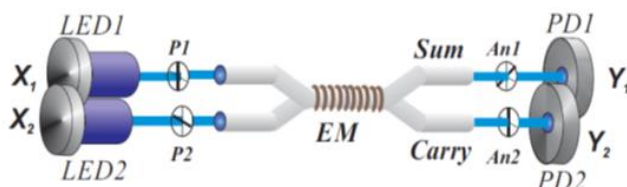

Рисунок 1. Схема магнитооптического полусумматора (периферийная электроника не показана): LED1 и LED2 - светоизлучающие диоды ($\lambda = 440$ нм) для сигналов X_1 и X_2 с ориентациями поляризации света HP и VP, EM - электромагнит; Sum - суммарный волноводный канал; Carry - канал передачи; A_{n1} и A_{n2} - анализаторы; PD1 и PD2 - фотодиоды для каналов суммирования и передачи

Когда волновод помещается в переменное магнитное поле, возникает вращение Фарадея, и оптический сигнал становится магнитооптическим. Таким образом, вместо чисто оптических сигналов X_1 и X_2 имеет смысл рассматривать магнитооптические сигналы x_1 и x_2 , которые возникают, когда они попадают в область волновода с катушкой электромагнита. (Область Фарадея - рис. 2).

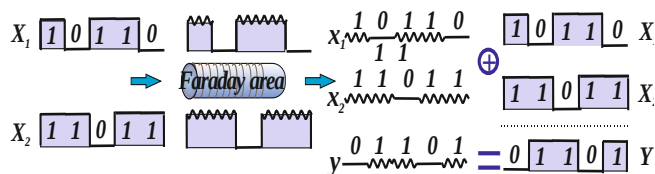

Рисунок 2. Эволюция обработанных сигналов для конфигурации элемента XOR

Этот у-сигнал детектируется фотодиодом, усиливается и перекодируется в электрический сигнал, пригодный для дальнейшей обработки, хранения или передачи информации.

Дальнейшие процедуры, связанные с имитацией, заключаются в следующем. Алиса (источник) должна передать зашифрованную информацию Бобу (получателю). Протокол и последовательность использования одноразовых ключей согласовываются заранее. Предполагается, что для шифрования и дешифрования передаваемой и принимаемой информации следует использовать простые, компактные и надежные оптико-электронные периферийные устройства. Вместо набора магнитооптических волноводов мы будем использовать его электронную модель, названную имитатором устройства. Для

практических целей, после проведения предварительных испытаний, был выбран вариант по следующей схеме (рисунок 3).

Рассмотрим более подробно действия Алисы по передаче и шифрованию информации (*info*) в 8-битной кодировке общепринятого стандарта с использованием программного обеспечения аудиоредактора "Sound Forge" и предложенной схемы. Исходная информация текстового сообщения в двоичном формате *ASCII* преобразуется в серию звуковых импульсов с помощью "Sound Forge" и записывается в формате файла .wav для выходного канала 1. Для этого активируйте программу и создайте новый файл, чтобы синтезировать 3 отдельных выходных канала: *info* (*инфа –русский*), *key_1* (*ключ*) и *disi* (*деза*). Например, рассмотрим процедуру создания исходного файла с длительностью импульса 0,2 секунды и частотой синусоиды 440 Гц.

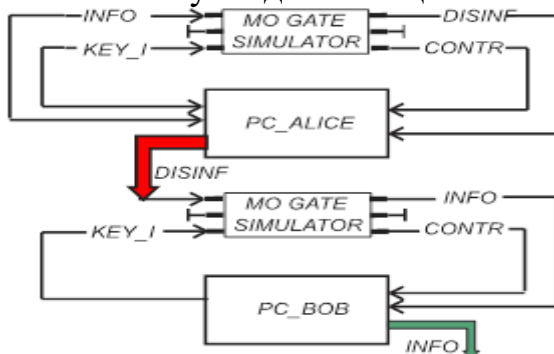

Рис. 3. Эволюция обработанных сигналов для конфигурации элемента XOR. Схема подключения, используемая для получения шифра Вернама в режиме логического магнитооптического элемента XOR (двоичный счетчик)

Давайте рассмотрим действия, необходимые для криптообработки текстовой информации. Пример кодирования информации представлен на рисунке 4.

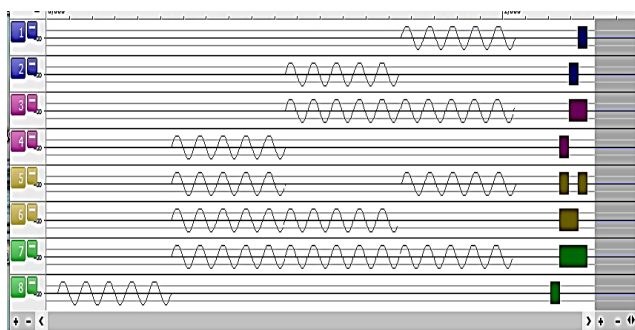

Рисунок 4. Использование "Sound Forge" для записи информации в двоичном кодировании. Представление первых восьми чисел натурального ряда с использованием двоичного кода и в виде суммы гармоник. Темные прямоугольники - 1, светлые промежутки - 0

Правильная криптообработка информации, подлежащей шифрованию, и последующее дешифрование возможны только в том случае, если реализована жесткая временная привязка, поскольку в противном случае будет невозможно получить первичную синфазность обработанных сигналов. Кроме того, это

позволяет нам отмечать начало и конец файлов, через которые мы хотим выразить сигналы. Чтобы решить эту проблему, в начале записи информации в каждом из каналов (*channel info* и *channel desi*) вставляются маркеры, как показано на рисунке 5.

В прямоугольниках с поворотом, обозначенных *I*, *K*, *D* соответственно в каналах 1, 2, 3 файла, записываются сигналы, соответствующие информации (*I*), ключу (*K*) и полученные (*D*) после прохождения через устройство имитатора (*Simulator Device*) в виде записи последовательностей символов в двоичной кодировке ASCII:

11101000 11101101 11110100 11100000 (информация) – канал 1; 11101011 11101011 11111110 11110111 (ключ_1) -. Канал 2; и результат сложения по модулю 2 каналов 1 и 2. - канал 3, (*disi*), как показано на рис. 5.

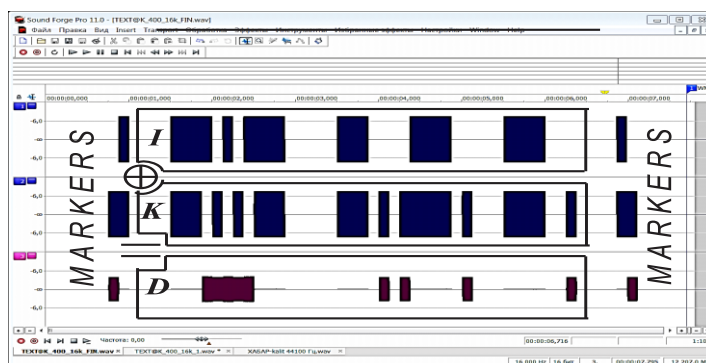

Рисунок 5. Процесс шифрования и получения дезинформации на PC_ALICE.

Ввод последовательности: - 11101000 11101101 11110100 11100000 (информация) - канал 1; -11101011 11101011 11111110 11110111 (ключ_1) - канал 2; - результат сложения по модулю 2 каналов 1 и 2 - канал 3 (*disi*)

Давайте более подробно опишем процессы шифрования информации и ее передачи Алисой, а затем приема и расшифровки полученной *дезинформации* конечным адресатом Бобом.

Таким образом, можно сделать вывод, что предлагаемый способ криптографической обработки шифротекстов полностью соответствует критериям отправки информации по каналам, предназначенным для конфиденциальных сообщений.

Список литературы:

- [1] Bruce Schneier "Applied Cryptography" 2nd edition (1996). Source Code in C".John Wiley & Sons).
- [2] Nigel "Smart.Cryptography: An Introduction" A McCraw-Hili Publication, ISBN 0077099877.
- [3] Sh. Egamov, A.Khidirov, Kh.Urinov, Kh. Zhumanov. Waveguide Logic Gates for Magneto-optical Qubits. Technical Physics Letters, 2020, Vol. 46, No. 10, pp. 947–949. DOI: 10.1134/S1063785020100041.

“O‘ZBEKISTON POCHTASI” AJ ALOQA KORXONLARIDA RAQAMLI XIZMATLARNI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

**i.f.n., dots. Iminova Nargizaxon Akramovna,
Mamatqulov Gulom Rustamovich**

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

g.r.mamatqulov@umail.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada “O‘zbekiston pochta” AJ da axborot kommunikatsiya texnologiyalari asosida ko‘rsatilayotgan xizmat turlarini joriy etishning huquqiy asoslari, rivojlangan davlatlarning ilg‘or tajribalari o‘rganilib, pochta aloqasi korxonalarida gibril pochta xizmatini yo‘lga qo‘yish va rivojlantirish bo‘yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: aloqa, gibril pochta, elektron xizmat, mijoz, raqamlashtirish.

Hozirgi davrning muhim masalasi, korxonalar tomonidan mavjud imkoniyatlarni aniqlash hamda axborot asri va yangi iqtisodiy muhit sharoitida sodda, ishchan va hayotiy elektron tijorat strategiyasi asosida, imkoniyatlardan samarali foydalanib eng yuqori foydalilik darajasiga chiqish hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi ham mazkur jarayonlardan chetda qolmay global axborot jamiyatini shakllantirishda tobora faol ishtirok etmoqda. O‘zbekistonning uzoq istiqboldagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasi ham axborot jamiyatiga tomon xarakatlanish, uni shakllantirish omillari va shart-sharoitlarini yaratish va amalga oshirishga yo‘naltirilgan. Bunday strategiya O‘zbekistonga jahon iqtisodiy makoniga teng huquqli hamkor sifatida kirib borish imkonini bermoqda.

Pochta sohasida o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish terminallarini kiritish kommunikabel aloqa bo‘limlarining muammolarini yechimi, mijozlarga xizmat ko‘rsatish darajasini oshirdi, yirik pochta bo‘limlari va pochta tarmoqlarda yuklama(navbatlar)ni kamaytirish imkonini berdi. Xizmatlarning taqdim etilishi hajmini oshirish, mijozlarga xizmat ko‘rsatish darajasini oshirishning boshqa yo‘nalishi axborot kommunikatsion texnologiyalar qo‘llagan “Pochta aloqasining virtual bo‘limlari” ni yaratish hisoblanadi. Virtual pochta bo‘limi internet-sayt bo‘lib, unga kirgan mijoz pochta aloqasi xizmatlaridan uyda yoki ofisdagi kompyuter orqali foydalanishi mumkin. Macalan, pochta jo‘natmasini “mijoz uyidan” olib ketishni yuborish, kommunal to‘lovlarini amalga oshirish, elektron pul jo‘natmasini yuborish, o‘z pochta jo‘natmasini kuzatish, elektron pochta huddi oddiy pochta singari yuborish mumkin. Virtual pochta bo‘limida pochta aloqasining mavjud xizmatlarini plastik kartalar, elektron hisoblardan foydalanib to‘lash mexanizmi ham qo‘llaniladi.

Mijozlar ehtiyojini qondirish uchun axborot-kommunikatsion texnologiyalarning qo‘llanishiga Koreya Pochta Internet pochta kiritilishi va ekspluatatsiyasi misol bo‘la oladi. Ushbu loyihaning vazifasi savdo moliya realizatsiya qilish “onlayn pochta xizmati” - “elektron-eshikgacha” yetqazib berish, ekspress pochta (EMS), elektron pochta qabul qilish, tizimini qo‘llashdan iborat.

Kiritilgan tizimlar yordamida internet foydalanuvchilariga pochta xizmatlaridan foydalanishi imkonini yaratuvchi va “eshikdan-eshikgacha” yetqazib berish va ekspress yetqazib berishda muayyan afzalliklarga erishildi. Ko‘rsatilgan onlayn xizmatlardan nafaqat internet tarmog‘i kompyuteridan, balki mobil telefondan ham foydalanish mumkin. Onlayn pochta xizmati realizatsiyasi natijasida Koreya pochta o‘z daromadlarini 2,6 mln. AQSh dollariga oshirdi.

Gibrid pochta xizmati ko‘p davlatlar uchun eng rentabel va tez rivojlangan ana’naviy xizmat turlari, pochta xizmat turlarini birgalikda qo‘llashdir, bu xizmatda yuqori darajada rivojlangan avtomat xizmatlarning elektron dasturlardan foydalanishdir. Bu xizmatdan foydalanish orqali kuniga xatlarni 5 mingdan to 2-3 milliongacha kuniga saralash imkoniyatini beradi. Bu xizmatning qulayligi shundaki qo‘l mexnatni kamaytiradi. Kerakli xabarlarni va manzilga internet orqali jo‘natiladi. Bu xizmatdan katta davlatlar, xususiy kompaniyalar va boshqalar o‘z byulitenlarini, reklamalarini hisob to‘lovlarida foydalanadilar. Dunyo bo‘yicha gibrid pochta statistikasi quyidagicha:

Gibrid pochta texnologiyasi dunyo davlatlarining 20% ida (77% rivojlangan) Yevropa, MDH va Baltiq bo‘yi davlatlarida – 27%, bu albatta past ko‘rsatkichdir.

Buning sababi gibrid pochta rivojlantirish uchun unga mos texnik jihozlar hamda pochta operatorlari yetmaydi.

Gibrid pochta rivojlantirish uchun va kamida xatlarni saralovchi konveyr Mailliner 100 ko‘rinishidagi mashina zarur, uning ishining sarmaradorligi 1-1,5 million xatlarni jo‘natish imkoniyatiga ega, rangli printer katta quvvatga ega (120 varaq minutiga) va mahsus dastur zarur. Hozirgi kunda gibrid pochta rivojlantirish uchun zamonaviy jihozlar bilan jihozlangan bo‘lishi kerak. Pochta aloqasi xizmatlarini ko‘rsatish uchun bunday jihozlangan davlatlardan biri Italiyadir, yangi texnologiya bilan jihozlanish 90 – yillardan boshlangan, Gollandiya va Fransiya davlatlarini pochta sohasida asosiy daromadining 70% foydasi gibrid pochta hisobiga (Italiyada – 78% tashkil etadi) to‘g‘ri keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 apreldagi “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4699-son Qarorining 14-bandiga binoan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2020 yil 1 avgustga qadar davlat organlari va tashkilotlari tomonidan yo‘llanadigan xat-xabarlar, xabarnomalar, chaqiruv qog‘ozlari va boshqa yuridik hujjatlarni faqat pochta aloqa ob’ektlari tarmog‘i orqali yetkazib berish tartibini belgilashi belgilangan.

Shunga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 9 oktabrdagi “Davlat organlari va tashkilotlari tomonidan yo‘llanuvchi xat-xabarlarni yetkazib berish, yetkazilganligini tasdiqlash, ma’lumotlarni saqlash va hisobga olishning yagona milliy tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 637-son qarori qabul qilingan.

Bugungi kunda juda ko‘plab Davlat Markaziy muassasalari, Vazirliklar, Qo‘mitalar, Agentliklar, Inspeksiyalar, Mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari, Xo‘jalik boshqaruvi organlari, Jamg‘armalar, Nodavlat notijorat tashkilotlari, Tijorat bank muassasalari va boshqa ko‘plab xususiy koxonalar Yagona milliy tizimdan (gibrid pochta xizmati) foydalangan holda xat-xabarlarni yuborib kelmoqdalar.

O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligining 2020 yil 26 oktabrdagi 545-son buyrug‘i bilan, Davlat organlari va tashkilotlari tomonidan yo‘llanuvchi xat-xabarlarni yetkazib berish, yetkazilganligini tasdiqlash, ma’lumotlarni saqlash va hisobga olishning Yagona milliy tizimidan foydalangan holda pochta jo‘natmalarini yetkazib berishning nazorat muddatlari tasdiqlangan.

Vazirlikning mazkur buyrug‘ida Jamiyatning barcha filial, bog‘lama va aloqa bo‘limlari nazorat muddatlariga qat’iy rioya etgan holda Gibril pochta xizmatlarini ko‘rsatilishini tashkil etish belgilangan.

Ushbu nazorat muddatlariga asosan tizimga kelib tushayotgan xatlarni oluvchilarga yetkazib berish va xatlar bo‘yicha ma’lumotlarni (statuslarni) tizimga kiritish muddatlari quyidagicha:

№	Ko‘rsatkich nomi	Me‘vor (D+X)	Maqsad %
1	<u>Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlar markazlari hamda Toshkent shahri</u>	D+2	90
2	<u>Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlardagi tuman (shahar) markazlari</u>	D+3	90
3	<u>Boshqa ax.oli yashash punktlari</u>	D+4	90
4	<u>Xat-xabarlarni yetkazib berish xolati tugrisidagi ma’lumotlarni Yagona milliy tizimga kiritish</u>	D+10	90

Izoh: Xat-xabarlar, xabarnomalar, chaqiruv qog‘ozlari va boshqa yuridik maqomga ega bo‘lgan hujjatlar Yagona milliy tizim orqali:

➤ soat 12:00gacha kelib tushgan taqdirda, shu kunning o‘zida chop etilib, tegishli manzillar bo‘yicha yuboriladi;

➤ soat 12:00dan keyin yoki dam olish va bayram kunlari kelib tushgan taqdirda, keyingi ish kuni chop etgan holda tegishli manzillar bo‘yicha yuboriladi;

➤ D - xat-xabarlar, xabarnomalar, chaqiruv qog‘ozlari va boshqa yuridik maqomga ega bo‘lgan hujjatlarni yagona milliy tizim orqali qabul qilingan ish kuni;

➤ X- xat-xabarlar, xabarnomalar, chaqiruv qog‘ozlari va boshqa yuridik maqomga ega bo‘lgan hujjatlarni yetkazib berishga sarflanadigan eng ko‘p vaqt oralig‘i (kun hisobida);

➤ Yetkazib berish me‘yorlariga dam olish va bayram kunlari kirmaydi.

Bugungi kunda pochta aloqasi aholining eng keng qatlamining hayotiga kirib keldi va ularning kundalik hayotining ajralmas qismiga aylandi. O‘zbekiston Respublikasi pochta aloqasi tizimi quyidagilarni ta‘minlashi maqsadga muvofiq deb bilamiz:

✓ pochta xizmatlaridan foydalanishning keng imkoniyatlari va yuqori xizmat ko‘rsatish madaniyati;

✓ mamlakatning istalgan aholi punktlari, shuningdek, xorijiy davlatlar o‘rtasida barqaror va muntazam harakatdagi pochta aloqasini ta‘minlash;

✓ bosmanashrlar, korrespondensiyalar va pochta jo‘natmalarining boshqa turlari harakatini tezlashtirish;

✓ yuqori iqtisodiy ko‘rsatkichlariga va xizmatlar rentabelligini oshirishga erishish;

- ✓ axborot texnologiyalar bazasiga yangi xizmatlarni tadbiq etish;
- ✓ elektron pochta, gibridd pochta, internet xizmatlari kabi yangi pochta xizmatlarini ko'rsatadigan pochta aloqasining korporativ tarmog'ini yaratish;
- ✓ Shuni qayd qilish kerakki, O'zbekistonda gibridd pochtni amalga oshirishda bir qatorda, muammolar ham mavjud. Bular psixologik omil (aholimiz hali bu xizmatni aniq tasavvur qila olmayapti), axborot-kommunikatsiya infratuzilmasining yetarli darajada yaxshi rivojlanmaganligi, o'rta va katta yoshdagi aholi o'rtasida kompyuter savodxonligining pastligi va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 apreldagi "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4699-son Qarori
2. L.N.Jo'rayev, G.R.Mamatkulov – "Pochta xizmati reglamenti" o'quv qo'llanma Toshkent 2022 yil
3. www.upu.int – Butunjahon pochta ittifoqi rasmiy sayti
4. www.uz.post – "O'zbekiston pochta" AJ rasmiy sayti

ВИРТУАЛЬНЫЕ ЛАБОРАТОРИИ КАК ЭФФЕКТИВНОЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ

Закирова Мадина Ринатовна,

Сакбаев Ислон Бахтиярович

доцент кафедры «Информационно-образовательные технологии», PhD

ТУИТ имени Мухаммада аль-Хоразмий

студент факультета Профессиональное образование в сфере ИКТ

ТУИТ имени Мухаммада аль-Хоразмий

Аннотация. Данная статья рассматривает использование виртуальных лабораторий в качестве эффективного средства обучения физике. В связи с нехваткой школьной лабораторной базы, использование виртуальных лабораторий позволяет учащимся развивать навыки научного процесса, анализировать данные и проводить эксперименты в условиях, максимально приближенных к реальности. Статья представляет различные примеры виртуальных лабораторий и описывает, как они помогают учащимся лучше понимать физические концепции и улучшать свои навыки, а также решать проблему снижения интереса к изучению физики в школе. Виртуальные лаборатории предоставляют учащимся возможность экспериментировать и углублять свои знания в физике, даже в условиях ограниченной доступности лабораторий.

Ключевые слова: виртуальные лаборатории, ИКТ, средство обучения, физика, школьное образование.

Физика является одной из самых фундаментальных естественных наук, которая включает изучение природы, законов и принципов ее функционирования, используя методы научного исследования. Физические законы и принципы применяются в многих областях, включая инженерию, медицину, информатику, экономику и другие. Изучение физики имеет ключевое значение для понимания мира вокруг нас и для развития научно-технического прогресса.

Современное преподавание в школе сталкивается с проблемой снижения интереса учащихся к изучению естественно-научных дисциплин, в частности к физике. Одной из причин снижения интереса, является то, что ученики не видят непосредственной связи между изучаемыми в школе концепциями физики и их применением в повседневной жизни. Кроме того, отсутствие современной лабораторной базы и использования современных технологий в обучении ограничивает возможности преподавателей для практического применения изучаемых концепций, что также приводит к утрате интереса учащихся к предмету.

Также многие ученые отмечали, что изучение науки сдерживается нехваткой или неадекватностью лабораторного оборудования в школах. С этой точки зрения существует потребность в новой нетрадиционной альтернативной лабораторной среде, где ученики могут проводить различные необходимые эксперименты в любое время и в безопасных условиях. Одним из решений, которое может помочь в преодолении этих препятствий, может быть использование виртуальных лабораторий.

Виртуальные лаборатории служат для развития навыков научного процесса и проведения экспериментов в изучении физики. Они позволяют учащимся расширить свои лабораторные знания и более глубоко понять физические концепции благодаря простым для понимания визуализациям, без необходимости физических лабораторных работ. Виртуальные лаборатории также обеспечивают использование исследовательского подхода [2], экспериментального обучения, интерактивного подхода и самостоятельного обучения.

Виртуальные лаборатории представляют собой эффективный инструмент, предлагающий широкий спектр альтернатив в качестве учебной среды, способной привлечь интересы учащихся и стимулировать их обучение. Кроме того, использование компьютеров на уроках способствует внедрению современных педагогических технологий в учебно-воспитательный процесс [3].

В современной программе по физике содержатся сложные вопросы, которые могут быть проиллюстрированы демонстрационными экспериментами на физическом оборудовании. Эти эксперименты помогают ученикам лучше воспринимать материал, понимать и запоминать его, а также создают мотивацию к изучению физики. Однако, не всегда возможно продемонстрировать эксперименты в условиях учебной лаборатории, например, из-за отсутствия необходимого оборудования или его устаревания. Когда физический эксперимент невозможен или затруднен из-за отсутствия необходимого оборудования, виртуальный эксперимент на компьютере может стать

эффективным инструментом для обучения физике. Он может привлечь внимание учащихся к сложным темам и помочь им лучше понять материал. Виртуальные эксперименты также могут стать полезной методической поддержкой в организации учебного процесса.

Существует множество сервисов, которые помогают учителям в организации учебного процесса, предоставляя интерактивные симуляции и виртуальные лаборатории. Одним из таких сервисов является PhET (phet.colorado.edu) и eFizika (efizika.ru). Благодаря этим средствам ученики могут изучать физику, экспериментируя и открывая законы на практике.

Работа с вышеуказанными сервисами не только способствует повышению наглядности физических процессов, но и важна для развития мышления учеников. Программы, которые моделируют физические эксперименты, играют ключевую роль в физическом образовании. Они демонстрируют эксперимент с помощью анимации, графически описывают его и дают возможность изменять параметры системы, прогнозировать результаты эксперимента и работать с графиками.

Таким образом, сегодня, необходимо переходить от традиционного обучения, к смешанному обучению, особенно при преподавании естественно-научных дисциплин, в которых предусмотрены лабораторные работы. Растущая доступность образовательных технологий дает преподавателям физики возможность проводить экспериментальное обучение с использованием виртуальных лабораторий. Виртуальные лаборатории могут быть очень эффективным инструментом для обучения физике и другим естественно-научным дисциплинам. Они позволяют учащимся лучше понимать физические процессы и законы, экономят время и ресурсы, и дают возможность участвовать в исследовательской работе. Виртуальные лаборатории можно рассматривать как привлекательный инструмент для опытного обучения, которые помогают сохранить вовлеченность учеников и развить целостные навыки.

Виртуальные лаборатории имеют богатую ресурсами среду обучения и основаны на концепции удаленного экспериментирования. Они обеспечивают удаленный доступ к лабораториям из любого места и в любое время. Это помогает пробудить любопытство. Ученик может проводить эксперименты; изучать концепции в своем собственном темпе. Все это помогает мотивировать учащихся, пробуждая их любопытство для дальнейшего изучения. Однако, важно помнить, что виртуальные лаборатории не могут заменить полностью традиционные, физические эксперименты и необходимо соблюдать баланс между использованием технологий и традиционными методами обучения. В итоге, использование виртуальных лабораторий - это прекрасная возможность для учителей расширить возможности обучения и помочь ученикам лучше понимать физические процессы.

Список использованной литературы:

1. Адинаев Ш. Ш., Закирова М. Р. Организация самостоятельной работы студентов в среде информационно-коммуникационных технологий //Казанский педагогический журнал. – 2010. – №. 4. – С. 145-150.

2. Закирова М. Развитие исследовательских навыков студентов высших учебных заведений //Engineering problems and innovations. – 2023.

3. Закирова М. Р. Применение цифровых технологий в образовательном процессе в высших учебных заведениях //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 183-186.

SUN'IY NEYRON TARMOQLARINI O'RGATISH ALGORITMLARI

Mamirov Javohir Shodiyor o'g'li,

Muxtorov Doston Naim o'g'li

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

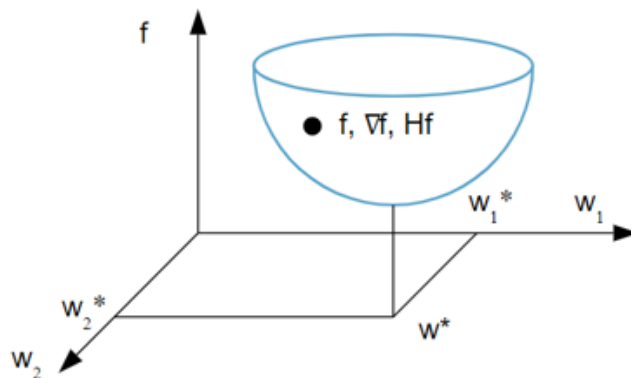
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

javohirbek.mamirov08@gmail.com

Annotatsiya: Optimallashtirish algoritmi (yoki optimallashtiruvchi) o'quv jarayonini neyron tarmoqda amalga oshiradi. Turli xil optimallashtirish algoritmlari mavjud. Ular xotira talablari, ishlov berish tezligi va raqamli aniqlik jihatidan farq qiladi. Ushbu maqolada birinchi navbatda neyron tarmoqlar uchun o'rganish muammosini shakllantiradi. Keyin, u ba'zi muhim optimallashtirish algoritmlarini tavsiflaydi.

Kalit so'zlar: O'rganish muammolari, Gradient tushishi, Nyuton usuli, Konjugat gradienti.

Kirish: Ta'lim muammosi yo'qotish indeksini minimallashtirish sifatida tuzilgan, f . Bu ma'lumotlar to'plamida neyron tarmog'ining ishlashini o'lchaydigan funktsiya. Yo'qotish indeksi, odatda, xato va tartibga solish shartlarini o'z ichiga oladi. Xato atamasi neyron tarmoq ma'lumotlar to'plamiga qanday mos kelishini baholaydi. Regulyatsiya atamasi modelning murakkabligini nazorat qilish orqali ortiqcha moslamani oldini oladi. Yo'qotish funktsiyasi neyron tarmog'idagi adaptativ parametrlarga (bias va sinaptik og'irliklar) bog'liq. Biz ularni bitta n o'lchovli vazn vektoriga guruhlashimiz mumkin In . Keyingi rasm yo'qotish funktsiyasini ifodalaydi $f(In)$.

Ko'rib turganimizdek, yo'qotish funksiyasining minimumi nuqtada sodir bo'ladi In^* . Har qanday nuqtada A , biz yo'qotish funksiyasining birinchi va ikkinchi hosilalarini hisoblashimiz mumkin. Gradient vektori birinchi hosilalarni guruhlaydi,

$$\nabla_i f(In) = \frac{\partial f}{\partial In_i},$$

uchun $i=1, \dots, n$.

Xuddi shunday, Hessian matritsasi ikkinchi hosilalarni guruhlaydi,

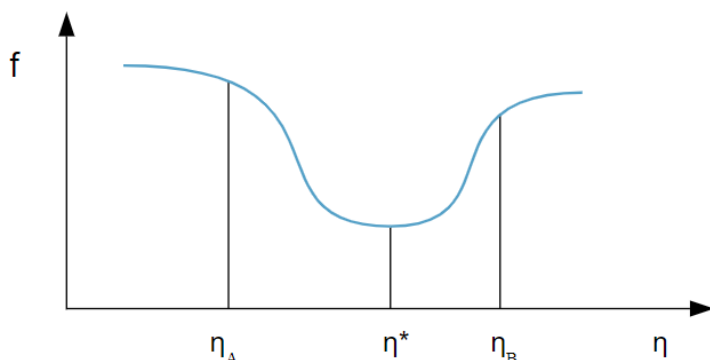
$$H_{i,j}f(In) = \frac{\partial^2 f}{\partial In_i \partial In_j},$$

uchun $i, j = 0, 1, \dots$.

Ko'p o'zgaruvchilarning uzluksiz va differentsial funksiyalarini minimallashtirish muammosi keng o'rganiladi. Biz neyron tarmoqlarni o'qitishda ushbu muammoga ko'plab an'anaviy yondashuvlarni bevosita qo'llashimiz mumkin.

Bir o'lchovli optimallashtirish:

Yo'qotish funksiyasi ko'plab parametrlarga bog'liq bo'lsa-da, bu erda bir o'lchovli optimallashtirish usullari katta ahamiyatga ega. Darhaqiqat, ular neyron tarmog'ini o'qitish jarayonida juda tez-tez ishlatiladi. Ko'pgina o'quv algoritmlari birinchi navbatda mashg'ulot yo'nalishini hisoblab chiqadi d va keyin mashg'ulot tezligi the bu yo'nalishdagi yo'qotishlarni minimallashtiradi, $f(the)$. Keyingi rasm ushbu bir o'lchovli funktsiyani ko'rsatadi.

Ballar η_1 va η_2 minimalini o'z ichiga olgan intervalni aniqlang f, η^* .

Shu munosabat bilan bir o'lchovli optimallashtirish usullari minimal bir o'lchovli funktsiyalarni qidiradi. Eng ko'p ishlatiladigan ba'zilar oltin qism va Brent usuli. Har ikkisi ham tashqi nuqtalar orasidagi masofa belgilangan tolerantlikdan kamroq bo'lguncha minimal qavsni kamaytiradi.

Ko'p o'lchovli optimallashtirish: Neyron tarmoqlarni o'rganish muammosi parametr vektorini qidirish sifatida tuzilgan w^* bunda yo'qotish funksiyasi f minimal qiymatni oladi. Zarur shart shuni ko'rsatadiki, agar neyron tarmoq yo'qotish funksiyasining minimal darajasida bo'lsa, u holda gradient nol vektor hisoblanadi. Yo'qotish funksiyasi, umuman olganda, parametrlarning chiziqli bo'lmagan funktsiyasidir. Binobarin, minimal uchun yopiq o'qitish algoritmlarini topish mumkin emas. Buning o'rniga biz qadamlar ketma-ketligidan iborat parametrlar maydoni bo'ylab qidiruvni ko'rib chiqamiz. Har bir bosqichda neyron tarmoq parametrlarini sozlash orqali yo'qotish kamayadi. Shunday qilib, neyron tarmoqni o'rgatish uchun biz ba'zi parametr vektoridan boshlaymiz (ko'pincha tasodifiy tanlanadi). Keyin, algoritmnining har bir iteratsiyasida yo'qotish funksiyasi kamayishi uchun parametrlar

ketma-ketligini hosil qilamiz. Ikki bosqich o'rtasidagi yo'qotishning o'zgarishi yo'qotishning kamayishi deb ataladi. Belgilangan shart yoki to'xtatish mezonni bajarilganda o'qitish algoritmi to'xtaydi.

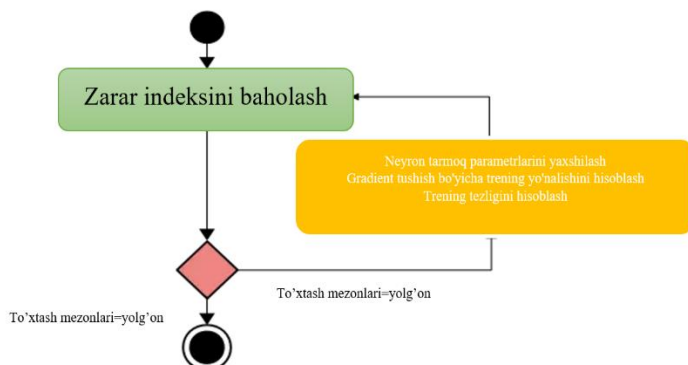
Gradient tushishi (GD):

Gradientning tushishi eng oddiy mashq algoritmidir. Bu gradient vektoridan ma'lumot talab qiladi va shuning uchun u birinchi tartibli usuldir. $f(w^{(i)}) = f^{(i)}$ va $\nabla f(w^{(i)}) = g^{(i)}$ Usul bir nuqtadan boshlanadi $w^{(0)}$ va, to'xtash mezonni qondirilgunga qadar, dan harakatlanadi $w^{(i)}$ uchun $w^{(i+1)}$ ta'lim yo'nalishida $d^{(i)} = -g^{(i)}$ Shunday qilib, gradient tushish usuli quyidagi tarzda takrorlanadi:

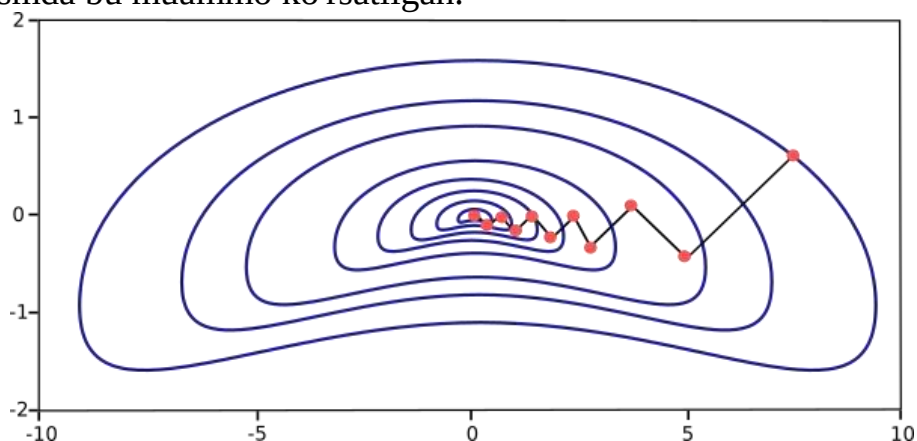
$$w^{(i+1)} = w^{(i)} - g^{(i)}\eta^{(i)},$$

uchun $i = 0, 1, \dots$

Parametr η trening tezligi hisoblanadi. Ushbu qiymat qat'iy belgilangan qiymatga o'rnatilishi yoki har bir bosqichda o'quv yo'nalishi bo'yicha bir o'lchovli optimallashtirish orqali topilishi mumkin. Har bir keyingi bosqichda chiziqni minimallashtirish yo'li bilan olingan mashq tezligi uchun optimal qiymat odatda afzaldir. Biroq, ko'pgina dasturiy vositalar hali ham mashg'ulot tezligi uchun faqat belgilangan qiymatdan foydalanadi. Keyingi rasm - gradient tushishi bilan mashg'ulot jarayonining faoliyat diagrammasi. Ko'rib turganimizdek, algoritim ikki bosqichda parametrlarni yaxshilaydi: Birinchidan, u gradient tushishini o'qitish yo'nalishini hisoblaydi. Ikkinchidan, u mos o'quv tezligini topadi.

Gradientni tushirish bo'yicha o'qitish algoritmining jiddiy kamchiliklari bor, chunki uzun, tor vodiy tuzilmalariga ega bo'lgan funktsiyalar uchun ko'p iteratsiyalarni talab qiladi. Darhaqiqat, pastga tushish gradienti yo'qotish funktsiyasi eng tez pasayadigan yo'nalishdir, ammo bu eng tez yaqinlashuvni keltirib chiqarmaydi. Quyidagi rasmda bu muammo ko'rsatilgan.

Minglab parametrlarga ega massiv neyron tarmoqlarimiz mavjud bo'lganda gradient tushish tavsiya etiladigan algoritmdir. Buning sababi shundaki, bu usul faqat gradient vektorini (o'lcham n) va u Hessian matritsasini saqlamaydi (hajmi n^2).

Nyuton usuli (NM):

Nyuton usuli ikkinchi tartibli algoritmdir, chunki u Gess matritsasiidan foydalanadi. Ushbu usulning maqsadi yo'qotish funktsiyasining ikkinchi hosilalaridan foydalangan holda yaxshiroq ta'lim yo'nalishlarini topishdir.

Belgilansin $f(w^{(i)}) = (f^{(i)})$, $\nabla f(w^{(i)}) = g^{(i)}$ va $Hf(w^{(i)}) = H^{(i)}$. ning kvadratik yaqinlashuvini ko'rib chiqing f da $w^{(0)}$ Teylor seriyasini kengaytirishdan foydalanish

$$f = f^{(0)} + g^{(0)} \cdot (w - w^{(0)}) + 0.5 * (w - w^{(0)})^2 * H^{(0)}$$

$H^{(0)}$ ning Gessi matritsasi hisoblanadi f nuqtada baholanadi $w^{(0)}$. So'zlash orqali g ga teng 0 minimal uchun $f^{(w)}$, biz keyingi tenglamani olamiz

$$g = g^{(0)} + H^{(0)} \cdot (w - w^{(0)}) = 0$$

Shuning uchun, parametr vektoridan boshlab $w^{(0)}$, Nyuton usuli quyidagicha takrorlanadi

$$w^{(i+1)} = w^{(i)} - H^{(i)} - 1 \cdot g^{(i)}$$

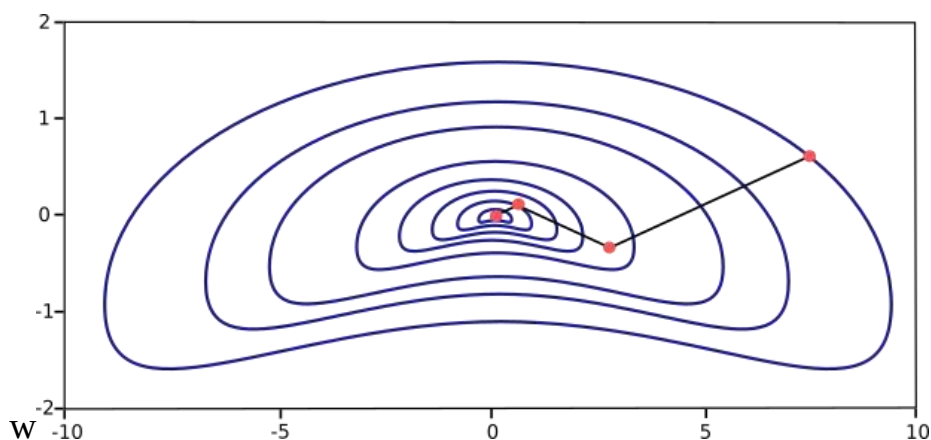
uchun $i = 0, 1, \dots$

Vektor $H^{(i)} - 1 \cdot g^{(i)}$ Nyuton qadami sifatida tanilgan. E'tibor bering, bu parametr o'zgarishi minimal emas, balki maksimalga qarab harakatlanishi mumkin. Bu Hessian matritsasi ijobiy aniq bo'lmasa sodir bo'ladi. Shunday qilib, Nyuton usuli har bir iteratsiyada yo'qotish indeksini kamaytirishga kafolat bermaydi. Buning oldini olish uchun Nyuton metodi tenglamasi odatda quyidagicha o'zgartiriladi:

$$w^{(i+1)} = w^{(i)} - (H^{(i)-1} \cdot g^{(i)})\eta$$

uchun $i = 0, 1, \dots$

Trening darajasi, η , qat'iy qiymatga o'rnatilishi yoki chiziqni minimallashtirish orqali topilishi mumkin. Vektor $d^{(i)} = H^{(i-1)} \cdot g^{(i)}$ endi Nyutonning o'qitish yo'nalishi deb ataladi. Quyidagi rasmda Nyuton usuli bilan o'qitish jarayonining holat diagrammasi tasvirlangan. Parametrlar birinchi navbatda o'quv yo'nalishini, keyin esa mos keladigan mashg'ulot tezligini olish orqali yaxshilanadi.

Biroq, Nyuton usulining qiyinligi shundaki, Hessian va uning teskarisini aniq baholash hisoblash nuqtai nazaridan juda qimmat.

Konjugat gradienti (CG):

Konjugat gradient usulini gradient tushishi va Nyuton usuli o'rtasidagi oraliq narsa deb hisoblash mumkin. Bu gradient tushishi bilan bog'liq odatda sekin konvergentsiyani tezlashtirishga undaydi. Bu usul, shuningdek, Nyuton usuli talab qilganidek, Hessian matritsasini saqlash, baholash va inversiya bilan bog'liq bo'lgan ma'lumot talablaridan qochadi. Konjugat gradient o'qitish algoritmidagi qidiruv konjugat yo'nalishlari bilan birga amalga oshiriladi. Ular odatda gradient tushish yo'nalishlariga qaraganda tezroq konvergentsiyani hosil qiladi. Ushbu trening yo'nalishlari Hessian matritsasi bilan bog'liq. Trening yo'nalishi vektorini d belgilaymiz. Keyin, boshlang'ich parametr vektoridan boshlab $w(0)$ va boshlang'ich ta'lim yo'nalishi vektori $d^{(0)} = -g^{(0)}$, konjugat gradient usuli o'qitish yo'nalishlari ketma-ketligini quyidagicha tuzadi:

$$d^{(i+1)} = g^{(i+1)} + d^{(i)} \cdot \gamma^{(i)},$$

uchun $i = 0, 1, \dots$

Bu yerga γ konjugat parametr deb ataladi va uni hisoblashning turli usullari mavjud. Eng ko'p ishlatiladigan ikkitasi Fletcher va Reeves va Polak va Ribiere tufayli. Barcha konjugat gradient algoritmlari uchun o'quv yo'nalishi vaqti-vaqti bilan gradientning salbiy tomoniga qayta o'rnatiladi. Keyin parametrlar quyidagi ifodaga muvofiq yaxshilanadi.

$$w^{(i+1)} = w^{(i)} + d^{(i)} \cdot \eta^{(i)}$$

uchun $i = 0, 1, \dots$

Trening darajasi, η , odatda chiziqni minimallashtirish orqali topiladi.

Ushbu usul neyron tarmoqlarni o'qitishda gradient tushishdan ko'ra samaraliroq ekanligini isbotladi. Hessian matritsasini talab qilmagani uchun konjugat gradient ham keng neyron tarmoqlar bilan yaxshi ishlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Naim o'g'li M. D., Shokir o'g'li B. Z. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ С УЧИТЕЛЕМ //Новости образования: исследование в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 9. – С. 1260-1264.

2. Naim o'g'li M. D., Xasan o'g'li A. M. CLASSIFICATION OF CRISP-DM METHODOLOGY IN DATA ANALYSIS //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2023. – Т. 2. – №. 19. – С. 220-222.

3. Javlon X., Obid ogli S. J. Классификатор движения рук с использованием биомиметического распознавания образов с помощью сверточных нейронных сетей с методом динамического порога для извлечения движения с использованием датчиков EF //Journal of new century innovations. – 2022. – Т. 19. – №. 6. – С. 352-357.

4. Naim o'g'li M. D., Abdishukur o'g'li S. A. THE NUMPY LIBRARY OF THE PYTHON PROGRAMMING LANGUAGE IS AN OPTIMAL SOLUTION FOR WORKING WITH ARRAYS //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 195-197.

5. Naim o'g'li M. D., Baxtiyor o'g'li E. S. DATA SCIENCE METHODOLOGY IN LEARNING PROGRAMMING //JOURNAL OF INNOVATIONS IN

SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – T. 2. – №. 13. – C. 207-210.

6. Amanbayevna A. S., Naim o'g'li M. D. GEOMETRIC MODELING AND VISUALIZATION OF SELF-SIMILAR STRUCTURES BASED ON FRACTAL THEORY //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – T. 2. – №. 13. – C. 187-188.

7. Naim o'g'li M. D., Baxtiyor o'g'li E. S. KATTA HAJMDAGI MA'LUMOTLARINI TAHLIL QILISHDA CRISP-DM USULLARINI QO'LLASH //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – T. 2. – №. 13. – C. 211-216.

8. Baxtiyor o'g'li E. S., Naim o'g'li M. D. YAGONA INTERAKTIV DAVLAT XIZMATLARI PORTALNING TRANSPORT BO'LIMINI IDF0, DFD VA IDF3 SATANDART DIAGRAMMARI YORDAMIDA YARATILGAN LOYIHASI //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – T. 2. – №. 13. – C. 198-206.

9. Doston M., Abdulatif S. SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI VA ULARNI SOHALARDA QO'LLANILISHI //Educational Research in Universal Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 5. – C. 144-147.

10. Muxtorov D., Burxonova Z. ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАТИКИ //Молодые ученые. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 54-56.

11. MU Xujayevich, MA Isoqulovich. INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DARSLARIDA TOPSHIRIQLARNI BAJARISHNI RAQAMLI TIZIMGA O'TKAZISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 694-696.

AHOLI ISTE'MOL DARAJASI SAMARADORLIGINI IQTISODIY STATISTIK BAHOLASH

G'aybullayev Sarvar

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi aholisining iste'mol qobiliyati, yillar davomida harid va iste'mol salohiyatidagi o'zgarishlar, aholi yurmush darajasiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar, xorijiy valyutaning milliy valyutaga bo'lgan ta'siri, urbanizatsiya va shaharlashish darajasi, yosh qatlamlari bo'yicha iste'mol samaradorligini aniqlash ustida ish olib borilgan.

Kalit so'zlar: Hausman va Breusch Pagan testlari, Fisher mezoni, Iste'mol quvvati, oziq-ovqat havfsizligi, POLS, FDE, FEE, REE modellar.

Iste'mol savatchasi mamlakat aholisining sog'ligini saqlashga imkon beradigan demografik holatning ijobiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Havfsiz oziqlanish hayot davomiyligini uzaytiradi, bolalarning barkamol o'sishi va rivojlanishiga yordam beradi, ko'pgina kasalliklarning oldini oladi, shu orqali millat salomatligini ta'minlaydi. Butun dunyoda sun'iy mahsulotlarni ishlab chiqarish kundan-kunga

ko'payib borayotgan, bugungi kunda oziq-ovqat havfsizligi ustidan nazoratni susaytirishga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Mamlakatning oziq-ovqat havfsizligi-jismoniy talablar darajasida aholi salomatligi holatiga havf solmasdan aholini muhim iste'mol mahsulotlari bilan uzluksiz ta'minlash imkoniyati kafolatlangan ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy holatdir.

Boshqacha qilib aytganda, hozirgi yashayotgan va kelajakda tug'iladigan avlod uchun havf tug'dirmaydigan oziq-ovqat havfsiz hisoblanadi, Shu bois, bugungi kunda mahsulot sifatini nazorat qilishning obyektivligi o'z navbatida butun insoniyat salomatligi uchun havfsizligini kafolatlagani bois, mazkur soha bilan bog'liq muammolarga yuzaki qarab bo'lmaydi.

Bizning tadqiqot mavzuumizni chuqur ochib berish, sohadagi muammolarni ochib berish, zarur takliflar bildirish, O'zbekiston Respublikasining qonunchilik hujjatlarini tahlil qilishni taqozo etadi. "Aholining Sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 17-moddasida fuqarolar davlat boshqaruvi organlaridan, mahalliy davlat hokimiyati organlaridan, shuningdek davlat sanitariya nazoratini amalga oshiruvchi organlardan sanitariya-epidemiologik vaziyat va insonning yashash muhiti holati, yuridik shaxslardan va yakka tartibdagi tadbirkorlardan mahsulotning, shuningdek bajarilayotgan ishlar va ko'rsatilayotgan xizmatlarning xavfsizligi hamda sifati to'g'risida axborot olish huquqida ega ekanligi belgilangan. Bundan kelib chiqadiki, har bir fuqaro o'zi iste'mol qiladigan mahsulotning havfsizlik talablariga qanchalik javob berishi haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lishga huquqlidir.

Shuningdek qonunchiligimizda, "Oziq-ovqat mahsulotining havfsizligi" tushunchasiga ta'rif berilgan: "Oziq-ovqat mahsulotining havfsizligi "Oziq-ovqat mahsulotining sanitariya, veterinariya, veterinariya-sanitariya, fitosanitariya qoidalari va normalariga mosligi", ko'rinib turganidek, ta'rifda havfsizlik uchun talab aynan ko'rsatilmagan boshqa normativ-hujjatlarga havola qilingan. Mahsulotning sifati va xavfsizligini ta'minlaydigan talablar majburiy bo'lib, u qonun yoki boshqa normativ hujjat belgilangan tartibda o'rnatiladi.

Edward Anderson fikriga asosan aholi iste'mol darajasiga quyidagi ko'rsatkichlar kuchli ta'sir qiladi:

- iste'mol narxlar indeksi;
- ta'lim yili;
- korruptsiya darajasi;
- soliq siyosati;
- davlatning ijtimoiy ta'minoti;
- bozor iqtisodiyoti rivojlanganligi.

Ushbu ko'rsatkichlar davlatlardagi Jini koeffitsientini o'zgarishini ifodalaydi.

Diana K.L. Ngo tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda aholining iste'moli darajasi nafaqat eng kam oylik ish haqi, aholi daromadlariga bog'liqligi, balkim toza ichimlik suvi, elektr energiyasi, tabiiy gaz, internet tezligi hamda aholining qishloq va shahar joylarda yashashi kuchliroq ta'sir ko'rsatishini Afrika davlatlarining ma'lumotlari asosidagi ishlab chiqilgan modellari isbotlagan.

Respublikada aholi iste'moli darajasini to'liq va har tomonlama tadqiq qilishimiz, modellashtirishimiz uchun yuqoridagi gipotezalar va boshqa ko'plab ilmiy izlanis

hlarga murojaat qilib, dinamika qatorlari yordamida eng kichik kvadratlar usuli (OLS) modeli asosida aholi iste'mol darajasini ekonometrik modellash tiramiz.

Mavjud ma'lumotlardan foydalanib, tenglama hosil qilamiz va korrelyatsiya koeffitsiyenti aniqlaymiz:

Korrelyatsion bog'lanish

Correlation coefficients, using the observations 1 - 21

5% critical value (two-tailed) = 0.4329 for n = 21

istemol_savat_n	AQSH_dollari ni_	
1.0000	0.9013	istemol_savat_n
	1.0000	AQSH_dollari ni_

t(19) = 9.07013, with two-tailed p-value 0.0000

Bundan ko'rinadiki, tanlab olingan omil belgilar va natijaviy belgi o'rtasida to'g'ri kuchli bog'lanish mavjud. Korrelyatsiya koeffitsiyenti 0.90 ga teng ekanligini ko'rishimiz mumkin, bu esa tanlangan omillarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi.

Summary Statistics, using the observations 1 – 21.

Variable	Mean	Median	Minimum	Maximum
istemol_savat_n	868.619	831.000	96.0000	2157.00
AQSH_dollari ni_	2517.10	1511.00	140.000	9507.00
Variable	Std. Dev.	C.V.	Skewness	Ex. kurtosis
istemol_savat_n	577.821	0.665218	0.573992	-0.340205
AQSH_dollari ni_	2685.54	1.06692	1.75733	1.65615

Tuziladigan modelimiz ham eng kichik kvadratlar yordamida yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida tuziladi.

Model 1: OLS, using observations 1-21

Dependent variable: istemol_savat_n

Heteroskedasticity-robust standard errors, variant HC1

	Coefficient	Std. Error	t-ratio	p-value	
const	380.485	76.5755	4.9688	0.00009	***
AQSH_dollarini	0.193928	0.017706	10.9527	<0.00001	***

Mean dependent var	868.6190	S.D. dependent var	577.8207
Sum squared resid	1252855	S.E. of regression	256.7873

R-squared	0.812378	Adjusted R-squared	0.802503
F(1, 19)	119.9612	P-value(F)	1.19e-09
Log-likelihood	-145.2600	Akaike criterion	294.5201
Schwarz criterion	296.6091	Hannan-Quinn	294.9735

P qiymat 0.00009 ga teng 0.5 dan kichik bo'lganligi uchun to'g'ri model. Akaike criterion va Hannan-Quinn natijalari 294.6 atrofida bir xil mu yaxshi.

Tasviriy statistika natijalari esa quyidagicha, 1 - 21kuzatuvlar asosida:

Variable	Mean	Median	Minimum	Maximum
istemol_savat_n	868.619	831.000	96.0000	2157.00
AQSH_dollarini	2517.10	1511.00	140.000	9507.00
Variable	Std. Dev.	C.V.	Skewness	Ex. kurtosis
istemol_savat_n	577.821	0.665218	0.573992	-0.340205
AQSH_dollarini	2685.54	1.06692	1.75733	1.65615

Normal taqsimot qatorlari va Anova testi natijalari quyidagicha natijalarni berdi:

Test for normality

Doornik-Hansen test = 1.59803, with p-value 0.449772

Shapiro-Wilk W = 0.959933, with p-value 0.514771

Lilliefors test = 0.0755418, with p-value $\approx$ 1

Jarque-Bera test = 1.27148, with p-value 0.529543

Anova testi

Analysis of Variance, response = istemol_savat_n, treatment = AQSH_dollarini_:

	Sum of squares	df	Mean square
Treatment	6.67753e+006	20	333877
Residual	0	0	0
Total	6.67753e+006	20	333877

Grand mean = 868.619

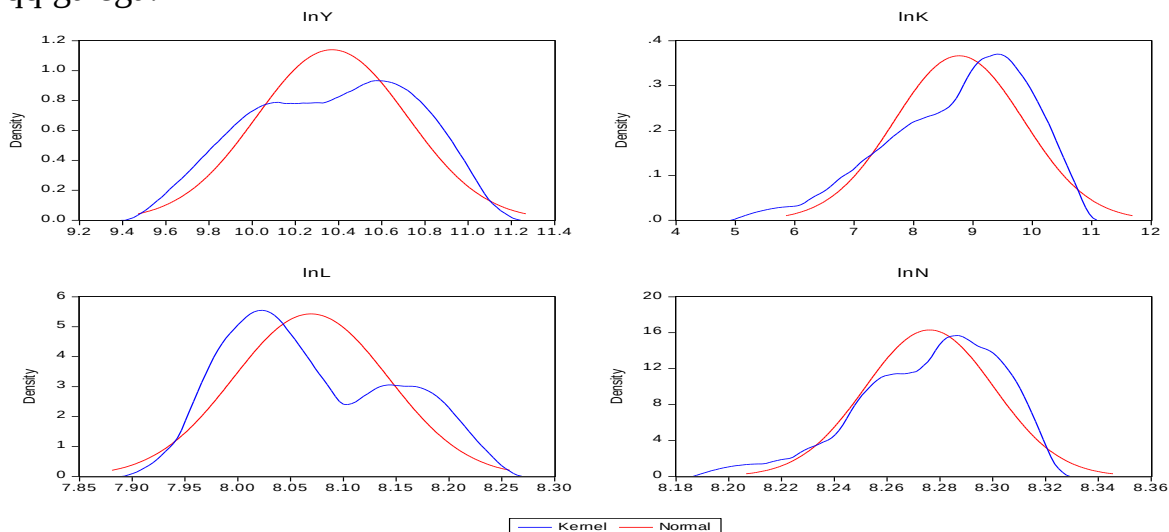
Ushbu modellar ishonchliligi Hausman va Breusch Pagan testlari orqali tekshirilganda model parametrlari va modellarning statistik ahamiyatligi aniqlandi.

Tadqiqotimiz natijasida Breusch Pagan testlari ehtimollik darajasi 0.05 katta ekanligi modelning statistik ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Hausman testi natijalari ham ishlab chiqilgan POLS, FDE, FEE, REE modellarning barchasi parametrlari va statistik ahamiyatligi 95% ishonchli ekanligini tasdiqlaydi.

Tasviriy statistika natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, barcha omillarning standart og'ishlari (Std. Dev.) mos ravishda juda kichik qiymatlarni oldi, ularning xatolari ham kichik qiymatlarni oldi. Uchta omil uchun egrilik koeffitsientlari salbiy, faqat qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan omilning qiymati (lnL) ijobiydir. Bu shuni ko'rsatadiki, 3 omilning chap "dumlari" bu omillarning o'ng "dumlari" dan uzunroqdir. Uch omil (lnY, lnK, lnL) uchun kurtosis (Kurtosis) koeffitsientlari 3 dan kam, ya'ni.

ular yumshoq, faqat omil ($\ln N$) 3 dan katta kurtoz ko'effitsientiga ega va u keskin cho'qqiga ega.

Ko'p o'zgaruvchan modelga kiritilgan barcha omillar normal taqsimotga amal qiladi va bu bizga ushbu omillarni qaram o'zgaruvchi ($\ln Y$) o'rtasidagi kuchli bog'liqlik uchun sinab ko'rish imkoniyatini beradi.

Hisoblangan parametrlaridan foydalanib, biz qo'shimcha Cobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasini tuzamiz.

$$\ln \hat{Y} = \ln(-7.7864) + 0.2589 \ln K + 0.9645 \ln L + 0.9790 \ln N$$

(4.9736) (0.0176) (0.2833) (0.3268)

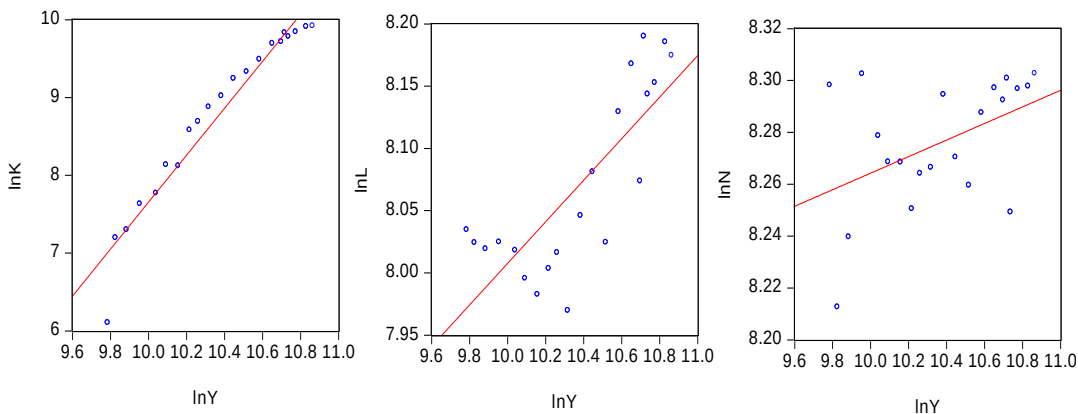
$$F_{\text{pac.}} = 206.9626, R^2 = 0.9733, DW = 1.4921$$

Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funksiyasi natijalarni eksponensiallashtirganimizdan keyin quyidagicha hosil bo'ldi:

$$\hat{Y} = 0.000415 \cdot K^{0.2589} \cdot L^{0.9645} \cdot N^{0.9790}$$

$$F_{\text{pac.}} = 206.9626, R^2 = 0.9733, DW = 1.4921$$

Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligida asosiy mahsulot tannarxining 1% ga oshishi qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining o'rtacha 0,2589% ga o'sishiga olib keladi. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida mehnatning 1 foizga oshishi qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining o'rtacha 0,9645 foizga o'sishiga olib keladi. Ekin maydonlarining 1 foizga oshishi esa qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining o'rtacha 0,9790 foizga oshishiga olib keladi.

Xulosa: oziq-ovqat havfsizligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar davlatning nafaqat agrar sohadagi, balki siyosiy va iqtisodiy yo'nalishdagi faoliyatlari bilan ham bevosita bog'liqdir. 2018-yilda Jahon oziq-ovqat sammitida ushbu iqtisodiy kategoriya tushunchasi birinchi bor taklif qilingan, barqaror oziq-ovqat iste'molini ta'minlash va ishlab chiqarish hajmi, narxlarining o'zgarishini to'ldirish uchun muhim oziq-ovqatlar bo'yicha dunyoda yetarli jamg'armalari doimiy mavjudligini bildiradi. Haqiqatan ham, bugungi kunda yer yuzida aholi soni oshgani sayin, oziq-ovqatga bo'lgan talab ham kuchaymoqda. Bu esa, o'z-o'zidan, oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalarning ko'payishiga sabab bo'ladi. Ana shunday vaziyatda sifatsiz hamda inson sog'lig'iga havf soluvchi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish yoki yetishtirish avj olishi ehtimoldan xoli emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Uchkun S., Dilshod N. PROCESS OF IDENTIFYING THE SIGNIFICANT ACCOUNTS IN THE REVENUE CYCLE //Journal of marketing, business and management. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 32-36.
2. Dilshod N. XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA KORXONALARDA TUSHUMLAR AUDITINI TASHKIL QILISH BOSQICHLARI VA DASTAKLARINI TAKOMILLASHTIRISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 105-110.
3. Najmiddinov D. R., Shodlikov D. E. THE EFFECT OF THE SECRET ECONOMY IN A DAILY LIFE OF THE SOCIETY //Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1A. – C. 56-59.
4. O'G'Li N. D. R., Qizi T. D. Z. MOLIYA BOZORINI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI VA UNGA OID YANGI YONDASHUVLAR //Journal of marketing, business and management. – 2022. – T. 1. – №. 8. – C. 1-4.
5. Gaybulayev Sarvar Uktam ugli, Saitov Sirojiddin, & Davlatboyeva Sojida Oybek qizi. (2022). SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP IS A PLACE TO PROVIDE EMPLOYMENT. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 1(12), 115–119. Retrieved from <http://www.ijournal.uz/index.php/jartes/article/view/358>
6. Akramovich N. A., Sarvar G., Yassim H. THE PLACE OF THE DIGITAL ECONOMY TODAY //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 95-99.
7. G'aybullayev, S. (2022). O'ZBEKISTONDA ISTE'MOL SAVATCHASI HOZIRGI HOLATINI VA UNI SHAKILLANTIRISH YO'NALISHLARI
8. G'aybullayev Sarvar O'ktam o'g'li, Xaydarov Bahrom, & Jarasheva Go'zal Bahodir qizi. (2022). THE ROLE OF THE PRIVATE SECTOR IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 1(12), 287–293. Retrieved from <http://www.ijournal.uz/index.php/jartes/article/view/388>
9. Anorboyeva Durdona Shodiboy qizi, & Sarvar G'aybullayev. (2022). RAQAMLI IQTISODIYOT RIVOJLANISHINING NAZARIY ASOSLARI. *Journal*

of *Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 86–89. Retrieved from <http://ijournal.uz/index.php/jartes/article/view/401>

10. Gaybullayev Sarvar, Saitov Sirojiddin, & Pulatova Mashhura Xushnudbek qizi. (2022). FACTORS AFFECTING LABOR RELATIONS AND ITS WAGE. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 1(12), 125–129. Retrieved from <http://www.ijournal.uz/index.php/jartes/article/view/360>

11. Sarvar G'aybullayev. (2022). THE PLACE OF THE DIGITAL ECONOMY TODAY. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 1(11), 116–126. Retrieved from <http://www.ijournal.uz/index.php/jartes/article/view/313>

12. G'Aybullayev Sarvar O. et al. O 'ZBEKISTONDA ISTE'MOL SAVATCHASI HOZIRGI HOLATINI VA UNI SHAKILLANTIRISH YO 'NALISHLARI //Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 4. – C. 119-125.

13. Sarvar O'ktam o'g G. et al. SYSTEMATIC-SITUATION APPROACH IN MANAGEMENT //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – T. 3. – №. 11. – C. 999-1008.

14. Bahrom X. et al. O'ZBEKISTON VA AQSHNING IQTISODIY MUNOSABATLARI //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – C. 63-69.

STRUCTURE AND PRINCIPLE OF OPERATION OF FULLY CONNECTED NEURAL NETWORKS

Kholmatov Javlon,

Mustafoev Erali Muhiddin o'g'li

Jizzakh branch of National University of Uzbekistan

Sharof Rashidov nomli Samarqand Davlat Universiteti magistranti

javlonxolmatov@jbnuu.uz

Abstract: In this paper, basic concepts are given of the fully connected neural networks, also known as multi-layer perceptrons, are one of the most widely used artificial neural networks in the field of machine learning. They have demonstrated remarkable success in a variety of applications, including image recognition, natural language processing, and predictive analytics. In this thesis, we will explore the structure and principle of operation of fully connected neural networks, highlighting their key components and explaining how they work.

Keywords: fully connected neural networks (FCNN), propagation, optimization algorithms, input layer, hidden layer, activation function.

Introduction: Fully connected neural networks, also known as multi-layer perceptrons, are one of the most widely used artificial neural networks in the field of machine learning. They have demonstrated remarkable success in a variety of applications, including image recognition, natural language processing, and predictive analytics. In this thesis, we will explore the structure and principle of operation of fully

connected neural networks, highlighting their key components and explaining how they work.

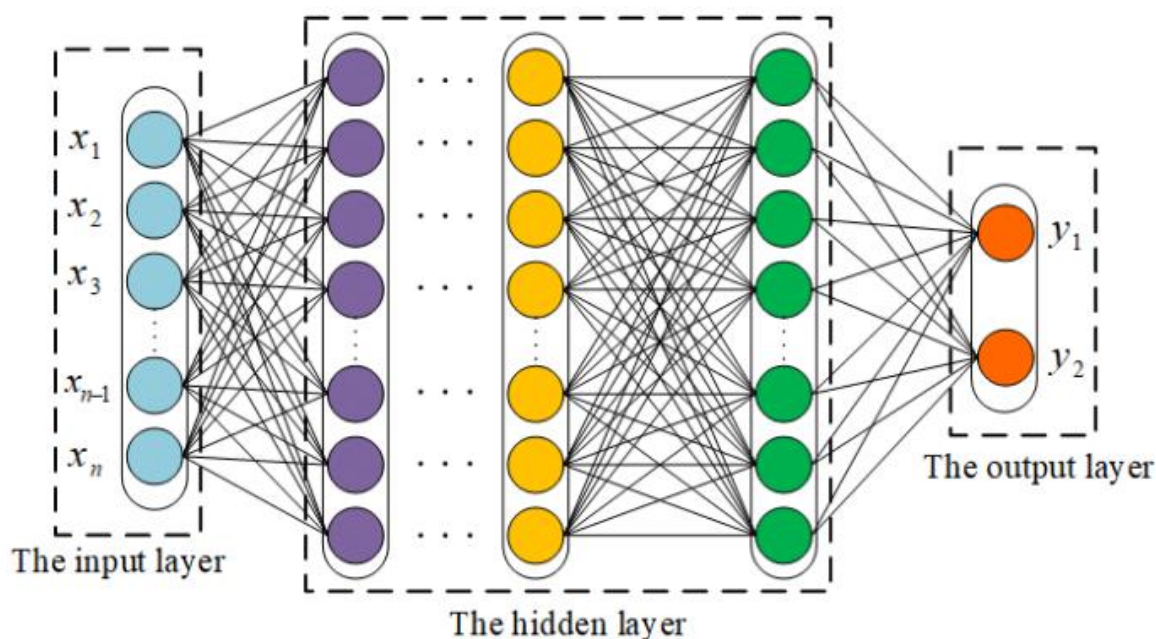

Figure 1. Structure of fully connected neural networks

Structure of Fully Connected Neural Networks: Fully connected neural networks consist of an input layer, one or more hidden layers, and an output layer. Each layer is composed of a set of neurons, also known as nodes, that are fully connected to the neurons in the adjacent layers. The number of neurons in the input layer is determined by the number of features in the input data, while the number of neurons in the output layer is determined by the number of possible output classes. The number of neurons in the hidden layers is usually determined through experimentation and varies depending on the complexity of the problem.

Discussion

Each neuron in a fully connected neural network performs a weighted sum of its inputs, which are the outputs from the neurons in the previous layer. This sum is then passed through an activation function, which introduces non-linearity into the network. The output of the activation function is the output of the neuron, which is then passed as input to the neurons in the next layer.

Applications of Fully Connected Neural Networks: Fully connected neural networks have a wide range of applications, including image recognition, speech recognition, natural language processing, and predictive analytics. They have been used to achieve state-of-the-art results in various benchmark datasets and have been incorporated into a variety of products and services.

For example, in image recognition, fully connected neural networks have been used to classify images into different categories, such as animals, vehicles, and buildings. In speech recognition, they have been used to transcribe spoken words into text. In natural language processing, they have been used to perform sentiment analysis and language translation. In predictive analytics, they have been used to predict customer churn and sales forecasting.

Fully connected neural networks, also known as multi-layer perceptrons (MLPs), are a type of artificial neural network (ANN) in which each neuron in one layer is connected to every neuron in the next layer.

The structure of a fully connected neural network consists of an input layer, one or more hidden layers, and an output layer. Each layer consists of a set of neurons, where each neuron receives input from all the neurons in the previous layer and produces an output that is sent to all the neurons in the next layer. The input layer receives the raw data, while the output layer produces the final output of the network. The hidden layers are intermediate layers that transform the input data into a representation that is suitable for the final output.

The simplest neural network, the perceptron, is a simplified reflection of the work of a biological network consisting of neurons interconnected by dendrites and axons:

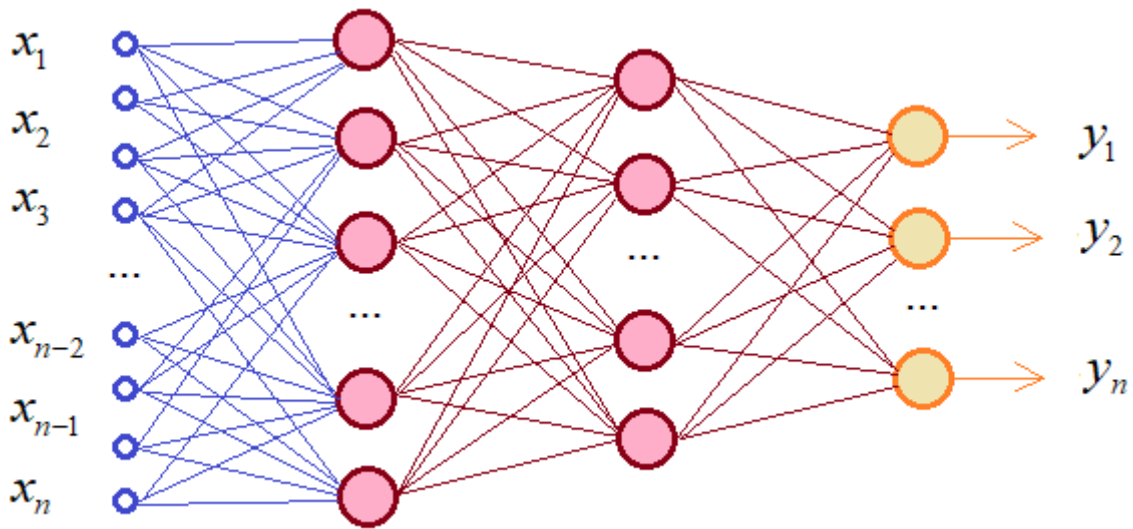

Figure 2. Perceptron - fully connected neural networks

This is a classic example of a fully meshed feedforward network. Here, each neuron of the previous layer is connected to each neuron of the next layer. And the signal propagates from the input layer to the output layer without forming feedback.

Each connection between neurons has a certain weight:

ω_{ij} - from the j -th neuron to the i -th neuron

and, the signal, passing through it, changes its value in accordance with this weight:

$$\omega_{ji} \cdot x_i$$

The neuron itself is an adder of input signals, which then passes the sum through a function $f(x)$ called an activation function. The output value of this function is the output value of the neuron.

In the perceptron concept, the activation functions are chosen as threshold ones:

$$f(x) = \begin{cases} a, & x \geq \lambda \\ b, & x < \lambda \end{cases} \quad (1)$$

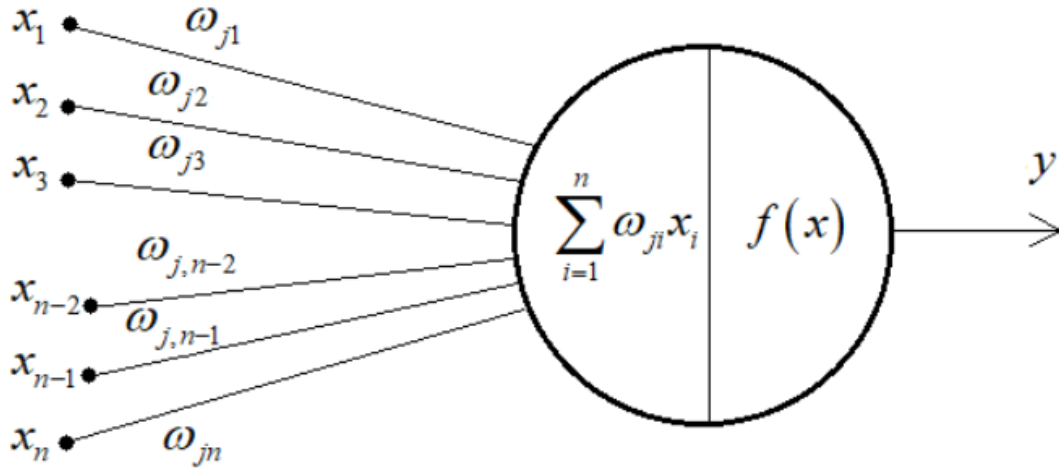

Figure 5. Determination of the values of the next layer

We determine the values of the hidden layer for a neural network with n in the input layer and $m(m < n)$ in the 1st hidden layer as follows:

$$h_{1j} = \sum_{i=1}^n w_{1ji} \cdot x_i, \quad 1 \leq j \leq m, m \in N \quad (2)$$

Where the first hidden layer has now become the input layer. If there are $k(k < m)$ hidden layers, we repeat the above steps k times:

$$h_{tj} = \sum_{i=1}^m w_{tji} \cdot h_{t-1i}, \quad 1 \leq j \leq p, p \in N \quad (3)$$

Where: h_{tj} - values of neurons in t -hidden layer and it consists of p neurons. $2 \leq t \leq k, \quad t, k \in N, w_{tji}$ -certain weight in the t -layer from the j -th neuron to the i -th neuron.

The above formula (3) is also used in the output layer. after that, the activation function (1) is used.

Conclusion

Fully connected neural networks are a powerful tool for solving complex problems in a variety of domains. They have a well-defined structure and operate according to a clear principle, which makes them easy to understand and apply. While they have some limitations, ongoing research continues to address these limitations and push the boundaries of what is possible with fully connected neural networks. Overall, the structure and principle of operation of fully connected neural networks make them an essential tool in the field of machine learning and artificial intelligence.

References:

1. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep learning. MIT press.
2. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. Nature, 521(7553), 436-444.
3. Javlon X. et al. Классификатор движения рук с использованием биомиметического распознавания образов с помощью сверточных нейронных сетей с методом динамического порога для извлечения движения с

использованием датчиков EF //Journal of new century innovations. – 2022. – Т. 19. – №. 6. – С. 352-357.

4. Yusupovich X. J. BEMORLARNING SHIFOKOR YOZGAN RETSEPTI BOYICHA DORILARNI QABUL QILGANLIK DARAJASINI ANIQLASH AVTOMATIK TIZIMNI YARATISH //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2023. – Т. 2. – №. 19. – С. 223-234.

5. Бурнашев В. Ф., Холматов Ж. Ю. МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ МНОГОФАЗНОЙ ФИЛЬТРАЦИИ В НЕФТЯНОМ ПЛАСТЕ ПРИ ЕГО ЗАВОДНЕНИИ //RESEARCH AND EDUCATION. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 137-154.

6. Bultakov Kamoliddin, & Kholmatov Javlon. (2022). HAND MOTION CLASSIFIER USING BIOMIMETIC PATTERN RECOGNITION WITH CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS WITH A DYNAMIC THRESHOLD METHOD FOR MOTION EXTRACTION USING EF SENSORS. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 1(2), 282–285.

7. Юсупович Х. Ж., Эргашев С. Б. Ў. МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИДА АХБОРОТ БИЛАН ИШЛАШ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШИ МОДЕЛИ //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 189-194.

8. Yusupovich, X. J., & Mansur ogli, A. N. (2023). APTEKA-BEMOR-SHIFOKOR AXBOROT TIZIMINI YARATISH KONSEPSIYASI. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(9), 1265-1272.

9. Choryorqulov G‘.H., & Qosimov N.S. (2023). ELEKTRON JADVAL MODELINING TAVSIFLANISHI. PEDAGOGS Jurnali, 30(3), 67–73.

10. Obid o‘g‘ A. S. J. et al. Numpy Library Capabilities. Vectorized Calculation In Numpy Va Type Of Information //Eurasian Research Bulletin. – 2022. – Т. 15. – С. 132-137.

11. Yusupbekov N. et al. EXERGET ANALYSIS OF ENERGY TECHNOLOGICAL INSTALLATIONS //InterConf. – 2021.

12. Ergashev, S. B., & Baxtiyor o‘g‘li, E. S. (2022). DESIGN OF AUTOMATED ENTERPRISE INFORMATION SYSTEMS USING UML DIAGRAMS IN THE CREATION OF APPLICATIONS. Innovative Technologica: Methodical Research Journal, 3(12), 25-33.

13. Tulqinova, Z., & Ergashev, S. (2023). DESIGN OF INFORMATION SYSTEMS. BPMN 2.0 THERMAL POWER STATIONS. Science and innovation, 2(A2), 250-257.

14. Abduvalieva Z., Ergashev S. ALGORITHM FOR CLASSIFYING DOCUMENTS OF A SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL ORGANIZATION USING MACHINE LEARNING METHODS //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2023. – №. Special Issue. – С. 103-111.

15. Amrullayevich K. A., Obid o'g'li S. J. ELEKTRON TALIM MUHITIDA TALABALARDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENTLIKNI

SHAKLLANTIRISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 641-645.

16. Фитратович В. и др. МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МНОГОФАЗНОЙ ФИЛЬТРАЦИИ В НЕФТЕГАЗОВОМ ПЛАСТЕ ПРИ ЕГО ЗАВОДНЕНИИ //INTERNATIONAL CONFERENCES ON LEARNING AND TEACHING. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 520-525.

17. Amrullayevich K. A., Mamatkulovich B. B. TALABALARDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENTSIYASINI SHAKILLANTIRISHDA DIDAKTIK VOSITALARINING METODIK XUSUSIYATLARIDAN FOYDALANISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 645-650.

18. Mamatkulovich B. B. AUTOMATIC STUDENT ATTENDANCE SYSTEM USING FACE RECOGNITION //Next Scientists Conferences. – 2022. – С. 6-22.

19. Mamatkulovich B. B. LIGHTWEIGHT RESIDUAL LAYERS BASED CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS FOR TRAFFIC SIGN RECOGNITION //European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2022. – Т. 2. – №. 05. – С. 88-94.

20. Тавбоев С. А. и др. НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ И ЗАДАЧИ ЦИФРОВОЙ ОБРАБОТКИ И РАСПОЗНАВАНИЯ ИЗОБРАЖЕНИЙ //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 334-339.

21. Abdurahimovich A. A., Kamoliddin o'g'li M. A. SANOQ SISTEMALARIDA VAQT TUSHUNCHASI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 331-334.

22. Tavboyev Sirojiddin Akhbutayevich, Mamaraimov Abror Kamoliddin ugli, and Karshibaev Nizomiddin Abdumalikovich, “Algorithms for Selecting the Contour Lines of Images Based on the Theory of Fuzzy Sets”, TJET, vol. 15, pp. 31–40, Dec. 2022.

23. Naim o'g'li M. D., Shokir o'g'li B. Z. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ С УЧИТЕЛЕМ //Новости образования: исследование в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 9. – С. 1260-1264.

24. Amanbayevna A. S., Naim o'g'li M. D. GEOMETRIC MODELING AND VISUALIZATION OF SELF-SIMILAR STRUCTURES BASED ON FRACTAL THEORY //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 187-188.

РАЗВИТИЕ ТУРИСТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ В МИРЕ И В ОТДЕЛЬНЫХ РЕГИОНАХ

Норбеков Хурсандмурод Уктам угли

Джизакского филиала Национального университета Узбекистана

Аннотация: Экономика многих стран находится в зависимости от сферы обслуживания, а в некоторых странах туристический сектор является основным

видом хозяйственной деятельности. Сказанное особо актуально для стран с особыми географическими и природными данными, где совокупное влияние сферы только растет. Подобный уровень развития и экономики связан не столько с интенсивным развитием туристской инфраструктуры, геополитических процессов и экономической интеграцией стран, сколько с динамикой потребительского спроса. Благополучие людей за последние десятилетия стабильно растет, что непосредственно влияет на число путешественников, которое за последние 15 лет практически удвоилось.

Ключевые слова: международный, ситуации, геополитической, туристов.

Как можно заметить, международный туризм стабильно растет за последние 20 лет. Благодаря научнотехническому росту, геополитической ситуации, а также повышению уровня жизни населения, число международных туристов растет на 2-10% ежегодно. Если в 1990 г. численность туристов составила всего 436 миллионов, то за пять лет количество туристов увеличилось на 74 миллиона, достигнув исторической отметки 510 млн. чел. Динамика роста не наблюдалась только в 2001 г., когда численность туристов сократилась на 2 миллиона, в 2004 г., когда сократилась на 11 млн. чел., и в 2009 г., когда сократилась на 36 млн. чел. За резкими спадами, как можно заметить, следуют резкие подъемы, компенсируя сокращения. В 2010 г. Численность путешественников достигло 949 млн. чел., демонстрируя прирост к 1990 г. на 217%. Сфера туризма стабильно росла и после 2010 г., достигнув исторической отметки в 1 млрд. туристов и путешественников в 2012 г. По прогнозам экспертов Всемирной туристической организации, численность международных туристов достигнет 1,8 млрд. в 2020 г., а через пять лет преодолеет отметку второго миллиарда. Следует отметить, что направление путешествий более чем на 50% составляют развитые регионы. Численность международных туристов по основным регионам следующее:

- Европа – 534 млн. путешественников (51% международных путешествий);
- Азия и Океания – 234 млн. путешественников (23% международных путешествий);
- Америка – 163 млн. путешественников (16% международных путешествий);
- Африка – 51 млн. путешественников (5% международных путешествий);
- Ближний Восток – 53 млн. путешественников (5% международных путешествий) [11].

Европейский регион, как видно, занимает основную долю рынка с 51%, что составляет около 458 млрд. долл. Восточная Азия вместе с Океанским регионом за последние десятилетия увеличивают свою долю в туристском секторе и с 2005 г. занимают более чем 20% рынка, а в 2012 г. 23%, что составляет 234 млн. туристов (или 324 млрд. долл.). Рынок Содружества Независимых Государств (СНГ) в этом контексте резко отстает от лидеров рынка, занимая весьма скромные позиции, учитывая географические, природные и историко-культурные возможности региона. Самой привлекательной для международных туристов страной среди стран бывшего СССР является Российская Федерация, где численность международных туристов за 2013 г.

составила около 30 млн. туристов. Но рост сферы ежегодно составляет 10-15% и, несмотря на то, что сравнивая с аналогичным показателем Китая (30- 35%), резко отстает, по оценкам специалистов Всемирного совета по туризму и путешествиям, в 2015 г. РФ войдет в пятерку лидеров самых привлекательных для туризма и путешествий стран, если сохранит имеющиеся темпы модернизации средств.

Сфера туристического и экскурсионного обслуживания в современном мире постоянно растет. «Сложность управления туристическим бизнесом связана как с многоотраслевым характером производства туристических услуг, так и с многообразием причин, определяющих нестационарность и случайность факторов, влияющих на результаты бизнеса»

Структурные изменения в мировой экономике меняют и структуру занятости населения. Занятость в сфере турсервиса стремительно растет под влиянием трех основных факторов:

- во-первых, масштабы туристского рынка за последние десятилетия стабильно расширяются как горизонтально, так и вертикально, принимая глобальное значение;
- во-вторых, научно-техническое развитие находит свое применение также в других отраслях экономики. Появления роботов и высокотехнологических оборудований стали причиной сокращений рабочих мест во многих отраслях. Сфера туризма характеризуется высокой зависимостью кадров, следовательно, расширение отрасли только увеличивает спрос на трудовые услуги, что и влияет на миграцию рабочих;
- в-третьих, сфера считается привлекательной и перспективной, по вышеперечисленным причинам, что и влияет на уровень предложения рынка труда.

Список литературы:

1. Xaydarov B., Saitov S. Raqamli iqtisodiyot tushunchasi va afzalliklari //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 634-635.
2. Nizametdinov A., Ahmedova H. Elektron ta 'lim metodologiyasi rivojlantirishning usullari //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 29-31.
3. Rashidov A., Ernafas o'g'li S. K. MAMLAKATIMIZDA ISHSIZLIK SABABLARINI O 'RGANISH VA TAHLIL QILISH //IQRO JURNALI. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 284-288.
4. Abror Ro'zimurod o'g R. et al. RESURSLAR YETISHMAYDIGAN HUDUDNING INVESTITSION JOZIBADORLIGINI SHAKLLANTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI //O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – Т. 2. – №. 14. – С. 290-298..
5. Asliddin Toshboyev Kumakovich, [29.04.2023 15:22] Furqatov S., Toshboyev A. AMIR TEMURNING MAMLAKAT OBODONCHILIGI

BORASIDAGI FAOLIYATI HAQIDA //Журнал истории и общества. – 2021. – №. 2.

6. ўқувчиларда креатив фикрлашни шакллантириш ва ривожлантириш. Таълим ва инновацион тадқиқотлар образование и инновационные исследования education and innovative research №7, 2022 июль 303-307 betlar, Yu.Azimov

7. Xosilmurodov Islom, Kalandarov Mexroj Abu Nasr Farobiy Falsafasida axloq masalasi. Pedagog respublika ilmiy jurnali. 2023.04.15. 434-437b

8. Islam Hasilmurodov. SOCIO-PHILOSOPHICAL IMPORTANCE OF THE SCIENTIFIC WAY OF THINKING. WEB OF SCIENTIST: INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH JOURNAL. 2022. Noyabr. 138-147b.

THE PROBLEM OF OVERFITTING IN MACHINE LEARNING AND ITS SOLUTIONS

Yarmatov Sherzodjon Shokir o'g'li

Abstract: Currently, solving the problem of overfitting is an urgent issue when evaluating objects based on machine learning. Overfitting and underfitting problems are analyzed in this research work. The causes of these problems and ways to prevent them are studied. It is proposed to solve the problem of overfitting using Lasso and Ridge algorithms.

Keywords: Regularization, Cross-validation, Model complexity, Overfitting, Underfitting, Lasso, Ridge, feature.

If there is a need to evaluate objects in the memory of machine learning models, it is necessary to process the data needed to train the model. Data set preparation for real estate valuation is an important step in developing accurate and reliable predictive models. By carefully selecting and cleaning data, normalizing it, handling missing data and outliers, and selecting relevant features, models can be developed that are more accurate, robust, and generalizable to new data.

After processing the initial data, it is appropriate to apply Lasso and Ridge regularization algorithms. These algorithms help improve the performance of a linear regression model by reducing the effects of overfitting. Regularization methods control the magnitude of the coefficients and prevent the model from fitting too closely to the training data. This results in a more generalized model that performs better on new, unseen data.

The lasso regularization algorithm can identify the most important features to help evaluate real estate. By penalizing some model coefficients to zero, Lasso effectively removes less important features from the model. This results in a more efficient model that is easier to interpret.

Preparing data sets for Machine Learning models for real estate valuation can involve several steps, including:

Overfitting and underfitting

Overfitting and underfitting are common problems in machine learning that can occur during the model training phase. Overfitting occurs when a model fits the training data too well, leading to poor generalization to new, unseen data. This can happen when the model is too complex or has too many features relative to the size of the training set. On the other hand, underfitting occurs when the model is not sophisticated enough to capture the underlying patterns in the data, resulting in poor performance on the training and test sets. Figure 1 illustrates how this problem is represented in a regression line [1].

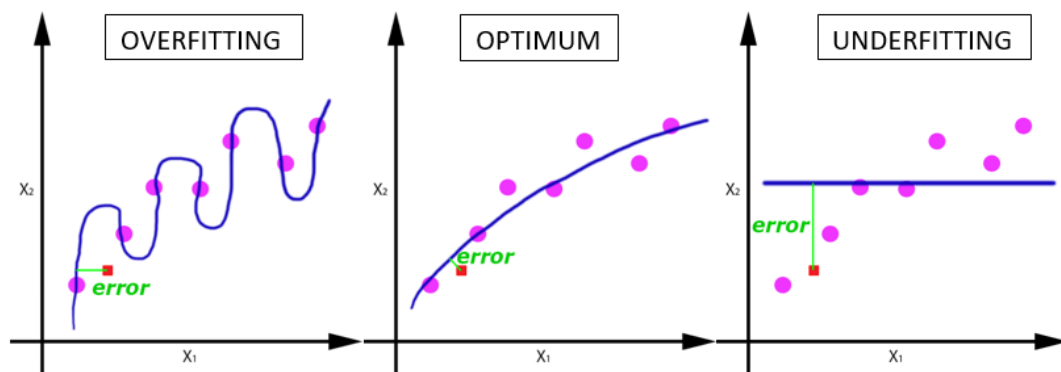

Figure 1. Graphic representation of overfitting and underfitting

Several steps can be taken during model training to eliminate overfitting and underfitting, including:

Regularization: Regularization involves adding a penalty term to the model's cost function, which prevents the model from fitting too closely to the training data. This helps prevent overfitting and improve generalization of new information [1,2].

Cross-validation: Cross-validation involves dividing the data into training and validation sets and using the validation set to evaluate the performance of the model during training. This helps to identify overfits and underfits and helps in the selection of hyperparameters.

Model complexity: Choosing the right level of model complexity is important to avoid redundancy and inconsistency. Very complex models can fit the training data, while very simple models can fit the data. It is important to strike a balance between model complexity and model performance in the validation set [2].

Early Termination: Early termination involves stopping the training process when the performance on the validation set begins to deteriorate, instead of continuing until the model is fully trained. This helps prevent overfitting and improve generalization of new information.

Lasso and Ridge

Lasso and Ridge are two popular regularization techniques that can be used to prevent overfitting in linear regression models used for real estate appraisals.

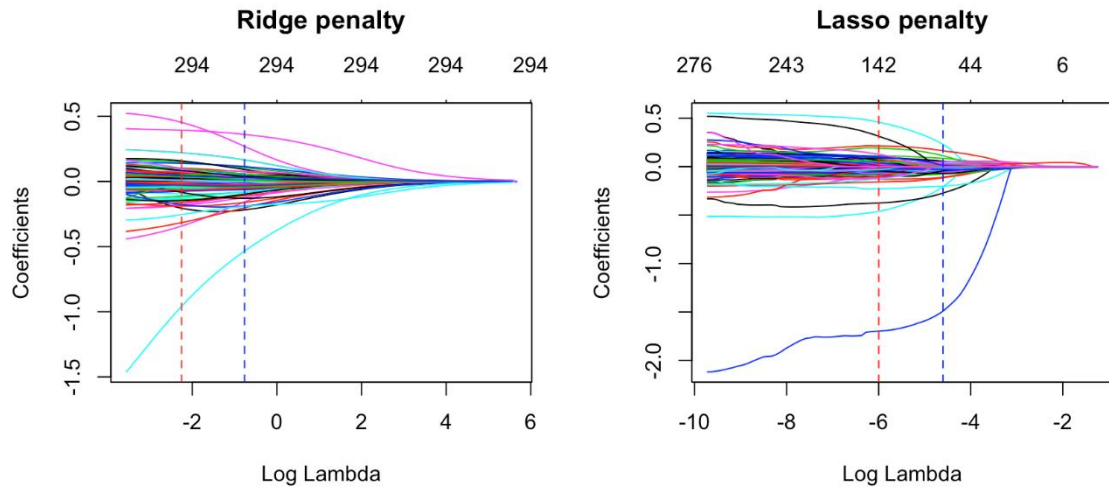

Figure 2. A graphical representation of Lasso and Ridge

Lasso adds a penalty term to the linear regression cost function that is proportional to the absolute value of the sum of the model coefficients. This has the effect of reducing the coefficients of less significant features to zero, effectively removing them from the model. Formula (3) is the Lasso regulatory cost function [3].

$$L_{lasso} = \arg \min_{\hat{\beta}} (\|Y - \beta X\|^2 + \lambda \|\beta\|_1) \quad (1)$$

λ - regulatory parameter that controls the strength of the penalty period.

β is a vector of model coefficients.

Lasso regularization can be useful for feature selection because it helps identify the most important features for predicting house prices.

Ridge adds a penalty term to the linear regression cost function that is proportional to the sum of the squares of the model coefficients [4]. Ridge regulatory cost function formula:

$$L_{ridge} = \arg \min_{\hat{\beta}} (\|Y - \beta X\|^2 + \lambda \|\beta\|_2^2) \quad (2)$$

λ - regulatory parameter that controls the strength of the penalty period.

β is a vector of model coefficients.

This has the effect of reducing the odds to zero, but does not set the odds to zero. Ridge regularization can be useful for reducing the effects of multicollinearity in a data set where some features may be highly correlated with each other by reducing the influence of individual features on the model [5].

Lasso and Ridge regularization methods can be used in conjunction with linear regression models for real estate valuation. The choice of these two methods will depend on the characteristics of the data set and the goals of the analysis. For example, Lasso may be more appropriate if feature selection is a priority, and Ridge if multicollinearity is a concern. In practice, a combination of Lasso and Ridge regularization methods can also be used to strike a balance between feature selection and multicollinearity reduction.

A real estate dataset was selected to test the Lasso and Ridge algorithms and a model was developed (Figure 3).

index	price	bedrooms	bathrooms	sqft_living	sqft_lot	floors	view	condition	sqft_above	sqft_basement	yr_built	statezip
0	313000.0	3.0	1.5	1340	7912	1.5	0	3	1340	0	1955	WA 98133
1	2384000.0	5.0	2.5	3650	9050	2.0	4	5	3370	280	1921	WA 98119
2	342000.0	3.0	2.0	1930	11947	1.0	0	4	1930	0	1966	WA 98042
3	420000.0	3.0	2.25	2000	8030	1.0	0	4	1000	1000	1963	WA 98008
4	550000.0	4.0	2.5	1940	10500	1.0	0	4	1140	800	1976	WA 98052

Figure 3. Real estate data collection dataset

When used in conjunction with linear regression models for real estate valuation, the accuracy was 70% for the Lasso algorithm and 72% for the Ridge algorithm. It was found that the efficiency of the developed model has increased significantly.

In general, the use of Lasso and Ridge regularization algorithms can improve the accuracy and interpretability of a linear regression model. By reducing overfitting, identifying important features, and providing a more reasonable model, regularization techniques provide valuable insights into the data and improve the performance of the predictive model.

References:

1. YR Zhang, A. Haghani, "A gradient boosting method to improve travel time prediction". Transportation Research Part C: Emerging Technologies, 58, 308–324. 2015. <https://doi.org/10.1016/j.trc.2015.02.019>.
2. G. Naga Satish, Ch. V. Raghavendran, MDSugnana Rao, Ch. Srinivasulu, "House Price Prediction Using Machine Learning", International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE), Volume-8 Issue-9, 2019.
3. Atharva Chouthai, Mohammed Athar Rangila, Sanved Amate, Prayag Adhikari, Vijay Kukre, "House Price Prediction Using Machine Learning", International Research Journal of Engineering and Technology(IRJET), Vol:06 Issue: 03, 2019.
4. Y. Zhong, C. Zhou, C. Huang, L. Wang, B. Yang, (2009). "Support vector regression for prediction of housing values". IEEE Computer Society, International Conference on Computational Intelligence and Security. pp. 61–65. 2009.
5. Bindu Sivasankar, P. Arun, Ashok, Gouri Madhu, S. Fousia, "House Price Prediction", International Journal of Computer Science and Engineering(IJCSE), Vol: 8 Issue: 7, 2020.

ПРИЛОЖЕНИЯ МАТЕМАТИКИ В ХИМИИ

к.т.н., доц. Ходиев Шухрат Ильхамович

Национальный Университет Узбекистана, Узбекистан

aaaaa20@rambler.ru

Аннотация: показано применение некоторых разделов математики в решении химических задач. Рассмотрены химические приложения стереометрии, теории симметрии, дифференциальных уравнений и теории графов. Они дают определённое представление о задачах, решаемых химиками с

помощью математики, и ограничениях, которые химия накладывает на применяемую в ней математику.

Ключевые слова: приложения математики, математическая химия, дифференциальные уравнения, симметрия, структуры, теория графов.

Введение. Химические приложения математики разнообразны [1]. Математика для химиков это инструмент решения многих химических задач. Например, функциональный анализ и теория групп широко применяются в квантовой химии, теория вероятностей составляет основу статистической термодинамики, теория графов используется в органической химии для предсказания свойств сложных органических молекул, дифференциальные уравнения – основной инструмент химической кинетики, методы топологии и дифференциальной геометрии применяются в химической термодинамике.

Основная часть. Выражение «математическая химия» прочно вошло в лексикон химиков. В работе [1] рассказывается об использовании математики для решения химических задач, об ограничениях, накладываемые законами химии на математические уравнения. В соответствии с ними рассмотрим некоторые интересные нам приложения математики.

Геометрия в химии. Геометрические идеи в химии возникают в синтетических и расчётных задачах. В задачах первого типа ищут оптимальные пути синтеза молекул, имеющих заданную геометрическую форму. Искусство синтеза новых молекул позволяет создать любую, структуру. Расчётные же методы геометрии используются широко в химии при анализе расположения атомов в молекулах или упаковки отдельных частиц (молекул, атомов и ионов) в более крупных. Отмечают, что в подобных задачах требуется умение решать плоские фигуры – треугольники и многоугольники – и знание выражений для объёмов различных тел.

Симметрия в химии. Симметрия как очень распространённое явление в химии помогает, например, в установлении структуры. Практически все известные молекулы либо сами обладают симметрией какого-либо рода, либо содержат симметричные фрагменты. Как пример, из всех многочисленных применений теории симметрии в химии отметим применение симметрии в определении структуры вещества, если известна его молекулярная формула.

Дифференциальные уравнения в химии. Математические уравнения и методы, используемые в химии, имеют дело не с абстрактными величинами, а с конкретными свойствами атомов и молекул, которые подчиняются естественным природным ограничениям. Иногда эти ограничения бывают довольно жёсткими и приводят к резкому сужению числа возможных решений математических уравнений.

Химия изучает свойства веществ и их зависимость от условий – температуры, давления, концентрации. Как известно, основной способ исследования функции – анализ её производной. Некоторые законы химии имеют дело с производными и устанавливают правила, по которым можно рассчитать производные и найти искомые функции. В первую очередь это касается химической кинетики – науки о скоростях и механизмах химических

реакций. Скорость химической реакции показывает, насколько быстро увеличивается количество продуктов реакции и уменьшается количество исходных веществ (реагентов). Она обычно определяется как производная от концентрации продуктов по времени [2].

Колебательные химические реакции. Теория устойчивости дифференциальных уравнений – одна из тех областей математики, на которые химия оказала влияние. Исследуя механизмы подобных реакций узнали много о разнообразном поведении решений дифференциальных уравнений и их зависимости от параметров уравнения [1,2]. Все неустойчивые химические реакции включают автокаталитические стадии. В них продукт реакции сам является катализатором: чем больше образуется продукта, тем быстрее идёт реакция. От качественного анализа систем дифференциальных уравнений переходят к численному эксперименту, который показывает, насколько параметры системы дифференциальных уравнений могут влиять на её устойчивость к начальным условиям.

Теория графов в химии. Изучение связи свойств веществ с их строением – одна из основных задач химии. Было установлено, что свойства вещества зависят не только от его состава (молекулярной формулы), но и от того, в каком порядке связаны между собой атомы в молекуле. Идея о том, что порядок соединения атомов имеет ключевое значение для свойств вещества, оказалась очень плодотворной. На ней основано представление молекул с помощью графов, в которых атомы играют роль вершин, а химические связи между ними – рёбер, соединяющих вершины. Конкретные приложения приведённых разделов математики можно посмотреть в работе [1].

Использованная литература:

1. Ерёмин В. В. Математика в химии. – 2-е изд., испр. – М.: МЦНМО, 2016. – 64 с.
2. Яблонский Г. С., Быков В. И., Горбань А. Н. Кинетические модели каталитических реакций. – Новосибирск: Наука, 1983. – С. 355.
3. Спивак С.И., Исмаилова А.С., Гибасева Р.А. Теоретико-графовый метод анализа информативности кинетических экспериментов при определении параметров // Вестник Башкирского университета. 2014. Т.19. №4. –С.1126–1130.

SOLIQ AMALIYOTIGA INNOVATSION AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARINI JORIY ETISH SAMARALARI: ILK YAKUNLAR VA ISTIQBOLLAR

**i.f.d., prof. Kuziyeva Nargiza Ramazonovna,
Oymatova Gulnura Mirjamolovna**
Toshkent Moliya Instituti,
Toshkent Moliya Instituti magistranti
1989gulinur1989@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada soliqlarni hisoblash va to‘lash jarayonlarini avtomatlashtirish bo‘yicha mamlakatimizda va butun dunyoda erishilgan so‘ngi yutuqlar qisqacha bayon etiladi va eng ilg‘or raqamli texnologiyalardan foydalanish amaliyotlari ko‘rib chiqiladi.

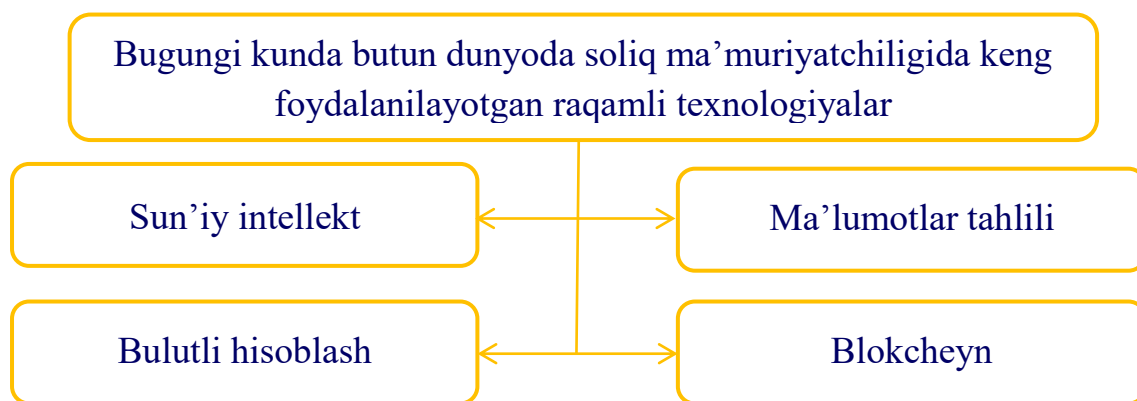
Kalit so‘zlar: Raqamli texnologiyalar, soliq ma‘muriyatchiligi, sun‘iy intellekt, mashinaviy o‘rganish, blokcheyn.

Hozirgi raqamli texnologiyalar asrida butun dunyoda iqtisodiyotning deyarli barcha yo‘nilshilari bo‘yicha kompyuterlashtirish ishlari jadal bormoqda. Mana shunday yo‘nalishlardan biri soliqqa tortish tizimidir. O‘zbekistonda soliq ma‘muriyatchiligini raqamlashtirish sohasida faol siyosat olib borilib, soliqlarni hisoblash va to‘lashni avtomatlashtirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Soliq ma‘muriyatchiligining raqamli rivojlanishi soliq to‘lashdan bo‘yin tovlashga qarshi samarali kurash olib borish, soliq qonunchiligiga amal qilish darajasini oshiradi va ma‘muriy xarajatlarni minimallashtirish hisobiga davlat moliyasining barqarorligiga hissa qo‘shadi. Biznes nuqtai nazaridan, soliqlarni hisoblash va to‘lash jarayonlarini raqamlashtirish kompaniyalardagi boshqarish jarayonlarining shaffofligini oshiradi, qonunchilikka rioya qilish bilan bog‘liq biznes yuritish xarajatlari va soliq javobgarligiga tortilish xavfini kamaytiradi.

Soliq munosabatlari sohasidagi raqamlashtirish nafaqat soliq ma‘muriyatchiligi tizimini va soliqlarni to‘lash mexanizmlarini takomillashtirish, balki soliq tizimining o‘zini va umuman butun iqtisodiyot bo‘ylab raqamlashtirish ta’sir ko‘rsatadigan har qanday tadbirkorlik amaliyotini o‘zgartirishni ham talab qiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimida soliqlarning juda muhim rol o‘ynashini hisobga olsak, keng ko‘lamli raqamlashtirish sezilarli o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin va uning oqibatlarini oldindan aniq aytish doim ham oson emas.

Soliq idoralari yaqin-yaqinga qadar qog‘ozda va ba‘zan elektron shaklda taqdim etilgan hujjatlar va hisobotlarga tayangan davr OECD tomonidan “Tax Administration 2.0” deb nomlangan bo‘lsa, 2020-yildan boshlab “Tax Administration 3.0” – 3-soliq ma‘muriyatchiligi, ya’ni soliq ma‘muriyatchiligida raqamli texnologiyalardan keng foydalanish davri boshlandi. (1-rasm)

1-rasm. Soliq ma‘muriyatchiligida foydalanilayotgan raqamli texnologiyalar

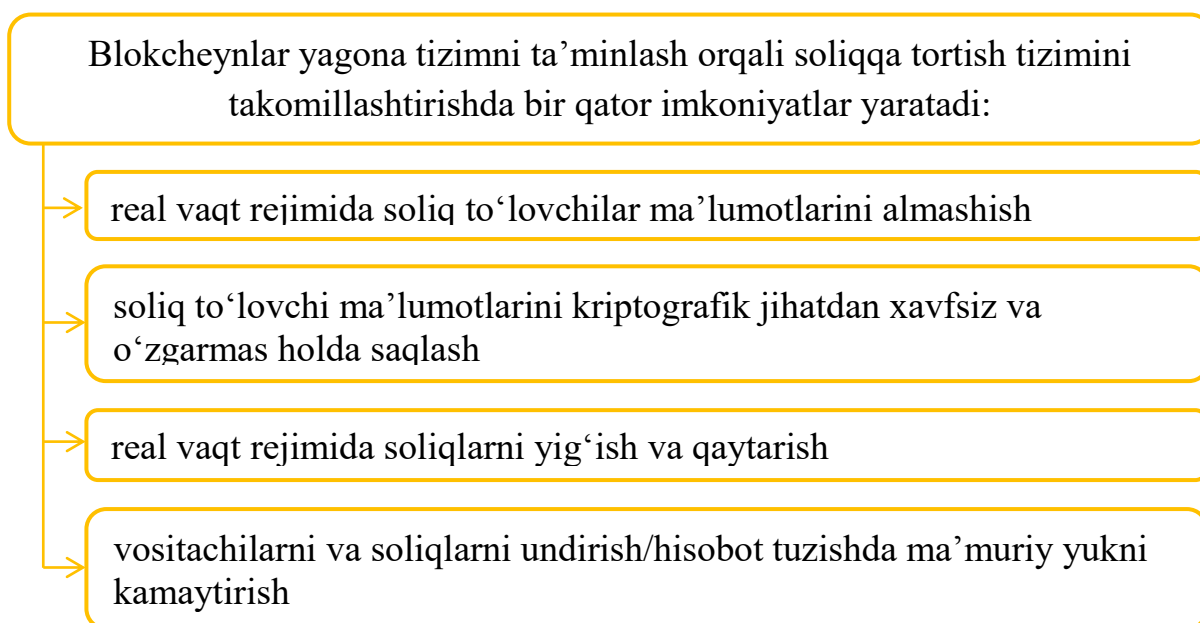
Sun‘iy intellekt va jarayonlarni avtomatlashtirish soliq organlariga ma‘lumotlarni kiritish, hujjatlarni qayta ishlash va hatto qaror qabul qilish kabi keng ko‘lamli

vazifalarni avtomatlashtirishga yordam beradi, soliq ma'murlari yukini kamaytirib, soliqqa oid vazifalarni bajarish tezligi va aniqligini oshiradi.

Ma'lumotlar tahlili, xususan biznes-tahlil soliq idoralariga huquqbuzar soliq to'lovchilarni aniqlash va tegishli choralarni ko'rishga, soliq to'lovchilarning xatti-harakatlaridagi tendensiyalar va qonuniyatlarni aniqlab, soliq nazorati bo'yicha mos strategiyalarni ishlab chiqishda yordam beradi.

Bulutli tizimlar soliq organlarining zarur ma'lumotlarga oson va xavfsiz kirishi va almashishini ta'minlab, to'g'ri qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Blokcheyn texnologiyasi soliq organlariga yanada xavfsiz soliq tizimini yaratishga, turli soliq organlari o'rtasida soliq ma'lumotlarini samarali almashish, hamkorlikni yaxshilash va ma'lumotlar yo'qolishi yoki korrupsiya xavfini kamaytirish uchun ishlatilishi mumkin [3]. (2-rasm)

2-rasm. Blokcheyn orqali soliqqa tortish tizimini takomillashtirish

Agar innovatsion axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishning jahon amaliyotiga nazar tashlaydigan bo'lsak bu borada juda ko'p davlatlarning katta muvaffaqiyatga erishganini ko'rishimiz mumkin. Masalan, Braziliya hukumatning uchta darajasidagi (federal, shtat va mahalliy) soliq nazorati organlari o'rtasida soliq to'lovchi/individual reestrigan (cpf) ma'lumotlarni almashish uchun "bcpf" deb nomlangan blokcheynga asoslangan tizimni ishga tushirgan.

Xitoyda ham blokcheyn yordamida almashadigan elektron hisobvara-faktura joriy qilingan. Uning maqsadi soliq to'lovchilar uchun oshkorlikni ta'minlash, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, ijtimoiy resurslarni tejash, hisobvara-fakturalarni yetkazish nuqtai nazaridan iste'molchilarga qulaylik yaratish, sog'lom va adolatli soliq muhitini tashkil etishdan iborat.

Lotin Amerikasining MERCOSUR bojxonalari "bconnect" blokcheyn tarmog'i (Braziliya, Argentina, Paragvay va Urugvay) orqali bog'langan. Platforma MERCOSUR mamlakatlari o'rtasida almashinadigan bojxona ma'lumotlarining haqiqiyliги va xavfsizligini kafolatlash uchun ishlab chiqilgan [5].

Finlyandiya ko'chmas mulk bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha soliqlarni kuzatish uchun blokcheyn tizimi bo'yicha banklar bilan ishlashni yo'lga qo'ygan.

Raqamlashtirish amaliyoti bo'yicha O'zbekiston Respublikasi soliq ma'muriyatchiligida erishilgan yutuqlarga to'xtaladigan bo'lsak, oxirgi yillarda 50 ga interaktiv soliq xizmatlari yo'lga qo'yilgani va 41 ta avtomatlashtirilgan axborot tizimlari amaliyotga muvaffaqiyatli joriy etilgani mana shunday qisqa bir davrda erishilgan juda katta yutuq. Bu AAT'larga quyidagilarni misol qilish mumkin: Avtokameral dasturi

- Tahlika-tahlil dasturi
- Tax-Gap dasturi
- EHF dasturi
- Onlayn NKM
- E-ijara
- E-qaror
- SIAIJ
- Cashback
- Soliq mobil ilovasi
- MXIK
- Raqamli markirovkalash
- E-imtiyoz
- E-aktiv
- K-SAVDO
- Ishonchli hamkor

Soliq hisobotlarini avtomatlashtirish natijasida hisobotlarni ixtiyoriy taqdim etish ko'rsatkichi 2022-yilda 99 foizga va soliqlarni ixtiyoriy to'lab berish darajasi 96 foizga yetkazildi. 2022-yilda rasmiylashtirilgan elektron hisobvaraqa-fakturalar soni 38,1 mln tani tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan 13 %ga ko'paydi. Ularda aks ettirilgan tovar aylanmasi 1 402,7 trln so'm bo'lib, o'tgan yilga nisbatan 22 % ga ortgan, QQS summasi 134,2 trln so'mni yoki o'tgan yilga nisbatan 19 %ga oshdi.

Onlayn nazorat kassa mashinalaridan foydalanuvchilar soni 145 332 taga yetib, o'tgan yilga nisbatan 24 983 taga ortdi. Ular foydalanayotgan ONKT soni 246 267 ni tashkil etib, o'tgan davrga nisbatan 9%ga ko'paydi, ularda aks ettirilgan cheklar soni esa 720,8 mlntaga yetib, o'tgan yilga nisbatan 88% ga oshdi [2].

2022-yilda "E-ijara" interaktiv xizmatida ijaraga beruvchilar soni 186 219 tani, ro'yxatga olingan shartnomalar soni 325 513 tani tashkil etdi. "Soliq" mobil ilovasidan foydalanuvchilar soni 1,8 mln taga yetdi.

2022-yilda QQS zanjiri uzilishi ("TAX-GAR") koeffitsenti 0,18 ni tashkil etib, o'tgan yilgi ko'rsatkichga (0,37) nisbatan 0,19 punktga pasaydi. Xususan, 52 595 ta korxonada yil boshiga nisbatan soliq uzilishi koeffitsenti yaxshilandi. Shuningdek, yuqori soliq uzilish koeffitsentiga ega bo'lgan 10 376 ta subyektlarning 2,4 trln so'mlik QQS'dan ortiqcha to'lovlari davlat byudjetidan asossiz qaytarib berilishining oldi olindi [2].

Xulosa qiladigan bo'lsak, keltirilgan bu raqamlarga qarab ishonch bilan shuni aytish mumkinki, soliq sohasida raqamli texnologiyalardan foydalanishda ancha yuqori natijalarga erishildi va raqamli soliq ma'muriyatchiligi davriga yaqin qoldi.

Soliq ma'muriyatchiligining raqamlashtirilishi byudjetga soliq tushumlarining o'z vaqtida va to'liq kelib tushishini ta'minlash, soliqlarni undirilishida korrupsion holatlarning oldini olish va soliqlarni undirilishi bilan bog'liq ma'muriy xarajatlarning katta qismini tejash imkonini berar ekan, demak amalga oshirilayotgan bu faol ishlar tez orada byudjet tushumlarining oshishi va byudjetning ma'muriy xarajatlari kamayishida yaqqol namoyon bo'lishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi, 2019-yil 30-dekabr
2. Soliq xizmati. Yil yakunlari 2022. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Soliq qo'mitasi. T: – 2023
<https://www.soliq.uz/storage/files/January2023>
3. A. Aslam, A.Shah. Tec(h)tonic Shifts: Taxing the "Digital Economy". International Monetary Fund – 2020
4. Launching a digital tax administration transformation. Asian Development Bank, 6 ADB Avenue, Mandaluyong City, 1550 Metro Manila, Philippines – 2022.
5. OECD (2022), Progress Report on Amount A of Pillar One, Two-Pillar Solution to the Tax Challenges of the Digitalisation of the Economy, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, OECD, Paris, <https://www.oecd.org/tax/beps/progress-report-on-amount-aof-pillar-one-july-2022>.

O'ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH

Mansurov Shahzod Alqar o'g'li

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada siz raqamli iqtisodiyot haqida "Raqamli iqtisodiyot nima?", "Raqamli iqtisodiyot vazifalari va maqsadlari", "Raqamli iqtisodiyotni O'zbekistonda rivojlantirishdagi to'siqlar" kabi savollarga javob topishingiz mumkin. Shuningdek, iqtisodda raqamli texnologiyalarni joriy etishga ilmiy asoslangan xulosalar tuzishda mavjud bo'lgan amaliyotni o'rganish, tizimlashtirish va umumlashtirish orqali turli hil sohalarda nafaqat muhim o'rin egallashi va qanday shaklda joriy etilishi bo'yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli iqtisodiyot, iqtisodiyot, IP-trafik, bozor iqtisodiyoti, raqamli texnologiya, raqamlashtirish, IT, IT Park, OneID, Raqamli hokimiyat.

Bugungi kunda raqamli iqtisodiyotning dunyodagi ro'li va uning rivojlanish tendentsiyalari o'sib bormoqda. Masalan, 1992 yilda ma'lumotlar oqimi tezligining o'zgarishi kuniga 100 gigabaytni tashkil etdi. Global trafikga asoslangan Internet- 2019 yilda ko'rsatkich sekundiga 89000 gigabaytdan oshdi. Ushbu ma'lumotlarni hisobga olgan holda ular raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning dastlabki bosqichlariga tegishli, uning rivojlanish sur'atlarini tasavvur qilish qiyin emas.

2022 yilga kelib global IP-trafik hajmi sekundiga 150,700 Gb ga yetdi, bu esa internetda yangi foydalanuvchilar sonining ko'payishi va Internetning yanada

kengayishiga olib keldi. Dunyo miqyosida 2 mamlakat raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish geografiyasi bo'yicha yetakchi hisoblanadi. Bu AQSh va Xitoy. Ushbu mamlakatlar blockcheyn texnologiyasi bilan bog'liq barcha patentlarning 75 foizini va 50 foizini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 apreldagi PQ-4699 sonli "Raqamli dasturni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qaroriga muvofiq, 2023 yilga kelib raqamli iqtisodiyot va elektron hukumat ulushni ikki baravar oshirish rejalashtirilgan.

BMT tomonidan har ikki yilda bir marta chiqariladigan elektron hukumatning so'nggi reytingida (E-Government Survey – 2022) O'zbekiston 18 pog'onaga ko'tarildi va hozirda 69-o'rinni egallab turibdi. O'zbekistonda onlayn xizmatlar ko'rsatish sezilarli darajada yaxshilandi, dedi BMT tahlilchilari 2020 yilda. Shu bilan birga, infratuzilma o'rtacha sur'atlarda rivojlandi. 2022 yilda allaqachon mamlakat davlat xizmatlarini ko'rsatish darajasi juda yuqori bo'lgan davlatlarga yaqinlashdi.

O'zbekiston elektron hukumati qanday tashkil etilgan.

O'zbekistonni raqamlashtirish taxminan 10 yil oldin boshlangan. 2012 yilda respublika hukumati "Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini rivojlantirishning kompleks dasturi"ni tasdiqladi. Hujjatning bajarilishi 2013-2020 yillarga mo'ljallangan.

2013 yil iyul oyida mamlakatda yagona interaktiv davlat xizmatlari portali, 2016 yilda O'zbekiston fuqarolariga portalda my.gov.uz yagona OneID tizimi ishga tushirildi. Bu sizga davlat organlari va tijorat korxonalarining keng ko'lamli xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini ochib, foydalanuvchilarni aniqlashga imkon beradi. Hozirda OneID da aholining taxminan 20% ro'yxatga olingan.

2019 yilda O'zbekistonda IT-Parklar paydo bo'ldi. Uning asosiy vazifalari – ta'lim, startaplarni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, ixtisoslashgan qonunchilikni ishlab chiqishda ishtirok etish, o'z infratuzilmasini yaratish. Mamlakatning turli shaharlarida ta'lim markazlari tashkil etilgan, biznes markazlari, ofis va turar joylar bilan IT-shaharcha qurilmoqda. IT-Park ochilganidan beri 2 yil ichida 2021 yil oxirida IT-sanoat eksporti hajmi 50 baravar oshdi va 46 million dollorga yetdi. 2022 yilga kelib IT Parkdagi kompaniyalar soni 147 dan 896 gacha ko'paydi. IT-parkning ikki yillik faoliyati davomida 300 dan ortiq kompaniyalar ochildi. IT-Park ishga tushirilgandan beri 8,5 ming dan ortiq ish o'rinlari yaratildi.

IT parkidan million dasturchigacha. 2019 yil noyabr oyida O'zbekistonda "Bir million Dasturchi" (One Million Uzbek Coders) dasturi ishga tushirildi. Bu One Million Arab Coders dasturining analogidir (BAAda 2017 yildan beri ishlaydi). Dastur O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi ko'magida Dubai Future Foundation bilan hamkorlikda amalga oshirilmoqda. Uning ishtirokchilari Data Analysis, Android Programming, Full-Stack Development va Frontend Development mutaxassisliklari bo'yicha o'qitiladi.

Raqamlashtirish natijalari.

O'zbekiston hukumati ma'lumotlariga ko'ra, 2017-2021 yillarda axborot va aloqa sohasida qo'shilgan yalpi qiymat ikki barobardan ziyod oshdi.

27,2 mln yoki O'zbekiston aholisining 76 foizi internetdan foydalanadi.

347 davlat xizmatlaridan siz masofadan turib foydalana olishingiz mumkin.

1,3 million fuqaro elektron davlat xizmatlaridan foydalanadi.

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlatning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

- 1) Katta ma'lumotlar texnologiyasi;
- 2) Narsalar interneti texnologiyasi(IOT-fikrlar Interneti);
- 3) Mobil texnologiyalar;
- 4) Bulutli texnologiyalar (Cloud computing);
- 5) Virtual (VR – virtual reality) va kengaytirilgan haqiqat (AR – augmental reality)texnologiyalari;
- 6) Neyrotexnologiya va sun'iy intellekt (AI);
- 7) Raqamli plotformlar;
- 8) Kvant texnologiyalari;
- 9) Robototexnika;

Shuni ta'kidlash kerakki, dunyoda barcha ma'lumotlar hajmi eksponent ravishda o'sib bormoqda: 2011 yilda ishlab chiqarilgan axborot hajmi 1,8 zettabaytga, 2012 yilda 2,8 zettabaytga yetdi. 2020 yilda bu ko'rsatkich 40 zettabaytga yetadi. 2020 yilda BIG DATA bozorining pul ko'rinishida hajmi taxminan 70 milliard dollarni tashkil qiladi. O'zbekiston 2019-yilning may oyida bo'lib o'tgan AKT SUMMITida muhokama qilingan edi. Xususan, bozor islohotlariga erishishda ushbu texnologiyaning o'rni va roli, rivojlanishning asosiy maqsadlari va iqtisodiy raqobatbardoshligi, raqamli arxivlarni rivojlantirish, xususan, investitsion faoliyat, savdo, kripto aktivlari almashinuvi kabi masalalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Respublikada raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. "O'zbekiston" 2018 yil 3 iyuldagi PQ – 3822-son. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.04.2018 y. 07/18/3832/1452.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "shaxsiy infratuzilmani yanada modernizatsiyasi kilish chora-bosqichi". O'zR Prezidenti Karori. 21 noyabr
3. Gulyamov S.S. va boshqalar Raqamli iqtisodietda blokcheyn texnologiyalari. T, 2019 yil. 409 sahifalar
4. Jukovskaya I.E. "Raqamli shakllanish sharoitida boshqaruv jarayonlariga innovatsion yondashuvlar " // 2018 yil, 4-son - 21-29-b.
5. Lapidus L.V. Raqamli iqtisodiyot: elektron biznes va elektron tijoratni boshqarish. -M.: INFRA-M, 2019 yil. 378 p...
6. I.A.Xasanshin.va boshqalar. Raqamli iqtisodiyot. Moskva. 2019 yil. 288 sahifalar
7. Ergashev R.X., Xamraeva S.N., Fayzieva Sh.Sh. Qishloq xo'jaligi infratuzilmasini innovatsion rivojlantirish: muammolar va unga erishish yo'llari // Bozor iqtisodiyoti hodisasi: kelib chiqishidan to hozirgi kungacha. dagi hamkorlik
8. xavf va noaniqlik sharoitlari. - 2020 yil - S. 310-319. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42671986>
9. www.mtc.uz/ - Respublika Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligining rasmiy sayti

10. 9. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, Sultonaliyeva Gulshona Sherzod qizi. "Mantiq ilmini o'rganishning ahamiyati". Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning ustuvor yo'nalishlari, ijtimoiy va pedagogik-psixologik asoslari. 2022 yil. 250-bet.

11. 10. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, O'zbekistonda bag'rikenglik va millatlararo totuvlik g'oyalarining ijtimoiy hayotdagi ahamiyati. Jamiyat va innovatsiyalar. 2021 yil 10b.

12. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, Sultonaliyeva Gulshona Sherzod qizi. "Tafakkur uslubining falsafiy-metodologik tahlili". "Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dalzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar" Ilmiy-amaliy konferensiya 2022 yil. –B.549-552.

13. Xosilmurodov I.X. Informatsion globallashuv sharoitida raqamli iqtisodiyotning xususiyatlari va ijtimoiy-falsafiy ahamiyati. "Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari" xalqaro-ilmiy texnik konferensiya. 2022 yil. 61-64b.

14. Islom Xosilmurodov Falsafiy tafakkur uslubining ijtimoiy-falsafiy ahamiyati. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. 2022 yil noyabr. 982-990b.

15. Xosilmurodov Islom, Kalandarov Mexroj Abu Nasr Farobiy Falsafasida axloq masalasi. Pedagog respublika ilmiy jurnali. 2023.04.15. 434-437b

16. Islam Hasilmurodov. SOCIO-PHILOSOPHICAL IMPORTANCE OF THE SCIENTIFIC WAY OF THINKING. WEB OF SCIENTIST: INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH JOURNAL. 2022. Noyabr. 138-147b.

17. Muxtarov Botir Abdusattarovich, & G'oyibnazarov Abduvohid Fozil o'g'li. (2022). RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA IQTISODIY SAMARADORLIKNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 117–119. Retrieved from <https://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/132>

18. Muxtarov B. O'zbekiston respublikasida axoli daromadlarini oshirish dinamikasi. Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar, 1 (1), 579–581. – 2022.

19. Botir Muxtarov. (2022). ANALYSIS OF THE DYNAMICS OF POPULATION INCOME GROWTH IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 1(11), 30–39. Retrieved from <http://www.ijournal.uz/index.php/jartes/article/view/305>

20. Furqatov S., Toshboyev A. AMIR TEMURNING MAMLAKAT OBODONCHILIGI BORASIDAGI FAOLIYATI HAQIDA //Журнал истории и общества. – 2021. – №. 2.

21. Kumakovich T. A. et al. "RAQAMLI UNIVERSITET" TARAQQIYOT OMILI SIFATIDA //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 196-199.

22. Bazarboevich R. K., Kumakovich T. A. Toponym and Ethnonyms of the Emirate of Bukhara in the Late Xix and Early Xx Centuries //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 5. – C. 136-142.

АЛГОРИТМ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ВЫДЕЛЕНИЯ КООРДИНАТ ЯРКИХ УЧАСТКОВ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Тожиев Маъруф Рузикулович,
Боболов Джахангир Кадырович,
Донабоев Диёр Ихтиёрович

Джизакский филиал Национального университета Узбекистана
diyordonaboyev14@gmail.com

Аннотация: Алгоритм определения и выделения ярких участков на изображении является важным инструментом в обработке изображений и компьютерном зрении. Этот алгоритм позволяет автоматически выделять на изображении яркие участки, что может быть полезно в различных областях, таких как медицинская диагностика, анализ поверхностей, анализ материалов и т.д. В данной статье представлено подробное описание алгоритма, включая его шаги и функции.

Ключевые слова. Обработка изображений, пороговая обработка, морфологические операции, Гауссово размытие, Метод Оцу, бинаризация, поиск контуров, анализ контуров, яркие участки.

Обработка изображений является важной областью компьютерного зрения, которая находит широкое применение в различных областях, таких как медицина, наука, промышленность и т.д. Один из важных аспектов обработки изображений - это определение и выделение ярких участков на изображении. Это может быть полезно для выделения интересных объектов или поверхностей на изображении, а также для анализа свойств материалов и других приложений.

В данной статье будет представлен алгоритм определения и выделения ярких участков на изображении. Этот алгоритм включает в себя несколько шагов, таких как преобразование изображения в оттенки серого, размытие изображения, выделение границ, бинаризацию, заполнение объектов, выделение контуров и расширение контуров. Результатом работы алгоритма являются выделенные яркие участки на изображении, которые можно использовать для дальнейшего анализа и обработки.

Анализ ярких участков на изображении является важной задачей в области компьютерного зрения. Существует множество методов и алгоритмов для определения и выделения таких участков, которые используются в различных приложениях, таких как медицина, промышленность и наука.

В работе [1] был предложен метод определения ярких участков на изображении, основанный на использовании пороговой обработки и морфологических операций. Авторы использовали гауссово размытие для уменьшения шумов и повышения качества изображения. Затем они использовали метод Оцу для определения порогового значения и бинаризации изображения. После этого авторы применили операцию морфологического замыкания для объединения близких областей и устранения шумов. Наконец,

они использовали алгоритм поиска контуров для определения ярких участков на изображении.

В работе [2] авторы также использовали гауссово размытие и пороговую обработку для определения ярких участков на изображении, но они дополнительно использовали метод вейвлет-преобразования для устранения шумов. Они также использовали алгоритм поиска контуров для выделения ярких участков.

Также были предложены методы, основанные на использовании машинного обучения, такие как методы на основе нейронных сетей [3] и методы на основе SVM (support vector machines) [4]. Однако, такие методы требуют большого количества обучающих данных и затрат на обучение модели.

Для достижения целей исследования был разработан и реализован алгоритм определения и выделения ярких участков изображения. Описание алгоритма включает в себя последовательность шагов, которые позволяют обработать изображение и выделить на нем яркие участки. В рамках исследования были проведены эксперименты с различными изображениями, а также выполнено сравнение результатов работы разработанного алгоритма с результатами, полученными при использовании других методов обработки изображений.

Алгоритм состоит из девяти шагов, каждый из которых имеет свою специфику и выполняется с определенной целью.

Шаг 1: Загрузка изображения

Первым шагом алгоритма является загрузка изображения, на котором нужно определить и выделить яркие участки. Изображение может быть загружено из файловой системы или с камеры.

Шаг 2: Преобразование в оттенки серого

Для того, чтобы обработать изображение, необходимо преобразовать его в оттенки серого. Это делается с помощью функции преобразования цветового пространства [5].

Шаг 3: Размытие изображения

Для того, чтобы уменьшить шум на изображении, его необходимо размыть. Это делается с помощью фильтра Гаусса или других методов размытия.

Шаг 4: Выделение границ

Для выделения границ объектов на изображении используются операторы выделения границ, такие как оператор Собеля или оператор Кэнни.

Шаг 5: Бинаризация изображения

Для выделения ярких участков изображения необходимо бинаризовать его. Это делается с помощью пороговой функции бинаризации, которая превращает изображение в бинарное, где белые пиксели соответствуют ярким участкам, а черные – фону [6].

Шаг 6: Заполнение объектов

Для того, чтобы убрать мелкие дырки и помехи на ярких участках изображения, используется функция заполнения объектов, которая помогает объединить близлежащие белые пиксели в один объект.

Шаг 7: Выделение контуров

Для того, чтобы получить более точное определение границ ярких участков, используется функция выделения контуров, которая определяет контуры объектов на изображении [7-8].

Шаг 8: Расширение контуров

Для того, чтобы выделить яркие участки на изображении большего размера, используется функция расширения контуров, которая увеличивает размер контуров объектов на изображении.

Шаг 9: Отображение результатов

Последним шагом алгоритма является отображение результатов на изображении.

В статье представлен эффективный алгоритм выделения ярких участков на изображениях. Тестирование показало его высокую точность и эффективность, что может быть полезно в медицинской диагностике, промышленном контроле качества и других областях. Разработанная методология исследования может использоваться для разработки других алгоритмов обработки изображений. В целом, данное исследование имеет важное значение и может служить отправной точкой для дальнейших исследований в этой области.

Литература:

1. L. T. Maloney, B. A. Wandell, Color Constancy: A Method for Recovering Surface Spectral Reflectance, *Journal of the Optical Society of America*, Vol. A3, pp. 29-33, 1986.
2. G. Brelstaff, A. Blake. Detecting Specular Reflections using Lambertian Constraints, In *Proceedings of ICCV*, pp. 297-302, 1988.
3. Hsien-Che Lee. Method for computing the scene illuminant chromaticity from specular highlights, *Journal of the Optical Society of America*, A 3, 1694-1699, 1986.
4. Rustamovich A.A., Tojiyev M.R, “Konvolyutsion neyron tarmog‘i asosida video tasvirdan yong‘inni erta aniqlash” // *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*. – 2022. – С. 128-132.
5. M.Tojiyev,O.Primqulov,D.Xasanov, “Image segmentation in OpenCV and Python, DOI:10.5958/2249-7137.2020.01735.8.
6. Zhou, F. Yu, Y. Wen, Z. Lu, and G. Song, “Early fire detection based on flame contours in video,” *Inf. Technol. J.*, vol. 9, no. 5, pp. 899–908, 2010.
7. B. U. Toreyin, Y. Dedeoglu, U. Gudukbay, and A. E. Cetin, “Computer vision based method for real-time fire and flame detection,” *Pattern Recognit. Lett.*, vol. 27, no. 1, pp. 49–58, Jan. 1, 2006.
8. B. U. Toreyin and A. E. Cetin, “Online detection of fire in video,” in *Proc. IEEE Conf. CVPR*, 2007, pp. 1–5.
9. Shirinboyev, R., & Bobolov, J. (2023). IMAGE SEGMENTATION BY OTSU METHOD. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, (Special Issue), 64-72.
10. Obid o‘g A. S. J. et al. Numpy Library Capabilities. Vectorized Calculation In Numpy Va Type Of Information // *Eurasian Research Bulletin*. – 2022. – T. 15. – С. 132-137.

МЕТОДЫ СЕГМЕНТАЦИИ ВИДЕОИЗОБРАЖЕНИЯ НА ОСНОВЕ МАРКОВСКИХ СЛУЧАЙНЫХ ПОЛЕЙ

**Тожиев Маъруф Рузикулович,
Боболов Джахангир Кадырович,
Донабоев Диёр Ихтиёрович**

Джизакский филиал Национального университета Узбекистана
diyordonaboyev14@gmail.com

Аннотация: Данная статья рассматривает методы сегментации видеоизображений на основе марковских случайных полей (МСП) и их применение в обнаружении пожаров на видеоматериалах. В статье описываются основные понятия МСП и их применение в обработке изображений. Также приводится метод цветовой сегментации огня из видеоизображения с использованием МСП, с математическими формулами по каждому шагу алгоритма. В заключении отмечается, что методы сегментации на основе МСП

представляют собой мощный инструмент для обработки и анализа видеоизображений, а их применение в обнаружении пожаров может повысить эффективность и точность систем мониторинга.

Ключевые слова. сегментация видеоизображений, марковские случайные поля МСП, обнаружение пожаров, цветовая сегментация, обработка видеоданных, компьютерное зрение, машинное обучение, анализ изображений

Сегментация видеоизображений является одним из важных задач в области компьютерного зрения и обработки изображений. Она заключается в выделении объектов на видеоизображении и разделении их на отдельные сегменты в соответствии с их свойствами, такими как цвет, текстура, форма и размер. Сегментация видеоизображений имеет широкий спектр применений, включая медицину, автоматизацию промышленности, безопасность и видеонаблюдение.

Одним из методов сегментации видеоизображений является метод на основе марковских случайных полей (МСП). МСП - это математическая модель, которая используется для анализа случайных процессов и моделирования неопределенных систем. Они были успешно применены в области обработки изображений и компьютерного зрения для выделения объектов на изображениях и видеоизображениях.

Методы сегментации на основе МСП имеют несколько преимуществ по сравнению с другими методами сегментации. Они позволяют автоматически выделять объекты, изменяющие свою форму, размер и цвет на видеоизображениях с высокой точностью и скоростью. Кроме того, методы на основе МСП могут быть адаптированы к различным приложениям, включая обнаружение объектов, отслеживание движения и классификацию изображений.

Одним из примеров применения методов сегментации на основе МСП является обнаружение пожаров на видеоматериалах. В случае возникновения пожара на объекте, видеокамеры могут зафиксировать изображение пожара и передать его на мониторы операторов. Однако для автоматического обнаружения пожаров на видеоматериалах необходимы методы сегментации, которые позволяют выделить область пожара на изображении и дальнейшего анализа его свойств, таких как размер, форма и цвет.

Цель данной статьи - рассмотреть методы сегментации видеоизображений на основе МСП и их применение в обнаружении пожаров на видеоматериалах. В первой части статьи будет рассмотрено понятие МСП и их применение в обработке изображений. Во второй части будет представлено описание методов сегментации видеоизображений на основе МСП. В третьей части статьи будет проанализировано применение данных методов в задаче обнаружения пожаров на видеоматериалах, а также рассмотрены примеры и результаты экспериментов[1-3].

В настоящее время существует большое количество видеоизображений, которые можно использовать в различных областях, включая мониторинг и обнаружение объектов, анализ поведения и прогнозирование исходов событий[4-5]. Одной из задач обработки видеоизображений является

сегментация - выделение определенных объектов или регионов на видеоизображении.

Марковские случайные поля (МСП) являются мощным инструментом для обработки изображений и видеоизображений[6]. Эти поля могут использоваться для моделирования различных атрибутов изображения, таких как текстуры, цвета, границы и другие характеристики. МСП также могут использоваться для решения задачи сегментации видеоизображений.

Существуют различные методы сегментации видеоизображений на основе МСП, включая алгоритмы, основанные на связи Марковских случайных полей и графов[7]. Также существуют методы, использующие комбинирование нескольких признаков, таких как цвет, текстуры и формы, для более точной сегментации.

В нашем алгоритме MRF был использован для моделирования пространственной связи между пикселями на видеоизображении и определения вероятности нахождения возгорания в каждом пикселе. Более конкретно, мы использовали модель, основанную на графической модели MRF, которая была разработана для учета контекста и структуры изображения при обнаружении возгораний. Процесс сегментации видеоизображения на основе МСП состоит из нескольких шагов, которые будут пояснены ниже с математическими формулами.

Шаг 1: Предварительная обработка изображения

Первый шаг представляет собой предварительную обработку изображения для подготовки к дальнейшей сегментации. В качестве предварительной обработки может быть использовано улучшение контраста или уменьшение шума[8].

$$I_{out}(x,y) = f(I_{in}(x,y)) \quad (1)$$

где $I_{in}(x,y)$ - входное изображение, $I_{out}(x,y)$ - выходное изображение, f - функция предварительной обработки

Шаг 2: Извлечение признаков

На втором шаге изображение преобразуется в пространство цветовых характеристик, где извлекаются признаки, которые затем используются в качестве входных данных для МСП [9].

$$x = x_{i=1}^n \quad (1)$$

где x_i - признаковое описание i -го пикселя, а n - общее количество пикселей в кадре. Для цветовой сегментации огня используются три канала цвета: красный (R), зеленый (G) и синий (B). Таким образом, каждый пиксель может быть представлен тройкой (R_i, G_i, B_i) . В нашем алгоритме мы будем использовать сумму и разность значений цветовых каналов как признаки. Таким образом, каждый пиксель будет представлен следующим образом:

$$Xi = (R_i, G_i, B_i, R_i + G_i, R_i + B_i, G_i + B_i, R_i - G_i, R_i - B_i, G_i - B_i) \quad (2)$$

Таким образом, мы получаем 9 признаков для каждого пикселя.

Шаг 3: Моделирование МСП

На третьем шаге МСП моделируется в виде графа, в котором вершины представляют пиксели изображения, а ребра - связи между соседними

пикселями. Каждый пиксель имеет свой вес, определяющий важность данного пикселя в сегментации.

Марковская случайная модель $M = (S, P)$ определяется множеством состояний $S = \{s_i | i = 1^k\}$ и матрицей переходных вероятностей

$$P = [p_{i,j}]_{i,j=1}^k \quad (3)$$

В данном случае, каждое состояние s_i соответствует одному из цветов пламени. Матрица переходных вероятностей P определяет вероятности переходов между состояниями.

Шаг 4: Обучение МСП

На этом шаге происходит обучение МСП на выбранных признаках. Это позволяет определить параметры МСП, которые затем используются для сегментации видеоизображения.

На этом шаге происходит обучение модели МСП на выбранных признаках, которые были извлечены на предыдущем шаге. Для этого используется обучающая выборка, которая состоит из видеоизображений с уже известными сегментами огня и фона. Обучение МСП заключается в нахождении оптимальных параметров, которые минимизируют ошибку разделения сегментов на огонь и фон.

Математически, обучение МСП можно записать следующим образом:

$$P(\theta|X, Y) = \frac{p(y|\theta, x)P(\theta|x)}{p(y|x)} \quad (4)$$

где θ - параметры МСП, X - извлеченные признаки, Y - сегменты огня и фона на обучающей выборке.

Оптимальные параметры $\hat{\theta}$ МСП могут быть найдены путем максимизации правдоподобия обучающей выборки:

$$\hat{\theta} = \operatorname{argmax}_{\theta} P(\theta|X, Y) \quad (5)$$

Таким образом, после выполнения этого шага, мы получаем оптимальные параметры МСП, которые затем используются для сегментации новых видеоизображений.

Шаг 5: Сегментация изображения

На данном шаге происходит непосредственно разбиение изображения на части (сегментация) с помощью МСП. Для каждого пикселя изображения рассчитывается его вес, основанный на выбранных признаках и параметрах МСП. Затем, используя этот вес и информацию о соседних пикселях, каждый пиксель классифицируется на основе его принадлежности к определенному классу. Таким образом, все пиксели разбиваются на несколько классов, каждый из которых отвечает за определенный объект или фон. В данном случае, после сегментации, все пиксели, относящиеся к огню, будут отнесены к одному классу. Результатом этого шага является сегментированное изображение с выделенными объектами (огнем), которое можно использовать для обнаружения пожаров.

Математически это можно представить следующим образом: пусть I - входное изображение, а S - сегментированное изображение. Каждый пиксель изображения I имеет координаты x, y и его вес находится с помощью МСП:

$$w(x, y) = f(X_i, 0) \quad (6)$$

Затем, используя этот вес и информацию о соседних пикселях, каждый пиксель классифицируется на основе его принадлежности к определенному классу:

$$S(x,y) = h(w(x,y)), S_n(x,y) \quad (7)$$

где S_n – это сегментированное изображение после классификации всех соседних пикселей. Таким образом, каждый пиксель сегментированного изображения S принадлежит определенному классу (например, огню или фону).

Экспериментальные результаты показывают, что методы сегментации видеоизображений на основе МСП могут успешно применяться для обнаружения пожаров на видеоматериалах. Они позволяют выделять регионы, связанные с пожарами, с высокой точностью и скоростью обработки.

В итоге, методы сегментации видеоизображений на основе МСП представляют собой мощный инструмент для обработки и анализа видеоизображений. Их применение в задаче обнаружения пожаров на видеоматериалах может значительно повысить эффективность и точность систем мониторинг и детектирования пожаров.

Литература:

1. G. Lu, Y. Yan, and M. Colechin, "A digital imaging based multi-functional flame monitoring system," *IEEE Trans. Instrum. Meas.*, vol. 53, no. 4, pp. 1152–1158, Aug. 2004.
2. B. U. Toreyin, Y. Dedeoglu, and A. E. Cetin, "Flame detection in video using hidden Markov models," in *Proc. IEEE ICIP*, Sep. 11–14, 2005, p. II-1230-3.
3. Rustamovich A.A., Tojiyev M.R., "Konvolyutsion neyron tarmog'i asosida video tasvirdan yong'inni erta aniqlash" //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 128-132.
4. M.Tojiyev,O.Primkulov,D.Xasanov, "Image segmentation in OpenCV and Python, DOI:10.5958/2249-7137.2020.01735.8.
5. Zhou, F. Yu, Y. Wen, Z. Lu, and G. Song, "Early fire detection based on flame contours in video," *Inf. Technol. J.*, vol. 9, no. 5, pp. 899–908, 2010.
6. B. U. Toreyin, Y. Dedeoglu, U. Gudukbay, and A. E. Cetin, "Computer vision based method for real-time fire and flame detection," *Pattern Recognit. Lett.*, vol. 27, no. 1, pp. 49–58, Jan. 1, 2006.
7. B. U. Toreyin and A. E. Cetin, "Online detection of fire in video," in *Proc. IEEE Conf. CVPR*, 2007, pp. 1–5.
8. Shirinboyev, R., & Bobolov, J. (2023). IMAGE SEGMENTATION BY OTSU METHOD. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, (Special Issue), 64-72.
9. Примкулов, О. Д. У., Тожиев, М. Р., & Хасанов, Д. Р. У. (2021). КОМПЬЮТЕРНОЕ ЗРЕНИЕ КАК СРЕДСТВО ИЗВЛЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ ИЗ ВИДЕОРЯДА. *Academic research in educational sciences*, 2(9), 582-585.
10. Obid o'g A. S. J. et al. Numpy Library Capabilities. Vectorized Calculation In Numpy Va Type Of Information //Eurasian Research Bulletin. – 2022. – Т. 15. – С. 132-137.

БИМЕДИЦИНА СИГНАЛЛАРИНИ ТИКЛАШДА ЭРМИТ СПЛАЙНИНИ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Абдуганиев Мухриддин Мухиддин ўғли
Андижон давлат университети, Ўзбекистон
mr_muhridin_20@mail.ru

Аннотация: Тадқиқот давомида тасвирларни рақамли қайта ишлашда бўлак-полиномиал усулларида фойдаланиш кўриб чиқилди. Бимедицина сигналларни рақамли қайта ишлашда математик модел сифатида бўлак-полиномлардан Эрмит сплайн функциялари танланади ва уларнинг қурилиши келтирилган. Қурилган математик модел ёрдамида бимедицина сигналларни тиклаш алгоритми ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: бимедицина сигналлар, бўлак-полиномиал усуллар, кубик Эрмит сплайн функцияси, локал сплайн функциялари.

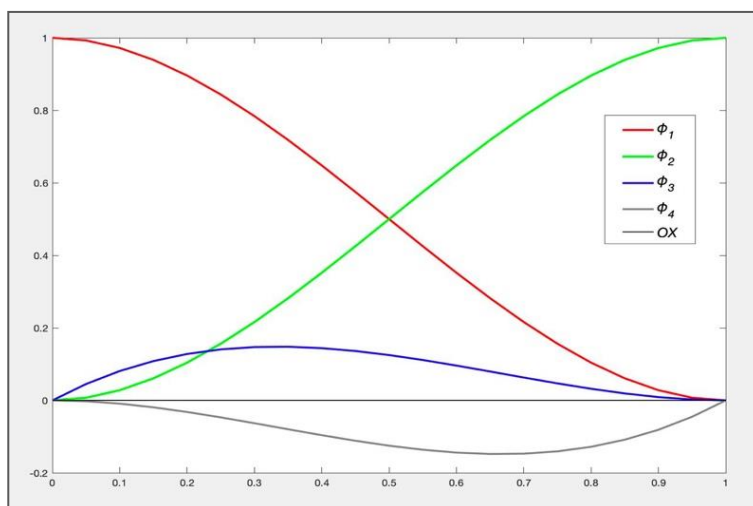
Дунёда тез ривожланаётган ахборот-коммуникация технологиялари учун тасвирларни тиклаш, рақамли ишлов бериш алгоритмларидан фойдаланиш ва оптимал ечимларни топиш учун юқори унумли, самарали ҳисоблаш усуллари ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Локал сплайн функцияларни қуришда ҳисоблар сонининг камлиги, юқори аниқлик даражаси, рақамли ишлов бериш алгоритмларининг мослашувчанлиги, оптимал дифференциал ва экстремал хоссалари, параметрларни ҳисоблашнинг соддалиги туфайли сигналларни рақамли ишлаш алгоритмларини яратишда муҳим математик восита ҳисобланади. Бу йўналишда АҚШ, Германия, Буюк Британия, Ҳиндистон, Хитой, Жанубий Корея, Россия Федерацияси, Япония каби дунёнинг ривожланган мамлакатларида илғор илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда [6], [13]. Ушбу мақолада учинчи даражали Эрмит сплайн функцияларини қуриш ва биомедицина сигналларига рақамли ишлов бериш батафсил баён этилган [1].

Дастлаб бир ўзгарувчили локал Эрмит кубик сплайн функцияси ва унинг графиги келтирилган (1-расм).

$$S_3(x) = \phi_1(t)f_i(x) + \phi_2(t)f_{i+1}(x) + \phi_3(t)h_i f'_i(x) + \phi_4(t)h_i f'_{i+1}(x) \quad (1)$$

бу ерда,

$$\begin{aligned} \phi_1(t) &= (1-t)^2(1+2t), & \phi_3(t) &= t(1-t)^2, \\ \phi_2(t) &= t^2(3-2t), & \phi_4(t) &= -t^2(1-t), \\ h_i &= f(x_{i+1}) - f(x_i). \end{aligned}$$

1-рasm. Бир ўзгарувчили Эрмит сплайн функцияси графиги

Эрмит кубик сплайн бўйича интерполяция хатосини баҳолашни кўриб чиқамиз[1].

$R(x) = S_3(f; x) - f(x)$ интерполяциясининг қолдиқ ҳадининг қийматлари $f(x)$ функциянинг силлиқлигига қараб ўрганилади.

Теорема 1. Агар $S_3(f; x)$ Δ тўрида $f(x)$ функцияни интерполяция қилса, у ҳолда қуйидаги тахминлар мавжуд:

$$\|S_3^{(r)}(x) - f^{(r)}(x)\|_{\infty} \leq R_r, \quad r = 0, 1, 2, 3, \quad (2)$$

бу ерда, R_r 1-жадвалда келтирилган.

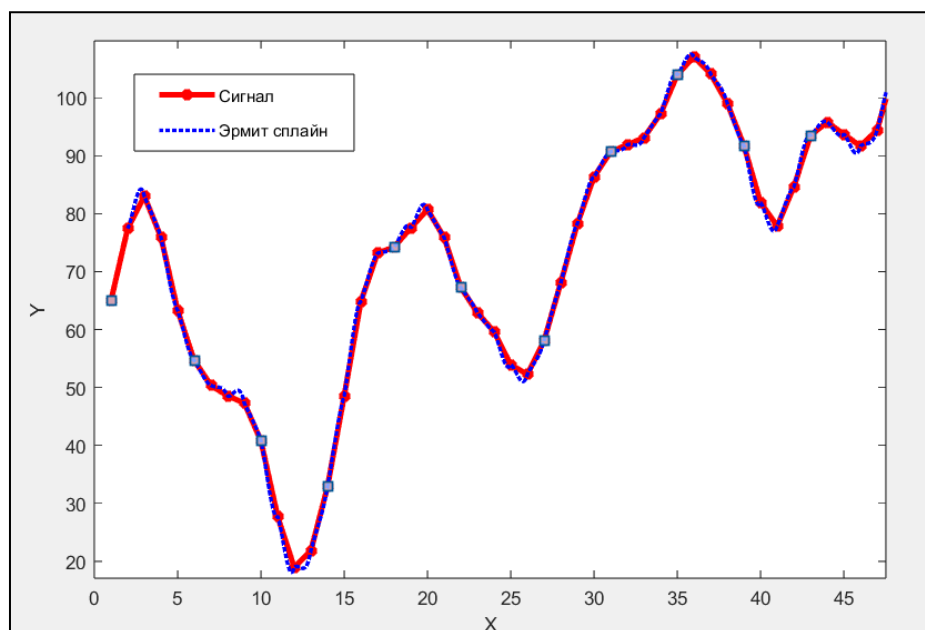
1-жадвал

Функция класслари	R_0	R_1	R_2	R_3
$C^1[a, b]$	$\frac{3}{8} \bar{h} \omega(f')$	$\frac{3}{2} \omega(f')$	—	—
$W_{\infty}^2[a, b]$	$\frac{1}{16} \bar{h}^2 \ f''(x)\ _{\infty}$	$0,24750 \bar{h} \ f''(x)\ _{\infty}$	—	—
$C^1 C_{\Delta}^2[a, b]$	$\frac{1}{32} \bar{h}^2 \omega(f'')$	$0,12375 \bar{h} \omega(f'')$	$\frac{4}{3} \omega(f'')$	—
$C^1 W_{\Delta, \infty}^3[a, b]$	$\frac{1}{96} \bar{h}^3 \ f'''(x)\ _{\infty}$	$0,032302 \bar{h}^2 \ f'''(x)\ _{\infty}$	$\frac{8}{27} \bar{h} \ f'''(x)\ _{\infty}$	—
$C^1 C_{\Delta}^3[a, b]$	$\frac{1}{192} \bar{h}^3 \omega(f''')$	$0,016151 \bar{h}^2 \omega(f''')$	$\frac{8}{27} \bar{h} \omega(f''')$	$\omega(f''')$
$C^1 W_{\Delta, \infty}^4[a, b]$	$\frac{1}{384} \bar{h}^4 \ f^{IV}(x)\ _{\infty}$	$\frac{\sqrt{3}}{216} \bar{h}^3 \ f^{IV}(x)\ _{\infty}$	$\frac{1}{12} \bar{h}^2 \ f^{IV}(x)\ _{\infty}$	$\frac{1}{2} \bar{h} \ f^{IV}(x)\ _{\infty}$

Инсон органларидан бири бўлган мия тўқилмасидан аниқлаб олинган сигнал қийматларини қуйидаги жадвалга жойлаштирамиз (1-жадвал).

№	Сигнал	№	Сигнал	№	Сигнал
1.	65.024	11.	27.815	21.	75.889
2.	77.433	12.	18.955	22.	67.280
3.	83.002	13.	21.837	23.	62.887
4.	75.913	14.	32.911	24.	59.631
5.	63.319	15.	48.524	25.	53.934
6.	54.649	16.	64.814	26.	52.263
7.	50.379	17.	73.156	27.	58.048
8.	48.533	18.	74.242	28.	68.001
9.	47.339	19.	77.530	29.	78.233
10.	40.814	20.	80.691	30.	86.317

Кўриб чиқилган (1) кубик сплайн моделларидан фойдаланиб, 1-жадвалда келтирилган мия тўқилмасидан аниқлаб олинган signal qiymatlarini тиклашни амалга оширамиз. Юқоридаги кетма-кетлик ёрдамида учинчи тартибли Эрмит сплайн қуриш дастури ишлаб чиқилди ва келтирилган signalga рақамли ишлашда фойдаланилди (2-расм).

2-расм. Эрмит сплайн модели ёрдамида сигнални тиклаш жараёни

Тиклаш жараёнидан кўришимиз мумкинки, бир ўзгарувчили Эрмит сплайн функцияси ёрдамида биомедицина сигналининг қийматини тиклашда интерполяция жараёни амалга оширилди. 2-расмдан кўришимиз мумкинки, Эрмит сплайни тугун нуқталарга яхши яқинлашган. Бу эса қўлланилган математик модел тасвирларга рақамли ишлов беришда яхши аниқликка эга эканлигини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Завьялов Ю.С., Квасов Б.И., Мирошниченко В.Л. Методы сплайн-

функций. Москва: Наука, 1980. - 352 с.

2. Зайниддинов Х.Н. Методы и средства обработки сигналов в кусочно полиномиальных базисах. 2015, Тошкент. - С. 29-40.

3. Hakimjon, Z., & Bunyod, A. (2019). Biomedical signals interpolation spline models. In International Conference on Information Science and Communications Technologies: Applications, Trends and Opportunities, ICISCT 2019. Institute of Electrical and Electronics Engineers Inc. <https://doi.org/10.1109/ICISCT47635.2019.9011926>.

4. Hakimjon Zaynidinov, Sayfiddin Bakhromov, Bunyod Azimov, Sarvar Makhmudjanov. Comparative Analysis Spline Methods in Digital Processing of Signals // Advances in Science, Technology and Engineering Systems Journal (ASTESJ), (Indexed by SCOPUS), <https://dx.doi.org/10.25046/aj0506180>, ISSN: 2415-6698, Vol. 5, No. 6, 1499-1510 (2020), www.astesj.com

5. Singh, M., Zaynidinov, H., Zaynutdinova, M., & Singh, D. (2019). Bi-cubic spline based temperature measurement in the thermal field for navigation and time system. Journal of Applied Science and Engineering, 22(3), 579–586. [https://doi.org/10.6180/jase.201909_22\(3\).0019](https://doi.org/10.6180/jase.201909_22(3).0019)

6. Азимов Б.Р. Натурал ва локал кубик сплайнлар орқали сигналларга рақамли ишлов бериш // Бухоро муҳандислик технологиялари институти илмий-техника журнали. 2020, Бухоро. – Б 125-132.

7. Y. A. Üncü, T. Mercan, G. Sevim, and M. Canpolat, “Interpolation applications in diffuse optical tomography system,” 2018, doi: 10.1109/BIYOMUT.2017.8478855.

8. V. Graffigna, C. Brunini, M. Gende, M. Hernández-Pajares, R. Galván, F. Oreiro, “Retrieving geophysical signals from GPS in the La Plata River region,” GPS Solutions, 23(3), 2019, doi:10.1007/s10291-019-0875-6.

9. X. Wang, Z. Luo, B. Zhong, Y. Wu, Z. Huang, H. Zhou, Q. Li, “Separation and recovery of geophysical signals based on the Kalman Filter with GRACE gravity data,” Remote Sensing, 11(4), 2019, doi:10.3390/rs11040393.

10. A.I. Grebennikov, “Isogeometric approximation of functions of one variable,” USSR Computational Mathematics and Mathematical Physics, 22(6), 1982, doi:10.1016/0041-5553(82)90095-7.

11. Kroizer, Y.C. Eldar, T. Routtenberg, “Modeling and recovery of graph signals and difference-based signals,” in GlobalSIP 2019 - 7th IEEE Global Conference on Signal and Information Processing, Proceedings, 2019, doi:10.1109/GlobalSIP45357.2019.8969536.

12. Азимов Б.Р. Сигналларга рақамли ишлов беришда локал интерполяцион кубик сплайн аҳамияти. Замонавий ишлаб чиқаришда муҳандислик ва технологик муаммоларнинг инновацион ечимлари халқаро илмий анжуман. Бухоро 2019 й. – Б. 533-535

13. Азимов Б.Р. Сигналларга рақамли ишлов беришда тенгмас оралиқлар учун локал кубик сплайн қуриш // “Олий таълим тизимида таълим сифати ва илмий-тадқиқот ишларини ривожлантириш истиқболлари: муаммо ва ечимлар” мавзусида Республика миқёсида илмий-амалий конференция материаллари тўплами. 2020. Наманган. – Б. 8-10.

GLOBAL IQTISODIY MUAMMOLAR, RAQAMLI IQTISODIYOTGA O'TISHNING AFZALLIKLARI

Rashidov Abror Ro'zimurod o'g'li,

Komilov Hasanboy Isroil o'g'li,

Komilov Husanboy Isroil o'g'li

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabalari

Annotatsiya: Mazkur maqolada global iqtisodiy muammolar, raqamli iqtisodiyotga o'tishning afzalliklari haqida mulohazalar berilgan bo'lib, bir qancha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Global muammolar, kosmik rivojlantirish, tarkibiy inqirozlar, xalqaro tashkilotlar, ekologik falokat.

Zamonaviy insoniyat oldida bir qator muammolar yuzaga keldi, ular odamlarning hayoti uchun miqyosi va ahamiyati tufayli global deb nomlandi. Bular yadroviy urush, atrof-muhitni muhofaza qilish, kosmik rivojlantirish, oziq ovqat, suv, toza havo tanqisligini oldini olish muammolaridir.

Global muammolar umumiy rejalarga ega, chunki ular barcha mamlakatlar va xalqlarning muhim savollariga javob beradi. Shu bilan birga, bir qator pozitsiyalar uchun ular juda og'irlashib, bunday tanqidiy holatda, ularning qarorlarining kechiktirilishi muqarrar ravishda tsivilizatsiya o'limiga yoki odamlarning turmush sharoitlarining tanazzulga uchrashiga tahdid soladi. Shuni e'tiborga olish kerakki, global muammolar barcha davlatlarning ulkan sa'y-harakatlarini talab qiladi, progressiv kuchlar va xalqlarni birlashtiradi, siyosiy, iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy imkoniyatlarning yaqin hamkorligini talab qiladi.

Xalqaro miqyosdagi global muammolarni tahlil qilish uchun falsafiy va iqtisodiy fikrning yutuqlarini o'ziga singdiradigan turli yondashuvlar ishlab chiqildi. Bu ijtimoiy omillardan qat'i nazar, jamiyatni to'g'ridan-to'g'ri va to'g'ridan-to'g'ri o'zgartiradigan kuch sifatida ilm-fanning universalligiga asoslangan texnologik yondashuv va insonning mavjudligi va iqtisodiy faoliyatining zamonaviy bosqichini uyg'unlik va muvozanat uchun tahdid deb hisoblaydigan ijtimoiy-axloqiy deb ataladi. Ularning ikkalasi ham amalga oshirilayotgan rivojlanish va iqtisodiy siyosatga ta'sir ko'rsatadi, bu masalalar bo'yicha jamoatchilik fikrini shakllantiradi.

Global muammolar iqtisodiyot, siyosat, madaniyat va h.k. sohasidagi samarali kuchlarni rivojlantirishda sifat o'zgarishining natijasidir, chunki ular faqat bitta ilm – fan nuqtai nazaridan tushuntirilishi mumkin emas. Insonning iqtisodiy faoliyati tufayli ularning namoyon bo'lishining ayrim shakllarini ko'rib chiqing.

Insoniyatni global qarama-qarshiliklarga olib kelgan eng muhim sabab, birinchi navbatda, katta ishlab chiqarish quvvatini to'plashdir. Bu tabiatga bosim o'tkazib, uning resurslarini yo'qotishga yordam berdi. Asrning boshidan buyon yer aholisi 3 marta, iqtisodiy faoliyat hajmi esa 20 marta oshdi. Sanoatdan keyingi sanoatga o'tish ijtimoiy ishlab chiqarishning maqsadli zavodlarini o'zgartirdi. Maksimal foyda olish,

ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga o'tish tarkibiy inqirozlar, rivojlanishning beqarorligi, ziddiyatlarning o'sishi bilan o'sdi.

Ilmiy va texnologik taraqqiyot global muammolarni kuchaytirishda alohida o'rin tutadi. Uning atrof-muhitga ta'siri ko'lamli insoniyat taraqqiyoti tarixida o'xshash emas. Tabiiy muhit nafaqat ishlab chiqarish chiqindilari bilan, balki tabiiy jarayonlarning ta'siri ostida parchalanmagan ishlab chiqarish faoliyatining butunlay yangi moddalari bilan ham to'yingan. Atrof-muhit ifloslanishi va chiqindilarni utilizatsiya qilish muammosi (ayniqsa, radioaktiv) sayyora xususiyatiga ega bo'ldi. Ilmiy va texnologik taraqqiyot butun tsivilizatsiyaning manfaatlariga ta'sir qiluvchi bir qator boshqa muammolar paydo bo'lishiga yordam berdi: qurol-yarog'lar poygasi, kosmik tadqiqotlar va Jahon okeani va boshqalar[1, p. 50]

Barcha farqlar bilan global muammolar bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan bo'lsa-da, ularni bir-biriga birlashtirishga imkon beruvchi bir qator umumiy xususiyatlarga ega. Avvalo, ularning har biri va ularning barchasi birgalikda insoniyat taqdiri uchun juda muhimdir va ularning hal etilishidagi kechikish sivilizatsiyaning o'limiga yoki er yuzidagi turmush sharoitlari va ishlab chiqarish faoliyatining yomonlashishiga tahdid soladi. Ular iqtisodiy, siyosiy, ilmiy-texnikaviy va boshqa jihatlarining o'zaro bog'liqligi va o'zaro bog'liqligi bilan ajralib turadi. Global muammolar global iqtisodiy aloqalarni chuqurlashtirish va murakkablashtirishni va ijtimoiy hayotning boshqa jihatlarini xalqarolashtirishni aks ettiradi.

Nihoyat, global muammolarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular faqat dunyoning barcha davlatlarining sa'y – harakatlari asosida hal qilinishi mumkin, chunki barcha xalqlar insoniyatni yadroviy falokatda yo'q qilishdan, atrof-muhit ifloslanishidan kelib chiqqan kasalliklardan va boshqalardan qutqarishdan manfaatdor.

Global muammolar zamonaviy dunyodagi ijtimoiy jarayonlar va hodisalarning o'ziga xos qatorini tashkil etadi, ularning miqyosi va ahamiyati jihatidan umumiy sayyorada farqlanadi, ularning ijtimoiy tuzumidan, iqtisodiy rivojlanish darajasidan va geografik holatidan qat'i nazar, barcha mamlakatlar xalqlarining hayotiy manfaatlari bilan bog'liq.

Iqtisodiy va ilmiy-texnik aloqalarni xalqarolashtirish inson tsivilizatsiyasining global muammolarini oshirishga olib keldi. Bu, birinchi navbatda, harbiy tahdid muammolari, dunyoning muhim qismi, oziq-ovqat, energetika va boshqa krizislar kam rivojlanganligini o'z ichiga oladi. Ular jahon va milliy reproduksiya tuzilishiga, iqtisodiy jarayonlarning dinamikasiga ta'sir ko'rsatadi.

Global muammolarning xarakterli xususiyati ularning ijtimoiy rivojlanish uchun muhimligi o'lchovidir. Bu ijtimoiy nizolarni hal qilishda atrof-muhit va xavfsizlik muammolari va boshqalar uchun amal qiladi. Bundan tashqari, tabiat qonunlarini o'rganish va ishlatmasdan jamiyatni rivojlantirish qonunlarini bilish mumkin emasligi sababli, har qanday global jarayonga aralashish muqarrar ravishda ko'plab sohalarga tarqalgan zanjirli reaksiyalarni talab qiladi.

Global qarama-qarshiliklarning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning manbalari asosan ijobiy, ya'ni odamlarning ishlab chiqarish va farovonligini oshirish bilan bog'liq.

Global muammolarni tavsiflash uchun xalqaro tashkilotlar tomonidan qabul qilingan tasnifdan foydalanishingiz mumkin.

Insoniyatning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vazifalari bilan bog'liq muammolar:

- jahon urushining oldini olish;
- kosmosning noilitarizatsiyasi;
- qurol poygasi va qurolsizlanishning oldini olish;
- oziq ovqat, suv, toza havo tanqisligini oldini olish;

-jahon ijtimoiy taraqqiyoti uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, kam rivojlangan mamlakatlarning rivojlanishidagi kechikishlarni bartaraf etish.

Bizning mamlakatimizda esa ishlab chiqarish xarakteridan kelib chiqadigan ob'ektiv ekologik va iqtisodiy qarama-qarshiliklar tabiatga resurs sifatida yomon munosabatda bo'lish hukmronligi bilan kuchaygan. Sobiq SSSRning barcha hududlari ekologik falokat hududlariga aylana bordi. 70 million kishi havoda zararli moddalar miqdori maksimal ruxsat etilgan kontsentratsiyadan 5 marta ko'p bo'lgan va aholi soni 43 million kishidan oshib ketgan shaharlarda yashaydi-bu me'yordan 15 marta yoki undan ko'p. Eroziyalar 373 ming kvadrat metrga teng. Sobiq SSSR davrida 68 sanoat markazlarida ifloslanish darajasi belgilangan normalardan 10 marta oshib ketdi va bu yerda kasallanish darajasi butun mamlakat bo'yicha 1,5- 2 marta yuqori darajaga yetdi.

So'ngi vaqtlarda "raqamli iqtisodiyot" tushunchasi juda ko'p marta qo'llanilmoqda. Darhaqiqat, ko'plab rivojlangan mamlakatlarda raqamli iqtisodiy ularning rivojlanish omillariga sezilarli darajada ta'sir o'tkazgan. Jamiyat hayotida raqamli iqtisodiyot muhim rol o'ynaydi.

"Raqamli iqtisodiyot vazifalari va maqsadlari", "Raqamli iqtisodiyotni O'zbekistonda rivojlanishdagi to'siqlar" kabi muhim savollarga javob izlashga harakat qilamiz.

Ushbu mavzuni yoritishdan avval, kundalik hayotimizda ro'y berishi mumkin bo'lgan bir holatni qarab chiqsak. Tasavvur qiling, juma kuni ishdan uyga keldingiz, oila a'zolaringiz davrasidasiz, birdan shanba va yakshanba dam olish kunlari mashinada Samarqand viloyati va Samarqand shahriga sayohat qilish fikri paydo bo'ldi. Lekin Sizning shaxsiy mashinangiz yo'q. Shunda Siz kompyuter yoki smartfoningiz orqali mashinalarni ijaraga taqdim etuvchi kompaniyalar saytlari yoki mobil ilovalariga kirib, ism-sharifingiz, haydovchilik guvohnomangiz raqamini kiritib, ikki kunga 6 kishilik oilaviy mashina buyurtma berdingiz. Endi sayohat yo'nalishi tanlash kerak. Qayerlarga boriladi, qaysi muzey, tarixiy obidalarga tashrif buyuriladi. Shunda Siz sayyohlik xizmatini ko'rsatadigan agentliklar saytlari yoki mobil ilovalariga kirib, oila a'zolaringiz sonini kiritib, o'zingizga va oila a'zolaringizga qiziq bo'ladigan sayyohlik yo'nalishini tanlaysiz. Shunda shanba kuni ertalab uyingiz oldida 6 kishilik mashina, smartfoningizda muzey va tarixiy obidalarga kirish chiptalari va mehmonxonada tunab qolish uchun oldindan buyurtma qilingan joy bo'ladi. Siz hech qayerga bormasdan, hech kimga qo'ng'iroq qilmasdan ikki kunga oilaviy, mashinada, sayohatni tashkil qildingiz. So'ng Samarqandga yo'l oldingiz. U yerda ikki kun aylangan so'ng, yakshanba kuni uyga qaytishda ozgina charchaganingizni sezdingiz, bundan tashqari dushanba kuni ishga borish kerak. Shunda Siz smartfoningizni olib darrov o'zingizga va oila a'zolaringizga Afrosiyob tezyurar poyezdlariga chipta olib, vokzalga borasiz va uyga yo'l olasiz, mashina vokzalda qoldiriladi.

Raqamli iqtisodiyot tushuncha nisbatan uzoq bo'lmagan vaqtda, 1995-yili Massachusetts universiteti amerikalik olimi Nikolas Negroponte tomonidan aniqlab berilgan. Olim axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini intensiv rivojlanishi ortidan eski iqtisodiyotdan yangi iqtisodiyotga o'tishda, qanday o'zgarishlar ro'y berishi mumkinligini aytib o'tgan.

Raqamli iqtisodiyot - bu xo'jalik faoliyatini yuritish bo'lib, bunda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishdagi asosiy omil raqamlar ko'rinshidagi ma'lumotlar bo'lib, katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash va shu qayta ishlash natijasini analiz qilish yordamida har xil turdagi ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, texnologiyalar, qurilmalar, saqlash, mahsulotlarni yetkazib berishda oldingi tizimdan samaraliroq yechimlar tadbiq qilishdir. Boshqacha qilib aytgancha, raqamli iqtisodiyot bu onlayn xizmatlar ko'rsatish, elektron tulovlar amalga oshirish, internet savdo, kraudfanding va boshqa turdagi sohalarni raqamli kompyuter texnologiyalarini rivojlanishi bilan bog'langan faoliyatdir.

Asosan raqamli iqtisodiyotni rivojlanishining asosiy elementi sifatida elektron tijorat, internet banking, elektron tulovlar, internet reklama va shu bilan birga, internet o'yinlari ko'riladi.

Axborot texnologiyalarini rivojlanishi va tadbiq qilinishi evaziga kundalik hayotimizda juda ko'plab qulayliklar paydo bo'lmoqda. Deylik ovqatlanmoqchimiz, lekin uni tayyorlashni xohlamaymiz, muommo emas, internetdan uyga ovqat yetkazib berish xizmati orqali xohlagan taomni onlayn buyurtma qilishimiz mumkin. Yoki do'stimizga pul o'tkazishimiz kerak, bunda atelabga bank yoki moliya muassasalariga borishga hojat yo'q, biz pulni mobil bank orqali o'tkazishimiz mumkin. Shu kabi ko'plab xizmat turlarini onlayn, smartfon yoki kompyuter orqali amalga oshirishimiz mumkin.

Raqamli iqtisodiyotning afzalliklari Albatta, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi, zamonaviy texnologiyalarning hayotimizga tadbiq etilishi har bir inson hayotida ko'plab ijobiy imkoniyatlar berishi mumkin. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi ortidan inson, unga kerakli xizmatdan tezroq foydalanishi, internet orqali o'ziga kerakli mahsulotlarni arzon sotib olish bilan ko'plab pul mablag'larini tejashi mumkin. Masalan biron bir kitobning elektron ko'rinishda sotib olish Sizga, shu kitobni chop etilgan ko'rinishini sotib olish ancha arzonga tushishi mumkin. Yoki bo'lmasa oddiy iste'molchi o'zi ham tadbirkor bo'lishi, uyidan chiqmagan holda onlayn savdo-sotiq bilan shug'ullanishi mumkin.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishini boshqa afzalliklari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- ishlab chiqarishda mehnat samadorligini oshishi;
- kompaniyalarning raqobatbardoshligini o'sishi;
- ishlab chiqarishdagi harajatlarning kamayishi;
- yangi ish o'rinlari yaratilinishi;
- yangi zamonaviy kasblar paydo bo'lishi;
- kambag'allikni yengish va ijtimoiy tengsizlikni yuqolishi.

Bular raqamli iqtisodiyotning bor yo'gi bir nechta afzalliklari holos. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bizning kundalik hayotimizga ijobiy ta'sir qiladi, oddiy

foydalanuvchiga ko‘plab qo‘shimcha imkoniyatlar beradi va qolaversa, bozorni o‘sishi va rivojlanishini ta‘minlab berishi mumkin.

Muhokama. Atrof-muhit o‘zgarishining ta‘siri ostida ko‘plab tarmoqlarning mahsuldorligi kamayadi, ishlab chiqarish vositalarining yaroqsiz holatga kelishi tezlashadi, resurs aylanishi sekinlashadi, shuning uchun tirik mehnat xarajatlarining samaradorligi pasayadi, milliy daromadning katta qismi tabiiy muhitning tanazzulini oldini olish uchun sarflanishga majbur. Aksincha, uning sifatini oshirish reproduktiv jarayonlarning borishini tezlashtiradi, ishlab chiqarish resurslarini samarali iste‘mol qilish darajasini oshiradi, umumiy mehnatning muayyan xarajatlarini kamaytiradi, NTP (Network Time Protocol)ni ya‘ni ilmiy texnik taraqqiyotni tezlashtirish va jamiyat a‘zolarining ehtiyojlarini yanada to‘liq qondirishga qaratilgan kapital qo‘yilmalardan oqilona foydalanishga olib keladi.

Xulosa

Bilamizki hozirgi kunda mamlakatlar turli global muammolarga duch kelmoqda. Lekin ulardan asosiylaridan biri bu oziq-ovqat ta‘minoti muammosi hisoblanadi. Ya‘ni aholi sonining oshib borishi oziq-ovqatga bo‘lgan talabni oshirmoqda. Statistika qaraydigan bo‘lsak dunyo aholisining 8 tasidan 1 tasi ochlikdan vafot etadi. Buning oldini olish va aholini zarur oziq-ovqat bilan ta‘minlash uchun har bir mamlakat qishloq xo‘jaligiga katta e‘tibor bermog‘i kerak. Ya‘ni qishloq xo‘jaligini modernizat qilish va ko‘plab investitsiyalarni jalb qilishga katta ahamiyat qaratmoqlari darkor. Endi raqamli iqtisodiyotga qaraydigan bo‘lsak, raqamli iqtisodiyotni tizimlarda qo‘llash orqali, ish faoliyat tizimini va boshqa iqtisodiy jarayonlarni boshqarish, ma‘lumotlar translyatsiyasi va to‘plamlarni, axborotlarni uzatishni osonlashtiradi. Dunyo mamlakatlari kabi O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyot rivojlanmoqda. Kundalik hayotimizga axborot texnologiyalarni tadbiq qilinishi ortidan oddiy insonlar uchun ko‘plab imkoniyatlar yaratilmoqda. Lekin shuni ta‘kidlash kerakki, O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot O‘zbekiston potensialiga nisbatan bir necha barobar sekinroq rivojlanmoda. Ya‘ni imkoniyat bor, kerakli resurslar mavjud lekin rivojlanish ancha sust. Bunga sabab sifatida raqamli iqtisodiyotni O‘zbekistonda rivojlanishini bir qancha to‘siqlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

- ko‘plab sohalaridagi monopoliya;
- internet tezligini pastligi;
- fuqarolarda kompyuter savodxonligining o‘ta pastligi;
- axborot madaniyati, axborot gigiyenasi pastligi;
- axborot texnologiyalari xavfsizligi yaxshi emasligi;

Yuqorida keltirilgan muommolar bosqicha-bosqich, tizimli, dunyo tajribasidan kelib chiqib hal qilinsa, O‘zbekiston ham bemalol raqamli iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlardan biri bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bxargava, Vinay (2006). Global fuqarolar uchun global muammolar: rivojlanishning asosiy muammolari lan tanishish. Vashington, Kolumbiya: Jahon banki.

2. Xatt, Rosamond; Tarkib, Formativ (2016 yil 21-yanvar). "10 ta eng katta global muammo nima?". Jahon iqtisodiy forumi. Olingan 18 yanvar 2018.
3. Karimov I.A O'ZBEKISTON IQTISODIY ISLOHOTLARNI CHUQURLASHTIRISH YO'LIDA. TOSHKENT 1995.
4. Alimov A. O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyat asoslari, TOSHKENT 2002.
5. Rashidov A. PROFITABILITY AND RISKS OF FINANCIAL INVESTMENTS //MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS. – 2021.
6. Rashidov A., Ernafas o'g'li S. K. MAMLAKATIMIZDA ISHSIZLIK SABABLARINI O'RGANISH VA TAHLIL QILISH //IQRO JURNALI. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 284-288.
7. Abror Ro'zimurod o'g R. et al. O'ZBEKISTONING KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSIYALARNING O'RNI //IQRO JURNALI. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 166-176.
8. Abror Ro'zimurod o'g R. et al. MAMLAKATIMIZNING XIZMATLAR SOHASIDA INNOVATSIYALARDAN FOYDALANISH //IQRO JURNALI. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 30-34.
9. Abror Ro'zimurod o'g R. et al. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOY SIYOSATI //O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – T. 2. – №. 14. – C. 141-147.
10. Abdusattarovich M. B. et al. RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA IQTISODIY SAMARADORLIKNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 117-119.
11. Akramovich N. A. et al. PROBLEMS AND SOLUTIONS IN WORKING WITH THE POPULATION IN THE BANKING SYSTEM OF UZBEKISTAN //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 25-30.
12. Alijon N., Sherzod Y. FACTORS OF INSURANCE ACTIVITY IMPLEMENTATION //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 20-24.
13. Akramovich N. A. HISTORY, SUBJECT AND OBJECT OF FORMATION OF" MACROECONOMICS" //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – T. 10. – №. 1. – C. 209-210.
14. Цой М. П., Худояров Р. Т. МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 132-136.
15. Muxtarov B. ANALYSIS OF THE DYNAMICS OF POPULATION INCOME GROWTH IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 11. – C. 30-39.
16. Abror Ro'zimurod o'g R. et al. O'ZBEKISTONDA PUL-KREDIT TIZIMI VA UNI MODERNIZATSIYALASH YO'LLARI //O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – T. 2. – №. 13. – C. 251-258.

17. Абдукаримов А., Рашидов А. Ма'lumotlar bazalarining–biznesni tashil etish va samaradorligini oshirishdagi roli //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 132-135.

18. Abror Ro'zimurod o'g R. et al. RESURSLAR YETISHMAYDIGAN HUDUDNING INVESTITSION JOZIBADORLIGINI SHAKLLANTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI //O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – Т. 2. – №. 14. – С. 290-298.

19. Abror Ro'zimurod o'g R. et al. JIZZAX VILOYATI IQTISODIY O'SISH KO'RSATKICHLARI YOKI JARAYONLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – Т. 5. – №. 1. – С. 20-22.

20. Норбеков Х., Туйчиева Н. Формирование конкурентных преимуществ компании //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 589-592.

21. Норбеков Х. Методики анализа и оценка взаимный преимуществ предприятия //Scienceweb academic papers collection. – 2022.

PROGRAMMING TIC TAC TOE GAME IN C#

Tojiyev Alisher Hasan o'g'li,

To'rabekov Muhammad Alisher o'g'li

Jizzakh branch of National University of Uzbekistan

Student of Jizzakh branch of National University of Uzbekistan

a_tojiyev@jbnuu.uz

Abstract: This article discusses the development of a program using the popular C# programming language, which automates the tic tac toe game that we all played in our childhood. The program is designed to simulate the game, so that we can easily play it without the need for paper and pen.

Key words: Tic tac toe, variables, algorithm, algorithm executor, methods, tab control element, button and label.

In the present day, many tasks that were previously carried out manually are now being automated using various tools and technologies. Tic tac toe game, which we used to play with paper and pen in our childhood, is now being played effortlessly by using this program.

When we use the term "variables" in this article, we are not referring to daily life variables, but rather to variables in programming, which always work with some element[1].

The term "algorithm" refers to a set of clear, understandable and logical instructions aimed at achieving a particular goal.

An algorithm executor is an abstract or real (technical or biological) system that can execute the commands or instructions specified in an algorithm.

Methods in programming are simply formulas that help us to perform a specific task, and can be used repeatedly[2].

Tab control element is a component that is available in the windows forms section of the C# programming language, which allows us to work with a single screen, but with multiple pages.

Button is one of the most commonly used components in C# programming language, and it is a simple representation of a button. When pressed, it triggers a specific event[3].

Label is another component that is available not only in C# programming language, but also in other programming languages. It allows us to write different types of text in the interface section of our program.

To create a Tic Tac Toe game in C# programming language, we need to first develop a step-by-step algorithm. The first step is to create a Windows Forms application in C# and add the necessary components such as buttons, labels, and tab control to the form. In the second step, we will work with the buttons and labels that we have placed on the form. In the third step, we will define the required methods and functions for our program. Finally, in the fourth step, we will integrate all of our components and methods together[4].

3rd step, we need to define the necessary methods and functions for our program in C# programming language. In the 4th step, we will combine all the components and methods we have created in this step(Figure.1).

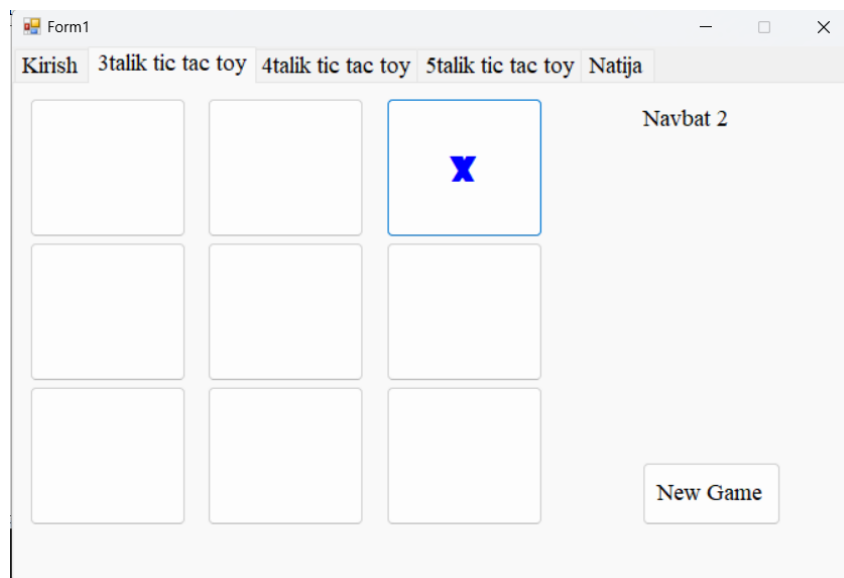

Figure.1. Placement and processing of elements

In creating the Tic Tac Toe game in C# programming language, we can follow the aforementioned steps not only to create a 3x3 game but also to create games of larger sizes such as 4x4 or 5x5[5]. One of the advantages of our program is that users, i.e. participants, can enter their name and surname (Figure.2) and we can also keep track of each player's scores in each game they play (Figure.3).

Form1

Kirish 3talik tic tac toy 4talik tic tac toy 5talik tic tac toy Natija

1-ishtirokchi F.I.O : To'rabekov Muhammad

2-ishtirokchi F.I.O : Taliyev Abduhalil

Saqlash

Figure.2. Section for entering participants' names and surnames

Form1

Kirish 3talik tic tac toy 4talik tic tac toy 5talik tic tac toy Natija

1-Ishtirokchi	2-Ishtirokchi
To'rabekov Muhammad	Taliyev Abduhalil
3talik tic tac toy o'yini natijalari	
1	1
4talik tic tac toy o'yini natijalari	
1	0
5talik tic tac toy o'yini natijalari	
0	1
Umumiy natijalar	
2	2

Clear results

Figure.3. Results of the players

In the Tic Tac Toe game we created, players can play the game not only once but multiple times, because when the game is over and one of the players wins (Figure.4), the program announces the winner and pressing the "New Game" button starts a new game, either a 3x3, 4x4 or 5x5 Tic Tac Toe game (Figure.5)[6-8].

Form1

Kirish 3talik tic tac toy 4talik tic tac toy 5talik tic tac toy Natija

Navbat 2

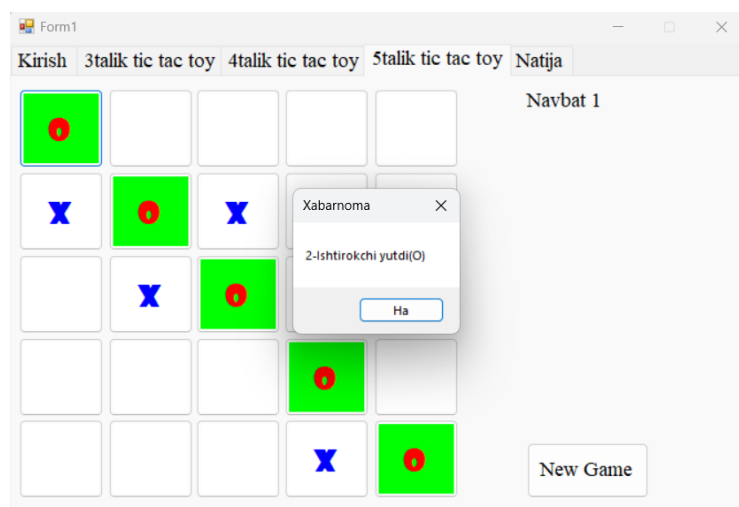
Xabarnoma

1-Ishtirokchi yutdi(0)

Ha

New Game

Figure.4. Game over screen showing the winner and a "New Game" button to start a new game

Shows the appearance of a five-by-five tic tac toe game, which is similar to the traditional three-by-three game, but with more cells and a greater degree of complexity(Figure.5).

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Таджиев, А. (2022). Zamonaviy texnologiyalarni kutubxona faoliyatiga tadbiq qilish. Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar, 1 (1), 209–211.
2. Aldashev, I. T. X. (2022). Ta’lim jarayonida kompyuter o’yin texnologiyalarining o’rni. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(5-2), 909-914.
3. Aarseth, E. (2001). Computer game studies, year one. *Game studies*, 1(1), 1-15.
4. Tojiyev, A. (2022). Takrorlanuvchi algoritmlarda takrorlanish jarayoni tahlili. Scienceweb academic papers collection.
5. Nasriddinovich, U. A., & Nasriddinovich, U. A. (2023). Dasturlash tillarida axborotlashtirilgan pedagogik texnologiyalarini yaratish uslubiyati. *journal of innovations in scientific and educational research*, 2(16), 147-150.
6. Bahromova, M. M. Q. (2021). Multimediali intellektual o ‘yinlar orqali bolalarda dasturlash konikmasini rivojlantirish. *Academic research in educational sciences*, 2(6), 1189-1193.
7. MU Xujayevich. DIDAKTIK O‘YINLAR ORQALI O‘QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 394-397.
8. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O‘RTA TA’LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

RAQAMLI IQTISODIYOT VA INNOVATSION AXBOROT - KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISHNING DOLZARB MASALALARI

Xursandov Hamidillo Fayzillo o'g'li,
Ro'ziqulova Fotima Mels qizi
Samarqand davlat universiteti Urgut filiali
fotimaroziqulova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezis raqamli iqtisodiyot va innovatsion axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish masalalari va raqamli iqtisodni nazariy va amaliy asoslari hamda innovatsion axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ommaviy xizmatlarining dolzarb masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, texnologiya, axborot-kommunikatsiya, innovatsiya.

Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalar sohasini aktiv ilmiy va innovatsion faoliyatsiz rivojlantirish mumkin emas. Ma'lumki, axborotlashtirish muammolarini o'rganish, axborotni uzatish, unga ishlov berish va muhofaza qilish texnologiyalarini ishlab chiqarish, intellektual tizimini yaratish fan va texnologiyalarni rivojlantirishning dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligining "UNICON.UZ" markazi sohaning yetakchi tashkiloti sifatida ilmiy tadqiqot ishlarini olib boradi va telekommunikatsiyalar, axborot xavfsizligi, radioaloqa va elektromagnit moslashuvchanlik, elektron raqamli imzo va elektron xujjat aylanishi kabi va boshqa yo'nalishlar bo'yicha normativ xujjatlar ishlab chiqaradi.

"UNICON.UZ" markazi ilmiy kadrlar tayyorlash masalasiga katta etibor qaratadi. Markaz xodimlari tomonidan har chorakda nashr qilinadigan "Axborot-kommunikatsiyalar, tarmoqlar, texnologiyalar, yechimlar" jurnalida va boshqa ilmiy nashrlarda muntazam e'lon qilinadigan bir qator ilmiy maqolalar tayyorlangan.[1]

Raqamli iqtisodiyot va innovatsion axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) joriy etish masalalari hozirgi kunda dunyoda kattaetiborga sazovor bo'lgan mavzulardan biri hisoblanadi. Bu jahon iqtisodiyotining muhim ko'rsatkichlari bo'lib, jamiyatni tizimli va innovatsion islohotlarga tayanishda katta ahamiyatga ega. Bu mavzuda ko'proq tushunchalar yaratish va joriy etish masalalarini tahlil qilish, ularni muvofiqlashtirish va ularni amaliyotga tatbiq qilish zarurdir.

Raqamli iqtisodiyotning nazariy asoslari quyidagilar:

➤ raqamli iqtisodiyotning asosiy maqsadi, bizning amaldagi dunyoda sodir bo'layotgan ko'pchilik iqtisodiy muammolarni hal qilish va yangi innovatsion yechimlar yaratishdir. Bu rejamiz, iqtisodiy faoliyatni o'tkazishning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida ishlab chiqarishning qulay usullarini va innovatsion xizmatlarni yaratishda katta ahamiyatga ega.

➤ raqamli iqtisodiyotning amaliy asosiy ko'rsatkichlari, xususiy tizimlarni joriy etishni, rivojlantirishni va iqtisodiy muammolarni yechishda ularga qanday

qo'llanilishini, o'rganishdir hamda tizimni boshqarish, axborotlar va boshqa jarayonlarni tasniflash, ma'lumotlarni yashirish, ma'lumotlar bazalari va tarmoqlarini yaratish, boshqa tizimlar bilan birlashtirishni o'z ichiga oladi. Raqamli iqtisodiyotning amaliy qismi, bizning ma'lumotlarimizni yig'ish, analiz qilish va ulardan iqtisodiy natijalar chiqarishni osonlashtiradi.

➤ Innovatsion axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jamiyatda ommaviy xizmatlarni ko'rsatishda va iqtisodiy islohotlarni rivojlantirishda yordam berish uchun ishlatiladigan ko'rsatkichlar va texnologiyalardir. Bu rejamiz, raqamli iqtisodiyotning amaliy qismi bilan birlashtirilishi kerak, chunki ularga qanday qo'llanilishini va ulardan foydalanishni o'rganish uchun ulardan foydalanish zarur bo'ladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining maqsadi - talabalarda kompyuter texnika va dasturlarida ishlash, internet tarmog'idan yanada samarali foydalanish, iqtisodiy-moliyaviy axborotlarni shakllantirish, saqlash, uzatish va ular bilan jarayonlar olib borish, ya'ni, ishlov berish hamda shular asosida masala qo'yib uni yechish ko'nikmalarini va iqtisodiy-moliyaviy sohalarda joriy qilingan axborot texnologiyalari to'g'risida bilimlar berishdan iborat.[2]

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining predmeti-kompyuter va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, amaliyotda qo'llash jarayonlari, moliyaviy sohalarga joriy qilingan axborot texnologiyalari to'g'risidagi bilimlar hisoblanadi.[2]

Quyidagi 1-jadvalda masalalarni hal etishdagi asosiy jarayonlari ko'rsatilgan.

1-jadval

Axborot texnologiyasi iqtisodiy masalalarni hal qilishda quyidagi asosiy jarayonni o'z ichiga oladi:	
1.	Axborotni yig'ish va ro'yxatdan o'tkazish.
2.	Uni qayta ishlash, joyiga uzatish.
3.	Ma'lumotlarni kodlashtirish.
4.	Ma'lumotlarni saqlash va izlash.
5.	Iqtisodiy axborotlarni qayta ishlash.
6.	Axborotni chop etish va axborotdan foydalanish.
7.	Qaror qabul qilish va boshqaruv ta'sirini ishlab chiqish.

Kommunikatsiya – bu kishilar o'rtasidagi o'zaro axborot almashuvidir. Rahbarlar qilayotgan hamma ishlar axborotlarning samarali almashishini taminlaydi. Yaxshi yo'lga qo'yilgan kommunikatsiya, faoliyat muvaffaqiyatini taminlaydi. Ko'plab rivojlangan davlat vakillari, xususan rahbarlar, pedagog xodimlar, biznesmenlar va boshqa soha vakillari kommunikatsiya vositalarini, axborot almashinuvini tezkor vositasi sifatida baholashadi.

Innovatsiya – yangi texnologiya, mahsulot va xizmatlar turi, ishlab chiqarish, mehnat, xizmat ko'rsatish va boshqaruv ko'rinishidagi yangiliklarning qo'llanilishi. Bu ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar uchun zamina yaratadigan mexanizmdir.[4]

Innovatsion	Yangi g'oya Yangi mahsulot	Yangi mahsulotni o'zlashtirish va ishlab chiqarish	Yangi mahsulotni tatbiq etish, tarqatish
1-bosqich. Yangi mahsulot yaratish jarayoni		1- Yangi mahsulotlarni tijoratlashtirish (ishlab chiqarish va tarqatish) jarayoni	

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 5 ta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi "Fan ma'rifat va rivojlantirish yili" da amalga oshirishga oid davlat dasturida belgilangan vazifalarga muvofiq Prezidentimizning 2020-yil 28-apreldagi "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora tadbirlari to'g'risida"gi qaror qabul qilindi.[3]

Xulosa o'rnida aytish mumkinki iqtisodda, ta'limda va boshqa turli sohalarda doimiy aloqalarni taminlab turish maqsadida axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish ancha ommalashga. Xodimlar va ishchilar, sotuvchilar va xaridorlar, o'qituvchilar va talabalar o'rtasida uzluksiz aloqalarni taminlash, shu sohadagi izlanishlar, yangiliklar yoki muammolarni tezkorlik bilan hal qilishga yordam bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi
<https://mitc.uz/uz/pages/innovation>.
2. A.T. Kenjabayev, M.M.Ikramov, A.Sh. Allanazarov. "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017. -408 b.
3. O'zbekiston Respublikasining qarori, 28.04.2020-yildagi PQ-4699-sonli.
4. Omonov Sh.B, Taniyeva F.X, Keldiyorova Z.Sh. Pedagog xodimlarning ta'limda innovatsion yondashuvi va interfaol texnologiyalarning ahamiyati.

BANKLARDA HISOB-KITOBLARNI NAQD PULSIZ PLASTIK KARTALAR ORQALI AMALGA OSHIRISHDA RAQAMLI AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

Lapasova Marg'uba Zokir qizi,
Parmonov Abdutolib Abduvahob o'g'li
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston tijorat banklarida naqd pulsiz hisob-kitoblarini amalga oshirishni tahliliga oid bir qator fikrlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Plastik kartalari, raqamli texnologiyalar, mobil banking, SMS-banking, Bank-Mijoz, chakana bank xizmatlari, bank tizimi.

Kirish. Hozirgi kunda mamlakatimizda tijorat banklari tomonidan mijozlarga plastik kartalar ochish jarayoni zamonaviy (EISA) dasturlari orqali tezda tayyorlab berilyapti.

Asosiy qism. Moliyaviy globallashuv sharoitida yirik korporativ mijozlarni jalb qilish bo'yicha banklar o'rtasidagi raqobat kuchaygan bo'lib, O'zbekistonda bank xizmatlari bozori bank daromadi va raqobatdoshligini ta'minlashning istiqbolli yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ayni paytda, bank xizmatlari bozorida chakana xizmatlar alohida o'rin tutib, ular asosan aholining moliya-bank xizmatlariga bo'lgan talabini qondirishga yo'naltirilmoqda. Ma'lumki, chakana bank xizmatlari o'zing bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi, xususan, asosiy iste'molchilar sifatida jismoniy shaxslar maydonga chiqadi, operatsiyalar hajmi kichik bo'lsada, korporativ bank xizmatlariga nisbatan xarajatlar yuqoriroq bo'ladi va xizmatlar shaxsiy talablarni qondirishga yo'naltirilgan bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Miromonovich Oliy Majlis murojotnomasida "Banklar faoliyatiga raqamli texnologiyalarini keng joriy etish e'tiborimiz markazida bo'ladi" deb ta'kidlagan. Respublikamiz tijorat banklari tomonidan ko'rsatilayotgan chakana bank xizmatlari hajmi yil sayin ortib bormoqda. Aholiga mo'ljallangan omonatlar soni ortib, plastik kartochkalar bilan operatsiyalar ko'lamini oshmoqda, is'temol va ipotekakreditlarini berish amaliyoti takomillashmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-fevraldagi 2751-qarorida "naqd pulsiz hisob-kitob tizimini rivojlantirishni yanada rag'batlantirish, plastik kartochkalarga, terminallarga va tegishli uskunalarga bo'lgan talab-ehtiyojlarni qondirish, shuningdek, pul mablag'larining bankdan tashqari aylanmasini kamaytirishga" alohida e'tibor qaratilgan

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Plastik kartochkalar asosida naqd pulsiz hisob-kitob tizimini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2006-yil 3-avgustdagi PQ-433-sonli qarori 1-bandining ikkinchi xat boshida nazarda tutilgan bojxona imtiyozlarining amal qilish muddati 2020-yilning 1-yanvariga qadar uzaytirilsin.

Bank mikroprotessor plastik kartochkalari, to'lov terminallari ishlab chiqaruvchilar, chakana to'lov tizimlarining protsessing markazlari olib kirilayotgan xomashyo, sarflanuvchi va butlovchi materiallardan, dasturiy ta'minot vositalaridan hamda plastik kartochkalar, terminallar, bankamatlar, infokiosklar va boshqa uskunalar ishlab chiqarish uchun litsenziyalardan samarali va qat'iy maqsadli foydalanishni hamda ana shular vositasida hisob-kitoblar amalga oshirilishini ta'minlasin, kelgusida ularni ishlab chiqarish mahalliyashtirilsin.

Shuningdek O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risidagi nizomi O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi hamda "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi qonunlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasida yuridik va jismoniy shaxslarning to'lov hujjatlaridan foydalangan holda naqd pulsiz hisob-kitoblarini amalga oshirish tartibi belgilangan. Bugungi kunda chakana bank xizmatlarining eng ko'p ishlatiladigan turlaridan biri bu plastik karta xizmatlaridir. Plastik kartalarning banklarga va aholiga o'z qulayliklari mavjud. Shuningdek, bugungi kunda internet va elektron tizimlar orqali turli

mahsulotlar va xizmatlar uchun to'lovlarni amalga oshirish tobora takomillashib bormoqda. Plastik kartochkalar va mobil aloqadan keng foydalanish soha taraqqiyoti uchun zamin yaratmoqda. Jumladan, iste'mol krediti, pul jo'natmalari, depozit amaliyotlari kabi yo'nalishlarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish boshlang'ich bosqichda turibdi. Plastik karta xizmatlarini yanada kengaytirishda xorij tajribasini o'rganish ham muhimdir. Plastik karta xizmatlari bo'yicha xorij tajribasiga nazar tashlaydigan bo'lsak. Avstraliya bank-moliya tizimida mazkur to'lov turidan yigirma yildan ko'proq vaqt davomida foydalanilmoqda. O'tgan yillar mobaynida bu borada katta tajriba to'plandi. Sohaga innovatsion g'oyalar joriy qilindi. Bugungi kunga kelib, muomaladagi plastik kartalar soni 1 kishiga 6 tadan to'g'ri kelayotgani ham buni isbotlaydi. Muomalaga chiqarilgan plastik kartalar mehnatga layoqatli aholining har biriga 6 tadan to'g'ri keladi. Kredit kartalaridan belgilangan limit doirasida foydalanilib, plastik karta orqali yuzaga kelgan qarzdorlik mijozga qulay vaqt davomida qaytariladi. Avstraliyada asosan xalqaro "Visa", "MasterCard" hamda "American Express" bank kredit kartalaridan foydalaniladi. So'nggi yillarda naqd pulga bo'lgan talabning kamayishi va naqd pulsiz hisob-kitoblarning kengayishi natijasida mamlakatda savdo va xizmat ko'rsatish shoxobchalariga o'rnatilgan to'lov terminallari soni sezilarli darajada ko'payib bormoqda. Bizning mamlakatimizda xam plastik kartalar orqali hisob-kitoblar tizimi rivojlanishi natijasida naqd pulga bo'lgan talab yil sayin kamayib bormoqda. Xususan, 2018-2019-yillarga nisbatan hozirgi kunda axoli orasida bank plastik kartalari orqali operatsiyalar va savdo sotiq ishlari amalga oshirish ishlari ko'payib bormoqda.

Xulosa. Bank kartalarining muomalasini rivojlanishi, skoring kredit tizimini joriy etish imkoniyatlari, "internet-banking", "mobil-banking", "SMS-banking" kabi xizmatlarni asta sekinlik bilan rivojlanib borishi, pul o'tkazmalari, elektron to'lov kabi xizmatlarni takomillashtirishi respublikamizda chakana bank xizmatlarini rivojlantirish istiqbollarini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. №1, yanvar-fevral, 2014-yil
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasiniyanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risidagi farmoni 2017-2021-yillar
3. Bekchanov M., Abduraxmanov R. Plastik karta-zamonaviy hisob-kitobvositasi. // Bozor, Pul va Kredit. №9. 2012.B.14
4. Abduvaxidov F. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi./ O'quv qo'llanma. – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2012-y.
5. Abduvahob o'g'li P. A. NAZARIY MEXANIKA FANINI O'QITISHDA TEXNIK–INFORMATSION KOMPETENSIYALARIGA QO'YILADIGAN MALAKA TALABLARI VA MAZMUNI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 662-664.
6. КУЙЧИЕВ О. Р. и др. Формы, методы и содержание трудового воспитания //Общество. – 2020. – №. 1. – С. 73-76.
7. Пармонов А. Talabalarga zamonaviy ta'limni raqamli texnologiyalar yordamida berishning pedagogik zarurati //Современные инновационные

исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 202-204.

8. Anarbayevich A. R., Abduvahob o'g'li P. A. BO'LG'USI MUTAXASSISNING SHAXS SIFATIDAGI QOBILIYATINI OSHRISHDA PEDAGOGIK VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 673-676.

9. Мустафоев А. И. и др. ИЗГОТОВЛЕНИЕ ЭЛЕКТРОНАГРЕВАТЕЛЕЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ БОЛЬШОЙ СОЛНЕЧНОЙ ПЕЧИ //SCHOLAR. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 167-171.

10. Мустафоев А. И. и др. КУМУШКОН СЕРПЕНТИНИНИНГ КАТТА ҚУЁШ ПЕЧИГА АСОСЛАНГАН ТАДҚИҚОТЛАРИ //SCHOLAR. – 2023. – Т. 1. – №. 3. – С. 98-103.

11. Tog'ayev O., Ashurov B. Гибкость спроса для предприятий //Журнал математики и информатики. – 2022. – Т. 2. – №. 1.

12. Tog'ayev O., Ashurov B. Гибкость спроса для предприятий //Журнал математики и информатики. – 2022. – Т. 2. – №. 1.

IQTISODIY MASALALARINI YECHISHGA MATRITSANI TADBIQ ETISH ASOSIDA BO'LAJAK IQTISODCHILAR KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH

**Israilov Suxrob Atakulovich,
Jo'raqulov Lazizbek Umar o'g'li,
Ermamatova Zuxro Ermamatovna**

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti Samarqand filiali
ermamatovazuxro94@gmail.com

Annotatsiya: Matritsalar matematikada chiziqli algebraik yoki differentsial tenglamalar tizimini ixcham tasvirlash uchun keng qo'llaniladi. Iqtisodiyotda ma'lumotlarni tahlil qilish, modellashtirish va prognozlash uchun matritsalaridan foydalanish asosida ushbu ishda Leont`ev, MakKenzi matritsalar iqtisodiyatning bir nechta sektorlarining o'rtasidagi aloqalarni tahlil qilish, kompaniya strategiyasini belgilash va bozorning tuzilmasini tahlil qilish o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Markov matritsasi, Leont`ev matritsasi, iqtisodiyot, Abel matritsasi.

Matritsa - bu halqa yoki maydon elementlarining to'rtburchaklar jadvali shaklida yozilgan matematik ob'ekt bo'lib, uning elementlari kesishgan joyda joylashgan satrlar va ustunlar to'plamidir. Matritsaning satrlari va ustunlari soni matritsaning hajmini aniqlaydi.

Matritsalar ekonomik protsesslarini modellashtirish va prognozlash uchun ham ishlatiladi. Masalan, Markov matritsasi sistemani vaqt oqimiga ko'ra holatini prognozlash uchun ishlatiladi. Umuman, biz iqtisodiyotda matritsalaridan foydalanishni ko'rib chiqamiz

Matritsalar matematikada chiziqli algebraik yoki differentsial tenglamalar tizimini ixcham tasvirlash uchun keng qo'llaniladi. Bunda matritsa qatorlari soni tenglamalar soniga, ustunlar soni esa noma'lumlar soniga mos keladi. Natijada chiziqli tenglamalar sistemalarining yechimi matritsalar ustidagi amallarga qisqaradi.

Matematikaning matritsa tushunchasi va uning asosiy elementlariga asoslangan bo'limi - *matritsalar algebrasi* – iqtisodiy masalalarni o'rganishda juda muhim o'rin egallaydi. Bu iqtisodiy ob'ektlar va jarayonlarning matematik modellarining muhim qismi soddalashtirilgan, eng muhimi, ixcham matritsa shaklida yozilganligi bilan izohlanadi.

Matritsalaridan foydalanib, ba'zi iqtisodiy bog'liqliklarni yozish qulay. Masalan, iqtisodiyotning alohida tarmoqlari bo'yicha resurslarni taqsimlash jadvali (shartli birlik):

Resurslar	Iqtisodiyot tarmoqlari	
	Sanoat	Qishloq xo'jaligi
Elektr	5.3	4.1
Kadrlar	2.8	2.1
Suv resurslari	4.8	5.1

sanoat bo'yicha resurslarni taqsimlash matritsasi sifatida ixcham shaklda yozilishi mumkin:

$$A = \begin{pmatrix} 5,3 & 4,1 \\ 2,8 & 2,1 \\ 4,8 & 5,1 \end{pmatrix}$$

Ushbu yozuvda, masalan $a_{11} = 5,3$ matritsa elementi sanoat tomonidan qancha elektr energiyasi iste'mol qilinishini va $a_{22} = 2,1$ elementi qishloq xo'jaligi qancha mehnat resurslarini iste'mol qilishini ko'rsatadi. Quyidagi masalani ko'rib chiqaylik: korxona uchta turdagi mahsulot ishlab chiqarsin: P_1, P_2, P_3 va ikkita turdagi xom ashyolardan foydalansin: C_1 va C_2 . Xom ashyoni iste'mol qilish ko'rsatkichlarini quyidagi matritsa bilan tavsiflanadi:

$$A = \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ 5 & 2 \\ 1 & 4 \end{pmatrix},$$

bu yerda har bir element a_{ij} ($i = 1,2,3; j = 1,2$) i - turdagi mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun j - turdagi xom ashyoning qancha birligi sarflanganligini ko'rsatadi. Ishlab chiqarish rejasi C qat'iy matritsasi bilan beriladi $C = (100, 80, 130)$, har bir turdagi xom ashyo birligining narxi (pul. birlik) - matritsa ustuni:

$$B = \begin{pmatrix} 30 \\ 50 \end{pmatrix}$$

Masalani ko'rib chiqib, birinchi xom ashyoning narxi

$$S_1 = 2 \cdot 100 + 5 \cdot 80 + 1 \cdot 130 = 730$$

birlik va ikkinchi

$$S_2 = 100 + 2 \cdot 80 + 4 \cdot 130 = 980$$

birlik, shuning uchun S xom ashyo xarajatlarining matritsasini satr matritsasiga ko'paytmasi sifatida yozilishi mumkin:

$$S = C \cdot A = (100 \ 80 \ 130) \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ 5 & 2 \\ 1 & 4 \end{pmatrix} = (730 \ 980)$$

Keyin xom ashyoning umumiy qiymati

$$Q = 730 \cdot 30 + 980 \cdot 50 = 70900 \text{ п. б.}$$

matritsa shaklida yoziladi:

$$Q = S B = (CA)B = (70900) \text{ п. б.}$$

Xom ashyoning umumiy qiymati boshqa tartibda hisoblanishi mumkin: birinchi navbatda, biz mahsulot birligiga xom ashyoning xarajatlar matritsasi hisoblaymiz, ya'ni. Matritsa :

$$R = A \cdot B = \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ 5 & 2 \\ 1 & 4 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 30 \\ 50 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 210 \\ 250 \\ 230 \end{pmatrix}$$

va keyin xom ashyoning umumiy qiymati:

$$Q = C \cdot R = (100 \ 80 \ 130) \begin{pmatrix} 210 \\ 250 \\ 230 \end{pmatrix} = (70900)$$

Bu misolda biz matritsalar ko'paytmasining assotsiativ qonunining bajarilishiga ishonch hosil qildik:

$$(CA)B = C(AB).$$

Iqtisodiyotda matritsalaridan foydalanishni tahlil qilib, biz shunday xulosaga keldikki, matritsalarining afzalliklari shundaki, ular keng doiradagi strategik ahamiyatga ega o'zgaruvchilardan foydalanadi; resurslar oqimining yoʻnalishini ko'rsating. Ushbu vositaning kamchiliklari orasida: aniq strategiyalarni ishlab chiqish bo'yicha haqiqiy ko'rsatmalar bermaydi; g'olib bo'lishga tayyor bo'lgan biznes sohalarini aniqlash mumkin emas. Matritsalar, shuningdek, minimal mehnat va vaqt bilan ulkan va juda xilma-xil statistik materiallarni, ijtimoiy-iqtisodiy kompleksning darajasi, tuzilishi va xususiyatlarini tavsiflovchi turli xil dastlabki maʼlumotlarni qayta ishlashga imkon beradi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, zamonaviy iqtisodchi chuqur matematik tayyorgarlikka muhtoj. Iqtisodchi uchun eng muhim matematik fanlar qatoriga chiziqli algebra, ya'ni matritsa algebrasi kiradi. Buning sababi shundaki, hozirgi vaqtda ilmiy-tadqiqot va rejalashtirish ishlarida keng qo'llaniladigan iqtisodiy va matematik modellar ko'pincha iqtisodiy tuzilmalarning o'zaro munosabatlarini, ularning vaqt bo'yicha dinamikasini va bir qator omillarga bog'liqligini tasvirlash uchun mo'ljallangan. Eng ixcham, ishlatish uchun qulay usullardan biri matritsali xaritalash bo'lib, u qo'yilgan muammoni rasmiylashtirish imkonini beradi.

Shaklning soddaligi va boy iqtisodiy mazmuni tufayli xo'jalik amaliyotida matritsali usullar keng qo'llaniladi: statistik hisob-kitoblar, meʼyoriy iqtisodni tashkil

etish, hujjat aylanishini qisqartirish, ichki xarajatlar hisobini tashkil etish va iqtisodiy tahlil uchun.

Matritsali usullardan xalq xo'jaligi tarmoqlari iqtisodiyotini, respublikalar iqtisodiyotini, mamlakat xalq xo'jaligini modellashirishda ham foydalanish mumkin. Ushbu turdagi matritsalar kirish-chiqish balansi deb ataladi va rejalashtirish va statistikada keng qo'llaniladi. Bundan kelib chiqib, xulosa qilishimiz mumkinki, iqtisodiy faoliyatda ko'proq darajada tahlil usuli qo'llaniladi. Bu usul murakkab va ko'p o'lchovli iqtisodiy hodisalarni tahlil qilish maqsadlarida qo'llaniladi. Ko'pincha bu usullar tashkilotlar va ularning tarkibiy bo'linmalari faoliyatini taqqoslash zarur bo'lganda qo'llaniladi. Binobarin, iqtisod fanida matritsa usuli - iqtisodiy ob'ektlarning munosabatlarini aks ettiruvchi model elementlarining qiymatini belgilovchi matritsalar nazariyasi qoidalaridan foydalanishga asoslangan ob'ektlar xossalari ilmiy o'rganish usuli.

Iqtisodiyotda matritsalaridan foydalanish Abel matritsasisiz amalga oshirilmaydi, chunki bu kompaniyaning har qanday faoliyatining ko'rib chiqilayotgan sohasiga sinergik taʼsir va marketing texnologiyalarida raqobatbardoshlikni tanlash mezonlariga olib kelishiga imkon beradi. Masalan, birinchi omborda tovarlarning qabul qilinishi matritsa bilan tavsiflanadi

$$A_1 = \begin{pmatrix} 16 & 20 & 100 \\ 30 & 19 & 50 \\ 26 & 34 & 82 \end{pmatrix},$$

va ikkinchi omborga tovarlarni qabul qilish matritsa bilan tavsiflanadi

$$A_2 = \begin{pmatrix} 110 & 32 & 49 \\ 28 & 25 & 75 \\ 37 & 16 & 86 \end{pmatrix}.$$

Tovarlarini omborlarga jami etkazib berishni toping; agar shartnoma bo'yicha har oyda bir xil tovarlar partiyalarini yetkazib berish amalga oshirilsa omborlarga yillik etkazib berish salmog'ini toping.

Yechish: Umumiy etkazib berilgan tovarlarni topaylik

$$A_1 + A_2 = \begin{pmatrix} 16 & 20 & 100 \\ 30 & 19 & 50 \\ 26 & 34 & 82 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 110 & 32 & 49 \\ 28 & 25 & 75 \\ 37 & 16 & 86 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 126 & 52 & 149 \\ 58 & 44 & 125 \\ 63 & 50 & 168 \end{pmatrix}.$$

Yillik yetkazib berish esa quyidagicha topiladi:

$$12(A_1 + A_2) = 12 \begin{pmatrix} 126 & 52 & 149 \\ 58 & 44 & 125 \\ 63 & 50 & 168 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1512 & 624 & 1788 \\ 696 & 528 & 1500 \\ 756 & 600 & 2016 \end{pmatrix}.$$

Iqtisodiy masalalarni yechishda matritsalaridan fanda ham, amaliyotda ham foydalanish qulayligi muhim ahamiyat kasb etadi. Matritsa usuli juftlashgan taqqoslash matritsalarini to'ldirishda odamning ishini kamaytiradi va bu ko'p sonli mezonlar va alternatalarga ega muammolarni hal qilish uchun juda muhimdir. Shuningdek,

matritsa usulidan foydalangan holda, odam barcha mezonlar bo'yicha muqobillar reytingi ko'rinishida tayyor va asosli javob oladi, shuningdek, u muqobillarni o'zi baholashi va tegishli tayyor echimlarni tekshirishga taklif qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Pavskiy V.A. Lineynaya algebra: [uchebnoe posobie].// Izdatel': Kemerovo 2012. S 10-14.
2. Belousov I.V. Matritsy i opredeliteli: [uchebnoe posobie].// Izdatel': Kishinev 2006. S 76-78.
3. Galkin S.V. Matritsy, opredeliteli, reshenie sistem: [uchebnoe posobie].//Izdatel': MVTU im. N.E. Baumana 1988. S. 65.
4. Vinskovskaya L.A., Markushina A.A. Ispol'zovanie vozmozhnostey Microsoft Excel v podgotovke studentov ekonomicheskix profiley. V sbornike: Sovremennoe razvitie Rossii v usloviyax novoy tsifrovoy ekonomiki materialy II Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. 2018. S. 394-399
5. Vinskovskaya L.A., Markushina A.A. Spособы realizatsii ekonomiko-matematicheskix modeley. Sovremennoe razvitie Rossii v usloviyax novoy tsifrovoy ekonomiki materialy II Mejdunarodnoy nauchnoprakticheskoy konferentsii. 2018. S. 394-405
6. Vinskovskaya L.A., Kaminskaya E.A., Markushina A.A. Soderzhanie i problemy primeneniya reytingovykh metodik otsenki konkurento sposobnosti sovremennykh Vuzov. Ekonomika i predprinimatel'stvo. 2017. № 2-1 (79-1). S. 836-845.
7. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2).
8. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.
9. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

AI MODELS OF AFFECTIVE COMPUTING

Kurbanov Abdurahmon Alishboyevich

PhD student of Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan

Annotation: Affective computing is an interdisciplinary field of study that focuses on the development of AI models to recognize, interpret, and process human emotions. It has been gaining traction in recent years due to its potential applications in a variety of industries such as healthcare, education, and consumer products. In this

article we will explore some of the current AI models being used for affective computing and discuss their implications for our lives.

Key words: AI models, Rule-based Models, Statistical Models, Deep Learning Models, Hybrid Models.

Affective computing is a field of artificial intelligence that focuses on the development of systems and technologies that can recognize, interpret, and respond to human emotions. One of the key components of affective computing is the use of AI models to analyze and understand emotional states.

There are several different types of AI models used in affective computing, each with their own strengths and limitations. In this article, we will explore some of the most common AI models used in affective computing, and their applications in various fields.

Rule-based Models

Rule-based models, as discussed in a previous article, are a type of AI model that use predefined rules or heuristics to classify and predict outcomes based on specific features or inputs. Rule-based models are often used in affective computing to recognize and classify emotional states based on features such as facial expressions, tone of voice, or physiological signals.

Rule-based models are particularly useful in applications where transparency and interpretability are important, as the rules are explicitly defined and can be easily understood by humans. However, they may be limited in their ability to capture the complex and nuanced nature of human emotions.

Statistical Models

Statistical models are a type of AI model that use statistical algorithms and machine learning techniques to analyze and interpret data. In affective computing, statistical models are often used to analyze large datasets of physiological signals, such as EEG or ECG data, to identify patterns or correlations between emotional states and physiological responses.

Statistical models are particularly useful in applications where large amounts of data need to be analyzed quickly and accurately, and can be used to identify complex patterns and relationships between variables. However, they may be limited in their ability to account for individual differences and contextual factors that may influence emotional states.

Deep Learning Models

Deep learning models, such as convolutional neural networks (CNNs) and recurrent neural networks (RNNs), are a type of AI model that use multiple layers of interconnected nodes to analyze and interpret data. In affective computing, deep learning models are often used to analyze visual or auditory data, such as facial expressions or speech, to identify patterns and features associated with different emotional states.

Deep learning models are particularly useful in applications where large amounts of complex data need to be analyzed quickly and accurately, and can be used to identify subtle patterns and nuances in emotional expressions. However, they may be limited

in their ability to account for individual differences and contextual factors that may influence emotional states.

Hybrid Models

Hybrid models are a type of AI model that combine multiple approaches, such as rule-based, statistical, and deep learning models, to create a more comprehensive and accurate model. Hybrid models are often used in affective computing to overcome the limitations of individual models and to capture the complex and nuanced nature of human emotions.

Hybrid models are particularly useful in applications where accuracy and reliability are critical, and can be used to combine the strengths of different models to create a more comprehensive and accurate model. However, they may be limited in their interpretability and transparency, as the combination of multiple models can make it difficult to understand the reasoning behind the final output.

In conclusion, AI models are a crucial component of affective computing, and are used to analyze and interpret a wide range of emotional states and responses. Each type of AI model has its own strengths and limitations, and different models may be more appropriate for different applications and contexts. As such, a comprehensive and accurate model often requires the use of multiple approaches and the integration of different types of models.

References:

1. MACHINE LEARNING AND ITS PROSPECTS F Voxid, A Muhammad, T Jahongir, A Sevara IJTIMOIIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI 3 (2), 52-54
2. Aya Hassouneh, A.M. Mutawa and M. Murugappan, Development of a Real-Time Emotion Recognition System Using Facial Expressions and EEG based on machine learning and deep neural network methods Informatics in Medicine Unlocked, vol. 20, pp. 100372, 2020.
3. T. Zhang, W. Zheng, Z. Cui, Y. Zong and Y. Li, "Spatial-Temporal Recurrent Neural Network for Emotion Recognition", IEEE Transactions on Cybernetics, vol. 49, no. 3, pp. 839-847, March 2019.
4. H. Zhang, "Expression-EEG Based Collaborative Multimodal Emotion Recognition Using Deep Auto Encoder", IEEE Access, vol. 8, pp. 164130-164143, 2020.
5. J. Li, S. Qiu, Y. -Y. Shen, C. -L. Liu and H. He, "Multisource Transfer Learning for Cross-Subject EEG Emotion Recognition", IEEE Transactions on Cybernetics, vol. 50, no. 7, pp. 3281-3293, July 2020.
6. C. Qing, R. Qiao, X. Xu and Y. Cheng, "Interpretable Emotion Recognition Using EEG Signals", IEEE Access, vol. 7, pp. 94160-94170, 2019.
7. D. Li et al., "The Fusion of Electroencephalography and Facial Expression for Continuous Emotion Recognition", IEEE Access, vol. 7, pp. 155724-155736, 2019.
8. CLASSIFICATION OF MEDICAL INFORMATION SYSTEMS SS Nabiyeva, VO Fayziyev Мировая наука, 333-335.
9. MU Xujayevich, MA Isoqulovich. INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DARSLARIDA TOPSHIRIQLARNI BAJARISHNI

RAQAMLI TIZIMGA O'TKAZISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 694-696.

10. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2).

11. UX Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // Молодой ученый, 1249-1252.

12. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

13. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 394-397.

14. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

PROBLEMS OF THE ECONOMICS OF EDUCATION AND EDUCATION MANAGEMENT

Egamberdiev Holbek Kurbanovich
Tashkent State University of Economics

Annotation: The economics of education and education management are two topics that have been debated for decades. Although there is no single solution to the problems, it is important to understand the issues in order to create meaningful solutions. This essay will discuss three key issues related to this topic: inadequate funding, access disparities, and ineffective management strategies.

Key words: economics of education, financial constraints, impacting educational systems, Inadequate funding, Inequality, Outdated teaching methods, Inadequate teacher training, Lack of technology.

One of the major challenges facing educational institutions today is inadequate funding. Schools often lack sufficient funds for basic resources such as books or technology; meanwhile teacher salaries remain low compared with other professions requiring similar qualifications and expertise. Additionally, many schools struggle with budget cuts while simultaneously trying to meet rising demands from students who require additional services due a variety of factors including poverty or language barriers in their homeschools districts . These financial constraints can lead educators feeling overwhelmed and unable be able provide quality instruction needed by all students regardless income level or background.

Another issue impacting educational systems worldwide is access disparities between different groups within society. In some countries, certain ethnicities may not receive equal opportunities when it comes accessing higher levels of education because they lack necessary resources like adequate school facilities or transportation options available wealthier neighborhoods nearby. Furthermore, gender inequality continues to be an issue in many countries where girls are denied same chances boys when seeking out schooling opportunities beyond primary levels which further perpetuates cycle under-education across communities globally .

The economics of education and education management are complex fields that are faced with numerous challenges. In this article, we will discuss some of the major problems faced in these fields.

Inadequate funding: One of the major challenges faced by the economics of education and education management is inadequate funding. Educational institutions require significant financial resources to operate, but many schools and universities lack the necessary funding to provide quality education. This results in a wide range of issues, including inadequate infrastructure, outdated teaching materials, and a shortage of qualified teachers.

Inequality: Education inequality is another major challenge faced by the economics of education and education management. Many students in developing countries lack access to quality education due to poverty, social inequalities, and discrimination. This results in a high rate of illiteracy and a lack of skilled workers, which has negative impacts on economic growth and development.

Outdated teaching methods: Many educational institutions still rely on traditional teaching methods that are outdated and ineffective. This makes it difficult to engage students and provide them with the skills they need to succeed in the modern workforce. Educational institutions must adopt new teaching methods that are innovative and effective in order to meet the needs of today's students.

Inadequate teacher training: The quality of education is highly dependent on the quality of teaching. However, many teachers lack the necessary training to effectively teach students. This results in a high rate of student dropout, low academic performance, and a lack of skilled workers. Governments and educational institutions must invest in teacher training programs to ensure that educators have the necessary skills to provide quality education.

Lack of technology: In today's world, technology plays a critical role in education. However, many educational institutions lack the necessary technology to provide modern education. This results in a lack of access to digital resources and a limited understanding of technology by students and teachers. Governments and educational institutions must invest in technology infrastructure to ensure that students have access to modern tools and resources.

In conclusion, the economics of education and education management face significant challenges that require attention from policymakers, educators, and society as a whole. It is crucial that these challenges are addressed in order to provide quality education to all students, regardless of their background or socio-economic status. Finally, another problem associated with economics education lies ineffective management strategies employed by administrators at various levels government

administration responsible providing public services free charge citizens their respective nations. Poorly planned initiatives such those implemented during Covid-19 pandemic failed address needs most vulnerable individuals resulted massive job losses reduced incomes among already struggling families living below poverty line .. Moreover , outdated policies continue exist despite advancements made modern technologies making them less effective addressing current day concerns leading increased costs decreased efficiency overall system itself .. It clear more efficient approaches must taken ensure everyone has opportunity learn develop skills needed succeed future world economy without unnecessary roadblocks hindering progress along way.

References:

1. G. Psacharopoulos Economics of education: A research agenda Econ. Educ. Rev.
2. G. Psacharopoulos Public spending on higher education in developing countries: Too much rather than too little Econ. Educ. Rev.
3. E. Jimenez et al. Do local contributions affect the efficiency of public primary schools? Econ. Educ. Rev.
4. E. James et al. Finance, management, and costs of public and private schools in Indonesia Econ. Educ. Rev.
5. MACHINE LEARNING AND ITS PROSPECTS F Voxid, A Muhammad, T Jahongir, A Sevara IJTIMOYIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI 3 (2), 52-54
6. CLASSIFICATION OF MEDICAL INFORMATION SYSTEMS SS Nabiyeva, VO Fayziyev Мировая наука, 333-335
7. S.A. Hoenack Economics, organizations, and learning: Research directions for the economics of education Econ. Educ. Rev. (1994)

INNOVATIVE MARKETING AND ITS DEVELOPMENT

**Rashidov Abror,
Kubayev Shahobiddin**

Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan

rashidov.a.r1991@gmail.com

Abstract: This article provides recommendations on innovative marketing and marketing innovation, their benefits and advantages to our society, and the use of modern strategies in marketing.

Key words: market support, technological processes, new raw materials, trade markets, target audience.

Austrian economist I. Schumpeter introduces the concept of "innovation" as an economic category. He identifies five changes in the factors of production and

development by first considering the problems of new combinations, which he calls innovation problems:

- Use of new technology, market support for new technological processes or production;
- Introduction of products with new features;
- Use of new raw materials;
- Organization of production and changes in its material and technical support;
- Emergence of new trade markets.

Innovations lead to the emergence of new products, processes and services that reduce production costs, open the way to new markets and create new ways of doing things (technologies). As stated in the report of the European Commission, "in many areas of business, companies that lag behind in creating new and modernized existing products or in introducing more advanced methods of production, distribution and sale of products, their future is at risk.

Innovative marketing is a marketing concept through which an organization continuously improves its products and marketing methods.

Innovative marketing is marketing that includes the organization's mission, thinking philosophy, research area, management style and behavior. It is an organic, unladen novelty, a special kind of relationship and a complete risk-taking.

Marketing innovation is a set of processes directly related to the introduction of activities or the unity of knowledge, the introduction of the newest products and services. The competitiveness of the enterprise is increased through marketing innovations.

Innovative marketing followers have a social focus. Its most important types are strategic and operational components.

Innovative marketing is not only a way to change products, but also to attract a target audience to them. It creates demand, its main task is to satisfy the wants and needs of current and future customers.

The logic of business development requires increasing production profitability and expanding the product range. Both of these goals can be achieved through the development of new products. Of course, this is not the only means to achieve these goals, but it is very important. As a result of the successful introduction of a new product to the market, the company usually expands the product line or integrates a new product line.

The concept of marketing innovation is cited as the basis for all marketing services, market research and the pursuit of a company's competitive strategy. At the initial stage of the search for innovations, the main task of marketing departments is market research: the level of demand and competition in the market, the dynamics of the buyer's behavior and his desires, the availability of competitive products and the possibilities of fixing the innovation. Marketing strategy, market analysis and operational marketing consist of six main steps:

1. general economic analysis of the market;
2. analysis of the economic situation;
3. special market research;
4. development of innovation access strategy;

5. operational marketing activities;
6. estimates of marketing costs and revenues.

The emergence of new forms of competition among enterprises increases the urgency of adapting to the market, operating in it and using innovative marketing strategies effectively.

The marketing strategy for increasing the competitiveness of the enterprise is a means of achieving the set market goals for enterprises, which differs from other tools used in practice for a certain enterprise, industry, market, and customer.

By studying the relationship between the marketing strategy of enterprises and innovation, it can be seen that the main goal of the innovative marketing strategy is to develop a strategy for bringing this innovation to the market. In most cases, the level of marketing strategy application is determined by the segmentation of markets and the location (positioning) of products in the market.

The diversity of consumer needs and new forms of competition, which create and implement their own market strategies based on the principles of marketing strategy, help to increase unprecedented growth opportunities for the company.

Conclusion

In conclusion, it can be said that goods that have never been produced before for the enterprise are innovative goods. Thus, the set of innovative marketing represents a set of practical measures to influence the target market and potential consumers of innovations, as well as timely response to changes in the competitive environment and consumer desires.

References:

1. Abrameshin A.E. Innovative marketing. - M.: Vita-Press, 2010.- 256 p.
2. Anisimov Y. Innovative marketing. - M.: Knorus, 2009. - 208 p.
3. E.P. Golubkov Fundamentals of Marketing. - M.: Finpress, 2010.- 324 p.
4. B.P. Volovikov. Methodology for the formation of innovative marketing strategy of a promyshlennogo predpriyatiya s uchetom zhiznennogo cycle innovation. g. Omsk, street 2
5. David W. Cravens, Strategic Marketing, 6th edition. The McGraw-Hill Companies, Inc., 2000
6. Rashidov A. PROFITABILITY AND RISKS OF FINANCIAL INVESTMENTS //MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS. – 2021.
7. Rashidov A., Ernafas o'g'li S. K. MAMLAKATIMIZDA ISHSIZLIK SABABLARINI O'RGANISH VA TAHLIL QILISH //IQRO JURNALI. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 284-288.
8. Abror Ro'zimurod o'g' R. et al. O'ZBEKISTONING KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSIYALARNING O'RNI //IQRO JURNALI. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 166-176.
9. Abror Ro'zimurod o'g' R. et al. MAMLAKATIMIZNING XIZMATLAR SOHASIDA INNOVATSIYALARDAN FOYDALANISH //IQRO JURNALI. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 30-34.
10. Abror Ro'zimurod o'g' R. et al. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOY SIYOSATI //O'ZBEKISTONDA FANLARARO

INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – T. 2. – №. 14. – C. 141-147.

11. Abdusattarovich M. B. et al. RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA IQTISODIY SAMARADORLIKNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 117-119.

12. Abror Ro'zimurod o'g R. et al. JIZZAX VILOYATI IQTISODIY O'SISH KO'RSATKICHLARI YOKI JARAYONLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 5. – №. 1. – C. 20-22.

13. Akramovich N. A. et al. PROBLEMS AND SOLUTIONS IN WORKING WITH THE POPULATION IN THE BANKING SYSTEM OF UZBEKISTAN //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 25-30.

14. Alijon N., Sherzod Y. FACTORS OF INSURANCE ACTIVITY IMPLEMENTATION //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 20-24.

15. Akramovich N. A. HISTORY, SUBJECT AND OBJECT OF FORMATION OF" MACROECONOMICS" //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – T. 10. – №. 1. – C. 209-210.

16. Цой М. П., Худояров Р. Т. МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 132-136.

17. Muxtarov B. ANALYSIS OF THE DYNAMICS OF POPULATION INCOME GROWTH IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 11. – C. 30-39.

18. Abror Ro'zimurod o'g R. et al. O 'ZBEKISTONDA PUL-KREDIT TIZIMI VA UNI MODERNIZATSIYALASH YO 'LLARI //O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – T. 2. – №. 13. – C. 251-258.

19. Абдукаримов А., Рашидов А. Ma'lumotlar bazalarining–biznesni tashil etish va samaradorligini oshirishdagi roli //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 132-135.

20. Abdugarimov D. A. et al. 7 FREE BEST OPEN SOURCE DATABASE MANAGEMENT SYSTEMS //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 7. – C. 40-47.

RAQAMLI IQTISODIYOT VA UNI RIVOJLANISH OMILLARI

Mamajonova Saida Vaxabjonovna,
Begimqulov Javohirbek Jo'raqul o'g'li
Guliston davlat universiteti,
Guliston davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Raqamli iqtisodiyotning xarakterli belgilari, iqtisodiyotda asosiy resurs omillari, ilm, ma'rifat bilan sug'orilgan, ilm sig'imi yuqori bo'lgan axborot

oqimlari va ularning innovatsiyalardagi ko‘rinishi barqaror iqtisodiy o‘shish omiliga aylanishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: uzoq muddatli investitsiyalar, axborot, modernizatsiya, import, raqamli iqtisodiyot, xalqaro savdo.

Globallashuv sharoitida migratsiya, turizm, xalqaro savdo, chet el investitsiyalari hamda kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi har qanday milliy iqtisodiyotning o‘shish darajasiga o‘z ta’sirlarini o‘tkazadi. O‘zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning tasdig‘ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko‘magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo‘yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O‘zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportning o‘shish borishida va boshqa misollarda yaqqol ko‘rishimiz mumkin.

Bozor munosabatlariga o‘tish jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining barcha sohalariga axborotlashtirish sohasida erishilgan eng so‘nggi yutuqlarni tadbqiq etish sur‘atlarini g‘oyatda tezlashtirib yubordi. “Axborotlashtirish”, “kompyuterlashtirish”, “elektron hukumat”, “elektron boshqaruv”, “ochiq ta’lim” kabi atamalar hayotimizga keng kirib keldi. Axborot tizimlari va texnologiyalari yildan-yilga kishilik faoliyatining turli sohalarida yanada keng qo‘llanilib borilmoqda. Ularni loyihalashtirish, yaratish, ishga tushirish va keng qo‘llashdan maqsad – jamiyat va inson butun hayot faoliyatini axborotlashtirish borasidagi muammolarini hal etishdir

Raqamli iqtisodiyot ko‘p qirrali faoliyat bo‘lib, unda ilm, ma’rifat, raqamli axborot ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida qo‘llaniladi, zaruriy faoliyat maydoni tariqasida zamonaviy axborot tarmog‘i iqtisodiyot strukturasi optimallashtirish va unumdorlikni oshirishning etakchi omili tariqasida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalaniladi.

Raqamli iqtisodiyotning xarakterli belgilari shundan iboratki, bu iqtisodiyotda asosiy resurs bo‘lib an’anaviy resurslar (kapital, mehnat, er va boshq) emas balki, ilm, ma’rifat bilan sug‘orilgan, ilm sig‘imi yuqori bo‘lgan axborot oqimlari va ularning innovatsiyalardagi ko‘rinishi barqaror iqtisodiy o‘shish omiliga aylanadi.

Ehtiyojlarni qondirish uchun ketadigan ishlab chiqarish xarajatlari yangi raqamli texnologiyalar va AKT larni qo‘llash hisobiga pasayadi, raqamli iqtisodiyotda yangi ish o‘rinlari yaratiladi, milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi o‘zgaradi, xom ashyo va qayta ishlanmagan mahsulotlar eksporti kamayadi, respublikamiz global jahon bozoriga chiqish imkoniyatlari ortadi.

Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va uning faoliyat ko‘rsatishi O‘zbekiston Respublikasi XXI asr davlatlariga munosib javob qaytarishi uchun hal etishi lozim bo‘lgan asosiy muammo hisoblanadi.

Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasining Kontseptsiyasi umumxalq muhokamasiga taqdim etildi va batafsil muhokama qilindi. Unda ko‘zlangan maqsad sifatli va qimmat bo‘lmagan internet va mobil aloqasini joriy etish, shahar va qishloq o‘rtasidagi raqamli tafovutni kamaytirish, elektron yozuvlar ustuvorligi va korruptsiyaga qarshi kurashishni kuchaytirishdan iborat. Strategiya mamlakatning

raqamli iqtisodiyotini tezkor rivojlantirish va uni shakllantirish, innovatsion mahsulotlarga qulay muhitni yaratish, davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, aholi va tadbirkorlarga qulay davlat xizmatlarini amalga oshirish uchun ishlab chiqiladi va joriy etiladi.

Bu vazifani hal etish nafaqat tabiiy resurslar zaxirasiga boy, balki ulardan samarali foydalanish bo'yicha rivojlangan mamlakatga aylanish imkonini beradi. Bu esa milliy iqtisodiyotimizga samarali menejment tizimini joriy etish, turmush sifatini oshirish, jahon xomashyo, texnologik va oziq-ovqat bozorlari kon'yukturasiga bog'liqlikdan xalos bo'lishga, ba'zan yuz beradigan jahon moliyaviy krizisi ta'siridan xoli bo'lishga imkon yaratadi:

- raqamlini yaratish, ulardan foydalanish qobiliyati jahon maydonida raqobatbardoshlikni belgilaydigan asosiy omilga aylanmoqda;

- innovatsion strategiyalar mamlakatlarning globallashuv sharoitida raqobatlashish va rivojlanish qobiliyatini ta'minlashda muhim o'rin tutmoqda;

- raqamlini yaratish, ulardan foydalanishni ta'minlash va joriy etishning yangi modellari paydo bo'lmoqda (masalan, resurslardan ochiq foydalanish, raqamli hamjamiyatlari);

- raqamlini jadal qo'llaydigan tarmoqlarga o'tish yaxshi rivojlangan qobiliyat va iste'dod muhimligini qayd etadi;

- texnologiyalar imkoniyatlari davlat, biznes va fuqarolar o'rtasidagi hamkorlik uslublarini almashtirmoqda. Raqamliga asoslangan iqtisodiyot raqamlidan raqobatbardosh rivojlanishning asosiy "lokomotivi" sifatida foydalanmoqda. Bunday iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanishga ko'maklashish maqsadida raqamli egallanmoqda, yaratilmoqda, joriy etilmoqda va samarali qo'llanilmoqda;

- an'anaviy iqtisodiyotdan raqamliga asoslangan iqtisodiyotga o'tish ta'lim, innovatsiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga (AKT) uzoq muddatli investitsiyalar sarflashni, shuningdek, resurslarni samarali yo'naltirish va joylashtirishni ta'minlaydigan tegishli iqtisodiy hamda institutsional sharoitlarni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 2 martdagi "2017– 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 fevraldagi "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5349-sonli Farmoni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli Farmoni

4. Xajiyev B. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari// "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 5, sentyabr-oktyabr, 2020 yil.

5. Xashimov P.Z., Faxriddinova Z.F. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish istiqbollari// Iqtisod va moliya/Экономика и финансы 2020, 3(135), 157-164 bet.

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOTNI SHAKLLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Nurmuxamidova Muxtabar Xasanovna,

Ubaydullayeva Go‘zal

Guliston Davlat Universiteti,

Guliston Davlat Universiteti talabasi

Annotatsiya: O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlanish holati va maqsadli ko‘rsatkichlari, hududiy darajadagi tarkibiy o‘zgarishlarga raqamli iqtisodiyotning ta’siri va undan samarali foydalanish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: infrastruktura, investitsiyalar, axborot, modernizatsiya, innovatsiya, raqamli iqtisodiyot, internet.

XX asr oxiri - XXI asr boshlari jahon iqtisodiy rivojlanishidagi asosiy tendensiya - bu sanoat va post-industrial iqtisodiyotdan “raqamli iqtisodiyot” deb ataladigan yoki axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan tarmoqdan foydalanishga asoslangan iqtisodiyotga o‘tish bilan izohlanadi. So‘nggi paytlarda bu atama siyosatchilar, ishbilarmonlar va ommaviy axborot vositalari vakillarining og‘zidan eshutilishi mumkin.

The Boston Consulting Group (BCG) mutaxassislarining fikriga ko‘ra, “ba’zi mamlakatlar uchun bu raqamli ekotizimning evolyusion rivojlanishining mantiqiy davomi va “ijodiy iqtisodiyot”, “yangi iqtisodiyot”ni to‘liq amalga oshirish qobiliyati - onlayn va oflayn o‘rtasidagi chegara shartli bo‘lgan munosabatlar tizimi va davlat, biznes hamda fuqarolarni jalb qilish darajasi 100 foiz ga yetadi. Bu yetakchi davlatlar uchun yaqin kelajakdir. Rivojlanayotgan davlatlar uchun raqamlashtirish uzoq muddatli istiqbolda real raqobatbardoshlik va barqarorlikni saqlash uchun imkoniyatdir”

O‘zbekiston Respublikasining 2030 yilgacha ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish Kontseptsiyasi va “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasining Kontseptsiyasi qabul qilindi. Unda ko‘zlangan maqsad sifatli va qimmat bo‘lmagan internet va mobil aloqasini joriy etish, shahar va qishloq o‘rtasidagi raqamli tafovutni kamaytirish, elektron yozuvlar ustuvorligi va korrupsiyaga qarshi kurashishni kuchaytirishdan iborat.

Strategiya mamlakatning raqamli iqtisodiyotini tezkor rivojlantirish va uni shakllantirish, innovatsion mahsulotlarga qulay muhitni yaratish, davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, aholi va tadbirkorlarga qulay davlat xizmatlarini amalga oshirish uchun ishlab chiqiladi va joriy etiladi. Aytish mumkinki, internetga ulanish 16,2 million kishini, davlat xarajatlarida sohaga sarf qilinayotgan mablag‘ 1,5 foizni, rivojlangan mamlakatlarda (Buyuk Britaniya, Shvetsiya va boshq) 12 foizni tashkil etadi. AKTlarda band bo‘lgan mutaxassislar aholi bandligida atigi 0,5% ni tashkil etadi, rivojlangan mamlakatlarda esa u 7 baravar ko‘p.

Aholining moddiy farovonligini oshirish va iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish maqsadida “Raqamli O‘zbekiston – 2030” davlat dasturida quyidagilar ustuvor vazifalar sifatida belgilanadi:

1. Raqamli iqtisodiyot infrastrukturasini yaratish, AKT rivojlantirish, “Aqlli shaharlar”, “Xavfsiz shaharlar” loyihalarini amalga oshirish.

2. Inson kapitalini rivojlantirish va raqamli ko‘nikmalarni shakllantirish. Murojaatnomada aytilgandek yaqin 3 – 4 yil ichida mamlakatimizda 1000 000 komp’yuter dasturini yaratadigan programmistlar va raqamli iqtisodiyot sohasida ana shuncha ish joylari yaratiladi.

3. Raqamli innovatsiyalar ekotizimini yaratish.

4. Samarali axborot xavfsizlik tizimini yaratish.

Jamiyatning qancha ko‘p a‘zosi yangi raqamli, yuqori texnologik mahsulotlarni egallasa, ularning xaridorgirligi va qimmatlari shuncha ortadi, ya‘ni iste‘mol ko‘lamining sinergetik samarasi namoyon bo‘ladi. Natijada iqtisodiy rivojlanish salohiyati yanada oshadi.

1-jadval

Raqamli iqtisodiyotning shakllanish va rivojlanish ko‘rsatkichlari

Raqamli iqtisodiyotning shakllanish va rivojlanish ko‘rsatkichlari (2021-yil)				
Ko‘rsatkichlar	O‘zbekiston	MDH	Jahonda	Xitoy
Statsionar telefon aloqasi (har 100 kishida)	11,3	20,7	13,6	14,7
Mobil aloqa (har 100 kishida)	77,3	141,2	101,5	96,9
Faol mobil tarmoq aloqasi ((har 100 kishida)	55,9	59,7	52,2	69,1
3 G doirasi (umumiyaloqaganisbati)	45,3	77,1	85	98
LTEG’WiMAXdoirasi ((umumiy aloqaganisbati)	16,9	45,9	66,5	97
Mobil aloqa narxi (YaMD nisbati)	2,3	1,7	5,2	0,6
Mobil tarmoq narxi 500MB (YaMD nisbati)	3,3	1,4	3,7	0,7
Mobil tarmoqnarxi 1G (YaMD nisbati)	16,7	3,1	6,8	1,1
Komp’yuter mavjud bo‘lgan xo‘jaliklar soni (har 100 xo‘jalikdan)	43,9	67,4	46,6	52,5
Internetga ulangan xo‘jaliklar foizi,%	75,4	68	51,5	55,5
Internetdan foydalanuvchilar foizi,%	46,8	65,1	45,9	53,2
Foydalanuvchi uchun internet tarmoqtezligi (kbitG’s)	5,7	59	74,5	14,7

Manba: <http://www.itu.int/eng/ITU-D/>

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, respublikamizda axborot kommunikatsiya texnologiyalari va internet tizimini rivojlantirishga berilgan katta e’tibor tufayli soha tez rivojlanmoqda. Ammo internet tarmog‘ining tezligi, mobil aloqa va mobil tarmog‘i narxi, mobil aloqa mavjudligi bo‘yicha jahonda va mustaqil davlatlar hamdustligida orqada bormoqda. Provayderlar va operatorlarning asosiy qismi Toshkentda jamlangan bo‘lishiga qaramay, respublika hududlarida, ayniqsa,

Samarqand va Buxoro viloyatlarida ularning soni muttasil oshib borishi kuzatilmoqda. Bu esa bozorning ushbu segmentida raqobatning kuchayib borayotgani dalolat bermoqda. Kanallarning o'tkazuvchanlik layoqati ko'payishi va operatorlar hamda provayderlar soni ortishi barobarida, Internet tarmog'iga kommunikatsiyalangan va keng taromqli foydalanish tizimi abonentlari jadal sur'atlar bilan oshib bormoqda.

Mamlakatda Internet tarmog'idan jamoaviy foydalanish shahobchalari soni ortib bormoqda (JFSh). Bunga ushbu shahobchalar faoliyatini litsenziyalash jarayonining soddalashtirilishi yordam bermoqda. Internet tarmog'ida ulanish uchun Wi-Fi texnologiyasidan foydalanish ham kengaymoqda. Tajriba tariqasida foydalanish natijalariga ko'ra, Davlat radiochastotalar komissiyasi tomonidan respublikada WiMAX texnologiyasi bo'yicha keng taromqli simsiz foydalanish tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida har bir opretorga chastotalar taromqli ajratib berilgan edi. Bu katta hududlarni qamrab olish bilan birga simsiz tarmoqlarni yaratish imkonini beradi (50 kilometr gacha).

Bunda ma'lumotlarni uzatish tezligi 32 dan 135 MbitG's gachani tashkil etadi. Shu bilan birga Wi-Fi texnologiyasi bo'yicha simsiz foydalanish tarmoqlarini rivojlantirish uchun chastotalar ajratib berilgan. Ular simsiz lokal (ofis ichidagi) tarmoqlarni yaratishga va Internet tarmog'iga ma'lumotlarni uzatish tezligi 54 MbitG's bo'lgan yuqori tezlikka ega simsiz ulanishlarni vujudga keltirishga mo'ljallangan.

Wi-Fi texnologiyasidan foydalanilgan holda Internet tarmog'iga ulanish hududi kengaytirilmoqda. Natijada Wi-Fi foydalanish nuqtalari soni ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 2 martdagi "2017– 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 fevraldagi "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5349-sonli Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli Farmoni
4. Xajiyev B. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari// "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 5, sentyabr-oktyabr, 2020 yil.
5. Xashimov P.Z., Faxriddinova Z.F. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish istiqbollari// Iqtisod va moliya/Экономика и финансы 2020, 3(135), 157-164 bet.

HUDUDIY DARAJADAGI TARKIBIY O'ZGARISHLARGA RAQAMLI IQTISODIYOTNING TA'SIRI

Sharofiddinov Nozimjon O'ktam o'g'li,
Eshmuratova Iroda Shuxrat qizi
Guliston Davlat Universiteti talabalari, O'zbekiston

Annotatsiya: Raqamli iqtisodiyotni jadal rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, hududlarni izchil rivojlantirish, davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish, undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, zamonaviy infratuzilmani qo'llash masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, internet, axborotlashtirish, koalitsiya, blokcheyn.

Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda, davlat organlari va boshqa tashkilotlarda elektron hujjat almashinuvi hamda jismoniy va yuridik shaxslarga xizmat ko'rsatish uchun elektron tijorat tizimlari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Raqamli iqtisodiyotni jadal rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, hududlarni izchil rivojlantirish, davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish, undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, zamonaviy infratuzilmani qo'llash bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Axborotlashtirish va iqtisodiyotni globalashtirish, shuningdek an'anaviy usullar va sohalar ulushini kamaytirish, xizmat ko'rsatish sohasini kengaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarini yuqori texnologiyalar bilan ta'minlash, iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi, hududlarni kompleks rivojlantirish raqamlashtirish sharoitida zarur bo'lgan tarkibiy o'zgarishlarning asosiy shartidir.

Hozirgi kunda zamonaviy raqamli texnologiyalarga asoslangan ijtimoiy munosabatlar va tuzilmalar murakkablashmoqda. Bularning barchasi raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish dolzarbligini ko'rsatmoqda. Raqamli iqtisodiyot o'zining umumiy shaklidagi yangi iqtisodiyot turi bo'lib, unda ko'payib borayotgan ma'lumotlarni ishlab chiqarish, qayta ishlash, saqlash, uzatish va foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy agentlarni hamkorlik qilish va muayyan maqsadlarni hal qilish uchun birlashtirish va muvofiqlashtirishning innovatsion usullari mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, raqamli texnologiyalarning barcha darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning tarkibini o'zgartirishga ta'siri aniq, ammo ko'p jihatlar yetarlicha o'rganilmagan. Quydagi asosiy masalalarga e'tibor berilmaydi:

- boshqaruvning barcha darajalarida innovatsion o'sishni ta'minlash uchun raqamli salohiyatni rivojlantirish;
- raqamli iqtisodiyotni institutsionalizatsiya qilish;
- raqamli iqtisodiyot sharoitida biznesni rivojlantirish yo'nalishlari, istiqbollari va to'siqlari;

– zamonaviy iqtisodiy munosabatlar tizimida raqamli iqtisodiyotning o‘rnini aniqlash.

Raqamli texnologiyalarni ishlab chiqarish sohasi raqamli iqtisodiyotning markazi-asosi hisoblanadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, hatto jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida ham, siyosiy koalitsiya (umumiy maqsadga erishish uchun uyushma, birlashma: davlatlar, partiyalar va boshqalar), mahalliy urushlar, mamlakatlar o‘rtasida bir-biriga nisbatan sanksiyalar shakllanishida masofaviy boshqaruv ko‘lami tobora ortib borayotganini ta’kidlash mumkin. Raqamli xizmatlar ko‘lamining yillik o‘sishi 3-4% tashkil qiladi.

Shuningdek, tashkilotlarning raqamli texnologiyalar, innovatsion faoliyat bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkazish uchun moliyaviy xarajatlarining ko‘payishi kuzatilmoqda. Raqamli infratuzilma faol rivojlanmoqda, ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish hamda boshqaruv yanada qulayroq bo‘lmoqda, aloqa tarmoqlari sifati o‘sib bormoqda, jumladan, optik tolali texnologiyalar, 4G va hatto 5G. Raqamli texnologiyalarning afzalligi xarajatlarning kamligidir, bu esa tovar va xizmatlar tannarxining qisqarishi va ohirgi (so‘nggi) iste’molchi uchun narxning pasayishiga ta’sir qiladi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi quyidagi texnologiyalarga asoslanadi:

- katta ma’lumotlar texnologiyasi (Big Data);
- neyrotehnologiya;
- sun’iy aql;
- ma’lumotlarning taqsimlangan reestri texnologiyalari (blokcheyn);
- kvant texnologiyalari;
- yangi ishlab chiqarish texnologiyalari;
- Internet;
- robotika;
- sensorlashtirish;
- simsiz aloqa;
- virtual va kengaytirilgan haqiqatlar (VR).

O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish ustuvor vazifalardan biridir.

“Blokcheyn” texnologiyalari, “sun’iy aql”, superkompyuterlar imkoniyatlaridan foydalanish, shuningdek, kriptoaktivlar bo‘yicha faoliyat jahonning ko‘plab mamlakatlarida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. “Blokcheyn” texnologiyalari nafaqat iqtisodiyotning ko‘plab sektorlariga, balki davlat boshqaruvi tizimiga va boshqa jamoatchilik munosabatlariga asta-sekin joriy etilmoqda.

Raqamli iqtisodiyot talablarini inobatga olgan holda, hududiy darajadagi tarkibiy o‘zgarishlarga to‘sqinlik qilayotgan asosiy omillar mavjud, ular: tegishli infratuzilma; axborot-kommunikatsiya texnologiyalari; aholining salmoqli qismini raqamli savodsizlik darajasi yetarli emasligi. Raqamlashtirish sharoitida hududlar iqtisodiyotini maqsadli tarkibiy o‘zgartirishning ustuvor yo‘nalishlari texnologik-modernizatsiya, klaster, bozor-raqobat, infratuzilma, shuningdek, ijtimoiy o‘zgarishlardir.

Raqamli iqtisodiyot talablarini inobatga olgan holda hududiy iqtisodiyotning tarkibiy o'zgarishlarini amalga oshirish orqali quyidagi ijobiy natijalarga erishish mumkin bo'ladi:

1) shaxsiyat, tashkilot va jamiyatning mehnat salohiyatini rivojlantirish va inson kapitalining o'sishi;

2) ish bilan bandlikning nostandart shakllariga (frilanc, vaqtinchalik, masofaviy, o'z-o'zini ish bilan ta'minlash va h.k.) asoslangan mehnat mobilligini, aholining ishbilarmonlik faolligini oshirish uchun shartsharoitlar yaratilishi;

3) mintaqadagi investitsion faoliyat uchun katalizator sifatida raqamli infratuzilmani shakllantirilishi;

4) aholining turmush darajasini oshirilishi va shaxslarning mehnat sharoitlarini yaxshilanishi. Shunday qilib, raqamli iqtisodiyotning talablari iqtisodiyotni tarkibiy o'zgarishlarning mazmun-mohiyatini hududiy darajada o'zgartirishni nazarda tutadi, bu maqsadni aniqlashtirish, tamoyillarni to'ldirish, omillar tarkibini kengaytirish hamda yo'nalishlarni o'zgartirishdan iborat.

Yuqorida sanab o'tilganlarni umumlashtirib, hududiy iqtisodiy tizimning murakkabligi va ko'p qirraliligini tizimli o'zgarish obyekti sifatida qayd etish lozim, bu esa raqamlashtirish talablariga moslashish sharoitida hududiy hokimiyat organlari, biznes va uning vakillari, ilmiy institutlar, ta'lim muassasalari, kasaba uyushmalari va aholini konsensus va sheriklik asosida o'zaro hamkorlik qilishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, bugungi kunda iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni to'liq bartaraf etish hamda strategik va dasturiy hujjatlarni ishlab chiqish doirasida bozor va ma'muriy o'zgarishlar uchun asos yaratish hududiy hokimiyat organlarining ustuvor vazifasi bo'lib, bu jamiyat va iqtisodiyotni, shu jumladan, globallashtirish, raqamlashtirish, insonparvarlik va boshqa rivojlanish tendensiyalarini to'liq hisobga olish imkonini beradi. O'z navbatida, raqamlashtirish jarayoni hududiy iqtisodiyotni tarkibiy tuzilish metodologiyasini tubdan o'zgartiradigan talablarni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 fevraldagi "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5349-sonli Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli Farmoni

3. Xajiyev B. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari// "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 5, sentyabr-oktyabr, 2020 yil.

КВАЛИФИЦИРОВАННАЯ ТЕХНИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА СЕРВИС «ЗАЩИЩЁННАЯ ПОЧТА»

PhD. доц. ¹Хужакулов Тоштемир Абдихафизович,

²Гаипназаров Рустам Тахир идинович,

³Мажидова Юлдуз Дониёровна, ⁴Мухаммедова Малика Акиловна

^{1,2}Ташкентский университет информационных технологий

^{3,4}Магистранты Ташкентский университет информационных технологий

www.temur.avlod@mail.ru

Аннотация: В статье рассмотрено соответствие с данным подходом компания «Диалог Наука» предоставляет услугу «Защищённая почта», которая позволяет обеспечить эффективную защиту от нежелательной почтовой корреспонденции. Сервис обеспечивает дополнительный уровень защиты от возможных сетевых атак.

Ключевые слова: Защищённая почта, электронная почта, безопасности, DNS, спамоборон.

В настоящее время электронная почта является жизненно важной частью практически любой автоматизированной системы предприятия. Вместе с тем почтовый сервер компании может быть подвержен целому ряду угроз информационной безопасности, включая спам и сетевые атаки. Одним из возможных подходов к защите от такого рода угроз является передача задач по обеспечению безопасности почтовой системы внешним специализированным компаниям. С одной стороны это позволяет сократить расходы ИТ-бюджета, а с другой – достичь более эффективного решения вопросов защиты информации за счёт привлечения внешних сотрудников специализированных организаций, имеющих достаточный опыт работы в области информационной безопасности. В соответствии с данным подходом компания «Диалог Наука» предоставляет услугу «Защищённая почта», которая позволяет обеспечить эффективную защиту от нежелательной почтовой корреспонденции.

Услуга «Защищённая почта». Сервис реализуется посредством перенаправления почтового трафика через внешнюю защищённую площадку, на которой установлены средства защиты от спама (см. рисунок 1). После этого к клиенту поступает почтовый трафик, очищенный от нежелательной корреспонденции.

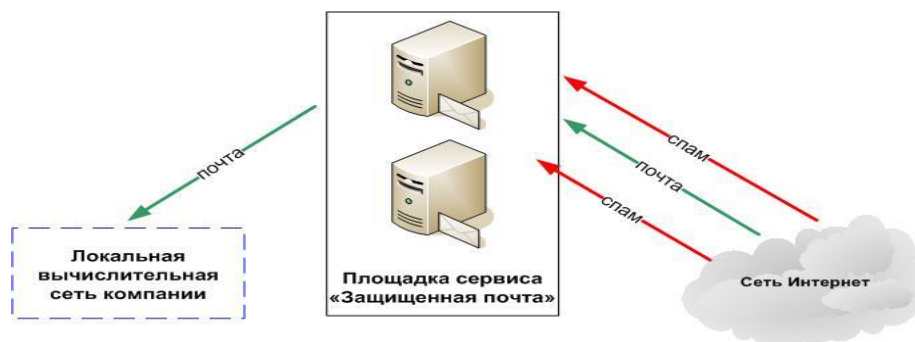

Рисунок 1. Схема предоставления услуги «Защищенная почта»

Процедура перенаправления реализуется путём изменения адреса почтового сервера, указанного в MX-записи службы доменных имён DNS. При этом клиентам сервиса не требуется вносить какие-либо дополнительные изменения в конфигурацию своей почтовой инфраструктуры, а также приобретать дополнительное программное или аппаратное обеспечение.

Сервис обеспечивает дополнительный уровень защиты от возможных сетевых атак. Поскольку в MX-записи указан адрес узла сервиса, то делает корпоративную сеть невидимой при поиске по зоне DNS. Организация-клиент остается невидимой для нежелательных сообщений отправителей или сообщений с вредоносным кодом, так как поиск по DNS указывает на адрес сервиса «Защищённая почта». Таким образом, организация получает входящий SMTP-трафик только от серверов, обеспечивающих работу сервиса «Защищённая почта», что позволяет ограничить перечень возможных источников SMTP-трафика на межсетевом экране.

Продукты, на основе которых базируется услуга. Сервис «Защищённая почта» базируется на хорошо зарекомендовавшем себя корпоративном антиспамовом решении «Спамооборона», разработанном компанией «Яндекс». «Спамооборона» создана на основе одноименной технологии фильтрации спама, успешно защищающей пользователей службы Яндекс. Почта с 2013 года. По результатам независимых оценок уровень фильтрации спама данного продукта составляет 93-98%. При этом вероятность ложного срабатывания системы составляет 10^{-5} .

Безопасность и отказоустойчивость сервиса. Сервис-площадка компании «Диалог Наука», на базе которой предоставляется услуга «Защищённая почта» надёжно защищена от возможных внешних сетевых атак злоумышленников. Кроме этого, сервис обладает свойством отказоустойчивости, которое обеспечивается за счёт резервирования оборудования, хранилищ данных, а также каналов доступа к сети Интернет.

Дополнительно ЗАО «Диалог Наука» предоставляет возможность заключения с каждым из клиентов сервиса «Защищённая почта» Соглашения о конфиденциальности, в рамках которого мы берём на себя обязательства по неразглашению содержимого почтовой корреспонденции клиента, которая проходит через защищённую площадку компании.

Преимущества услуги «Защищённая почта»

- Возможность эффективной защиты от спама;
- Не требует закупки дополнительного программного или аппаратного обеспечения;
- Экономия затрат на сопровождение систем защиты почтового трафика;
- Возможность значительного снижения входящего сетевого трафика;
- Простота и удобство управления сервисом защиты почтового трафика;
- Возможность централизованной защиты почтового трафика центрального офиса и региональных подразделений;
- Масштабируемость и расширяемость сервиса;

- Квалифицированная техническая поддержка;

Таблица 1.

Основные характеристики антиспамового модуля Спамооборона (Яндекс): • Полнота фильтрации – свыше 95% • Число ложных срабатываний – единицы раз на 100000 сообщений • Эффективное определение как русскоязычного так и иностранного спама • Решение «спам – не спам» принимается на основе комплексной оценки нескольких тысяч параметров • Используются уникальные алгоритмические и лингвистические технологии компании «Яндекс» • Комплекс использует черные списки RBL компании «Яндекс» • Оперативность обновления антиспамовых баз • Высокая производительность	Основные характеристики модуля управления: • Возможность централизованного управления антиспамовой защитой предприятия • Наличие интуитивно-понятного интерфейса • Управление порогами разметки и блокирования спама • Настройка и управление персональными данными • Наличие средств подготовки отчетов

Литература:

1. Терентьев А.М. Методы и средства наблюдения загрузки локальных вычислительных сетей на примере ЦЭМИ РАН / Препринт #WP/2001/110 - М.: ЦЭМИ РАН, 2001., 74 с.
2. Кочетова Н.А., Ляпичева Н.Г. Методы и средства защиты магистральных маршрутизаторов и серверов удаленного доступа производства Cisco Systems / Вопросы информационной безопасности узла Интернет в научных организациях. Сборник статей под ред. М.Д.Ильменского - М: ЦЭМИ РАН, 2001., с.10-42 (Рус.)
3. Ляпичева Н.Г. Информационные сервисы и обеспечение их защиты от несанкционированного доступа из Интернет. / Использование и развитие современных информационных технологий в научных исследованиях. Сборник статей под ред. М.Д. Ильменского - М: ЦЭМИ РАН, 2003, с. 32 - 63.
4. Развитие и использование интегрированных информационно-телекоммуникационных сетей и систем в экономических исследованиях. Отчет № 4786, Центральный экономико-математический институт, инв.№ ВНИЦентр 02200302129. - М.: ЦЭМИ РАН, 2002., 112 стр. (Рус.)

СТАТИСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ДЛЯ ЗАДАЧ РАСПОЗНАВАНИЯ ОБРАЗОВ

PhD. доц. ¹Хужакулов Тоштемир Абдихафизович

²Гаипназаров Рустам Тахир идинович

³Мажидова Юлдуз Дониёровна, ⁴Мухаммедова Малика Акиловна

^{1,2}Ташкентский университет информационных технологий

^{3,4}Магистранты Ташкентский университет информационных технологий

temur.avlod@mail.ru

Аннотация: Рассмотрены две задачи анализа изображений: распознавание рукописных цифр и определение ключевых элементов изображения лица человека. Для решения данных задач реализованы программы на системе Матлаб и на языке R. Проведена сравнение различных методов распознавания. Показано, что современные методы статистического анализа данных способны решать такие задачи с хорошей точностью и скоростью.

Ключевая слова: анализа изображений, рукописных цифр, анализа данных, идентификации, биостатистика.

Развитие Интернета и компьютерных технологий привело к быстрому накоплению огромных массивов данных. В качестве таких данных выступают не только числовые параметры, получаемые от различных датчиков и устройств, но также и графические изображения, аудио- и видеоинформация. Однако, наличие массивов данных не дает больших преимуществ до тех пор, пока не определена значимая информация, которая содержится в этих данных. Необходимость обработки больших объемов данных привела к развитию таких отраслей знаний, как анализ данных (Data Mining) и машинное обучение (Machine Learning) [1-3]. Данные разделы развиваются в результате плодотворного взаимодействия методов статистики, теории искусственного интеллекта и информатики. Прогресс в данной области настолько существенный, что издание MIT Technology Review включило данные методы в число 10 наиболее передовых технологий 2013 г. [4].

Необходимо отметить, что анализ данных, как научная дисциплина, имеет различные названия, в зависимости от области приложений. Так, анализ данных в медицинской статистике называют биостатистикой, в биологии - биоинформатикой, в лингвистике - обработка естественных языков и машинный перевод, в экономике - эконометрия, в электронике и коммуникациях - цифровая обработка сигналов, в бизнесе - бизнес-аналитика. Таким образом, видно, что применение методов анализа данных достаточно широкое.

Часто выявление информации заключается в идентификации взаимосвязанных структур, определении различных классов этих структур и распределении данных по найденным классам [1-2]. Все эти процессы объединяются термином “распознавание образов”.

В данной работе рассматриваются методы распознавания образов применительно к обработке изображений. Конкретно рассматриваются две

задачи обработки изображений. В первой задаче даны изображения рукописных цифр от 0 до 9 [5] (рис. 1). Данная задача соответствует задаче классификации изображений по 10 возможным группам. Эта задача является частью актуальной проблемы распознавания рукописного текста [5]. Во второй задаче изучаются методы поиска ключевых элементов изображения лица человека, таких как глаза, нос, рот, уши, брови. Решение данной задачи имеет приложения в биометрии, в системах обнаружения лиц и анализа эмоций на фотографиях и видео. В данной работе проводится обзор и сравнительный анализ различных методов для решения описанных задач.

В общем случае решение задачи о распознавании рукописного текста включает следующие этапы: 1) идентификация рукописного текста на изображении; 2) разбиение текста на отдельные символы; 3) распознавание отдельных символов. Мы рассматриваем только 3-й этап, считая первые два выполненными. Это возможно, т.к. существуют специальные базы данных изображений [5], содержащие только один символ.

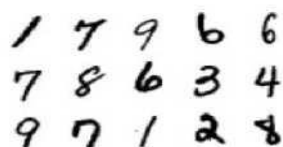

Рис. 1. Изображения рукописных цифр [5]

Размер изображения одной цифры $a = 28$ на $b = 28$ пикселей, каждый пиксель имеет 256 градаций серого. Тогда каждое изображение описывается 784-мерным вектором x с целочисленными значениями от 0 до 255 и задача распознавания изображений состоит в определении функции (алгоритма) $Y = Y(x)$, которая каждому вектору в a - b -мерном пространстве ставит в соответствие значение Y , означающее номер категории, где $Y = 1, \dots, 10$.

Для решения данной задачи используем методы логистической регрессии (ЛР), опорных векторов (ОВ) и нейронных сетей (НС) [1-3, 5]. Метод ЛР является одним из базисных методов анализа данных. Для бинарной классификации метод ЛР использует следующую целевую функцию [3]: $h_9(x) = 1/[1 + \exp(-9 \cdot x)]$, где $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ - вектор входных параметров (наблюдений), $9 = (9_1, 9_2, \dots, 9_n)$ - вектор параметров. Значения параметров 9 находятся в результате применения алгоритма на наборе данных обучения $x^{(1)}, x^{(2)}, \dots, x^{(m)}$, для каждого элемента которого известен класс $y^{(1)}, y^{(2)}, \dots, y^{(t)}$, где $y^{(t)}$ равно 0 или 1. Тогда класс y некоторого наблюдения X определяется по значению целевой функции, а именно если $h_9(X) > 0.5$, то $y(X) = 1$, иначе $y(X) = 0$. Таким образом, происходит бинарная классификация наблюдения X . Если имеется k классов, т.е. y может принимать значения от 0 до $k-1$, то строится k целевых функций $h_9^{(l)}(x)$. Функция $h_9^{(k)}(x)$ имеет смысл вероятности того, что наблюдение x принадлежит классу k . Тогда класс y некоторого наблюдения X равен J , определяемое из условия $h_9^{(J)}(x) = \max_l [h_9^{(l)}(x)]$.

При бинарной классификации n -мерных наблюдений метод ОВ определяет $(n-1)$ -мерную гиперплоскость, которая разделяет два класса и расположена на

максимальном расстоянии от ближайших точек этих классов [6]. При этом целевая функция принимает значение 0 или 1. Для классификации по нескольким классам ($k > 2$), делается обобщение метода ОВ с непрерывной целевой функцией и принадлежность тому или иному классу определяется по набору целевых функций аналогично методу ЛР.

Для классификации n -мерных наблюдений по методу НС строится многослойная сетевая структура, которая имеет как минимум n входных и k выходных узлов (“нейронов”) [1-3]. Между входными и выходными слоями могут находиться дополнительные слои “нейронов”, при этом информация передается только в направлении от входного слоя к выходному. Выходной слой дает k целевых функций $h_g^{(k)}(x)$, и классификация наблюдения осуществляется по максимальному выходу аналогично методу ЛР. Хотя метод НС является достаточно универсальным, однако определение параметров сети может представлять определенную проблему в зависимости от ее топологии. Достаточно эффективным методом обучения сети является алгоритм обратного распространения ошибок, который использован в данной работе.

Для каждого из рассмотренных выше методов были написаны программы на системе программирования Матлаб и языке R [7]. Для определения оптимальных характеристик методов изменялись различные их параметры, такие как количество входных признаков (размерность вектора x), ядро целевой функции в методе ОВ, количество слоев и топология связей в методе НС. Для анализа эффективности использовался набор из ~25000 изображений с заданным классом. При этом ~20000 изображений (случайно выбранных) использовались в качестве обучающего набора данных для определения параметров. Тестирование алгоритмов проводилось на оставшихся 5000 изображениях. В результате распознавания цифр по методу ЛР были правильно классифицированы ~90% изображений. Такая эффективность метода ЛР в данном случае объясняется большим размером обучающего набора данных. Методы ОП и НС распознавали ~95% изображений.

Распознавание ключевых элементов лица (КЭЛ) человека является гораздо более сложной задачей по сравнению с распознаванием рукописных цифр. При распознавании цифр основную роль играет топологическая структура символа. Для нахождения КЭЛ важно и взаимное расположение элементов, а также расстояние между ними и их размеры. Задача усложняется тем, что в качестве КЭЛ выбирались не просто части лица, а их определенные точки, т.е. объектом распознавания были не просто глаза или рот, а внутренний и внешний углы левого и правого глаза, или правый и левый углы рта. Кроме того, фотографии лица представляют собой двумерную проекцию трехмерного объекта, поэтому даже малое изменение положения головы может дать существенное изменение изображения.

Для распознавания КЭЛ использовались метод линейной регрессии (ЛинР) [3] и метод локальных блоков (ЛБ) [8, 9]. Метод линейной регрессии, также как и метод ЛР, является базовым для анализа данных.

Метод состоит в построении линейной функции координаты КЭЛ от значений входных параметров (например, интенсивностей пикселей

изображения). В настоящее время метод ЛБ является одним из основных методов для распознавания элементов изображений. Метод ЛБ состоит в использовании определенных базисных функций для анализа элементов изображений. При этом учитываются значения не только отдельных, но и соседних пикселей, и их взаимное расположение. В данной работе мы изучали только методы обнаружения КЭЛ, считая, что обнаружение лица на фотографии уже проведено.

Методы для распознавания КЭЛ были программно реализованы на системе Матлаб и на R. Для оценки работы алгоритмов использовался набор из ~5000 реальных изображений размером 96×96 пикселей.

Примеры таких изображений показаны на рис. 2а, причем разрешение изображений преднамеренно уменьшено по сравнению с оригиналом. Из данного набора случайным образом отбирались 80% изображений для обучения алгоритмов, остальные 20% использовались в качестве тестового набора. На рис.б приведен для примера набросок лица и отмечены 15 КЭЛ, которые определялись для каждого изображения. В качестве оценки эффективности алгоритма использовалась среднеквадратичная ошибка $s =$

$[\sum (y_i - z_i)^2 / 15]^{1/2}$, где y_i - найденное положение КЭЛ, z_i - истинное положение.

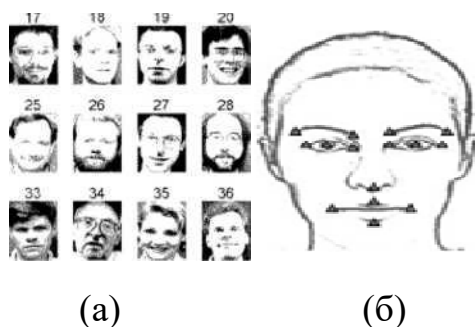

Рис. 2: а - примеры изображений лиц (разрешение изображений уменьшено); б - набросок лица с указанием 15 ключевых элементов (серые треугольники)

При использовании метода Лин важным вопросом является выбор входных переменных [1-3]. В принципе, для этого можно выбрать интенсивности каждого пикселя, что дает 9216 переменных. Однако такой выбор может быть избыточным, поэтому для уменьшения числа переменных проводилось уменьшение разрешения изображения до 48×48 и 24×24 пикселей. В результате работы программ найдено, что даже простой метод регрессии дает вполне приемлемые результаты. Метод ЛБ сильно зависит как от выбора базисных функций, так и от выбора размеров локальных блоков. Результаты показывают, что в целом эффективность метода ЛБ существенно превосходит эффективность метода линейной регрессии. В зависимости от параметров данные методы дают ошибку в определении положений КЭЛ $s = 3$ г 10 .

Таким образом, в данной работе проведено сравнение различных методов для распознавания рукописных цифр и для поиска ключевых элементов изображения лица. Показано, что даже простые, базовые методы могут давать вполне удовлетворительные результаты. Это связано с достаточно большим набором данных, используемых для обучения алгоритмов. Проведен анализ

эффективности методов для различных значений параметров и выбора набора входных переменных. Найдено, что распознавание цифр может быть проведено на уровне 90-95%, а обнаружение КЭЛ возможно с точностью несколько пикселей. Изученные методы могут быть эффективно включены в различные системы анализа изображений.

Литература:

1. T.A. Khujakulov, M.M. Khusanov International Scientific and Technical Conference promising information technologies "The role of environmental assessment in the preparation and reconstruction of water sector projects" SAMARA, 2017 1040-1044 p.
2. *MIT Technol. Review*, "10 Breakthrough Technologies", www.technologyreview.com/lists/breakthroughtechnologies/2013.
3. Y. LeCun, L. Bottou, T. Bengio, P. Haffner, *Proc. of the IEEE*, 86, 11, 2278 (1998).
4. V.N. Vapnik, *Statistical Learning Theory*, John Wiley & Sons, 1998.
5. R. Core Team, *R: A Language and Environment for Statistical Computing*, Vienna, R Foundation for Statistical Computing, 2013.

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT INFRATUZILMASINI SHAKLLANTIRISH YO‘NALISHLARI

**Abduvoxidov Akmal Abdulazizovich,
Muratjanova Lobar Muratjan qizi**

Guliston Davlat Universiteti,
Guliston Davlat Universiteti talabasi, O‘zbekiston

Annotatsiya: O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot infratuzilmasini shakllantirish yo‘nalishlari belgilab berilgan, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish tizimini takomillashtirish yo‘llari va ularning innovatsiyalardagi ko‘rinishi barqaror iqtisodiy o‘sinh omiliga aylanishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: axborot, kommunikatsiya, raqamli iqtisodiyot, globalizatsiya, axoli farovonligi, texnologiya.

O‘zbekiston raqamli iqtisodiyotni yaratish uchun katta salohiyatga ega, uning asosini insonning asosiy ehtiyojlarini ta‘minlaydigan an‘anaviy sanoat (sanoat, qishloq xo‘jaligi, energetika, qurilish, transport) tashkil etadi. Yaqin kelajakda raqobatbardoshlikni ta‘minlash uchun ular eng so‘nggi texnik yechimlarni, yuqori texnologiyalarni (birinchi navbatda AKT) va belgilangan xususiyatlarga ega nano, bio, kompozit va boshqalarni ishlab chiqish va joriy etish orqali har tomonlama ishlab chiqilishi kerak) ishlab chiqarish jarayonlarining sanoat asosini yangi sifatini shakllantiradi.

Ta‘kidlash lozimki, Prezidentimizning “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”

2018 yil 19 fevraldagi Farmoni Hukumatimiz tomonidan raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha muhim chora-tadbirlar ishlab chiqilishiga va hayotga tatbiq etilishiga asos bo'ldi.

Globalizatsiya - bu tovar va xizmatlarning transchegaraviy savdosi, texnologiyalar va investitsiyalar, odamlar va axborot oqimlari natijasida vujudga kelgan dunyo iqtisodiyoti, madaniyati va aholisining o'sib borayotgan o'zaro bog'liqligini tavsiflash uchun ishlatiladigan tushunchadir.

Globallashuv har bir mamlakatni qiyosiy ustunlik, ya'ni eng kam miqdordagi resurslardan foydalangan holda eng yaxshi ishlab chiqaradigan narsalarga ixtisoslashishga undaydi. Ushbu konsepsiya ishlab chiqarishni samaraliroq qiladi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va tovarlar va xizmatlar narxlarini pasaytiradi, ayniqsa ularni kam daromadli uy xo'jaliklari uchun qulayroq qiladi.

Globallashuv ko'p jihatdan iqtisodiyotga borib taqaladi. Yangi texnologiyalar joriy qilinishi va takomillashtirilishi natijasida ishlab chiqarish hajmi va sifati ortdi. Masalan, bir necha yil ilgari umuman mavjud bo'lmagan texnologiyalar endilikda davlatlarning umumiy YaIM o'sishiga va taraqqiyotiga xizmat qilmoqda.

Globallashuvning kuchayishi natijasida mehnat bozoridagi taqsimotda ham o'zgarishlar bo'lmoqda. Jahon iqtisodiy forumining oxirgi yig'ilishida ma'lum qilinishicha, 2025 yilga kelib, 85 million ishchi o'rni yo'q bo'lishi, ammo o'rniga 97 million ish joylari yaratilishi ma'lum qilingan.

Bugungi kunda mamlakatimizdagi asosiy vazifa texnologik rivojlanish uchun muhim bo'lgan uch tomon: davlat-sanoat-akademiya (ilmiy tadqiqot markazlari) hamkorligini mustahkamlovchi institutsional muhit yaratishdan iboratdir.

Uchburchakning asosiy qismi bo'lmish universitetlar va ulardagi tadqiqot markazlari nafaqat turli sanoatdagi bizneslarni qo'llab- quvvatlovchi ixtiro manbalari, balki turli innovatsion g'oyalarga asoslangan startaplar uchun inkubator vazifasini ham o'taydi. AQSh, Yevropa va Osiyodagi rivojlangan davlatlarning deyarli barchasida startaplar universitet hududida shakllanishi bejiz emas. Buning uchun universitetlarda, albatta, erkin ilmiy muhit mavjud bo'lishi, professor va talabalarning ilmiy g'oyalari, mehnatlari qog'ozda qolib ketmay, amaliyotda qo'llanishi uchun mustahkam patent tizimi shakllanishi shart.

O'zbekistonning giperglobal iqtisodga muvaffaqiyatli integratsiyasi quyidagi masalalarga borib taqaladi.

Birinchidan, davlatning global iqtisodga integratsiyasi va unda ustunlikka erishishi, avvalo, mamlakat ichida shakllanayotgan iqtisod, uning shakli, aniq yo'nalishi va ichki mustahkamligidan boshlanadi. Ya'ni global iqtisodga integratsiyalashuv parametrlari rivojlanishga tayyor iqtisodlar uchungina o'sish tramplini bo'lishi mumkin, fundamenti noto'g'ri prinsiplarga qurilgan iqtisod uchun integratsiyalashuv iqtisodiy o'sishga turtki bo'la olmaydi. O'zbekistonning global iqtisoddagi muvaffaqiyati u qurayotgan iqtisodiy model bilan bog'liq. O'zbekiston iqtisodiyotining kelajagi doimo o'zgarishlarga tobe xomashyo mahsulotlari eksportchisi bo'lib qolish yoki yuqori qiymatli mahsulot ishlab chiqarib, xalqaro savdoning qon tomiri bo'lgan global ta'minot zanjiriga qo'shilishiga bog'liq.

Albatta, rivojlanishning dastlabki bosqichida mamlakatdagi arzon ishchi kuchi ishlab chiqarish uchun qulay imkoniyat qidirayotgan Yaponiya yoki Xitoy kabi

davlatning investorlari uchun jozibali bo'lishi mumkin. Ammo, bugungi giperglobal davrdagi texnologik o'zgarishlar natijasida ishlab chiqarish tobora avtomatlashib, arzon ishchi kuchiga nisbatan talab pasayib borayotganini ham unutmaslik kerak. Bugungi kunda mahsulotlar umumiy savdosining atigi 18 foizi ish haqi past davlatlardan ish haqi yuqori davlatlarga eksportni o'z ichiga oladi. Bu degani, O'zbekiston o'z kelajagini faqat «arzon ish haqi orqali investitsiya chaqirish» strategiyasiga bog'lamasdan, ixtisoslashgan ishlab chiqarish, ta'lim va ilmiy tadqiqotlarga mablag' ajratish orqali xizmatlar eksport qilishga e'tibor berishi zarur. Bu, o'z navbatida, davlat monopollashtirgan sohalarini tadrijiy ravishda erkin bozor munosabatlariga o'tkazish va xususiy sektorni qo'llab- quvvatlash orqali vujudga keladi.

Ikkinchidan, davlatning global iqtisoddagi muvaffaqiyati, uning tez-tez uchrab turadigan global inqiroz va shoklarni singdirib, ichki iqtisodga ta'sirini kamaytiradigan institutsional tayyorgarlik bilan bog'liq. Buning sababi giperglobalashuvning asosiy qismlari bo'lmish xalqaro savdo va kapitalning erkin harakati, afsuski, mamlakat ichida g'oliblar bilan birga mag'lub qatlamni ham yuzaga keltiradi. Bu erkin savdodagi raqobat tufayli ish o'rinlari yo'qolishi sababli qashshoqlashishda ko'rinadi. Globalizm qarshisidagi rivojlanayotgan davlat sifatida O'zbekiston ham savdo erkinlashishi natijasida kelib chiqadigan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni bartaraf etib, erkin savdo orqali yutqazuvchi qatlamni ijtimoiy himoyalashga tayyor bo'lishi lozim. Shuningdek, moliya bozorlarini tayyorgarliksiz holda, tajribasizlik qilib erkinlashtirish ko'pchilik davlatlarga qimmatga tushganidan hukumat o'rnak olishi va tartibga solinmagan kapital oqimlari harakatidan o'ta ehtiyot bo'lishi kerak. Hukumat bugungi kunda ichki makroiqtisodiy siyosat, soliq tizimi va moliyaviy qoidalar yaxlitligini qisqa muddatli foydaga asoslangan erkin kapital oqimidan ustun qo'yishi lozim.

Hozirgi dunyoda ish beruvchilarning o'ziga zarur mutaxassislarni topa olmasligi odatiy holga aylanmoqda, negaki, bozorda bunday mutaxassislarni o'zi yo'q. Kompaniyalar kerakli malakasi va tajribasi yo'q insonlarni ishga olib, keyin ularni qayta o'qitish uchun sarmoya sarflashga majbur. Shunga qaramay, davlat ko'nikma va malakalariga talab bo'lmagan yoki mehnat bozorida ortiqcha bo'lgan mutaxassislarni ta'limi uchun moliyalashda davom etmoqda. Ta'lim muassasalari ish beruvchilarning hozirgi talab-ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlaguncha, talaba o'qishni bitirib ulgurmay mazkur talablar yanada o'zgarib ketmoqda.

Shunday bo'lsada, yetarli ish tajribasiga ega inson uning malaka va ko'nikmalari o'z dolzarbligini yo'qotib, mehnat bozorida uning malakasi va tajribasiga talabni keskin kamayib ketishi xavfi ostida. Yangi, ehtiyojtalab ko'nikmalarni o'rganishga esa u qodir emas yoki uning istagi yo'q. Kadrlar bo'shlig'i deb atalmish bu muammo har bir mamlakatda mavjud.

Kadrlar bo'shlig'i sharoitida ish beruvchilar ko'pincha malakasi zarur talablarga taxminan mos keluvchi xodimlarni ishga yollashga majburdirlar. Aksariyat xodimlar o'zlarining malakalariga muvofiq ish o'rinlari yo'qligidan har qanday ishga rozi bo'ladilar. Shu tariqa ular mos malaka va tajribaga ega nomzodning ish o'rnini egallaydi. Raqamli iqtisodiyotda axoli farovonligini strategik rejalashtirishda asosiy yo'nalishlar quyidagilar hisoblanadi:

-axolining turmush darajasini oshirish maqsadli tavsiflarini shakllantirish;

-axoli farovonligi maqsadlarini amalga oshirishga ajratiladigan resurslarni tadqiq etish;

-iste'mol fondi hajmi va strukturasi istiqboldagi dinamikasini tadqiq etish;

-aholi daromadlari strukturasi va hajmi ko'rsatkichlarini shakllantirish;

-iste'mol ijtimoiy fondlari shakllantirish jarayonlarini tadqiq etish.

Muayyan vazifalarni hal qilish aholining turmush darajasini oshirishga va ijtimoiy rivojlanish global, mahalliy va maqsadli ko'rsatkichlariga o'zgartirilgan strategik maqsadlar asosida erishiladi.

O'zbekiston iqtisodiyoti raqamlashtirish juda muhimdir, chunki AKTga ishonish mehnat unumdorligi va boshqaruv samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri bo'lib qolmoqda. Raqamli iqtisodiyot texnologiyalarining to'g'ri va talab qilinadigan joriy etilishi O'zbekistonga odamlar va davlat institutlarining o'zaro ishlashi va o'zaro faoliyatida yangi bosqichga o'tishga imkon beradi. Shunda jamiyatdagi va davlatdagi jarayonlar tezroq va samaraliroq bo'lib, shtat va mintaqalarning raqobatdoshligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 fevraldagi "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5349-sonli Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli Farmoni

3. Xashimov P.Z., Faxriddinova Z.F. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish istiqbollari// Iqtisod va moliya/Экономика и финансы 2020, 3(135), 157-164 bet.

4. Bababekova. D.Sh. Raqamli iqtisodiyotni respublikada rivojlantirish omillarini takomillashtirish yo'nalishlari. Monografiya.-Toshkent: "Iqtisod-moliya" nashriyoti., 2022 y.

GPON TEXNOLOGIYASINING AFZALLIKLARI VA KAMCHILIKLARI

Mamaraimov Abror Kamoliddin o'g'li,

Muxtorov Lazizbek Baxtiyor o'g'li,

Musurmonova Zilola Zafar qizi

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

mamaraimovabror@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada GPON texnologiyasini afzalliklari va kamchiliklari haqida batafsil ma'lumotlar keltirib o'tilgan ushbu texnologiyalarning hozirgi kunda ahamiyati va o'zni bayon etilgan. Bunda maqolada ushbu texnologiyaning ishlashi va qanday sohalarida ishlatilishi keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: GPON, PON, ONT, GPON texnologiyasi, uzatish tarmog'i, simsiz tarmoq.

Gpon texnologiyasi, shuningdek, Gigabit quvvatli Passiv Optik Tarmoqlar sifatida ham tanilgan, optik tolali kabellar orqali yuqori tezlikdagi internetga kirishni ta'minlaydigan keng polosali kirish texnologiyasidir. Gpon texnologiyasi uylar, korxonalar va muassasalar uchun tolali ulanishni ta'minlovchi yangi avlod kirish texnologiyasidir.

Gpon texnologiyasi - bu yuqori tezlikdagi internetga kirish uchun optik tolali kabellardan foydalanadigan passiv optik tarmoq turi. An'anaviy misga asoslangan tarmoqlardan farqli o'laroq, Gpon texnologiyasi ma'lumotlarni uzatish uchun shisha yoki plastmassa tolalardan tayyorlangan optik tolali kabellardan foydalanadi. Gpon texnologiyasi ma'lumotlarni 2,5 Gbit / s gacha tezlikda etkazib berishga qodir, bu misga asoslangan an'anaviy tarmoqlardan ancha tezroq..

Gpon texnologiyasi ma'lumotlarni bir nechta foydalanuvchilarga tarqatish uchun passiv optik tarmoq (PON) yordamida ishlaydi. PON xizmat ko'rsatuvchi provayder tarmog'iga ulangan optik liniya terminali (OLT) va foydalanuvchining binolariga ulangan optik tarmoq blokidan (ONU) iborat. Foydalanuvchi ma'lumotlarni so'raganda, OLT ma'lumotlarni ONUga yuboradi, so'ngra ma'lumotlarni foydalanuvchi qurilmalariga tarqatadi. Ma'lumotlar yorug'lik signallari yordamida uzatiladi, ular optik tolali kabellar orqali yuboriladi.

GigabitPON (GPON) - keng polosali multiservisli kirish tarmoqlarini qurishni o'z ichiga olgan texnologiya. Kafolatlangan sifatga ega optik kabel orqali turli xizmatlarni taqdim etadi: Internet, televizor va telefoniya. GPON texnologiyasi to'g'ridan-to'g'ri kvartiraga yoki optik tolali kabelni o'rnatishni ta'minlaydi Xususiy uy, bu Internetga doimiy yuqori tezlikdagi ulanishni kafolatlaydi. Natijada, abonent ADSL texnologiyasidan farqli o'laroq, tolali optik kabelning to'liq imkoniyatlarini oladi, bunda kanal bitta ko'p qavatli uyga ajratiladi va barcha foydalanuvchilar o'rtasida taqsimlanadi. GPON uskunasini 10 Mbit/s dan 2,5 Gbit/s gacha internetga kirish tezligini ta'minlash imkonini beradi. Abonentni GPON ga ulash uchun ONT (Optik Tarmoq Terminali) modemini o'rnatishingiz kerak, u o'rnatilgan Wi-Fi-ga ega, bu sizga istalgan qurilmadan Internetga kirish imkonini beradi. GPON texnologiyasidan foydalangan holda raqamli telefoniya bir nechta telefon raqamlarini ulash imkonini beradi. Shuningdek, mavjud qo'shimcha xizmatlar: telemetriya, video kuzatuv, yong'in signalizatsiyasi. GPON (Gigabit Passive Optical Network) - uylar, korxonalar va boshqa tashkilotlarga yuqori tezlikdagi keng polosali ulanish imkonini beruvchi mashhur optik tolali tarmoq texnologiyasi. GPON texnologiyasi misga asoslangan an'anaviy tarmoqlarga nisbatan bir qator afzalliklarni ta'minlaydi, biroq u bir qator kamchiliklarga ham ega. GPON texnologiyasining afzalliklari va kamchiliklari:

Afzalliklari:

1. Yuqori tezlikdagi keng polosali: GPON texnologiyasi 2,5 Gbit / s gacha bo'lgan yuqori tezlikdagi keng polosali ulanishni taklif qiladi, bu an'anaviy misga asoslangan tarmoqlarga qaraganda ancha tezroq. Bu uni video oqimi, onlayn o'yinlar va bulutli hisoblash kabi tarmoqli kengligi intensiv ilovalar uchun ideal echimga aylantiradi.

2. Uzoq masofaga uzatish: GPON texnologiyasi signalni sezilarli darajada yomonlashmasdan uzoq masofalarga ma'lumotlarni uzatishi mumkin. Bu qishloq

joylariga va borish qiyin bo'lgan boshqa joylarga yuqori tezlikdagi keng polosali ulanishni ta'minlash uchun tejamkor yechimga aylantiradi.

3. Masshtablilik: GPON texnologiyasi yuqori darajada kengaytirilishi mumkin va bitta optik tolali kabelda ko'p sonli foydalanuvchilarni qo'llab-quvvatlashi mumkin. Bu ko'p sonli mijozlarga keng polosali ulanishni ta'minlashi kerak bo'lgan xizmat ko'rsatuvchi provayderlar uchun ideal echimdir.

4. Kam quvvat sarfi: GPON texnologiyasi an'anaviy misga asoslangan tarmoqlarga qaraganda kamroq quvvat talab qiladi, bu esa uni yanada ekologik toza yechimga aylantiradi. Buning sababi shundaki, u ishlashi uchun elektr energiyasini talab qilmaydigan passiv komponentlardan foydalanadi.

5. Xavfsizlik: GPON texnologiyasi misga asoslangan an'anaviy tarmoqlarga qaraganda yaxshiroq xavfsizlikni ta'minlaydi, chunki u teginish yoki ushlab turish qiyin bo'lgan optik tolali kabellardan foydalanadi. Bu moliyaviy ma'lumotlar va shaxsiy ma'lumotlar kabi nozik ma'lumotlarni uzatish uchun yanada xavfsizroq yechim qiladi.

GPON texnologiyasining afzalliklari optik tola to'g'ridan-to'g'ri abonentga keltiriladi, kanal yuqori o'tkazish qobiliyatiga ega, bir qurilmadan bir nechta xizmatlarga bir vaqtning o'zida ulanish imkoniyati, abonentdan ATSgacha bo'lgan hududda oraliq uskunalar mavjud emas va optik tolali kabelda elektr yo'q, buning natijasida u namlikdan ta'sirlanmaydi va foydalanuvchi uchun elektr toki urishi xavfi yo'q.

Kamchiliklari:

1. Narxi: GPON texnologiyasi misga asoslangan an'anaviy tarmoqlarga qaraganda qimmatroq. Buning sababi, mis kabellardan qimmatroq bo'lgan optik tolali kabellarni o'rnatishni talab qiladi. Bundan tashqari, GPON uskunalari an'anaviy tarmoq uskunalariga qaraganda qimmatroq.

2. Murakkablik: GPON texnologiyasi misga asoslangan an'anaviy tarmoqlarga qaraganda murakkabroq bo'lib, o'rnatish va texnik xizmat ko'rsatish uchun maxsus ko'nikmalar va ta'limni talab qiladi. Bu xizmat ko'rsatuvchi provayderlar uchun ko'proq xarajatlarga olib kelishi va o'rnatish muddatini uzaytirishi mumkin.

3. Cheklangan qamrov: GPON texnologiyasi misga asoslangan an'anaviy tarmoqlarga nisbatan cheklangan qamrovga ega. Buning sababi, barcha hududlarda mavjud bo'lmasligi mumkin bo'lgan optik tolali kabellarni o'rnatishni talab qiladi.

4. Xizmat ko'rsatishdagi uzilishlar: GPON texnologiyasi tolali uzilishlar yoki optik tolali kabellarning boshqa jismoniy shikastlanishi tufayli xizmat ko'rsatishdagi uzilishlarga nisbatan zaifdir. Bu ta'mirlash qimmatga tushadigan xizmat ko'rsatishda uzilishlarga olib kelishi mumkin.

5. Moslik muammolari: GPON texnologiyasi ba'zi eski tarmoq uskunalari bilan mos kelmasligi mumkin, bu esa xizmat ko'rsatuvchi provayderlar uchun uni mavjud tarmoqlarga integratsiyalashni qiyinlashtirishi mumkin.

GPON texnologiyasining kamchiliklari faqat optik tolali kabelning burmalarga juda sezgir ekanligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, shuning uchun uni kvartiraning atrofiga yotqizish, taglik taxtalariga qo'yish qat'iyan tavsiya etilmaydi. Bunday holda, kabel sinishi yoki uning quvvati pasayib ketishi mumkin. Muammo GPON texnologiyalariga to'liq qisman bo'lgan uy hayvonlari tomonidan yaratilishi mumkin.

Gpon texnologiyasi turli sohalarda keng qo'llanilishiga ega. Ushbu ilovalardan ba'zilari:

1. Telekommunikatsiyalar: Gpon texnologiyasi uylar va korxonalarga yuqori tezlikdagi internetga kirishni ta'minlash uchun telekommunikatsiya sohasida keng qo'llaniladi.

2. Ta'lim: Gpon texnologiyasi ta'lim muassasalarida talabalar va professor-o'qituvchilarni yuqori tezlikdagi internetga kirishni ta'minlash uchun qo'llaniladi.

3. Sog'liqni saqlash: Gpon texnologiyasi sog'liqni saqlash sohasida teletibbiyot va boshqa sog'liqni saqlash ilovalari uchun yuqori tezlikdagi internetga kirishni ta'minlash uchun ishlatiladi.

4. Hukumat: Gpon texnologiyasi davlat idoralari tomonidan davlat xizmatlari va ilovalari uchun yuqori tezlikdagi internetga ulanish uchun foydalaniladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, GPON texnologiyasi misga asoslangan an'anaviy tarmoqlarga nisbatan juda ko'p afzalliklarga ega, jumladan, yuqori tezlikdagi keng polosali ulanish, uzoq masofalarga uzatish, kengayish qobiliyati, kam quvvat sarfi va yaxshi xavfsizlik. Biroq, u yuqori narx, murakkablik, cheklangan qamrov, xizmat ko'rsatishdagi uzilishlar va moslik muammolari kabi ba'zi kamchiliklarga ega. Xizmat ko'rsatuvchi provayderlar GPON texnologiyasini joriy etish to'g'risida qaror qabul qilishda ushbu afzallik va kamchiliklarni diqqat bilan ko'rib chiqishlari kerak.

GPON texnologiyasi xizmatlari iste'molchi xususiyatlari va nuqtai nazaridan foydalanishning keng doirasiga ega funksionallik. Ushbu texnologiya foydalanuvchilar uchun qulay, barqaror va kelajakka asoslangan. Ammo kelajakdagi abonent e'tiborga olishi kerak bo'lgan bir nuqta bor. Yozilmagan qoidalarga ko'ra, modem tolalar tortiladigan teshik yaqinida o'rnatiladi va shu bilan chiziqli uzunligini qisqartiradi. Shunga ko'ra, optik terminalni o'rnatish yaqinida 220 V rozetkani ta'minlash kerak.

Internetga kirish texnologiyalari doimiy ravishda takomillashtirilmoqda. Natijada, Rostelekom abonentlari World Wide Web resurslaridan har qachongidan ham yuqori tezlikda foydalanishlari mumkin. Yaqinda Rostelekomning GPON texnologiyasi Internet xizmatlari bozorida rivojlana boshladi. Har bir xonadonda yotqizilgan optik aloqa liniyalaridan foydalanishni nazarda tutadi. Natijada, har bir abonent o'z ixtiyorida yuqori o'tkazish qobiliyatiga ega universal aloqa kanalini oladi. Gpon texnologiyasi inqilobiy texnologiya bo'lib, biz internetga kirish usulini o'zgartiramiz. U 2,5 Gbit / s gacha tezlikda yuqori tezlikdagi Internetga kirishni ta'minlaydi va yuqori ishonchli, xavfsiz va tejamkor. Gpon texnologiyasi sanoatning turli sohalarda keng ko'lamli ilovalarga ega bo'lib, uni yuqori tezlikdagi internetga kirishni talab qiluvchi korxonalar va muassasalar uchun qimmatli sarmoyaga aylantiradi. Yuqori tezlikdagi internetga bo'lgan talab ortib borayotganligi sababli, Gpon texnologiyasi kelgusi yillarda ham ommalashib borishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Тавбоев С. А. и др. НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ И ЗАДАЧИ ЦИФРОВОЙ ОБРАБОТКИ И РАСПОЗНАВАНИЯ ИЗОБРАЖЕНИЙ //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 334-339.

2. Abdurahimovich A. A., Kamoliddin o'g'li M. A. SANOQ SISTEMALARIDA VAQT TUSHUNCHASI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 331-334.

3. Tavboyev Sirojiddin Akhbutayevich, Mamaraimov Abror Kamoliddin ugli, and Karshibaev Nizomiddin Abdumalikovich, “Algorithms for Selecting the Contour Lines of Images Based on the Theory of Fuzzy Sets”, TJET, vol. 15, pp. 31–40, Dec. 2022.

4. Obid o'g' A. S. J. et al. Numpy Library Capabilities. Vectorized Calculation In Numpy Va Type Of Information //Eurasian Research Bulletin. – 2022. – T. 15. – C. 132-137.

5. Naim o'g'li M. D., Shokir o'g'li B. Z. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ С УЧИТЕЛЕМ //Новости образования: исследование в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 9. – С. 1260-1264.

6. Mamatkulovich B. B., Alijon o'g'li H. A. Facial Image-Based Gender and Age Estimation //Eurasian Scientific Herald. – 2023. – T. 18. – C. 47-50.

7. Ikromovich H. O., Mamatkulovich B. B. FACIAL RECOGNITION USING TRANSFER LEARNING IN THE DEEP CNN //Open Access Repository. – 2023. – T. 4. – №. 3. – C. 502-507.

8. Mamatkulovich B. B., Shuhrat o'g'li M. S., Jasurjonovich B. J. SPECIAL DEEP CNN DESIGN FOR FACIAL EXPRESSION CLASSIFICATION WITH A SMALL AMOUNT OF DATA //Open Access Repository. – 2023. – T. 4. – №. 3. – C. 472-478.

TURIZMNING O'ZBEKISTONDAGI ISTIQBOLLARI VA SOHADAGI MUAMMOLAR

**Aziztoyeva Feruza Alpomishevna,
Muhiddinov G'iyosbek G'ayrat o'g'li**
Jizzax politexnika instituti, O'zbekiston
otabek_0791@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada turizm o'zi nima, uni davlatga qanday foydasi bor, O'zbekistondagi kelajagi va muammolar yoritilgan.

Kalit so'zlar: turizm, turist, ichki, tashqi(chiqish), xalqaro turizm, pandemiya.

Turizm (fransuzcha: our — sayr, sayohat), sayyohlik — sayohat (safar) qilish; faol dam olish turlaridan biri. Turizm deganda jismoniy shaxsning doimiy istiqomat joyidan sog'lomlashtirish, ma'rifiy, kasbiyamaliy yoki boshqa maqsadlarda borilgan joyda (mamlakatda) haq to'lanadigan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda uzog'i bilan 1 yil muddatga jo'nab ketishi (sayohat qilishi) tushuniladi.

Tizimli yondoshuvdan foydalanib, «turizm» tushunchasini tahlil qilar ekanmiz, Amerikalik professor Meynsen universiteti, Oklend sh. Leyper konsepsiyasini ajratamiz. U turizmni uch asosiy elementlardan iborat tizim deb ataydi:

✓ Geografik komponent,

- ✓ Turistlar,
- ✓ Turistik industriya.

Turizmning tarixi XIX boshlariga borib taqaladi. Dastlab Angliyadan Fransiya uchun uyushgan sayyohlik tashkil etilgan (1815). Turizmning asoschisi hisoblanmish ingliz ruhoniysi Tomas Kuk 1843-yilda 1-temir yoʻl sayyohligini tashkil qildi. Shundan soʻng u oʻzining xususiy turistik korxonasini tuzdi va 1866-yilda dastlabki sayyohlik guruxlari AQShga joʻnatildi. Sharqda arab sayyohi Ibn Battuta 21 yoshida sayohatini boshlab, deyarli barcha Sharq va Shimoliy Afrika mamlakatlarini piyoda kezib chiqdi. Oʻrata Osiyada ilk sayyohlarning safarlari Amir Temur va Temuriylar davrida faollashgan. Amir Temur fransuz qiroli Karl VI va ingliz qiroli Genrix IV bilan doimiy aloqada boʻlgan. Uning elchisi 1403-yili Parijga kelgan. Ispaniyalik Klavixoning "Buyuk Temurning hayoti va faoliyati" kitobida Movarounnahrda ijtimoii hayot va sayyoxlarning Temur davlatiga intilishi aks etgan. Turizm ikkiga ichki va tashqi(chiqish) turizmga boʻlinadi:

Ichki turizm – fuqarolarning aniq bir mamlakatda doimo yashagan holda, oʻsha mamlakat milliy chegarasi doirasida dam olish, dunyoni bilishga boʻlgan qiziqishini qoniqtirish, sport mashgʻulotlari bilan shugʻullanish va boshqa turistik maqsadlarni amalga oshirish uchun vaqtinchalik chiqishidir. Bu turizm turi mamlakatga valyutani olib kelmaydi. Shunday boʻlsada, mamlakat mintaqalari oʻrtasida daromadlarning taqsimlanishiga taʼsir etib, iqtisodiyotning rivojlanishiga turtki beradi. Bu turdagi turizmning rivojlanish shartlaridan biri turistlarni qabul qilish va ularga xizmat koʻrsatish uchun zarur vositalarning mavjudligi hisoblanadi. Boshqa shartlar — ichki infratuzilmalar (mehmonxona, transport, mamlakat yoʻllari va boshqalar)ning tegishli rivojlanganligi darajasi bilan bogʻliqdir.

Chiqish turizmi – biror bir mamlakat (region) shaxsning oʻzi aholisi boʻlmagan mamlakat (region) ga sayohat qilish uchun kelishi. Kirish turizmi daromad olish nuqtai nazaridan faol sifatida harakterlanadi. Chunki u xorijiy valyuta oqimini yaratadi. Chiqish turizmi esa passiv hisoblanadi va valyuta mamlakatdan olib chiqib ketiladi. Koʻpchilik mamlakatlarda kirish turizmi turistik (milliy) iqtisodiyotning istiqbolli rivojlanishi yoʻnalishlaridan sanaladi.

Xalqaro turizm - muntazam va aniq bir maqsadga qaratilgan korxonalarning turizm sohasidagi faoliyati bilan bogʻliq holda, biron bir mamlakat hududida (kirish turizmi) turistik xizmatlar va turistik mahsulotlarni biron-bir mamlakatda (chiqish turizmi) doimo yashaydigan sayohat qiluvchi shaxslarga taqdim etishdir. “Turizm bugungi kunda yuz millionlab odamlarning kundalik hayotiga kirib kelgan hodisaga aylandi va:

- ✓ Aholining yashash va ish joyidan barcha erkin harakatlanishini, shuningdek, ushbu harakatlardan kelib chiqadigan ehtiyojlarni qondirish uchun yaratilgan xizmat koʻrsatish sohasini oʻz ichiga oladi;

- ✓ Odamlar va zamonaviy jamiyatlar hayoti uchun zarur boʻlgan faoliyat boʻlib, odamlarning boʻsh vaqtdan foydalanishning muhim shakli va shaxslararo munosabatlar va siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning asosiy vositasiga aylandi. xalqlar hayotining barcha sohalarini baynalmilallashtirish;

- ✓ Hammani tashvishga solishi kerak. Bu zamonaviy jamiyatda hayot sifatining natijasi va hal qiluvchi omilidir. Shuning uchun ham parlamentlar va hukumatlar

turizmni jamiyatning boshqa asosiy ehtiyojlari va faoliyati bilan uyg'unlikda rivojlanishini ta'minlash uchun unga e'tiborni kuchaytirishi kerak". Tarixiy obidalarga boy yurtimizning sayyohlik biznesi salohiyati juda katta. Ayni paytda turistik agentliklarimiz sobiq ittifoqdan meros bo'lib qolgan, sayyohlarni guruh tarzida qabul qilish kabi xizmatlarni ko'rsatishadi. Biroq dunyoda bir talay yangi va zamonaviy turizm turlari ham paydo bo'lganki, ularning ayrimlarini O'zbekistonda tatbiq etish ayni muddao bo'lar edi. Bu joylarda qo'shimcha daromad va ish o'rinlari yaratilishiga olib kelishi shubhasiz. So'nggi yillarda jahon bo'ylab turizmning unutilgan, yangi, innovatsion ko'rinishlari paydo bo'lmoqda. Keling, ushbu multimediali maxsus loyihada ana shunday yangi yo'nalishlarning o'zbekona mentalitetimizga mos keladigani hamda yurtimizda rivojlantirsa bo'ladiganlarini ajratib olib, o'rganib chiqamiz.

Loyiha avvalida O'zbekistonda turizm uchun mas'ul bo'lgan bosh amaldorning bu sohada ayni paytdagi ahvol qanaqa ekanligi borasidagi so'zlariga e'tibor qaratamiz:

«O'zbekiston yalpi ichki mahsulotidagi turizm sohasi ulushi bor-yo'g'i 2,3 foiz. Xorijiy davlatlarda ushbu ko'rsatkich 10 foizgacha yetadi.

Albatta, bizning salohiyatimiz yuqori. Biz turizmning ahamiyati va rolini oshirishimiz kerak. Bugungi kunda qilinayotgan barcha sa'y-harakatlar yaqin yillarda bu raqamni 5 foizgacha ko'tarish imkoniyatimiz borligini asoslaydi.

O'zbekistonda turizm o'sishining asosiy manbalari haqida gapirsam, biz nafaqat xorijdan turistlarni jalb etishga yondashmoqdamiz, shuningdek, kuchli taraqqiyot omili bo'lgan ichki turizmni ham rivojlantirish payidan bo'lmoqdamiz. Bu sohaga investitsiya kiritmoqchi bo'lgan tadbirkorlar turistik sohaga yo'naltirilgan aktivlar o'rtacha 4-5 oyda ish berishi bilan bog'liq muammolarga duchor bo'lishmoqda. Binobarin, ichki turizmni rivojlantirish dasturini faol amalga oshirish turizmni yil bo'yi qilish, tadbirkorlarga esa yil bo'yi daromad olish imkonini yaratadi»

2020 yilda O'zbekistonda turistik xizmatlar eksportidan tushgan daromad 80 foizga pasayib ketdi. Pandemiyadan keyingi davrda respublikada turizmni qanday tiklash mumkin?

O'zbekistonda 2019 yilda turistik xizmatlar eksportidan tushgan daromad 1,3 milliard dollarni tashkil etdi. Bu mamlakat yalpi ichki mahsulotining umumiy ulushida 2,3 foizni tashkil qilgan. Shuningdek, eksportning umumiy ulushida 7,3 foizni egallagan. 2021 yilning yanvar oyida AOKAda o'tkazilgan brifingda Turizmni rivojlantirish qo'mitasi raisi Aziz Abduhakimov (endilikda Turizm va sport vazirligi) 2020 yilda turistik xizmatlar eksportidan tushgan daromad 261 million dollarni tashkil etib, mamlakatga 1 million 504 ming turist tashrif buyurganini aytib o'tgan. Mamlakatimizga 2020 yilda 1 504 000, 2019 yili esa 6 784 500 nafar sayyoh tashrif buyurgan. 2020 hamda 2021 yillarda turistlar oqimi kam bo'lgani koronavirus pandemiyasi bilan bog'liq. O'tgan yilning yanvar-dekabr oylarida O'zbekistonga 5,2 million xorijlik sayohatchi tashrif buyurgan, deya ma'lum qilgan edi - Statistika agentligi. Bu ko'rsatkich 2021 yil bilan solishtirganda 3,4 millionga oshgan. Biroq pandemiyadan avvalgi 2019 yil bilan qiyoslaganda 1,5 millionga kamaygan. O'zbekistonga eng ko'p sayyoh (1,5 mln kishi) Qozog'istondan kelgan. Keyingi o'rinlarni Tojikiston, Qirg'iziston, Rossiya hamda Turkiya davlatlari egalladi.

Bundan tashqari, o'lkamizga Janubiy Koreya, Germaniya, Hindiston, AQSh, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Ispaniyadan 8 mingdan ortiq sayyoh tashrifi qayd etilgan.

E'tiborlisi, 2022 yilning sentabrida Rossiyada armiyaga safarbarlik e'lon qilinganidan so'ng O'zbekistonga ushbu davlat fuqarolarining kelishi ko'paygandi. Raqamlarga ko'ra, yil davomida 567,7 ming nafar rossiyalik mamlakatimizga kelgan. Yanvar oyida O'zbekistonga turistik maqsadda tashrif buyurgan xorijliklar soni 423 mingdan oshdi(bu ko'rsatkich o'tgan yilning mos davriga nisbatan 254,1 ming nafarga yoki 2,5 baravarga oshgan). Eng ko'p tashrif buyuruvchilar soni Tojikistonga to'g'ri keladi. O'tgan yili Qozog'iston turistlar soni bo'yicha yetakchi bo'lgandi.

Xulosa qilib aytganda, Respublikamizda turistlarni o'ziga jalb etadigan taomlari(osh,somsa,norin,manti,tandir,kabobning barcha turlari va h.k.), tarixiy obidalar (Ichan qal'a, Dishan qal'a, Registon, Oqsaroy va h.k.) va boshqa ko'plab jihatlari bor.

Lekin unutmash kerakki tangani ikki Tomoni bo'lganidek turistlarni o'zidan nari qiladigan jihatlari ham ancha.Masalan bularga:

✓ Tarixiy obidalarimizning barchasiga ham e'tibor kuchli emas.Natijada oddiy aholi tomonidan tarixda "o'chirilmoqda".

✓ Turistlar uchun sharoitlar hali ham unchalik yaxshi emas.Bundan viloyat markazlari ,Toshkent va ba'zi bir manzillar mustasno.

✓ Respublika bo'yicha barcha turistik zonalar va ularga yaqin joylashgan mehmonxona va restoranlar va ular olib boruvchi xaritaga asoslangan dastur(yoki web sayt) yaratilmagan.

✓ Soha bo'yicha hamkor davlatlar va kompaniyalar sonining yitarli emasligi.Ya'ni hozirgi soni bilan shu yergacha kelgan bo'lsak,yanada sohani rivojlantirish uchun hamkorlarni ko'paytirish zarur.

Men o'ylaymanki,tepadagi muammolar hech bo'lmasa 60%miqdorida bartaraf eta olsak,soha ancha rivoj topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aziztoeva F.A., Hududlarda turizmni rivojlantirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillar //Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2018. – №. 5. – C. 141-148.

2. Aziztoeva F.A. Innovatsion rivojlantirishni shakllantirishda milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligini oshirish // "XXI asr intellektual yoshlar asri" respublika ilmiy-amaliy anjumani ilmiy maqolalar va tezislar to'plami. Toshkent.

3. Азизтоева, Феруза Алпомишевна. "Перспективы развития туристических услуг в регионах." Science and Education 2.4 (2021): 734-740.

4. Arzikulov O. Economic-statistical analysis of the regional development of small enterprises and micro-firms in the conditions of accelerated economy //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 11. – C. 92-105.

5. Arzikulov O. A. Artificial intelligence to increase the efficiency of small businesses //ISJ Theoretical & Applied Science, 08 (100). – 2021. – C. 412-415.

6. Arzikulov O. A. THE ROLE OF SMALL BUSINESS IN DEVELOPED COUNTRIES //Экономика и социум. – 2019. – №. 12. – C. 30-33.

7. Ali o'g'li A. O. Raqamli iqtisodiyotning jadallashuvida jizzax viloyatida kichik tadbirkorlik faoliyatini statistik tadqiq etishning asosiy jihatlari //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 94-96.
8. Ali o'g'li A. O. Statistical study of direct maintenance of small business activities in the regions //EPRA International Journal of Economic and Business Review (JEER). – 2022. – Т. 10. – №. 6. – С. 30-33.
9. Арзикулов О. А. Значение малого бизнеса и частного предпринимательства в узбекистана //Экономика и социум. – 2020. – №. 4. – С. 157-160.
10. Арзикулов О. Статистическая оценка экономической активности малого бизнеса в регионах //Экономика и образование. – 2022. – Т. 23. – №. 1. – С. 187-192.
11. O'g'li A. O. A., Qizi M. M. B. In the acceleration of the digital economy main aspects of statistical research of small business activity in jizzak region //Journal of marketing, business and management. – 2023. – Т. 1. – №. 12. – С. 13-16.
12. Ali o'g'li A. O. et al. Migratsiya sabablari va uni tashkil qilish usullari //O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. – 2023. – Т. 2. – №. 18. – С. 410-415.
13. Otabek A., Oybek R. Statistical study of accounting reports in manufacturing enterprises //Open Access Repository. – 2023. – Т. 4. – №. 04. – С. 96-104.
14. <https://kun.uz/>
15. <https://www.spot.uz/>
16. <https://daryo.uz/>

RAQAMLI IQTISODIYOTDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

**Shukurov Vasliddin Sobirjon o'g'li,
Ulug'bekov Shuxrat Baxtiyorovich**

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali talabasi
vasliddinsobirovich@gmail.com

Annotatsiya: Xozirgi zamonaviy dunyoda axborot texnologiyalari kirib bormagan soha qolmadi, jumladan iqtisodiyot sohalariga ham. Tezida axborot texnologiyalari va axborot texnologiyalarining iqtisodiy sohalarda qo'llanilishi, afzalliklari va erishilgan natijalari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyalari, raqamli iqtisodiyot, tizimlashtirish, nazorat qilish, internet texnologiyalari

Bugungi kunga kelib axborot texnologiyalarining rivojlanishi hozirda mavjud bo'lgan barcha sohalarda o'z o'rniga ega ekanligida ham ko'rinib turibdi. Bu texnologiyalar iqtisodiyotga ham ko'p o'zgartirishlar kiritishiga imkoniyat berdi. Ma'lumki, iqtisodiyotda savdo-sotiq, moliyaviy operatsiyalarini avtomatlashtirish va

shu kabi bir necha asosiy yo'nalishlarda axborot texnologiyalarining qo'llanilishi iqtisodiyotning umumiy taraqqiyotining asosiy sabablaridan biri bo'lib xizmat qilmoqda.

Axborot texnologiyalari o'zi nima? Shu o'rinda axborot texnologiyalariga ham qisqacha to'xtalib o'tish joiz.

Axborot texnologiyasi - bu axborotni bir ko'rinishdan ikkinchi, sifat jihatidan yangi ko'rinishga keltirish, axborotni yig'ish, qayta ishlash va uzatishning usul va vositalari majmuasidan foydalanish jarayonidir.

Moddiy ishlab chiqarish texnologiyasining maqsadi insonning talabini qondiradigan yangi mahsulot ishlab chiqarishdan iborat. Axborot texnologiyasining maqsadi esa insonning biror-bir ishni bajarishi uchun zarur bo'lgan, uni tahlil etish va u asosida qaror qabul qilishi kerak bo'lgan yangi axborotni ishlab chiqarishdan iborat. Turli texnologiyalarni qo'llab, bitta moddiy resurslardan turli mahsulotlar olish mumkin. Xuddi shu narsani axborot texnologiyalariga nisbatan ham aytish mumkin. Masalan, matematikadan nazorat ishini bajarganda har bir o'quvchi boshlang'ich axborotni qayta ishlash uchun o'zining bilimini qo'llaydi. Masalaning yechimi bo'lgan yangi axborot mahsuloti, o'quvchi tanlay olgan masalani yechish texnologiyasi, usuliga bog'liq.

Shuni alohida takidlab o'tish joizki iqtisodiy sohalarga axborot texnologiyalarining joriy etilishi ko'plab imkoniyat va qulayliklar yaratib berdi, jumladan:

Birinchi navbatda, elektron moliya operatsiyalari va elektron hisob-kitob texnologiyalari kabi amallar axborot texnologiyalari yordamida tizimlashtirilgan shaklda amalga oshiriladi. Bu o'z navbatida hisob-kitoblarni osonlashtiradi va shuningdek foydalanuvchilarga qulaylikni yaratib beradi.

Ikkinchi navbatda, iqtisodiyotda boshqa axborot texnologiyalari ham keng qo'llanila boshlandi. Masalan, internet texnologiyalari orqali xaridlar va savdo-sotiq jarayonlarini oson va tez amalga oshirish. Bundan tashqari, xaridorlar va sotuvchilar o'rtasidagi muloqotni qulaylashtiruvchi imkoniyatlarni yaratib berish kabi amallar bevosita axborot texnologiyalari orqali amalga oshirila boshlandi. Bundan tashqari axborot texnologiyalarining rivojlanishi iqtisodiy tizimlarni nazorat qilish va moliyaviy ma'lumotlarni analiz qilish imkoniyatlarini oshirdi.

Iqtisodiyot sohalariga axborot texnologiyalarining joriy etilishi o'z navbatida "Raqamli iqtisodiyot"ning paydo bo'lishi va rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qildi. Raqamli iqtisodiyot, birinchi navbatda, korrupsiyadan xoli hududda ishlash imkoniyatini yaratadi. U "xufiyona iqtisodiyot"ning asosiy kushandasidir. Chunki raqamlar hamma narsani muhrlaydi, xotirada saqlaydi. Kerak paytda ma'lumotlarni tez taqdim etadi. Buning natijasida esa iqtisodiyotga yo'naltirilgan qonuniy mablag'lar joy-joyiga sarflanadi. Ayniqsa, soliqlarning o'z vaqtida to'g'ri hisoblanishi va to'lanishi, byudjet taqsimoti oshkorligi, ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan mablag'lar, maktablar, shifoxonalar, yo'llarga ajratilgan pullar to'liq o'z manziliga maqsadli yetib borishiga zamin yaratiladi. Bu borada esa axborot texnologiyalarining o'rni beqiyos.

Yuqorida takitlab o'tilganidek axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'plab sohalar kabi milliy iqtisodiyotda ham axborotli jarayonlarni amalga oshirishda eng samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda:

Milliy iqtisodiyotda axborot jarayonlari – maqsadga erishishda qandaydir muhim natija olish uchun ishlatiladigan, iqtisodiy axborot (ma'lumotlar, dalillar, g'oyalar, farazlar, nazariyalar, va hokazolar) ustida ketma-ket bajariladigan amallar to'plami.

Milliy iqtisodiyotda axborot jarayonlari iqtisodiyotning turli yo'nalishlarida boshqaruv va qarorlarini qabul qilishda (mahsulot ishlab chiqarishni rejalashtirish, tashkil etish, realizatsiya qilish, moliyaviy hisob-kitoblarni bajarish, hujjatlarni tayyorlash va hokazolarda) ro'y beradi.

Shu o'rinda alohida takidlab o'tish joizki axborot texnologiyalarining rivoji nafaqat iqtisodiy balki barcha sohalarda insonlarga qulaylik yaratishda davom etmoqda. Bu esa o'z navbatida turli tizimlarda inson omilini kamaytirib shaffoflik va adolatli yondashuvga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. IQTISODIYOTDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI. B.S.Axrоров Toshkent – 2018.

[2]. IQTISODIYOTDA AXBOROT KOMPLEKSLARI VA TEXNOLOGIYALARI (Darslik). A.A.Akayev, A.T.Kenjabayev, Y.S.Ilxamova, M.Y.Jumaniyazova Toshkent – 2019.

[3]. AXBOROT-KOMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI. A.T. Kenjabayev, M.M.Ikramov, A.Sh. Allanazarov Toshkent – 2017.

[4]. Raqamli texnologiyalar iqtisodiy yuksalishning muhim omili – <https://mitc.uz/uz/news/2314>

RAQAMLI IQTISODIYOTDA SUN'IY INTELLEKTNING AHAMIYATI

Shukurov Vasiliddin Sobirjon o'g'li,

Yuldoshev Mirzoxid Ismoil o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filali,

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filali talabasi

vasliddinsobirovich@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga sun'iy intellektning rivoji ham samarali ta'sir ko'rsatib bormoqda. Bu tezisda, raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellekt haqida umumiy tushunchalar berilgan, qolaversa raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellektdan foydalanishning ahamiyati, bir-biriga bog'liqligi va boshqa ko'plab muhim jihatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli iqtisodiyot, sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili, avtomatlashtirish, optimallashtirish, zamonaviy iqtisodiyot, ishlab chiqarish.

Sun'iy intellekt —informatikaning alohida sohasi bo'lib, odatda inson ongi bilan bog'liq imkoniyatlar: tilni tushunish, o'rgatish, muhokama qilish, masalani yechish, tarjima va shu kabi imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini yaratish bilan shug'ullanadi. Hozirda sun'iy intellekt turli amallarni bajarishga mo'ljallangan

algoritm hamda dasturiy tizimlardan iborat va u inson ongi bajarishi mumkin bo'lgan bir qancha vazifalarning uddasidan chiqa oladi.

1990 yillarda sun'iy intellekt taraqqiyotida yangi sahifa ochildi. 1997 yilda DeepBlue nomli IBM kompyuteri shaxmat bo'yicha jahon chempioni Garri Kasparovni yenggan tarixdagi ilk kompyuter bo'ldi. Sun'iy intellektning yorqin namunalaridan yana biri - IBM Watson superkompyuteri bo'lib, u o'z bazasidan kelib chiqib muayyan tilde berilgan savollarga javob beradi. Shuningdek, fotosuratlarini qayta ishlovchi Prisma kabi dasturlarni sun'iy intellektning yutuqlaridan biri sifatida qayd etish mumkin. Hozirga kelib sun'iy intellekt keng ko'lamda ommalashib kundalik turmush tarzimizning deyarli barcha jabhalarini qamrab olmoqda. Masalan, Xitoydagi Inchuan shahri aholisiga bank kartalarining keragi yo'q. Hisob-kitoblar bilan bog'liq barcha jarayonlar sun'iy intellekt tomonidan insonning yuz qiyofasini aniqlashtirish orqali amalga oshiriladi.

2021 yilning 17 fevral kuni "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori qabul qilindi.

Mazkur Qarordan ko'zlangan maqsad — "Raqamli O'zbekiston – 2030" Strategiyasiga muvofiq sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo'llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratishdir.

Shuningdek, ushbu hujjat sun'iy intellektni qo'llashning asosiy yo'nalishlari va tamoyillarini, shuningdek, yaqin va uzoq istiqbolda ushbu sohani kompleks shakllantirish uchun shart-sharoitlarni belgilovchi Sun'iy intellektni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada, davlat boshqaruvi tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanishda yagona talablar, javobgarlik, xavfsizlik va shaffoflikni belgilovchi normativ-huquqiy bazani ishlab chiqish, aholi manfaatlari yo'lida davlat xizmatlari ko'rsatish sifatini yaxshilashni nazarda tutadi. O'z navbatida, ma'lumotlarni qayta ishlashda davlat organlarining samaradorligini oshirish uchun sun'iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanish, foydali texnologik yechimlarni ishlab chiqish bo'yicha fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlarni o'tkazish va ularni keyinchalik tijoratlashtirishni rag'batlantiruvchi sun'iy intellekt sohasida innovatsion ishlanmalarning mahalliy ekotizimini yaratish kabi maqsad-vazifalar amalga oshiriladi.

Bugungi kunga kelib ko'pgina sohalar qatori sun'iy intellektdan raqamli iqtisodiyotda ham keng ko'lamda foydalanila boshlandi. Raqamli iqtisodiyotning paydo bo'lishini zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va Global Internet tarmog'isiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Raqamli iqtisodiyot, AKT va Internet tushunchalari bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. AKT va Internet texnologiyalarining rivojlanishi raqamli iqtisodiyot sohasiga sun'iy intellektni joriy qilishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bugungi kunda Internet ulkan ko'ngilochar, ta'lim, savdo, moliyaviy va siyosiy sohadir. Qolaversa raqamli iqtisodiyotni rivojlanishi sun'iy intellekt sohasida olib borilayotgan tadqiqotlar va erishilgan yutuqlar bilan ham bog'liq.

Sun'iy intellektning rivojlanishi raqamli iqtisodiyot sohasiga o'z ta'sirini o'tkazib vaqt o'tishi bilan o'zgartirib bormoqda. Raqamli iqtisodiyot ma'lumotlar tahlili, savdo-sotiq, kreditlar va ishlab chiqarishni optimallashtirish yoki uni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Qolaversa raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellekt, ma'lumotlarni avtomatik ravishda tahlil qilish, o'rganish va nazorat qilishga yordam beradi. Bu esa tizimni samarali ishlashiga imkoniyat yaratadi va xatoliklarni kamaytiradi.

Zamonaviy iqtisodiyotning katta qismi ma'lumotlarga asoslangan, shuning uchun ma'lumotlarni savdo va xizmat ko'rsatishga aylantirish juda muhimdir. Raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellekt tizimlari bu maqsadga xizmat qilish uchun muhim omil bo'lib, ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish, ma'lumotlarni uzatish, optimallashtirish, xizmat sifatini yaxshilash va ko'rsatkichlarni nazorat qilish imkoniyatlarini ta'minlaydi.

Misol sifatida sun'iy intellektidan savdo-sotiq jarayonida foydalanishda sun'iy intellekt masalalari bilan shug'ullanadigan Facebook laboratoriyasi muhandislari 2017 yilning iyunida insonlar bilan savdolasha oladigan bot bo'yicha ma'lumotlarni oshkor qildilar. Bu jarayonida Amazon Mechanical Turk onlayn kraudsorsing platformasi yordamida yig'ilgan 5,8 mingta real insonlarning dialoglaridan foydalanilgan. Dialoglarni tahlil qilgan holda bot nafaqat muloqotlar olib borishni o'rgandi, balki kerak bo'lganda yolg'on gapirishni ham epladi. Muhandislarning fikrlaricha, sun'iy intellekt nafaqat o'zi qiziqadigan narsalargagina e'tibor qaratdi, balki boshqa ma'lumotlarga ham qiziq boshladi. Haridor bilan muloqotni tugatganidan so'ng, bot boshqa muammolarga ham qayta oladi. Ammo muhandislar bot yolg'on gapirishni insonlararo suhbat vositasida o'rgandimi yoki bu tasodifiy ravishda o'z-o'zicha o'rganish natijasida ro'y berdimi, buni aniq bila olmadilar. Shu o'rnida shuni takidlab o'tish joizki sun'iy intellektning rivojlanishi ko'pgina sohalarga o'z ta'sirini o'tkazish bilan bir qatorida raqamli iqtisodiyotga ham jadal kirib kelishda davom etmoqda. Bu esa foydalanuvchi va xizmat ko'rsatuvchilarga ko'plab qulayliklar yaratib bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. RAQAMLI IQTISODIYOT ASOSLARI (Darslik). G'.M.Porsayev, B.Sh.Safarov, D.Q.Usmanova Toshkent – 2020 3-6 b.
- [2]. RAQAMLI IQTISODIYOT VA ELEKTRON TIJORATDA YANGI TEXNOLOGIYALAR (O'quv qo'llanma). R.H.Ayupov Toshkent – 2020 327-b.
- [3]. I.A. FILIPOVA "Sun'iy intellektni huquqiy tartibga solish" (ma'ruzalar kursi), Samarqand – 2022
- [4]. Sun'iy intellekt texnologiyalari - <https://strategy.uz/index.php?news=1238&lang=uz>
- [5]. Sun'iy intellekt - <https://www.terabayt.uz/uz/post/suniy-intellekt-insoniyatga-nima-beradi>
- [6]. Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida - <https://lex.uz/docs/-5297046>

DAVLAT MOLIYASINING IQTISODIYOTDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

**Ko'chimov Abdujamil Hamraqulovich,
G'oyibnazarov Abduvohid Fozil o'g'li**

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali magistranti

kuchimov7474@gmail.com

Annotatsiya: Davlat mablag'lari va hukumatlar naqd pulni qanday to'plashi, sarflashi va taqsimlashini o'rganish davlat moliyasi deb nomlanadi. Bu har qanday hukumatning muhim tarkibiy qismi bo'lib, mamlakat qanday ishlashiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Natijada, davlat moliyasining qanday ishlashini tushunish hukumatning samarali ishlashini ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. Ushbu maqola davlat moliyasining umumiy ko'rinishini taqdim etadi va nima uchun buni tushunish juda muhimligini tushuntiradi. Ushbu maqola sizga soliq boshqaruvidan tortib infratuzilma investitsiyalarigacha bo'lgan davlat moliyasini yaxshiroq tushunish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Davlat moliyasi, soliqlar, davlat budjeti, soliq siyosati, raqamli transformatsiya.

Davlat moliyasi - iqtisodiyotning davlat resurslarini rejalashtirish va sarflash bilan bog'liq bo'limi. U iqtisodiy nomutanosiblikni kamaytirish, soliqlarni yig'ish va tarqatish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda davlatning rolini o'rganadi.

Har bir davlat ta'lim, sog'liqni saqlash, infratuzilmani saqlash, mudofaa va xavfsizlik xarajatlari, transfer to'lovlari kabi xizmatlarni qo'llab-quvvatlashning yangi usullarini qidirar ekan, jamiyatimizda davlat moliyasi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bundan tashqari, davlat moliyasi keraksiz soliqlarni kamaytirish yoki byudjetni qisqartirish orqali qanday qilib ko'proq daromad olishi mumkinligini tushunish uchun juda muhimdir. Masalan, davlatlar infratuzilmaga qancha pul sarflashni qanday hal qiladi? Yoki ular ijtimoiy dasturlarga pul sarflashni qanday tanlashadi?

Shunday qilib, davlat moliyasi har bir davlat iqtisodiyotida oqilona moliyaviy qarorlar qabul qilishda yordam berishda muhim rol o'ynaydi, shuningdek, fuqarolarga nima uchun muayyan qarorlar qabul qilinishi kerakligini tushunishda yordam beradi.

Davlat moliyasi ma'lum bir dastur yoki loyihaga resurslarni ajratish to'g'risida qaror qabul qilishda iqtisodiy samaradorlik va tenglik masalalarini hisobga olgan holda iqtisodiy barqarorlikka olib keladigan samarali qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Davlat moliyasining maqsadi - pul topish va aholining keng qatlamlarini tovar va xizmatlar bilan ta'minlash xarajatlarini nazorat qilish. Davlat moliyasining maqsadi davlat maqsadlarini amalga oshirish uchun resurslarni taqsimlashning eng samarali usulini topishdir. Davlat moliyasi, shuningdek, iqtisodiyotda davlat qarzlarini boshqarishda, byudjet masalalarini hal qilishda va soliqlar tomonidan to'lanmagan xarajatlarni tekshirishda yordam berishi mumkin.

Davlat moliyasi siyosatning, jamiyatning barcha qatlamlari natijalariga qanday ta'sir qilishini tushunishga intiladi, ularning vazifasi soliqqa tortishdan tushgan pullar

qanday taqsimlanishini o'rganish, kam ta'minlangan uy xo'jaliklari o'rtasida jamg'armalarni rag'batlantirish yoki odamlarga uy egasi yoki tadbirkor bo'lishda yordam berishdir.

Davlat moliyasi uzoq muddatli maqsadlarni qisqa muddatli talablar bilan muvozanatlashda foydalanishi uchun muhim vositadir. Uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi iqtisodiy barqarorlikni, davlat organlari tomonidan atrof-muhitni mas'uliyat bilan boshqarishni, sog'liqni saqlash sohasidagi tashabbuslarni va fuqarolarning ehtiyojlariga moslashtirilgan boshqa davlat xizmatlarini, shuningdek, daromadlar tengsizligi va ta'lim olish kabi ijtimoiy muammolarni rag'batlantirish orqali fuqarolarning hayot sifatini oshirishi mumkin.

Turli yo'llar bilan davlat moliyasi iqtisodiyotga katta ta'sir ko'rsatadi. Muhim xizmatlarni taqdim etish mas'uliyati tufayli davlat moliyasi boylikni qayta taqsimlash va fuqarolar uchun daromad tengligi kabi iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin. Davlatlar, shuningdek, inflyatsiya/deflyatsiya maqsadlarini belgilash orqali ham iqtisodiy ishlab chiqarishga, ham narx barqarorligiga ta'sir qilishda rol o'ynaydi.

Subsidiyalar yoki jismoniy shaxslardan to'plangan investitsiya pullari orqali boshqalarni cheklab, ma'lum tarmoqlarni rag'batlantirish uchun resurslar taqsimlanishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, davlat soliqlari strategik rejalashtirish imkonini beradi, shuningdek, inqiroz yoki turg'unlik davrida iqtisodiyotga darhol xarid qobiliyatini kiritadigan yirik loyihalar va rag'batlantiruvchi paketlarni moliyalashtiradi.

Turli sohalar va loyihalarga mablag' ajratish har qanday davlatning iqtisodiy salomatligi uchun juda muhimdir. Byudjetlashtirish mamlakatga pulni qanday sarflashni rejalashtirish imkonini beradi, shu bilan birga mablag'larning to'g'ri ishlatilishini ta'minlaydi.

Hukumat byudjeti odatda yillik asosda amalga oshiriladi, ammo u hukumat talablariga qarab har oyda yoki har chorakda ham amalga oshirilishi mumkin.

Bu sa'y-harakatlarning barchasi har qanday jamiyatning makroiqtisodiyotining umumiy farovonligiga sezilarli hissa qo'shadi, natijada barcha manfaatdor tomonlarning to'liq shaffofligi, javobgarlik va qonunbuzarliklarga qarshi tegishli oldini olish choralari, farovonlikni ta'minlash uchun to'g'ri amalga oshirilsa, vaqt o'tishi bilan barqaror o'sishga erishiladi. o'z geosiyosiy chegaralarida yashovchi har bir inson uchun.

Soliq siyosati, xarajatlar bo'yicha qarorlar va hukumatning byudjetlashtirish jarayoni davlat moliyasining bir qismidir. Bu davlat daromadlarni qanday ishlab chiqarishi va keyin uni davlat tovarlari va xizmatlariga sarflashini o'rganishdir.

Davlat moliya tashkilotlari doirasida raqamli transformatsiya jarayon samaradorligini oshirish, xarajatlarni cheklash, xizmatlarni yaxshilash, sifat kafolati va avtomatlashtirilgan muvofiqlikni oshirishga katta e'tibor beradi - barchasi mijozlar tajribasini maksimal darajada oshiradi.

Natijada, axborotni, muvofiqlik so'rovlarini, tranzaktsiyalarni qayta ishlash operatsiyalarini va agentliklarga davlat moliyasi tartib-qoidalari uchun samaradorlik standartlarini belgilash imkonini beruvchi tahliliy imkoniyatlarni samarali boshqaradigan texnologik yechimlarni yanada samaraliroq joylashtirishga talab katta.

Davlat moliyasida raqamli transformatsiyadan foydalanish mijozlarga xizmat ko'rsatishni yaxshilash, davlat operatsiyalarida shaffoflikni oshirish, ko'p manbalardan (masalan, IT) o'sish ma'lumotlaridan foydalanadigan prognozli imkoniyatlarni rivojlantirish va odamlarga ochiq kirish/boshqaruv tashabbuslarini yetarli darajada qo'llab-quvvatlashdan iborat. oshkora xizmat qiladi.

Tashkilotlar boshqaruv bilan bog'liq operatsiyalar yoki audit tadbirlarida IT yoki robototexnika kabi takomillashtirilgan raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali reaksiya davrlarida chaqqonlikni oshirish bilan birga jarayonlarni optimallashtirishi va xarajatlarni kamaytirishi mumkin.

Hukumat misolida, raqamli transformatsiya safari quyidagi omillarni hisobga olishi kerak: Hukumatlar endi eskirgan tartib va texnologiyalarga tayanishi mumkin emas. Bu o'ziga xos xavfsizlik zaifliklari bo'lgan qimmat eskirgan tizimlardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Yangi texnologiyalar hukumat uchun yangi raqamli xizmatlar yaratish uchun ochiq manba va tijoratdan tashqari yechimlarni birlashtirib, bu muammoni hal qilishga yordam beradi. Hukumatlar o'z faoliyatida yanada moslashuvchan bo'lishi va kutilmagan vaziyatlarga tezda javob bera olishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Davlat iqtisodiyoti va siyosati" – U.V.G'afurov, M.Sh.Xalilov, Sh.Boymurodov.
2. Rashidov A. Iqtisodiyotni tartibga solishda notarif usullarining orni va ahamiyati //Архив научных исследований. – 2022. – Т. 2. – №. 1.
3. Isadjanov A.A., Ismailova N.S. Jahon iqtisodiyotining globallasuvi. O'quv qo'llanma. – T.: <<IQTISODIYOT>>, 2019.
4. Q.A.Isayev. Xalqaro iqtisodiyot. Darslik – T.: << INNOVATION RIVOJLANISH NASHRIYOT – MATBAA UYI>> - 2021, 376 bet.

BULUTLI PLATFORMALARDA INTERAKTIV TOPSHIRIQLARNI BAJARISH XIZMATLARI

**Turdieva Gavhar Saidovna,
Qayimova Munisaxon Baxtiyor qizi**

Buxoro davlat universiteti dotsenti, O'zbekiston

Buxoro davlat universiteti talabasi

g.s.turdieva@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish maqsadida bulutli platformalarda interaktiv topshiriqlarni bajarish xizmatlaridan foydalanish usullari, ularning ahamiyatli tomonlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: bulutli texnologiyalar, onlayn ta'lim, tarmoq texnologiyalari, interaktiv ta'lim texnologiyalari, onlayn ta'lim platformalari, onlayn vositalar, interaktiv vositalar.

Raqamli kompetentsiya iqtisodiy, huquqiy va ayniqsa, ta'lim sohasida zaruriy maqsaddir, chunki bu erda insonni kundalik hayotga tayyorlash boshlanadi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy tendentsiyalar ta'lim ishtirokchilarini jamiyat ehtiyojlariga moslashtirish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish zarurligini ta'kidlamoqda. Bir tomondan, texnologiya turli xil sharoitlarda uzluksiz ta'lim olish uchun yechim bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu ta'lim jarayonini tartibga solish imkoniyatiga ega bo'lgan vositadir.

Elektron ta'lim Internet tarmog'iga ulangan kompyuter yordamida amalga oshiriladigan ta'lim turi bo'lib, u talabalarga istalgan vaqtda va istalgan joyda o'rganish uchun yangi imkoniyat beradi. Elektron ta'lim nazariyasi kognitiv fan tamoyillariga asoslanadi, ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning bilim olish samaradorligini qanday oshirishi mumkinligini ko'rsatadi.

Ta'lim Internet avlodlari bilan birga rivojlandi. Texnologiyalar Web 1.0 dan Web 4.0 ga o'tgani kabi, ta'lim 1.0 dan ta'lim 4.0 ga o'tish, o'qituvchi va pedagoglarning ta'lim jarayonida tutgan o'rnini, yondashuvini, o'zaro ta'sir qilish usullarini, foydalaniladigan vositalarni o'zgartiradi. Shunday qilib, ta'limga an'anaviy yondashuvlar ta'lim platformalari, podkastlar, bloglar, ijtimoiy xatcho'plar va shunga o'xshash hamkorlik texnologiyalaridan foydalanish orqali soddalashtirilmoqda.

O'qituvchi uchun har safar barcha o'quvchilarning diqqatini jalb qiladigan qiziqarli darslar yaratish qiyin. Interaktivlik orqali o'rganishga yordam beradigan darslarni yaratish yanada qiyinroq. Shu sababli pedagoglarga oson ishlash imkonini beruvchi platformalar dars jarayonini tashkillashtirishga muhim rol o'ynaydi. Bugungi kunda zamonaviy ta'lim tizimida o'z xizmatlarini taqdim etib kelayotgan bir qancha jahon tajribasida tan olingan quyidagi bulutli ta'lim platformalari ta'lim samaradorligini oshirishga o'z hissasini qo'shib kelmoqda:

Book Creator - bu raqamli formatda kitoblar yaratish uchun platforma. Nashr qilish: Kitobni onlayn ulashish, uni ePub fayli sifatida yuklab olish yoki PDF formatida chop etish mumkin. U Chrome yoki Safari brauzerini ishga tushiradigan qurilmalarda, jumladan Chrome kitoblari, Windows noutbuklari/kompyuterlari, Android planshetlarida ishlaydi. Dars jarayonini tashkil etishda elektron kitoblar yaratish uchun zamonaviy, sodd va mobil vositadir. Ilovada foydalanuvchi matn va fotosuratlar bilan ishlashi, o'z rasmlarini chizishi, audio va video qo'shishi mumkin, shundan so'ng natijalar Apple iBooks yoki Google Play Books kitob do'konlarida chop etilishi mumkin.

Coggle - Grafik tarkibni tuzish vositasi. Web 2.0 texnologiyalari paydo bo'lganidan beri ular muhim xususiyatni, ya'ni raqamli kontentni birgalikda yaratish qobiliyatini o'z ichiga oldi. Shu nuqtai nazardan, Web Coggle ilovasi kognitiv xaritalarni tezda ishlab chiqish va jamoada ishlash qobiliyati bilan baholanadi. Xaritalar o'chirilishi, ko'paytirilishi, ko'chirilishi, modellashtirilishi, ommaviy galereyadan olinishi, turli formatlarda (.pdf, .png, matn, mm) yuklab olinishi va geometrik shakllar, videolar, tasvirlar, 1600 dan ortiq taklif qiluvchi piktogramma, matnlarga joylashtirilishi mumkin.

Genially - ijodiy va interaktiv taqdimotlar yaratishning ajoyib usuli. O'qitish jarayonida foydalanilayotgan raqamli plakat o'qituvchilar uchun jonlantirilgan va samarali interaktiv mo'jizaga aylanib, axborot mazmunini talabalarga to'liq yetkazish

imkonini beradi. Raqamli plakatlar 2 toifaga bo'lish mumkin: statik plakatlar va interaktiv plakatlar. Statik plakatlar: ularning elementlari statik bo'lib, ular sxematik tarkibni, rasmlarni, qisqa xabarlarini o'z ichiga oladi.

Interaktiv plakatlar: an'anaviy va statik raqamli plakatlarga o'xshash bo'ladi, lekin veb-havolalar, animatsiyalar, videolar, kosmosga kiritilgan rasmlardan foydalanish imkoniyatini beradi. Ushbu turdagi plakatlar jamoatchilikka ma'lum bir mavzu bo'yicha bir nechta axborot materiallaridan bir joyda foydalanish imkonini beradi. Raqamli afishada taqdim etilgan interfaol grafikalar talabalarning bilimlarini mustahkamlash va ijodkorligini rivojlantirish yoki bilimlarini tizimlashtirishning yaxshi usuli hisoblanadi.

Genially platformasi yordamida: interaktiv ta'limni grafiklarda yaratish, statik tarkibni interaktiv, dinamikga aylantirish, foydalanuvchilar o'rtasida o'rganish va fikr almashish tajribasini yaratish, raqamli provayderlarni birlashtirish (Google shakllari, Worlwall, LearningApp) imkonini beradi.

Canva - Grafik dizayn platformasi bilan o'quv materiallarini ishlab chiquvchi platforma.

Canva tajribasiz foydalanuvchilar uchun eng yaxshi grafik vositadir. Ushbu onlayn grafik vositadan foydalanish juda oson va o'qituvchilar o'quv materiallarini loyihalashda foydalanishlari mumkin bo'lgan turli shablonlarni taklif etadi. Ushbu grafik vosita tasvirlarni yaratishning tez va oson usuli ekanligini va foydalanuvchilarga "grafik dizayn sehrini" o'rganishga yordam beradi.

Wordwall - bu platforma bo'lib, unda talabalar uchun turli xil interaktiv vazifalarni yaratish mumkin: ishchi varaqlar, anketalar, taqqoslashlar, so'z o'yinlari, yetishmayotgan so'zlarni topish.

Slidesmania - ta'limni raqamlashtirish davrida o'zlashtirilgan qo'shimcha interaktiv resurs. Virtual muhitda didaktik o'yinni veb-saytlar, veb-vositalardan foydalangan holda interaktiv mashqlar, musobaqalar, jamoaviy yoki individual viktorinalar ishlab chiqish orqali moslashtirish va rivojlantirish mumkin: Slidemia, Nearpod, Learning apps va boshqalar.

Slidemia - bu foydalanuvchi bir qator ijodiy taqdimot shablonlariga kirishi mumkin bo'lgan sayt bo'lib, unda tanlovni sozlash bo'yicha ko'rsatmalar, ta'limda foydali bo'lgan turli sertifikatlangan mavzular mavjud bo'lib, ular nafaqat yuqori darajadagi foydalanish uchun qimmatlidir, balki turli xil modellar yaratishdan iborat [1].

Nearpod - didaktik yondashuvda qo'llaniladigan interaktiv o'quv platformasi. Veb-ga asoslangan vosita o'quvchilar tomonidan ma'lumot mazmunini tushunish darajasini qiziqarli tarzda baholashi, yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashtirilishi va sinxron ta'lim shaklida qo'llanilishi bilan foydali bo'lishi mumkin. Uning ahamiyati shundaki, taqdimotlar virtual laboratoriya tajribalari, BBC Worldwide tomonidan taqdim etilgan videolar, virtual sayohatlar, audio va boshqalar, shuningdek, interaktiv tadbirlar kabi tarkibni o'z ichiga olishi mumkin.

Jeopardy - didaktik onlayn jamoaviy o'yin vositasi. Jeopardy - bu televizor o'yini bo'lib, keyinchalik o'qituvchilar uchun o'quv o'yiniga aylandi. O'qituvchilar endi PowerPoint-dan foydalanmasdan o'zlarining Jeopardy ko'rib chiqish o'yinlarini yaratish imkoniyatiga ega. Ushbu veb-sayt yangi aql o'yinini yaratish yoki boshqalar

tomonidan yaratilgan o'yinlarni ko'rish imkonini beradi. O'quvchilarning guruhli ishlashiga imkon yaratadi.

O'qituvchi www.jeopardylabs.com saytiga kirib, o'zining Jeopardy o'yin shablonini yaratishi mumkin. Jeopardy Labs - bu har kim kirishi mumkin bo'lgan bepul veb-sayt. O'yin shablonini yaratgandan so'ng, veb-sayt tugallangan o'yinga kirish uchun veb-manzilni va kelajakda o'yinni tahrirlash uchun veb-manzilni taqdim etadi.

Kahoot! - O'quv o'yinlarini yaratish vositasi. Kahoot! o'rganish o'yin platformasi va dunyodagi eng tez rivojlanayotgan o'rganish brendlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Kahoot istalgan mavzu uchun, istalgan tilda, istalgan qurilmada, barcha yoshdagilar uchun bir necha daqiqada qiziqarli o'quv o'yinlarini yaratish, kashf etish, o'ynash va almashishni osonlashtiradi. O'yin yaratilgandan so'ng, o'quvchilar o'yin "xona"siga istalgan qurilmadan foydalanib, topshiriqlarni bajarish va tengdoshlari bilan raqobatlashish uchun noyob koddan foydalanishlari mumkin [2].

Learning Apps.org - bu o'quv jarayonini interfaol mashqlar bilan qo'llab-quvvatlash uchun mo'ljallangan Web 2.0 ilovasi. Intizom, ta'lim darajasi bo'yicha tashkil etilgan mavjud modullar/mashqlar (ilovalar deb ataladi) to'g'ridan-to'g'ri o'rganish va baholashning ta'lim kontekstiga integratsiya qilinishi, kerak bo'lganda foydalanuvchilar tomonidan ham onlayn tarzda ishlab chiqilishi mumkin. Mashqlar shablon asosida ishlab chiqilgan, o'qituvchi avval ba'zi modellarni tahlil qilib, so'ngra ularni ijodiy qobiliyatiga qarab ishlatish imkoniyatiga ega. Ilova 21 ta mashqdan turli xil mashqlarni taklif etadi, masalan: Krossvordlar; Millionerlar o'yini; Tanlov bilan viktorina; bir nechta tanlov viktorina; Jadvalni to'ldiring; buyurtma jadvali; Buyurtmalar juftligi; guruh tartibi; Puzzle - Guruhlar; Bosh qotirma kabi usullardan mashg'ulotlar uchun foydalanishni tavsiya qiladi.

Ta'lim jarayonida turli interaktiv ta'lim platformalaridan foydalanish, daslarni mazmunli tashkil etish, talabalarning kelajakda malakali mutaxassis bo'lishiga va mehnat bozorida raqobatbardosh shaxslarni shakllantirishni ta'minlaydigan tizim yaratishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tikhonova E. V., Tereshkova N.S. Information and Communication Technologies in the Teaching of Interpreting // Procedia - Social and Behavioral Sciences. 2014. T. 154. C. 534-538.

2. Turdiyeva G. TA'LIM JARAYONIDA STEM-TEXNOLOGIYA-TALABALARNING LOYIHALASH FAOLIYATINI RIVOJLANISH VOSITASI SIFATIDA //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – T. 31. – №. 31.

3. Saidovna T. G., Sadreddinovna S. M. RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA INNOVATSION RAQAMLI MAKTAB MODEL TASHKIL ETISH IMKONIYATLARI //DEVELOPMENT SCENARIOS AND ALTERNATIVES IN THE MODERN SOCIETY. – 2023. – C. 94.

YUZ TASVIRIDAN MIJOZNING YOSHI VA JINSI TASNIFI

Babakulov Bekzod Mamatkulovich,

Aminov Shavkatjon Sobir o'g'li,

Abdusamatov Ma'rufjon Anvar o'g'li

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,

Janubiy Korea Chonnam Milliy Universiteti magistranti,

Janubiy Korea Chonnam Milliy Universiteti talabasi

b_babakulov@jbnuu.uz

Annotatsiya: Sun'iy intellekt o'zining ajoyib foydalari bilan hayotimizning muhim qismini egallamoqda. Mashinalar ob'ektlarni tasvirlardan tanib olishda, aniqrog'i, odamlarni yosh va jins guruhlariga to'g'ri tasniflashda odamlardan ustundir. Shu nuqtai nazardan, yosh va jins tasnifi so'nggi o'n yilliklarda kompyuterni ko'rish bo'yicha tadqiqotchilar orasida dolzarb mavzular bo'ldi. Chuqur CNN modellarini joylashtirish eng zamonaviy ko'rsatkichlarga erishdi. Biroq, ko'pchilik CNN-ga asoslangan arxitekturalar bir necha o'nlab o'quv parametrlari bilan juda murakkab, shuning uchun ular hisoblash uchun ko'p vaqt va resurslarni talab qiladi. Shu sababli, biz CNN-ga asoslangan yangi tasniflash algoritmini taklif qildik, u mavjud usullarga nisbatan sezilarli darajada kichik o'qitish parametrlari va o'qitish vaqtiga ega. Kamroq murakkab bo'lishiga qaramay, bizning modelimiz UTKFace ma'lumotlar to'plamida yosh va jins tasnifining yaxshiroq aniqligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: Chuqur, yuz ifodasi, tasniflash, chuqur konvolyutsion neyron tarmog'i, CNN, UTKFace.

Bir vaqtning o'zida video oqim ma'lumotlarini tahlil qilish bugungi jamiyatdagi muhim mavzulardan biridir. So'nggi o'n yilliklarda ob'ektni tanib olish sohasida sun'iy neyron tarmoqlari, Bayes tasnifi, adaptiv kuchaytiruvchi o'rganish va boshqa ko'plab usullardan foydalangan holda juda ko'p turli xil algoritmlar taklif qilindi [1]. Yuz tasviridan shaxs, yosh, jins va etnik kelib chiqishi kabi turli xil ma'lumotlarni olish mumkin. Yuz tasvirlarining identifikatsiyalash xususiyatlari, masalan, shaxsiy identifikatsiya va haydovchilik guvohnomalarini tekshirish kabi amaliyotda keng qo'llanilgan [2]. Yuzni tanib olish usullari bo'yicha olib borilgan keng ko'lamli tadqiqotlarga qaramay, yuz fotosuratlaridan olingan demografik ma'lumotlarni (yosh va jins) qanday tasniflash va ulardan foydalanish bo'yicha kamchiliklar mavjud [3]. Ushbu dissertatsiya ishida biz yosh va jins tasnifiga, ya'ni yuz tasviridan odamning yoshi va jinsi guruhini aniqlashga e'tibor qaratamiz. Uning potentsial ilovalaridan ba'zilar mijozlarning xatti-harakatlarini boshqarish (bu tizim turli yoshdagi mijozlarga individual reklama va xizmatlarni taqdim etish uchun potentsial iste'molchilarning yoshi haqida ma'lumot to'playdi), xavfsizlikni boshqarish va nazoratni tekshirish (masalan, yoshni tasniflash tizimi voyaga etmaganlarning oldini olishi mumkin. spirtli ichimliklarni iste'mol qiluvchilarning spirtli ichimliklar do'konlariga kirishiga yo'l qo'ymaslik, voyaga etmagan guruhlarining tamaki mahsulotlarini sotish avtomatlari yoki xaridorlar sotuvchining yordamisiz yoki nazoratisiz sotib olishlari mumkin bo'lgan aqlli do'konlardan tamaki mahsulotlarini sotib olishlarini to'xtatish.), biometrik

ma'lumotlar (foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini olish uchun yoshga ishlov berilganda). Bundan tashqari, o'yin-kulgi boshqa potentsial soha bo'lib, yosh tasnifidan foydalanadi, masalan, mijozlarni bir necha yosh guruhlariga ajratish yoki yoshga asoslangan inson va mashina aloqa tizimini yaratish va hokazo.

Bizning ishimizning maqsadlari quyidagilardan iborat:

a) UTKFace ma'lumotlar to'plamida chuqur o'rganishga asoslangan yosh va jinsni tasniflashning ko'pgina istiqbolli usullarini solishtirish.

b) kamroq murakkab arxitekturaga ega, ammo tasniflash aniqligi yaxshiroq bo'lgan CNN modelini ishlab chiqish.

Kompyuter tizimlari bo'yicha inson yoshini tasniflashning ko'plab usullari taklif qilingan va asosan insonning yuz tasvirlarini tahlil qilishga qaratilgan. Eng qadimgi usullarning aksariyati turli yoshdagi ajinlar o'zgarishi naqshini, so'ngra namunalarni olishga tayangan.

alohida yosh toifalariga guruhlangan. Yaqinda chuqur o'rganish usullarini qo'llash orqali yaxshi samaradorlikka erishildi [2]. Namunalarni aniqlash muammolarini ko'rib chiqish ikki umumiy bosqichga ega bo'lgan yosh tasnifida qo'llanilishi mumkin: xususiyatni ajratib olish va tanib olish [3]. Qarishni tan olish uchun olingan xususiyat bo'yicha regressiya yoki tasniflash bosqichlari amalga oshiriladi. Yosh tasnifi - bu o'quv majmuasida amalga oshiriladigan usul bo'lib, u orqali tizim o'qitiladi va yosh guruhlar uchun imtihon qo'llaniladigan test majmuasi. Uning asosiy yo'nalishi - olingan xususiyatlardan odamning yoshini aniqlaydigan algoritmi yaratish.

Xulosa

Dissertatsiya ishida yuz tasvirlaridan yosh va jinsni tasniflash uchun konvolyutsion neyron tarmoqlariga asoslangan yangi model taklif etiladi. Taklif etilayotgan model UTKFace ma'lumotlar to'plamida o'qitilgan. Eksperimental natijalar shuni ko'rsatdiki, bizning modelimiz CNN arxitekturasining taniqli chuqur arxitekturasidan ustun bo'lib, yosh va jins tasnifida yuqori aniqlikka erishdi. Ushbu ishda biz AlexNet, VGG11, ResNet18 va DenseNet161 bo'lgan to'rtta taniqli yosh-jinsi tasnifi modellarini ko'rib chiqdik va ularning UTKFace ma'lumotlar to'plamida ishlashini o'rgandik. Jadvalda biz barcha modellarni yangi taklif qilingan modelimiz bilan taqqoslashni ko'rsatdik. Xulosa shuki, bizning modelimiz yuqorida aytib o'tilgan barcha modellardan ustun keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mamatkulovich B. B., Alijon o'g'li H. A. Facial Image-Based Gender and Age Estimation //Eurasian Scientific Herald. – 2023. – T. 18. – C. 47-50.
2. Ikromovich H. O., Mamatkulovich B. B. FACIAL RECOGNITION USING TRANSFER LEARNING IN THE DEEP CNN //Open Access Repository. – 2023. – T. 4. – №. 3. – C. 502-507.
3. Mamatkulovich B. B., Shuhrat o'g'li M. S., Jasurjonovich B. J. SPECIAL DEEP CNN DESIGN FOR FACIAL EXPRESSION CLASSIFICATION WITH A SMALL AMOUNT OF DATA //Open Access Repository. – 2023. – T. 4. – №. 3. – C. 472-478.
4. MAMATKULOVICH B. B., QIZI T. S. X., O'G'LI M. R. K. TURLI XIL

TASVIR FONIDA BEGONA O'TLAR VA EKIN TURLARINI ANIQLASH BO'YICHA CHUQUR O'RGANISH ALGORITMI ISHLASHI BO'YICHA TADQIQOT. – 2023.

5. MAMATKULOVICH B. B., QIZI T. S. X., Hazrat o'g'li Q. M. KICHIK MIQDORDAGI MA'LUMOTLAR BILAN YUZ IFODASINI TASNIFLASH UCHUN MAXSUS CHUQUR KONVOLYUTION NEYRON TARMOG'I. – 2023.

6. MAMATKULOVICH B. B., QIZI T. S. X., O'G'LI B. O. R. TASVIRGA ASOSLANGAN MEVA SIFATINI BAHOLASH UCHUN SODDALASHTIRILGAN MASHINANI O'RGANISH. – 2023.

7. MAMATKULOVICH B. B., QIZI T. S. X., O'G'LI E. X. B. TALABALAR TASVIRLARIDAN CHUQUR O'RGANISHGA ASOSLANGAN KO'P YUZLI ANIQLASHNI KO'RIB CHIQISH TASNIFLASH, ANIQLASH VA SEGMENTATSIYALASH. – 2023.

8. Bekzod B. Face recognition based automated student attendance system //Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT). – 2021. – T. 12. – №. 7. – C. 417-420.

9. Mamatkulovich B. B. et al. Simplified machine learning for image-based fruit quality assessment //Eurasian Journal of Research, Development and Innovation. – 2023. – T. 19. – C. 8-12.

10. Mamatkulovich B. B., Dilshod o'gli Y. A., Akmal o'g'li A. A. Predicting daily energy production in a blockchain-based P2P energy trading system //Texas Journal of Engineering and Technology. – 2023. – T. 18. – C. 7-11.

11. Mamatkulovich B. B. A DESIGN OF SMALL SCALE DEEP CNN MODEL FOR FACIAL EXPRESSION RECOGNITION USING THE LOW-RESOLUTION IMAGE DATASETS //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2023. – T. 2. – №. 19. – C. 284-288.

12. Amrullayevich K. A., Mamatkulovich B. B. TALABALARDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENSIYASINI SHAKILLANTIRISHDA DIDAKTIK VOSITALARINING METODIK XUSUSIYATLARIDAN FOYDALANISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 645-650.

13. Mamatkulovich B. B. AUTOMATIC STUDENT ATTENDANCE SYSTEM USING FACE RECOGNITION //Next Scientists Conferences. – 2022. – C. 6-22.

14. Mamatkulovich B. B. LIGHTWEIGHT RESIDUAL LAYERS BASED CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS FOR TRAFFIC SIGN RECOGNITION //European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2022. – T. 2. – №. 05. – C. 88-94.

15. Тавбоев С. А. и др. НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ И ЗАДАЧИ ЦИФРОВОЙ ОБРАБОТКИ И РАСПОЗНАВАНИЯ ИЗОБРАЖЕНИЙ //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 334-339.

16. Abdurahimovich A. A., Kamoliddin o'g'li M. A. SANOQ SISTEMALARIDA VAQT TUSHUNCHASI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 331-334.

17. Tavboyev Sirojiddin Akhbutayevich, Mamaraimov Abror Kamoliddin ugli, and Karshibaev Nizomiddin Abdumalikovich, "Algorithms for Selecting the Contour Lines of Images Based on the Theory of Fuzzy Sets", TJET, vol. 15, pp. 31–40, Dec. 2022.

18. Obid o'g A. S. J. et al. Numpy Library Capabilities. Vectorized Calculation In Numpy Va Type Of Information //Eurasian Research Bulletin. – 2022. – Т. 15. – С. 132-137.

19. Naim o'g'li M. D., Shokir o'g'li B. Z. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ С УЧИТЕЛЕМ //Новости образования: исследование в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 9. – С. 1260-1264.

20. Javlon X. et al. Классификатор движения рук с использованием биомиметического распознавания образов с помощью сверточных нейронных сетей с методом динамического порога для извлечения движения с использованием датчиков EF //Journal of new century innovations. – 2022. – Т. 19. – №. 6. – С. 352-357.

21. Yusupovich X. J. BEMORLARNING SHIFOKOR YOZGAN RETSEPTI BOYICHA DORILARNI QABUL QILGANLIK DARAJASINI ANIQLASH AVTOMATIK TIZIMNI YARATISH //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2023. – Т. 2. – №. 19. – С. 223-234.

22. Бурнашев В. Ф., Холматов Ж. Ю. МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ МНОГОФАЗНОЙ ФИЛЬТРАЦИИ В НЕФТЯНОМ ПЛАСТЕ ПРИ ЕГО ЗАВОДНЕНИИ //RESEARCH AND EDUCATION. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 137-154.

23. Bultakov Kamoliddin, & Kholmatov Javlon. (2022). HAND MOTION CLASSIFIER USING BIOMIMETIC PATTERN RECOGNITION WITH CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS WITH A DYNAMIC THRESHOLD METHOD FOR MOTION EXTRACTION USING EF SENSORS. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 1(2), 282–285.

24. Юсупович Х. Ж., Эргашев С. Б. Ў. МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИДА АХБОРОТ БИЛАН ИШЛАШ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШИ МОДЕЛИ //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 189-194.

25. Mekhrinigor, Y., Shokhsanam, T., Nasiba, S., & Nelia, F. (2021). Statistical Programs In The Teaching Of Physical Education Classes. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, 12(7), 354-356.

ДИАГНОСТИКА ХОЛЕСТЕАТОМЫ НА МРТ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СВЕРТОЧНОЙ НЕЙРОННОЙ СЕТИ

Атаджанова Нозима Султан-Муратовна

Ташкентского университета информационных технологий
nozimaatadjanova@gmail.com

Аннотация: Данный тезис посвящён применению сверточных нейронных сетей (СНС) в задачах диагностики холестеатомы на магнитно-резонансной томографии (МРТ). В тезисе представлен обзор возможностей применения СНС в данной области, а также примеры исследований, подтверждающих эффективность данного подхода.

Ключевые слова: СНС, диагностика, холестеатома, МРТ.

Холестеатома - это опухоль, которая развивается в ушной полости и может привести к нарушению слуха, равновесия и других осложнений. Диагностика холестеатомы на МРТ является важным этапом в оценке состояния пациента и назначении эффективного лечения. МРТ позволяет более точно и детально изображать структуры внутри уха, включая наличие опухоли и ее размеры [1].

Ранняя диагностика холестеатомы на МРТ позволяет своевременно начать лечение, которое может включать как хирургические методы, так и консервативные методы, такие как применение антибиотиков. Несвоевременное выявление и лечение холестеатомы может привести к развитию осложнений, таких как инфекции, нарушения слуха, боли и другие проблемы. Поэтому диагностика холестеатомы на МРТ имеет высокую значимость для эффективного лечения и сохранения здоровья пациента [2].

Сверточные нейронные сети (Convolutional Neural Networks, CNN) являются одним из наиболее мощных инструментов для решения задач компьютерного зрения. Они были разработаны специально для обработки изображений, видео и могут автоматически извлекать важные признаки из входных данных [3].

Применение сверточных нейронных сетей в задачах компьютерного зрения включает в себя:

Классификация изображений: сверточные нейронные сети могут автоматически распознавать объекты на изображении и определять, к какому классу они принадлежат. Это может быть полезно, например, для автоматической классификации медицинских изображений или распознавания лиц на фотографиях.

Детектирование объектов: сверточные нейронные сети могут автоматически обнаруживать объекты на изображениях и видео. Это может быть полезно, например, для обнаружения автомобилей на дорогах или распознавания лиц на видео.

Сегментация изображений: сверточные нейронные сети могут разбивать изображения на части и классифицировать каждую часть по отдельности. Это

может быть полезно, например, для автоматической сегментации медицинских изображений или распознавания объектов на сложных фотографиях.

Генерация изображений: сверточные нейронные сети могут генерировать новые изображения на основе обучающих данных. Это может быть полезно, например, для генерации искусственных фотографий или для создания новых дизайнерских элементов.

Распознавание действий: сверточные нейронные сети могут распознавать действия людей на видео. Это может быть полезно, например, для автоматического анализа поведения на местах или для обнаружения опасных ситуаций на заводах.

Обработка изображений в режиме реального времени: сверточные нейронные сети могут работать в режиме реального времени, что позволяет быстро обрабатывать видеопотоки в реальном времени. Это может быть полезно, например, для автоматического анализа видеонаблюдения или для обработки изображений в режиме реального времени в автономных транспортных системах.

Анализ изображений: сверточные нейронные сети могут анализировать изображения и выявлять скрытые закономерности. Это может быть полезно, например, для анализа медицинских изображений или для анализа изображений, полученных в рамках исследовательских проектов.

Интерактивный поиск по изображениям: сверточные нейронные сети могут использоваться для поиска по изображениям на основе их содержимого. Это может быть полезно, например, для поиска по фотографиям в социальных сетях или для поиска товаров в интернет-магазинах на основе их изображений.

Решение других задач компьютерного зрения: сверточные нейронные сети могут применяться для решения других задач компьютерного зрения, таких как реконструкция изображений, восстановление изображений, удаление шума и т.д.

В целом, сверточные нейронные сети являются мощным инструментом для решения широкого круга задач компьютерного зрения и широко используются в настоящее время в различных областях, включая медицину, промышленность, транспорт и многие другие.

Сверточная нейронная сеть (Convolutional Neural Network, CNN) - это класс нейронных сетей, специализированный для анализа изображений. Основным компонентом CNN - это сверточный слой (Convolutional Layer), который применяет сверточное преобразование к входным данным.

Сверточные нейронные сети широко используются в задачах компьютерного зрения, таких как классификация изображений, распознавание объектов, сегментация изображений и других [4].

Сверточные нейронные сети (CNN) являются эффективным инструментом для обработки изображений в различных задачах компьютерного зрения. Некоторые из примеров задач, которые могут быть решены с помощью СНС, включают в себя:

Классификация изображений: Задача, при которой нейронная сеть должна определить класс изображения, например, является ли на изображении кошка или собака. Одним из наиболее известных примеров использования CNN для

классификации изображений является ImageNet Large Scale Visual Recognition Challenge (ILSVRC). В этом конкурсе используется набор данных ImageNet, состоящий из более чем миллиона изображений, и нейронные сети, такие как AlexNet, VGG, ResNet, EfficientNet и др., которые достигают высоких результатов в задаче классификации.

Сегментация изображений: Задача, при которой нейронная сеть должна разделить изображение на различные сегменты и классифицировать каждый сегмент. Эта задача может быть использована, например, для сегментации медицинских изображений, где необходимо выделить определенные области тканей или органов. Примером такого набора данных является набор данных для сегментации мозга в рамках конкурса MICCAI (Medical Image Computing and Computer Assisted Intervention).

Поиск по изображениям: Задача, при которой нейронная сеть должна найти на изображении объекты, похожие на заданный образец. Эта задача может быть использована, например, для автоматического поиска изображений в больших коллекциях. Одним из примеров набора данных для этой задачи является набор данных Oxford Building 5K.

В целом, сверточные нейронные сети являются мощным инструментом для обработки изображений в различных задачах компьютерного зрения, и их использование продолжает расширяться и улучшаться благодаря новым исследованиям и разработкам.

Холестеатома - это заболевание, связанное с нарушением функционирования среднего уха. Для диагностики холестеатомы используются различные методы образования изображений, в том числе магнитно-резонансную томографию (МРТ). Одним из недостатков МРТ является то, что это дорогостоящий и сложный метод, требующий высокой квалификации персонала для интерпретации изображений. В связи с этим, исследования были направлены на разработку автоматических методов обработки изображений на основе сверточных нейронных сетей для диагностики холестеатомы на МРТ.

В работе "Automated Detection of Cholesteatoma on CT Images using Deep Learning: First Clinical Results" авторы представляют свои исследования по использованию сверточных нейронных сетей для автоматической диагностики холестеатомы на МРТ. Они использовали метод обработки изображений на основе сверточных нейронных сетей и обучили модель на большом количестве МРТ-изображений, полученных от пациентов с холестеатомой и без нее.

Результаты исследования показали, что сверточные нейронные сети могут быть эффективно использованы для автоматической диагностики холестеатомы на МРТ. Модель, обученная на большом количестве изображений, показала высокую точность в диагностике холестеатомы на МРТ, превышая точность человеческих экспертов.

Список литературы:

1. Li, J., Li, Z., Zhang, Y., Li, H., & Shi, H. (2020). Development of a machine learning algorithm for automatic classification of cholesteatoma types based on MRI images. *Ear and hearing*, 41(4), 965-971

2. Atadjanova, N., Abdukhakimov, F. (2023). Diabetes prediction using machine learning: Science and innovation. 2(2), 24-30. issn: 2181-3337 | scientists.uz

3. Atadjanova, N. (2022). Machine learning algoritmlari asosida biosignallarni qayta ishlash: New innovations in national education, 2(1), 137-155.

4. Atadjanova, N. (2022). Buyrak kasalligini erta aniqlash va bashorat qilish uchun chuqur neyron tarmoq. Ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsiyon yondashuvlar, muammo va yechimlar, 114-119. 10.5281/zenodo.6749004

КОМПЛЕКСНОЕ РЕШЕНИЕ ОБНАРУЖЕНИИ ХОЛЕСТЕАТОМЫ МЕТОДОМ МРТ НА ОСНОВЕ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

Атаджанова Нозима Султан-Муратовна

Ташкентского университета информационных технологий

nozimaatadjanova@gmail.com

Аннотация: Данный тезис обсуждает перспективы применения машинного обучения и сверточных нейронных сетей в задачах диагностики холестеатомы с использованием метода МРТ. Рассмотрены существующие исследования в этой области, а также потенциальные направления для расширения подхода на другие типы опухолей и заболеваний.

Ключевые слова: машинное обучение, сверточные нейронные сети, МРТ, диагностика, опухоли.

Холестеатома - это заболевание уха, которое вызывает разрушение барабанной перепонки и костей среднего уха. Она может привести к частичной или полной потере слуха, а также к различным осложнениям, таким как менингит и абсцессы. Раннее обнаружение холестеатомы является важным фактором для успешного лечения [1].

Методом выбора для обнаружения холестеатомы является магнитно-резонансная томография (МРТ), но для точного диагноза требуется много опыта и экспертизы со стороны специалиста. В связи с этим разработка комплексного решения на основе машинного обучения может значительно улучшить процесс диагностики холестеатомы и помочь отоларингологам принимать более точные решения.

Комплексное решение на основе машинного обучения для обнаружения холестеатомы методом МРТ может включать в себя следующие шаги [3]:

Сбор данных: сбор данных пациентов с подтвержденным диагнозом холестеатомы, а также пациентов с нормальным состоянием уха, которые были прошли МРТ. Данные должны включать в себя результаты МРТ и дополнительные характеристики, такие как возраст, пол и другие медицинские показатели.

Предварительная обработка данных: данные должны быть структурированы и очищены от выбросов и ошибок.

Обучение модели машинного обучения: выбор модели машинного обучения и обучение на данных с подтвержденным диагнозом холестеатомы и без него. Модель может использовать глубокое обучение, такое как сверточные нейронные сети, для обработки изображений МРТ и извлечения признаков [2].

Оценка модели: модель должна быть оценена на независимых данных для проверки ее точности и способности к обнаружению холестеатомы.

Интеграция в рабочий процесс: разработка системы, которая интегрирует модель в рабочий процесс отоларинголога, чтобы помочь в диагностике холестеатомы. Например, модель может автоматически выделять область интереса на изображении МРТ, где есть подозрение на холестеатому, и подсветить ее для более легкого обнаружения врачом.

Тестирование и улучшение: после интеграции в рабочий процесс, необходимо провести тестирование на реальных пациентах и собирать обратную связь от врачей для улучшения системы. Можно использовать механизмы обратной связи для постепенного улучшения качества модели и точности диагностики.

Таким образом, разработка комплексного решения на основе машинного обучения для обнаружения холестеатомы методом МРТ может значительно улучшить точность диагностики и помочь врачам принимать более точные решения. Однако, такое решение должно быть интегрировано в рабочий процесс врачей и продолжительно тестироваться на реальных пациентах и подвергаться улучшениям для обеспечения наилучшей эффективности.

Метод МРТ в режиме DVI предоставляет ценную информацию для диагностики холестеатомы, однако интерпретация изображений может быть сложной и требует опыта и квалификации врача-радиолога. В этом контексте машинное обучение и искусственный интеллект могут играть важную роль в улучшении точности и эффективности диагностики холестеатомы.

Методы машинного обучения могут быть использованы для автоматической сегментации (выделения) областей с холестеатомой на изображении МРТ в режиме DVI, что поможет врачу-радиологу быстрее и точнее определить наличие холестеатомы.

Кроме того, машинное обучение может использоваться для анализа больших объемов данных и выявления корреляций между различными клиническими и изображенными признаками холестеатомы. Это может помочь в разработке более точных и индивидуализированных методов диагностики и лечения холестеатомы.

Некоторые исследования уже демонстрируют потенциал машинного обучения в диагностике холестеатомы. Например, в одном исследовании использовались сверточные нейронные сети для автоматической сегментации областей с холестеатомой на изображениях МРТ в режиме DVI, что позволило достигнуть точности диагностики более 90%.

Недавние исследования показали, что использование методов машинного обучения в обработке изображений МРТ в режиме DVI может улучшить точность диагностики холестеатомы. Например, в одном исследовании была использована глубокая нейронная сеть для автоматической сегментации

холестеатомы на изображениях МРТ, что привело к увеличению точности диагностики и сокращению времени, затраченного на обработку изображений [1].

Другое исследование использовало метод машинного обучения, основанный на сверточной нейронной сети, для автоматической классификации холестеатомы на изображениях МРТ в режиме DVI. Это исследование показало, что использование метода машинного обучения приводит к более высокой чувствительности и специфичности в диагностике холестеатомы, по сравнению с методами, основанными на ручной интерпретации изображений [4].

Эти результаты свидетельствуют о том, что методы машинного обучения могут значительно улучшить точность и эффективность диагностики холестеатомы на изображениях МРТ в режиме DVI. Однако, важно отметить, что машинное обучение не должно заменять опыт и квалификацию врачей-радиологов, а должно использоваться в качестве дополнительного инструмента для облегчения и улучшения диагностического процесса.

В другом исследовании был предложен метод глубокого обучения для автоматического обнаружения холестеатомы на изображениях МРТ в режиме DVI, который показал высокую точность и эффективность в сравнении с другими методами [5].

Дополнительно, в исследовании [6] был разработан метод глубокого обучения, основанный на многослойной сверточной нейронной сети, для автоматической сегментации холестеатомы на изображениях МРТ в режиме DVI. Этот метод показал высокую точность и сравнимые результаты с оценками врачей-специалистов

Эти исследования подчеркивают потенциал машинного обучения и искусственного интеллекта для улучшения точности и эффективности диагностики холестеатомы на изображениях МРТ в режиме DVI. Дальнейшие исследования в этой области могут привести к разработке новых методов и алгоритмов, которые помогут врачам-радиологам точнее и быстрее диагностировать холестеатому.

Таким образом, комплексное решение, включающее использование МРТ в режиме DVI и методов машинного обучения, может значительно улучшить точность диагностики холестеатомы и сократить время, затраченное на обработку изображений, что может иметь важное значение для быстрой и эффективной диагностики и лечения пациентов с этим заболеванием.

Использование методов машинного обучения и искусственного интеллекта в сочетании с МРТ в режиме DVI может предоставить более точную и эффективную диагностику холестеатомы, уменьшить количество ложных результатов и сократить время, затраченное на обработку и интерпретацию изображений. Это может привести к более быстрому и точному определению степени развития холестеатомы и планированию лечения, что в конечном итоге улучшит прогноз для пациентов с этим заболеванием.

По мере развития технологий медицинского оборудования и искусственного интеллекта, перспективы дальнейшего развития исследований в

области компьютерного зрения и машинного обучения для диагностики холестеатомы на МРТ могут быть следующими:

Расширение подхода на другие типы опухолей и заболеваний: технологии машинного обучения могут быть применены для обнаружения и диагностики других типов опухолей и заболеваний, таких как рак молочной железы, рак легких и т.д.

Улучшение точности диагностики: с использованием более совершенных моделей машинного обучения и более точных алгоритмов обработки изображений, можно улучшить точность диагностики холестеатомы на МРТ.

Автоматизация процесса диагностики: автоматическое обнаружение и классификация опухолей может значительно сократить время диагностики, улучшить точность и устранить человеческий фактор.

Использование данных с нескольких источников: сочетание информации с разных источников, таких как МРТ, КТ и патологического анализа ткани, может улучшить точность диагностики и дать более полную информацию о заболевании.

В целом, исследования в области машинного обучения и компьютерного зрения для диагностики холестеатомы на МРТ и других заболеваний имеют большой потенциал для дальнейшего развития и улучшения диагностических возможностей медицинской диагностики.

Список литературы:

1. Gao, J. et al. (2020). Deep learning-based automatic segmentation of cholesteatoma from MRI scans. *Scientific Reports*, 10(1), 1-10.
2. Kutlimuratov. A., Atadjanova, N. (2023). Movie recommender system using convolutional neural networks algorithm: International scientific and technical conference "Digital technologies: problems and solutions of practical implementation in the spheres". <https://doi.org/10.5281/zenodo.7854603>
3. Atadjanova, N., Abdukhakimov, F. (2023). Diabetes prediction using machine learning: Science and innovation. 2(2), 24-30. issn: 2181-3337| scientists.uz
4. Wei, X. et al. (2020). Computer-aided diagnosis of cholesteatoma on MRI using a convolutional neural network. *European Radiology*, 30(5), 2769-2778
5. Huang, J. et al. (2021). Deep learning-based detection of cholesteatoma on DVI MR images. *Scientific Reports*, 11(1), 1-9
6. Lee, H. J. et al. (2020). Deep learning-based automatic segmentation of cholesteatoma on MR images using a convolutional neural network. *Clinical Imaging*, 61, 95-100.
6. Lee, H. J. et al. (2020). Deep learning-based automatic segmentation of cholesteatoma on MR images using a convolutional neural network. *Clinical Imaging*, 61, 95-100.

SHIFRLASH ALGORITMLARINING AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDAGI O'RNI

Tojiakbarova Umida Usmonjanovna

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

tojiakbarova@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada kriptografik shifrlash uchun keng qo'llaniladigan algoritmlar taxlil qilongan bo'lib, kriptografik algoritmlar yordamida ma'lumotlarni xavfsiz almashish mumkin, chunki ma'lumotlar shifrlanga ko'rinishda uzatiladi.

Kalit so'zlar: shifrlash, algoritim, xech funksiya, eri, AES, ChaCha20, RSA, diffie-hellman, elliptik egri kriptografiya (ECC).

Shifrlash algoritmlari axborot xavfsizligining muhim vositasi bo'lib, maxfiy ma'lumotlarni ruxsatsiz kirish, ushlash va o'g'irlashdan himoya qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Shifrlash algoritmlari axborot xavfsizligining turli jihatlarida qo'llaniladi:

1. Xavfsiz aloqa: Shifrlash maxfiy ma'lumotlarga ruxsatsiz kirish va ushlashning oldini olish uchun elektron pochta, lahzali xabar almashish va onlayn tranzaktsiyalar kabi onlayn aloqani himoya qilish uchun ishlatiladi.

2. Ma'lumotlarni himoya qilish: Shifrlash qattiq disklar, USB drayvlar va bulutli xotira kabi raqamli qurilmalarda saqlangan nozik ma'lumotlarni himoya qilish uchun ishlatiladi.

3. Muvofiqlik: shifrlash maxfiy ma'lumotlarni himoya qilishni talab qiluvchi HIPAA, GDPR va CCPA kabi ma'lumotlar maxfiyligi qoidalariga muvofiqligini ta'minlash uchun ishlatiladi.

4. Kiberxavfsizlik: shifrlash ma'lumotlar buzilishi, ruxsatsiz kirish va kiberhujumlarning oldini olish uchun kiberxavfsizlikda muhim vositadir.

Kriptografik tizimlarga qo'yiladigan talablar quyidagicha qo'yiladi:

1. shifrlangan xabarni kalitsiz o'qish mumkin emas;

2. shifrlangan xabarning fragmenti va bir xil ochiq matnning bir qismidan qaysi kalit ishlatilganligini aniqlash uchun bu erda ishlatilishi mumkin bo'lgan kalitlar soni bilan bir xil miqdordagi operatsiyalarni (kam bo'lmagan) bajarish kerak;

3. tanlash yo'li bilan ma'lumotlarni shifrlash haqida gap ketganda, operatsiyalar soni pastdan aniq cheklangan bo'lishi va zamonaviy kompyuterlarning imkoniyatlaridan (shu jumladan, tarmoq hisoblashlari bilan bog'liq) oshib ketishi kerak;

4. shifrlash algoritmi ma'lum bo'lsa ham, himoya hali ham ishonchli bo'lib qolishi kerak;

5. kalitning ozgina o'zgarishi ham kodlangan xabar shaklida kuchli o'zgarish berishi kerak;

6. shifrlash algoritmining tuzilishini o'zgartirib bo'lmaydi;

7. agar shifrlash paytida matnga qo'shimcha bitlar qo'shilsa, ular shifrlangan xabarda mutlaqo ko'rinmas bo'lishi kerak;

8. manba kodi va shifrlangan xabar uzunligi bir xil bo'lishi kerak;

9. agar shifrlash jarayonida bir nechta kalitlar ketma-ket ishtirok etgan bo'lsa, ular orasidagi bog'liqlikni osongina kuzatib bo'lmaydi;

10. barcha mavjud kalitlardan qaysi biri tanlangan bo'lsa, u ma'lumotlarni to'liq himoya qilishni kafolatlashi kerak;

11. algoritmi, ham apparat, ham dasturiy ta'minotni amalga oshirish qobiliyati talab qilinadi. Agar kalit uzunroq bo'lsa, bu shifrlash algoritmining sifat parametrlariga ta'sir qilmasligi kerak.

AES- E-pochta, fayl tizimlari va tarmoq trafigini o'z ichiga olgan holda dam olish va o'tish paytida ma'lumotlarni himoya qilish uchun keng qo'llaniladi.

ChaCha20- Tezligi, soddaligi va ayrim turdagi hujumlarga chidamliligi tufayli tobora ommalashib borayotgan nisbatan yangi algoritmi.

Elliptik egri kriptografiya (ECC) - elliptik egri chiziqlar matematikasiga asoslangan ochiq kalitli kriptografiyaning bir turi. U xavfsiz aloqa protokollari va raqamli imzolar kabi zamonaviy kriptografik tizimlarda keng qo'llaniladi.

Xesh funksiyasi ixtiyoriy o'lchamdagi kirish ma'lumotlarini qabul qiladigan va xesh yoki xabar dayjesti deb ataladigan qat'iy o'lchamdagi chiqishni ishlab chiqaradigan matematik funktsiyadir. MD5 keng tarqalgan bo'lib qo'llaniladigan eng qadimgi algoritmardan biri bo'lgan MD5 - bu har qanday uzunlikdagi xabarlarni o'zgartiruvchi va 32 belgidan iborat qattiq uzunlikdagi satr chiqishini qaytaruvchi bir tomonlama kriptografik funktsiya.

RSA- asimmetrik shifrlash elektron pochta xabarlarini shifrlash va imzolash uchun ishlatilishi mumkin, bu maxfiylik va haqiqiylikni ta'minlaydi. Yuboruvchi xabarni qabul qiluvchining ochiq kaliti bilan shifrlaydi va shaxsiy kaliti bilan imzolaydi. Keyin qabul qiluvchi imzoni tekshirish va xabarning shifrini ochish uchun jo'natuvchining ochiq kalitidan foydalanishi mumkin.

Diffie-Hellman algoritmi kalit almashinuvi algoritmi bo'lib, u ikki tomonga kalitni uzatmasdan xavfsiz bo'lmagan aloqa kanali orqali umumiy maxfiy kalitni o'rnatish imkonini beradi. Algoritm 1976 yilda Whitfield Diffie va Martin Hellman tomonidan ishlab chiqilgan va birinchi amaliy ochiq kalit algoritmalaridan biri hisoblanadi.

AES, ChaCha20, RSA, diffie-hellman algoritmi, elliptik egri kriptografiya (ECC), xesh funksiyasi, elektron raqamli imzo (ERI) kriptografik algoritmlar taxlil qilindi va taxlil natijasi esa quyidagi jadvalda keltirilgan.1-jadval

AES, chacha20, RSA, diffil-hellman, elliptik egri, MD5, SHA 3, elektron raqamli imzo algoritmlarni umumiy tahlili

Algoritm nomi	Axborot xavfsizligini himoya qilish toifalari	Ma'lumot almashish tezligi (sekundiga bit)	Afzallik reytingi	Potensial zaifliklar	Kamchiligi	Taxdidga bardoshlilik	Dasturlashtirish	Qo'llash sohalar	Fishning hujumlari ga qarshiligi	O'rtadagi odam hujumiga chidamliligi

AES	Maxfiylikni	1,1 mlrd	1	Asosiy o'lchamdagi chekl ovlar	Yon kanal hujuml ariga qarshi himoya siz	Yuqori	C, C++, Java, Python	Kriptografiya	Chidamli	Yuqori
ChaCha20	Maxfiylikni	3,3 mlrd	2	Aniq emas	Yon kanal hujuml ariga qarshi himoya siz	O'rta	C, C++, Python	Shifrlash, xavfsiz aloqa, VPN	Chidamli	Yuqori
RSA	Autentifikatsiya va ma'lumotlar maxfiyligini	16 mln	3	Asosiy o'lchamdagi chekl ovlar	Faktori zatsiya hujuml ariga nisbatan zaif	O'rta	C, C++, Java, Python	Shifrlash, raqamli imzo, xavfsiz aloq	Zaif	O'rtacha
Diffie-Hellman	Kalit almashinuvi	70 mln	4	Kuchsiz tasodifiy sonlarni hosil qilish	O'rtadagi odam hujuml ariga qarshi himoya siz	O'rta	C, C++, Java, Python	Kalitlar almas hishda	Zaif	past
Elliptik egri kriptografiya	Ochiq kalitlarni shifrlash va kirishni boshqarish	130 mln	5	Kuchsiz tasodifiy sonlarni hosil qilish	Elliptik egri diskret logarifm muammosi hujuml ariga nisbatan zaif	Yuqori	C, C	Kriptografiya	Chidamli	Yuqori
MD5	Butunlikni	500	2	Kriptografik	To'qnashuv hujuml ariga qarshi himoya siz	Past	C, C++, Java, Python	Xeshlashda	Zaif	Past
SHA3	Butunlikni	700	2	Aniq emas	Aniq emas	Yuqori	C, C++, Java, Python	Xeshlash, raqamli imzola	Chidamli	Yuqori

								r, blokch eyn		
Elekt ron raqa mli imzo	Autentifi katsiyala sh va butunlikn i	16 mln	3	Kripto grafik kamc hilikla r	Noma'l um hujuml arga bardos hsiz	O'rta	C, C++, Java, Pytho n	Autent ifikats iya	Chida mli	Yuqori

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Symmetric Encryption Algorithms: Live Long & Encrypt", 2020.
2. "Symmetric Encryption Algorithms", 2023.
3. Leighton Johnson, "Security component fundamentals for assessment", 2020.
4. Jay Thakkar, "Types of Encryption: 5 Encryption Algorithms & How to Choose the Right One", 2022.
5. "Types of Encryption: Symmetric or Asymmetric? RSA or AES?", 2022.

MASOFADAN ZONDLASH ASOSIDA OLINGAN TASVIRLAR UCHUN SHOVQINNI OLIB TASHLASH ALGORITMLARINING TAHLILI

Radjabov S.S., O.R.Yusupov, E.Sh.Eshonqulov

"TIQXMMI" Milliy tadqiqot universiteti,

Samarqand Davlat universiteti,

s_radjabov@yahoo.com

Annotatsiya: Masofadan zondlash asosida olingan tasvirlarda turli sabablarga ko'ra shovqinlar vujudga kelishi mumkin. Ushbu shovqinlarni olib tashlash uchun bir qator algoritmlar ishlab chiqilgan. Tasvirlarda shovqinlarni olib tashlash murakkab jarayon bo'lib, bir qancha algoritmlar muhokama qilib chiqilgan.

Kalit so'zlar: tasvirlardan shovqinlarni olib tashlash, quyi signal-shovqin nisbati, siqish xalaqitlari, filtrga asoslangan yondashuvlar, sensor shovqini, tarqoq belgili yondashuvlar, chuqur o'rganish.

Tasvirlarga ishlov berishning ma'lum chegara bilan aniqlangan darajalari mavjud emas. Ammo ishlov berish darajalarini quyi, o'rta va yuqori kabi kompyuterlashtiriladigan jarayonlarga ajratish mumkin. Quyi darajadagi jarayonda tasvirlardagi shovqinni kamaytirish, kontrastni oshirish yoki tasvirlarning aniqligini yaxshilash uchun oldindan ishlov berishning primitiv algoritmlari qo'llaniladi. Masofadan zondlash asosida olingan tasvirlar uchun quyi darajadagi bosqichda shovqinni olib tashlash algoritmlari keng qo'llaniladi. Tasvirdagi shovqin – bu tasvirdagi piksel yorqinligi, rangidagi kutilmagan, tasodifiy o'zgarishlardir. Tasvir shovqini undagi yorqinlik yoki rangning asosiy tasvir tarkibiga mos kelmaydigan har qanday tasodifiy o'zgarishini anglatadi [1,2].

Masofadan olingan tasvirlar bir nechta sabablarga ko'ra shovqinga duch kelishi mumkin:

1) Quyi signal-shovqin nisbati. Masofadan olingan tasvirlar ko'pincha quyi signal-shovqin nisbatiga ega bo'ladi, ya'ni qurilmalar tomonidan olingan signal tasvirdagi shovqin miqdori bilan solishtirganda zaifdir. Bunga qurilmalar va obyekt orasidagi uzoq masofalar, yorug'likning yomon holatda bo'lishi yoki past sifatli tasvirlash qurilmalari kabi omillar sabab bo'lishi mumkin;

2) Siqish xalaqitlari. Raqamli qurilmalardan olingan tasvir o'ziga xos ichki jarayonlardan o'tadi. Ko'pchilik qurilmalar saqlash samaradorligini oshirish maqsadida siqish xalaqitlarini qoldiradi. Tasvirdagi siqish xalaqitlarining xususiyatlari, agar hech qanday manipulyatsiyalar sodir bo'lmasa, unda doimiy ravishda saqlanib qoladi [3]. Tasvir hajmi va uni uzatish vaqtini kamaytirish uchun masofadan olingan tasvirlar ko'pincha siqiladi va bu tasvirda shovqin sifatida ko'rinadigan siqish xalaqitlarini hosil qilishi mumkin;

3) Atmosfera ta'siri. Masofadan zondlash asosidagi tasvirlarni olishda atmosfera ta'sirini ham kuzatish lozim. Atmosfera tarkibidagi gazlar va aerozollarning tarqalishi masofadan zondlash asosida olingan tasvirlar buzilishiga olib keladi. Aks ettirilgan nurlanishning tarqalishi tufayli masofadan olingan tasvirlardagi nishonlarning xiralashishiga olib keladi, natijada tasvirning aniqligi pasayadi [4]. Bu kabi atmosfera ta'sirlariga turbulentlik, bulutlar, atmosfera tarqalishi kabilar kiritilishi mumkin;

4) Radiochastota ta'siri. Radiotexnologiyaning rivojlanishi natijasida kattaroq o'tkazish qobiliyatiga ega bo'lgan radioqurilmalarga talab ortib bormoqda. Radiotexnologiyalarning bunday faol qo'llanilishi masofadan zondlash tizimlari uchun qo'shma kanallarning aralashish ehtimolligini oshiradi. Bu, ayniqsa, kengligi bir necha yuz megagers bo'lgan yuqori aniqlikdagi Syntetic-aperture radar (SAR) ti-zimlaridan olingan tasvirlarda ta'siri yanada sezilarli ravishda bo'ladi. Xuddi shu chastota diapazonidagi boshqa nurlanish manbalaridan chiqadigan shovqin signallari radiochastota aralashuvi deb ataladi. Radiochastota ta'siri radio va teledasturlar, uyali aloqa minoralari va boshqa elektron qurilmalar kabi manbalardan kelib chiqishi mumkin [5];

5) Sensor shovqini. Barcha masofadan tasvirga oluvchi qurilmalar ma'lum darajadagi sensor shovqiniga ega, bu esa piksel qiymatlarining tasodifiy o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Qurilmaning sensori shovqini uning sifati, ta'sir qilish vaqti va qurilma harorati kabi omillar bilan belgilanishi mumkin. Masofadan olingan tasvirlar ko'pincha uzoq vaqt qolgan qurilmalar orqali olinadi. Bu esa qurilma ta'sirini oshirishi mumkin.

Yuqorida kabi sabablar tufayli tasvirlardan shovqinni olib tashlash masalasi vujudga keladi. Tasvirlardagi aksariyat shovqinni olib tashlash algoritmlari ilg'or hisoblash resurslarini talab qiladi. Agar masofadan zondlash qurilmalari orqali olingan tasvirlar to'g'ridan-to'g'ri yerga uzatilsa, ma'lumotlarning isrof bo'lish holati kuzatilishi mumkin. Natijada uzatish bosimi paydo bo'ladi. Yerdagi tasvirlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan shovqinlarning oldini olish mumkin, ammo masofadan olingan qurilmalarda tasvirlarni olishda yuqorida keltirilgan sabablar tufayli shovqinlar hosil bo'ladi. Yerdagi tasvirlar uchun shovqinni olib tashlashda qo'llaniladigan

hisoblash resurslaridan masofadan zondlash tasvirlarida foydalanib bo'lmaydi. Natijada maxsus algoritmlar ishlab chiqishga to'g'ri keladi.

Tasvirlardagi kiruvchi shovqinlarni kamaytirish orqali umumiy sifatni sezilarli jihatdan yaxshilash mumkin. Tasvirdan shovqinlarni olib tashlash u qadar oson jarayon emas. Chunki tasvirdan shovqinni olib tashlash tasvirga ishlov berishdagi teskari masaladir. Shovqinli tasvirni

$$y = x + n \quad (1)$$

shaklida tasvirlash mumkin. Bu yerda y – nuqsonli signal, x – asl signal va n – shovqinli signal. Shovqinni olib tashlash algoritmlari tasvirga ishlov berishning muhim jihati hisoblanadi. Tasvirdagi shovqinga qarab ma'lum bir algoritim tanlanadi.

Tasvirdan shovqinni olib tashlash algoritmlarini quyidagi toifalarga ajratish mumkin [6]:

1) Nisbatan an'anaviy bo'lgan *filtrlarga asoslangan* shovqinni olib tashlash yondashuvlari. Ular filtrlarni loyihalash orqali tasvirlarga ishlov beradi. Filtrga asoslangan algoritmlar nazariy jihatdan kuchli qo'llab-quvvatlanadigan algoritmlardir. Bunday filtrlar to'g'ridan-to'g'ri tasvirning o'zida (joylashuv sohasida) yoki fazoviy sohasida ishlashi mumkin. Filtrga asoslangan yondashuvlarga non-local means (NL-means) va veyvletlar yordamida shovqinni chegaralash usuli [7], blokli-moslashtirish va 3D-filtrlash (BM3D), tasvirdan shovqinni olib tashlashning ilg'or usuli (Progressiv Image Denoising) kabilar kiradi;

2) *Tarqoq belgili yondashuvlar*. Ushbu yondashuvda tarqoq tasvirlardan foydalaniladi. x tasvirning qismaniy vektori $x_k \in \mathbb{R}^n$ va $\Phi \in \mathbb{R}^{n \times M}$ berilgan bo'lsa, x_k dan Φ ning qo'shimcha kodlash jarayoni tarqoq vektorni topishdir, shunday qilib $x_k \approx \Phi_k$. Keyin butun tasvirni tarqoq kodlar to'plami bilan tarqoq ravishda ifodalash mumkin. Bunday yondashuvga k iteratsiyada lug'atni yangilash uchun birlik qiymat dekompozitsiyasi (SVD), lokal bo'lmagan markazlashtirilgan tarqoq belgilash, OCTOBUS (OverComplete TransForm model with Block coSparsity) algoritmlari kiradi [9].

3) *Chuqur o'rganishga asoslangan yondashuvlar*. Bu oldingi ikki guruhga nisbatan zamonaviy yondashuv hisoblanib, parallel arxitekturadan murakkabroq hisoblash modellarini yaratishda foydalanganligi uchun tasvirdagi shovqinni olib tashlashda yaxshi natijalarga erishdi. So'nggi yillarda chuqur o'rganishga asoslangan DnCNN, Deep Image Prior, FFDNet, Noise2Noise kabi algoritmlar ishlab chiqilgan [10].

Yuqoridagi keltirilgan algoritmlardan tashqari tasvirdagi shovqinning turiga qarab markazdan-chegaraga, chegaradan-chegaraga algoritmlari [11], vektorli yondashuvga asoslangan algoritmlari [12], tibbiy ultratovush tasvirlarida shovqinni olib tashlash uchun ba'zi maxsus veyvletli soha algoritmlari [13] ishlab chiqilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, masofadan zondlash asosida olingan tasvirlarda hosil bo'lgan shovqinlarni olib tashlash uchun qo'llaniladigan algoritmlar shovqinning turiga bog'liq bo'lib, kelajakda olib boriladigan izlanishlar tasvirning kerakli aniq

tafsilotlarini saqlab qolishga yordam beradigan yangi algoritmlarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Thibaut Julliand, Vincent Nozick, and Hugues Talbot, Image Noise and Digital Image Forensics, International Workshop on Digital Watermarking, 2016, pp. 1-16.
2. Radjabov S.S., O.R.Yusupov, E.Sh.Eshonqulov, Masofadan zondlash asosida olingan tasvirlarga ishlov berish masalalari, "Matematik modellash va axborot texnologiyalarining dolzarb masalalari" mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, 2023.
3. Myung-Joon Kwon, Seung-Hun Nam, In-Jae Yu, Heung-Kyu Lee, Changick Kim, Learning JPEG Compression Artifacts for Image Manipulation Detection and Localization, International Journal of Computer Vision, 2022, pp. 1875-1895.
4. D. G. Hadjimitsis, G. Papadavid, A. Agapiou, K. Themistocleous, Atmospheric correction for satellite remotely sensed data intended for agricultural applications: impact on vegetation indices, Natural Hazards and Earth System Sciences, 2010.
5. Mingliang Tao, Jia Su, Yan Huang and Ling Wang, Mitigation of Radio Frequency Interference in Synthetic Aperture Radar Data: Current Status and Future Trends, Remote Sensing, 2019, pp. 1-24.
6. L. Li, J. Hu, F. Wu, J. Zhao, A Research and Strategy of Remote Sensing Image Denoising Algorithms, Image and Video Processing, 2019, pp 1-9.
7. Kumar, B.S.: Image denoising based on non-local means filter and its method noise thresholding. Signal, image and video processing 7, no. 6, 1211-1227 (2013)
8. L. Fan, F. Zhang, H. Fan, C. Zhang, Brief review of image denoising techniques, Visual Computing for Industry, Biomedicine, and Art, 2019, pp 1-12.
9. Bihan Wen, Saiprasad Ravishankar, Yoram Bresler, Structured Overcomplete Sparsifying Transform Learning with Convergence Guarantees and Applications, Int J Comput Vis, 2015, pp 137-167.
10. Zhang, K., Zuo, W., Chen, Y., Meng, D., Zhang, L.: Beyond a gaussian denoiser: Residual learning of deep cnn for image denoising. IEEE Transactions on Image Processing 26, no. 7, 3142-3155 (2017)
11. Krishnan Kant Lavania, Shivali and Rajiv Kumar,"Image Enhancement using Filtering Techniques", International Journal on computer Science and Engineering, Vol.4, Issue No.1, pp.14-20, January 2012.
12. G.Venkateswara Rao, Satya P Kumar Somaiyajulu and C.P.V.N.J.Mohan Rao, "Implementation of Impulse Noise Reduction Method to Color Images using Fuzzy Logic", Global Journal of Computer Science and Technology, Vol.11, Issue No. 22, pp. 71-75, December 2011.
13. S.Sudha, GR.Suresh and R.Sukanesh," Speckle Noise Reduction in Ultrasound Images Using Context-based Adaptive Wavelet Thresholding", IETE Journal of Research, Vol.55, Issue No.3, pp. 135-143, August 2009.

4-SHO'BA

PSIXOLOGIYA, TABIIY VA ANIQ FANLAR SOHASIDA DOLZARB TADQIQOTLAR

ЎСМИР ЙИГИТЛАРНИ ОИЛАВИЙ ҲАЁТГА ТАЙЁРЛАШ - ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА

п.ф.д., проф. Умаров Бахриддин Мингбоевич
Ўзбекистон Республикаси Ориентал университети

Аннотация: Мақолада ўсмир йигитларни мустақил оилавий ҳаётга тайёрлашнинг муҳимлиги ва унинг ўзига хос ижтимоий-психологик омиллари муҳокама қилинади. Шунингдек, йигитларни оилавий ҳаётга тайёрлаш бўйича амалий тавсиялар ҳавола қилинган.

Калит сўлар: оила, мустақил оилавий ҳаёт ҳақидаги тасаввурлар, йигитларни оилавий ҳаётга тайёрлашдаги ўзига хос жиҳатлар, ўсмир йигитларни мустақил ҳаётга тайёрлаш оила, маҳалла, мактаб ҳамкорлиги.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб ёш авлодни ватанамиз шарафини юксак чўққиларга кўтарадиган, мард, жасур, ватанпарвар, ривожланган мамлакатлар ёшларининг қобиляят ва билим даражаси билан беллаша оладиган баркамол авлод бўлиб етишишига катта аҳамият бериб келмоқда.

Шарқда оила, ватан ҳимояси йигитлар зиммасидаги шарафли бурч ҳисобланади. Шунинг учун йигитларни туғилгандан бошлаб жамият, халқ, ватан равнақи учун ҳам маънавий, ҳам жисмонан тайёрлаш ҳар бир ота-она, ўқитувчи-мураббий, кенг жамоатчиликнинг вазифаси ҳисобланади. Жамият тараққиёти учун хизмат қилиш, мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, ватан сарҳадларини ҳар томонлама ҳимоя қилиш, оилаларнинг фаровонлигини таъминлашда йигитларнинг масъулияти янада ортиб бормоқда.

Шундай экан, нафақат қизларни балки йигитларни ҳам ҳаётдан муносиб ўрин топиши учун ўсмирлик чоғидан мустақил ҳаётга тайёрлаш лозим. Бугунги кунда баркамол инсонни тарбиялаш соҳасида фақат ўқитувчигина эмас, ота-оналар, ҳатто кенг жамоатчилик ҳам фаол қатнашиши зарур. Демак, бугунги кунда ўсмир йигитларни мустақил ҳаётга тайёрлаш, яъни билимли, кучли, соғлом, ботир, ватанпарвар, жасур ва касб-корга эга этиб тарбиялаш борасида илмий-психологик тадқиқот ишларини олиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Ўсмир йигитларни мустақил ҳаётга тайёрлаш борасида оила, маҳалла, мактаб ҳамкорлиги асосида энг аввало касбга йўналтириш бугунги куннинг маънавий-маърифий, мафкуравий, тарбиявий зарурати ҳисобланади. Чунки, йигитларнинг майян касб-ҳунарга эга бўлиши оила иқтисодини юритишда, оила аъзоларининг моддий эҳтиёжларини қондиришда муҳим ҳисобланади. Аммо, маълум бир даврларда ўқувчи-ўсмирларни, айниқса ўғил болаларни касб-ҳунар

эгаллашларига юзаки қараб келинди. Тўғри, мактабларда ўқувчиларни касбга йўналтириш ишлари олиб бориладди, машғулотлар ҳам ўтказиладди, ҳатто йирик мактабларда касб-ҳунар хоналари, тикувчилик, дурадгорлик, металл ишлари бўйича устахоналар ҳам мавжуд бўлган. Касб-ҳунар мактабларда мунтазам фаолият юритар эди. Бироқ касб-ҳунар таълимининг самараси йўқ эди. Ҳатто юқори синф ўқувчилари “эгаллаган” касблари бўйича ишлаб кета олмас эдилар. Чунки уларнинг мактабда ўрганиладиган касб-ҳунарлар амалиёт билан боғланмаган бўлиб, эски асбоб-ускуналар билан жиҳозланган устахоналарда ўргатиладди. Ўқувчилар амалиёт учун завод-фабрикаларга юборилганда эса, у ердаги раҳбарлар уларга мураббийлар биркитмасдан касб-ҳунарни яхши ўрганишларига лоқайдлик билан қарар эдилар. Натижада ўсмир йигитлар бирор касб-ҳунарни тўлиқ ўрганмай туриб, мустақил ҳаётни юритишда моддий-маънавий жиҳатдан қийинчиликларга учрайдилар. Шунинг учун ўсмир йигитларни касб-ҳунарга йўналтиришда касб-ҳунар ўргатишнинг шарқона усуллари, халқимизнинг бу борадаги қадимий анъаналари, тажрибаларини ўрганиб, уни турмушга кенг тадбиқ этиш самаралироқ бўлади. Зеро, халқнинг ҳаёт тарзига мос, кундалик турмушда зарур бўлган юзлаб касб-ҳунарлар устоз-шогирд усулида авлоддан-авлодга ўтиб, ривожланиб, такомиллашиб бормоқда [2].

Халқимизнинг касб-ҳунар ўргатиш борасидаги анъанавий усуллари бугунги кунда ҳам ғоят долзарбдир. Чунки, шогирдлар устозлардан касб-ҳунар ўрганиш билан бирга ахлоқ-одоб, меҳнатсеварлик, инсонийлик хислатларини ҳам ўргана борадилар. Бу борада маҳалла, мактаб, оилаларда ташкил этилган касб-ҳунар ўргатишнинг анъанавий усуллари - “устоз-шогирд” шакли айнан ўсмир йигитларни мустақил ҳаётга тайёрлашда қўл келмоқда.

Ўсмир йигитларни мустақил ҳаётга тайёрлашда оила муҳим пойдевор ҳисобланади. Ушбу муаммонинг самарали ечимини топишда қатор омилларга эътибор бермоқ лозим:

- оиланинг жамиятда тутган ўрнини йигитлар онгига сингдириш ва чуқур англаш;
- оиланинг ижтимоий-маънавий ҳолатини яхшилашда даҳлдорлик ҳиссини шакллантириш (зиёли, тадбиркор, деҳқон, катта, кичик ва ҳ.к.);
- ота-оналарнинг педагогик-психологик маданияти даражасини ошириш;
- йигитларни оилада бошқариш тизимининг ҳолатини яхшилашга доир билимлар билан қуроллантириш;
- оила сулоласининг тарихи, бугуни ва истиқболини белгилаш;
- оилада ота-она ва оила аъзоларининг шахслараро муносабатларини соғломлаштириш борасидаги қарашларини ривожлантириш;
- оилада эркак кишининг ўрни англаш ва тушуниш;
- оила аъзоларининг мақсад ва маслак мутаносиблигини таъминлаш борасидаги кўникмалар билан қуроллантириш;
- оиланинг моддий таъминоти борасидаги билимлар билан таъминлаш;
- оила аъзоларининг маиший турмуш даражасига боғлиқ бўлган тушунчаларни англаб етиш;

- оиланинг демократик тамойил ва ўзаро ҳурмат асосида бошқарилиши борасидаги тажрибасини орттириш;

- оила аъзоларининг физиологик, психологик хусусиятларига доир билимлар билан қуроллантириш;

- оила аъзоларининг қизиқиши билан эҳтиёжлари ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш;

- оила аъзоларининг ижтимоий келиб чиқиши ҳамда касбий фаолиятлари ўртасидаги мутаносибликка эътибор қаратиш [1].

Ўсмир йигитларни оилада, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлигида олиб бориладиган тарбиявий ишларини ташкил этишнинг самарадорлиги ота-оналарнинг педагогик ва психологик тайёргарлигига боғлиқ. Бу ўринда оила психологияси ва педагогикаси олдида турли касб эгалари бўлган ота-оналарни шу жараёни ташкил этишга тайёрлаш зарур. Бунинг учун оила психологияси ва педагогикаси олдида қуйидаги вазифалар туради:

- сиёсий, миллий мафкуравий қадриятларни ўғил-қизлар тафаккурига сингдиришнинг мақбул шаклини ўргатиш;

- ёш ота-оналарни оилада ўсмирлар тарбиясига ғоявий, психологик, педагогик ва услубий тайёрлаш.

- оила психологияси ва педагогикаси орқали ота-оналарни фалсафа, сиёсатшунослик, тарих, социология, ижтимоий психология, маънавият, ҳуқуқшунослик, миллий истиқлол ғояси фанлари ютуқлари билан таништириш;

- оилавий тарбия психологияси бўйича амалга ошириладиган илмий тадқиқотларда олға сурилган тарбиявий ғоялар билан ота-оналарни қуроллантириш;

- ота-оналарни маънавий тарбиянинг миллий ва умуминсоний ютуқлари моҳияти, илғор тажрибалар билан таништириш;

- ўсмир йигитлар психологияси, физиологияси ҳақида илмий-назарий ғояларни уларга етказиш;

- ўсмир йигитлар тарбиясида ҳамкорлик педагогикаси мазмуни, самарали шакл, метод ва воситалари ҳақида маълумотлар билан қуроллантириш.

Тадқиқотларда ота-оналарнинг ўсмир йигитларни мустақил ҳаётга тайёрлашда қўйидагиларга амал қилишлари мақсадга мувофиқлиги аниқланган:

- ўсмир йигит билан самимий алоқа ўрнатиш;

- унинг “Мен”ини ҳурмат қилган ҳолда муносабатда бўлиш ва ўз-ўзига бўлган ишончни мустаҳкамлаш;

- ўсмирга талаб қўйганда унинг имкониятларини инобатга олиш, муаммоларига бефарқ бўлмаслик;

- ўсмирни ҳаётда муаммоларни қийинчиликларсиз ҳал қилишга ўргатиш;

- ўсмирни касбга йўналтириб, таълим тизими ва ишлаб чиқариш ҳамкорлигини амалга ошириш;

- соғломлаштириш ва жисмоний тарбия, спортга жалб этиш орқали уларни ҳаётга жисмонан соғлом қилиб тайёрлаш;

- оилада соғлом муҳит яратиш, миллий руҳ ва турмуш тарзини ҳисобга олиш, фарзандлар учун ота-онанинг ҳар томонлама ўрнак бўлиши, фарзандларда

ота-онасига, Ватанига меҳр-муҳаббат туйғусини шакллантириш, ўзаро ғамхўр бўлишини таъминлаш;

- ўсмирларга ахлоқий билим асосларини бериш, маърифатли ва маънавиятли кишилар бўлиб етишишларини таъминлаш;

- фарзандларнинг маънавий баркамол ва жисмонан соғлом бўлишлари учун иқтисодий ва ижтимоий муҳитни яратиш;

- фарзандларда тежамкорлик ва ишбилармонликнинг маънавий-ахлоқий томонларини шакллантириш;

- санитария-гигиеник, экологик кўникмаларни сингдириш, диний ақидапарастлик, ичкиликбозлик, гиёҳвандликка қарши тарбияни амалга ошириш кабилар киради [3].

Юқоридагилардан хулоса қилиб таъкидлаш мумкинки, ўсмир йигитларни мустақил ҳаётга тайёрлашда улар онгига оилавий ҳаёт ҳақидаги қадриятлар, оилада эрнинг ўрни ва роли, оила бошлиғи ва унинг зиммасига юкланадиган вазифалар, фарзандлар тарбиясида отанинг ўрни ва таъсири ҳамда шу каби бир қатор оилавий ҳаёт ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларни сингдириш муҳим ижтимоий-психологик масалалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдусатторова О.А. Оила муҳотида ўсмирларда шаклланадиган жинсий идентификациянинг гендер хусусиятлари. Психол. фан. номз... дисс. Автореферати. – Тошкент, 2007. – 22 б.

2. Мусурмонова О., Баубекова Г. Ўзбек халқи педагогикаси.Т.,2000.64 б.

3.Оила психологияси. Академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчилари учун дарслик /Ғ.Б.Шоумаров таҳрири остида. –Т.:Шарқ, 2000.– 272 б.

ТОПОЛОГИЯ ОРБИТ СЕМЕЙСТВА КОНФОРМНЫХ ВЕКТОРНЫХ ПОЛЕЙ

д.ф-м.н., проф. Нарманов Абдигалпар Якубович,

Ражабов Элдор Одилбекович

Национальный Университет Узбекистана, Ўзбекистон

rajabov_2019@bk.ru

Аннотация: В этой работе изучена топологии орбит конформных векторных полей. Получено достаточное условие, при котором каждая орбита является замкнутым подмножеством. Изучению геометрии конформных векторных полей посвящены многочисленные исследования авторов [1-10].

Ключевые слова: Конформных векторных полей, орбита, алгебра Ли, распределения.

Пусть D - семейство гладких векторных полей, определенных на M . Семейство D может содержать конечное или бесконечное число гладких векторных полей.

Для каждой точки $x \in M$ множество векторов $D(x) = \{X(x) : X \in D\}$ порождает некоторое подпространство $P(x)$ касательного пространства $T_x M$. Разумеется, размерности подпространств $P(x)$ может меняться от точки к точке. Это распределение обозначим через P_D .

Пусть $A(D)$ - наименьшая алгебра Ли, содержащая множества D . Полагая

$$A_x(D) = \{X(x) : X \in A(D)\},$$

получим инволютивное распределение

$$P_D : x \rightarrow A_x(D).$$

Если размерность $\dim A_x(D)$ постоянно независима от x , то, по теореме Фробениуса, распределение $P_D : x \rightarrow A_x(D)$ вполне интегрируемо.

Если размерность $\dim A_x(D)$ зависит от x , то, как показывает следующий пример из [8], распределение $P_D : x \rightarrow A_x(D)$ не обязательно должно быть вполне интегрируемым.

Пусть $M = \mathbb{R}^2$ с декартовой системой координат (x, y) , а множество D состоит из векторных полей

$$\frac{\partial}{\partial x} \text{ и } f(x) \frac{\partial}{\partial y},$$

где $f(x)$ - любая гладкая функция такая, что все производные $f^k(x)$, $k = 0, 1, 2, \dots$ обращаются в нуль в точке $x = 0$. Если точка p лежит на оси y , то $\dim A_p(D) = 1$ и $A_p(D)$ параллельны оси x , в то время как в противном случае мы имеем $\dim A_p(D) = 2$. Поэтому не существует интегрального многообразия, содержащего точку p .

В этом разделе мы покажем, что если множество D состоит из конформных векторных полей, то распределение $P_D : x \rightarrow A_x(D)$ вполне интегрируемо.

Теперь через $A(D)$ обозначим наименьшую подалгебру Ли в $\text{Conf}(M)$, содержащую множество D . Поскольку алгебра $\text{Conf}(M)$ конечномерна, то следует, что существует конечное число векторных полей

$$X_1, X_2, \dots, X_m$$

в $A(D)$ таких, что векторы

$$X_1(x), X_2(x), \dots, X_m(x)$$

образуют базис подпространства $A_x(D)$ для каждого $x \in M$.

Поэтому для случая семейства D конформных векторных полей из теоремы Херманна вытекает следующее утверждение.

Теорема 1. Пусть $n \geq 3$, D – семейство конформных векторных полей. Тогда каждая орбита D является интегральным многообразием вполне интегрируемого распределения $P_D : x \rightarrow A_x(D)$.

В случае $n \geq 3$ эта теорема 1 позволяет изучать геометрию и топо-логию орбиты $L(x_0)$ конформных векторных полей с использованием отображения

$$\varphi : (t_1, t_2, \dots, t_m) \rightarrow X_m^{t_m}(X_{m-1}^{t_{m-1}}(\dots(X_1^{t_1}(x_0)\dots))),$$

где $(t_1, t_2, \dots, t_m) \in U \subset \mathbb{R}^m$ и U – окрестность начала координат в $\mathbb{R}^m$.

Следующая теорема показывает, что каждая точка на орбите $L(x_0)$ может быть достигнута из x_0 с помощью конечного числа «переключений» с использованием векторных полей $X_1, X_2, \dots, X_m$ в определенном порядке.

Теорема 2. [9,10] Множество точек вида

$$y = X_m^{t_m}(X_{m-1}^{t_{m-1}}(\dots(X_1^{t_1}(x_0)\dots))) \text{ где } (t_1, t_2, \dots, t_m) \in U$$

совпадает с орбитой $L(x_0)$.

Теорема 3. [9,10] Пусть $M = \mathbb{R}^n$, множество D состоит из конформных векторных полей и $\dim A_x(D) = k$ для любого $x \in M$, где $0 < k \leq n$. Тогда каждая орбита семейства D является замкнутым подмножеством.

Замечание 1. Как показывают простые примеры, теорема 3 неверна без предположения $\dim A_x(D) = k$ для любого $x \in M$.

Действительно, пусть $M = \mathbb{R}^n(x_1, x_2, \dots, x_n)$ и множество D содержат только одно конформное векторное поле

$$X = \sum_{i=1}^n x_i \frac{\partial}{\partial x_i}.$$

В этом случае для любой точки $p(x_1, x_2, \dots, x_n)$, с $\sum_{i=1}^n x_i^2 > 0$, орбита $L(p)$ не является замкнутым подмножеством. Каждая орбита является лучом без вершины.

Замечание 2. Как хорошо известно, иррациональная обмотка двумерного тора показывает, что в общем случае теорема 3 неверна для римановых многообразий, отличных от евклидовых пространств.

Список опубликованных работ:

1. Deshmukh Sh. Geometry of Conformal Vector Fields, Arab J. Math. Sci., 2017, v. 23, pp. 44–73.
2. Deshmukh Sh., Belova O. On Killing Vector Fields on Riemannian Manifolds, Mathematics 2021, 9, 259. <https://doi.org/10.3390/math9030259>
3. Нарманов А.Я., Аслонов Ж.О., Геометрия орбит векторных полей Киллинга. Узбекский математический журнал, 2012, №2. с.77 – 85.
4. Alekseevskii D. Groups of Conformal Transformations of Riemannian Spaces. Math. USSR-Sb. 1972, v. 18, pp. 285–301.
5. Narmanov A., Saitova S. On the Geometry of Orbits of Killing Vector Fields, Differential Equations, 50 (12) (2014) 1584 – 1591.
6. Obata M. The Conjectures on Conformal Transformations of Riemannian Manifolds, Bull. Amer. Math. Soc. V. 77, 1971, pp. 265–270.
7. Olver P. Application of Lie Groups to Differential Equations. Second edition. Springer 1993.
8. Tamura I. Topology of foliations: an introduction. Translations of mathematical monographs. American Mathematical Soc., 2006.
9. Нарманов А.Я. Ражабов Э.О. О геометрии орбит конформных векторных полей. Доклады Академии наук Республики Узбекистан. 2018, №5 Стр. 3-5
10. Narmanov A.Y., Rajabov E.O. Vector fields and differential equations. Journal of Physics: Conference Series, vol. 2388, pp. 1-6 (2022). Scopus.

ВОССТАНОВЛЕНИЯ ЯДРО СПЕКТРАЛЬНОЙ МЕРЫ ОПЕРАТОРА ДИРАКА ПО НЕТОЧНЫМ СПЕКТРАЛЬНЫМ ДАННЫМ

Абдуназаров Рабимкул, Пулатов Бахтиёр Собирович,
Нориева Азиза Жасур кизи, Холманова Клара Янгибой кизи
Джизакский филиал Национального университета Узбекистана
rabimkulabdunazarov@gmail.com

Аннотация: Рассматривается задача восстановления ядро спектральной меры оператора Дирака по двум набора спектров. Предложен эффективный алгоритм численного решения рассматриваемой задачи.

Ключевая слова: обратная задача для системы Дирака, ядро спектральной меры, собственные числа, задачи для системы Дирака.

Рассмотрим в $[0, \pi]$ система уравнение Дирака

$$\begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix} \frac{dy}{dx} + \begin{bmatrix} p(x) & q(x) \\ q(x) & -p(x) \end{bmatrix} Y, \quad Y = \begin{bmatrix} y_1(x) \\ y_2(x) \end{bmatrix} \quad (1)$$

по двум граничными данными:

$$y_1(0) \cos \alpha_0 + y_2(0) \sin \alpha_0 = 0 \quad (2)$$

$$y_1(0) \cos \beta_0 + y_2(0) \sin \beta_0 = 0 \quad (3)$$

$$y_1(\pi) = 0 \quad (4)$$

Пусть задача (1), (2), (4) порождает дискретный спектр $\{\lambda_n\}_{n=-\infty}^{\infty}$, а задача (1), (3), (4) порождает дискретный спектр $\{\mu_n\}_{n=-\infty}^{\infty}$. Здесь α_0, β_0 - действительные числа; кроме того, $\alpha_0 \neq \beta_0$ и $0 < \alpha_0, \beta_0 < \pi$.

Известно [1], что по спектрам $\{\lambda_n\}_{n=-\infty}^{\infty}$ и $\{\mu_n\}_{n=-\infty}^{\infty}$ однозначно определяются ядра спектральной меры $[a_n]^{-1}$ и, следовательно, по ним восстанавливаются функции $p(x), q(x)$.

В настоящей работе будет произведена численная реализация восстановления ядро спектральной меры $[a_n]^{-1}$ задачи (1)-(2)-(4) с точностью до $O(\frac{1}{N^5})$, по неточно заданными двумя наборам спектров $\{\lambda_n\}_{n=-N}^N$ и $\{\mu_n\}_{n=-N}^N$. Понятие неточность данных формулируется по следующему: -во первых, набор спектров задано в определенном количестве, т.е. не весь спектр, а только первые $2N + 1$ собственные значения (1)-(2)-(4) и (1)-(3)-(4), -во вторых, все эти данные заданы с некоторой погрешностью.

Полное решение данной задачи состоит из последовательно решаемых следующих трех подзадач:

I. Определение коэффициентов асимптотики спектра, т.е. определить (пополнить) не хватающие остальные спектры;

II. Вычисление ядра спектральной меры $[a_n]^{-1}$ при $n < N$.

III. Вычисление ядра спектральной меры $[a_n]^{-1}$ при $n > N$

Для проведения оценок точности вычислений будем считать, что выходные данные $\{\lambda_n\}_{n=-N}^N$ и $\{\mu_n\}_{n=-N}^N$ нам заданы с точностью до $\varepsilon = O(\frac{1}{N^5})$.

Задача I. Пусть $p^{(4)}(x), q^{(4)}(x) \in L_1[0, \pi]$. Тогда собственные значения $\{\lambda_n\}_{n=-\infty}^{\infty}$ при больших n имеют следующую асимптотику:

$$\begin{aligned} \lambda_n &= n - \frac{\alpha_0}{\pi} + \frac{\alpha_1}{n} + \frac{\alpha_2}{n^2} + \frac{\alpha_3}{n^3} + \frac{\alpha_4}{n^4} + O\left(\frac{1}{n^5}\right) \\ \mu_n &= n - \frac{\beta_0}{\pi} + \frac{\beta_1}{n} + \frac{\beta_2}{n^2} + \frac{\beta_3}{n^3} + \frac{\beta_4}{n^4} + O\left(\frac{1}{n^5}\right), \end{aligned} \quad (5)$$

Нам задано $2N - 1$ число $\{\lambda_n\}_{n=-N}^N$ с точностью до $\varepsilon = O(\frac{1}{N^5})$.

Пользуясь методами разностного исчисления, определение значения $\alpha_i, \beta_i, i = 0, 4$ осуществляются по формулам, как указанных в работах [2],[3].

Задача II. Получим рабочую формулу для вычисления $[a_n]^{-1}$ при $n < N$. Согласно [1], восстановление ядра по двум спектрам производится формулой

$$\frac{1}{a_n} = \left[\frac{\sin(\alpha_0 - \beta_0)}{\mu_n - \lambda_n} \prod_{\substack{k=-\infty \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{\lambda_k - \lambda_n}{\mu_k - \lambda_n} \right]^{-1} \quad (6)$$

Можно заметить, что данная формула содержит в себе очень медленно сходящееся бесконечное произведение и непосредственное использование этой формулы привело бы к большой потере точности. Поэтому формулу (6) необходимо преобразовать так, чтобы выражения для $[a_n]^{-1}$ не содержали бы медленно сходящихся бесконечных произведений. Введем следующие обозначения:

$$f_1(\lambda_k) = k^2 + \lambda_k \lambda_{-k} - \left(\frac{\alpha_0}{\pi}\right)^2 + 2\alpha_1, \quad f_2(\lambda_k) = \lambda_k + \lambda_{-k} + \frac{2\alpha_0}{\pi},$$

$$\bar{\lambda}_n^2 = (\lambda_n + \frac{\alpha_0}{\pi})^2 - 2\alpha_1, \quad \tilde{\lambda}_n^2 = (\lambda_n + \frac{\beta_0}{\pi})^2 - 2\beta_1$$

$$\Psi_1(\lambda_n) = \prod_{\substack{k=1 \\ k \neq n}}^{\infty} \left[1 - \frac{f_1(\lambda_k) - \lambda_n f_2(\lambda_k)}{k^2 - \bar{\lambda}_n^2} \right],$$

$$\Psi_2(\lambda_n) = \prod_{\substack{k=1 \\ k \neq n}}^{\infty} \left[1 - \frac{f_1(\mu_k) - \lambda_n f_2(\mu_k)}{k^2 - \tilde{\lambda}_n^2} \right],$$

$$\Psi_3(\lambda_n) = \frac{(\lambda_n - \lambda_{-n})(n^2 - \tilde{\lambda}_n^2)(\lambda_0 - \lambda_n)\tilde{\lambda}_n \sin(\pi \bar{\lambda}_n)}{[n^2 - \tilde{\lambda}_n^2 - f_1(\mu_n) + \lambda_n f_2(\mu_n)](n^2 - \bar{\lambda}_n^2)(\lambda_n - \mu_0)\bar{\lambda}_n \sin(\pi \tilde{\lambda}_n)}.$$

После некоторой алгебраической операции, как в [2]-[6], над формулой (6) получим

$$a_n = \sin(\alpha_0 - \beta_0) \Psi_3(\lambda_n) \frac{\Psi_1(\lambda_n)}{\Psi_2(\lambda_n)} \quad (7)$$

С целью убыстрения сходимости произведений, встречающихся в (6), для $\Psi_1(\lambda_n)$ записываем

$$\Psi_1(\lambda_n) = \exp \left\{ \sum_{\substack{k=1 \\ k \neq n}}^{\infty} \ln \left[1 - \frac{f_1(\lambda_k) - \lambda_n f_2(\lambda_k)}{k^2 - \bar{\lambda}_n^2} \right] \right\} = \exp \left\{ \sum_{\substack{k=1 \\ k \neq n}}^N + \sum_{k=N+1}^{\infty} \right\} \quad (8)$$

После некоторой операции, и учитывая, что

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{(k^2 - a^2)k^2} = \frac{1}{2a^4} - \frac{\pi^2}{6a^2} - \frac{\pi}{2a^3} \operatorname{ctg}(a\pi),$$

$$\ln \left[1 + \frac{1}{N^2(N^2 - a^2)} \right] \approx \frac{1}{N^2(N^2 - a^2)} + O\left(\frac{1}{N^6}\right)$$

имеем

$$\Psi_1(\lambda_n) = \prod_{\substack{k=1 \\ k \neq n}}^N \left[1 - \frac{f_1(\lambda_k) - \lambda_n f_2(\lambda_k)}{k^2 - \bar{\lambda}_n^2} \right] / \prod_{k=1}^N \left[1 + \frac{R'_1 + 2\alpha_2 \lambda_n}{k^2 (k^2 - \bar{\lambda}_n^2)} \right] \times$$

$$\times \exp \left\{ (R'_1 + 2\alpha_2 \lambda_n) \left[\frac{1}{2\bar{\lambda}_n^4} - \frac{\pi^2}{6\bar{\lambda}_n^2} - \frac{\pi}{2\bar{\lambda}_n^3} \operatorname{ctg}(\bar{\lambda}_n \pi) \right] \right\}$$

Аналогично вычисляется и $\Psi_2(\lambda_n)$. Получим:

$$\Psi_2(\lambda_n) = \prod_{\substack{k=1 \\ k \neq n}}^N \left[1 - \frac{f_1(\mu_k) - \lambda_n f_2(\mu_k)}{k^2 - \tilde{\lambda}_n^2} \right] / \prod_{k=1}^N \left[1 + \frac{R_1 + 2\beta_2 \lambda_n}{k^2 (k^2 - \tilde{\lambda}_n^2)} \right] \times$$

$$\times \exp \left\{ (R_1 + 2\beta_2 \lambda_n) \left[\frac{1}{2\tilde{\lambda}_n^4} - \frac{\pi^2}{6\tilde{\lambda}_n^2} - \frac{\pi}{2\tilde{\lambda}_n^3} \operatorname{ctg}(\tilde{\lambda}_n \pi) \right] \right\}$$

Подставляя вычисленные значения $\Psi_1(\lambda_n)$ и $\Psi_2(\lambda_n)$ в (7), для вычисления $[a_n]^{-1}$ получим рабочие формулы при $n < N$. Здесь

$$R_1 = \beta_1^2 + 2\beta_3 + \frac{2\beta_0\beta_2}{\pi}, \quad R'_1 = \alpha_1^2 + 2\alpha_3 + \frac{2\alpha_0\alpha_2}{\pi}.$$

Задача III. Асимптотика спектральной меры $[a_n]^{-1}$ задачи (1)-(2)-(4) при больших n имеет следующую асимптотику [1],

$$[a_n]^{-1} = n - \frac{c_0}{\pi} + \frac{c_1}{n} + \frac{c_2}{n^2} + \frac{c_3}{n^3} + \frac{c_4}{n^4} + O\left(\frac{1}{n^5}\right)$$

Отклоняясь от классического метода (например [6], [7]), для определения коэффициентов асимптотики приступим по следующему:

- Определяем по формулу (9) первые $2N - 1$ значения чисель $[a_n]^{-1}$ с точностью до $\varepsilon = O\left(\frac{1}{N^5}\right)$, где $-N < n < N$.
- Аналогично, как в пункте Задачи I, пользуясь методами разностного исчисления, определяем значения c_0, c_1, c_2, c_3, c_4 .

По данному алгоритму разработан универсальный компьютерный программ и тестировались в задах [3],[6],[8],[9].

Литература:

1. Абдуназаров, Р., & Маматов, А. (2023). ЧИСЛЕННОЕ РЕШЕНИЕ ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ДИРАКА. *Interpretation and Researches*, 1(5). извлечено от
<http://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/114>
2. Rabimkul A. NOKORREKT SHARTLARDA SHTURM-LIUUVILL OPERATORI PARAMETRLARINI TIKLASH MASALALARI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 24-28.
3. Abdunazarov R. Issues of effective organization of practical classes and clubs in mathematics in technical universities //Журнал иностранных языков и лингвистики. – 2022. – Т. 6. – №. 6.
4. Rabimkul A., Haydarovich H. O. Calculating The Volume Of Liquid In Cylinder Vessels Which Have Curved Borders Level 2 Geometric Surface //The American Journal of Applied sciences. – 2021. – Т. 3. – №. 12. – С. 16-21.
5. Абдуназаров Р. Штурм–лиувилл оператори учун тескари масалани сонли усулда ечиш муаммолари //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 369-372.
6. Рабимкул А. и др. АРГУМЕНТЛАРНИ ГУРУХЛАРГА АЖРАТИБ БАҲОЛАШ УСУЛИДА КЎП ПАРАМЕТРЛИ НОЧИЗИҚЛИ РЕГРЕССИЯ ТЕНГЛАМАЛАРИНИ ҚУРИШ МАСАЛАЛАРИ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 2. – С. 174-178.
7. Ibrohimov Javohir Bahrom o'g'li. "OCHIQ CHIZIQLI QAVARIQ TO'PLAMDA POLINOMIAL QAVARIQLIKNING YETARLI SHARTI". International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, vol. 1, no. 2, Nov. 2022, pp. 363-5, <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/203>.

8. Po'latov, B., & Ibrohimov, J. (2023). BA'ZI RATSIONAL FUNKSIYALARNI INTEGRALLASHDA OSTRAGRADSKIY USULIDAN FOYDALANISH. Talqin Va Tadqiqotlar, 1(21). извлечено от <http://talqinvatadqiqotlar.uz/index.php/tvt/article/view/377>.

TARAQIYOT YO'LINI MODELLASHTIRISH JARAYONIDA FAZODA PARALLEL PROYEKSIYA AMALIY AHAMIYATI

**Shokirova Hayitgul Shavkat qizi, Narzullayeva Zilola Sayfulla qizi,
Qaxramonova Malika Bahodir qizi, Burxanova Shahzoda Ikrom qizi**
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabalari

Annotatsiya: Bugungi kunda fan-texnikada foydalanilayotgan qurilmalarda avtomobilsozlikda, qurilishda va turli sohalarida parallel proeksiylarni xossalari asos qilib olingan. Maqolada hozirgi kunda yashab turgan jamiyatimizda parallel proeksiyalarning o'rni uning hayotimizda uchrashi mumkin bo'lgan jarayonlar, qurilmalar, ko'plab real vaziyatlarni modellashtirishga yordam berishi haqida.

Kalit so'zlar: Parallel proeksiya, ilm, fan, texnika, temiryo'llar, ortogonal proeksiya, me'morchilik.

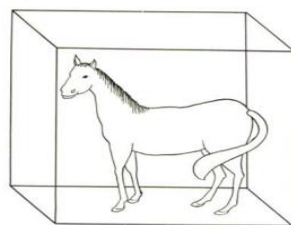
Biz yashab turgan jamiyatda ilm-fan, texnika va texnologiyalarning o'rni juda katta va hozirgi kunda tezlik bilan rivojlanib bormoqda. Rivojlanayotgan davlatlarga nazar tashlaydigan bo'lsak turli yangidan yangi texnikalar, inovatsiyalar bilan rivojlanib borishmoqda. Bu fanni amaliyotda qo'llay bilish, undan keraklicha foydalanish orqali rivojlanish mumkin. Bizning yurtimizda ham fanga oid yaratilayotgan yangi nazariyalar juda ko'p. Uni hayotga tadbiqlari bilan shug'ullansak fan sohasida ham ta'lim sohasidan ham o'sishlar yangidan yangi inovatsiyalar yaratishimiz mumkin deb o'ylayman. Ta'lim sohasida kelsak, Davlatimiz rahbari 1-oktyabr "O'qituvchilar va murabbiylar" kuni munosabati bilan so'zlagan nutqida keyingi yillarda yurtimizni har tomonlama taraqqiy ettirish, yangi O'zbekistonni yaratish maqsadida barcha sohalar qatori ta'lim tizimida ham tub islohotlar olib borilayotganiga to'xtalib, "Biz keng ko'lamli demokratik o'zgarishlar, jumladan, ta'lim islohotlari orqali O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishni o'zimizga asosiy maqsad qilib belgiladik" deb ta'kidlab o'tdilar.

Ana shu maqsadlarni amalga oshirishda sohada yangicha "Mamlakatimiz ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" Prezident farmoni loyihasi muhokamaga qo'yildi. Mazkur Farmon loyihasi sohada o'tgan yillar davomida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarning yangilangan tarixiy hujjatdir. Shu bilan birga, milliy ta'lim-tarbiya tizimining amaldagi holati uni zamon talablari asosida modernizatsiya qilish, yoshlarni yuksak bilim-ma'rifat egalari, jismoniy va ma'naviy sog'lom insonlar etib tarbiyalash, ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog xodimlari nufuzini oshirish, ularning samarali faoliyat yuritishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish

bo'yicha izchil chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab etmoqda. Bugungi davr talab etayotgan innovatsiyalarni amalga oshirish uchun esa ilmiy-ta'limiy sohaning o'zi ham eng zamonaviy innovatsion texnologiyalarni o'z faoliyatiga tatbiq qilishi lozim. Bu ish ilmiy-ta'limiy sohaning innovatsion rivojlanishini boshqarishga mo'ljallangan texnologiyalar, mexanizmlar va usullarni takomillashtirishni taqozo qiladi.

Fazodagi shakllar turli usullar bilan tekislikda tasvirlanadi. Quyda ular bilan tanishamiz. Fazodagi shaklni tekislikka *parallel proyeksiyalash* deb shunday akslantirishga aytiladiki, undashaklning harbirnuqtasi berilgan proyeksiyalash yo'nalishiga parallel bo'lgan to'g'ri chiziqlar bo'ylab tekislikka ko'chiriladi.

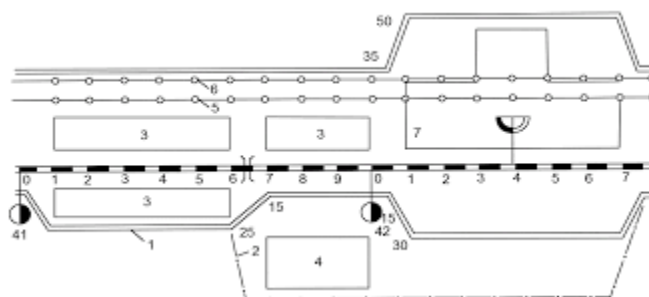
Parallel proyeksiyalashni yorug'lik nurlari yordamida biror narsaning devor yoki poldagi soyasiga qiyoslash mumkin. Shunday qilib, parallel preoyeksiyalashda biror shakl va *proyektsiyalash tekisligi* deb nomlanuvchi tekislik olinadi hamda *proyektsiyalash yo'nalishi*, ya'ni biror to'g'ri chiziq tanlanadi. Albatta, bu to'g'ri chiziq proyeksiya tekisligi bilan kesishishi lozim. Shuningdek, me'morchilikning turli ko'rinishdagi qurilishlari ham rivojlana boshlaydi. Me'mor-muhandislik sharaflari kasb egalari hisoblangan. Ularga podshohlar tomonidan istehkomlar, saroylar qurishni ishonib topshirilgan. Ma'lumki, hech bir 5 narsa uning chizmasisiz barpo etilmaydi. Demak, o'sha davrlardayoq Markaziy Osiyoda me'morchilikning rivojlanishida chizmalarning o'ziga xos ahamiyati juda katta bo'lgan, ya'ni me'morchilik bilan bir qatorda chizmachilik ham bab-barobar rivojlangan deb hisoblash joiz bo'ladi. Buyuk olim Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al Xorazmiy (783-850) yunon olimi Ptolomey tomonidan bayon qilingan ba'zi masalalarni aniq emasligini chizmalart yordamida isbotlab bergan. U o'z asarlarida turli mamlakatlar, dengiz va tog'lar katta daryo hamda ko'llarning xaritalarini tuzgan. Ulkan olim Abu Rayhon Beruniy (973-1048) Markaziy Osiyoda chizmachilikning muqarrarligini "Jismlar ko'lami fazoda uch tomonga- birinchisi uzunlik, ikkinchisi kenglik, uchunchisi chuqurlik yoki balandlik bo'ylab yo'nalgan bo'ladi. Jismning mavhum cho'zilishi (proyektsiyasi) emas, balki mavjud cho'zilishi (haqiqiy kattaligi) shu uch chiziq bilan aniqlanadi. Bu uch tomonning chiziqlari vositasida jism olti yoqqa ega bo'lib, shuncha yoqlari bilan u fazoda chegaralanadi. Bu olti yoqlar markazida bir jonivor turgan bo'lib (1-chizma), uning yuzi shu yoqlardan biriga qaragan deb hayol qilinsa, u yoqlar uning old, orqa, o'ng, chap va ost tomonlari bo'ladi. Bu aynan zamonaviy to'g'ri burchakli (ortogonal) proyeksiyalash usulining o'zginasidir.

1-chizma

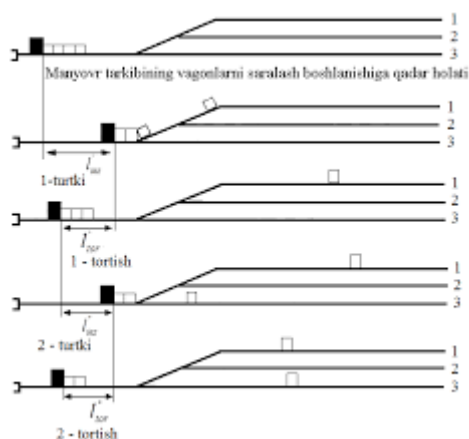
Chizmalar dunyodagi barcha mamlakatlarning texnik rivojlanishiga asosiy hissasini qo'shib kelgan va chizmalar chizish takomillashtirilib kelmoqda. Jumladan, Rossiyada kemasozlikning jadal rivojlanishiga asosiy sabab masshtab qo'llanilib aniq chizilishi bo'lgan. Yana temiryo'l vagonlarining o'qlari bir-biriga nisbatan joylashishi.

(2-chizma)

2-chizma.

Temiryo'l vagonlarining o'qlari relslarga nisbatan joylashishini o'rganganimizda ham parallel proyeksiyalardan foydalanamiz.

Tevarak atrofda parallel va ayqash to'g'ri chiziqlarda, yozuv stoli tortmalari ba'zida silliq ochilmasligi, nasos porsheni uning ichida silliq harakatlanish, tikuvchilki tasmasi yoki istalgancha uzun tayoq yordamida dahliz poli chekasiga qoqilgan reykalarning parallelligini qanday tekshirishda. Yog'ochdan ishlangan brus (taxta) ning hamma yoqlari to'g'ri to'rtburchak shaklida ekanligini.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mamanov S. Matematika fanini kasbga yo'qaltirib o'qitish negizida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatiga tayyorlashning hozirgi ahvoli va uni rivojlantirish yo'llari //Журнал математики и информатики. – 2022. – Т. 2. – №.

2. Уринбоев Ф. Ш., Маманов С., Горобеков О. НЕКОТОРЫЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАТИКИ И КОММУНИКАЦИОННЫМ ТЕХНОЛОГИЙ //Актуальные научные исследования в современном мире. – 2016. – №. 5-4. – С. 125-127.

3. Mamanov S. DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCES IN VOCATIONAL SCHOOLS THROUGH CAREER DIRECTED TRAINING //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2023. – №. Special Issue. – С. 120-127.

4. Туракулов О., Маманов С. Fanlarni kasbga yo'qaltirib o'qitishda bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish yo'llari //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 110-113.

5. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2).

6. УХ Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // Молодой ученый, 1249-1252.

7. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

8. У Мингбоев, С Джумаев, А Синдоров. Maktab o'quvchilari uchun moljallangan android ilovaning imkoniyatlari // Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar, 188-191.

9. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 394-397.

10. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

11. MU Xujayevich, MA Isoqulovich. INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DARSLARIDA TOPSHIRIQLARNI BAJARISHNI RAQAMLI TIZIMGA O'TKAZISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 694-696.

INTERNET TARMOQLARINING YOSHLAR ONGIGA SALBIY TA'SIRI

Otaboboyeva Feruza, Akramova Sitara

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

otaboboevaferuza6@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada internet tarmoqlarining yoshlar ongi rivojlanishiga ijobiy va salbiy ta'siri va internet tarmoqlaridan foydalanish odobi haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoqlar, internet, axborot texnologiyalari, vizualizatsiya, kompyuter.

Hozirgi kunda insoniyat vaqtini ko'p qismini ijtimoiy tarmoqlarga sarflashi odat tusiga aylangan albatta. Bu bir qaraganda barchamiz uchun odatiy holdek tuyulsada aslida fikr yuritishga undaydigan katta muammodir. Psixologlarning fikriga ko'ra, hozirda yoshlar destruktiv g'oyalarga qarshi mafkura shakllanmagani uchun o'qigan va ko'rgan ma'lumotlariga tez ishonishadi. Bunday hollarda yoshlarning ruhiy holatiga ta'sir etish inkor qilib bo'lmas haqiqat sanaladi. Hozirgi davrda internet tarmoqlariga ulangan kompyuter, mobil telefonlar, deyarli barcha xonadonlarda mavjud. Bundan tashqari yoshlar internet -kafelarda ham tarmoqlardan foydalana oladilar.

Bugungi kunda axborot-texnologiyalar jadal taraqqiy etishi va ijtimoiy , iqtisodiy hayotning barcha jabhalarida joriy etilishi sababli barcha uchun kompyuter savodxonligi dolzarb masalalardan biri sanaladi. Bolalar va o'smirlar internet tarmog'ida sayr etarkan, ular umuman kirish mumkin bo'lmagan saytlarga duch kelishlari ham mumkin. Tabiiyki bunday axborotlar yoshlarni o'ziga ko'proq jalb etadi [1].

Internet standartlashtirilgan tizim bo'lib, o'z-o'zini boshqarish falsafasiga rioya etadi. Hozirgacha uni boshqarib turadigan yagona tashkilot yo'q. Uning faoliyatiga doir qoidalar, kirish me'zonlari sifatida ishlab chiqilgan. Texnik masalalar esa "Internet Engineering Forse (IETL) kompaniyasining faol ishtirokida hal qilinadi, barcha standartlar "Internet Architeeture Board" (IAB) kompaniyasi tomonidan qabul qilinadi. XX-asrning oxirgi 10-yilligida internet tizimi beqiyos darajada o'sdi .

Agar 80-yillar oxirida internet tizimiga taaluqli 28000 dan ortiq asosiy kompyuterlar faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, hozrgi kunga kelib ularning soni millionga yetdi.

Internet tarmog'idan foydalanuvchilar soni esa 160 mln kishiga yetdi [2].

Har kuni 80% yoshlar internet bilan tongni kutib oladi, u har joyda biz bilan birga. Bu esa o'z navbatida insonni yanada o'ylashga, mulohaza qilishga chorlaydi. Bunday holatda yoshlarning ma'naviyatiga, ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, ularni turli oqimlarga boshlashi isbot talab qilmas haqiqatdir. Bizning zamonamizda kompyuter texnologiyalari aql bovar qilmaydigan tezlikda rivojlanmoqda va shu bilan hayotimizda tobora ko'proq faoliyat sohalariga ta'sir ko'rsatmoqda va unda tobora muhim o'rin egallagan. Buning asosida yangi kompyuter o'yinlari yaratilmoqda. Grafik va texnologiyalar har bir yangi ishlanma bilan takomillashib, sizni virtual dunyoga cho'kib ketishga majbur qiladi [3].

Agar biz monitor oldida uzoq vaqt ishlashni hisobga olsak, unda ortiqcha ish va hatto asab tizimining charchashi sodir bo'ladi. Virtual buzilish va gipodinamiya ham bo'lishi mumkin . Kompyuter oldida uzoq vaqt bir holatda o'tirish bolaning hali ham mo'rt umurtqa pog'anasining egriligiga olib keladi. Salbiy oqibatlarining oldini olish uchun esa sanitoriya me'yorlariga amal qilish kerak [4].

Shuni ham ta'kidlash kerakki kompyuter o'yinlari bolalarning muloqotiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bola bir vaqtning o'zida, kompyuter orqali do'stlari zavqlanishi bilan bir qatorda ...

- Virtual buzilish

- Orqamiya bo'g'imlari kasalliklarining rivojlanishi (monitor orqasida no'to'g'ri joylashishi bilan bog'liq)

- Ko'p vaqtni kompyuterda o'tkazadigan bola o'zini boshqalardan tortadi.

- Eng yomoni, mutaxassis bilan davolanishi kerak bo'lgan kompyuterga qaramlikning paydo bo'lishi.

Biroq shu bilan bir qatorda kompyuter o'yinlari ham bolalarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Masalan: Mantiqiy va kombinatsion fikirlashni rivojlantirishga hissa qo'shadigan juda ko'p mantiqiy o'yinlar mavjud. Sport konveyer (Tetris) o'yinlari sensorimotor muvofiqlashtirishni, diqqatni jamlashni rivojlantiradi [5].

Bundan tashqari internet tarmoqlaridan ko'plab ma'lumotlar topish, slaydlar, jadvallar terish, xususan yuqori sinflarda matematika fanini o'qitishda, zamonaviy axborot texnologiyalarining o'rni va ularni darslarda qo'llash metodikasini onlayn maktabning matematika fanini o'rgatish usullarini o'rganish bilan bir qatorda raqamli ta'lim resurslaridan (RTR) tayyor elektron sifatida foydalanish, o'qituvchilar bilan birga talabalar faoliyatini faollashtirishga ham imkon beradi, mavzuni o'qitish sifatini oshirishga, virtualizatsiya prinsipini vizual ravishda o'z ichiga olgan biologik obyektlarning muhim jihatlarini aks ettirishga imkon yaratadi.

Bundan tashqari, taqdimot, slaydlar ko'rinishidagi materiallar taqdim etish shakli, unda jadvallar, diagrammalar, rasmlar, audio, video materiallar taqdim etish ham mumkin sanaladi [6].

Xulosa: Qisqacha qilib aytganda, internet tarmoqlari yoshlarga ham ijobiy ham salbiy ta'sir etishi mumkin. Ammo ko'p vaqtni internetda o'tkazish ham inson salomatligiga salbiy ta'sir etadi. Shunday ekan har bir inson internetdan foydalanayotganda, o'ziga kerakli ma'lumotlar, yangiliklar va me'yor chegarasi doirasida foydalanishi zarur hisoblanadi. Zero, undan unumli foydalanish ham, bekorga vaqt sarflash ham o'z qo'limizda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Solnyshkina, M. I. (2023). PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATION OF FOREIGN LANGUAGE OF LEARNERS'INTERCULTURAL COMPETENCE. *Open Access Repository*, 4(3), 49-55.

2. Otaboboyeva, F. (2023). Psychological, Pedagogical and methodological foundation of foreign language of learners' intercultural competence. *International scientific research journal*.

3. Otaboboyeva, F. (2022). The essence of the work of George Orwell "Animal farm" and its impact on people. *Scientific methodological journal*.

4. Zubaydullaeva, T. N., Zoirova, Y. S., Ugli, N. B. U., & Kizi, A. M. E. (2023, January). CONSIDERATION OF PSYCHOLOGICAL WAYS IN QUICK MEMORIZATION PROCESS ENGLISH LANGUAGE. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 29-35).

5. Murotmusayev, K., & Nizomov, B. (2022). Internet tarmog'ida yolg'izlik va psixik jarayonlar. Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollari, 1(1), 457-460.

6. Nosirovich, A. N. & Umarovich, N. B. (2022). CYBERSPACE IN THE REAL WORLD. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 1(10), 410-414.

7. Sharafitdinov Abdulla, Yuldasheva Sojida Zoyirovna. (2022). ZAMONAVIY AXBOROTLASHTIRISH JARAYONLARINING SHAXS INDIVIDUAL XUSUSIYATLARIGA TA'SIRI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 432–436.

8. Shoir, Khaydarova, and Mamaradjabov Yokubjon Umidovich. "THE EVENT OF EUPHEMISM AND ITS FUNCTIONS IN SPEECH." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 401-405.

9. Zoirovna, Yuldasheva Sojida, and Nizomov Bekhruz Umarovich. "PSYCHOLOGY OF TRUST AND SECURITY." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 153-161.

10. Kurolovich, Sindorov Lutfillo, and Mamaradjabov Yokubjon Umedovich. "PSYCHOLOGICAL TECHNIQUES FOR RAPID MEMORY OF THE ENGLISH LANGUAGE." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 170-176.

11. Parmonova, N. (2022). Nasiba THE PHENOMENON OF CONVERSION IN ENGLISH: THE PHENOMENON OF CONVERSION IN ENGLISH. Журнал иностранных языков и лингвистики, 4(4).

12. Niyatova, M.N., Abdurasulova, D.J., (2022). Teaching The English Language With Modern Technologies And Websites. "Новости образования: исследование в XXI веке" nomli xalqaro ilmiy-amaliy jurnal,

13. M.Khusanova. Didactic conditions for the formation of discussion competence among students. International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis. Volume-04, June-2021. P. 742-743. ISSN:2643-9875

14. Qosimova, N. (2022). Nilufar MAKTAB VA MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR: MAKTAB VA MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR. Журнал иностранных языков и лингвистики, 4(4). извлечено от <https://fll.jdpu.uz/index.php/fll/article/view/6930>

BERILGANLARNI KLASTERLASH MASALASI

Qo'chqorov Sherali Xasan o'g'li,

Muxtorov Doston Naim o'g'li

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi,

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

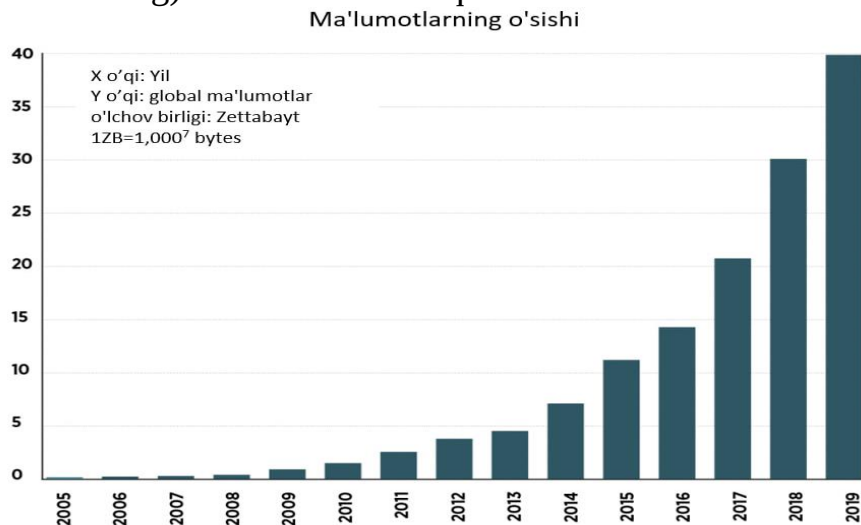
dmuxtorov062@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada biz ma'lumotlar oqimi modelidagi klasterlash muammolarini ko'rib chiqamiz. Klasterlash muammolari bir qancha fanlar bo'yicha keng o'rganilgan. Ular odatda optimallashtirish muammolari sifatida shakllantiriladi, Maqsad - klasterlash yechimini topish (klasterlarga bo'linish) ma'lum bir maqsad funktsiyasini optimallashtiradi.

Kalit so'zlar: Clustering, Bashoratlash, Klasterizatsiya, Nazoratsiz o'rganish muammosi, Optimal klasterlash.

Kirish. Hozirgi kunda axborot tizimlarini ko'payishi axborot kommunikatsiya texnologiyalarining tez su'ratda rivojlanishi axborot xajmini keskin oshib ketishiga sabab bo'ldi. Natijada, axborotlarni avtomatik tarzda tahlil qilib, katta hajmdagi axborotni ichidan ma'lumotni aniqlash, ko'rsatkichlarning bir biri bilan bog'liqligi, bashoratlash va xulosalar chiqarish kabi masalalar dolzarb mavzuga aylanib boradi. Ma'lumotlarni intellektual tahlilining obyekti aynan shunday masalalarni yechishga yo'naltirilgan bo'lib, o'z ichiga Sinflarga ajratish (classification), Klasterizatsiya

(Clustering), Assosiativ qoidalarni izlash (Searing association rule) va Bashoratlash(Forecasting) kabi masalalarni qamrab oladi.

Bu yerda biz ma'lumotni keskin oshib ketganligini ko'rishimiz mumkin.

Klasterlash

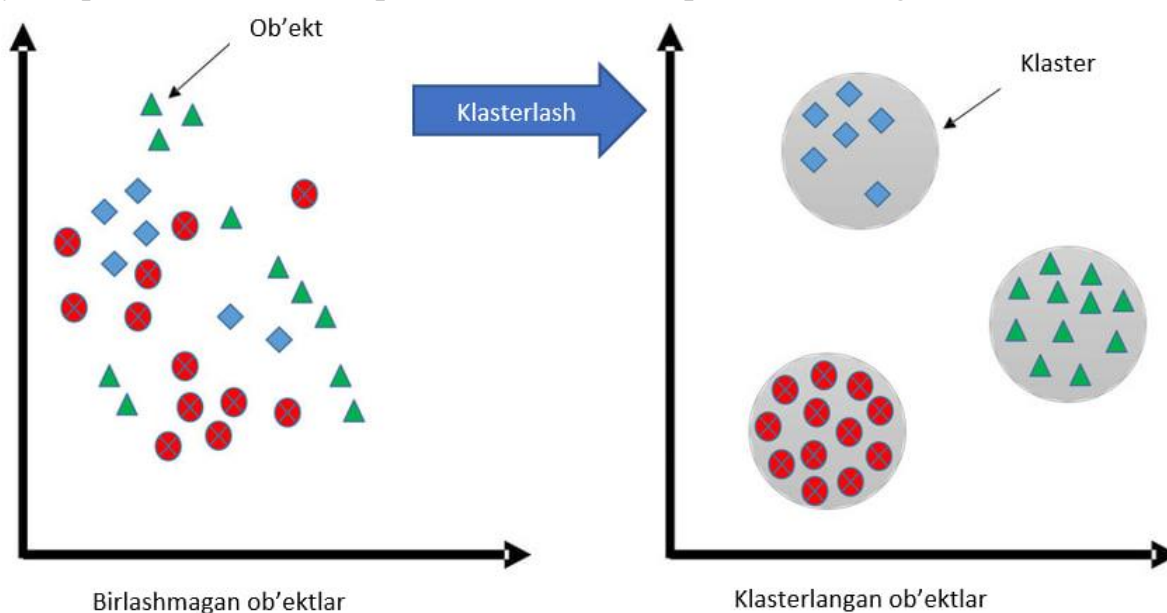
Nomidan ko'rinib turibdiki, bu ma'lumotlar nuqtalarini guruhlariga bo'lishni o'z ichiga oladi va har bir guruh o'xshash ma'lumotlar nuqtalaridan iborat. Nazariy jihatdan, bir guruhdagi ma'lumotlar nuqtalari o'xshash xususiyatlarga ega bo'lishi kerak, turli guruhlardagi ma'lumotlar nuqtalari esa uncha o'xshash bo'lmagan xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Klasterlash nazoratsiz o'rganish muammosi bo'lib, u yorliqsiz ma'lumotlarni yig'ishda tuzilmani topish bilan shug'ullanadi. Nazoratsiz o'rganishga ham birozdan so'ng to'xtalib o'tamiz. Osonroq tushinish uchun buni misol bilan tushunamiz. Aytaylik, siz ijara do'konining rahbarisiz va biznesingizni kengaytirish uchun mijozlaringizning afzalliklarini tushunishni xohlaysiz. Har bir mijozning tafsilotlarini ko'rib chiqish va ularning har biri uchun o'ziga xos biznes strategiyasini ishlab chiqish mumkinmi? Albatta yo'q. Ammo siz qila oladigan narsa - barcha mijozlaringizni, masalan, sotib olish odatlariga qarab 10 ta guruhga birlashtirish va ushbu 10 guruhning har birida mijozlar uchun alohida strategiyadan foydalanish va buni biz klasterlash deb ataymiz.

Nazoratsiz o'rganish muammosi

Nazoratsiz o'rganish ko'pincha haqiqiy dunyoda sodir bo'ladi, bu ma'lumotlar yorliqsiz, belgilanmagan ma'lumotlarni o'z-o'zini ta'minlash uchun siz nazoratsiz o'rganish usulini qo'llashingiz mumkin. Misol uchun, agar siz ma'lum bir shaxsning fotosuratlarini aniqlamoqchi bo'lsangiz, modelga o'xshash xususiyatlarni aniqlay boshlaguncha, millionlab turli xil fotosuratlarini berishingiz mumkin. Nazoratsiz o'qitish usullari yashirin omillarni tahlil qilish, anomaliyalarni aniqlash, kvantlash, ayniqsa ranglar bilan ham qo'llaniladi. yoki tasniflash va regressiya kabi nazorat ostidagi ta'lim muammolari uchun oldindan trening sifatida, ML nazoratsiz o'rganish usullaridan ikkitasi juda mashhur va keng qo'llaniladi: avtokoderlar(autoencoders) va klasterlar.

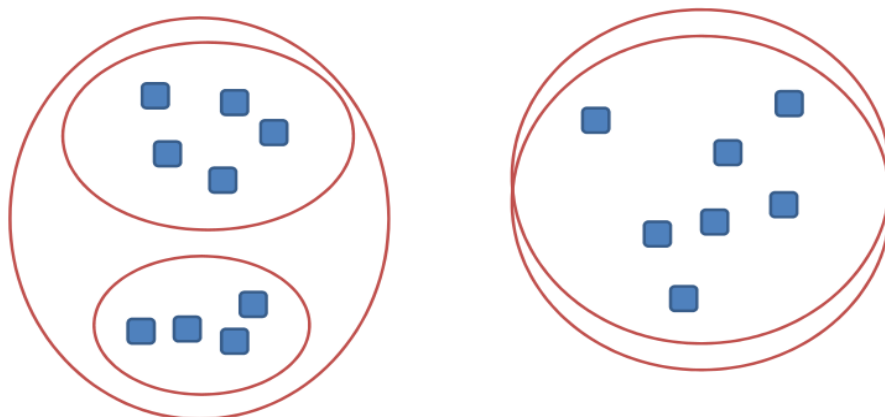
Klasterlashni nazoratsiz o'rganishning eng muhim muammosi deb hisoblash mumkin. Shunday qilib, ushbu turdagi har qanday boshqa muammolar singari, u yorliqsiz ma'lumotlar to'plamida tuzilmani topish bilan shug'ullanadi.

Optimal klasterlash

Klasterlash juda muhimdir, chunki u mavjud bo'lgan yorliqsiz ma'lumotlar orasida ichki guruhlashni belgilaydi. Optimal klasterlash mezonlari yo'q. Bu foydalanuvchiga, ularning ehtiyojlarini qondiradigan mezonlardan foydalanishga bog'liq. Masalan, biz bir hil guruhlar uchun vakillarni topish (ma'lumotlarni qisqartirish), "tabiiy klasterlar" ni topish va ularning noma'lum xususiyatlarini tavsiflash ("tabiiy" ma'lumotlar turlari), foydali va mos guruhlarini topish ("foydali" ma'lumotlar sinflari) yoki g'ayrioddiy ma'lumotlar ob'ektlarini topishda (tashqarida aniqlash). Ushbu algoritm nuqtalarning o'xshashligini tashkil etadigan ba'zi taxminlarni keltirib chiqarishi kerak va har bir taxmin har xil va teng darajada haqiqiy klasterlarni hosil qiladi.

Yuqoridagi rasmda klasterlashning eng yaxshi yechimi nima ekanligini qanday bilamiz?

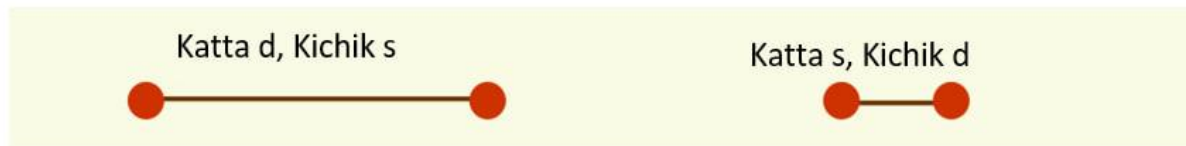

Muayyan klasterlash yechimini topish uchun klasterlar uchun o'xshashlik o'lchovlarini aniqlashimiz kerak.

Yaqinlik masofalari

Klasterlash uchun biz ikkita ma'lumot nuqtasi uchun yaqinlik o'lchovini aniqlashimiz kerak. Bu yerda yaqinlik namunalarning bir-biriga qanchalik o'xshash, o'xshash emasligini anglatadi.

- O'xshashlik o'lchovi $S(x_i, x_k)$: agar x_i, x_k o'xshash bo'lsa, katta.
- O'xshashlik (yoki masofa) o'lchovi $D(x_i, x_k)$: agar x_i, x_k o'xshash bo'lsa, kichik.

Foydalanish mumkin bo'lgan turli xil o'xshashlik o'lchovlari mavjud.

Vektorlar: Kosinus Masofasi

$$s(x, x') = \frac{x^t * x'}{||x|| ||x'||}$$

To'plamlar: Jakkard Masofasi

$$J(A, B) = \frac{|A \cap B|}{|A \cup B|} = \frac{|A \cap B|}{|A| + |B| - |A \cap B|}$$

(agar A va B ikkalasi ham bo'sh bo'lsa, $J(A, B) = 1$)

$$0 \leq J(A, B) \leq 1$$

Nuqtalar: Evklid masofasi

$$q=2$$

$$d(x, x') = \left(\sum_{k=1}^d |x_k - x'_k|^q \right)^{1/q}$$

Klasterlash usullari

Mavjud algoritmlarni ishlash uslubiga qarab quyidagi sinflarga ajratish mumkin: Daraxtsimon klasterlash, Centroid asosidagi klasterlash, Zichlikka asoslangan klasterlash va Tarqatishga asoslangan klasterlash.

Daraxtsimon klasterlash(**Hierarchical clustering**): Bu daraxtga asoslangan klasterlash usuli bo'lib, kuzatishlar o'lchovi sifatida masofadan foydalangan holda daraxtga o'xshash tuzilishga bo'linadi. Centroid asosidagi klasterlash(**Centroid based clustering**): Bu usulda kuzatishlar oldindan belgilangan klasterlar soniga (k) bo'linadi, shunda klaster ichidagi farqlar minimal bo'ladi. k-means klasterlash eng ko'p ishlatiladigan centroid asosidagi klasterlash algoritmidir. Zichlikka asoslangan klasterlash(**Density-based clustering**): Bu usulda kuzatuvlar bir-biriga yaqin joylashgan nuqtalarning zichligiga qarab guruhlanadi. DBSCAN va OPTICS ikkita mashhur zichlikka asoslangan algoritmlardir. Tarqatishga asoslangan klasterlash(Distribution-based clustering): Tarqatishga asoslangan klasterlash: ushbu usulda kuzatuvlar tarqatish modellari asosida guruhlanadi va bir xil klasterdagi kuzatuvlar, ehtimol, bir xil taqsimotdan kelib chiqadi. Gauss aralashmasi algoritmi taqsimotga asoslangan klasterlashning namunasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Naim o'g'li M. D., Shokir o'g'li B. Z. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ С УЧИТЕЛЕМ //Новости образования: исследование в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 9. – С. 1260-1264.

2. Naim o'g'li M. D., Xasan o'g'li A. M. CLASSIFICATION OF CRISP-DM METHODOLOGY IN DATA ANALYSIS //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2023. – Т. 2. – №. 19. – С. 220-222.

3. Javlon X., Obid ogli S. J. Классификатор движения рук с использованием биомиметического распознавания образов с помощью сверточных нейронных сетей с методом динамического порога для извлечения движения с использованием датчиков EF //Journal of new century innovations. – 2022. – Т. 19. – №. 6. – С. 352-357.

4. Naim o'g'li M. D., Baxtiyor o'g'li E. S. DATA SCIENCE METHODOLOGY IN LEARNING PROGRAMMING //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 207-210.

5. Amanbayevna A. S., Naim o'g'li M. D. GEOMETRIC MODELING AND VISUALIZATION OF SELF-SIMILAR STRUCTURES BASED ON FRACTAL THEORY //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 187-188.

6. Naim o'g'li M. D., Baxtiyor o'g'li E. S. KATTA HAJMDAGI MA'LUMOTLARINI TAHLIL QILISHDA CRISP-DM USULLARINI QO'LLASH //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 211-216.

7. Baxtiyor o'g'li E. S., Naim o'g'li M. D. YAGONA INTERAKTIV DAVLAT XIZMATLARI PORTALNING TRANSPORT BO'LIMINI IDF0, DFD VA IDF3 SATANDART DIAGRAMMARI YORDAMIDA YARATILGAN LOYIHASI

//JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2022. – T. 2. – №. 13. – C. 198-206.

8. Doston M., Abdulatif S. SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI VA ULARNI SOHALARDA QO 'LLANILISHI //Educational Research in Universal Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 5. – C. 144-147.

9. Muxtorov D., Burxonova Z. ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАТИКИ //Молодые ученые. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 54-56.

10. MU Xujayevich, MA Isoqulovich. INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DARSLARIDA TOPSHIRIQLARNI BAJARISHNI RAQAMLI TIZIMGA O'TKAZISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 694-696.

11. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 394-397.

12. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

PROFESSIONAL FUTBOL JAMOASIDA FUTBOLCHILAR TOMONIDAN JAMOANI IDROK ETISHNING O'ZIGA XOSLIGI

Majidov Jasur Baxtiyarovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti

jasurmajidov0101@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada professional futbol jamoalarida o'zaro munosabatlarning perseptiv jihatlarini hususida so'z boradi. Shuningdek, kichik guruh sifatida professional futbol jamoalarida o'zaro munosabatlar kechishida jamoani idrok qilishning o'ziga xosligi ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: futbol, sport guruhi, jipslik, professional futbol jamoasi, o'zaro munosabatlar, murabbiy, sportchi.

Mamlakatimizda sportni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilib, xalqimiz salomatligi saqlash borasidagi islohatlarning izchil davom etayotganligidan dalolatdir. Sportning futbol turini rivojlantirishda 2019- yil 4-dekabrdagi PF-5887-sonli "O'zbekistonda futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni doirasida mamlakatimizda 2030 yilgacha futbolni rivojlantirish konsepsiyasining tasdiqlanishi, mamlakatimizda ommaviy sport turi bo'lgan futbolni rivojlantirish, mazkur sohada futbol klublari, sport ta'lim muassasalari uchun sport shifokori, sport psixologi, sport farmakologi, sport huquqshunosi va sport dietologi yo'nalishlari bo'yicha malakali mutaxassislar tayyorlashni tashkil qilish. Shuningdek, zamonaviy ilmiy yutuqlar va innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda trener, seleksioner (skaut), tahlilchi, hakam,

marketolog va futbol menejeri yo'nalishlari bo'yicha yuqori malakali futbol mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish maqsadida mahalliy hamda xorijiy mutaxassislarni keng jalb qilish orqali O'zbekiston futbol assotsiatsiyasi huzurida futbol mutaxassislarini tayyorlash markazini tashkil etish vazifalari belgilab berildi [1]. Mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun ilm-fan yutuqlaridan foydalanish ushbu sohada keng ko'lamli tadqiqotlar o'tkazilishini taqazo etadi.

Sport jamoasi deganda har doim sport guruhi tushuniladi. Sport guruhi kichik guruhlariga xos bo'lgan barcha ijtimoiy-psixologik mezonlarga xosdir.

Sport komandalarining maqsadlari, asosan jamoaviy (ya'ni, jamoa, shahar, mamlakat sharafiga himoya qilish) bo'lishiga qaramay, ular shu bilan birga shaxsiy tor guruhiy (musobaqada aynan shu sportchilar jamoasini yutishni xohlaydi). Ushbu bilan bog'liq holda, sport guruhining yana bir belgisi uning atrofdagilardan ongli ravishda ajralib turishi va hayotdagi muayyan avtonomiya tashkil etadi. Avtonomiya esa o'z navbatida doimiylikni talab qiladi, bu esa uzoq vaqt davomida maqsad birligi, qoida, an'analarning birligi tufayli guruh xususiyatini saqlab turadi. Kerakli natijalarga erisha olgan guruh o'z tuzilishini muayyanligi, uning doimiyligini, yutuqqa erisha olmagan guruh esa ichki nizolarga, tuzilishining buzilishi, ichki sportchilar almashuvi yoki yangilarga alishtiruviga etib keladi. Bundan kelib chiqadiki, komanda a'zolari yoki komanda va murabbiy o'rtasida nizolar paydo bo'ladi. Nizo yana bir yoki bir nechta komanda a'zolari o'z qiziqishlarini guruhdan yuqori qo'yishi va oldigi sharoitlarga ba'zi a'zolarining noroziligi ham sabab bo'lishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, komanda hayotini doimiy nazorat qilib turish va kerak bo'lganda boshqaruv choralarini qo'llab turish kerak [2].

Bizga ma'lumki, "jamoaviy" sport turlarida muvaffaqiyatga erishish ko'plab psixologik ko'rsatkichlarga bog'liq. Bunday mezonlarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: o'zaro tushunish, uyushqoqlik, jipslik, birdamlik, o'zaro ko'mak va boshqalar. Bularni qaror toptirishda shaxslararo munosabatlar alohida rol o'ynaydi. Yagona jamoaning birdamligiga yagona maqsad – g'alaba mavjudligi bilan erishiladi. Sportchilar ko'p vaqtlarini mashg'ulotlarda birga o'tkazadilar, shuning uchun ham munosabatlar tizimi bunday jamoada bo'lishdan qoniqish hissini keltirishi kerak [3].

Shaxslararo munosabatlarning tarkibiy qismlaridan biri odamlarning bir-birini idrok etishi va tushunishidan iborat. Insonning inson tomonidan idrok qilinishi jarayoniga bir qancha omillar- ijtimoiy ustanovkalar, shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari, insonlarning bir – biri xaqidagi ma'lumotlari va boshqalar ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy persepsiya jarayoniga nafaqat shaxslararo munosabatlar, balki insonning guruh bilan bo'lgan munosabatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Shu tufayli guruh individ tomonidan qanday idrok etilayotganini o'rganish shaxslararo idrok jarayonini tadqiq etishning muhim jabhasidir.

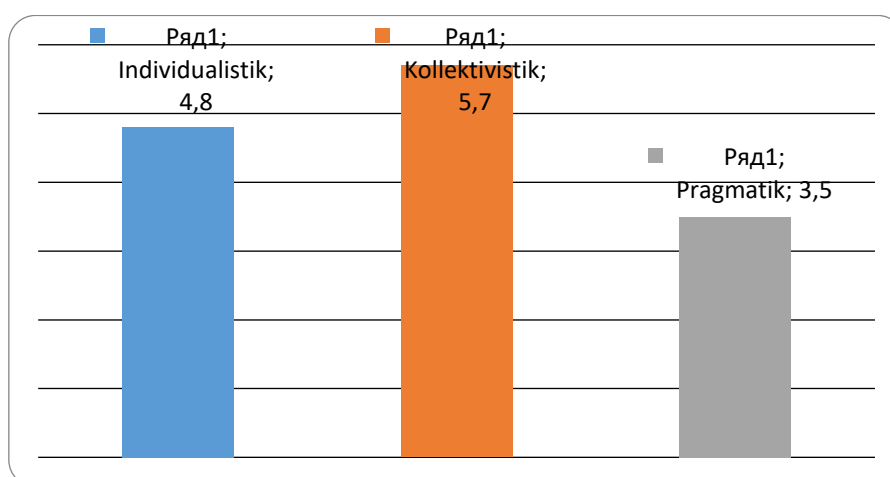
E.V.Zalyubovskaya tomonidan taklif etilgan individda guruhni idrok etishning 3 tipidan qaysi biri ustun ekanini aniqlash imkoniyatini yuzaga keltiradi. Ushbu tadqiqot uslubi orqali olingan natijalar guruh individ tomonidan qanday idrok etilayotganini o'rganish asosida shaxslararo munosabatlarda idrok jarayonining ko'rsatkichlari baholash mumkin bo'ladi. Biz tadqiqotimizda mazkur uslubni qo'llab sport jamoalaridagi o'zaro munosabatlarda individ (sportchi) tomonidan guruh (futbol

jamoasi) qanday idrok etilayotgani va ijtimoiy persetsiyaning umumiy samaradorlikka ta'sirini aniqlashga harakat qilib ma'lum bir natijalar oldik. Olingan natijalarni quyidagi jadvalda ko'rishingiz mumkin

1-jadval

Guruh (jamoani idrok qilish tipi)	Futbol jamoasi	N	O'rtacha qiymat
Individualistik	Zomin	25	4,8
	So'g'diyona	24	4,5
	Nasaf	17	4,7
Kollektivistik	Zomin	24	5,7
	So'g'diyona	24	4,8
	Nasaf	17	5,7
Pragmatik	Zomin	24	3,4
	So'g'diyona	24	4,9
	Nasaf	17	3,4

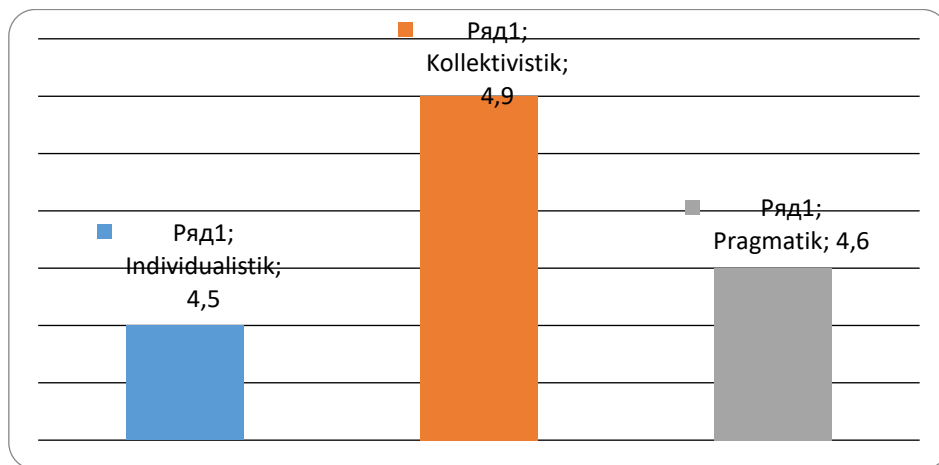
Olingan natijalarga asosan «Zomin» futbol jamoasida guruhni idrok etishning Individualistik ko'rsatkichi 4,8 ni, Kollektivistik ko'rsatkichi 5,7 ni, individ tomonidan guruhni idrok qilishning Pragmatik ko'rsatkichi esa 3,4 ni tashkil etdi. Bundan ko'rinib turibdiki, futbol jamoasida Kollektivistik ko'rsatkich yuqori ekan. Shaxslararo munosabatlarning mazkur tipida jamoa tarkibidagi sportchilar orasida guruhni yahlit birlik va mustaqil qadriyat sifatida idrok qiluvchilar ko'pchilikni tashkil etib, ular guruh va guruh a'zolarining muammolariga e'tiborli bo'lib, butun guruhning ham, ayrim a'zolarining ham muvaffaqiyatidan o'zini manfaatdor deb biladi hamda jamoaning umumiy faoliyati o'z hissasini qo'shishga intilishga, jamoaviy mehnatga nisbatan ijobiy munosabatni namoyon qilishga nisbatan ustanovkalar shakllanganligini ko'rishimiz mumkin.

1-rasm. Zomin PFK ning guruhni idrok qilish bo'yicha E.V.Zalyubovskaya so'rovnoma natijalari

Ikkinchi tadqiqot obyektimiz «So‘g‘diyona» futbol jamoasidagi guruhni idrok qilishga asoslanib amalga oshadigan o‘zaro munosabatlar quyidagicha ko‘rsatkichga ega bo‘ldi:

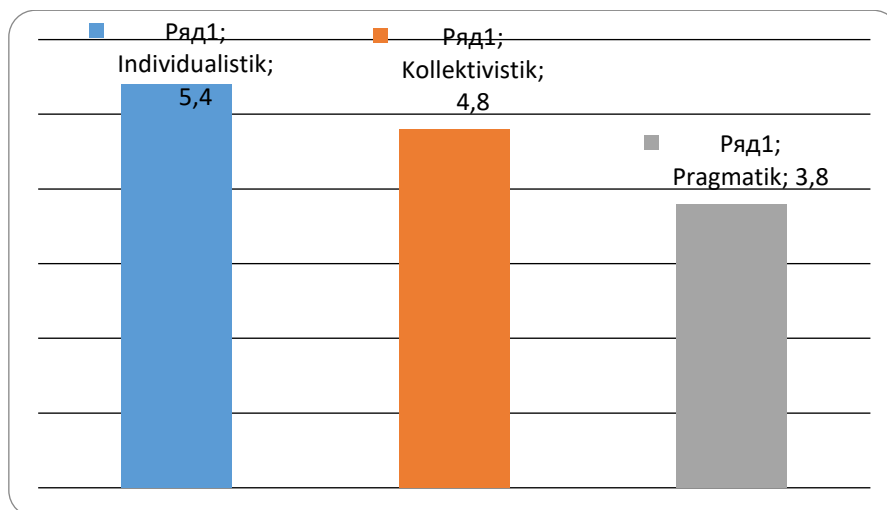
Individualistik tipi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 4,5 ni tashkil etdi, Kollektivistik (jamoaviylik) tipi bo‘yicha 4,8 ni, guruhni idrok qilishning pragmatik tipi bo‘yicha esa 4,9 ni tashkil etdi. Bundan ko‘rinib eng yuqori ko‘rsatkich pragmatik tipga hos ekan. Shunga ko‘ra jamoadagi aksariyat sportchilar tomonidan guruh qanchalik foydaligiga bog‘liq ravishda idrok etiladi va baholanadi. Individ guruhning mutasaddi, muayyan masalalar bo‘yicha zarur axborotni va yordamni bera oladigan vakillarini ma‘qul ko‘radi va ular bilan aloqaga kirishishni afzal ko‘radi. Albatta bunday munosabatlarning tarkib topib borishi umumiy jamoaviy faoliyatga ta‘sir ko‘rsatib jamoaning umumiy maqsad sari harakatlanishida yoki barcha jamoa a‘zolari bilan o‘zaro munosabatlar o‘rnatilishiga to‘siq bo‘luvchi omillarni tug‘dirish ehtimolini oshiradi.

2-rasm. So‘g‘diyona futbol komandasining guruhni idrok qilish bo‘yicha E.V.Zalyubovskaya so‘rovnomasi natijalari

Uchinchi tadqiqot ob‘ektimiz «Nasaf» futbol jamoasida guruh individ tomonidan qanday idrok etilayotganini o‘rganish asosida shaxslararo munosabatlarda idrok jarayonining ko‘rsatkichlari quyidagicha mazmunga ega bo‘ldi:

Individualistik tipi bo‘yicha o‘rtacha ball 5,4 ni tashkil etdi, Kollektivistik (jamoaviylik) tipi bo‘yicha 4,8 ni, Guruhni idrok qilishning pragmatik tipi bo‘yicha esa 3,8 ni tashkil etdi. Bundan ko‘rinib turibdiki, eng yuqori ko‘rsatkich “Individualistik tipi” tipida kuzatildi. Shunga binoan jamoadagi aksariyat sportchilar tomonidan guruhdagi umumiy faoliyatda individual o‘z-o‘zini takomillashtirishga intilish mavjud. Guruhning bunday idrok etilishi bir jihatdan ayrim sportchilarning yutuqlarga erishishiga yo‘l ochsada, jamoaviy ruhiyatga tayaniladigan sport turi hisoblangan futbolda jamoaning umumiy yutuqlari yoki ayrim sportchilarga bog‘liq bo‘lib qolishi, jamoaviylik ruhiyati biroz susayishi, shu bilan birgalikda guruh a‘zolari o‘rtasida ayrim nizolarning yuzaga kelishi ehtimolini oshiradi.

3-rasm.Nasaf futbol jamoasida guruhni idrok qilish bo'yicha E.V.Zalyubovskaya so'rovnomasi natijalari

Xulosa qilib aytganda individ tomonidan guruhning qay tarzda idrok etilishi kichik guruh sifatida futbol jamoalarida umumiy faoliyatga ta'sir ko'rsatib borishi, o'zaro nizolarning yuzaga kelishiga ham imkoniyat tug'dirishi, individual maqsad va intilishlarning (individualistik tip) yoki guruh individning ma'lum bir maqsadlarini ro'yobga chiqaruvchi vosita rolini bajarishi (pragmatik tip) jamoadagi umumiy maqsad va intilishlarga salbiy ta'sir ko'rsatib umumiy samaradorlikning pasayishiga yo'l ochishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekistonda futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 4.12 2019- yildagi Farmoni.- <https://lex.uz/acts/-4631208>
2. Ильин. Е.П. «Психология спорта»: Питер; Спб.; 2008. 352 с. 211-223 с.
3. Gazieva Z.E. Sportda guruhii jipslik shakllanishi va rivojlanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari (futbol komandalari misolida) psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasi.Toshkent.,2019
4. Ханин Ю.Л. Психология общения в спорте, М. 1980 г.208 с.
5. Ложкин Г. В. Развитие представлений о психологическом климате спортивной команды // Спортивный психолог. 2012. № 2. С. 16-21.
6. Majidov, J. B. (2020). Some characteristics of relationships in football teams. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(11), 1981–1988. <https://doi.org/10.5958/2249-7137.2020.01488.3>
7. Majidov, J. (2021). СПОРТДАГИ МУЛОҚОТ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ҲОДИСА СИФАТИДА. Журнал Педагогика и психологии в современном образовании, 1(1). извлечено от <https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/723>
8. Majidov, J. (2021). ФУТБОЛ ЖАМОАЛАРИДА ЎЗARO МУНОСАБАТЛАР КЕЧИШИНИНГ АЙРИМ ҲУСУСИЯТЛАРИ. Журнал Педагогика и психологии в современном образовании, 1(1). извлечено от <https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/724>

O'SMIRLIK DAVRIDA OTA-O'G'IL O'RTASIDAGI SAMARALI MULOQOTNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Hatamov Sirojiddin Melixozi o'g'li

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

hotamov9393@mail.ru

Annotatsiya. L. S. Vigotskiy, A.N. Leontev, A.R. Luriya, D.B. Elkonin tadqiqotlariga ko'ra, bolaning dastlabki ijtimoiy ehtiyojlaridan biri bu — muloqotga nisbatan ehtiyojdir. Inson aynan boshqalar bilan muloqotda va munosabatda bo'lish jarayonida shaxsga aylanib boradi. Ushbu maqolada ota-o'g'il o'rtasidagi samarali muloqotni shakllantirish va rivojlantirish xususida so'z yuritiladi

Kalit so'zlar. Muloqot, o'smirlik davri, ota-o'g'il muloqoti, kommunikativ kompetentsiya, muloqot ko'nikmalari, intim muloqot, strategiya.

Muloqot shaxslararo munosabatlarning shunday ko'rinishidirki, uning yordamida odamlar bir-birlari bilan o'zaro ruhiy jihatdan aloqaga kirishadilar, o'zaro axborot almashadilar, bir-birlariga ta'sir o'tkazadilar, bir-birlarini his qiladilar, bir-birlarini tushunadilar. [1]

Muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish muammosini hal qilishning fundamental yondashuvi L. S. Vigotskiyning asarlarida taqdim etilgan bo'lib, u muloqotni shaxsiy rivojlanish va bolalarni tarbiyalashning asosiy sharti deb hisoblagan. Kommunikativ kompetentsiya - muloqot normalari va qoidalarini bilish, uning texnologiyasiga ega bo'lish. Muayyan darajadagi kommunikativ kompetentsiyaga ega bo'lgan shaxs muloqotning shaxsiylashtirilgan sub'ektiga aylanadi. Muloqot ko'nikmalari - bu muloqot qobiliyatlari, tinglash, o'z nuqtai nazarangizni ifodalash, murosaga kelish, bahslashish va o'z pozitsiyangizni himoya qilish qobiliyatidir

O'smirlik davrida yetakchi faoliyat shaxsiy intim muloqotdir. O'smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi — bu do'stlik, o'rtoqlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir. O'smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to'la o'rtoqlik kodeksiga bo'ysunadi. O'smirlik davrida kattalardan masofa saqlash va begonalashish ro'y beradi. Haqiqatan ham o'zini kattalarga qarshi qo'yish, mustaqil subyekt sifatida o'zinikini, o'z fikrini ajratish yaqqol namoyon bo'ladi. O'smirning kattalarga munosabati murakkabdir.

Kattalar o'smirlar bilan do'stona, uni to'la tushungan holda va aql bilan rahbarlik qilsalar, bunga o'smirlar ijobiy qaraydilar, lekin bu rahbarlik kattaning xohish-istagi ustunligida kechsa, unday holda ular to'la qarshilik ko'rsatadilar. Bu qarshilik ko'pincha salbiy natijalarga, ba'zan depressiya holatini ham yuzaga keltirishi mumkin. Ayniqsa ota-o'g'il o'rtasidagi samarali muloqotning yo'lga qo'yilganligi o'smir hayotida juda muhim ahamiyatga ega. [2]

Sog'lom muloqot sog'lom munosabatlarning markazida yotadi. Bu, ayniqsa, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarga tegishli. O'smirlik davrida farzandlaringizning bilan mustahkam aloqani o'rnatishda davom etishingizga

yordam berish uchun mutahasislar tomonida tavsiya etilgan muloqotning beshta strategiyasi mavjud.

Ota-o`g`il o`rtasidagi muloqotni yaxshilashning 5 ta strategiyasi

Har qanday sog`lom munosabatlarning asosi samarali muloqotdir. Ota tarbiyasi haqida gap ketganda ham xuddi shunday. Ota-o`g`il o`rtasidagi ijobiy muloqot har bir sog`lom fikrli ota va farzand munosabatlarining muhim qismidir. Muloqot ochiq bo`lsa, bu sizning oilangizda yanada mehrli va iliq aloqani va ota-onalar va bolalar o`rtasidagi o`zaro hurmatni rivojlantirishga yordam beradi.

Ota va o`smir muloqoti ikki tomonlama ko`cha bo`lib, bunda farzand bilan muloqotni yaxshilashga yordam beradigan bir necha usullar mavjud:

Farzandingiz qanday muloqot qilishini tushuning

O`smir o`g`il bolalar hayratlanarli darajada murakkab harakterga egadir. Ular o`zlarining fikrlari, his-tuyg`ulari va istaklarini etkazish uchun og`zaki bo`lmagan signallarning barcah elementlaridan foydalanadilar. Bularga yuz ifodalari, tana tili, ovoz ohangi va imo-ishoralar kiradi. Ba`zi bolalar o`z fikrlari va his-tuyg`ulari haqida ko`proq ovoz chiqaradilar, boshqalari esa ko`proq himoyalangan tarzda.

Ota sifatida biz farzandlarimiz bilan qanday muloqot qilishini tushunishimiz, ular bilan gaplashishning eng samarali usulini aniqlashimiz juda muhimdir. Farzandingiz jim bo`ladimi yoki ochiqchasiga gapiradigan odam bo`ladimi, siz bilan har qanday mavzuda gaplashish uchun o`zini qulay his qilishi juda muhimdir. Bolalar qanday qilib eng yaxshi muloqot qilishlarini bilish, ular bilan bog`lanishda eng yaxshi yondashuvni topishga yordam beradi.

Farzandingiz boshqalar bilan qanday muloqot qilishni afzal ko`rishini tushunishingiz ham muhimdir. Masalan, farzandingiz maktabda yaxshi muloqot qiladimi? Farzandingiz do`stlari bilan vaqt o`tkazishni va ular bilan bemalol suhbatlashishni yoqtiradimi? Yoki farzandingiz oiladan tashqaridagi odamlarga nisbatan ko`proq o`zini muloqotmand tutadimi?

Agar u o`z-o`zidan bo`lmasa, muloqotni majburlamang. Ota tarbiyasi har ikki tomondan ham, otadan ham, o`g`ildan ham sabr-toqatni talab qiladigan o`quv jarayonidir. Suhbat davomida bolalarni ochiq muloqotga jalb qilishdan oldin iliq munosabat bog`lash uchun biroz vaqt kerak bo`lishi tabiiy. Agar siz juda ko`p bosim o`tkazsangiz, bu ularni sizdan uzoqlashishga undashi mumkin. Bolalar bilan gaplashayotganda sukunatdan qo`rqmang. Ularga vaqt berish va ular tayyor bo`lganda ularni ochiq muloqotga undash uchun bu sokin vaqtga ruxsat berish muhimdir.

Dars o`qishdan saqlaning

Otalik oson emas va hech kim buni bo`lishini aytmagan. Ota sifatida qanchalik malakali bo`lishingizdan qat`i nazar, bu hayotiy sayohatingizning eng qiyin lahzalari bo`ladi va o`g`lingiz siz aytayotgan gaplarni tinglashi va tushunishi kerak bo`lgan paytlar bo`ladi. Bunday paytlarda o`g`lingizga dars o`tmaslik kerakligini yodda tutish kerak. Qanchalik jozibali bo`lmasin, ma`ruza doim ham foydali bo`lmaydi. Aslida, bu sizning farzandingiz bilan bo`lgan munosabat-laringizga foydadan ko`ra ko`proq zarar etkazishi mumkin. Ma`ruza o`qilishi hatto bolalarning muloqotni butunlay tark qilishiga olib kelishi mumkin.

Muloqot devoriga urilgandek bo'lgan paytlarda, muhokamani bir chetga surib qo'yib, keyinroq ikkalangiz ham tayyor bo'lgach, mavzuni qayta ko'rib chiqish yaxshiroqdir.

Agar rozi bo'lmasangiz ham, bolangizni tinglang

Otalik - bu bolalarni hayot davomida o'rgatish va yo'naltirishdir. Shu bilan birga, otalar bolalarning o'z fikriga ega inson ekanligini unutmasliklari kerak. Ularning fikri muhim bo'lsa-da, lekin sizning fikringizdan farq qilishi mumkin bo'lsa-da, sizning fikringiz boshqacha bo'lsa ham, farzandlaringiz gapirganda tinglaganingizga ishonch hosil qiling. Agar siz bolalarni chin dildan tinglasangiz, bu sizning qarashlaringiz qanchalik farq qilishidan qat'iy nazar, siz ularni hukm qilishdan qo'rqmasdan o'zicha o'ylay oladigan, o'z fikrlari va his-tuyg'ularini erkin ifoda eta oladigan shaxslar sifatida etarlicha hurmat qilishingiz haqida xabar yuboradi.

O'yin orqali muloqotni rag'batlantirish

Ota-o'g'il o'rtasidagi muloqot faqat jiddiy muhokamalar bilan cheklanmaydi. Oddiy o'yinlar bilan ham ko'p narsaga erishishingiz mumkin! Birgalikda o'ynab, siz bolangiz bilan iliq va mehrli muhit yaratib, ular bilan bog'lanishingiz va bog'lanishingiz mumkin.

Faoliyatlar o'rtasida suhbatlar o'tkazing

Farzandingiz bilan oxirgi marta qachon yaxshi suhbatlashganingizni eslay olasizmi? Qanday bo'ldi? O'sha paytda nima qilardingiz?

Muntazam kundalik mashg'ulotlar farzandingiz bilan bog'lanish uchun ajoyib imkoniyatdir. Kundalik uy ishlari davomida suhbatlashish - farzandingizni yaxshiroq bilib olishingiz uchun ochiq muloqotga ajoyib usuli. Asosiysi, mukammal vaqtni kutish emas, balki imkon qadar yaqin aloqa o'rnatishga harakat qilishdir.

Farzandingiz bilan muloqot sifatiga e'tibor qaratsangiz, munosabatlaringiz sifatini yaxshilashga yordam beradi. Farzandingiz bilan yaxshiroq muloqot qilish va aloqa o'rnatishingizga yordam berish uchun ushbu odatlarni qo'llang, bu sizning munosabatlaringiz poydevorini mustahkamlaydi.

O'smirlarda otalar bilan muloqot ko'nikmalarini shakllantirish dolzarbdir, chunki bu ko'nikmalarning shakllanish darajasi bolalarning ta'lim samaradorligiga, ularning o'zini o'zi anglash jarayoniga, hayot yo'lini belgilashiga va umuman ijtimoiylashuviga ta'sir qiladi.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M. Maxsudova. Muloqot psixologiyasi o'quv qo'llanma Toshkent «Turon-Iqbol» 2006 [10]
2. Z.T.Nishanova, Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya, darslik Toshkent-2018 [343-344]
3. Davletshin M.G. Yosh va pedagogik psixologiya — Toshkent, 2004
4. E. G'oziyev. Muomala psixologiya. O'quv qo'llanma, Toshkent-2001
5. <https://www.youngscholarsacademycolorado.com/parent-child-communication/>

ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ ПРИ РАЗНЫХ ТРЕВОЖНОСТИ

¹Мунарова Раъно Усаровна,

²Алимова Мухайё Алишер кизи, ³Ортикова Малика Одилжон кизи

¹Джизакского филиала Национального Университета Узбекистана

^{2,3}Студентки 2 курса филиала Казанского федерального университета

abdumuminova.s@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные особенности конфликтного поведения подростков при разных тревожности.

Ключевые слова: конфликт, агрессия, кризисный характер, социально-психологический феномен, конфликтное поведение, поведение, коррекция, нагрузка, неформальная группа, уровень агрессии.

Проблема конфликтного поведения подростков становится в настоящее время все более актуальной. Стрессовый характер современной ситуации развития общества, повышенная нагрузка на подростков в учебно-воспитательном процессе, возросший уровень агрессии социального окружения провоцируют подростков на неадекватные пути решения собственных проблем.

Кризисный характер подросткового возраста и невнимание взрослых к проблемам подростков приводят к тому, что они не в состоянии преодолеть проблему конфликтности сами.

Подростки часто попадают в неформальные группы, переживают разрушение прежних стереотипов поведения, изменение ценностных ориентаций, приводящих к конфликту. Установки, направленные на конфликт в обществе, становятся более разнообразными и влияют на особенности поведения подростков, которые сформированы семьей, социальным окружением. Каждый человек в своей жизни попадает в ситуации разногласия с окружающими его людьми. Это происходит в связи с тем, что все мы по-разному воспринимаем жизненные ситуации, так как все мы отличаемся друг от друга по своему характеру, темпераменту и многим другим особенностям. Часто интересы одного человека могут не совпадать с интересами другого, что может привести к возникновению напряженной ситуации, которая впоследствии перерастает в конфликт.

Термин «конфликт» происходит от латинского слова *conflictus* – столкновение. Само понятие «конфликт» характеризуется исключительной широтой содержания и употребляется в разнообразных значениях. Самым общим образом конфликт можно определить как "предельное обострение противоречий". На основе анализа большого числа отечественных и зарубежных работ Н.В. Гришина предлагает определять социально-психологический конфликт «как возникающее и протекающее в сфере общения столкновение, вызванное противоречивыми целями, способами поведения, установками людей, в условиях их стремления к достижению каких-либо целей»[1].

Конфликт как социально-психологический феномен, его сущность, структура и типология изучалась в трудах А.Я. Анцупова, А.И. Шипилова, Н.В. Гришиной, В.П. Ратникова, Н.И. Леонова, Е.А. Родионовой и пр. Проблема выбора стратегии поведения в конфликте рассматривается в работах многих авторов (Скотт Дж. Г., Томас К., Кеннет Р., Гришина Н.В. и др.) и отдельно рассматривается вопрос относительно личностных факторов возникновения конфликтов (Громова О.Н., Кричевский Р.Л., Анцупов А.Я., Шипилов А.И. и др.).

Подростковый возраст носит критический, переходный характер, когда коренным образом перестраиваются ранее сформированные психологические структуры, а также возникают новообразования и закладываются основы сознательного поведения. Для этого сложного этапа характерно интенсивное половое созревание и развитие, появление «чувства взрослости», дисгармоничность в строении личности, эмоциональная неустойчивость, протестующий характер поведения по отношению к окружающим, негативизм, упрямство, повышенная тревожность, стремление стать самостоятельным и независимыми. Эти кардинальные изменения порождают неизбежные конфликты развивающейся личности, как с другими людьми, так и с самим собой.

Если вовремя не регулировать поведение подростков в конфликте, то оно может перерасти в агрессивное, а затем и в девиантное поведение, которое поддается коррекции гораздо труднее. Соответственно, формирование адекватного конфликтного поведения в подростковом возрасте является одним из важнейших условий целостного развития его личности.

Рассмотрим понятие «конфликт» и «конфликтное поведение».

Нам близка точка зрения таких конфликтологов, как А.Я. Анцупов и А.И.Шипилов. Они определяют конфликт как «наиболее острый способ разрешения значимых противоречий (внутренних и внешних) между обществом, микросредой и личностью, заключающийся в противодействии субъектов конфликта и обычно сопровождающийся негативными эмоциями».[2]

Для обозначения понятия «конфликтное поведение» мы рассмотрим позицию Л.А. Петровской. Психолог определяет данный феномен следующим образом - «действие, направленное на то, чтобы прямо или косвенно блокировать достижение противостоящей стороной ее целей, намерений»[3] т.е. поведение, провоцирующее конфликт. Конфликтное поведение порождает восприятие, понимание реальности как конфликтной.

В подростковом возрасте на становление конфликтного поведения оказывают влияние такие факторы, как положение в группе сверстников, окружающая среда и личностные особенности. Рассмотрим каждый из них в отдельности. Для подростка характерно стремление самоутвердиться в своей компании, в классе, занять удовлетворяющее его социальное положение. Это может толкнуть его на необдуманные поступки – примыкание к агрессивной компании, унижение других, драки, формирование зависимостей. Часто именно невозможность достичь желаемого статуса является причиной возникновения неадекватного конфликтного поведения. Как подчеркивает А.А. Бодалев -

низкий социометрический статус ребенка в среде референтной группы содействует формированию внутренней конфликтности, а также негативного самоотношения.

В ситуации инклюзии жертвой конфликта, насилия часто становится подросток с особыми образовательными потребностями (проблемы физического и психического здоровья), представители других культур, конфессий, языка, дети из малообеспеченных семей. Такие подростки могут подвергаться буллингу, кибербуллингу, школьному насилию со стороны одноклассников.

Отрицательный микроклимат во многих семьях ведёт к возникновению таких негативных проявлений, как высокая конфликтность, нарушение поведения, грубость, отчуждённость, неприязнь к другим подросткам по различным причинам, желание делать что-то назло другим, вопреки воли окружающих. Всё это ведет к агрессивности, приводящей к конфликтам с учителями, сверстниками, друзьями, тормозит их социализацию.

Подростковый возраст представляет собой период особой концентрации конфликтов, часто приводящих к различным поведенческим отклонениям, таким как агрессивное поведение, проживание в особой субкультуре, наркомания, суициды. В подростковом возрасте особенно сложно определить, является ли то или иное поведение проявлением психического заболевания или вариантом нормального развития, особенно в случае так называемых кризисов взросления, которые могут со временем развиться в психическое заболевание или полностью компенсироваться. На становление личности подростка большое влияние оказывают психосоциальные стрессоры семьи: длительный родительский конфликт, конфликт между супругами в сфере воспитания, длительный период развода и связанное с ним напряжение, враждебное или оскорбительное отношение к ребенку, неадекватный родительский контроль, неустойчивый стиль воспитания, требование жесткой дисциплины от ребенка, потеря значимого для ребенка члена семьи.

Психологические конфликты играют существенную роль в формировании новых черт характера и в перестройке личности, а их решение представляет собой острую форму развития – происходит смена структуры личности подростка и формирование новых отношений. Конфликт переводит его участников на качественно новый уровень взаимодействия, который сопровождается ценностной переориентацией, осознанием и формированием личных и групповых интересов, изменением коммуникативной структуры. В современных концепциях конфликт характеризуется как нормальное, закономерное явление в жизни человека, определяется как столкновение противоположно направленных целей, интересов, позиций, мнений или взглядов субъектов взаимодействия.

Таким образом, в отношениях детей и родителей постоянно возникают противоречия между сложившимся на данный момент стилем их взаимодействия и потребностями ребенка в его изменении. Эти противоречия неизбежны, более того, например, в подростковом возрасте они часто рассматриваются не просто как неизбежный, но как обязательный или даже желательный компонент взросления ребенка.

Литература:

1. Анцупов. А.Я. Конфликтология: теория, история, библиография / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов – М.: Юнити, 2010 – 378 с.1, с. 81
2. Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия / Сост. И.В. Дубровина, А.М. Прихожан, В.В. Зацепин. М.: Просвещение, 2006. –79с.
3. Петровская Л.А. Общение - компетентность - тренинг. – М.: «Смысл», 2017 – 687 с.4, с. 61
4. Munarova, R., & Абдумуминова Махлиё Окмирза кизи. (2022). СЕМЕЙНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РОМАНЕ ЛЬВА НИКОЛАЕВИЧА ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА». Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 2(5). извлечено от <https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/5098>
5. Kamolov, D. (2021). Davlat boshqaruviga oid axloqiy qarashlar. Адабиёт учкунлари.
6. Ra'no Munarova, ФАКТОРЫ, МЕТОДЫ И ФОРМЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ , Журнал Педагогики и психологии в современном образовании: № 1 (2021): Zamonaviy ta'limda pedagogika va psixologiya fanlari
7. Ra'no Munarova, ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК СТИМУЛ И СРЕДСТВО САМОВОСПИТАНИЯ , Журнал Педагогики и психологии в современном образовании: № 1 (2020): Journal of Pedagogy and psychology in modern education
8. Ra'no Munarova, Абдумуминова Махлиё Окмирза кизи, СЕМЕЙНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РОМАНЕ ЛЬВА НИКОЛАЕВИЧА ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА» , Журнал Педагогики и психологии в современном образовании: Том 2 № 5 (2022): Журнал педагогики и психологии в современном образовании
9. Kamolov D. R. O. G. L. O'ZBEKISTONDA DEMOKRATIYA VA AXLOQNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA YECHIMLARI //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. NUU Conference 2. – С. 348-352.
10. Munarova, R. (2022). ПРОБЛЕМЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 2(5). извлечено от <https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/5097>
11. Педагогические взгляды Абу Али ибн Сины (Авиценны) / Ш. У. Камалова, Р. У. Мунарова, Н. А. Ахмедова [и др.]. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 9 (89). — С. 1068-1070. — URL: <https://moluch.ru/archive/89/17662/>
12. Мунарова Раъно Усаровна, Камалова Ширин Усаровна, Шакарбоева Шахноза Абдулакимовна, Каршибоева Дилфуза Бурлиевна, & Алимкулов Сирожиддин Олимжон ўғли (2016). Великие мыслители Средней Азии о воспитании гармоничного и всесторонне развитого поколения. Проблемы педагогики, (2 (13)), 17-19.
13. Kamolov, D. (2021). ATHENIAN DEMOCRACY: INDIVIDUAL AND COLLECTIVE FREEDOM. Semantic Scholar.

14. Мунарова, Р. У., Камолова, Ш. У., Шакарбоева, Ш. А., Каршибоева, Д. Б., & Алимкулов, С. О. У. (2016). Великие мыслители Средней Азии о воспитании гармоничного и всесторонне развитого поколения. *Проблемы педагогики*, (2 (13)).

15. Munarova, R. N. O. S., & Soibnazarova, M. N. L. (2022). ONTOGENEZNING TURLI DAVRLARIDAGI SHAXS IQTIDORINI NAMOYON BO'LISH JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 682-688.

16. Kamolov, D. (2022). O'ZBEKISTONDA DEMOKRATIYA VA AXLOQNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA YECHIMLARI. *Academic Research*. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2022-2-348-352>

JAMIYATDA OILA HAQIDAGI QARASHLARNING AHAMIYATI

**ps.f.f.d.(PhD) Ibaydullayeva Umida Rustamjonovna,
Burxonova Umida Inomovna, Tadjiboyev Asqat Alisher o'g'li**
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada oila borasidagi qarashlar, nikoh va baxt tushunchalari, jamiyatda oila haqidagi qarashlarning naqadar ahamiyatliligi to'g'risida batafsil yoritilgan. Taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: oila, oila turlari, monogam oila, poligaam oila, ota-ona, o'zini anglash, muomala, munosabat, shaxs.

Hozirgi kunda jamiyatimizda oila va oilaviy munosabatlarga juda katta e'tibor berib kelinmoqda. Oila muqaddas dargoh sanaladi, nikoh esa oilaning vujudga kelishi va asosidir. Nikoh bu ikki jins vakillarining o'zaro roziligi asosida tuzilgan ittifoq. Nikoh oilaning vujudga kelishida birdan-bir asosida bo'lgani bois u faqat axloq normalari bilan emas, balki maxsus qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi. Oila, oila tinchligi va oilalarning baxti borasida O'zbekiston Respublikasining prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev ham shunday fikrlarni: «Eng katta baxt, men buni ming marta qaytarishdan charchamayman, oilamiz tinch bo'lsin! Oila kichik vatan, oila tinch bo'lsa, baxtli bo'lsa, vatan tinch bo'ladi. O'sha baxtli kunlarni, vatanimizning, yoshlarimizning kamolini hozir niyat qilayotganimiz kabi ko'rish hammamizga nasib etsin!» deya ta'kidlaganlar.

Qadimdan oila borasidagi, qarashlar mavjud va bu qarashlar yozma manbalarda, xususan, dostonlarda ham bizgacha e'tirof etilgan va yetib kelgan. Oila-muqaddas dargoh, nikoh esa buzilmas rishta sanaladi. Oila mustahkam, tinch, halol va pok bo'lsa, jamiyat ham osoyishta, mustahkam, farovon bo'ladi. Aksincha, oilalarda parokandalik, buzg'unchilik paydo bo'lsa, o'sha jamiyat buziladi, tichlik, hotirjamlik yo'qoladi, va oqibatda chuqur tanazzulga yuz tutadi. Baxtli oilalar tufayli baxtli jamiyat vujudga keladi. Oila hamda oilaviy qadriyatlar doimo bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Agar oila bo'lmasa, oilaviy qadriyatlar tabiiy ravishda o'z ma'nosini yo'qotadi. An'anaviy oilaviy qadriyatlar g'amxo'rlik va sevgiga asoslanadi. Oilaning bosh sarboni ota

bo'lsa, ona oilaning tinchligini mustahkamlovchi, unda voyaga yetayotgan farzandlar tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi, mehr-muhabbat ulashuvchi muqaddas zot sanaladi.

Hayot juda murakkab jarayon bo'lib, unda turli holatlar uchrab turadi. Oilada er va xotin o'rtasida ham turli sabablarga ko'ra turli xil kelishmovchiliklar bo'lib turadi. Shoshqaloqlik, jahlga berilish, qanoatsizlik, manmanlik, tirnoq ostidan kir qidirmoqlik oilaviy munosabatlarga putur yetkazadi. Bunday holatlar yuzaga kelmasligi uchun oilada er-xotinlar o'rtasida iliq munosabat, sabr-toqat talab qilinadi. Oilada sabr, qanoat juda katta ahamiyatga ega. Oilaning tinch, farzandlarning baxtli bo'lishida er-xotinning har ikkalasi ham oiladagi o'z burchlarini astoydil ado etishga intilishlari muhimdir. Mustahkam va saodatli oilada er-xotin o'zaro totuv yashashi bir-birining yaxshi va yomon jihatlarini ko'tarishi, ayb va kamchiliklarini kechirishi, tinch va totuv yashashiga asos bo'ladi. Darhaqiqat, oilada er-xotin o'rtasida yuzaga kelayotgan qiyin vaziyatlarda ular o'zaro bir-birini har tomonlama ham ma'naviy, ham moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashi, oilaviy masalalarda esa vaziyatni to'g'ri anglashi oilani asrab qolishga, oilani mustahkamlanishiga sabab bo'ladi.

Bu borada Mirzakarim Norbekovning "Tentakning tajribasi" nomli kitobida shunday jumlar: "Kuchli insonlar nikohni yaratishgan, ojiz odamlar esa fuqarolik nikohni erkin sevgini yaratishgan" keltirilgan. Haqiqatdan ham oilada insonlardan juda kuchlilik, matonatlilik, sabr talab qilinadi. Insonlar qancha kuchli bo'lsa, oila shuncha mustahkam, kuchsiz, irodasiz, matonatsiz bo'lishsa shuncha zaif bo'lib boraveradi.

Rivojlangan davlatlarda nikohning 2 ta turini ko'rish mumkin. Bular:

1) Qonuniy nikoh bu- muayyan davlatdagi qonunlarga bo'ysungan holda nikoh tuziladi. Bu borada esa O'zbekistonda nikohdan o'tish yoshi erkaklar va ayollar uchun 18 yosh etib belgilangan.

2) Fuqarolik nikohi-bunda nikoh rasmiy tomonlama tuzilmasdan yigit hamda qiz norasmiy birga oila qurib yashashlari mumkin. Tomonlardan hech qanday mas'uliyat talab etilmaydi. Ular istagan vaqtda ajralib ketishlari mumkin.

Bunday madaniyat turi XX asrning oxiriga qadar faqat G'arb davlatlarigina mos tushuncha sanaladi. XXI asrda fan-texnika rivojlanishi natijasida G'arb madaniyati u bilan integratsiyalashgan hududlarda ham yoyila boshladi. Bunday oila qurishning salbiy tomonlari ko'proq.

Mutaxassislar oilani shakliga ko'ra monogam va poligaam turlarga ajratishgan.

1. Monogamiya- bir erkak va bir ayol o'rtasidagi nikoh.

2. Poligaam yoki ko'pxotinlilik- bir nechta sheriklarni o'z ichiga olgan nikoh.

Yuqoridagi fikrlardan aytish mumkinki, nazarimizda hozirgi kunda oila borasidagi qarashlar bir muncha o'zgargandek. Bunga asosiy sabab sifatida ommaviy axborot vositalarida berilayotgan seriallar, teleko'rsatuvlarning ta'siri juda katta desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu berilayotgan seriallarni ko'rganlar ba'zan shu serialga ko'r-ko'rona taqlid qilayotganiga bevosita guvoh bo'lyapmiz. Jamiyat oldida turgan vazifalardan biri o'zbek madaniyati, qadriyatiga yot sanalgan g'oyalarga nisbatan xalqimiz, yoshlarimizda G'arb madaniyatiga nisbatan immunitet hosil qilishdan iborat. Buning uchun nafaqat jamiyat balki mahalla institutlari, jamoatchilik, ota-onalarimiz ham faol bo'lib kurashmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://www.xabar.uz/uz/siyosat/prezident-oila-kichik-vatan>
2. Pravacheloveka.uz/oz/news
3. M.Norbekov "Tentakning tajribasi"
4. <https://minikar.ru/>
5. G'.B.Shoumarov.Oila psixologiyasi- Sharq nashriyoti T: – 2010
6. Ibaydullayeva,U.,&Qodirova,M.(2022). ОИЛАДА ФАРЗАНДЛАРДАГИ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ДЕЗАДАПТАЦИЯ ХОЛАТЛАРИ. Журнал Педагогика и психологии в современном образовании, 2(6).
7. Ibaydullayeva,U.,&Mamatqulova,Y.(2022).ЎСМИРЛАР ЎРТАСИДАГИ ЗИДДИЯТЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА ОИЛАНИНГ ЎРНИ. Журнал Педагогика и психологии в современном образовании, 2(6).
8. Ibaydullaev, T. (2022). A study of national clothes and games as an individual part of cultural heritage. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 12(6), 13-15.
9. Ibaydullaev, T. NATIONAL CLOTHES AND GAMES AS AN INDIVIDUAL PART OF CULTURAL HERITAGE. DIGITAL ACCESS AND SERVICES FOR LIBRARY MANAGEMENT.
10. Холова, М., & Аракулов, Г. (2022). Zamonaviy bilimlarni egallashda pedagogik psixologiyaning ahamiyati. *Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире*, 1(4), 219-221.
11. Gavhar, K. (2023). SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF RELATIONS IN A YOUNG FAMILY. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 4(1), 217-221.
12. Arakulov, G. (2023). ТАЖОВУЗКОРЛИК-ЎСМИРЛАРДА ЗАМОНАВИЙ ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, 3(3), 15-21.
13. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2).

MAKTABGACHA TARBIYA YOSHDAGI BOLALARDAGI TORTINCHOQLIK VA UYATCHANLIKNING SABABLARI VA UNING KELIB CHIQISH OMILLARI

**ps.f.f.d.(PhD) Ibaydullayeva Umida Rustamjonovna,
Ruzmatova Dilnoza Tirkashevna**
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning tortinchoqlik va uyatchanlik hislatlarining kelib chiqish sabablari va kelib chiqish omillari batafsil yoritilgan. Taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit soʻzlar: oila, maktabgacha taʼlim, oʻyin faoliyati, ota-ona, oʻzini anglash, muomala, munosabat, tortinchoqlik, uyatchanlik.

Hozirgi kunga kelib jamiyatimizda maktabgacha taʼlim sohasiga hamda yosh avlod tarbiyasiga juda katta eʼtibor berib kelinmoqda. Shu bilan birga maktabgacha taʼlimni rivojlantirish uchun keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. Bolajonlarning barkamol shaxs boʻlib, har tomonlama rivojlanishi uchun davlatimiz tomonidan barcha sharoitlar yaratib berilmoqda.

Shu oʻrinda hozirgi yosh avlod, bolalar oʻrtasida uchraydigan dolzarb muammo sifatida qaraladigan tortinchoqlik va uyatchanlik holatlari bolalar oʻrtasida koʻplab uchrab turibdi. Shu oʻrinda tortinchoqlik tushunchasiga toʻxtalib oʻtmoqchimiz. Tortinchoqlik – bu bolaning ijtimoiy muhitga qoʻshila olmasligi, oilada ota-onasi oldida qarindoshlar oldida oʻzini olib qochishi, doʻstlari davrasida oʻzini fikrini ayta olmasligi, oʻzini chetga tortishi, vaziyatlardan oʻzini olib qochishi hamda mustaqil tarzda oʻz fikrini aytishdan uyalishni tushunishimiz mumkin. Uyatchanlikka ham biz shunday taʼrif bersak boʻladi.

Tortinchoqlikning negizida asosan qoʻrquv turadi. Bolada qachonki qoʻrquv paydo boʻlsa u oʻzini fikrini boshqalar oldida ayta olmaydi, doʻstlari davrasidan oʻzini olib qocha boshlaydi. Bunga asosiy sabab qilib boladagi ishonchsizlik va qatʼiyatsizlikni aytishimiz mumkin. Bolaning tortinchoq va uyatchang boʻlishi albatta oila aʼzolarining muomalasi, bolaga boʻlgan eʼtibori, unga yaratilgan shart-sharoitlar yoki bolaning oʻzida uchraydigan fiziologik kamchiliklarga ham bogʻliq boʻlishi mumkin. Bolada nimaga va qanday tortinchoqlik paydo boʻladi yoki unga nimalar sabab boʻladi? Tortinchoqlikning paydo boʻlishi bolalardagi temperament xususiyatiga xam bogʻliq. Masalan, melanxolik tipidagi bolalarni bunga misol qilishimiz mumkin. Shu oʻrinda melanxolik tipiga taʼrif bersak.

Melanxolik (lot. melancholia — qora safro) — taʼsirchan, hissiyotli, romantik va sezgir odam. Melanxoliklar tabiatan introver — ular oʻz olamida yashaydi. Orzu qilish, fantaziya qilishni, dunyoning nomukammalligi haqida oʻylashni yoqtiradi. Melanxoliklar odatda ijodkor boʻladi Darhaqiqat, melanxolik tipidagi bolalar hissiyotli, taʼsirchan boʻlishi bilan birgalikda, uyatchanlik va tortinchoqlik hislatlarini boshqa temperamentdagi bolalarga nisbatan ularda uchratishimiz mumkin.

Bolalarda uyatchanlik va tortinchoqlikni keltirib chiqaradigan quyidagi omillarni ham aytib oʻtishimiz mumkin. Bular:

1. Bolada oʻziga boʻlgan ishonchining kamligi;
2. Yangi holatlar va vaziyatlarga tushib qolishi;
3. Boladagi zaiflik va yordamga muhtojlik;
4. Bolaning kichik bir guruhga diqqatining qaratilishi;
5. Oʻzining xatti-harakatini oldindan bilishi;
6. Doʻstlar davrasida bolalarning kamsitilishi;
7. Bolalarda erkinlikning yoʻqligi uning kimgadir qaramligi.

Yuqorida sanab oʻtgan omillarimiz darhaqiqat bolada uyatchanlik va tortinchoqlikning vujudga kelishiga sabab boʻlishi mumkin.

Tortinchoqlik va uyatchanlik bolalarda turli yosh davrlarda turlicha boʻladi. Bolalarda odatda 5-7 yoshlarda tortinchoqlik va uyatchanlik 2 xil koʻrinishida boʻlishi

mumkin. Birinchi ko‘rinishi bolada juda yoshligidan paydo bo‘lishi mumkin. Ikkinchisi esa, har qanday sabablarning ta’siriga ko‘ra ilgari normal holatda yurgan bola o‘z xatti-harakatini o‘zgartirishni boshlaydi va tortinchoqlik va uyatchanlik vujudga keladi. Bolalardagi tortinchoqlik va uyatchanlikni bartaraf etish uchun uyda ota-onalar, bog ‘chada esa tarbiyachilardan e’tiborli bo‘lish talab etiladi.

Tortinchoqlik va uyatchanlikni bartaraf etish uchun ota-onalarga biz quyidagi tavsiyalarni aytib o‘tishimiz mumkin:

1. Ota-onalar uyda uy yumushlarini bajarayotganda bolani biror-bir ish bilan mashg‘ul qilish lozim, masalan, farzandiga uydagi oila a’zolardan birortasiga nimanidir so‘rab olib kelishni buyurish mumkin;

2. Ota-onalar do‘kon yoki supermarketga chiqqanda farzandingiz o‘zi uchun kerakli mahsulot yoki buyumni o‘zi xarid qilsin bu ham tortinchoqlikni bartaraf etishga yordam beradi;

3. Bolani rag‘batlantirib turish kerak;

4. Farzandni o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish darkor;

5. Farzandingizning atrofidagi do‘stlariga e’tibor bering, imkon boricha ko‘proq do‘st yoki dugonalari atrofida jamlansin va birga o‘ynasin.

6. Ertak yoki hikoyalar orqali ham bolaning ongiga ta’sir o‘tkazish, boladagi tortinchoqlik va uyatchanlik hislatini bartaraf etishda yaxshi samara beradi.

Boladagi tortinchoqlik va uyatchanlikni oldini olish va bartaraf etish uchun tarbiyachilarga ham quyidagi tavsiyalarni aytib o‘tish mumkin:

1. Bolalar bilan mashg‘ulot o‘tkazish davomida tortinchoq yoki uyatchang bolani diqqat markaziga qo‘yish lozim;

2. Guruhdagi lider bolalarni biriga tortinchoq yoki uyatchang bolani do‘st yoki dugona qilib qo‘yish ham yaxshi samara beradi;

3. Mashg‘ulot yoki rolly syujetli o‘yinlarni o‘tish jarayonida bosh rolni mana shunday tortinchoq yoki uyatchang bolaga o‘ynashni taklif etish;

4. Guruh ichida guruhdoshlari orasida mashg‘ulotga qatnashganligi uchun bolani olqishlab qo‘yish bolani o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Melanxolik>

2. <https://minikar.ru/uz/pritchi/zastenchivyi-rebenok-prichiny-vozniknoveniya-zastenchivosti/>

3. Z.T.Nishanova va boshq.rivojlanish psixologiyasi — Toshkent: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018.

4. Каршибаева, Г. А., & Ибайдуллаева, У. Р. Оила психологияси. Ўқув қўлланма. “Баёз” нашриёти. Тошкент–2022 й.

5. Ibaydullayeva,U.,&Mamatqulova,Y.(2022). ўсмирлар ўртасидаги зиддиятларни олдини олишда оиланинг ўрни. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 2(6).

6. Ibaydullayeva,U., & Qodirova, M. (2022). оилада фарзандлардаги ижтимоий-психологик дезадаптация ҳолатлари. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 2(6).

7. Ibaydullaev, T. (2022). A study of national clothes and games as an individual part of cultural heritage. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(6), 13-15.

8. Ibaydullaev, T. NATIONAL CLOTHES AND GAMES AS AN INDIVIDUAL PART OF CULTURAL HERITAGE. *DIGITAL ACCESS AND SERVICES FOR LIBRARY MANAGEMENT*.

9. Shavkatovna, N. B. (2022). AXBOROT TEXNOLOGIYALARI BILAN ISHLOVCHI SHAXSLARNING PSIXOLOGIK XOLATINING PATOLOGIYASI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 658-662.

10. Устин, П., Турсункулова, Ф., & Санаев, А. (2022). Советы психологов, как сделать школьника более ответственным в учебе. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 430-433.

11. Равшанов, О. (2022). Конфликты между учителем и учениками и способы их решения. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 508-511.

OILADA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA O‘Z-O‘ZINI ANGLASHIDA O‘YIN FAOLIYATINING TA’SIRI

**ps.f.f.d.(PhD) Ibaydullayeva Umida Rustamjonovna,
Tadjiboyev Asqat Alisher o‘g‘li, Burxonova Umida Inomovna**
O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada bolalarning o‘zini-o‘zi anglashi, o‘zini bilib olishi, katta yoshdagi insonlarning bola bilan qiladigan muomala munosabati, uni o‘zini alohida shaxs sifatida anglashi hamda oilada maktabgacha yoshdagi bolalarning o‘z-o‘zini anglashida o‘yin faoliyatining ahamiyati batafsil yoritilgan. Taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: oila, maktabgacha ta’lim, o‘yin faoliyati, ota-ona, o‘zini anglash, muomala, munosabat, shaxs.

Mamlakatimizda ta’lim tizimini rivojlantirish, yosh avlodning bilim, iqtidor va qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e’tibor berilmoqda. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxs sifatida rivojlanish jarayoni va uning oilaviy munosabatlar bilan aloqalarini tadqiq etishida o‘zini-o‘zi anglash masalasi juda dolzarb bo‘lib, bu davrda bolaning “Men” konseptsiyasi shakllanishi muhim bosqich hisoblanadi. Darhaqiqat, insonning o‘zini-o‘zi anglashi, o‘zini bilib olishi murakkab muammolardan biri bo‘lib, kattalarning bola bilan qiladigan muomala munosabati uni o‘zini alohida shaxs sifatida anglashni boshlashga imkoniyat beradi. Kattalarning bola bilan qanday muomala qilishlariga qarab, uning o‘z “Men”ini anglay boshlashi vaqtliroq yoki birmuncha kechroq yuzaga kelishi mumkin. Maktabgacha yosh davri 3-7 yoshli bolalarni o‘z ichiga qamrab oladi.

Bog'cha yoshidagi bolalar shaxsining shakllanish davrini uch bosqichga ajratish mumkin:

birinchi davr bu 3—4 yosh oralig'ida bolib, bola emotsional jihatdan o'z-o'zini boshqarishning mustahkamlanishi bilan bog'liqdir;

ikkinchi davr bu 4—5 yoshni tashkil qilib axloqiy o'z-o'zini boshqarishi bilan bog'liq;

uchinchi davr esa shaxsiy ishchanlik va tadbirkorlik xususiyatining shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Bu davrda bolalarning yetakchi faoliyati o'yin hisoblanib, o'yin bolada o'z-o'zini anglashida va shaxsini har tomonlama shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'yin - maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlanishining muhim vositasi, ularning yetakchi faoliyati bo'lib hisoblanadi. O'yin uzoq davrlardan beri mashhur olimlar, pedagog-psixologlar, faylasuflar, sotsiologlar, etnograflar va madaniyat arboblari diqqatini o'ziga qaratib kelgan. Haqiqatdan ham o'yin har bir yosh bosqichda bolaning tevarak-atrofdagi hayotini va kishilar o'rtasidagi turli munosabatlarni har tomonlama bilib olishga qaratilgan faoliyatidir. Maktabgacha yoshdagi bolaning o'yin faoliyati mazmun jihatdan har kungi vaziyatga qarab o'zgarib turadi. Bolaning atrof-muhitga kishilarga, narsalarga va o'ziga bo'lgan turli munosabatlari mazmun hamda shakl jihatdan har doim o'zgarib turishi o'yin jarayonida namoyon bo'ladi.

Bolalarning turli ehtiyojlari, istak va qiziqishlari, qobiliyatlari hamda bir qancha shaxsiy fazilatlari o'yin jarayonida bevosita rivojlanadi. O'yin jarayonidagi bolalar faol faoliyatining psixik taraqqiyot uchun ahamiyati shundaki, bolalarning turli sifat va fazilatlari o'yin jarayonida faqat namoyon bo'libgina qolmasdan, bunda sifat va fazilatlar mustahkamlanadi, o'zlashtiriladi. Oilada oila a'zolari, maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyachilar hamda bolaning o'zi tomonidan to'g'ri tashkil qilingan o'yin, bola shaxsini har tomonlama o'stiradi va shu bilan birga bolaning butun psixik jarayonlarida –sezish, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, xayol va irodani ildam rivojlanishiga yordam beradi. O'yin o'z mohiyati jihatidan katta yoshdagi insonlarning xatti-harakatlari va xulq-atvorlariga faol taqlid qilishdan iborat bo'lishi tufayli, bolalarda ma'naviy sifatlarning mustahkamlanishi hamda odob – axloq qoidalarini bilib olishlari uchun keng imkoniyatlar beradi.

Maktabgacha yoshdagi bola o'yin jarayonida bir qancha rollarni bajaradi. Rollarni bajarish jarayonida, agar rol kasb bilan bog'liq bo'lsa, shu kasbga tegishli barcha sifatlarni namoyon qilishga intiladi. O'yinning ahamiyati shundan iboratki, bola shaxsining rivojlanishida, o'sib kamolotga yetishishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi. Pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil qilingan faoliyat, bolalarning har tomonlama, ham jismoniy, ham psixik, ham estetik, ham axloqiy tomondan barkamol rivojlanishlariga juda katta ta'sir qiladi.

Shu o'rnida aytishimiz mumkinki, hozirgi vaqtda maktabgacha yoshdagi bolalarning aksariyati ko'p narsalarga noadekvat munosabatda bo'lishadi, bunga asosiy sabab esa, bolaning yetarli darajada shaxslararo munosabatga kirisha olmasligida deb ta'kidlashimiz mumkin. Buning asosiy sababi esa, ota-onalar bu yoshda farzandining his-tuyg'ularini e'tiborsiz qoldirishi, farzandlari bilan juda kam

muloqotga kirishishi, ularga juda kam vaqt ajratishida deb aytishimiz mumkin. Buning natijasida, maktabgacha yoshdagi bolalarda hissiy rivojlanish yetarli bo'lmay qoladi.

Oiladagi ijobiy muhit va muntazam muloqot o'rnatilishi, ota-ona tomonidan turli xil rivojlantiruvchi o'yinlar tashkil qilinishi, shaxsning uyg'un rivojlanishiga yordam beradi. Bolalarda hissiy farovonlik aynan ana shu bolalik davrida shakllanadi. Maktabgacha yoshdagi bolaning ijobiy hissiy sohasi kognitiv jarayonlarga foydali ta'sir ko'rsatadi, bu ota-onalar bilan aloqa qilmasdan amalga oshirilmaydi. Chunki, bolalarda hissiy emotsional sohasi rivojlanish kurtaklari ona mehri, oila muhiti orqali shakllana boshlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolaning hissiy sohasi boshqa bolalar bilan muloqot qilish, o'yinlar, shu jumladan, ijodkorlik, o'qish, ishlash, musiqa tinglash paytida shakllanib, sayqallanadi.

Bola 3 yoshga yetganida unda "Men" konsepsiyasi shakllanadi, individual ruhiy va jismoniy sifatlar uyg'ona boshlaydi. Bolaning kattalar bilan muloqotchanlik darajasi ortadi va muloqotda dastlab sodda gaplardan foydalana boshlaydi, kattalarga nisbatan taqlid qila boshlaydi. 4-5 yoshga yetganda turli xil aqliy-bilish jarayonlari ya'ni xotira, diqqat, idrok va boshqa xususiyatlari rivojlanishi bilan bir qatorda hissiy jarayonlar ham rivojlana boshlaydi. Bu yoshning muhim xususiyati shundaki, ular ko'proq ongli va mustaqillik xususiyatiga ham ega bo'lishadi va irodaviy fazilatlar rivojlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar o'zligini ongli ravishda anglay boshlashi bu mustaqillikka intilishiga sabab bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar maqtovg'a ham, tanqidga ham juda ta'sirchan munosabatda bo'lishadi. Bu paytda bolalar hissiyotlarga o'ta beriluvchan bo'ladi. Chunki ular ayni shu davrda juda sezgir va zaif bo'lib qolishadi. Aytish mumkinki, bolalar bu davrda telekanallarda namoyish etilayotgan multfilm qahramonlariga ham o'yin tarzida taqlid qilishni boshlashadi. Salbiy qahramonlarga nisbatan nafrat uyg'onadi. Ularning xatti-harakatlarini atrofdagilarga taqqoslaydi. Bu turli xil qo'rquvlarni keltirib chiqarishi ham mumkin. Bu jarayonlar ota-onalarni tashvishga solmasligi kerak. Sababi, bu davrdagi ajablanish, qo'rqish kabi hissiyotlar boshqa hissiy jarayonlarning rivojlanishiga, bu esa bolalar salbiy hislatlarni o'zlarida qo'llamasliklari hamda yomon va yaxshi fazilatlarni ajrata olish qobiliyatini namoyon qila boshlaydi.

Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolalar emotsional jihatdan o'zini nazorat qilsa, o'zida to'g'ri axloqiy ko'nikmalarni shakllantirilsa, atrofdagilar bilan faol munosabatda bo'lsa o'zini, o'zligini anglashida muammolarga uchramaydi. Bu jarayonlar avvalo o'yin faoliyati va oilaviy munosabatlarni to'g'ri shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Oilada farzand tarbiyasida 4-5 yoshdagi bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda bolani yangi tushuncha va qoidalar bilan tanishish uchun qulay va jozibali faoliyat turi ya'ni o'yin orqali hissiy jarayonlariga ta'sir ko'rsatishsa maqsadga muvofiq bo'lardi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Z.T.Nishonova, N.G.Kamilova va boshqalar Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiy.darslik. –Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nshriyoti, 2018.
2. Akramova F.A. Oilada sog'lom psixologik muhitni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma. T., 2014.

3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. Toshkent. 1994.
4. G'oziyev E. Psixologiya. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. Ikkinchi nashr. Toshkent. 2008.
5. Ibaydullayeva, U., & Qodirova, M. (2022). ОИЛАДА ФАРЗАНДЛАРДАГИ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ДЕЗАДАПТАЦИЯ ҲОЛАТЛАРИ. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, 2(6).
6. Каршибаева, Г.А., & Ибайдуллаева, У.Р. Оила психологияси. Ўқув қўлланма. “Баёз” нашриёти. Тошкент–2022 й.
7. Ibaydullaev, T. (2022). A study of national clothes and games as an individual part of cultural heritage. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(6), 13-15.
8. Ibaydullaev, T. NATIONAL CLOTHES AND GAMES AS AN INDIVIDUAL PART OF CULTURAL HERITAGE. *DIGITAL ACCESS AND SERVICES FOR LIBRARY MANAGEMENT*.
9. Komilova, A., & Adilova, M. (2023). АГРЕССИЯ–ОСМИРЛАДА YUZAGA KELADIGAN TAJOVUZKORLIK RIVOJLANISHIGA TASIR ETUVCHI FENOMEN SIFATIDA. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, 3(1).
10. Adilova, M. (2023). THE PSYCHOLOGICAL EFFECT OF TRAPS IN THE SOCIAL NETWORK ON YOUTH MIND AND SPIRITUALITY. *Open Access Repository*, 4(2), 500-505.
11. Каршибоев, С. (2022). Yosh yetakchining rahbarlikka xos psixologik jihatlari. *Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы*, 1(1), 464-467.
12. Yuldashev, S., & Arakulov, G. (2023). ETHNOPSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN FAMILY DISPUTES. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, (Special Issue), 81-88.
13. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // *International Journal on Integrated Education* 3 (12), 345-347.
14. MU Xujaevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7 (2).

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARINING MAKTABGA MOSLASHUVIDA OILAVIY MUNOSABATLARNING O‘RNI

**ps.f.f.d. (PhD) Ibaydullayeva Umida Rustamjonovna,
Kamolova Sabrina Alisher qizi, Isoxonova Farzona Akbar qizi**
O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning maktabga moslashishida oilaviy munosabatlarning o‘rni haqida batafsil yoritilgan. Bolalarni maktabga moslashuvida nimalarga e‘tibor berilishi kerakligi haqida tavsiyalar va takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: ota-ona, xulq-atvor, shaxs, o‘zaro munosabat, kichik maktab yoshi davri, muloqot, muammo, adaptatsiya, inqiroz, moslashuvchanlik.

Mamlakatimizda hozirgi kunda maktab ta’limiga juda katta e‘tibor qaratib kelinmoqda. Maktab bolaning hayotida muhim bosqich hisoblanadi, chunki aynan shu yerda u kelgusida ijodiy kasbiy va ma’naviy yuksalish uchun barcha bilimlarni egallaydi. Shu o‘rinda kichik maktab yoshi davriga to‘xtaladigan bo‘lsak, kichik maktab yoshi davriga 7-11 yoshli boshlang‘ich (1-4) sinflarning o‘quvchilari kiradi. Bu davrda bola maktab ta’limiga bog‘chada tarbiyalanayotganda tayyorlanadi. Bunda u maktabda o‘quvchilarga qo‘yiladigan har xil talablar bilan tanishadi, fan asoslarini o‘rganish uchun biologik va psixologik jihatdan tayyor bo‘ladi. Ta’limga psixologik tayyorgarlik deganda, bolaning ob‘yektiv va sub‘yektiv jihatdan maktab talabiga munosibligi nazarda tutiladi.

Hozirgi kunga kelib bolalar maktabga moslashishga juda qiynalishadi. Chunki, maktabgacha tarbiya yoshi davrida bolalar ko‘proq o‘yin faoliyati bilan mashg‘ul bo‘lishadi maktab sharoiti esa o‘yinni rad etadi. Bir qator tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, faqatgina har beshinchi birinchi sinf o‘quvchisi jamoaga muammosiz qo‘shiladi va deyarli darhol standart o‘quv jarayoniga o‘rganadi. Bog‘chadan ilk bor maktabga qadam qo‘ygan bola oldida qiyinchiliklar bo‘ladi lekin kimdir ularni sezdirmasdan o‘tib ketadi, ba’zilar uchun esa ushbu qiyinchiliklar katta to‘siqqa aylanadi. Bunday vaziyatda ko‘p narsa uyda ota-onaga va albatta maktabdagi o‘qituvchisining yordami va qo‘llab-quvvatlashiga bog‘liq hisoblanadi. Shu o‘rinda moslashish ya’ni adaptatsiya tushunchasiga to‘xtalib o‘tsak.

“Adaptatsiya” so‘zi lotincha adapto-moslashaman va sotsialis-ommaviy degan ma’nolarni bildiradi. Shunday qilib, adaptatsiya shaxsning ijtimoiy muhit sharoitlariga doimiy faol moslashish jarayoni hisoblanadi. Psixologik lug‘atda shaxsning moslashuvi ijtimoiy muhit sharoitiga faol moslashish jarayoni va shu jarayonning natijasi sifatida izohlanadi. Psixologik adabiyotlarga moslashish tushunchasi alohida e‘tibor bilan izohlanadi.

Farzandlarimiz uchun ushbu moslashish davri juda qiyin davr sanaladi. Ota-onalar avvalo bu yosh davrda farzandlarida bo‘ladigan qiyinchiliklar, ularda bo‘ladigan hissiy va jismoniy stress, bolaga juda salbiy ta’sir qila boshlaydi. Ota-onalar buni ijobiy tushunib maktabda o‘qituvchi bilan birgalikda bolaga yordam berishi darkor. Sababi bolani to‘liq maktabga moslashishi uchun vaqt kerak bo‘ladi. Ayrim bolalarning

maktabga moslashishi uchun optimal vaqt bir yarim ikki oyni tashkil qilsa, ba'zi bolalar uchun esa bu uzoqroq uch-to'rt oygacha cho'zilishi mumkin. Haddan tashqari holatlarda butun o'quv yili davomida qiynalishadi".

Nimaga ayrim bolalar maktabga moslashishda ayrim qiyinchiliklarga uchrashadi? Buning asosiy sababi insonlar hayoti davomida bir qancha inqirozlarni boshidan kechirishidir. Inqiroz davrida inson bir davrdan ikkinchi bir davrga o'tish jarayonini boshidan o'tkazadi. Inqiroz tushunchasiga to'xtaladigan bo'lsak,

Inqiroz bu-taraqqiyotda orqaga ketish, tanazzul degan ma'nolarni anglatadi. Har qanday ob'yekt o'zining rivojlanishi mobaynida paydo bo'lish, ulg'ayish, pasayish va halok bo'lish bosqichlaridan o'tadi. Har qanday tizim (ob'yekt)ning nisbatan yuqori darajada shakllangan holatidan quyi darajadagi holatga o'tish jarayoni inqiroz davri deyiladi. Darhaqiqat, yosh davri inqirozi – bu rivojlanish jarayonida nisbatan qisqa davom etadigan davr hisoblanadi va u inson ruhiyatida yuz beradigan psixologik o'zgarishlar hamda insonlarning bir yosh davridan ikkinchi yosh davriga o'tish jarayonida vujudga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy munosabatlarda, faoliyatida, ong sohasidagi sifatiy qayta qurishlar bilan xarakterlanadi.

Insonning umri davomida eng yorqin namoyon bo'ladigan bir necha inqirozlar mavjud. Bular:

1. Chaqaloqlik inqirozi
2. Uch yoshlik inqirozi
3. Yetti yoshlik inqiroz
4. O'smirlik inqirozi
5. O'rta yosh inqirozi

Yosh davrlar taraqqiyotida yetti yoshlik inqiroz boshqa davrlarga qaraganda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bola bog'cha yoshidan maktab ta'limiga qadam qo'yar ekan aynan inqiroz davrida bo'ladi va maktabga moslashishda biroz qiyinchilik tug'diradi. Bunday vaziyatda hamma birdek bolaga yordam berishi kerak bo'ladi chunki bolalarning barchasi ham bir xil emas. Ayrim bolalar ustozning gapiga og'zini ochib beparvo holatda bo'ladi, boshqasi esa ishiga berilib, sinchiklab yozadi, yana kimdir bo'lsa bir daqiqa ham joyida o'tira olmaydi.

Maktabga moslashish deganda biz, yangi vazifa va ma'lumotlarni qabul qilish, tushunishga bolaning qanchalik tayyor bo'lishiga, shuningdek bilimlarni o'rganish va tushunishga bo'lgan xohishiga bog'liq ekanligini aytishimiz mumkin. Psixolog olimlardan M.R.Bityanovning fikriga ko'ra, bolani maktabga moslashtirish uni ishlashga moslashtirishni anglatadi". Darhaqiqat, bolani uyda ota-ona ma'lum bir yoshga yetganda uy yumushlarini bajarishiga o'rgatib moslashtira olsa, bolaning maktabga moslashishi xam osonroq kechadi.

Bolalarni maktabga moslashtirish uchun nimalarga e'tibor berish kerak?

Bu davrga ushbu davrga moslashtirishning bir qancha usullari mavjud. Buning uchun, ota-onalar farzandlarini ko'proq quchoqlab, bag'riga bosib o'pishga xarakat qilib mehr berishi, birinchi sinfga qadam qo'ygan bolani yomon yoki passiv rivojlanishini urushib yoki tanqid qilib emas, balki uning eng kichik muvaffaqiyatini ham maqtab qo'llab-quvvatlanilsa maqsadga muvofiq bo'lardi.

Ota-onalar farzandini maktabga moslashishdagi yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengishiga yordam beradigan yagona inson deb aytsak mubolag'a

bo'lmaydi. Sababi uyda ota-ona bola bilan ko'proq muloqotda bo'ladi. Ayrim otalarning farzandlarini boshqa bolalar bilan taqqoslab solishtirib bolaning kamchiliklarini ko'rsatib bolani o'qishga bo'lgan qiziqishini so'ndirib qo'yadi. Bunday qilish umuman mumkin emas! Bunday yo'l tutish farzandda o'z-o'zini xurmat qilishni kamaytiradi va o'qish va o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini yo'qolishiga sabab bo'ladi. Birinchi sinf o'quvchisi uchun rag'batlantirishni ham unutmash kerak. Ular uchun eng yaxshi sovg'a va rag'bat bu o'yinchoq, shokolad, moshina, qo'g'irchoq yoki turli xil shirinliklar emas, balki ochiq muloqot va doimiy ravishda bolani maqtashdir.

Avvalo biz bolani maktabga to'liq moslashganligini qanday bilib olishimiz mumkin? Moslashganligini bilishni bir qancha belgilari mavjud. Bularga shularni aytish mumkin.

- Bola maktabga har kuni maktabini, ustozini yaxshi ko'rib o'z xohishi bilan boradi.

- Maktabdan uyga qaytgach, oila a'zolariga, do'stlariga va atrofdagilariga maktab haqidagi taassurotlarini katta zavq va xursandchilik bilan gapirib beradi.

- Quvnoq, faol va qiziquvchanligi kun sayin oshib boraveradi.

- Bola maktabga tayyorlanishda mustaqil kiyinib tayyorlanadi va maktab binosida o'zini erkin tuta boshlaydi.

- Bolaning maktabdagi do'stlari brogan sayin ko'payib boradi.

- Agar bolaga maktabgacha ta'lim muassasasiga qaytish taklifi berilganda bola buni rad etadi hamda o'qituvchi va o'quvchilarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'la boshlaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bolani maktabga moslashishida oilaning, otalarning o'rnini judayam katta. Ota-onalar bolalariga maktabga moslashishiga yordam berishi, agar bola qiynalayotgan bo'lsa unga to'g'ri yo'lni ko'rsatib unga tushuntirish uchun vaqt vaqt ajratishga xarakter qilishi kerak. Bolaning o'rniga ota-onalar yoki uyda aka-uka yoki opa-singlisi bo'lsa uning o'rniga vazifalarini bajarishga xarakter qilishi kerak. Bolani o'z-o'ziga ishonchi o'rnatish uchun qilgan ishini doim maqtashga odatlanish lozim, bu unga motivatsiya beradi. Bolani ko'p xafa qilish va yolg'iz qoldirish mumkin emas balki bola bilan maktabdan tashqarida ham ko'proq muloqot qilish darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://azkurs.org/gumanitar-fanlar-v2.html?page=76>
2. <https://hiddenshell.ru/uz/psihologicheskie-osobennosti-adaptatsii-rebenka-k-shkole-vidy-i-urovni/>
3. G'.B.Shoumarov.Oila psixologiyasi- Sharq nashriyoti T: – 2010
4. Z.T.Nishanova va boshq. rivojlanish psixologiyasi T:O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018.
5. Ibaydullayeva,U.,&Qodirova,M.(2022). ОИЛАДА ФАРЗАНДЛАРДАГИ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ДЕЗАДАПТАЦИЯ ҲОЛАТЛАРИ. Журнал Педагогика и психологии в современном образовании, 2(6).
6. Ibaydullayeva,U.,&Mamatqulova,Y.(2022). ЎСМИРЛАР ЎРТАСИДАГИ ЗИДДИЯТЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА ОИЛАНИНГ ЎРНИ. Журнал Педагогика и психологии в современном образовании, 2(6).

7. Ibaydullaev, T. (2022). A study of national clothes and games as an individual part of cultural heritage. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(6), 13-15.

8. Ibaydullaev, T. NATIONAL CLOTHES AND GAMES AS AN INDIVIDUAL PART OF CULTURAL HERITAGE. *DIGITAL ACCESS AND SERVICES FOR LIBRARY MANAGEMENT*.

9. Yuldashev, S. (2021). THE PEDAGOGICAL ESSENCE OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A TEACHER IN MILITARY EDUCATION. *International Journal of World Languages*, 1(2).

10. Sunatullaevna, K. A., & Axmedovich, R. O. (2022). Internet is a depression. The benefits and harms of cyberspace on the human psyche. *Eurasian Scientific Herald*, 5, 69-73.

11. Salim o'g'li, Y. U. (2022). PSIXOLOGIK AXBOROT XAVFSIZLIGI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 66-72.

12. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2)*.

13. УХ Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // *Молодой ученый*, 1249-1252.

14. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // *International Journal on Integrated Education* 3 (12), 345-347.

15. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 394-397.

O'SMIRLARDA XAVOTIRLANISH NAMOYON BO'LISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Sharafitdinov Abdulla XXX,

O'rozboyev Sherzod Abduxakim o'g'li

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

sharafitdinovabdulla@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlarda xavotirlanganlik darajasi namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari va o'smirlarda olingan tadqiqot natijalari bo'yicha xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: xavotirlik, shaxs bilan xavotirlik, vaziyat bilan xavotirlanganlik, qo'rquv, tashvish, hissiyot, emotsiya, salbiy emotsiya.

Xavotirlik insoniyat mavjudligining bir qismidir. Garchi bu moslashuvchan reaksiya bo'lsa-da, uning ortiqqligi psixopatologiyani anglatishi mumkin. Barchamiz qachondir xavotirni his qilamiz: imtihon oldidan, ish bilan suhbat, ommaviy ko'rgazma; ammo u hayotimizga o'rnatilgandan keyin kunni cheklab qo'yishni boshlaydi. Aytish kerakki, kundalik tilda tashvishlanish va xavotirga tushadigan odam o'rtasida ozmi-ko'pmi aniq farq bor. Birinchi holda, hissiyot, vaqtincha, xavotirga ishora qilingan bo'lsa, ikkinchisida bu odamga xos xususiyatdir.[1-2]

Xavotir nima? Xavotir - bu haqiqiy yoki sezilgan xavfni sezganda paydo bo'ladigan va buni amalga oshirish zarurligining eng kichik belgisiga tezkorlik bilan munosabatda bo'lishga moyil bo'lgan psixologik va fiziologik jarayonlar majmuidir. Bu asab tizimining yuqori faollashuv holatida bo'lishiga olib keladi, shunda u kutilmagan stimullarga nisbatan sezgir bo'ladi. Bizning fikrimizcha, xavotirlanish so'zi ko'proq darajada yaqinlashayotgan tashqi xatar bilan asoslanadi.[3]

Xavotirlanishning yana bir ijobiy tomoni uning ishlash bilan bog'liqligidir, 1908 yilda Yertes-Dobson qonunida tasvirlangan. Ushbu qonunda ta'kidlanishicha, stressli vaziyatga duch kelganda, masalan imtihon topshirishda xavotir kuchayadi, lekin cheklovlar oshib ketmasa, javob samaradorligi, e'tibor va ish samaradorligi ortadi. Agar biz ushbu qatordan oshib ketsak, unda ishlash pasayadi va ma'lumot olish jarayonlari bloklanadi.

Xavotirlik qandaydir muayyan vaziyat bilan bog'liq bo'lmaydi va deyarli doim namoyon bo'ladi. Bu holat odamga faoliyatning har qanday ko'rinishida hamroh bo'ladi.

Shuningdek, "xavotirlanish" atamasi insonning bu holatini boshdan o'tkazish moyilligi kabi, nisbatan barqaror individual farqni ifoda etishi uchun ham ishlatiladi. Bunda xavotirlanish shaxs hislati ya'ni shaxs xavotirlanishi ko'rinishida bo'lib, u bevosita xulq-atvorida namoyon bo'lmaydi. Shaxs xislati sifatidagi shaxsiy xavotirlanish holati qanchalik tez-tez va intensiv ravishda yuzaga kelishiga qarab aniqlash mumkin. Xavotirlanish holati yorqin ifodalangan shaxs atrofimizni o'rab turgan dunyoni xavf-xatar, qo'rqinch, tahlika idrok qilishiga moyillik bo'ladi. Ko'pincha chet ellik psixolog olimlar xavotirlanishni shaxs holati sifatida qaraydilar va shu mazmunda bir qator nazariyalarni yaratganlar.[4-5]

Hozirgi vaqtgacha xavotirlikning paydo bo'lish sabablari yuzasidan muayyan nuqtayi nazar ishlab chiqilmagan. Ammo ko'pchilik olimlar maktabgacha tarbiya va kichik maktab yoshidagi bolalarda xavotirlikning asosiy sabablaridan biri bola va otasiga o'rtasidagi munosabatlarning buzilishi deb hisoblaydilar.

Tashvish - bu qo'rquv, asabiylashish va bezovtalik hissiyotlari va unga bog'liq fiziologik javob, avtonom asab tizimining faollashishi shaklida, potentsial xavfli deb qabul qilingan stimul yoki vaziyat oldida yuzaga kelgan holat. Ya'ni, odam o'zini shunday his qilishga moyilligi borligi uchun emas, balki atrof-muhit xususiyatlari ularning shu tarzda javob berishiga hissa qo'shganligi sababli tashvishlantiradi. [6]

K. Izard "qo'rquv" va "xavotir" atamalarining farqini shu tarzda tushuntiradi: xavotir – bu ba'zi hislarning uyg'unlashuvi, qo'rquv esa faqat shu hislardan biridir. Qo'rquv odamda istalgan yoshda rivojlanishi mumkin.

A.I.Zaxarov fikriga ko'ra, bir yoshdan uch yoshgacha bo'lgan bolalarda tungi qo'rquvlar, hayotining ikkinchi yilida – birmuncha ko'proq kutilmagan tovushlar,

yolg'izlik, og'riq, shuningdek, tibbiy xodimlardan qo'rquv namoyon bo'ladi.

Har qanday tadqiqotni boshlang'ich nuqtasi tushunchalarni ma'nosini aniqlashdir ammo "xavotirlanish" atamasini aniqlashda fikrlar tarqoqdir.

Ch.Spilberger har qanday psixologik holat singari xavotirlanishni his qilish va faqat shartli tarzda undagi tarkibiy qismlarni evaziga emotsional holat sifatida xarakterlanishi mumkin. Aslida esa xavotirlanish murakkab tuzilma sifatida tavsiflanadi, u o'zida kognitiv, emotsional va operatsional aspektlarni emotsionallik dominantalik qilgan holda mujassamlashtiradi. Shunday qilib Ch.Spelberger xavotirlanish holatini avtonom nerv tizimidagi faollikni oshishi bilan kuzatuvchi emotsional reaksiya sifatida aniqlaydi. [8]

Shaxsiy xavotirlanish hajmi individning avvalgi malakasini xarakterlaydi, yani u qancha ko'p vaziyatli xavotirlanishni boshdan kechirganini ifodalab keladi.

Xavotirlanishni 2 ko'rinishi mavjud:

- "xarakter xavotirlanishi"
- "vaziyatli xavotirlanish"

Xavotirlanish shaxs xususiyati sifatida uni xarakterida namoyon bo'lmaydi, ammo uning darajasini individda xavotirlanish holati qancha tez takrorlanib turishi orqali bilib olish mumkin. Xavotirlanish tushunchasini chet el psixologlari singari rus psixologlari ham xuddi shunday ta'riflaydilar. Xususan, R.S.Nemov xavotirlanishni doimiy yoki situativ yuzaga keluvchi insonni yuqori xavotirda spetsifik vaziyatlarda qo'rquv va hayajonni his qilishi sifatida ko'radi.

O.M.Radyuk ham xavotirlanishni insonni xavotirni his qilishga ishtiyoqi sifatida o'rganadi. E.P.Ilin Spelbergerga yuqori xavotirlanish-shaxs emotsional xususiyatini namoyon bo'lishi turli hayotiy vaziyatlarda xavotirlanish holatini tez-tez namoyon bo'lishini ta'kidlab o'tadi. Shu tariqa xavotirlanish tushunchasi psixologiyada ikkita o'zaro bog'liq ma'noda qo'llaniladi.

1) aniq vaziyatli stressorga nisbatan reaktiv holat javobi sifatida;

2) turli vaziyatlarda insonni bu holatni his qilishga bo'lgan ishtiyoqi.

Ch.Spelberger xavotirni jarayon sifatida ko'rib chiqar ekan uni kognitiv, affektiv va harakat reaksiyalarini bosilishi sifatida tasavvur qiladi. Stress xatarni qabul qilish-kognitiv qayta baholash-psixologik himoya yoki chetlashni berkitish mexanizmidir. Ko'rinib turibdiki, bu yerda stress taranglik sifatida emas faktor (stressor) sifatida namoyon bo'ladi.[9]

Olingan malumotlarning xilma-xiligi va xavotirlilik darajasining turli-tumanligi Ch.D.Spilbilger tomonidan yaratilgan vaziyat bilan bog'liq xavotirlanganlik (VX) hamda shaxs bilan bog'liq xavotirlanuvchanlik ShX darajasini o'lchash metodikasi o'smirlarda o'tkazildi. Bunga ko'ra 63 nafar sinaluvchi ishtirok etgan. Sinaluvchilarimizdan o'tkazilgan vaziyat bilan bog'liq xavotirlanganlik (VX) shkalasiga ko'ra minimal ball 31, maksimal ball 52, o'rtacha bal esa 42 standart og'ish $5,41$ ni tashkil etadi. $42 \pm 5,41$. Vaziyat bilan bog'liq xavotirlanganlik (VX) shkalasi bo'yicha sinaluvchilarimizni aksariyatida o'rta darajada ekanligini aniqladik. $A=,302$ Ushbu shkalamizda assimetriya kabi yuqori va quyi ballarimiz kam uchraganligini aniqlashimiz mumkin. Ekstsess=-,193teng unga ko'ra sinaluvchilarimizning ko'rsatkichlarida bir xil ballar meyorda. Vaziyat bilan bog'liq xavotirlanganlik (VX) sinaluvchilarda o'rta darajada ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Tavsiflovchi statistika

	N	Minimum	Maximum	Mean	Standart og'ish	Assimetriya	Ekstsess
Raqobatliklik	30	1,00	11,00	5,3667	2,65854	,248	,778
Xamkorlik	30	4,00	10,00	6,6333	1,71169	,397	,772
Murosaliilik kelishuvchanlik	30	4,00	10,00	7,3333	1,39786	,159	,013
Tortushuvdan qochish	30	2,00	11,00	5,5667	2,44503	,376	,360
Moslashuvchanlik	30	1,00	9,00	4,2000	2,61824	,458	,956

Sinaluvchilarimizdan o'tkazilgan shaxs bilan bog'liq xavotirlanganlik (ShX) shkalasiga ko'ra minimal ball 33, maksimal ball 68, o'rtacha bal esa 42,36 standart og'ish 7,30 ni tashkil etadi. $42,36 \pm 7,30$ o'tkazilgan shaxs bilan bog'liq xavotirlanganlik (ShX) shkalasi bo'yicha sinaluvchilarimizni aksariyatida o'rta darajada ekanligini aniqladik. $A=,302$ ushbu shkalamizda assimetriya yabi yuqori va quyi ballarimiz kam uchraganligini aniqlashimiz mumkin. Ekstsess= ,246 teng. Unga ko'ra sinaluvchilarimizning ko'rsatkichlarida bir xil ballar meyorda. o'tkazilgan shaxs bilan bog'liq xavotirlanganlik (ShX) sinaluvchilarda o'rta darajada ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Kolmogorov-Smirnov

Ko'rstakichlar	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	Kolmogorov S	Ishonchli darajasi
Raqobatlik	5,3667	2,65854	,762	,608
Xamkorlik	6,6333	1,71169	,895	,400
Murosaliilik	7,3333	1,39786	1,004	,266
Tortushuvdan qochish	5,5667	2,44503	,685	,737
Moslashuvchanlik	4,2000	2,61824	,967	,306

Demak, ta'lim muassasalarining rahbarlari litsey o'qituvchilari, psixologlari, sinf rahbarlari va ota-onalari bu holatni inobatga olgan holatda ta'lim tarbiyani to'g'ri yo'lgan qo'yganligini ko'rishimiz mumkin. Biz keyingi ishlarimizni noparametrik mezonlarda olib borishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.
2. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67
3. Маджидов Дж Б, Маджидова В, Шарофиддинов А .Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017
4. Abdulla, S. (2022, March). THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION FOR ADOLESCENTS. In *Conference Zone* (pp. 286-288).

5. Sharafitdinov Abdulla XXX, Soyimnazarov Navro'zbek Baxtiyor ugli, Nishonov Muhammadali Narimon ugli. Characteristics of Emotional Intelligence in Managers Volume: 01 Issue: 10 | Oct–2022
6. XXX S. A. et al. PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE // Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 7. – C. 71-75.
7. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS." *European Journal of Interdisciplinary Research and Development* 8 (2022): 22-25.
8. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "Scientific-Theoretical Psychological Analysis of Personal Activity Motivation." *Zien Journal of Social Sciences and Humanities* 14 (2022): 72-75.
9. Ustin Pavel Nikolaevich, Sharafitdinov Abdulla XXX, & Yusupov Umidjon Salim Salim ugli. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139–145.
10. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7 (2).
11. UX Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // *Молодой ученый*, 1249-1252.
12. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // *International Journal on Integrated Education* 3 (12), 345-347.

YUQORI TARTIBLI DIFFERENSIAL TENGLAMALAR. KOSHI TEOREMASI

Majidov Shodi Saloxiddin o'g'li
Jizzax davlat pedagogika universiteti
shodimajidov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yuqori tartibli differensial tenglamalar yechimining mavjudligi va yagonaligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Differensial tenglama, yuqori tartibli differensial tenglamalar, Koshi teoremasi, bir jinsli, chiziqli, umumiy yechim.

Biz differensial tenglamalar nazariyasini boshlaganimizda yuqori tartibli differensial tenglamalarni, jumladan

$$y^n = f(x, y, y', y'', \dots, y^{(n-1)}) \quad (1)$$

ko'rinishdagi n -tartibli differensial tenglamani ko'rgan edik. Bu yerda ham birinchi tartibli tenglamaning yechimi haqidagi teoreмага o'xshash (1) tenglama

yechimining mavjudligi va yagonaligi haqidagi Koshi teoremasini isbotsiz keltirib o'taylik.

Teorema. Agar (1) tenglamada $f(x, y, y', y'', \dots, y^{(n-1)})$ funksiya va uning $y, y', y'', \dots, y^{(n-1)}$ argumentlari bo'yicha olingan $\frac{\partial f}{\partial y}, \frac{\partial f}{\partial y'}, \frac{\partial f}{\partial y''}, \dots, \frac{\partial f}{\partial y^{(n-1)}}$ xususiy hosilalari $x = x_0, y = y_0, y' = y_0', \dots, y^{(n-1)} = y_0^{(n-1)}$ qiymatlarni o'z ichiga olgan biror D sohada uzluksiz bo'lsa, bu holda (1) tenglamaning

$$y(x_0) = y_0, y(x_0)' = y_0', \dots, y(x_0)^{(n-1)} = y_0^{(n-1)} \quad (2)$$

shartlarni qanoatlantiruvchi

$$y = \varphi(x) \quad (3)$$

yechimi mavjud va yagona bo'ladi.

Agar $y'' = f(x, y, y')$ ikkinchi tartibli tenglamani olsak boshlang'ich shart $y(x_0) = y_0, y'(x_0) = y_0'$ bo'lib, Koshi masalasining geometrik ma'nosi tekislikning (x_0, y_0) nuqtasidan faqat bitta egri chiziq o'tishini va bu egri chiziqning shu nuqtasiga o'tkazilgan urinmaning burchak koeffitsienti y_0' bo'lishini ifodalaydi.

(1) tenglamaning umumiy yechimi

$$y = \varphi(x, C_1, C_2, \dots, C_n) \quad (4)$$

ko'rinishda bo'lib bu yerdagi $C_1, C_2, \dots, C_n$ lar ixtiyoriy o'zgarmaslar edi.

Agar ixtiyoriy o'zgarmas $C_1, C_2, \dots, C_n$ larning (2) boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi aniq konkret $C_1 = C_1^0, C_2 = C_2^0, \dots, C_n = C_n^0$ son qiymatlarini topsak va (4) ga qo'ysak, u holda

$$y = \varphi(x, C_1^0, C_2^0, \dots, C_n^0) \quad (5)$$

ga (1) ning xususiy yechimi deyiladi.

Umumiy va xususiy yechimlarga mos ravishda umumiy va xususiy integral chiziqlari ham deyiladi.

Endi eng sodda ko'rinishdagi ba'zi bir tartibini pasaytirish mumkin bo'lgan ikkinchi tartibli tenglamalarni ko'rib o'taylik.

I. $y'' = f(x)$ ko'rinishdagi tenglamani ko'raylik, bu yerda y, y' lar bevosita qatnashmagan:

$$\begin{aligned} \frac{d^2 y}{dx^2} = f(x) \quad \text{yoki} \quad \frac{d}{dx} \left(\frac{dy}{dx} \right) = f(x) &\Rightarrow d \left(\frac{dy}{dx} \right) = f(x) dx \quad \text{integrallasak} \\ \frac{dy}{dx} = \int f(x) dx + C_1 &\Rightarrow \frac{dy}{dx} = \varphi_1(x) + C_1 \Rightarrow dy = (\int f(x) dx + C_1) dx \quad \text{integrallasak} \\ y = \int (\varphi_1(x) + C_1) dx + C_2 &= \varphi_2(x) + C_1 x + C_2 \end{aligned}$$

Endi eng sodda ko'rinishdagi $y^{(n)} = f(x)$ n -tartibli differensial tenglamani ko'raylik. $y^{(n)} = f(x)$ ning har ikkala tomonini x bo'yicha integrallasak

$$\begin{aligned} \frac{d}{dx} \left(\frac{d^{(n-1)} y}{dx^{(n-1)}} \right) = f(x) &\Rightarrow d \left(\frac{d^{(n-1)} y}{dx^{(n-1)}} \right) = f(x) dx \Rightarrow \text{integrallasak} \\ \frac{d^{n-1} y}{dx^{n-1}} = y^{(n-1)} &= \int_{x_0}^x f(x) dx + C_1 \quad - \text{ yana integrallasak} \end{aligned}$$

$$y^{(n-2)} = \int_{x_0}^x \int_{x_0}^x f(x) dx + \int_{x_0}^x C_1 dx + C_2 = \int_{x_0}^x \int_{x_0}^x f(x) dx + C_1(x - x_0) + C_2$$

Shu prosessni n marta davom ettirsa

$$y = \int_{x_0}^x \int_{x_0}^x \dots \int_{x_0}^x f(x) dx dx \dots dx + \frac{C_1(x - x_0)^{n-1}}{(n-1)!} + \frac{C_2(x - x_0)^{n-2}}{(n-2)!} + \dots + C_n$$

II. $y'' = f(x, y')$ ko'rinishdagi tenglamani ko'raylik, ya'ni noma'lum funksiya u

bevosita qatnashmagan. Bunday tenglamalarni yechish uchun $\frac{dy}{dx} = y' = z(x)$ desak ($z(x)$

-noma'lum funksiya) $y'' = z'(x)$ bu holda $z' = f(x, z)$ yoki $\frac{dz}{dx} = f(x, z)$ - bu esa birinchi tartibli tenglama, bo'lishi mumkin o'zgaruvchilari ajraladigan, bir jinsli yoki chiziqli, uni yechsak $z(x) = z(x, C_1)$, $z(x) = y'$ bo'lgani uchun

$$y' = z(x, C_1) \Rightarrow \frac{dy}{dx} = z(x, C_1) \Rightarrow dy = z(x, C_1) dx$$

$$y = \int z(x, C_1) dx + C_2 \text{ - umumiy yechim.}$$

III. $y'' = f(y, y')$ ko'rinishdagi, erkli o'zgaruvchi bevosita qatnashmagan

tenglamani ko'raylik. Bu yerda $\frac{dy}{dx} = y' = z(y)$ ya'ni noma'lum funksiya kiritsak $\frac{dy}{dx} = z(y)$,

$$\frac{d}{dy} \left(\frac{dy}{dx} \right) = \frac{d^2 y}{dx^2} = \frac{dz}{dx} = \frac{dz}{dy} \cdot \frac{dy}{dx} = z \frac{dz}{dy}$$

$$z \frac{dz}{dy} = f(y, z)$$

- bu ham birinchi tartibli differensial tenglama, yechsak $z = z(y, C_1)$

$$\frac{dy}{dx} = z \Rightarrow \frac{dy}{dx} = z(y, C_1) \text{ buni ham yechsak } \int \frac{dy}{z(y, C_1)} = x + C_2. \text{ Demak,}$$

$$\Phi(x, y, C_1, C_2) = 0$$

Misol. 1. $y'' = 1 - x^2$; $y' = z$ desak $y'' = z'$

$$\Rightarrow z' = 1 - x^2 \Rightarrow \frac{dz}{dx} = 1 - x^2 \Rightarrow dz = (1 - x^2) dx$$

$$\text{integrallasak } z = x - \frac{x^3}{3} + C_1 \text{ hosil bo'ladi, } y' = z \text{ ni hisobga olsak } y' = x - \frac{x^3}{3} + C_1$$

$$\text{buni integrallasak } y = \int \left(x - \frac{x^3}{3} + C_1 \right) dx + C_2.$$

$$\text{Demak, } y = \frac{x^2}{2} - \frac{x^4}{12} + C_1 x + C_2 \text{ - umumiy yechim.}$$

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jo'raev T.J., Xudoyberganov R.X., Borisov A.K., Mansurov X. Oliy matematika asoslari. Darslik. T. O'zbekiston, 1999, 290 bet.
2. Soatov E.U. Oliy matematika kursi. I, II qism. «O'qituvchi». 1994.

SHAXSLARNING O'ZIDAGI ENERGETIK QOPLAMNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Yusupov Umidjon Salim o'g'li, G'aniyeva Zilola
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Ushbu tesizda shaxslarda o'zlaridagi energitik qoplarning psixologik jihatlari va bu jarayonlarning inson hayotiga ta'siri haqida fikrlar keltrilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, energiya qoplami, konsentratsiya, nafas olish sikli, qo'rquv, hissiyotlar, seans, hayot, o'z-o'zini nazaroat qilish.

Hozirgi kunda har bir shaxsning o'zidagi turli xil psixologik o'zgarishlar insonlardagi tana qismida turli xil o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Shaxsdagi xohlagan psixologik siqilish, qo'rquv, jahl, g'azab va boshqalar energetik qoplarning biror qismida energiya keskin oshishiga olib keladi. Natijada bu qismdagi energiya odamning umumiy energetik maydoni energiyasidan ortib ketishi mumkin. Uni yo'q qilish uchun umumiy energetikani ushbu soha energetikasi darajasigacha ko'tarish kerak bo'ladi. Tananing energetika siqilish sohasi energetikasi bilan tenglashganda siqilish yo'qoladi. Uning energiyasi tana bo'ylab qayta taqsimlanadi. Bunda tanada qaltirash, qizib ketish, sovib ketish kabi holatlar kuzatiladi.

Bunda ushbu siqilish paydo bo'lgan hissiy holat qaytadan boshdan kechiriladi. Odam xuddi shu siqilish paydo bo'lgan vaqtga qaytganday bo'ladi va uni qaytadan boshdan kechiradi. Bu siqilishdan holos bo'lgan kishi o'zini butunlay boshqacha sezadi, ishchanligi oshadi, harakatlari erkinlashadi va hokazo.

Ozgina vaqt o'tib bu psixologik siqilishga mos keluvchi jismoniy kasalliklar o'z o'zidan o'tib ketadi. Maslan, tomoq va o'pkadagi shishlar yo'talishdagi shilimshiqlar ko'rinishida chiqib ketadi, gemorroy o'z-o'zidan yo'qolib ketadi.

Sirkulyator nafas olish. Bu turdagi nafas olish odam energetik qobig'idagi siqilishlarga kirib borish uchun qo'llaniladi. Bunday nafas olishda quyidagilarga e'tibor berish kerak:

1. Nafas olish va chiqarish o'zaro bog'liq va ular orasida pauza mavjud emas.
2. Nafas chiqarish nafas olishdan keyin tabiiy ravishda va zo'riqlarsiz amalga oshiriladi.

3. Nafas olish va chiqarish albatta burun orqali amalga oshiriladi. Faqat ayrim hollardagina og'iz orqali nafas olishga yo'l qo'yiladi.

Tez-tez sirkulyator nafas olishdan (daqiqaiga 60-80 marta) energiya odam energetik qobig'iga qamalishi va uning sirkulyatsiyasini oshishi kuzatiladi. Bunday nafas olayotgan kishi energiya oqimini va u qayerda blokirovkalanligi his qiladi. Bu joylarda og'riq, zo'riqlash va boshqa simptomlar seziladi. O'pkalarga nafas ozgina o'tadi, chunki u asosan burun va tomoq zonasida harakatlanadi. Bu ushbu nafas olishning o'ziga xos tomonidir. Unda nafas xuddi hidlayotgandek harakatlar bilan keskin olinadi va passiv nafas chiqarish yordamida chiqariladi.

Aktiv nafas olish va passiv chiqarish vegetativ nerv tizimining simpatik bo'limini aktivlashtiradi. U esa organizmdagi almashinish jarayonlarini kuchaytiradi, qondagi qizil qon tanachalari, qand va garmonlarning miqdorini oshiradi, yallig'lanish

jarayonlarining va allergiyalarning kechishini to'xtatadi, arterial bosimni oshiradi va bronxlarni kengaytiradi. O'pkaga nafas kirmaganligi sababli unda uglekislota miqdori oshadi. Buning natijasida terlash boshlanadi va teri teshiklari ochiladi. Bu belgilar (energiya oqimi, siqilishlar sohasidagi og'riqlar va boshqalar) siz to'g'ri nafas olayotganligingizni ko'rsatadi.

Bu nafas olish xuddi yugurayotgan vaqtdagi nafas olishga o'xshaydi. Ya'ni harakatsiz qolgan holda xuddi yugurayotgandek nafas olish kerak. Bunday nafas olish intensivligini iroda kuchi bilan ta'minlash kerakligi tanada tabiiy opiatlar - endorfinlarning ishlab chiqarilishiga sabab bo'ladi. Boshqacha aytganda - bu baxt garmonlaridir. Ular ko'p miqdorda ishlab chiqilishi natijasida ekstaz va eyforiya holati paydo bo'ladi.

Endorfinlar qo'shimcha ravishda vegetativ nerv tizimining simpatik bo'limini aktivlashtiradi, organizmning himoya kuchlarini uyg'otadi va uni energiya bilan ta'minlaydi.

Sirkulyator nafas olishning turli usullari mavjud. Ular energiya oqimining intensivligini va oqim shaklini turlicha o'zgartirishadi. Ular esa u yoki bu siqilishning aktivlashishiga olib kelishadi. Shuning sirkulyator nafas olishning turli usullari turli xil natijalar beradi. Nafasni quyidagicha o'zgartirish mumkin: nafas olish xajmini oshirish yoki kamaytrish, nafas olish tezligini o'zgartirish, nafasni o'pkaning pastki, o'rta yoki yuqori qismiga yo'llash, nafasni og'iz yoki burun bilan olish (og'iz bilan nafas olishda burundagi energiyaning yutilishi xodisasi bo'lmaganligi sababli samarasi juda kam bo'ladi) va boshqalar.

O'pkaning nafas bilan to'lishi o'zgarishi mumkin. Agar siz siqilish boshda yoki tananing yuqori qismida ekanligini sezsangiz, o'pkaning yuqori qismi bilan, agar oyoqda yoki tananing pastki qismida bo'lsa qorin bilan nafas olish jarayonni yengillashtiradi. Shuni aytib qo'yish kerakki to'g'ri sirkulyator nafas olish o'pkaning giperventilyatsiyasiga olib kelmaydi va uglekislotaning organizmdan chiqib ketishiga yo'l qo'ymaydi. U sizning ichingizga energiyani qamaydi. Qo'llaringiz, oyoqlaringiz, butun tanangiz g'uvillay boshlaydi. Bu siz to'g'ri nafas olayotganligingiz belgisidir.

Bo'shashish. Tanani to'liq bo'shatishning asosiy maqsadi bunda organizmda energiya oqimining oshishiga ko'maklashish va bo'shashish orqali unga tanangizni davolashiga ruxsat berishingizdir. Yoki aksincha siqilishingiz va bunda yana qo'shimcha zo'riqlash olishingiz mumkin. Bunday nafas olishda tananing bo'shashishi avtomatik ravishda ro'y beradi. Chunki bunday nafas olish ritmini to'g'ri ushlab turish sizni charchatadi. Miya po'stlog'idagi nafas olish uchun javobgar bo'lgan qismning charchashi natijasida miya po'stlog'ida tormozlanish jarayoni boshlanadi va bo'shashish hamda gipnotik holatning sodir bo'lishiga olib keladi. Lekin aktiv nafas olish vegetativ nerv tizimining simpatik bo'limini aktivlashtirishi natijasida e'tiborning doimo yuqori darajada bo'lishi ta'minlanadi. Bu esa mushaklarni to'liq bo'shashtirish va paydo bo'layotgan hissiyotlar, sezgilarga e'tiborni ko'proq qaratishda juda muhimdir.

Tana bo'shashgan holatda undagi siqilgan sohalar ko'proq seziladigan bo'ladi. Bo'shashni xohlamayotgan qism ortiqcha energiyaga to'yingan bo'ladi. To'liq bo'shashgan holatda energetik qoplam bo'ylab oqayotgan energiya oqimini yaqqolroq

sezish mumkin. Yig'ilib qolgan energiyaning chiqish vaqtida tananing bo'shashganligi uning bemalol chiqib ketishiga sharoit yaratadi.

Yig'ilib qolgan energiyaning organizmdan chiqish vaqtida mushaklarning dirillashi yuz beradi. Energetik tozalash vaqtida bunday dirillash eng ko'p qo'llarda, yuz mushaklarida, og'iz atrofida va energiya siqilishlari bo'lgan boshqa a'zolarida kuzatiladi. Dirillashni kamaytrish uchun unga e'tiboringizni qaratishingiz kerak emas va bo'shashgan holda yoqimsiz hissiyotni xuddi yoqimli hissiyotni boshdan kechirgandek o'tkazish kerak.

Nafasni erkinlashtirish. Normal sirkulyator nafas olish energetik qoplamning pastki qatlamlaridagi energiya siqishlarini yoqimsiz hissiyotlar tarzida yuzaga chiqarib, aktivlashtiradi. Tananing yoqimsiz hissiyotlarga normal reaksiyasi - bu ularni bostirishdir. Lekin bu holatda ushbu reaksiya o'rinli emas. Chunki u energiya siqilishini yuvib chiqaradigan energiya oqimini kamaytiradi va natijada nafasni ushlab turish vujudga keladi. Bunday bostirish burunning tiqilib qolishi, siqilish, zo'riqish, bronxlar spazmi va boshqalarni keltirib chiqaradi. Bu holatni bartaraf etish uchun sirkulyator nafas olishni ongli ravishda davom ettirish va yoqimsiz hissiyotlarni yoqimliga "aylantirish" kerak bo'ladi. Agar buni uddalay olsangiz nafas olishingiz erkinlashadi. Bu esa nafasni erkinlashtirish deb ataladi.

Tana holati. Bu mashqni bajarishda osmonga qarab yotish, oyoqlarni chalkashtirmaslik va qo'llarni osmonga qaratib ochish tavsiya qilinadi. Lekin shuni ham aytish kerakki, energetik qoplam maydon ko'rinishiga ega va undagi energetik disbalanslar shaklning o'zgarishi natijasida energiya oqimining oshishi natijasida yanada kuchliroq yuviladi. Maslan, kuchli qo'rquv va xafagarchilikni chiqarishda yaxshisi kuchala bo'lib yotgan ma'qul.

O'zingizga qulay bo'lgan holatni egallagandan keyin tozalash seansi tugaguncha boshqa harakatlanmaslik va qashinmaslikka harakat qiling. Harakat va qashinish o'rniga buni qilish xohishini his qilish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu bostirilgan energiyani aktivlashtirish va tanadan chiqarishning eng yaxshi yo'llaridan bittasidir.

E'tibor konsentratsiyasi. Seans vaqtida e'tiboringizni tanangiz tomonidan berilayotgan signallarga qaratishingiz kerak. Siqilishlar chiqish vaqtida turli xil hissiyotlarni chaqirishi mumkin. Bu og'riq, qichishish, ko'chadagi biror tovushni eshitish, biror narsani eslash va boshqalar bo'lishi mumkin. Shuning uchun shu paytda paydo bo'ladigan xohlagan bir hislarga e'tiboringizni qaratishingiz kerak.

Birorta his paydo bo'lishi bilan unga e'tiboringizni qaratasiz va his qilayotgan har qanday detalni tekshirasiz. U o'zi yo'qolib ketguncha unga e'tiboringizni qaratib turishingiz kerak. Bu hislardagi yoqimsiz narsalarni xuddi yoqimliday qabul qiling.

Sirkulyator nafas olishning kerakli darajasini ushlab turish markazining charchashi natijasida paydo bo'ladigan gipnotik holat bostrilgan hissiyotlarning aktivlashgan detallarini anglab olishni ta'minlaydi. Bunday nafas olish tufayli vegetativ nerv tizimining simpatik bo'limining doimiy aktivlashtirilishi mushaklarning to'liq bo'shashishi, paydo bo'ladigan hissiyotlarga e'tiborni qaratish va ularni yaxshiroq chiqarib yuborish uchun e'tiborni konsentratsiyalashga imkon beradi.

Bostrilgan hissiyotlar qatlam-qatlam bo'lib joylashadi. Har bitta qatlam hayotingizning ma'lum davrida paydo bo'ladi. Shuning uchun birorta qatlam chiqishi uning ostida joylashgan boshqa qatlamni aktivlashtiradi. Buning natijasida siz bir xil

hislardan boshqalariga o'tishingiz mumkin. Chunki bu siqilishlar turli xil siqilgan hissiyotlar natijasida paydo bo'lgan.

Seans vaqtida biror narsa sizning e'tiboringizni chalg'ita boshlasa, bilingki bostirilgan energiya paydo bo'la boshlagan. U sizning e'tiboringizni torta boshlaydi. Siz unga e'tiborni konsentratsiyalashingiz va uning barcha detallarini his qilishingiz kerak bo'ladi.

Ekstaz. Bu prinsipning ma'nosi shuki har bir odam nima his qilishidan qat'iy nazar doimiy ekstaz holatida bo'ladi. Qadimiy bitiklarda yozilishicha odamni paydo qilgan dastlabki sabab yaxshimi yoki yomon narsani his qilsangiz ham baribir o'z yaratgan narsasidan huzur qilar ekan. Lekin tana va aql hamma hissiyotlarni foydali-zararli, yaxshi-yomonga ajratadi. Yomon, yoqimsiz hissiyotlar tanada siqilishlarni paydo qiladi.

Ijobiy hissiyotlar (ekstaz ular ichida eng kuchlisi) gipotalamusga ta'sir qiladi. Gipotalamus hissiyotlarning shakllanishini boshqaradi. Unda butun vegetativ nerv tizimini boshqaruvchi strukturalar mavjud. Vegetativ nerv tizimi esa o'z navbatida qalqonsimon bez ichki sekresiyasi, oshqozon osti bezi, jinsiy bezlar, buyrak usti bezlari va boshqalarning, ichki organlar: yurak, jigar, buyrak, qon tomirlari, shilliq qavatlar, mushaklar va boshqalarning funksiyalarini boshqarib turadi. Ekstazning jismoniy tanaga ta'siri aynan shunda kuzatiladi.

Endigi sizning vazifangiz sirkulyator nafas olish yordamida quyi ongdan yuvib chiqilgan negativ hissiyotlarni ijobiylariga almashtirishdir. Boshqa so'z bilan aytganda siz yana qo'rquv va g'azabni qo'rqmasdan va g'azablanmasdan, ularning kuchi va yorqinligidan zavqlanib boshdan kechirasiz. Siz ularni ijobiy ravishda xursand bo'lib boshdan kechirishingiz kerak. Buni amalga oshirish uchun bir necha metodikalardan foydalanishingiz mumkin.

Minnatdor bo'lish. Har bir kishida yashayotgani, mavjudligi, his qilayotganligi uchun minnatdorlik tuyg'usi bor. Lekin ko'pchilik minnatdorchilikni his qilishda chegaralangan va ayrim narsalardangina minnatdor bo'la olishadi. Haqiqatda sizning bor boyligingiz - hozirgi oningizdir. Shunday ekan uning har bir mayda-chuydasi uchun ham minnatdor bo'ling!

Hamma narsadan zavqlanish va muhabbat. Hamma mavjud narsalardan zavqlana olsangiz sizning energetik qobig'ingiz top-toza bo'ladi. Har bitta mayda-chuydadan ham zavq oling. Shunda tezroq tozalanasiz. Biror narsani o'zingizdan quva boshlasangiz, tozalanish jarayoni to'xtaydi va yangi psixologik siqilishga ega bo'lasiz.

Ekstaz prinsipini qo'llash natijasida tezda psixik siqilishlardan qutulasiz. Hayotni faqat mavjudligi uchungina yaxshi ko'rish va undan zavqlanish esa tananing jismoniy tonusini oshiradi, xoxolab kulish esa muvaffaqiyatli tozаланganlik belgisidir.

Ishonch. Tozalash seansini o'tkazayotib bu jarayonga to'liq ishonib. Tanangizdan qo'rquvlar, xafagarchiliklar va boshqalarning chiqishi sizga juda kuchli ta'sir qilishi hammasini to'xtatishni xohlab qolishingizga olib kelishi va buning natijasida yuqoridagilarning barchasi tanangizda qolib ketishi mumkin. Bunga esa yo'l qo'yish mumkin emas. Sizning yashashingizga xalaqit beradigan barcha axlatni, marazliklarni chiqarib tashlash kerak. Ularning chiqishi ikkita jarayon tarzida ro'y beradi.

Birinchisida qaltirash, titrash, yo‘talish, nafas siqilishi, qayt qiligingiz kelishi, qichqirish, barcha mushaklarning tortishishi, tanangiz kattalashib ketganday tuyulishi va boshqalar kuzatiladi va bu vegetativ nerv tizimining simpatik bo‘limining faoliyati kuchayganligini bildiradi. Ikkinchisida chuqur zo‘riqishlar uzoq qisqarishlar va spazmlarning uzoq davom etishi bilan kechadi. Mushaklarning bunday zo‘riqishiga organizm juda ko‘p kuch sarflaydi va ulardan xolos bo‘lish natijasida yengilroq harakatlana boshlaydi va o‘z funksiyalarini osonroq bajaradi.

Sizda bu jarayonda ikkilanishlar paydo bo‘lishi mumkin. Ikkilanish bu psixologik siqilishning bir turidir. Agar siz bunday tozalash metodikasiga ishonmasangiz, hech qanday natija ola olmaysiz. Bundan oldin o‘qiganlaringiz nazariy qism sizning ikkilanishlaringizni yo‘qotish va muvaffaqiyatga ishonishingizga yo‘naltirilgan edi. Muvaffaqiyatga to‘liq ishonch bilan, ushbu jarayonda siz o‘z-o‘zingizni to‘la davolay olishingizga ishonib harakat qiling va siz albatta muvaffaqiyatga erishasiz. Bu usul faqat unga to‘liq ishonib, dadil harakatlansangizgina ishlaydi.

Tozalashning bir seansi 15 daqiqadan to 2-3 soatgacha davom etishi mumkin. Odatda 15-45 daqiqalar orasida siqilishlarning chiqishi kuzatiladi. Eski va o‘ta kuchli siqilishlar 2-3 soat ishlashni talab qiladi. Chunki ularning aktivlashishi uchun juda ko‘p energiya kerak bo‘ladi.

Energetik qobiqni tozalash metodikasi quyidagicha o‘tkaziladi:

1. O‘zingizni hamma his qilgan va sezgan narsalaringizdan zavqlanishga sozlaysiz.

2. Hamma hislarni juda ajoyib deb qabul qilasiz.

3. Musiqani qo‘shasiz va bo‘shashgan, o‘zingizga qulay holatni egallaysiz.

4. Sirkulyator nafas olishni boshlaysiz. Bu jarayon yengil va oddiy bo‘lishi kerak. O‘pkaga ortiqcha havo qamamaslikka harakat qiling. Nafas chiqarish hech qanday zo‘riqishsiz va o‘z holicha. Uni qisqa va tez nafas olgandan keyin amalga oshiriladi.

5. Sizning ongingizga suzib chiqqan har qanday hislar (qo‘rquvlar, kuyinishlar, siqilishlar va boshqalar), tanangizda his qiladigan sezgilar (qoziq qoqilgan kabi kuchli og‘riq, tortishishlar) siz uchun xuzur manbaidir. Siz turli xil xuzurlar okeanida, ularning har birini mayda detallarigacha boshdan kechirib, suzib yurasiz.

6. Sizning qiladigan har bitta harakatingiz (ixtiyorsiz harakatlar, qichqirishlar va boshqalar) tanangizning iflosliklardan tozalanishiga olib keladi.

7. Tozalash seansi yetarlicha darajadagi psixik siqilishlar aktivlashtirilgan va tanadan chiqarilgandan keyingina tugatiladi. Natijada siz o‘zingizni yaxshi his etasiz, erkinroq va yengilroq bo‘lasiz.

Amaliy maslahatlar. Bu usulda tozalanish metodini ortiqcha ovoragarchiilklarsiz o‘rganish uchun uni dastlab 5 daqiqadan boshlang va asta-sekin 30 daqiqaga yetkazing. O‘zingiz bu mashqni yaxshi bajara boshladim deb hisoblay boshlasangiz va sezsangiz, 7-punkt shartlarini bajarish bilan vaqtingizni o‘tkazganingiz ma’qul.

Har bitta odamda bunday energetik va psixik siqilishlar juda ko‘p bo‘lganligi sababli energetik qobiqni tozalash bir necha yillarga cho‘zilishi mumkin. Har ikki kunda bir marta 1-2 soat davomida shug‘ullanish 1 yil yoki undan ham kam vaqtda tozalanishga olib keladi. Lekin tozalashning samarasi tanada juda tez namoyon bo‘la

boshlaydi. Har bitta to'g'ri o'tkazilgan tozalash seansi sizni yanada sog'lomroq qilishini amalda ko'rasiz. Birinchi seanslardan keyin tanangizning qanchalik yengillashgani, harakatlaringiz ravonlashgani, o'zingizning qanchalik ko'p energiyaga ega ekanligingizni his qilasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Юсупов, У., & Ермаматова, Г. (2022). Deviant xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy psixologik omillari. *Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы*, 1(1), 448-450.
2. Umidjon, Y., & Muhlisa, G. A. (2023). O'ZBEK XALQINING ETNOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Conferencea*, 53-59.
3. Umidjon, Y., & Dilyora, A. (2023). FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENCE. *Conferencea*, 89-93.
4. Umidjon, Y., & Ibrohim, O. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLA SHAXSI PSIXIK RIVOJLANISHIDA O'ZINI-O'ZI ANGLASHNING AHAMIYATI. *Conferencea*, 83-88.
5. Umdjon, Y., & Ozoda, T. (2023, April). YOSHLARDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHDA MAHALLANING O'RNI. In *E Conference Zone* (pp. 48-52).
6. Umidjon, Y., & Nodira, N. (2023, April). ISH JOYIDAGI SHAXSLARARO NIZOLAR VA MUNOSABATLAR. In *E Conference Zone* (pp. 9-13).
7. Umdjon, Y., & Madina, A. (2023, April). PROFESSIONAL MOTIVATION AND ITS STRUCTURE IN THE MANAGEMENT PROCESS. In *E Conference Zone* (pp. 11-16).
8. Umdjon, Y., & Madina, A. (2023, April). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLADA O'ZINI-O'ZI ANGLASHDA OILANING ROLI. In *E Conference Zone* (pp. 11-16).
9. Gulrux, F., & Umdjon, Y. (2023, April). SHAXSLARARO MULOQOT JARAYONIDA GENDERNING YUZAGA CHIQISHI. In *E Conference Zone* (pp. 24-28).
10. Nikolaevich, U. P., & XXX, S. A. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139-145.
11. Norbekova, B. (2022). O'roqboyeva M. Maktabgacha ta'limda psixologik xizmatni tashkil etishning o'ziga xos jihatlari. Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar, 1(1), 481-483.
12. Shavkatovna, N. B. (2022). AXBOROT TEXNOLOGIYALARI BILAN ISHLOVCHI SHAXSLARNING PSIXOLOGIK XOLATINING PATOLOGIYASI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 658-662.

13. Yo‘ldoshyev, S., & Bosimova, M. (2023). ZAMONAVIY PSIXOLOGIYANING PEDAGOGIKA BILAN UZVIY BOG ‘LIQLIGI. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(2).
14. Yo‘ldoshyev, S., & Sultonaliyeva, G. (2023). SUITSIDAL HOLAT VA UNING KELIB CHIQISH SABABLARI. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(1).
15. Umidjon, Y., & Muhlisa, G. A. (2023). BOSHLANG‘ICH MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. Conferencea, 29-34.
16. Yusupov, U., & Baxtiyorova, M. (2022). Ijtimoiy gender stereotiplar. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 452-455.
17. MU Xujayevich. DIDAKTIK O‘YINLAR ORQALI O‘QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 394-397.

O‘SMIRLIK DAVRIDAGI TAJOVUZKORLIK SABABLARI

**s.f.n., dots. Hakimov Orziqul Meliyevich,
Jaloliddinova Sevinch**

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Hozirgi davr emas balki har bir insonning o‘smirlik davrida yuzaga keladigan muammoli holatlar va bu muammoli holatlarga o‘smir insonning reaksiyasi haqida so‘z boradi. Har bir o‘smirlik davrida muammoli vaziyatlarni mulohaza bilan emas aksincha kuch bilan, tajovuzkorlik bilan, namoyishkorona hal qilishga urinish kuzatiladi. Bunda o‘smir ma‘lum ma‘noda “o‘zini ko‘rsatib qo‘ygisi” yoki haqiqatda tajovuz bilan o‘zini nazorat qila olmay qolish holatlariga duch kelamiz. Bu maqola shu haqida.

Kalit so‘zlar: “O‘tish davri”, antisotsial, difunksional, egosentrizm, agressiya, tajovuzkorlik, o‘smirlik, bolalik, fiziologik o‘zgarish.

Inson voyaga yetar ekan ,atrof muhiti va undagi odamlar muloqotidan andoza olib ulg‘ayadi. Bunda inson ko‘z oldida ro‘y bergan jamiyki voqea hodisani ko‘radi va uni tahlil qilib voyaga yetadi. Ba‘zi insonlar voyaga yetgach mehrsiz, odamlar ko‘nglini bir og‘iz gap bilan ham ilita olmaydigan bo‘ladi. Bunga sabab balki u qanday qilib mehr berishni bilmasligi yoxud mehrni qay tarzda ifoda etishni bilmasligi ham mumkin. Bolalikda yaqinlari u insonga yaxshi gaplar bilan muomila qilmasligi, yokida o‘zaro iliq muhitni yaratib bera olmaganligi bo‘lishi mumkin.

O‘smirdagi tajovuzkorlik – bu avvalambor o‘smir atrofida yaratilgan salbiy muhitga bo‘lgan javob reaksiyasidir. Ota-onaning bolaga mehr bermasligi, ko‘p tergashi, asossiz tanqid qilaverish, bolaga bosim o‘tkazish, uning xatti-harakatini ko‘r-ko‘rona qattiq nazorat qilverish, umi tinglamaslik va fikrini e‘tiborga olmaslik, oz bo‘lsada rag‘batlantirmaslik, uyda va o‘rtoqlari oldida uni kamsitish tajovuzkorlikning

asosiy sabablaridir. Ba'zida bolada bo'layotgan fiziologik o'zgarishlarni (bo'yi o'sib ketganligi yoki aksincha, yuzidagi dog'lar, mo'ylovlar haqida) aytib ustidan hazilomuz gaplarni aytish ham o'smir insonga qattiq ta'sir qiladi. Buning oqibatida o'smirlar uni o'rab turgan dunyo beshavqatdek va atrofdagi odamlar yovuzdek tuyuladi. Bunga javoban uning o'zi ham yovuz va beshavqat insonga aylanadi.

O'smirdagi tajovuzkorlik – bu uning xarakterida aks etgan himoya reaksiyasi. Tajovuzkor o'smirning har bir xatti-harakati anglanmagan harakatdir. Masalan, u birovni o'la o'lguncha kaltaklayveradi. Uni kimdir to'xtatmasa, o'zi to'xtamasligi mumkin. Bu bilan u ichiga yig'ilib qolgan salbiy quvvatdan qutuladi. Oqibatda og'ir jinoyat sodir qilib qo'yadi. Mehirsiz voyaga yetgan bola hech kimga mehr bermaydi. Shuning uchun bolaga qo'ldan kelgancha yaxshi munosabatda bo'lish, bag'riga bosib, unga iliqlik tuyg'usini his ettirish zarur. O'smirlik davrida bola o'zini tushundigan, bemalol borib sirini bo'lisha oladigan, tuyg'ulari ustidan kulmaydigan insonga muhtoj bo'lib qoladi. Lekin ko'pchilik ota-onalar bolasining tushunishga harakat qilmasligi, unga sirdosh do'st bo'la olmaganligi sababli bola bu narsani ko'chadan do'stlaridan qidira boshlaydi. Oqibatda o'smir yaqinlaridan sir yashiradigan, vaqtining ko'p qismini o'zini tushuna oladigan - tengdoshlari bilan vaqt o'tkaza boshlaydi.

O'smirlik davrida fiziologik-gormonal o'zgarishlar o'smirlarni injiq, jahldor va tez hafa bo'ladigan qilishi mumkin, biroq tajovuzkor qila olmaydi. Tajovuzkorlik tagida yuqorida ko'rsatib o'tilgan noto'g'ri psixologik muhit yotadi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, homilador ayolga azob beraverish ham keyinchalik "psixopat" bolaning dunyoga kelishiga turtki bo'ladi.

Bolaning rivojlanishidagi o'smirlikning alohida pozitsiyasi uning nomlarida aks etadi: "o'tish davri", "tanqidiy", "qiyin". Ular hayotning bir davridan ikkinchisiga o'tish bilan bog'liq bo'lgan bu yoshda yuzaga keladigan rivojlanish jarayonlarining murakkabligi va ahamiyatini qayd etdilar. Bolalikdan kattalikka o'tish bu davrda rivojlanishning barcha tomonlari - jismoniy, aqliy, axloqiy, ijtimoiy sohalarining asosiy mazmuni va o'ziga xos farqidir. Barcha yo'nalishlarda sifat jihatidan yangi shakllanishlar paydo bo'ladi, balog'atning elementlari tanani qayta qurish, o'z-o'zini anglash, kattalar va o'rtoqlar bilan munosabatlar, ular bilan ijtimoiy o'zaro munosabatlar usullari, qiziqishlar, kognitiv va ta'lim faoliyati, mazmuni natijasida paydo bo'ladi. xulq-atvor, faoliyat va munosabatlarda vositachilik qiluvchi axloqiy va axloqiy standartlar. Kundalik hayotda, oilada va maktabda bunday suhbatlarni tez-tez eshitish mumkin: u itoatkor bola edi, lekin hozir u noto'g'ri, hatto qo'pol bo'lib qoldi; xotirjam edi - muvozanatsiz bo'lib qoldi; qo'rqqoq, haddan tashqari uyatchan edi - mustaqil va hal qiluvchi bo'ldi. O'smirlikning birinchi umumiy namunasi va o'tkir muammosi, yuqorida aytib o'tganimizdek, ota-onalar bilan munosabatlarni qayta qurish, bolalarga qaramlikdan o'zaro hurmat va tenglikka asoslangan munosabatlarga o'tishdir. O'smirlik davri o'tish davri deb ataladi. O'smirlikning psixologik holati bu yoshning ikkita "burilish nuqtasi" bilan bog'liq: psixofiziologik - balog'atga etishish va u bilan bog'liq bo'lgan hamma narsa va ijtimoiy - bolalikning tugashi, kattalar dunyosiga kirish. O'smirning o'ziga xos xususiyati va eng qimmatli psixologik o'zlashtirishi uning ichki dunyosini ochishdir, bu davrda o'zini o'zi anglash va o'zini o'zi belgilash muammolari paydo bo'ladi. Hayotning ma'nosini izlash bilan chambarchas bog'liq holda o'zini, o'z qobiliyatini, imkoniyatlarini bilish istagi,

boshqalar bilan munosabatlarda o'zini izlash. Bola uchun yagona ongli haqiqat tashqi dunyo bo'lib, u erda ham o'z fantaziyasini loyihalashtiradi. O'smir uchun tashqi, jismoniy dunyo sub'ektiv tajriba imkoniyatlaridan faqat bittasi bo'lib, uning diqqat markazida o'zidir. O'zlarini suvga cho'mdirish va o'z tajribalaridan zavqlanish qobiliyatiga ega bo'lgan o'smir va yigit yangi his-tuyg'ularning butun dunyosini kashf etadilar, ular o'zlarining his-tuyg'ularini endi ba'zi tashqi hodisalarning hosilalari sifatida emas, balki o'zlarining holati sifatida qabul qila boshlaydilar "men". O'z tajribalarini anglash darajasining oshishi ko'pincha o'ziga bo'lgan gipertrofiyalangan e'tibor, egosentrizm, o'zi bilan mashg'ul bo'lish va shaxsning boshqalarga taassurot qoldirishi va natijada uyatchanlik bilan birga keladi. Insoniyat rivojlanishining o'smirlik davri haqida gapirganda, biz doimo bu qiyin, og'ir davr ekanligini nazarda tutamiz. Ushbu davrning qiyinligi nafaqat o'smirlikning yuqoridagi xususiyatlarida, balki birinchi navbatda balog'at inqirozida, o'smirlik shaxsiyati inqirozida, undan muvaffaqiyatli chiqib ketish to'g'ri, ijtimoiy, ijtimoiy bo'lmagan shaxsni shakllantirishning eng muhim shartlaridan biri bo'ladi.

Alekseeva L.S. Disfunksional oilalarning quyidagi turlarini ajratadi:

- 1) ziddiyat;
- 2) axloqsiz;
- 3) pedagogik qobiliyatsiz;
- 4) antisosial.

Bochkareva G.P. oilalarni aniqlaydi

1) disfunksional hissiy muhitga ega, bu erda ota-onalar nafaqat befarq, balki qo'pol, o'z farzandlariga nisbatan hurmatsizlik qiladilar;

2) uning a'zolari o'rtasida hissiy aloqalar mavjud bo'lmaganda, bolaning ehtiyojlariga befarqlik bilan tashqi munosabatlarning farovonligi. Bola bunday hollarda oiladan tashqarida hissiy jihatdan mazmunli munosabatlarni topishga intiladi;

3) nosog'lom axloqiy muhit bilan, bu erda ijtimoiy nomaqbul ehtiyojlar va manfaatlar bolaga singdiriladi, u axloqsiz hayot tarziga jalb qilinadi.

Lichko A.E. oiladagi 4 ta noqulay vaziyatni aniqlaydi:

1) turli darajadagi haddan tashqari himoyalaniish: bolalarning ichki hayotining barcha ko'rinishlarida (uning fikrlari, his-tuyg'ulari, xatti-harakatlarida) sherik bo'lish istagidan tortib, oilaviy zulmgacha;

2) haddan tashqari himoyalaniish, ko'pincha e'tiborsizlikka aylanadi;

3) oilaning "butini" yaratadigan vaziyat - bolaning har qanday motivatsiyasiga doimiy e'tibor va juda kamtarona muvaffaqiyatlarni haddan tashqari maqtash;

4) oilada "Zolushka" ni yaratadigan vaziyat - ota-onalar o'zlariga juda ko'p e'tibor beradigan va bolalarga ozgina e'tibor beradigan ko'plab oilalar paydo bo'ldi...

Agressiv xulq-atvorning shakllanishiga oilaning ahillik darajasi, ota-ona va bola o'rtasidagi yaqinlik, aka-uka va opa-singillar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati, oilani boshqarish uslubi ta'sir qiladi. Oilada kuchli kelishmovchilik bo'lgan, ota-onasi uzoq va sovuq bo'lgan bolalar tajovuzkor xatti-harakatlarga nisbatan ko'proq moyil bo'ladi. O'smirlar tajovuz haqida ma'lumotni tengdoshlari bilan muloqotdan ham oladilar. Ular boshqa bolalarning (masalan, sinfdoshlarining) xatti-harakatlarini kuzatish orqali o'zlarini tajovuzkor tutishni o'rganadilar. Biroq, juda tajovuzkor bo'lganlar sinfdagi ko'pchilik tomonidan rad etilishi ehtimoli ko'proq. Boshqa

tomondan, bu tajovuzkor bolalar boshqa tajovuzkor tengdoshlari orasida do'st topishlari mumkin. Bugungi kunda tajovuzkor bo'lish moda. Agressiya - bu shaxsni tashqi dunyo ta'siridan psixologik himoya qilishning o'ziga xos mexanizmi deb ishoniladi. "Passiv, qaram bo'lmaslik, o'z manfaatlarini va maqsadlarini himoya qila olmaslik uchun siz tajovuzkor bo'lishingiz kerak" – degan tushuncha g'arb madaniyati oqimi ta'sirida hozirgi yoshlar ongiga singib qolyapti. Bunga vaqtida e'tibor qaratilmasa, biz o'z urf-odatlarimiz (m.s. kattaning yo'lini kesib o'tmaslik), yosh avlodning tarbiyasidan mahrum bo'lishimiz mumkin.

Ota-onalar farzandlarini itarib yuborganda, bu ham bolalarning isyonkor xatti-harakatlarining muhim sababidir. Noziklik, sevgi, ijobiy misollarning yo'qligi ularda dushmanlik, ba'zan esa tajovuzkorlik holatini rivojlantiradi. Shafqatsizlik, rahm-shafqatsizlik, bolani shaxs sifatida qabul qilmaslik va uning xatti-harakatlarini yuqori darajada nazorat qilish bilan tavsiflangan tarbiya tajovuzkorlikning shakllanishiga katta yordam beradi. Ota-onalar bolaga, uning maktabdagi yutuqlariga, sevimli mashg'ulotlariga, kompaniyasiga, rejaları yoki ambitsiyalariga deyarli qiziqmasalar, unga mehr ko'rsatmasalar, lekin shu bilan birga tarbiyaning e'tiborsiz, e'tiborsiz uslubi alohida rol o'ynaydi. vaqt maksimal erkinlikni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Z. Ibodullayev "Asab va Ruhiyat" ilmiy o'quv qo'llanma Toshkent-2018
2. Хакимов О. М., Курбанов З. Х., Мухаммедов Ф. Реализация возможностей получения легких наполнителей на основе меньше пластиковых почв в нашей республике //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 176-181.
3. Хакимов О., Курбанов З. ПЛАСТИКЛИГИ КАМ ТУПРОҚЛАР АСОСИДА ЕНГИЛ ТЎЛДИРУВЧИЛАР ОЛИШ ИМКОНИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШ //Solution of social problems in management and economy. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 58-64.
4. Khakimov O. M. Issiq-quruq iqlim sharoiti uchun asfaltbeton tarkibini tanlash //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 2. – С. 241-247.
5. Мухтаров Б. А., Ортиков Ё. Ю. Культурное и экономическое развитие туризма в Узбекистане //Молодой ученый. – 2016. – №. 14. – С. 375-378.
6. Hakimov O.M., Yoshlar yosh davlat haqida. Yoshlar madaniyatini rivojlantirishda oila va ta'lim muassasalardagi ta'lim – tarbiyaviy jarayonlar // Ijtimoiy fikr inson huquqlari № 4 2022yil 50 bet.
7. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, Sultonaliyeva Gulshona Sherzod qizi. "Mantiq ilmini o'rganishning ahamiyati". Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning ustuvor yo'nalishlari, ijtimoiy va pedagogik-psixologik asoslari. 2022 yil. 250-bet.
8. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, O'zbekistonda bag'rikenglik va millatlararo totuvlik g'oyalarining ijtimoiy hayotdagi ahamiyati. Jamiyat va innovatsiyalar. 2021 yil 10b.
9. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, Sultonaliyeva Gulshona Sherzod qizi. "Tafakkur uslubining falsafiy-metodologik tahlili". "Zamonaviy innovatsion

tadqiqotlarning dalzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar” Ilmiy-amaliy konferensiya 2022 yil. –B.549-552.

10. Xosilmurodov I.X. Informatsion globallashuv sharoitida raqamli iqtisodiyotning xususiyatlari va ijtimoiy-falsafiy ahamiyati. “Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari” xalqaro-ilmiy texnik konferensiya. 2022 yil. 61-64b.

11. Islom Xosilmurodov Falsafiy tafakkur uslubining ijtimoiy-falsafiy ahamiyati. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. 2022 yil noyabr. 138-147b

12. O.Hakimov, I.Hosilmurodov TEMURIYLAR DAVRI QURILISH MADANIYATI VA ME’MORCHILIKDAGI ULUG’VORLIKNING O’ZIGA XOS JIHATLARI. //O’ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2023, [1/2] ISSN 2181-7324. 209-211b.

VIRTUAL MUHITDAGI SHAXSNING HISSIY INTELLEKT XUSUSIYATLARI

**Otamuratov Rustam Uskanovich, Otamuratova Sarvinoz Abdurazakovna,
Shaimova Xurshida**

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

rustamota1989@gamil.com

Annotatsiya: Maqolada shaxslarning virtual muhitdagi hissiy holatlari unda paydo bo‘ladigan o‘zgarishlar, ijtimoiy –psixologik xususiyatlarning kelib chiqishi va jarayonlar keng yoritilgan. Maqolada kiberhujumlardan himoya qilishning psixologik xususiyatlari ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy ong, virtualizatsiya, tobelik, qaramlik, elektron, psixologik ta’sir, empatiya, emotsiya, his-tuyg‘ular, frustratsiya, ijtimoiy ko‘nikma, fetishizatsiya, fobiya, rigidlik, ongsizlik, abonent.

Ijtimoiy tarmoqlar qon qonimizga singib ketganini o‘ylagan sari odamni hadik qamrab oladi. Internet katta (global) va kichik (lokal) kompyuter tarmoqlarini bog‘lovchi butun jahon kompyuter tizimi. Internet standartlar tizimi hisoblanadi. U o‘z faoliyatida o‘zini-o‘zi rostlab turish, o‘zini-o‘zi boshqarish falsafasiga rioya qilib faoliyat yuritadi. Hozirgacha uni boshqarib turadigan yagona tashkilot. Ha, albatta kim bu aslida insonga nisbatan ishlatiladi, lekin 1969-yil 29-oktabr Internetning tug‘ulgan kuni va bu kunni nishonlayotganimiz ham rost va bu bizning achchiq haqiqatimiz.

Kishi idrok etish, xotirlash, hayol surish va tushuncha fikrlash jarayonlarida faqat voqelikni bilib qolmay, balki shu bilan birga hayotdagi u yoki bu narsalarga, qanday bo‘lmasin munosabat bildiradi, unda ularga nisbatan u yoki bu barzda his-tuyg‘u paydo bo‘ladi. Bunday ichki shaxsiy munosabatning manbai faoliyat va munosabat jarayonlari bo‘lib, u ana shu jarayonlarda ro‘y beradi, o‘zgaradi, barqaror tus oladi yoki yo‘qoladi. 21-asr jamiyat virtualizatsiyasining rivojlanishi nihoyatda avj olib borayotgan hozirgi muhitda, shaxs va uning mavjudligiga virtual muhitning ta’siri kuchayishi fenomenologiyasini ilmiy tushunish va uning shaxsni shakllantirish va

mustahkamlashga yoʻnaltirish qonuniyatlarini aniqlash zarurati bilan bogʻliq. Hozirgi shiddat bilan rivojlanayotgan ushbu globalizatsiya zamonamizda, Virtual muhit - haqiqiy faoliyat sohasiga, shaxs hayotining muhim qismiga aylanib bormoqda, ushbu muhitda insonning oʻzi koʻp narsalarni oʻzgartiradi - uslub, turmush tarzi, odatlar, qiziqishlar doirasi va muloqot jarayonlarini aytishimiz mumkin. Lekin hozircha nima boʻlganida ham, oʻziga oʻxshashlar bilan Internetda uchrashishlardan sensorli taassurotlar – koʻrish, eshitish, his etish toʻgʻrisida gapirmasa ham boʻladi. Hozir insonlar bir birlari bilan yuzma - yuz emas, balki onlay muloqotda boʻlishni maʼqul koʻrishadi va ushbu muloqot usulidan foydalanadilar. Koʻproq insonlar virtual muhitda yozma nutq yordamida muloqotda boʻladilar. Lekin hatto audio-video konferensiyalar samarali va boshqarish hamda foydalanishda oddiy boʻlganda ham, xech qachon jismoniy aloqalar imkoniyatini – ishbilarmonlarcha qoʻllashi, doʻstona yelkasiga urib qoʻyishlarini esdan chiqarishga toʻgʻri kelmaydi, yoqimli bagʻriga bosishlar ham ushbu muloqot shaklida boʻlmaydi. Kiber muhitda – umuman olganda, yuzma-yuz uchrashgandagiga qaraganda, baʼzi ajoyib ustunliklari bilan bir qatorda, sensorli his qilish cheklanganligi bilan ayrim kamchiliklarga olib keladi. Biroq, Internet ijtimoiylashuvi bahsli va tortishuvlarga ega jarayon. Yuzma-yuz aloqaning va shaxsiy mavjudlikning umuman yoʻqligi, kiber muhitlik insonlarning oʻzlarini tanishlariga gʻalati taʼsir koʻrsatdi. Shaxsdagi hissiyotlarni, emotsiyalarni, kechinmalarni bayon qilish faqat virtual olamda har xil ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshirilmoqda. Boshqalarga muloqot jarayonida jonli nutq bilan taʼsir oʻtkazish har doim samaraliroq boʻladi. Lekin ayni davrda deyarli barcha ishlarimizni uyali aloqa vositalari orqali hal qilishga urunamiz, jonli muloqotda boʻlish jarayoni kamroq kuzatilmoqda. Oʻz ichki kechinmalarimizni bayon qilish uchun har xil stikerlar, giflar, smayllar va boshqa narsalardan foydalanamiz. Oddiy bosma matn bilan aloqa qilib turib, qator tanlovlarga ega boʻlamiz – oʻzimiz haqimizda nima xohlasak shuni gapirishimiz, qanday xohlasak shunday koʻrsatish yoki umuman notanish boʻlib qolish – baʼzi holatlarda esa koʻrinmas odam boʻlish imkoniga ega boʻlamiz. Shunda chatlarda muhabbat iztiroblarini rivojlanishini kuzatishimiz, konferensiyalarda munozara hamda baxslarda ishtirok etishimiz mumkin boʻladi. Aytgandek, xushomadgoʻylik oʻyinini boshlayotgan tashqaridan qaralganda oʻzining ochiqqligini toʻla anglab yetadi. Anonimlikka erkinlik holati xos boʻladi va mana shu burilishda yoʻl ikkiga ajraladi. Baʼzan mana shu ustunliklardan odamlar salbiy kayfiyatlarini yoʻqotish va bemaʼni ehtiyojlarini qondirishda foydalanadilar. Ikkinchi yoʻli esa – bu ochiq koʻngil boʻlish va ijtimoiy qoidalar ularni muhokama qilishni maʼqullamasa yoki keng jamoatchilik oldida uni hatto tilga olishni taqiqlasa baʼzi juda shaxsiy jihatlarini yashirmaslik imkonidir. Kishining oʻz hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashgʻul boʻlayotganiga nisbatan oʻzicha turli xil shaklda bildiradigan ichki munosabatidir. His-tuygʻularning kechishi subʼyekt alohida his etayotgan psixik holat sifatida gavdalanadi. Bunda biron-bir narsani idrok etish va tushunib yetish, biron- bir narsa toʻgʻrisida bilib ldish idrok etilayotgan, tushunib olinayotgan, maʼlum yoki nomaʼlum narsalarga nisbatan shaxsiy munosabat bilan birlikda roʻy beradi. Zamonaviy axborot texnologiyalarining oʻquvchi-yoshlar ruhiyatiga taʼsir koʻrsatuvchi turli vaziyatlar mavjud. Bu birinchi navbatda oʻquv faoliyati doirasiga oʻquvchilarning axborot texnologiyalari bilan bevosita muloqotga

kirishishi bilan bog'liq. Bugungi kunda virtual olam texnologiyalari asosida tayyorlangan kompyuter o'yinlari va atraksionlarini ham unutmaslik lozim. Hattoki, kompyuter bilan bog'liq bo'lmagan holda ham insonlar uyali telefon, animatsion filmlar, kredit kartochkalari, plastik kartochkalardan foydalanish orqali kompyuterlar bilan o'zi bilmagan vaziyatlarda muloqotga kirishadi. Qolaversa, o'qituvchilarning o'zlari ham axborot texnologiyalari bilan yaqindan muloqot qilishlari ularning ta'sirini kengroq bo'lishiga yo'l ochishadi. Zamonaviy axborot texnologiyalarining o'quvchi-yoshlar ruhiyatiga ta'sir ko'rsatuvchi turli vaziyatlar mavjud. Bu birinchi navbatda o'quv faoliyati doirasiga o'quvchilarning axborot texnologiyalari bilan bevosita muloqotga kirishishi bilan bog'liq. Bugungi kunda virtual olam texnologiyalari asosida tayyorlangan kompyuter o'yinlari va atraksionlarini ham unutmaslik lozim. Hattoki, kompyuter bilan bog'liq bo'lmagan holda ham insonlar uyali telefon, animatsion filmlar, kredit kartochkalari, plastik kartochkalardan foydalanish orqali kompyuterlar bilan o'zi bilmagan vaziyatlarda muloqotga kirishadi. Qolaversa, o'qituvchilarning o'zlari ham axborot texnologiyalari bilan yaqindan muloqot qilishlari ularning ta'sirini kengroq bo'lishiga yo'l ochishadi, lekin har bir o'quvchi bir xilda to'g'ri foydalanmasligi mumkin. Fikr jamlash yo bir joyda o'tirib o'ylab ko'rish yo'q hozir bizni bir joyga o'tirib diqqatimizni fikrimizni bir joyga jamlashga yo'l qo'ymayotgan internet degan o'g'ri bor. Jahon axborot maydonini qamrab olgan bu aloqa vaositasi ham salbiy ham ijobiy tomoni bor. Buni biz turli reklama, e'lonlar va kichik xabarlar misolida ko'rishimiz mumkin. Dastavval, bizga hech qanday ahamiyatga ega bo'lmasdan ko'ringan kichik ko'ngilsizlik keyinchalik global muammoga aylanib ulgurmoqda desak adashmagan bo'lamiz.

Xulosa. Keling biz ongimizni jazolaylik inernetdan foydalanmaylik yo'q foydalanmaslik yechim emas va u bizga kerak ham emas. Biz Internet nazoratida emas u bizni nazoratimizda bo'lishini ta'minlaylik. Unga bog'lanib qolmaylik va unga bo'lgan xohishimizni, talabimizni jilovlaylik. Shunday qilaylikki uni faqat bizga xizmat qilishga majbur qilaylik, biz unga emas. Bir inson dunyoga kelibdiki uni o'z vazifasi va maqsadi bor va bo'lishi ham kerak. Hoxish va iroda bo'lsa hamma narsa qo'lingizdan keladi faqatgina diqqat, intizom va harakat bo'lsa bas. Ayni davrda internet tarmoqlari yoshlar hayotini izdan chiqarib yuborishga qodir kuchli qurolga aylanib ulgurdi. Bu tarmoqlar yoshlar orasida qanchalik ko'p o'z o'rniga ega bo'lgan sari, ularning xavfi ham ikki barobar oshmoqda. Yosh avlodning deyarli 70-80% global tarmoqning asiriga aylanib qolgan. Ular shu darajada internetga bog'lanishdiki, xatto tongni u bilan qarshilab kunni u bilan kuzatayotganlarini o'zlari ham sezmay qolishdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Uskanovich, O. R., & Abdurazakovna, O. S. (2023). OILADA AYOLNING PSIXOLOGIK SAVODXONLIGINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Journal of new century innovations*, 25(4), 72-77.
2. Uskanovich, OR, & Abdurazakovna, OS (2023). INSON ONGINI OZIQLANTIRISH. *Yangi asr innovatsiyalari jurnali* , 25 (4), 67-71.
3. Uskanovich, Otamuratov Rustam, Otamuratova Sarvinoz Abdurazakovna, Ibodullayeva Nodira. "VIRTUAL MUHITDA O'ZARO SAMARALI TA'SIRINING

PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI." *Yangi asr innovatsiyalari jurnali* 25.4 (2023): 62-66.

4. Otamuratov R.U. Internet ijtimoiy tarmoqlari foydalanuvchilari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan shaxsiy xususiyatlarning aloqasi., Ташкентский государственный стоматологический институт., "Med Union" медицинский научно-практический журнал. Volume 2, Issue 1, 2023

5. Otamuratov R., Otamuratova S. O'smirlarda kasbiy o'zligini anglashiga xavotirlanishning ta'siri., O'zMU XABARLARI., MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI ILMIY JURNALI., 2023 1/1 Ijtimoiy gumanitar fanlar turkumi, 140-144 b., Toshkent 2023.

6. Uskanovich, O. R. (2022). PSIXOLOGIYADA XAVOTIRLANISHNING ILMIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 494-498.

7. Otamuratov R.U. O'SMIRLARDAGI KASBIY O'ZLIGINI ANGLASHIDAGI XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI // CARJIS. 2022. №Special Issue 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-smirlardagi-kasbiy-o-zligini-anglashidagi-xavotirlanishning-psixologik-xususiyatlari> (дата обращения: 30.01.2023).

8. Otamuratov R.U., Ochilova M. EMOTSIONAL INTELEKT TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK O'ZIGA XOSLIGI // CARJIS. 2022. №Special Issue 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsional-intelekt-tushunchasining-psixologik-o-ziga-xosligi> (дата обращения: 30.01.2023).

9. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). INTERNETNING SHAXSGA TA'SIRI MUAMMOSINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

10. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). VIRTUAL MUHITNING SHAXSGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

11. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). VIRTUAL MUHITNING SHAXSGA TA'SIRINING HISSIY OMILLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

12. Р.У.Отамуратов., Ўқувчиларда касбий мотивациялар шаклланишининг психологик омиллари. Ўзбекистонда психологияни ривожлантириш муаммолари: назария ва амалиёт уйғундиги. 2021., - 282 б.

13. R.U.Otamuratov, S.A.Otamuratova., Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish., МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами., 2021., 494 б.

14. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 394-397.

SHAXS VIRTUAL QIYOFASINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

**Otamuratov Rustam Uskanovich, Otamuratova Sarvinoz Abdurazakovna,
Xurramova Xosiyat**

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali
rustamota1989@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada virtual makonda shaxsning o'z-o'zini ko'rsatishi, zamonaviy dunyoda shaxslararo munosabatlarning virtual makondagi jabhasi, virtual tasvirlarni qurish va ularni shaxslararo idrok etilishi, virtual makonda inson faoliyatini o'rganish, ijtimoiy rollarni aks ettirish va insonning virtual qiyofasining psixologik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Virtual makon, virtual shaxs tasviri, virtual shaxs, virtual maydon, ijtimoiy tarmoqlar, avatar, virtual o'zlik, ijtimoiy rollar.

So'nggi o'n yilliklarda real muloqotga virtual aloqa ham qo'shildi. U insoniyat hayotining barcha jabhalariga, ko'proq, albatta, yoshlar hayotiga ham kirib bordi. Axir, yoshlar hayotda sodir bo'ladigan barcha yangi va noma'lum narsalarni "o'zlariga shimgich kabi singdiradilar". Ular uchun virtual aloqalar juda qiziq va to'laqonli ehtiyojlarini qondirayotgandek tuyuladi. Shu sababli, oddiy muloqot ular uchun keraksiz bo'lib, fonga o'tadi, virtual muloqot esa ular uchun figura(obyekt) vazifasini o'taydi. Ularga virtual muloqot yordam beradi, bu yoshlar uchun haqiqiy muloqotni deyarli butunlay almashtiradi. Virtual muloqotda ular o'zlarini juda erkin tutadilar va bu ularga juda yoqadi, haqiqiy dunyo, haqiqiy hayot va virtual dunyoni almashtirib qoyishadi. Virtual aloqa uchun imkoniyatlarning yo'qligi nafaqat global ifoda vositalarining yetishmasligiga, balki shunga mos ravishda to'liq anonimlikka olib keladi. Bu yerda ular o'z ismlarini kamdan-kam ishlatishadi, o'zlarini oshkor qilishni xohlamaydilar. Ular o'zi uchun kerakli va qulay muhitni o'zlari shu yerda yaratadilar. Ular qanday bo'lishni hohlashsa, bu muhitda o'sha, aynan o'zlari istagan muhitni yaratishadi. Virtual makonda inson o'zi uchun butunlay o'z xohish-istaklari va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda yangi hayot yaratishi mumkin va yangi hayot ko'p hollarda yangi tasvirni nazarda tutadi. Bu tasvirlar insonlarni virtual olamdagi qiyofalarini yaratadi. Virtual makonda o'zaro aloqa qilishdan oldin odam "o'zini yaratishi", aniq va o'ylangan tasvirni yaratishi kerak bo'ladi. Buning uchun ular turli xil taxalluslar, avatarlar, kulgich(smile)lar va maxsus muloqot tillaridan foydalanishlari mumkin. Bunday tasvirlarni haqiqiy dunyoda qo'llab bo'lmaydi, chunki ular yaratgan bu muhitda tasvir o'z xususiyatlarini yo'qotadi. Inson kimdan muloqot qilishi kerakligiga qarab turli hil tasvirlardan foydalanishi mumkin. Bunday tasvirlardan odamlar boshqa odamlarda tassurot qoldirish uchun foydalanadi va uni rasm yoki tashrif qog'ozga tenglashtirishadi.

E.V.Perov virtual obraz shakllantirishni insonning jamiyatdagi mavqeyi, uning farovonligi, manfaatlari, jamiyat shaxsiga qo'yadigan ehtiyojlari va talablari bilan belgilanadigan ijtimoiy ro'llar bilan bog'laydi. Olimning fikricha, vizual tasvir obrazning tarkibiy birligidir, tasvirlar jami shaxsning yaxlit qiyofasini tashkil qiladi. Tadqiqotchi shaxslarning ko'p sonli virtual tasvirlarining mavjudligini turli hil ijtimoiy

rollar bilan izohlaydi. Yana uning takidlashicha, ijtimoiy rol bilan chambarchas bog'liq holda tasvir birinchi navbatda obyektning ayrim xususiyatlarini aks ettiradi. Shuningdek u ijtimoiy rol o'zgarishiga qarab tasvirlarning tez o'zgaruvchanligini qayd etadi. Tasvirning tuzilishida olim og'zaki va og'zaki bo'lmagan elementlarni aniqlaydi. Perovning fikricha obrazlarning o'zgaruvchanligiga shaxsning obrazini idrok etuvchi shaxs uchun o'ynagan har bir ijtimoiy rolini axamiyati ham ta'sir qiladi.

Buning sababi shundaki, bizning fikrimizcha, bizning ichki holatimiz ba'zan boshqalarning ongsizligida shakllangan "ideal shaxs" g'oyasidan sezilarli darajada farq qiladi [4]. Ma'lum bo'lishicha, tasvirning kelib chiqishi biz haqimizda boshqalar tomonidan buzilgan g'oyaga ishora qiladi. Internetda muloqot qiladigan ko'pchilik uchun virtual tasvirni yaratish tashqi dunyodan himoyalanişning bir turidir. Ushbu yangi rasmda foydalanuvchi noto'g'ri qarashlar, imo-ishoralar va fikrlardan najot izlaydi. Muloqotchi niqob qo'yadi va boshqalarni buni hisobga olishga taklif qiladi. Natijada, virtual muhit tufayli shaxsning ichki holati o'ziga xos "himoya bo'shlig'iga" botiriladi va bizning oldimizda xuddi shu foydalanuvchining "qarama-qarshi ichki dunyosi", uning dunyosi paydo bo'ladi, dunyo, odamlar haqidagi illuziyalar va g'oyalar.

Ko'pincha foydalanuvchi tomonidan taqiladigan niqob va shakllangan tasvir nafaqat shaxsning haqiqiy qiyofasini almashtiradi, balki uning munosabatini o'zgartiradi, hayotga bo'lgan qarashini o'zgartiradi. Bu kommunikator shakllangan tasvirga to'liq o'rganib qolganligi sababli sodir bo'ladi. Yangi virtual tasvir, go'yo o'zining avvalgi haqiqiy tasvirini almashtiradi.

Biroq, virtual makondan tashqarida tasvirni gavdalantirish ham, bilish ham mumkin emas, chunki u voqelikning o'ziga xos xususiyatlarini o'ziga xos tarzda o'zlashtirib, unga nisbatan va unga bog'liq holda o'zlashtiradi.

Virtual tasvir ham bundan mustasno emas. Bizning fikrimizcha, bu juda og'ir tushuncha bo'lib, u bir nechta kichik tasvirlarni o'z ichiga oladi, xususan:

- Tashqi tasvir yoki vizual "tahrirlar" taxalluslar, avatarlar, foydalanuvchi rasmlari, ya'ni u muloqotni boshlashdan oldin foydalanuvchi haqida aytib berishi mumkin bo'lgan hamma narsa.

- Mimik tasvir yoki grafik "tahrirlar" bu kulgichlar, animatsiyalar, shrift va ranglarni o'ynashdir. Ma'lumki, hech narsa odamning yuz ifodasi va qiyofasi kabi qalb tuyg'ularini aks ettirmaydi. Internetda biz suhbatdoshning yuzlarini va shunga mos ravishda uning yuz ifodalarini ko'ra olmaymiz. Bu yerda grafik "tahrirlar" bizning yordamimizga keladi, chunki ulardan foydalanish tufayli suhbatdoshlar bir-birining kayfiyati va istaklarini tushunishadi.

- Og'zaki obraz so'zlashuv uslubida, muloqot qiluvchi qo'llaydigan nutq uslubi va burilishlarida, lug'atda ifodalanadi (axir, bir xil fikrni suhbatdoshga turli so'zlar bilan etkazish mumkin). Ko'pincha ta'sir kuchi to'g'ri so'zni tanlashga bog'liq.

- Mental obraz – foydalanuvchining dunyoqarashi, tamoyillari, axloqiy munosabati, ijtimoiy stereotiplari. Aqliy tasvir ikki komponentni o'z ichiga olishi mumkin: kommunikativ (muloqot qilish istagi va qobiliyati, odob-axloq qoidalarini bilish va odob-axloq ko'nikmalariga ega bo'lish) va axloqiy (o'zingiz haqingizda nima deysiz va haqiqatan ham nima qilasiz).

● Fon rasmi - foydalanuvchi haqida ma'lum manbalardan olingan ma'lumot. Manbalar ikki xil bo'lishi mumkin: uzoq va yaqin.

Shuni ham takidlash kerakki, virtual makonda shaxsning o'zi tomonidan yaralgan tasvir har doim ham boshqa foydalanuvchilarning ongida shakllangan tasvir bilan to'liq mos kelmasligi mumkin. Bu holat psixologik tadqiqodlar uchun ham imkoniyatlar ochadi.

Shaxsning virtual qiyofasi quydagi psixologik xususiyatlarga ega:

- Shaxs o'zini - o'zi ko'rsatish elementlari ifodalaydi;
- Virtual tasvirlarning ko'pligi turli xil ijtimoiy rollarni aks ettiradi;
- Axborotni ramziy belgi sifatida uzatadi va odatda faqat semantic vazifasi bilan amalga oshiradi;
- Har xil manipulyatsiya va shaxsiyat bilan noz –karashma qilish uchun cheksiz imkoniyatlarni ochib beradi;
- Ideal "Men"ni,subektiv obrazni aks ettira oladi;
- Me'yor doirasida jamiyat tomonidan qabul qilingan muqobil o'ziga xoslikni ifodalashi mumkin.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagilarni xulosa qilishimiz mumkin; Internetga qaramlik shakllanishining turli bosqichlarida uning tuzilishiga psixofizik, individual psixologik darajalar va ijtimoiy munosabatlar darajasining bashoratchilari turli xil hissa qo'shadilar.

Ushbu qilingan ishimizda olingan natijalarga asoslanib, Internetga qaram o'smirlarning hissiy intellekti haqidagi bir qator natijalarni chiqaramiz.

- "Internetga qaramlik" tushunchasiga aniqlik kiritish maqsadida xorijiy va mahalliy adabiyotlarni to'liq va aniq tahlil qilish;
- Internetga qaramlikning insonning jismoniy salomatligi, psixologik va ijtimoiy sohalariga ta'siri bo'yicha fanda mavjud bo'lgan tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish;
- Internetga qaramlikning psixofizik, individual psixologik darajalari va o'smirlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar darajasining bashorat qiluvchi omillarini empirik o'rganish;
- empirik tadqiqotlar orqali hissiy intellektning shakllanishining turli bosqichlarida internetga qaramlik tuzilishiga psixologik prognoz qiluvchilarning hissasini aniqlash;
- Internetga qaramlikning oldini olish va tuzatish bo'yicha dalillarga asoslangan ko'rsatmalarni ishlab chiqish, shunda Internetga qaramlikning hissiy intellekt o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Otamuratov R., Otamuratova S. O'smirlarda kasbiy o'zligini anglashiga xavotirlanishning ta'siri., O'zMU XABARLARI., MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI ILMIY JURNALI., 2023 1/1 Ijtimoiy gumanitar fanlar turkumi, 140-144 b., Toshkent 2023.

2. Otamuratov R.U. Internet ijtimoiy tarmoqlari foydalanuvchilari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan shaxsiy xususiyatlarning aloqasi., Ташкентский государственный стоматологический институт., "Med Union" медицинский научно-практический журнал. Volume 2, Issue 1, 2023

3. Otamuratov R.U. O‘SMIRLARDAGI KASBIY O‘ZLIGINI ANGLASHIDAGI XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI // CARJIS. 2022. №Special Issue 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-smirlardagi-kasbiy-o-zligini-anglashidagi-xavotirlanishning-psixologik-xususiyatlari> (дата обращения: 30.01.2023).

4. Otamuratov R.U., Ochilova M. EMOTSIONAL INTELEKT TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK O‘ZIGA XOSLIGI // CARJIS. 2022. №Special Issue 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsional-intelekt-tushunchasining-psixologik-o-ziga-xosligi> (дата обращения: 30.01.2023).

5. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). INTERNETNING SHAXSGA TA’SIRI MUAMMOSINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

6. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). VIRTUAL MUHITNING SHAXSGA TA’SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

7. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). VIRTUAL MUHITNING SHAXSGA TA’SIRINING HISSIY OMILLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

8. R.U.Otamuratov, S.A.Otamuratova., Ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish., МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами., 2021., 494 б.

9. Uskanovich, O. R. (2022). PSIXOLOGIYADA XAVOTIRLANISHNING ILMIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 494-498.

КИБЕРПСИХОЛОГИЯ СОВРЕМЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ. ВРЕД И ПОЛЬЗА СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

¹Юлдашева Сожида Зойировна,

²Низомов Бехруз Умар Угли, ³Эшматов Умиджон Абдусодик угли

¹Джизакского филиала Национального университета

^{2,3}студенты Джизакского филиала Национального университета

pronagisa2000@gmail.com

Аннотация: Киберпсихология – основа не только социального пространства, но и всего социума в целом. Ведь в 21 веке, каждый психолог проводит консультации как оффлайн, так и онлайн. Социальное пространство способно управлять мнениями большинства, а также, вгонять людей в массовую депрессию. Киберпсихолог способен вытащить людей из сферы кибербуллинга и кибердепрессии. Интернет – является частью нашей жизни, но из-за него люди стали более склонными к депрессиям и агрессии. Особенно это касается подростков. Данная проблема не прошла мимо внимания психологов, что позволило развиваться новому представлению – как психология кибер-

пространства. В данной статье мы рассмотрим проблему пользования интернетом, а так же рассмотрим вопрос появления депрессии и что мы можем с этим сделать.

Ключевые слова: кибербуллинг, цифровые нарушения, онлайн-зависимость, игровая культура, киберпреступность и кибербезопасность, цифровая коммуникация и взаимодействие.

Что такое киберпсихология и киберпространство?

На сегодняшний день, интернет представляет интерес среди разных слоев общества. Начиная от маленького ребенка и заканчивая пожилыми людьми. И среди специалистов, которые интересуются многообразием человеческой психики и его жизнедеятельности, обязательно должны находиться профессионалы, которые должны изучать такую деятельность, как киберпсихология.

Киберпсихология - это область психологии, которая занимается изучением того, как люди взаимодействуют с технологией, информационными и коммуникационными системами. Она включает такие темы, как влияние социальных медиа на поведение и психологическое состояние людей, проблемы интернет-зависимости, влияние технологии на межличностные отношения и т.д. Киберпсихологи могут работать в различных областях, таких как интернет-маркетинг, онлайн-образование, кибербезопасность и других. Кибер-влияние на детей может быть опасным, поскольку они могут стать жертвами кибербуллинга, а также подвергаться другим негативным воздействиям в интернете. Рекомендуется родителям следить за тем, как их дети используют интернет, и обучать их безопасности в интернете. Важно убедиться, что дети понимают, как устанавливать правильные настройки конфиденциальности и ограничения доступа к личной информации. Также важно обучать детей критическому мышлению и помочь им развить навыки оценки надежности информации в интернете.

Если вы имеете в виду влияние компьютерных игр на детей, то их взаимосвязь до сих пор остается спорной среди исследователей. Некоторые исследования показывают, что длительное время, проводимое детьми за игрой, может быть связано с негативными последствиями, такими как ухудшение здоровья, нарушение социальных контактов, ухудшение обучения и т.д. Однако другие исследования указывают на положительное влияние компьютерных игр на когнитивные и моторные навыки детей, а также на социальную адаптацию. Как и в случае с любой другой деятельностью, важно следить за тем, как дети проводят свое время за компьютерными играми и обучать их правильному использованию технологий. Рекомендуется устанавливать ограничения по времени, проводимому детьми за игрой, а также следить за выбором игр и их рейтингом. Также важно обучать детей безопасности в интернете и защите личной информации в онлайн-среде.

Интернет может иметь влияние на подростковый возраст, в том числе на их социальное поведение, обучение и развитие. С одной стороны, он может представлять собой инструмент для облегчения обучения и развития навыков, а также для общения со сверстниками. Однако, с другой стороны, он может быть

источником негативных воздействий, таких как кибербуллинг, употребление наркотиков и алкоголя, и т.д.

Рекомендуется родителям следить за тем, как их дети проводят время в Интернете, и обучать их безопасности в онлайн-среде. Родители также могут обучать своих детей критическому мышлению и помочь им развить навыки оценки надежности информации в Интернете. Кроме того, важно установить ограничения на время, проводимое детьми в Интернете, и следить за выбором контента, который они потребляют. Интернет может принести много пользы в различных областях, вот некоторые из них:

Образование: Интернет открывает доступ к обучению и информации. Многие университеты предоставляют онлайн-курсы, а также большое количество бесплатных онлайн-обучающих ресурсов, которые могут быть полезны в самообразовании.

Связь: Интернет позволяет оставаться на связи с людьми, которые находятся далеко друг от друга. Социальные сети, электронная почта, мессенджеры и другие приложения для общения превращают мир в глобальную деревню.

Развлечения: Интернет предоставляет множество возможностей для развлечения. Вы можете смотреть фильмы, играть в игры, слушать музыку или просто читать и находить новые хобби и интересы.

Работа: Многие люди используют интернет для работы. Это может быть удалённое обучение, работа фрилансером или работа на дому в интернет-магазине.

Информация: Интернет предоставляет доступ к огромному объёму информации, которая может быть полезной в жизни людей. Это могут быть новости, обзоры товаров, общественные и политические мнения, инструкции и другие полезные ресурсы. Конечно, существуют определенные риски и угрозы при работе в интернете, как, например, кибербуллинг. Хотя интернет может принести много пользы, есть и некоторые потенциальные негативные последствия использования интернета:

Кибербуллинг: это форма онлайн-буллинга, при которой человек подвергается намеренному и систематическому оскорблению, унижению, изоляции и/или дискредитации в сети. Это может привести к негативным психологическим последствиям, включая тревогу, депрессию, суицидальные мысли.

Интернет-зависимость: некоторые люди могут развивать зависимость от интернета, тратя слишком много времени онлайн в ущерб своей личной жизни, здоровью и работе.

Киберпреступность: интернет также открывает возможности для киберпреступников, которые могут использовать его для фишинга, кражи личных данных, мошенничества и других преступлений.

Снижение способности к концентрации: поскольку интернет предлагает огромное количество информации и переходов, многие люди становятся менее способны к длительной концентрации на задачах, что может приводить к ухудшению качества жизни.

Интернет оказывает глубокое влияние на современное молодое поколение. Он стал значимой частью жизни подростков и молодых людей, оказывая влияние на их привычки, социальные связи, образование и развлечения. Интернет может быть полезен для образования, общения с друзьями и родственниками, находить новых друзей, получения информации, поиска работы и других целей. Однако, как мы уже упоминали выше, интернет также может иметь негативные последствия, коими являются кибербуллинг, интернет-зависимость, снижение концентрации, отчужденность и другие. Таким образом, постоянное использование интернета может оказывать влияние на разные области жизни молодого поколения, и важно научиться использовать его в меру и безопасно.

Заключения: Заключения об исследованиях в области киберпсихологии относительно вреда и пользы цифровых технологий до сих пор являются спорными. Некоторые исследования указывают на негативное влияние использования технологий на психологическое состояние и здоровье, такие как ухудшение сна, повышение уровня стресса и беспокойства, проблемы с межличностными отношениями, игровая зависимость и др. Однако, другие исследования показывают положительный эффект технологий на различные аспекты жизни, такие как повышение образовательных и научных возможностей, расширение социальных связей, увеличение культурных и развлекательных возможностей.

Из этого можно сделать вывод, что важно научить детей и взрослых использовать цифровые технологии правильно и безопасно, а также устанавливать ограничения на время, проводимое в онлайн-среде. Также необходимо обучать критическому мышлению, оценке достоверности информации в сети и проявлять бдительность в отношении проводимого времени и закрытой информации.

Использованная литература:

1. Королева, М.В. Влияние компьютерных игр на физическое и психическое здоровье детей / М.В Королева // Международный студенческий научный вестник. - 2015. - № 5 - С. 440-441 ; URL: www.eduherald.ru/137-137982.
2. «Как влияют компьютерные игры на психику и развитие ребенка?» [Электронный ресурс] - URL: <https://roditeli.maximumtest.ru/texts/kak-vliyayut-kompyuternie-igri-na-psikhiku-i-razvitie-rebenka>
3. Поночевная, О.Л. Влияние компьютерных игр на физическое и психическое здоровье младшего школьника / О.Л. Поночевная [Интернет-ресурсы]. - Издательский дом МЦФЭР. - URL: <http://www.za-partoi.ru/game-zavisimost/>
4. «Обзор компьютерных игр. Их влияние на современного подростка» [Электронный ресурс] - URL: <http://iteach.vspu.ru/07-2019/19512/>
5. Zubaydullaevna, T. N., Zoirovna, Y. S., Ugli, N. B. U., & Kizi, A. M. E. (2023, January). CONSIDERATION OF PSYCHOLOGICAL WAYS IN QUICK MEMORIZATION PROCESS ENGLISH LANGUAGE. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 29-35).

6. Murotmusayev, K., & Nizomov, B. (2022). Internet tarmog'ida yolg'izlik va psixik jarayonlar. Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar, 1(1), 457-460.
7. Nosirovich, A. N. & Umarovich, N. B. (2022). CYBERSPACE IN THE REAL WORLD. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 1(10), 410-414.
8. Sharafitdinov Abdulla, Yuldasheva Sojida Zoyirovna. (2022). ZAMONAVIY AXBOROTLASHTIRISH JARAYONLARINING SHAXS INDIVIDUAL XUSUSIYATLARIGA TA'SIRI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 432-436.
9. Shoir, Khaydarova, and Mamaradjabov Yokubjon Umidovich. "THE EVENT OF EUPHEMISM AND ITS FUNCTIONS IN SPEECH." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 401-405.
10. Zoirovna, Yuldasheva Sojida, and Nizomov Bekhruz Umarovich. "PSYCHOLOGY OF TRUST AND SECURITY." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 153-161.
11. Kurolovich, Sindorov Lutfillo, and Mamaradjabov Yokubjon Umedovich. "PSYCHOLOGICAL TECHNIQUES FOR RAPID MEMORY OF THE ENGLISH LANGUAGE." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 170-176.
12. Абдурасулов, Фарход Пардаевич, Бехруз Умар Угли Низомов, and Дилбар Йулдашевна Маликова. "ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ИЗУЧЕНИИ И ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКОВ." *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS) Special Issue* (2021): 211-215.
13. Burkhanovna, K. D., Alisherovich, M. R., & Ugli, N. B. U. (2021). Communication as the main source of personality development. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 75-80.
14. Хасанова Г. Б. и др. ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЭКОНОМИКУ // *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*. – 2022. – С. 259-263.
15. Alimov, N. (2023). CULTURE OF WESTERN AND ORIENTAL COUNTRIES. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире.
16. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). PSIXOLOGNI PSIXOMETRIK JIHATIDAN TAYYORLASH TALABLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
17. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AGRESSIV XULQ-ATVOR VA UNI KORREKSIYALASH YO 'LLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
18. Rahmatullayeva, M., Karakulova, U., & Anvarova, S. (2023). OLIY O 'QUV YURTLARIDA BO 'LAJAK O 'QITUVCHILARNI KASBIY MOSLASHTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).

19. Rahmatullayeva, M., & Karimova, N. (2023). MAKTABGACHA TA'LIM MUASSALARI BOSHQARUVINING DOLZARB MUAMMOLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).

20. Rahmatullayeva, M. (2021). O 'QUVCHI SHAXSINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO 'NALISHLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).

21. Rahmatullayeva, M., & Ahmedova, L. (2023). GO 'DAKLIK DAVRI TO 'G 'RISIDA PEDAGOGIK ILMIY DUNYOQARASHNING SHAKLLANISHI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

О ГЕОМЕТРИИ ЛИНИЙ КРИВИЗНЫ

Дияров Б.Р.

Национальный Университет Узбекистана

Аннотация: В этой работе было изучено геометрия линии кривизны. В изучении внутренней геометрии поверхностей линии кривизны играют важную роль. Кривая в поверхности называется линией кривизны, если ее направление совпадает с главным направлением. В общем случае в каждой точке n -мерной поверхности существуют равно n взаимно ортогональных главных направлений.

Изучение геометрии линий кривизны поверхностей имело широкое приложение в кораблестроении и в других разделах в морского машино-строения [1].

Для того, чтобы определить линию кривизны нам необходима ввести понятие нормальной кривизны поверхности в данном направлении.

Пусть Φ -дважды дифференцируемая регулярная поверхность в трехмерном пространстве. Проведем через точку $M(u, v)$ поверхности Φ плоскость π параллельно вектору нормали $\vec{n}$ к поверхности и данному направлению $l = \{du : dv\}$.

Кривая γ , которая получается при пересечении поверхности Φ с плоскостью π , называется *нормальным сечением* поверхности Φ в точке $M(u, v)$ в заданном направлении $l = \{du : dv\}$.

О нормальном сечении известен следующий результат [2].

ТЕОРЕМА. (Менье). Пусть через точку $M(u, v)$ поверхности Φ в заданном направлении $l = \{du : dv\}$ проведена плоскость π' . Тогда проекция центра кривизны нормального сечения γ на плоскость π' совпадает с центром кривизны наклонного сечения $\gamma' = \Phi \cap \pi'$.

Кривизну нормального сечения k_n будем называть нормальной кривизной поверхности Φ в данной точке $M(u, v)$ по направлению $l = \{du : dv\}$.

Если направление в точке поверхности задано, то нормальная кривизна k_n в этом направлении $l = \{du : dv\}$ может быть вычислена по формуле

$$k_n = \frac{Ldu^2 + 2Mdudv + Ndv^2}{Edu^2 + 2Fdudv + Gdv^2}, \quad (1)$$

где

$$A = \begin{pmatrix} E & F \\ F & G \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} L & M \\ M & N \end{pmatrix}$$

матрицы первой и второй квадратичных форм соответственно [1].

Направление на поверхности называется *главным*, если нормальная кривизна в этом направлении достигает экстремального значения. В каждой точке C^2 -регулярной поверхности существуют два взаимно ортогональные главные направления.

Экстремальные значения нормальных кривизн в главных направлениях называются *главными кривизнами* поверхности в данной точке. По определению главных кривизн легко получить квадратное уравнения для нахождения главных кривизн:

$$(FL - EM)du^2 + (EN - GL)dudv + (GM - FN)dv^2 = 0. \quad (2)$$

Это квадратное уравнение всегда имеет действительные корни [2]. Корни могут быть различными и совпадающими.

Рассмотрим оба случая.

1. Уравнение (2) имеет два различных корня k_1, k_2 . Этим корням отвечают на поверхности два различных главных направления. Если направления координатных линий на поверхности в некоторой точке совпадают с главными направлениями, то в этой точке коэффициенты F и M первой квадратичной формы равны нулю. Верно и обратное: если $F = M = 0$, то координатные линии u и v имеют главные направления.

2. Уравнение (2) имеет совпадающие корни: $k_1 = k_2$. В этом случае каждое направление на поверхности в данной точке является главным.

Точками на поверхности, для которых каждое направление является главным, могут быть либо *точки уплощения* ($k_n = 0$ - нормальная кривизна поверхности в каждом направлении в такой точке равна нулю), либо эллиптические точки ($k_n > 0$), называемые в данном случае *точками округления* или *омбилическими точками*.

Пример. Все точки плоскости являются точками уплощения, все точки сферы являются точками округления.

Рассмотрим на плоскости xOz кривую μ , заданную уравнениями

$$x = \varphi(u), z = \phi(u).$$

При вращении кривой μ вокруг оси Oz получаем поверхность вращения. Линии пересечения поверхности вращения с плоскостями, содержащими ось вращения Oz , называются *меридианами* поверхности вращения, а с плоскостями, ортогональными оси Oz , — *параллелями*.

Найдем уравнения поверхности вращения. Точка $(\varphi(u), 0, \phi(u))$ кривой при повороте кривой на угол v переходит в точку

$$(\varphi(u)\cos v, \varphi(u)\sin v, \phi(u)).$$

Тем самым уравнения поверхности вращения имеют следующий вид:

$$x = \varphi(u)\cos v, y = \varphi(u)\sin v, z = \phi(u).$$

Линии $v = \text{const}$ — ее меридианы, а линии $u = \text{const}$ — параллели.

Отметим, что параллели и меридианы поверхности вращения образуют ортогональную сеть $F = 0$. С другой стороны для поверхностей вращения всегда $M = 0$, поэтому параллели и меридианы являются линиями кривизны поверхности вращения.

Литературы:

1. Мищенко А.С., Фоменко А.Т. Курс дифференциальной геометрии и топологии. М., «Факториал пресс», 448с.
2. Nikolaev I. Foliations on surfaces. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2001, 457 pages.

PEDAGOGIK JARAYONIDA O'QITUVCHI KOMMUNIKATIV MUNOSABATINI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Djumanov Sherali Zakirovich, Nomozova Latofat Sodiq qizi

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada pedagogik jarayonida o'qituvchi kommunikativ munosabatini shakllanishining psixologik xususiyatlarini o'rganish masalasi haqida fikrlar bildirilgan. Maqoladan pedagogik jarayonida o'qituvchi kommunikativ munosabatini shakllanishining psixologik xususiyatlarini tarkib toptirish bilan shug'ullanuvchilar foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: barkamol shaxs, kommunikativ qobiliyat, o'zini tuta bilish, sabr-toqat, shakllantirish, shaxsiy fazilat, muloqot, yondashuv, ijtimoiy yaqinlik.

Ma'lumki, ta'lim jarayoni inson aqliy faoliyatining ma'lum (aniq) maqsadga yo'naltirilgan ijodiy harakatlar majmuasidan iborat bo'lib, hodisa va narsalar o'rtasidagi aloqadorlik hamda taraqqiyot qonuniyatlarini yaratishga mo'ljallangan ijodkorlikdir. Bugungi kunda oldimizga qo'ygan buyuk maqsadlarimizga, ezgu

niyatlarimizga erishishimiz, jamiyatimizning yangilanishi, hayotimizning taraqqiyoti va istiqboli, amalga oshirilayotgan islohotlarimiz, rejalarimiz samarasi, taqdiri bularning barchasi avvalambor zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, ongli mutaxassis kadrlarni tayyorlash muammosi bilan bog'liq [1].

Bundan ko'zlangan maqsad yosh avlodni yetuk barkamol shaxs qilib tarbiyalashda ayniqsa pedagog-psixologlar vazifasi juda ma'suliyatlidir.

Shuning uchun ham ta'lim muassasalarida o'z mutaxassisligini chuqur egallashdan tashqari o'quvchilar bilan munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'ya olish ko'nikmasini egallash, ularni yosh va individual xususiyatlarni farqlay olish, bola taraqqiyoti jarayonini kuzatishdan to'g'ri psixologik-pedagogik xulosalar chiqara bilishga o'rganish, malakali mutaxassis sifatida o'zligini, o'z qobiliyatini, individualligini, shaxsiy fazilati hamda o'z faoliyatida psixologik bilim, malaka va ko'nikmalardan samarali foydalana olish talab etilmoqda. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ qobiliyatlarni shakllantirishning didaktik shart-sharoitlarini takomillashtirish orqali kasbiy faoliyatga talabalarni kommunikativ yo'nalganlikni tarkib toptirish modelini ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

Insoniy munosabatlar o'zaro shunday ta'sir jarayonlariki, unda shaxslararo munosabatlar shakllanadi va namoyon bo'ladi. Bunday jarayon dastlab kishilar o'rtasida ro'y beradigan fikrlar, his-kechinmalar, tashvishu-quvonchlar almashinuvini nazarda tutadi. Kishilar muloqotda bo'lgani sari ular o'rtasida umumiylik, o'xshashlik va o'yg'unlik kabi sifatlar paydo bo'ladiki, ular bir-birlarini bir qarashda tushunadigan yoki "yarimta jumladan" ham fikr ayon bo'ladigan bo'lib qoladi, ayrim hollarda esa ana shunday muloqotning tig'izligi teskari reaksiyalarni-bir-biridan charchash, gapiradigan gapning qolmasligi kabi vaziyatni keltirib chiqaradi.

O'zaro munosabatlarga kirishayotgan tomonlar munosabatdan ko'zlaydigan asosiy maqsadlari o'zaro til topishish, bir-birini tushunishdir. Har qanday faoliyatdan zerikish, charchash mumkin, faqat kishi muloqotdan, ayniqsa uning norasmiy, samimiy, bevosita shaklidan charchamaydi, yaxshi suhbatdoshlar doimo ma'naviy jihatdan rag'batlantiriladilar [7].

Ta'lim jarayonida o'quvchilarga samarali ta'sir eta olishga bo'lgan intilishi yanada oshdi va buning bir qator sabablari bor.

Birinchidan, ta'lim jarayonini axborotlashganligi, axborotlarni ko'pligi aynan inson manfaatiga aloqador ma'lumotlarni saralash, u bilan to'g'ri munosabatda bo'lishni taqozo qiladi. Bu o'z navbatida o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga zarur axborotlar uzatishda ma'lum psixologik munosabat xarakterni talab qiladi.

Ikkinchidan, talabalar faoliyati ijtimoiy tarmoqlarga bog'lanib qolganligi, ular o'rtasida munosabatlar va aloqaning dolzarbligi axborotlar tig'iz sharoitda oddiygina muloqotni emas, balki professional, bilimdonlik asosidagi muloqotni talab qiladi.

Uchinchidan, oxirgi paytlarda barcha axborotni ijtimoiy tarmoqlar orqali qabul qilinayotganligi, ularda "odam-odam" dialogi faoliyatning sifatiga ta'sirini hisobga olish kerakligi. Jumladan, pedagogik faoliyatda, boshqaruv tizimida, turli xil xizmatlarda, dialogini kamayib ketganligi muloqot yangi bosqichini qo'llashni taqozo etmoqda. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish texnologiyalarini takomillashtirishni taqozo etmoqda.

O'qituvchilarda kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish shaxsning shakllangan sifatлари, fazilatlariga ta'sir etadi. Jumladan, shaxsda ijobiy fazilatlar yaxshi shakllangan bo'lsa (xushmuomalalilik, kamtarlik, insonparvarlik, to'g'ri so'zlilik, vijdonlilik kabilar) muloqot jarayoni ham yaxshi o'tadi. Chunki shaxslar bir-birini to'g'ri tushunishlari uchun, muloqot muvaffaqiyatli bo'lishi uchun ular samimiy bo'lishlari lozim. Samimiylik insonning eng ajoyib fazilatlaridan biri bo'lib, voqea-hodisalarga oqilona munosabatda bo'lish, turli ta'sirlarga berilmaslikdir. Samimiylikning muhim belgisi-bu yuzdagi xushmuomalalik ifodasi va tabassum. Samimiylik bizning kayfiyatimizga ham bog'liq, chunki kayfiyatimiz yaxshi bo'lsa, samimiylik ko'chayadi. Samimiylik ko'rsatish uchun kishining ko'ngli toza, oqko'ngil bo'lish lozim. Samimiylik fazilati ayniqsa rahbarning xodimlari bilan qiladigan muloqotida muhimdir. Agar rahbar xodimlari bilan samimiy munosabatda bo'lmasa ularning kayfiyati tushib, mehnat unumdorligi pasayishi mumkin. Ayrim rahbarlar qo'l ostidagilar bilan qo'pol, mensimasdan munosabatda bo'lib, buyruq ohangida avtoqratik uslubga asoslanib ish ko'radilar[3].

Bundan tashqari pedagog bolalarning hatti-harakatlarini faqat to'g'ri idrok etib, baho bersa, ularni vujudga keltirgan sabablarni chuqur ko'ra olsagina, shu bilan birga o'zida sabot, o'zini tuta bilish, sabr-toqat, sezgirlik kabi fe'l atvor xususiyatlarini rivojlantira olsagina yuqoridagi vazifalarga erishish mumkin bo'ladi. O'qituvchi o'z o'quvchilarini: ularning fe'l-atvorlari, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlarini turli baholarga va muammolarga va hakazolarga munosabatlarni doimo o'rganib va bilib borishga intilish muhimdir[5].

O'qituvchi bolalarni qanchalik chuqur bilib olsa, unda bolalar bilan munosabatda xushmuomala bo'lish imkoniyatlari shu qadar ko'proq bo'ladi.

Bularning hammasi o'qituvchining o'quvchilar bilan bo'ladigan kichik tushunmovchiliklariga yordam beradi, unga o'quvchilar bilan bo'ladigan kelishmovchiliklarga tegishli darajada odob bilan aralashuvga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947 – son Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2017 yil, 6-son, 70-modda.

2. Xalikov A.A. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik mahoratini rivojlantirish: Dis. ... ped. fan. d-ri. - Toshkent, 2018. – 204 s.;

3. Djumanov Sh.Z. Talabalarda kommunikativ qobiliyatlarni shakllantirish texnologiyalari // Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari. Xalqaro miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to'plami – Jizzax: O'zMU Jizzax filiali, 2022-yil 14-15-oktyabr. 522-bet.

4. Otamuratov, R.U. (2022). O'SMIRLARDAGI KASBIY O'ZLIGINI ANGLASHIDAGI XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Fanlararo tadqiqotlar uchun Markaziy Osiyo tadqiqot jurnali (CARJIS)*, (Maxsussoni 1), 49-54.

5. Djumanov S. TALABALARDA KOMMUNIKATIV QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOSIGA YONDASHUVLAR VA

TUSHUNCHALAR //Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2023. – Т. 3. – №. 1.

6. Джуманов, Ш.З. (2018). Бўлажак ўқитувчининг шахс бўлиб шаклланишида коммуникатив қобилиятнинг моҳияти. *FarDU–ilmiy xabarlar.– Фарғона*, 5, 113-116.

7. Джуманов Ш. ЎҚИТУВЧИ ВА ТАЛАБАЛАР ПЕДАГОГИК МУНОСАБАТЛАРИНИ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ //Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. – 2023. – Т. 3. – №. 4. – С. 77-82.

8. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2).

9. УХ Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // Молодой ученый, 1249-1252.

10. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

ILK O‘SPIRINLIK DAVRIDA XARAKTER XUSUSIYATLARINI SHAKLLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI IJTIMOY PSIXOLOGIK OMILLAR

Djumanov Sherhali Zakirovich, Dusbekova Nafisa Mamaraxim qizi
O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada ilk o‘spirinlik davrida xarakter xususiyatlarini shakllanishining psixologik xususiyatlarini o‘rganish masalasi haqida fikrlar bildirilgan. Maqoladan ilk o‘spirinlik davrida xarakter xususiyatlarini shakllanishining psixologik xususiyatlarini tarkib toptirish bilan shug‘ullanuvchilar foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: İlk o‘spirinlik davri, xarakter xususiyatlar, hayotiy pozitsiya, shakllantirish, hayotiy tasavvurlar, tarkib toptirish, ichki va tashqi ta’sirlar, omillar, muloqot, yondashuv, ijtimoiy yaqinlik.

Ma’lum bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlari yosh xususiyatlari deb ataladi. Ana shu yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda ta’lim va tarbiya ishi tashkil etiladi. Shunda shaxs rivojlanishiga tarbiya ta’siri kuchli bo‘ladi.

Bugungi kunda yosh avlodni yuksak ma’naviyatli qilib shakllantirish, mustaqil mamlakatimizning ishonchli va intellektual salohiyatli fuqarolari etib tarbiyalash uzluksiz ta’lim tizimining dolzarb vazifasi bo‘lib hisoblanadi. Zero, hozirda har qanday jamiyat taraqqiyoti uning bag‘rida kamolga yetayotgan shaxsning ongi, dunyoqarashi,

hayotiy pozitsiyasi, bir soʻz bilan aytganda inson omili bilan bevosita bogʻliq ekanligi rad etib boʻlmas haqiqatga aylangan. Shu boisdan ham mamlakatimizda shaxs tarbiyasini izchil va zamon talablariga muvofiq olib borish bugungi kunda, avvalo taʼlim-tarbiya tizimi oldidagi birinchi darajali vazifa qilib belgilangan. Va buning amaliy isbotini soʻngi yillarda mamlakatimiz rahbari Sh.Mirziyoevning “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va maʼnaviy salohiyatga ega boʻlib, dunyo miqyosida oʻz tengdoshlariga hech qaysi sohada boʻsh kelmaydigan insonlar boʻlib kamol topishi, baxtli boʻlishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”[1] degan ezgu gʻoyasi ostida amalga oshirilayotgan islohotlar misolida koʻrib turibmiz.

Darhaqiqat, barkamol avlodni tarbiyalash masalasi uchun jamiyatning institutlari masʼuldir. Ayniqsa, barkamol avlodni shakllantirishning amaliyotini taʼminlashda, bu boradagi ilmiy muammolarning yechimini topish, olgʻa surilgan nazariy xulosa va tasviyalarni taʼlim-tarbiya amaliyotiga tadbiq etish jamiyatimizning ota-onalar, tarbiyachi-oʻqituvchilar uzluksiz taʼlim tizimi oldiga qoʻyadigan davlat buyurtmasini samarali bajarilishi garovidir.

Bolalarning tarbiyasiga toʻgʻri yondashish, uni muvaffaqiyatli oʻqitish uchun bola rivojlanishidagi turli yoshdagi davrlariga xos xususiyatlarni bilish va uni hisobga olish muhimdir. Chunki bola orginizmining oʻsishi ham, rivojlanishi ham, psixik taraqqiy etishi ham turli yosh davrlarida turlicha boʻladi. Bolaning oʻziga xos xususiyatini hisobga olish juda murakkab. Chunki bir xil yoshdagi bolalar ham psixik jihatdan turlicha boʻlishi mumkin[3].

Masalan, koʻrish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglash, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, sergʻayrat yoki gʻayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, pala-partish va chala ishlaydigan, yigʻinchoqligi yoki ishga tez kirishib ketishi, qobiliyati kabilar nerv faoliyati tizimining taʼsiri boʻlib, oʻqituvchi yoki tarbiyachi ularni bilishi zarur.

Bolaning individual – oʻziga xos xususiyatini bilish uchun temperamentning umumiy tiplari va bolaning oʻziga xos xususiyatini oʻrganish metodikasini bilish muhim.

Shuningdek, turli yosh davrlarining oʻziga xos rivojlanish qonuniyatlari ham mavjud. Masalan, 5-sinf oʻquvchilari bilan 10-sinf oʻquvchisini tenglashtirib boʻlmaydi.

Oʻspirinlik bu aqliy faoliyatning ham rivojlanish davri sanaladi. Ular oʻz fikrlarini mustaqil ifodalashga harakat qilib, shaxslik xislatlarini namoyish eta boshlaydilar. Shunda oʻqituvchilar va katta yoshlilar ularning hali gʻoʻr fikrlari va dunyoqarashlarini toʻgʻri yoʻnaltirishlari muhim. Zero, bu davrda oʻz-oʻzini anglash, maʼnaviy-axloqiy, ijtimoiy xislatlari tez shakllanadi[5].

Bunga uning faoliyati, jamoada va jamoat joylarida oʻzini tutishi, odamlar bilan tez muloqotga kirishishi ham turtki boʻladi. Oʻzini kattalardek his etish, oʻziga xosligini namoyon etish, boshqalarning diqqatini oʻziga qaratishga harakat qiladi. Axloqiy muammolarni oʻz qarashlari nuqtai nazaridan hal eta boshlaydi. Hayot mohiyati, baxt, burch, shaxs erkinligini oʻz qiziqishlari bilan oʻlchaydilar. Shu bois ularga katta yoshlilarning begʻaraz, toʻgʻri yoʻnalish berishlari oʻta muhim[6].

Mazkur davrda yoshlar xulqi ham tarkib topa boshlaydi. Bunda shaxsning jamoadagi mavqei, jamoa shaxslari bilan muomala-muloqoti muhimdir.

Albatta, bu borada ta'lim muassasasida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar ijtimoiy harakati ta'siri katta ahamiyatga ega. Chunki o'spirin-yoshlar mustaqil hayot ostonasida bo'lib, ularning bu hayotga to'g'ri qadam qo'yishi uning jamiyatning faol fuqarosi bo'lishining muhim shartidir.

O'rganilgan ilmiy manbalar va o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

- shaxsda maqsad va qiziqishlarni shakllanmaganligi hayot haqidagi tasavvurlarni anglanmaganligi bilan izohlanadi;

- shaxsning jamiyatda o'z o'rniga ega ekanligi ularning hayotiy tasavvurlari bilan uzviy bog'liqligini izohlash mumkin;

- o'spirinlik davrida hayotiy tasavvurlarni shakllanishi ulardagi hayotiy maqsadlarni anglab etganligi bilan belgilanadi;

- o'spirinlik davrida yoshga bog'liq ravishda hayotiy tasavvurlarni reallashishi kuzatiladi;

- shaxsning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar tizimining qaror topganligi ularning hayotiy tasavvurlari bilan uzviy bog'liq;

- o'spirinlik davrida hayotiy uslubning tarkib topganligi hayotiy tasavvurlarni anglanganligining mezonini bo'lishi mumkin.

Ta'lim-tarbiya jarayonining muhim vazifalaridan biri - shaxs va jamiyat munosabatlarini konstruktiv tarzda yo'lga qo'yish, yoshlarda hayotiy pozitsiyani shakllantirishdan iborat bo'lmog'i lozim[5]. Yoshlar jamiyat hayotiga kirib borar ekan ularda atrof-muhitga, kishilarga, qadriyatlarga va o'ziga nisbatan muayyan hayotiy pozitsiya ham shakllanib boradi. Ular hayotida ro'y beradigan turli-tuman hodisalar muqarrar ravishda ong va dunyoqarashga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu katta hayotga qadam qo'yayotgan yoshlarda juda og'riqli kechishi ham mumkin. Ba'zida hayotning turli qiyinchiliklari, taloto'plari va evrilishlari oldida yoshlarda o'ziga nisbatan ishonchsizlik, hayotiy mo'ljallarning yo'qolishi, yuksak maqsadlar qo'yishdan cho'chish, o'z imkoniyatlarini etarlicha baholay olmaslik kabi salbiy hayotiy pozitsiya shakllanishi ham mumkin. Bu esa o'z navbatida yoshlarning jamiyatda o'zlarining munosib o'rnini topa olmasligi, hattoki turli yot g'oyalar ta'siriga tushib qolish ehtimolini oshiradi. Shu boisdan ham ta'lim-tarbiya jarayoni shaxsda konstruktiv hayotiy pozitsiya shakllanishiga ko'mak berishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т., Ўзбекистон, 2016. –Б.14.1

2. Djumanov Sh.Z. Talabalarda kommunikativ qobiliyatlarni shakllantirish texnologiyalari // Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari. Xalqaro miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to'plami – Jizzax: O'zMU Jizzax filiali, 2022-yil 14-15-oktyabr. 522-bet.

3. Otamuratov, R.U. (2022). O'SMIRLARDAGI KASBIY O'ZLIGINI ANGLASHIDAGI XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.

Fanlararo tadqiqotlar uchun Markaziy Osiyo tadqiqot jurnali (CARJIS), (Maxsussoni 1), 49-54.

4. Djumanov s. talabalarda kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish muammosiga yondashuvlar va tushunchalar //Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2023. – Т. 3. – №. 1.

5. Джуманов, Ш.З. (2018). Бўлажак ўқитувчининг шахс бўлиб шаклланишида коммуникатив қобилиятнинг моҳияти. *FarDU–ilmiy xabarlar.– Фарғона*, 5, 113-116.

7. Джуманов Ш. ЎҚИТУВЧИ ВА ТАЛАБАЛАР ПЕДАГОГИК МУНОСАБАТЛАРИНИ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ //Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. – 2023. – Т. 3. – №. 4. – С. 77-82.

11. Yo‘ldoshyev,S., & Bosimova,M. (2023). ZAMONAVIY PSIXOLOGIYANING PEDAGOGIKA BILAN UZVIY BOG ‘LIQLIGI. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(2).

TA’LIM JARAYONIDA INTERFAOL METODLARNI KOMMUNIKATIV QOBILIYATLARGA TA’SIRINI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Djumanov Sherali Zakirovich

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

sherali.zhumanov.83@bk.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim jarayonida interfaol metodlarni kommunikativ jihatlarini, o‘quvchilar faolligini oshirishda kommunikativ qobiliyatlarga ta’sirini psixologik xususiyatlari kommunikativ munosabatlarning roli va o‘rni yoritiladi. Maqoladan bo‘lajak mutaxassislarning kommunikativ qobiliyatni shakllantirishni takomillantirish muammosi bilan shug‘ullanuvchilar foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: munosabat, kommunikativ munosabatlar, pedagogik munosabat, interfaol metodlar, jamoa va kichik guruh.

O‘zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlabq uzluksiz ta’limning muhim bo‘g‘ini sifatida oliy ta’lim muassasalarida jahon standartlari darajasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ularni yuksak ma’naviyatli va intellektual salohiyatli, zamonaviy texnologiyalar va ilm-fan yutuqlarini puxta o‘zlashtirgan, ijtimoiy va kommunikativ jihatdan faol shaxs sifatida tarbiyalash lozimligi to‘g‘risidagi xulosaga kelindi. Hozirda uzluksiz ta’lim tizimini tubdan isloh qilishlar ta’lim tizimining kadrlar salohiyatini yanada yaxshilash, jismonan sog‘lom, ma’naviy etuk, yuksak intellektual salohiyatli, zamonaviy bilimlarga ega, mustaqil fikrlaydigan, o‘z fikrini erkin, izchil va aniq ifoda etib bera oladigan bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlash, oliy ta’lim muassasalarida sub’ekt-sub’ekt munosabatlarini, o‘qitishning zamonaviy, shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalarini amaliyotga samarali tatbiq etish imkoniyatlarini bermoqda bo‘lajak o‘qituvchilarni

kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish texnologiyalarini takomillashtirish muhim vazifa sifatida belgilandi. Oliy ta'lim muassasalari bo'lajak o'qituvchilarni kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish, ularda muloqot madaniyati, empatiya, notiqlik mahorati kabi kasbiy va shaxsiy sifatlarni rivojlantirishni taqozo etmoqda. Ana shu nuqtai nazardan oliy ta'lim muassasalari bo'lajak o'qituvchilarni kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish texnologiyalarini takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Ushbu vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish ta'lim – tarbiya jarayonida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni taqazo etadi. Ta'lim – tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, avvalo, pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirishni talab etadi. Chunki uni amalga oshirmay turib qo'llangan har qanday texnologiya kutilgan samarani bermaydi.

Ta'lim-tarbiya jarayonining doimiy ravishda optimallashtirib borishi dars berish jarayonida qo'llanilayotgan yangi va takomillashib borayotgan pedagogik texnologiyalarni turli yo'nalish va maqsadlarda qo'llanilayotganligiga bog'liq.

Hozirgi kunda ishlab chiqarish texnologiyalari tezlik bilan rivojlanayotgan bir davrda ta'lim sohasi ham boshqa ishlab chiqarish muassasalari kabi ilmiy, asoslangan yangi pedagogik texnologiyalar, informatsion ma'lumotlarni qo'llagan holda malakali mutaxassislar faoliyat yuritadigan raqobatbardosh, ilmiy, bilimli kishilarni Vatan ravnaqi uchun tayyorlab beradigan soha sifatida rivojlanib bormoqda.

Har bir pedagogik texnologiyaning asosiy maqsadi pirovard natijaga erishish yo'llarini bandma-band aniqlash va unga so'zsiz erishishdan iborat.

Pedagogik texnologiyani har tomonlama puxta o'ylangan pedagogik loyihalashtirish, ta'lim jarayonini tashkil qilish va albatta o'quvchi va pedagog uchun erkin, qulay shart-sharoit yaratish orqali xamjihatlikda ishlab chiqilgan model desak bo'ladi.

Quyidagi interfaol metodlar orqali talabalarda kommunikativ qobiliyatlarni shakllantirish mumkin bo'ladi: "Tanqidiy tafakkur" uslubi, "Zinama-zina" texnologiyasi, "Charxpalak" texnologiyasi, "Guruhlarda o'qitish" metodi, "Muammoli vaziyat" usuli, "Nuqtai nazaring bo'lsin" metodi, "FSMU" texnologiyasi, "3×4" texnologiyasi, "Davra suhbat" usuli va boshqalar. Ushbu interfaol metodlarni maqsadi talabalarda kommunikativ ko'nikmalarni va mustaqil fikr yuritish imkoniyatlarini shakllantirish, mustaqil ijodiy fikrlashga o'rgatish, bilish jarayonlarini rivojlantirish, talabalarda kommunikativ ma'naviy – axloqiy fazilatlarining rivojlanishiga yordam berish hamda barkamol avlodga xos fazilatlarining takomillashuviga muhit yaratadi.

"Muloqot" texnologiyasi

Texnologiyaning tasnifi. Ushbu texnologiya talaba (yoki o'quvchi) larning dars jarayonida mustaqil fikrlashga, o'z fikrlarini erkin bayon etishga hamda ularda bahslashish madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, odatda, bunday mashg'ulot talaba (yoki o'quvchi)larni kichik guruhlariga ajratilgan holda o'tkaziladi.

Texnologiyaning maqsadi: tanlangan mavzu, muammo asosida talabalarning fikrlarini hamda ushbu mavzuga bo'lgan munosabatlarini aniqlash, mustaqil holda umumiy bir fikrga kelishlariga va to'g'ri xulosa chiqarishlariga yoram berish, erkin holda bahslashishlariga sharoit yaratish, muloqotga kirish va muloqot qila olishga o'rgatish.

Texnologiyaning qo'llanishi: seminar mashg'ulotlarida qo'llanilishi mumkin bo'lib, mashg'ulot jamoa va kichik guruh shaklida o'quv avditoriyasida o'tkazilishi mumkin.

Umuman, turli interfaol metodlar talabalarni ijtimoiy munosabatlar tizimiga qo'shilishida kuchli vositadir qoleversa ta'lim jarayonida interfaol metodlar talabalarning jismoniy va ma'naviy kamolotiga; asab faoliyati va tafakkurining shakllanishiga; talabalarning kommunikativ xususiyatlarini shakllantiradi va rivojlantiradi; o'zini namoyon qilish imkoniyatining berilishi, ya'ni talabaning mustaqil harakat qilish imkoniyatini beradi; maqsadni amalga oshirish uchun intiluvchanlik xususiyatini rivojlantirishga ta'sir etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduqodirov A.A., Pardaev A, Ishmuhammedov R. Ta'limda innovatsion texnologiyalar.-T.: Iste'dod, 2010.

2. To'lg'novich, A. G. (2022). IJTIMOIIY TARMOQLARNING YOSHLAR ONGI VA MA'NAVIYATIGA PSIXOLOGIK TA'SIRI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 561-566.

3. Yo'ldoshev Sardor Asliddin o'g'li. (2022). PSIXOLOGIK ZO'RAVONLIK VA KIBERBULLING. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 62–66. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/119>

4. THE EDUCATION OF TALENTED STUDENTS AS A PEDAGOGICAL PROBLEM MR Usarovna, SZ Ibrahimovna, YS Asliddin o'gli... - 2019

5. Zakirovich, Djumanov Sherali. "TALABALARDA KOMMUNIKATIV QOBILIYATLARNI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI." *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research* (2022): 543-545.

6. Djumanov Sh.Z. Talabalarni kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish va kasbiy muomala jarayoniga tayyorlash. *Ўзбекистонда психологияни ривожлантириш муаммолари: назария ва амалиёт уйғунлиги*, 112-115.

7. Джуманов, Ш., & Холикулова, С. (2022). Талабаларда коммуникатив қобилиятларни шакллантириш имкониятлари. *Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы*, 1(1), 513-515.

8. Otamuratov, R.U. (2022). O'SMIRLARDAGI KASBIY O'ZLIGINI ANGLASHIDAGI XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Fanlararo tadqiqotlar uchun Markaziy Osiyo tadqiqot jurnali (CARJIS)*, (Maxsussoni 1), 49-54.

9. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7 (2).

10. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // *International Journal on Integrated Education* 3 (12), 345-347.

ZAMONAVIY PSIXOLOGIYADA IJTIMOIIY NORMALARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

**Otamuratov Rustam Uskanovich, Otamuratova Sarvinoz Abdurazakovna,
Sultonaliyeva Gulshona Sherzod qizi**

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

rustamota1989@gamil.com

Annotatsiya: Ijtimoiy me'yor tushunchasi, ijtimoiy me'yor turlari va uning ishlash mexanizmlari va ijtimoiy og'ish haqida bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lish haqidagi nazariy bilimlar berilgan.

Kalit so'zlar: Norma, me'yor, og'ish, jamiyat, ko'nikma, tabiiy, obyektiv, addiktiv xulq, konformlik, margenallik, diniy, huquqiy, mifologik.

Me'yorlar jamiyat tizimini qochib bo'lmaydigan o'zgarishlar sharoitida hayotga layoqatli muvozanat holatini tutib turuvchi mexanizmi hisoblanadi. Jamiyatda bir vaqtning o'zida turlicha ilmiydan tortib jinoiygacha me'yoriy submadaniyat mavjud. Umuman olganda me'yor tushunchasi yetarlicha munozarali hisoblanadi.

Ijtimoiy me'yor aniq bir jamiyatda odamlar, shuningdek, ijtimoiy guruhlar va tashkilotlarning yo'l qo'yilgan yoki majburiy axloqida tarixan vujudga kelgan oraliqni mustahkamlaydi. Tabiiy-ilmiydan farqli ravishda ijtimoiy me'yor rivojlanishning xolis qonunlariga muvofiq kelishi va muvofiq kelmasligi mumkin.

Norm (lat. norma - qoida, namuna, standart) ob'ekt o'z mohiyatini saqlab qoladigan, o'zi qoladigan chegaralarni bildiradi. Normlar texnik (masalan, xavfsizlik standartlari), tabiiy (ekologik, tibbiy standartlar) va ijtimoiy bo'lishi mumkin. printsipi" degan ma'noni anglatadi.

Ijtimoiy norma tushunchasi

- odamlarning uzoq muddatli amaliy faoliyati natijasida jamiyatda shakllangan umumiy yurish-turish qoidalari va odob-axloq qoidalari, to'g'ri davolanishning maqbul standartlari va modellari ishlab chiqilgan.

Ijtimoiy normalar inson nima qilishi kerakligini, uni qanday qilish kerakligini, oxirida nima bo'lishi kerakligini aniqlashdir

Ijtimoiy normalar bir qator turlarga ega, ularning asosiylari quyida keltirilgan:

urf-odatlar va urf-odatlar - odat bo'yicha majburiy bo'lib qolgan va avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xatti-harakatlar qoidalari;

axloqiy me'yorlar - axloqiy va axloqsiz, yaxshi-yomon, yaxshi-yomon miqyosdagi xatti-harakatlarni baholash. Axloqiy me'yorlarga rioya qilmaslik uchun sanksiyalar ommaviy qoralash va vijdon azobidir;

odob-axloq standartlari - oldindan belgilangan vaziyatlarda rasmiy xulq-atvor qoidalari, shu jumladan aloqa standartlari, biznes protokoli va boshqalar;

huquqiy normalar - unda belgilangan talablar davlat qonunlari. Huquqiy normalarga rioya qilish davlatning majburlashi bilan ta'minlanadi;

diniy normalar - axloq qoidalari, muqaddas kitoblar va cherkov muassasalarida mavjud bo'lgan amrlar;

korporativ normalar - yirik tashkilotlarda o'rnatilgan va tashkilot ustavlarida, kodekslarida, bitimlarida va tashkilotlarning mafkurasida mustahkamlangan axloq qoidalar.

Ijtimoiy me'yorlar insonning xulq-atvoriga real ta'sir ko'rsatishi uchun unga quyidagilar kerak: me'yorlarni bilish, ularga rioya qilishni xohlash, ular tomonidan belgilangan harakatlarni bajarish. Jamiyat a'zolari tomonidan barqarorlikni ta'minlash uchun ijtimoiy normalarga rioya qilish zarur. Shu munosabat bilan, ijtimoiy normalar qoidalar kabi muhimdir.

Ijtimoiy normalar tizimi. Texnik standartlarning zamonaviy tizimi texnologik qoidalar, xavfsizlik qoidalar, zamonaviy texnika va mashinalardan foydalanish, sanitariya va gigiena, grammatika va kasbiy faoliyatdan iborat. Bir so'z bilan aytganda, inson qayerda harakat qilsa va qandaydir moddiy va ma'naviy manfaatlar tug'dirsa, u tegishli ma'lumotni bilishi va ijodiy qo'llashi kerak texnik reglamentlar. Huquqiy hujjatlarni tayyorlash qoidalarini, huquqiy ma'lumotlarni hisobga olish, saqlash va qidirishning zamonaviy usullarini, ritorika, mantiq, grammatika, dalillarni qidirish va tahlil qilish usullarini mukammal o'zlashtirishi kerak bo'lgan advokatning professional faoliyatida istisno yo'q.

Ijtimoiy normalar quyidagilar bilan tavsiflanadi:

Odamlarning harakatlari qanday bo'lishi kerakligini ko'rsatadigan buyruq qoidalar; xulq-atvorning umumiy qoidalar (individual qoidalardan farqli o'laroq); nafaqat umumiy, balki jamiyatda odamlarning xulq-atvorining majburiy qoidalar, bu uchun ko'zda tutilgan majburlash choralari chalinish xavfi. Ijtimoiy me'yorlar qabul qiluvchilarni shaxsiylashtirmaslik (tegishli shaxslarga murojaat qilish), harakatlarning majburiy ijro etilishi va takrorlanishi, o'zini tutish qoidalarini buzganlik uchun sanksiyalar mavjudligi bilan tavsiflanadi. Ularning tartibga soluvchi ta'siri ijtimoiy munosabatlarning zarur (belgilangan) holatiga erishishga, shu bilan birga zarurat tug'ilganda ijtimoiy majburlash mexanizmidan foydalanishga qaratilgan.

Diniy me'yorlar - turli dinlar tomonidan o'rnatilgan axloq qoidalar diniy marosimlarni o'tkazishda qo'llaniladi va ushbu dinlar qonunlarida ko'zda tutilgan ijtimoiy ta'sir choralari bilan himoyalangan.

Jamoat tashkilotlari normalari (korporativ standartlar) - bunday tashkilotlar tomonidan o'rnatiladigan va ushbu tashkilotlar ustavlarida ko'zda tutilgan jamoat bosimi choralari bilan himoya qilinadigan axloq qoidalar. Ijtimoiy tartibga soluvchi sifatida huquqning o'ziga xos xususiyatlari uning rasmiy tabiati, ya'ni normativda uning tashqi ifodasi huquqiy hujjatlar, huquqiy normalar, majburiy talablarning muntazam ravishda yoki aniq bir-biriga bog'liqligi, axloqiy me'yorlarga tajovuz qilingan taqdirda davlat tomonidan majburlanishni ta'minlash.

Ijtimoiy normalarning bo'linishi tarkibda ham mumkin. Shu asosda iqtisodiy, siyosiy, ekologik, mehnat, oilaviy va boshqa normalar ajralib turadi.

Xulosa: Normalar tufayli jamiyat xuddi shunday individual xatti -harakatlarni tartibga solish zaruriyatidan xalos bo'ladi. Tabiiyki, tartibga solish mavjud qadriyatlar, ehtiyojlar, manfaatlar, mafkura tizimiga muvofiq amalga oshiriladi. Shunday qilib, ijtimoiy me'yorlar maqsadga erishish vositasiga aylanadi. Tabiiyki, ular ijtimoiy muhitda deviant xatti -harakatlarni bashorat qilish, ijtimoiy nazorat qilish va tuzatish, shuningdek, odamning ijodiy va ijtimoiy faolligini rag'batlantirish vositasiga aylanadi.

Ta'kidlash joizki, ijtimoiy me'yorlarni o'rganish muayyan qiyinchiliklarga duch keladi, chunki na epistemologiya, na psixologiya, na tibbiyot, na sotsiologiya normaning paydo bo'lishi va mexanizmlari haqidagi savolga alohida javob bera olmaydi. Norma ob'ektiv ravishda ko'plab ijtimoiy jarayonlarning kesishish nuqtasidir, shuning uchun uni o'rganish fanlararo ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Asliddin o'g, Y. L. S. (2022). PSIXOLOGIK ZO 'RAVONLIK VA KIBERBULLING. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 62-66.
2. Davlataliyevna, S. N. (2022). OILADAGI SALBIY MULOQOTNING FARZAND PSIXOLOGIYASIGA TA'SIRI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 475-478.
3. Ergashevich, Y. S. (2022). Psychology of modern leadership as an important phenomenon of effective management". *Intenational Journal of Early Childhood Special Education ISSN*, 1308-5581.
4. Uskanovich, O. R., & Abdurazakovna, O. S. (2023). OILADA AYOLNING PSIXOLOGIK SAVODXONLIGINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Journal of new century innovations*, 25(4), 72-77.
5. Uskanovich, OR, & Abdurazakovna, OS (2023). INSON ONGINI OZIQLANTIRISH. *Yangi asr innovatsiyalari jurnali* , 25 (4), 67-71.
6. Uskanovich, Otamuratov Rustam, Otamuratova Sarvinoz Abdurazakovna, Ibodullayeva Nodira. "VIRTUAL MUHITDA O'ZARO SAMARALI TA'SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI." *Yangi asr innovatsiyalari jurnali* 25.4 (2023): 62-66.
7. Otamuratov R.U. Internet ijtimoiy tarmoqlari foydalanuvchilari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan shaxsiy xususiyatlarning aloqasi., Ташкентский государственный стоматологический институт., "Med Union" медицинский научно-практический журнал. Volume 2, Issue 1, 2023
8. Otamuratov R., Otamuratova S. O'smirlarda kasbiy o'zligini anglashiga xavotirlanishning ta'siri., O'zMU XABARLARI., MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI ILMIY JURNALI., 2023 1/1 Ijtimoiy gumanitar fanlar turkumi, 140-144 b., Toshkent 2023.
9. Uskanovich, O. R. (2022). PSIXOLOGIYADA XAVOTIRLANISHNING ILMIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 494-498.
10. Otamuratov R.U. O'SMIRLARDAGI KASBIY O'ZLIGINI ANGLASHIDAGI XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI // CARJIS. 2022. №Special Issue 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-smirlardagi-kasbiy-o-zligini-anglashidagi-xavotirlanishning-psixologik-xususiyatlari> (дата обращения: 30.01.2023).
11. Otamuratov R.U., Ochilova M. EMOTSIONAL INTELEKT TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK O'ZIGA XOSLIGI // CARJIS. 2022. №Special Issue 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsional-intelekt-tushunchasining-psixologik-o-ziga-xosligi> (дата обращения: 30.01.2023).

12. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). INTERNETNING SHAXSGA TA'SIRI MUAMMOSINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, 3(1).

13. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). VIRTUAL MUHITNING SHAXSGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, 3(1).

14. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). VIRTUAL MUHITNING SHAXSGA TA'SIRINING HISSIY OMILLARI. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, 3(1).

15. Р.У.Отамуратов., Ўқувчиларда касбий мотивациялар шаклланишининг психологик омиллари. Ўзбекистонда психологияни ривожлантириш муаммолари: назария ва амалиёт уйғундиги. 2021., - 282 б.

16. R.U.Otamuratov, S.A.Otamuratova., Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish., МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами., 2021., 494 б.

17. R.U.Otamuratov., Kasbiy tanlovlardagi xavotirlanishning psixologik xususiyatlari., ГЛОБАЛ ДУНЁДА ПСИХОЛОГИЯ ФАНИ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ, ЧАҚИРУВЛАР ВА ИСТИҚБОЛЛАР Профессор Эргаш Ғозиевич Ғозиев хотирасига бағишланган Республика илмий-амалий конференцияси материаллари 16 феврал 2022 йил 2022 у., - 379 б.

18. X.Рухиева, Р.Отамуратов., Ўсмирлик даврига хос бўлган суицидал хулқ-атворнинг психодиагностикаси., “Tafakkur tomchilari”Т-2021., 237-241-bet.

19. Sh.E.Yuldashev, R.U.Otamuratov, E.M.Safarova., Voyaga yetmaganlar o'rtasidagi suisidal holatlar psixoprofilaktikasi va diagnostikasi., “Fan va ta'lim” Т-2022., 4,231-bet.

20. R.U.Otamuratov., Kasbiy motivatsiyalarda qo'rquv va xavotirlanish psixokorreksiyasi, magistrlik dis., Т-2022., 79-bet.

СУВ ОМБОРЛАРИ ФОЙДАЛИ ҲАЖМИНИ АНИҚЛАШ ВА САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

**Махмудов И.Э., Нарзиев Ж.Ж.,
Улугбеков Б.Б., Устемиров Ш.,
Неъматов Д., Омондуллохонов Ф.**

Ирригация ва сув муаммолари илмий тадқиқот институти

Аннотация: Ушбу мақолада қуйилма сув омборлари чашасининг ҳозирги кундаги сиғими методик ўлчов-тадқиқот ишлари орқали аниқлашлар келтирилган. Сув омборининг ҳозирги кундаги ҳажмини ва сув сатҳига боғлиқлик ординаталари ҳамда сув омбори ҳажмини ва сув сатҳининг юзасига боғлиқлик ординаталари тузилган. Сув омборидан самарали фойдаланиш бўйича тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Чаша, лойқа, сатҳ, меъёр, гидротехника иншоот, сув омбор, ҳажм.

Маълумки ҳозирда сув омборлари чашасида лойқа-чўкиндилар тўпланиши натижасида сув сиғими кундан кунга камайиб бориш жараёнлари кузатилмоқда. Натижада режадаги сув захираларини тўплаш ва вегетация даврида сув билан узлуксиз таъминлаш муаммолари келиб чиқмоқда.

Сув омборларини эксплуатация қилишда чашани ҳозирги кундаги сиғимини аниқ билиш ва шунга асосан сув омбори иш режимини ташкил этиш долзарб саналади. Юқоридагилардан келиб чиқиб ушбу тадқиқот ишида Оқдарё сув омбори чашаси ҳажми ўлчов-тадқиқот ишлари орқали аниқланди ва сув омбори учун янги сув омбори чашасининг ҳажмини ва сув сатҳига боғлиқлик ординаталари (2-жадвал, 5-расм) ҳамда сув омбори ҳажмини ва сув сатҳининг юзасига боғлиқлик ординаталари (3-жадвал, 6-расм) тузилди.

Оқдарё сув омбори ҳавза (чаша) сидаги лойқа миқдорини аниқлашда, яъни 15 метргача чуқурликгача ҳавзанинг сув бўлган қисми замонавий GPS қурилмали SONTEC S5 русумли доплер-профилографидан (1-расм), ҳавзанинг 15 метрдан чуқур сув бўлган қисми GPS қурилмали HD-MAX эхолотдан (2-расм) ва ҳавзанинг сув бўлмаган, қуруқ қисми Leica фирмаси томонидан ишлаб чиқарилган Sprinter 250 M русумли электрон нивелир ва унинг GSS111 №741882/1 ва №741882/2 (беш метрлик) штрих-кодли рейкаларидан (3-расм) фойдаланилди.

1-расм. SONTEC S5 русумли доплер-профилографи

2-расм. HD-MAX-Hi-Target эхолот

A_2 – створнинг иккинчи ён оралик масофаси (м).

$$\sum S_{\text{СТВ}} = S_{\text{СТВ}_1} + \dots + S_{\text{СТВ}_n}, (\text{м}^2) \quad (3)$$

$\sum S_{\text{СТВ}}$ – створнинг МДС даги тирик кесим юзаси йиғиндиси (м^2).

$$S_{\text{СТВ}} = L_{\Delta} \cdot H_{\Delta}, (\text{м}^2) \quad (4)$$

Бу ерда: L_{Δ} – ҳар бир ўлчов нуқтасидаги масофа, (м);

$$H_{\Delta} = H_{\text{МДС}} - H_i, (\text{м}) \quad (5)$$

$H_{\text{МДС}}$ – меъерий димланган сатҳ, (м);

H_i – ўлчов нуқтасида топилган чуқурлик (м);

Ўлчов тадқиқотларидан олинган маълумотлар асосида 1-створ бўйича сув омбори чашасидаги сув ҳажмини ҳисоблаш:

$$W_{\text{СТВ-1 ҳажм}} = 85 \cdot 1076120,8 + 200 \cdot 2532049,0 / 1000000 = 3,608 \text{ млн.м}^3.$$

$$\sum S_{\text{СТВ-1}} = L_{\Delta} \cdot H_{\Delta} = 12660,2, \quad H_{\Delta} = 494,5 - H_i$$

Ҳар бир створдаги сув ҳажми ушбу усул орқали ҳисобланиб чиқилди ва қуйидаги натижага эришилди.

$$W_{\text{умумий ҳажм}} = 3,608 + \dots W_{\text{СТВ-2 ҳажм}} + W_{\text{СТВ-3 ҳажм}} + \dots W_{\text{СТВ}_n \text{ ҳажм}} = W_{\text{умумий ҳажм}}$$

Сув омбори чашасида сатҳлар бўйича сув сиғими кўрсаткичлари

Тадқиқот-ўлчовлари асосида олинган маълумотларни ҳисоб китоб қилиш орқали, створларнинг узунлиги ва ҳар бир створлар орасидаги сув сиғими ҳисобланди. Ҳисоблаш натижалари 1-жадвалда келтирилган.

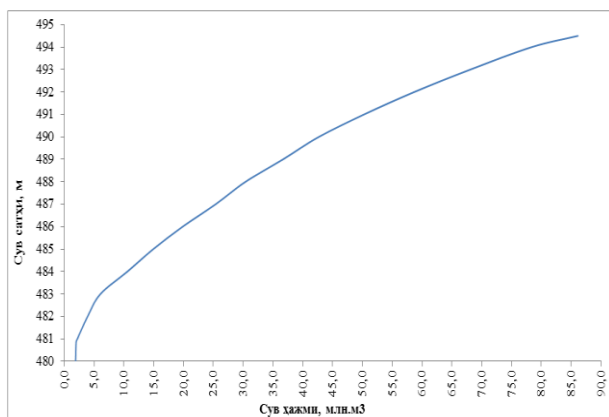
1-жадвал. Ўлчов-тадқиқотлар маълумотларини ҳисоблаш орқали аниқланган створлар узунлиги ва створлар орасидаги сув сиғими.

№	Створлар №	Створ узунлиги, м	Створларда ги сув сиғими, млн.м3	№	Створлар №	Створ узунлиги, м	Створларда ги сув сиғими, млн.м3
1	Створ-1	942,4	4,00	11	Створ-11	2214,6	4,79
2	Створ-2	1368,4	7,37	12	Створ-12	2411,2	3,42
3	Створ-3	1719,5	7,60	13	Створ-13	2243,4	2,87
4	Створ-4	1747,4	7,72	14	Створ-14	1637,7	1,86
5	Створ-5	1693,9	7,57	15	Створ-15	1495,5	1,14
6	Створ-6	2322,5	7,87	16	Створ-16	1460,0	0,66
7	Створ-7	2408,7	7,85	17	Створ-17	1513,0	0,59
8	Створ-8	2468,5	7,33	18	Створ-18	1256,7	0,28
9	Створ-9	2406,8	6,93	19	Створ-19	987,0	0,24
10	Створ-10	2383,1	6,03	Умумий сув ҳажми, млн.м3			86,1

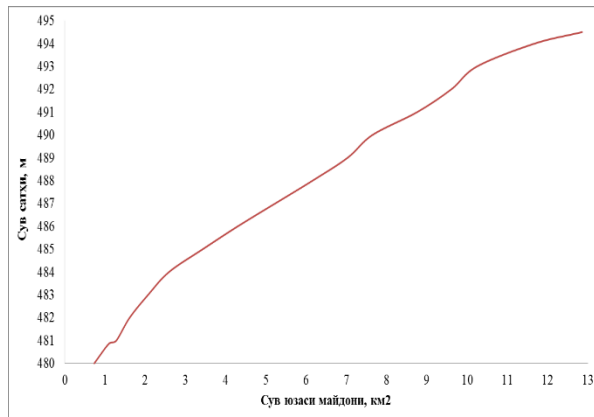
Тадқиқот натижалари асосида такидлаш мумкинки, ҳозирги кунда сув омборининг меъерий димланган сув сатҳи белгисидаги умумий сув ҳажми 86,1 млн.м³ ни ташкил этади, ўлик сув сатҳи белгисида эса 1,9 млн.м³ ни ташкил этади. Сув омбори чашасининг меъерий димланган сув сатҳи белгисидаги умумий қирғоқ узунлиги 23,73 км ни ташкил этмоқда.

2-жадвал. Сув омбори чашасининг ҳажмини ва сув сатҳига боғланиш эгри
чизик ординаталари

Белги Н, (м)	Ҳажм, млн.м ³		Белги Н, (м)	Ҳажм, млн.м ³	
	Лойихавий	2022 йилдаги ўлчов		Лойихавий	2022 йилдаги ўлчов
480	2,55	1,8	488	42,16	30,4
480,85	3,18	1,9	489	50,7	36,7
481	3,4	2,2	490	60,8	42,7
482	6,8	3,9	491	71,4	50,3
483	11,1	6,1	492	82,2	58,7
484	15,7	10,6	493	92,6	68,1
485	20,7	14,9	494	105	78,4
486	26,8	19,9	494,5	112,5	86,1
487	34,16	25,4			

5-расм. Сув омбори ҳажмини ва сув
сатҳига боғлиқлик графиги

6-расм. Сув омбори ҳажмини ва сув
сатҳининг юзасига боғлиқлик
графиги.

3-жадвал. Сув омбори ҳажмини ва сув сатҳининг юзасига боғлиқлик чизик
ординаталари

Белги Н, (м)	Сув сатҳи майдони, км ² (1997 йил)	Сув сатҳи майдони, км ² (2022 йил)	Белги Н, (м)	Сув сатҳи майдони, км ² (1997 йил)	Сув сатҳи майдони, км ² (2022 йил)
480	1,01	0,73	488	7,79	6,16
480,85	1,64	1,09	489	8,63	7,03
481	1,68	1,28	490	9,55	7,65
482	2,56	1,61	491	9,91	8,76
483	3,4	2,07	492	10,06	9,61
484	4,28	2,59	493	10,65	10,25
485	5,2	3,43	494	11,45	11,68
486	6,2	4,30	494,5	11,67	12,86
487	7	5,23			

Ўлчов-тадқиқотлари натижаларининг маълумотларини ҳисоблаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш орқали қуйидагилар хулоса қилинади:

- ҳозирги кунда сув омборининг меъёрий димланган сув сатҳи белгисидаги умумий сув ҳажми 86,1 млн.м³ ни ташкил этади.

- ўлик сув сатҳи белгисидаги сув сиғими 1,9 млн.м³ га тенг.

- сув омбори чашасининг меъёрий димланган сув сатҳи белгисидаги умумий қирғоқ узунлиги 23,73 км ни дан иборат.

- сув омбори чашасининг меъёрий димланган сув сатҳи белгисида сув юзаси майдони 12,86 км² га тенг.

- сув омбори чашасининг ўлик сув сатҳи белгисида сув юзаси майдони 1,51 км² га тенг.

- сув омбори чашасидаги лойқа-чўкиндилар миқдори 26,4 млн.м³ га тенг.

Тадқиқот иши натижаларини сув омборидан фойдаланишда қўллаш орқали сув захираларини тўплаш ва вегетация даврида сув билан узлуксиз таъминлаш билан боғлиқ муаммоларга ечим топиш мумкин. Ҳамда сув ҳисобини аниқ юритиш имконияти таъминланади. Ушбу тадқиқот иши услубиятидан бошқа сув омборлар сиғимини аниқлашда фойдаланиш тавсия этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Narziev Jasurbek. Assessment of the level of accidents during the operation of hydrotechnical structures. Меъморчилик ва қурилиш муаммолари илмий-техник журнал. №2 (2-қисм). 2022 йил. Самарқанд.

2. Makhmudov Ilkhom, Narziev Jasurbek, Uktam Jovliev, Ulugbekov Bobur, Odiljon Sayliev, Shoxrux Ustemirov, Davlat Nematov. "Hydraulic model of non-stationary filtration of an earth dark body". Journal of Engineering and Technology (JET) ISSN(P):2250-2394.

3. Ж.Ж.Нарзиев. Сув омборлари тўғони танаси ва асосининг фильтрация режими. "Сиртқи таълимда ўқитишнинг инновацион технологиялари: муаммо ва ечимлари" мавзусида республика илмий-амалий анжумани. – Қарши. ТИҚХММИ МТУ нинг Қарши ирригация ва агротехнологиялар институти. 15-16 апрел 2022 йил. 481-484 б.

4. Махмудов И.Э., Нарзиев Ж.Ж., Улугбеков Б.Б., Устемиров Ш., Неъматов Д., Омондуллохонов Ф., Ражабов А.Х. Исследования надежности водохранилищных сооружений. Меъморчилик ва қурилиш муаммолари илмий-техник журнал. №1 (2-қисм). 2023 йил. Самарқанд.

MUTAFAKKIR OLIMLARNING OILA, OTA-ONA VA FARZAND MUNOSABATI BORASIDAGI QARASHLARI

ps.f.f.d.(PhD) Ibaydullayeva Umida Rustamjonovna

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada sharq mutafakkir olimlarining oila, ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabati ya'ni shaxs tarbiyasi, kamoloti, burch va mas'uliyatlari borasidagi fikrlari, qarashlari bayon etilgan.

Kalit soʻzlar: taʼlim, tarbiya, oila, farzand, burch, shaxs tarbiyasi, er-xotin, insoniylik.

Dunyoga kelgan har bir farzand oila deb atalmish muqaddas dargohda ota-onasidan poklik, halollik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, taʼlim va tarbiya, odob va ahloq qoidalarini, urf-odat va qadriyatlarni oʻrganadi. Ammo oilada ota-ona va farzandlar oʻrtasidagi baʼzi bir koʻngilsiz holatlar ham borki, bu jamiyat ijtimoiy hayotidagi salbiy muhitni keltirib chiqarayotganligini koʻrish mumkin.

Oʻzbekistonda ayniqsa, keyingi yillarda mamlakatimizning barcha sohalarida, yaʼni ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va sport borasida tub islohotlar olib borilmoqda. Jumladan, jamiyatimizning muhim boʻlagi boʻlmish oilada sogʻlom muhitni barpo etish hozirgi davrning eng muhim vazifalaridan biri boʻlib qolmoqda. Xususan, ushbu masalani muhim ekanligini davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev har bir shaxsning birinchi vazifalardan biri sifatida «biz uchun muqaddas boʻlgan oila asoslarini yanada mustahkamlash, xonadonlarda tinchlik-xotirjamlik, ahillik va oʻzaro hurmat muhitini yaratish zarurligi» haqidagi fikridan ham bilish mumkin.

Biroq, oilaviy munosabatlarda, ota-ona va farzandlar orasida ayrim salbiy vaziyatlar uchrab turishi, jamiyatimiz ijtimoiy hayotiga taʼsir koʻrsatmasdan qolmaydi. Bunday muammolar koʻproq oʻsmir yoshidagi farzandlar oʻrtasida sodir boʻlishi va unda oilaning oʻrni va ahamiyati muhim hisoblanadi.

Shu oʻrinda tarixiylik va mantiqiylik metodlariga asoslanib, oila, ota-ona va farzandlar oʻrtasidagi ahloqiy-tarbiyaviy kabi munosabatlar ham koʻplab qadimgi davr mutafakkir olimlarimizning diqqat markazida turganini koʻrishimiz mumkin. Xususan, mutafakkir olimlardan Farobiy, Beruniy, Abdulla Avloniy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ibn Sino, Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Mahmud Qoshgʻariy, kabilar oilaviy munosabatlarda tarbiyaviy masalalarning oʻrni va ahamiyatiga alohida eʼtibor qaratishgan.

Xususan, mutafakkir olim Abu Nasr Farobiy shaxs shakllanishi, tarbiyasi, baxtu kamoli, odob-ahloqi haqidagi qarashlari, durdona fikrlari bilan axloqiy nazariyalarni boyitadi. Farobiy oʻz qarashlarida «har bir ota-onaning oʻz farzandlari uchun birlamchi ustoz, yoʻl koʻrsatuvchi ekanligi va aynan ular bolada taʼlim-tarbiyaga kerakli tayyorgarlik holatini shakllantirish taʼsiriga ega ekanligi toʻgʻrisidagi xulosalar mutafakkir qarashlarining hozirgi kunlar uchun ham naqadar ahamiyatli ekanligini koʻrsatadi». Darhaqiqat, oilada farzand dunyoga kelgach, uni ulgʻaytirib, unga odob-ahloq qoidalari, taʼlim-tarbiya, insoniylik tuygʻularini shakllantiradigan ota-ona har bir farzand uchun eng birinchi murabbiy sanaladi. Shuningdek, Farobiy oʻzining yana bir «Fozil odamlar shahri» asarida odamlarga nisbatan ularni birlashtiruvchi boshlangʻish asos insoniylikdir, shuning uchun ham odamlar insoniyat turkumiga kirganliklari tufayli oʻzaro tinchlikda yashamoqlari lozim, degan fikr mulohazalarini bildirib oʻtgan. Zero, insonlar oʻrtasidagi oʻzaro samimiy munosabatni yuzaga keltiruvchi va ularni birlashtiruvchi tuygʻu bu-insoniylik tuygʻusidir. Oilada er-xotin oʻrtasidagi oʻzaro samimiy, iliq munosabatlar farzand tarbiyasiga ijobiy taʼsir koʻrsatibgina qolmasdan, ularda ham bunday tuygʻular shakllanib ulgʻayishiga va oilada yuzaga kelishi mumkin boʻlgan kelishmovchiliklarni oldi olinib, oʻzaro xotirjamlikni saqlab qolish mumkin.

O‘z zamonasining qomusiy bilimdoni bo‘lgan Beruniy ham ota-ona, tarbiya, o‘zaro munosabatlar borasida turli fikr-mulohazalarini bildirib o‘tgan. Beruniy oiladagi qadriyatli munosabatlarni saqlab qolish yo‘lida «inson jamiyatda o‘z qarindosh-urug‘lari bilan birlashib olishga majburligi, bundan maqsad bir-birini qo‘llab-quvvatlash hamda har bir kishining ham o‘zini, ham boshqalarni ta‘minlash uchun ishlarni bajarish kerak», degan xulosaga keladi. Ammo oiladagi yomon muhit, nizoli vaziyatlar, noto‘g‘ri tarbiya faqat shu oilada tarbiyalanayotgan farzandlarga emas, balki boshqa oilalarga ham ta‘sir etadi. Agar oila o‘zaro hamjihatlikda, bir-birini qo‘llab-quvvatlab, ahil-inoq bo‘lib birlashsalar oilada hech qanday nizo yoki kelishmovchiliklar yuzaga kelmaydi.

Buyuk mutafakkir va davlat arbobi Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig» (Saodatga yo‘llovchi bilim) nomli asarida «farzand ko‘rish va unga tarbiya berish har bir inson uchun buyuk baxtdir, ularsiz hayotning ma‘nosi yo‘q. Lekin bu narsa ota-onaga juda katta mas‘uliyat yuklaydiki, uning uddasidan chiqmoq, har bir ota-ona uchun ham farz, ham qarzdır. Shuning uchun ham oilaviy tarbiyani Yusuf Xos Hojib, bola axloqiy taraqqiyotning asosi, deb hisoblagan «agar bolaning xulqi yomon bo‘lsa, bunda bolaning aybi yo‘q, hamma ayb – otasida». Shuning uchun ham ota-ona, ayniqsa, ota bunga katta e‘tibor bermog‘i lozim» deb ta‘kidlagan. Haqiqatdan ham tarbiya juda mas‘uliyatli va nozik jarayon sanaladi. Har bir farzand ilk ta‘lim-tarbiyani avvalo oilada ota-onasidan oladi. Ota-ona farzandga yaxshi hulqi, odob-ahloqi bilan namuna bo‘la olishi kerak.

Haqiqatdan ham ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, shaxsning shakllanishi, oilalarning mustahkam bo‘lishi - jamiyat taraqqiyoti va istiqboli uchun ham ahamiyatga molik masalalar qatoriga kiradi. Oilada uchraydigan har qanday qiyinchiliklarga sabr-qanoat, ijobiy muomala va munosabatlar bilan yondoshilsa, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi nizolarning kelib chiqishini oldini olish mumkin bo‘ladi. Jumladan, oilada ota-onalar farzandlarini yosh davrlar xususiyatlari inobatga olgan holda ularni har tomondan psixik, aqliy, fiziologik, ma‘naviy-ma‘rifiy, insonparvarlik xislatlarini rivojlantirib, kamol toptirishi zarur. Bu esa o‘z navbatida farzand va ota – ona o‘rtasida ro‘y berishi mumkin bo‘lgan turli kelishmovchiliklarni oldini olishga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://uz.fundamental-economic.uz/?page_id=1288
2. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiya. Darslik. – T.: 2011. – B.15.
3. Abu Nasr Farobiy.Fozil odamlar shahri. – T.:Yangi asr avlodi, 2022. – B. 286.
4. Ibaydullayeva,U.,&Mamatqulova,Y.(2022).ЎСМИРЛАР ЎРТАСИДАГИ ЗИДДИЯТЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА ОИЛАНИНГ ЎРНИ. Журнал Педагогикки и психологикки в современном образовании, 2(6).
5. Каршибаева, Г.А.,&Ибайдуллаева, У.Р.Оила психологияси. Ўқув қўлланма. “Баёз” нашриёти. Тошкент–2022 й.
6. Ибайдуллаева, У. & Маматкулова, Ю. (2022). Ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi inqirozli vaziyatlarda psixologik yordam korsatishning oziga xos xususiyatlari. *Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы*, 1(1), 471-473.

7. Ibaydullaeva, U., & Qodirova, M. (2022). ОИЛАДА ФАРЗАНДЛАРДАГИ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ДЕЗАДАПТАЦИЯ ҲОЛАТЛАРИ. *Журнал Педагогикаси ва психологияси в современном образовании*, 2(6).

8. Ibaydullaev, T. (2022). A study of national clothes and games as an individual part of cultural heritage. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(6), 13-15.

9. Ibaydullaev, T. NATIONAL CLOTHES AND GAMES AS AN INDIVIDUAL PART OF CULTURAL HERITAGE. *DIGITAL ACCESS AND SERVICES FOR LIBRARY MANAGEMENT*.

10. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 394-397.

МОЛОДЕЖНАЯ КИБЕРПСИХОЛОГИЯ. ВРЕД И ПОЛЬЗА СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ

Юлдашева Сожида Зойировна,

Мирзаахматов Абдурахмон Хасанбой угли

Джизакского филиала Национального университета

студент Джизакского филиала Национального университета

Аннотация: Глядя на современный мир мы с удовольствием смотрим на то, как развивается технология и радуемся новым изобретениям, ведь он по сути должны облегчить жизнь человеку. И возможно это было бы так. Но если быть максимально откровенными, то в последнее время социальные сети идут человеку во вред, особенно молодежи. Из разных новостей можно наблюдать за такими постами, где современная молодежь с каждым днем становится все агрессивнее, по всему миру усиливаются беспорядки, организуются непонятные группы для подростков, которые подталкивают детей к агрессивному, деструктивному поведению. И безусловно, появляется беспокойство за будущее человечества и весьма не безосновательно.

А что же с этим делать?

Исследование на данную тему рассмотрены в статье, а также приведены ряд идей, которые могли бы помочь справиться с беспорядками и лучше контролировать поведение современной молодежи. А также, дать им понять, как использовать социальные сети для своего блага и развития.

Ключевые слова: молодежь; деструктивное поведение; интернет-пространство; подросток; киберпространство.

Глядя на современный мир мы с удовольствием смотрим на то, как развивается технология и радуемся новым изобретениям, ведь он по сути должны облегчить жизнь человеку. И возможно это было бы так.

Но если быть максимально откровенными, то в последнее время социальные сети идут человеку во вред, особенно молодежи.

Из разных новостей можно наблюдать за такими постами, где современная молодежь с каждым днем становится все агрессивнее, по всему миру усиливаются беспорядки, организуются непонятные группы для подростков, которые подталкивают детей к агрессивному, деструктивному поведению. И безусловно, появляется беспокойство за будущее человечества и весьма не обоснованно.

Да что уж там говорить о подростках, когда даже взрослый человек начинает свой день с того, что только открыв глаза утром уже берет в руки телефон и около 30 минут (это еще в лучшем случае) просматривает социальные сети.

И что самое печально-интересное, так это то, что телефон даже ночью находится рядом с человеком в одной кровати, и в какой-то степени уже стал продолжением руки[1].

Такая вроде бы привычная вещь как социальные сети появилась относительно недавно. Хотя у людей сложилось такое привычное отношение к ним, что кажется, что социальные сети существовали всегда.

И смотря на все вышесказанное, вырисовывается следующий вопрос:

Почему же люди проводят в них так много времени, и почему они так сильно влияют на человека, его сознание и даже жизнь?

Сама идея социальных сетей появилась задолго до интернета. В 60-е годы прошлого века, французский философ Жиль де Лёсс, вместе со своим бессмертным соавтором Фениксом Голитари разрабатывают концепцию резомы[2]. По их теории можно представить следующую метафору:

Если представить себе грибницу, в которой нет ни начала, ни конца. Она не похожа на корни дерева, которые расходятся от ствола. Грибница – это разветвленная сеть, не связанных друг с другом отростков. Это и есть резомы[2]. Именно этот пример де Лёсс использовал для того, чтобы объяснить как работает его современное научное знание. И оно устроено таким образом, что человек может начать изучать его не сначала, а с любого удобного момента[2]. Например, если человек решил изучить историю философии, то человеку совершенно не обязательно начинать с античности, а вполне может начать с экзистенциализма, если она его привлекает куда больше.

В те же 60-е годы Маршал МакКлюин пишет свое главное культурологическое исследование «Галактика Гутенберга». Он был последователем технотерминизма и считал, что главным фактором исторического прогресса является технологии. И по его мнению, одним из важнейших изобретений в истории человечества печатный станок Иоганна Гутенберга[3].

И с тех пор изобретение пошло вслед за изобретением. К примеру, сейчас, чтобы человек не воровал уже не обязательно присутствие охранника, достаточно камеры (или хотя бы ее имитации). А также, во многих вещевых магазинах уже установлены специальные датчики у входа, которые начинают во всю пиликать, выдавая вора с головой. А все потому, что когда человек

понимает, что на него смотрят, то он корректирует свое поведение. И нужно заметить, что в современном мире практически каждый находится под присмотром.

По мнению МакКлюина социальные сети наделяют человека деревенским мышлением[3]. Что это значит?

Если рассмотреть это с точки зрения сравнения города и деревни, то деревня, это то место, где все друг друга знают. Точно также это утверждение применимо и для социальных сетей. И ставки повышаются, когда весь мир превращается в такую деревню. Ведь те люди, которых кто-то когда-то не видел (с другим цветом кожи, другой культурой и т.д. и т.п.), теперь постоянно присутствуют в нашем коммуникативном пространстве.

Иное значение приобретает институт репутации. И именно здесь и появляется новая этика как способ регулировать общение с теми, с кем человек раньше не сталкивался. При этом, по мнению МакКлюина социальные сети не являются злом. Для него технологии это лишь средство, которое меняет культуру, но новую культурную форму человек наполняет своим собственным содержанием[3].

И с одной стороны, винить интернет во всех бедах, это все равно что винить молоток за то, что он попадает по пальцам.

Социальные сети помогают людям объединяться минуя социальные институты. Это и многие экологические инициативы, и благотворительные акции, и политические протестные движения. Сила интернета стала очевидна для всех. Социальная коммуникация помогает строить то самое гражданское общество, о котором многие так мечтают.

Однако, социальные сети не только пересобирают коммуникацию, но и вводят новые формы социального одобрения. Раньше были ордена, похвальные грамоты, медали. А теперь же, есть лайки и подписки.

Человек становится зависимым от таких социальных «поглаживаний».

Например, если человек выкладывает в социальную сеть новый пост, но его никто не лайкает, то у человека начинает появляться тревога. При этом, виртуальный образ уже всюду влияет на реальную жизнь. Работодатель, или приемная комиссия университета могут изучать социальные сети едва ли не пристальнее, чем официальные бумаги. При этом, за каждым в мире человеке идут социальные следы, из которых составляется цифровая репутация.

Алармисты предлагают, что скоро все в мире будет решать социальный рейтинг[4].

И это не что-то выдуманное, а вполне уже наша реальность. Ведь у многих бывает так, что количество лайков и подписок напрямую влияют на капитал человека (и это очень хорошо видно на успешных и продвинутых блогерах). А символические сердечки значат гораздо больше, чем человеку самому может показаться.

Нужно также признать, что социальные сети повлияли на все сферы человеческого деятельности, и изменили отношение даже к таким экзистенциальным категориям как[5]:

-жизнь;

-смерть;

-время.

Например, если человек давно не заходит в социальные сети, то многие уже начинают переживать о том, а не случилось ли с ним что-то страшное, жив ли он, здоров ли и т.п. И сегодня, когда жизнь во многом сводится к участию в коммуникации, то долгое отсутствие в ней может приравняться к смерти.

И в последнее время, большинство мам, которые воспитывают подростков, все чаще обращаются к психологам с проблемой, которая звучит следующим образом:

-мой ребенок проводит слишком много времени в телефоне!

И нужна признать, что это особенность периодов, в которой сейчас живут все. И человечество уже не представляет свою жизнь без телефонов и социальных сетей.

Так как же все таки можно решить эту проблему?

При рассмотрении этого вопроса, стоит еще раз выделить две основные функции. В одной из них есть положительная сторона пользования социальными сетями, а во второй – отрицательная сторона.

Сперва рассмотрим положительную сторону.

В чем же можно найти положительную сторону того, что подростки очень много времени проводят в социальных сетях?

1.Общение.

Нужно признать, что сейчас молодежь все же намного активнее в общении, и они все больше взаимодействуют друг с другом и хотят этого. И даже современные исследования подтверждают, что каждое полученное сообщение, каждый лайк повышает самооценку подростка и он начинает чувствовать себя социализированным, чувствует что он принадлежит к определенной группе, что группа принимает его таким, какой он есть, а это уже прекрасно.

Но, безусловно есть и отрицательные стороны этого процесса. Это углубление в социальные сети и даже жизнь в них.

И первый момент, который однозначно можно выделить как отрицательный, это что, очень часто, при длительном времени проведенному за компьютером или же с телефоном, у ребенка появляются симптомы эмоциональной зависимости. Это такие симптомы как:

-повышенная раздражительность;

-нервозность;

-возбудимость;

-это может быть также отказ от каких-то вещей в пользу того, что он бесконечно сидит в телефоне.

А также, родитель может совершенно точно сказать, что поведение подростка в социальных сетях совершенно отличается от реальной жизни. С одной стороны, они конечно могут высказать там то, что они не могут высказать в реальной жизни, и это как бы хорошо. Но, с другой стороны, в социальных сетях гораздо больше распространена травля, буллинг, гнобление, не совсем корректные комментарии.

Безусловно, человек со всем этим сталкивается и в реальной жизни, и при этом не всегда знает как на это правильно реагировать, но все же в реальной жизни подобный негатив в сторону одного человека гораздо меньше, чем это распространено в интернет пространстве. И очень часто, что находясь на просторах интернета и сталкиваясь с троллингом в свой адрес, подросток просто не знает как правильно реагировать и отвечать на подобного рода комментарии, как ему понимать, к чьему мнению прислушиваться, а к чьему нет. То есть, не имея в наличии внутренней опоры и каких-то своих внутренних границ может сыграть с подростком очень злую шутку (а иногда подобные случаи случаются даже и со взрослыми).

Безусловно, есть еще один важный момент. В связи с большим временем, проведенным в социальных сетях, у подростка намного хуже развивается такое качество, как эмпатия, когда человек может чувствовать другого человека, может ему сопереживать, поддерживать, воспринимать его чувства. И они намного хуже могут выражать свои эмоции при помощи жестов, мимики и всего остального[5].

Если рассматривать всю вышеперечисленную структуру, то можно обнаружить, что действительно существует очень много плюсов и минусов от пользования социальными сетями.

Но при этом, стоит обратить внимание на то, что же все таки сильнее всего волнует родителей? Почему родители так сильно переживают по этому поводу и хотят оградить ребенка от социальных сетей?

В этом вопросе самый важный акцент на том, что все общение в социальных сетях происходит без контроля родителя. И это ключевой момент того, почему родителей это так сильно беспокоит.

То есть, когда родитель в живую знает подругу или друга, или компанию своего ребенка, то у родителей создается впечатление, что он как бы это контролирует. Что если он знает с кем он общается, то родителю спокойнее от того, с кем он проводит свое время.

Но на самом деле это довольно иллюзорная вещь, когда человек/родитель хочет постоянно контролировать своего ребенка.

Однако, в этом смысле родителя возможно успокоить. Потому что даже если родитель знает с кем и где ребенок проводит время, то это далеко не факт, что он знает чем они занимаются на самом деле. И вот это углубление в социальные сети – это, на сегодняшний момент, один из процессов сепарации, отделение подростка от родителя.

Но на самом деле, нормально и адекватно воспитанный подросток, просто так где-то прочитавший про самоубийство, не пойдет тут же убиваться. Более того, мысли о самоубийствах (или любые другие негативные мысли), это мысли которые посещают каждого подростка (а иногда и взрослого) вне зависимости от того, пользуется он социальными сетями или нет. Но это также и признак здоровой психики, потому что в определенный период развития, все люди думают о смысле жизни, о том зачем он здесь и т.п.

Заключение.

Обвинять во всех бедах социальные сети – это все равно что обвинять молоток в том, что он бьет по пальцам. В этом аспекте можно найти как положительные, так и отрицательные стороны, но главная задача заключается в том, чтобы работать с самим подростком и давать ему правильные ценности и понятия, которые своей головой уберегут его от неприятностей.

Использованная литература:

1. Куликова, С. В., Шеяфетдинова, Н. А., Маклаков, В. В., Креопалов, В. В., Нарциссова, С. Ю. (2018). Взаимодействие в киберпространстве: принципы и формы: Учебное пособие. Москва: Академия МНЭПУ.
2. Манеров, В. Х., Королева, Н. Н., Богдановская, И. М., Проект, Ю. Л. (2006). Миробразование и личностные феномены Интернет-коммуникации. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена.
3. Марцинковская, Т. Д. (2018). Психологические аспекты технологического общества. Психологические исследования, 11(62), 12. Режим доступа http://psystudy.ru/index.php/num/2018_v11n62/1654-martsinkovskaya62.html
4. Микешина, Л. А., Опенков, М. Ю. (1997). Новые образы познания и реальности. М.: РОССПЭН.
5. Патяева, Е. Ю., Шлягина, Е. И. (ред.) (2018). Личность в эпоху перемен: mobilisinmobili: Материалы Международной научно-практической конференции 17-18 декабря 2018 г. М.: Смысл.
6. Zubaydullaevna, T. N., Zoirovna, Y. S., Ugli, N. B. U., & Kizi, A. M. E. (2023, January). CONSIDERATION OF PSYCHOLOGICAL WAYS IN QUICK MEMORIZATION PROCESS ENGLISH LANGUAGE. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 29-35).
7. Murotmusayev, K., & Nizomov, B. (2022). Internet tarmog'ida yolg'izlik va psixik jarayonlar. Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar, 1(1), 457-460.
8. Nosirovich, A. N. & Umarovich, N. B. (2022). CYBERSPACE IN THE REAL WORLD. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 1(10), 410-414.
9. Sharafitdinov Abdulla, Yuldasheva Sojida Zoyirovna. (2022). ZAMONAVIY AXBOROTLASHTIRISH JARAYONLARINING SHAXS INDIVIDUAL XUSUSIYATLARIGA TA'SIRI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 432–436.
10. Shoir, Khaydarova, and Mamaradjabov Yokubjon Umidovich. "THE EVENT OF EUPHEMISM AND ITS FUNCTIONS IN SPEECH." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 401-405.
11. Zoirovna, Yuldasheva Sojida, and Nizomov Bekhriz Umarovich. "PSYCHOLOGY OF TRUST AND SECURITY." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 153-161.
12. Kurolovich, Sindorov Lutfillo, and Mamaradjabov Yokubjon Umedovich. "PSYCHOLOGICAL TECHNIQUES FOR RAPID MEMORY OF THE ENGLISH

LANGUAGE." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 170-176.

13. Абдурасулов, Фарход Пардаевич, Бехруз Умар Угли Низомов, and Дилбар Йулдашевна Маликова. "ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ИЗУЧЕНИИ И ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКОВ." *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)* Special Issue (2021): 211-215.

14. Burkhanovna, K. D., Alisherovich, M. R., & Ugli, N. B. U. (2021). Communication as the main source of personality development. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 75-80.

15. Хасанова Г. Б. и др. ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЭКОНОМИКУ // *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*. – 2022. – С. 259-263.

16. Abdulla, Sharafitdinov, and Yuldasheva Sojida Zoyirovna. "ZAMONAVIY AXBOROTLASHTIRISH JARAYONLARINING SHAXS INDIVIDUAL XUSUSIYATLARIGA TA'SIRI." *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research* (2022): 432-436.

17. R.U.Otamuratov, S.A.Otamuratova., Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish., МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами., 2021., 494 b.

18. R.U.Otamuratov., Kasbiy tanlovlardagi xavotirlanishning psixologik xususiyatlari., ГЛОБАЛ ДУНЁДА ПСИХОЛОГИЯ ФАНИ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ, ЧАҚИРУВЛАР ВА ИСТИҚБОЛЛАР Профессор Эргаш Ғозиевич Ғозиев хотирасига бағишланган Республика илмий-амалий конференцияси материаллари 16 феврал 2022 йил 2022 у., - 379 b.

19. X.Рухиева, Р.Отамуратов., Ўсмирлик даврига хос бўлган суицидал хулқ-атворнинг психодиагностикаси., "Tafakkur tomchilari" T-2021., 237-241-bet.

20. Sh.E.Yuldashev, R.U.Otamuratov, E.M.Safarova., Voyaga yetmaganlar o'rtasidagi suisidal holatlar psixoprofilaktikasi va diagnostikasi., "Fan va ta'lim" T-2022., 4,231-bet.

21. R.U.Otamuratov., Kasbiy motivatsiyalarda qo'rquv va xavotirlanish psixokorreksiyasi, magistrlik dis., T-2022., 79-bet.

22. Alimov, N. (2023). CULTURE OF WESTERN AND ORIENTAL COUNTRIES. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире.

23. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 394-397.

XOTIN-QIZLARNING DAVLAT BOSHQARUVIDAGI O‘RNI VA GENDER TENGLIKNING SIYOSATI MASALAGA AYLANISHI

**Rashidova Gulnoza G‘ulomovna,
Rahmatullayeva Mushtariy**

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Maqolada xotin-qizlarning davlat boshqaruvidagi o‘rni va gender tenglikning siyosati masalaga aylanishi davr talabi ekanligi keltirilib o‘tilgan. Shu bilan birga xalqaro doirada gender masalalariga nazar tashlasak, dunyoda gender tengligini ta‘minlashda haligacha qator muammolar borligi ko‘zga tashlanishi takidlangan.

Ma‘lumki, gender – xotin-qizlar va erkaklar o‘rtasidagi munosabatlarning jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, mafkura va madaniyat, ta‘lim hamda ilm-fan sohalarida namoyon bo‘ladigan ijtimoiy jihat hisoblanadi.

O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020 yil 23 sentyabr Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-yubiley sessiyasida nutq so‘zladi. Tadbir tashkilot tarixida ilk bor videoanjuman shaklida bo‘lib o‘tdi. Bunga jahonda vujudga kelgan epidemiologik vaziyat sabab bo‘ldi. Shavkat Mirziyoyev chiqishi davomida xalqaro hamjamiyat e‘tiboriga mintaqaviy va global ahamiyatga ega dolzarb masalalar yuzasidan o‘z nuqtai nazarini taqdim etdi. Xususan, O‘zbekistonni siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy modernizatsiya qilishning ustuvor yo‘nalishlarini ko‘rsatib berdi. Yo‘nalishlar orasida gender masalasi alohida ahamiyat kasb etdi. Davlatimiz rahbari o‘z nutqida “biz uchun gender tenglik siyosati ustuvor masalaga aylandi. Xotin-qizlarning davlat boshqaruvidagi o‘rni tobora kuchaymoqda. Yangi Parlamentimizda ayol deputatlar soni ikki barobarga ko‘paydi”, deb mamlakatimizda xotin-qizlar siyosati bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlarni nazarda tutdi. “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi qonunda esa oiladagi zo‘ravonlik qurbonlariga yordam berish, ularga boshpanalar ajratish, ishonch telefonlari va nafaqat jismoniy zo‘ravonlik, balki psixologik yoki iqtisodiy jinoyatlar bo‘yicha majburiy javobgarlikka tortish orqali ayollarni himoya qilish uchun asosdir. Bunday choralar, xususan, BMTning inson huquqlari bo‘yicha idoralari tomonidan uzoq vaqt davomida tavsiya qilib kelingan edi.

Faqatgina 2019 yilda joylarda 197 ta Zo‘rlilik ishlatishdan jabr ko‘rgan shaxslarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish markazi tashkil etildi. Bundan tashqari, mehnatga oid huquqlarning kafolatlari va qo‘llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish, uydagi zo‘ravonlik qurbonlariga yordam berish maqsadida zo‘rlilik ishlatishdan jabr ko‘rgan shaxslarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish hamda o‘z joniga qasd qilishning oldini olish respublika markazi va Xotin-qizlar tadbirkorligi markazi faoliyati yo‘lga qo‘yildi.

Og‘ir turmush sharoitida yashayotgan 1454 nafar xotin-qizning uy-joy uchun boshlan g‘ich badali Xotin-qizlarni va oilani qo‘llab-quvvatlash jamoat fondi hisobidan to‘lab berildi hamda ushbu maqsadlarga 25 mlrd. 194 mln. so‘m mablag‘ yo‘naltirildi.

Shuningdek, bunday toifadagi 13 mingdan ziyod ayollarning ishga joylashtirilishi ta'minlandi.

Senatning 15 yalpi majlisida O'zbekistonda 2030 yilga qadar gender tenglikka erishish strategiyasi qabul qilindi. Hujjat Pekin Deklaratsiyasi, Xotinqizlar huquqlari kamsitilishining barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi Konventsiya hamda BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlarini bajarishga ko'maklashadi. Senatorlar strategiya xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikka barham berishiga ishonitirmoqda. Oliy Majlis Senatining 15 yalpi majlisida O'zbekistonda 2030 yilga qadar gender tenglikka erishish strategiyasi muhokama qilindi. Ta'kidlanishicha, so'nggi yillarda Gender tenglik masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, sohaga oid 25 ta qonun hujjati qabul qilingan. «O'zbekiston tarixida ilk marotaba milliy parlamentda xotin-qizlar soni BMT tomonidan belgilangan tavsiyalarga mos darajaga yetdi. Aynan shu ko'rsatkich bo'yicha yurtimiz top-50 talikdan o'rin oldi», dedi Senat qo'mitasi raisi Malika Qodirxonova. Siyosiy partiyalardagi xotin-qizlar ulushi 44 foizga, oliy ta'lim sohasida 40 foizga, tadbirkorlikda 35 foizga yetdi, xotin-qizlar axborot-kommunikatsiya, innovatsiya, energetika, muxandislik sohalariga keng jalb etilmoqda. Bugungi kunda dunyo hamjamiyati xotin-qizlarning insoniyat taraqqiyotida o'rnini to'g'ri anglagan holda xalqaro mexanizmlarni yaratishga ham harakat qilmoqda. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1979 yil 18 dekabrda "Xotin-qizlar huquqlari kamsitilishining barcha shakllariga barham berish to'g'risida"gi konventsiyaning qabul qilingani fikrimizning dalilidir

Xalqaro doirada gender masalalariga qanday e'tibor qaratilayotganiga nazar tashlasak, dunyoda gender tengligini ta'minlashda haligacha qator muammolar borligi ko'zga tashlanadi. Masalan, Xalqaro mehnat tashkilotining ma'lumotiga ko'ra har 10 ishlovchi erkak kishiga 6 ta ishlovchi ayol to'g'ri kelar ekan. 2019 yilning 24 sentyabri kuni o'z ishini boshlagan BMT Bosh Assambleyasining 74sessiyasida ham tashkilotning ayollar qanoti gender tenglik, mamlakatlarning barqaror taraqqiyotiga erishish yo'lida ayollar uchun ham munosib huquq va erkinliklar ta'minlanishi masalalarini bejizga yoritmadi. Bosh Assambleya sessiyasi davomida 192 nafar nutq so'zlagan arboblarning atigi 17 tasi xotin-qizlar ekanligi ham alohida tanqid ostiga olindi.

O'zbekiston xotin-qizlar masalalariga oid xalqaro majburiyatlarini vijdonan bajarishga harakat qilmoqda. Davlatimiz tomonidan "Xotin-qizlar huquqlari kamsitilishining barcha shakllariga barham berish to'g'risida"gi konventsiyaning a'zosi sifatida milliy qonunchilikka uning normalarini uyg'unlashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, mamlakatimizda bu borada muhim qadamlar qo'yildi. 2019 yil sentyabr oyida O'zbekiston Respublikasining "Xotinqizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi hamda "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonunlar qabul qilindi.

«Boshqaruv lavozimidagi xotin-qizlar ulushi 27 foizga yetdi. 81 ta vazirlik va idorada ilg'or va bilimli ayollardan iborat 15 ming nafardan ortiq kadrlar zaxirasi shakllantirildi», — deya ta'kidladi senator.

Ayollar tadbirkorligini rivojlantirish uchun 224 mingdan ortiq xotin-qizga jami 6,9 trln so'm miqdorida imtiyozli kredit ajratildi, ularga Xalq banki birlashtirildi, 14 ta hududda Xotin-qizlar tadbirkorlik markazi tashkil etildi. Zo'rlik ishlatishdan jabr ko'rgan shaxslarni rehabilitatsiya qilish va moslashtirish tizimi tubdan qayta ko'rib chiqildi.

«O'zbekistonda 2030 yilga qadar gender tenglikka erishish strategiyasi qarorlar qabul qilish va ijro etishning barcha sohalarida hamda darajalarida xotinqizlar va erkaklar o'rtasida tenglik tamoyilini tatbiq etishga keng qamrovli yondashuvni nazarda tutadi. Shuningdek, Strategiya erkaklar va ayollarning teng huquqlari va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun shart-sharoit yaratish hamda insonning fundamental huquqlariga rioya qilish maqsadida iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotda gender tenglik targ'ib qilinishini ta'minlashga xizmat qiladi», — dedi qo'mita raisi.

Uning so'zlariga ko'ra, strategiyada barcha uchun teng huquqli va sifatli ta'limli ta'minlash, qishloq joylarida qizlarning oliy ma'lumotga ega bo'lishi, xotin-qizlar gender tengligiga erishish, zo'ravonlikka yo'l qo'ymaslik, odam savdosining oldini olish kabi masalalar qamrab olingan. Senat vakilining so'zlariga ko'ra, strategiyadagi yo'nalishlar BMTning 2030 yilgacha mo'ljallangan Barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiq ishlab chiqilgan.

«Gender tenglikka erishish strategiyasi asosan, uzoq istiqboldagi maqsadli vazifalardan kelib chiqib, qator ustuvor yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Davlat xizmatida, ijtimoiy-iqtisodiy, oilaviy munosabatlar hamda bolalar tarbiyasi sohasida, saylov huquqlarini amalga oshirishda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash shular jumlasidan. Shuningdek, strategiyada gender tenglikni ta'minlash tadbirlarini hisobga olgan holda davlat dasturlarini byudjetlashtirish va moliyalashtirish ham ko'zda tutilgan», — dedi Malika Qodirxonova.

Gender strategiyasini amalga oshirish orqali quyidagilarga erishiladi:

- Yuqori va quyi tizimdagi davlat organlarining rahbarlik lavozimlariga xotinqizlarni tayinlash amaliyotini kengayadi.

- Gender nomutanosiblik mavjud bo'lgan davlat organlarida vaqtinchalik kvotalash tizimini joriy qilish orqali xotin-qizlar va erkaklar o'rtasidagi mutanosiblik ta'minlanadi.

- Eng asosiysi — xotin-qizlarga nisbatan ish joylaridagi tazyiq va zo'rvonlik holatlarining oldi olinib, jamiyatda ularga nisbatan shakllangan salbiy qarashlarga barham beriladi.

Xulosa qilib aytganda gender strategiyani amalga oshirish milliy va xalqaro majburiyatlar — Pekin Deklaratsiyasi va Harakatlar rejasi, Xotin-qizlar huquqlari kamsitilishining barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi Konventsiya, Barqaror rivojlanish maqsadlari va boshqalarni bajarishga ko'maklashishi ta'kidlandi. Aytadigan bo'lsak, mamlakatimizda gender tenglikka erishishda xotinqizlarning jamiyatdagi mavqeini yanada kuchaytirish, shu orqali oilani mustahkamlash, yuqori intellektual darajadagi yosh avlodni voyaga yetkazish, jamiyat barqarorligini ta'minlashning garovi hisoblanadi. Bandlik dasturiga muvofiq 250 mingdan ortiq xotin-qizlar ish bilan ta'minlandi. Siyosiy va huquqiy bilimli, innovatsion g'oyalarga va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lgan xotinqizlardan iborat 6 ming nafardan ortiq kadrlar zaxirasi shakllantirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Рахматуллаева, П. М., & Махкамова, М. А. (2022). ЁШЛАР ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДА МОТИВАЦИЯНИНГ ЎРНИ ЁХУД УЛКАН МАҚСАДЛАР САРИ ДАСТЛАБКИ ҚАДАМ. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, (Special Issue 1), 160-163.

2. Rahmatullayeva, M., Rashidova, G., & Karakulova, U. (2023). XXI ASRDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK MAHORAT. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

3. Rahmatullayeva, M. (2021). XALQ PEDAGOGIKASIDA TA'LIM VA TARBIYA MASALARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).

4. Rahmatullayeva, M., Umida, K., & Gulnoza, R. (2023). BOSHQARUV PSIXOLOGIYASI VA BU BORADAGI ILMIY YONDASHUVLAR. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

5. Karakulova, U., Rashidova, G., & Raxmatullayeva, M. (2023). DEVIANT XULQ-ATVOR RIVOJLANISHIDA OILAVIY MUNOSABATLARNING TA'SIRI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

6. Rahmatullayeva, M., Karakulova, U., & Xaydarqulov, H. (2023). O'QITUVCHI VA TALABALAR O'RTASIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

7. Rahmatullayeva, M., & Ahmedova, L. (2023). GO'DAKLIK DAVRI TO'G'RISIDA PEDAGOGIK ILMIY DUNYOQARASHNING SHAKLLANISHI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

8. Rahmatullayeva, M. (2021). O'QUVCHI SHAXSINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).
9. Rahmatullayeva, M., & Karimova, N. (2023). MAKTABGACHA TA'LIM MUASSALARI BOSHQARUVINING DOLZARB MUAMMOLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
10. Rahmatullayeva, M., Karakulova, U., & Anvarova, S. (2023). OLIY O'QUV YURTLARIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI KASBIY MOSLASHTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
11. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). PSIXOLOGNI PSIXOMETRIK JIHATIDAN TAYYORLASH TALABLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
12. Gulomovna R. G. TALABALARDA PEDAGOGIK MUHITNI SHAKLLANTIRISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 506-509
13. Rashidova G. G. Socio Cultural Approach as a Modern Direction of Teacher Training //International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. – 2021. – T. 8. – №. 8. – C. 169-172.
14. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2).
15. UX Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // Молодой ученый, 1249-1252.
16. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

HOSIL BO'LADIGAN XATOLIKLARNI BAHOLASH

Nuraliyev To'liqin Alimardanovich

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Ushbu maqolada hayotiy masalalarda uchraydigan xatoliklarni baholash, talabalarning bilimiga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirish haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Absolyut xatolik, nisbiy xatolik, taqribiy yechim, korrekt.

a taqribiy soni deb, aniq a_0 sonidan deyarli farq qilmaydigan va hisoblashlar oxirida almashtiriladigan songa aytiladi.

Taqribiy a soni va uning aniq qiymati a_0 orasidagi $a - a_0$ ayirma a taqribiy sonining xatoligi deb yuritiladi va odatda bu ko'rsatkich noma'lum bo'ladi. a sonining absolyut xatolik qiymati deganda

$$|a - a_0| \leq \Delta_a$$

ko'rinishdagi tengsizlik tushuniladi. Moduldan chiqaradigan bo'lsak, a_0 aniq soni

$$a - \Delta_a \leq a_0 \leq a + \Delta_a$$

chegaralarda bo'lishi kelib chiqadi.

a taqribiy sonining δ_a nisbiy xatoligi deb uning absolyut xatoligining a sonining absolyut qiymatiga nisbatiga, ya'ni

$$\delta_a = \Delta_a / |a| \quad (a \neq 0).$$

miqdorga aytiladi.

Masalani EHMda yechish jarayonida muayyan xatoliklarga yo'l qo'yish mumkin. Quyida ulardan ayrimlarini keltirib o'tamiz.

Bartaraf qilish mumkin bo'lmagan xatoliklar. Bu xildagi xatoliklar masalani yechishda tuzilgan matematik modelda yo'l qo'yilgan taxminlar, farazlar va shuning oqibatida modelda paydo bo'lgan ayrim kamchiliklar va qusurlar bilan aniqlanadi. Masalan, matematik model unga kiruvchi o'zgaruvchilar va parametrlarning o'zgarish sohasining ma'lum bir qismida yaxshi natijalar berib, boshqa bir qismida esa yaroqsiz yechim berishi mumkin. Shuning uchun, matematik modelning "ishlash" sohasini topish masalani yechish bosqichlaridagi hal qilinishi lozim bo'lgan asosiy vazifalardan biridir. Bartaraf qilish mumkin bo'lmagan xatoliklarga matematik modellarda ishlatiluvchi parametrlarning dastlabki berilgan qiymatlarining xatoliklari ham kiradi. Parametrlarning bu qiymatlarini har xil fizik, texnik, kimyoviy tajribalar, muhandislik izlanishlari asosida topiladi. Ayrim parametrlar esa dastlabki hisob-kitoblar orqali asoslanadiki, shu bosqichning o'zidayoq ularga hisoblash xatoliklari qo'shiladi. Tajribalar aniqligini oshirib bu xatoliklarni kamaytirish mumkin, lekin ularni batamom bartaraf etib bo'lmaydi. Hisoblashlarda matematik modelda qatnashuvchi parametrlarning dastlabki qiymatlari bir-biriga yaqin tartibdagi xatoliklarga ega bo'lishiga erishish zarur.

Matematik usullarning xatoliklari. Matematik modeldagi tenglamalarni hamma vaqt ham aniq usullar bilan yechib bo'lmaydi. Faqat, ayrim hususiy hollardagina buning imkoniyati mavjud. Lekin, olingan yechim ko'pincha juda murakkab ko'rinishda bo'ladi, ular asosida topilgan ko'rsatkichlarning son qiymatlarini EHMda hisoblash o'z navbatida oson masala emas.

Bunday hollarda masala taqribiy usullar yordamida yechiladi.

Tabiiyki, bunda aniq yechim emas, balki taqribiy yechim hosil qilinadi. Taqribiy usullarning asosini sonli usullar tashkil qiladi. Sonli usullarning aniqligini ma'lum darajada oshirish mumkin, lekin bu usulning EHMda ishlashiga ketadigan vaqt miqdorini keskin ko'paytirib yuboradi. Sonli usul aniqligini o'ta oshirish hamma vaqt ham natijalarning aniqligini oshiravermaydi. Shuning uchun, sonli usullarning aniqligini matematik modelga kiruvchi parametrlar aniqligidan bir-ikki tartib yuqoriroq olish bilan cheklanish mumkin.

Matematik modeldagi tenglamalarni har xil sonli usullar bilan yechish mumkin. Lekin, hamma usullar ham kerakli aniqlikdagi yechimni beravermaydi. Ayniqsa, masala hozirgi zamon EHMlarida yechilganda hisoblash algoritmi turli, o'ziga xos

shartlarni bajarishi kerak. Sonli usullarga qo'yiladigan talablar ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga sonli usullar qo'llanishi natijasida xosil qilingan diskret (uzuq-uzuq) masalaning matematik modeldagi dastlabki masalaga mos kelish shartlari kiradi.

Sonli usullarning yaqinlashishi, diskret masalalarda saqlanish qonunlarining bajarilishi, turg'unlik, korrektilik kabi talablar birinchi guruhga kiradi. Shulardan ayrimlarini qarab o'tamiz. Matematik modeldagi parametrlarning dastlabki qiymatlaridagi xatolikni bartaraf etish mumkin bo'lmagan xatolik ekanligini yuqorida ko'rsatgan edik. Bu xatolikni masala yechimiga ko'rsatadigan ta'sir darajasini bilish katta ahamiyatga ega. Sonli usullarning bunday sezuvchanligini (ta'sirchanligini) turg'unlik degan tushuncha yordamida tekshirish mumkin.

Agar quyidagi shartlar bajarilsa, masala korrekt qo'yilgan deyiladi:

1) yechim mavjud; 2) yagona; 3) turg'un.

Ko'rsatilgan shartlardan birortasi bajarilmasa, masala korrekt qo'yilmagan deyiladi. Bunday masalalarga sonli usullarni qo'llash foydasizdir, chunki bunda yetarli darajadagi shartlarni qanoatlantiruvchi sifatli yechimni olish imkoniyati yo'qdir. Shuni ham aytish kerakki, ayrim korrekt qo'yilmagan masalalarni yechish usullari ham yaratilgan. Bu usullar dastlabki qo'yilgan masalani emas, unga korrekt qilib qo'yilgan yordamchi masalani yechishga asoslangandir.

Yuqoridagiga o'xshash sonli usullarning korrektilik tushunchasi kiritilgan. Agar masaladagi parametrlarning barcha qiymatlarida sonli yechim mavjud, yagona va turg'un bo'lsa, u korrekt deyiladi. Sonli usullar bilan topilgan yechim masalaning haqiqiy yechimiga yaqin bo'lishi kerak. Buni sonli usullarning yaqinlashishi tushunchasi yordamida tahlil qilishimiz mumkin. Diskretlashgan masalalar misolida yaqinlashish tushunchasini quyidagicha berishimiz mumkin. Agar diskretlashtirilgan masalaning yechimi diskretlashtirish parametri nolga intilganda dastlabki uzluksiz masalaning yechimiga intilsa, sonli usul yaqinlashadi deyiladi.

Xatoliklarni baholashga doir bir nechta misollarni ko'rib chiqamiz.

1-misol.

1 cm aniqlikda o'lchangan xonaning bo'yi va eni $a=4,95\text{ m}$ va $b=3,24\text{ m}$ ga teng. Xona yuzasi $S=a*b=4,95\text{ m} * 3,24\text{ m} = 16,038\text{ m}^2$. Hisoblashdagi xatolik baholansin.

Yechish. Masala shartiga ko'ra $\Delta_a=0,01\text{ m}$, $\Delta_b=0,01\text{ m}$. Eng katta va eng kichik bo'lgan chegaraviy yuza qiymatlari quyidagicha:

$$(a+0,01)(b+0,01)=4,96*3,25=16,12\text{ m}^2$$

$$(a-0,01)(b-0,01)=4,94*3,23=15,9562\text{ m}^2.$$

S – yuzaning absolyut xatoligi:

$$\Delta_s = |S - S_0| \leq 0,082\text{ m}^2$$

S taqribiy sonining δ_s nisbiy xatoligi:

$$\delta_s = \Delta_s / |S| = 0,082/16,038=0,005113.$$

2-misol.

$$y = \frac{\sqrt{ab}}{c} \quad a=3,845 \pm 0,004; \quad b=6,2 \pm 0,05; \quad c=8,4 \pm 0,1. \text{ Funksiyaning absolyut va}$$

nisbiy xatoligini aniqlang.

Yechish.

$$y = \frac{\sqrt{ab}}{c} = \frac{\sqrt{3,845 \cdot 6,2}}{8,4} = 0.581$$

Eng katta va eng kichik bo'lgan funksiya qiymatlari quyidagicha:

$$y_1 = \frac{\sqrt{ab}}{c} = \frac{\sqrt{3,849 \cdot 6,25}}{8,3} = 0,591$$

$$y_2 = \frac{\sqrt{ab}}{c} = \frac{\sqrt{3,841 \cdot 6,15}}{8,5} = 0.572$$

y funksiyaning absolyut xatoligi:

$$\Delta_y = |y_1 - y_2|/2 = 0,019/2 = 0,0095$$

y funksiyaning δ_y nisbiy xatoligi:

$$\delta_y = \Delta_y / |y| = 0,0095/0,581 = 0,016.$$

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alimardanovich N. T. et al. ODDIY ITERATSION USUL //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 20. – №. 1. – С. 160-168.
2. Alimardanovich N. T. et al. ZEYDEL USULI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 20. – №. 1. – С. 169-176.
3. Alimardanovich N. T. et al. CHIZIQLI ALGEBRAIK TENGLAMALAR TIZIMINI ECHISH. ITERATSION USULLAR //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 20. – №. 1. – С. 153-159.
4. Alimardanovich N. T., Abduqodirovich N. N. PLASTINKA UCHUN IKKI O'LCHOVLI ISSIQLIK O'TKAZUVCHANLIK TENGLAMASINI SONLI YECHISH //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 15. – №. 3. – С. 141-143.
5. Nuraliyev T., Xandamov Y. Oddiy differensial tenglamalarni sonli yechish //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 347-349.
6. Xandamov Y. Nuraliyev T. Teng qadamlar uchun nyutonning 1-interpolyatsion formulasi uchun algoritmi va dasturiy ta'minot yaratish //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 364-367.
7. Нориева А. Koshi tengsizligi va uning qiziqarli masalalarga tadbiqlari //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 361-364.
8. Mamanov S. Matematika fanini kasbga yo'naltirib o'qitish negizida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatiga tayyorlashning hozirgi ahvoli va uni rivojlantirish yo'llari //Журнал математики и информатики. – 2022. – Т. 2. – №. 3.
9. Юлдашев Т., Холманова К. НЕЛИНЕЙНОЕ ИНТЕГРОДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЕ УРАВНЕНИЕ ФРЕДГОЛЬМА С

ВЫРОЖДЕННЫМ ЯДРОМ И НЕЛИНЕЙНЫМИ МАКСИМАМИ // Журнал математики и информатики. – 2021. – Т. 1. – №. 3

10. Xoljigitov D. GEOMETRIYANING ALGEBRAIK TENGLAMALARNIGAE YECHISHGA bazi TATBIQLARI / / matematika va informatika jurnali. – 2021. - Jild 1. – №. 3.

11. Fazliddinovich S. X., Fazliddinova S. S. MATEMATIKA DARSLARIDA VIZUALIZATSIYALASHTIRISH USULLARIDAN FOYDALANISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – C. 289-292.

BA'ZI BIR MUHIM XOSMAS INTEGRALLARNI HISOBLASHDA FRULLANI FORMULASIDAN FOYDALANISH

**Po'latov Baxtiyor Sobirovich, Ibrohimov Javohir Bahrom o'g'li,
Xolmanova Klara Yangiboy qizi, Burxonov Javoxir Asqar o'g'li,
Bahronov Firuz Dusham o'g'li**

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Bizga ma'lumki, xosmas integral ostida elementar funksiyalar bo'lganda uning boshlang'ich funksiyasini topishda bir nechta integrallash usullaridan foydalaniladi, ammo integral ostida murakkab funksiya bo'lganda qiyinchilik paydo bo'ladi. Bunday integrallarni hisoblashda parametrga bog'liq integrallar nazariyasidan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Mana shunday integrallardan biri bo'lmish Frullani integralini hisoblashni ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: parametrga bog'liq xosmas integral, Frullani formulasi, integral yig'indi, uzluksizlik, trigonometrik funksiya.

Teorema: Agar $f(x)$ funksiya $[0; +\infty)$ da uzluksiz bo'lib, chekli $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = f(+\infty)$ mavjud bo'lsa, $\forall a > 0, b > 0$ lar uchun

$$\int_0^{+\infty} \frac{f(ax) - f(bx)}{x} dx = [f(0) - f(+\infty)] \ln \frac{b}{a} \quad (1)$$

tenglik o'rinli bo'ladi. (1) tenglikga Frullani formulasi deyiladi.

Isbot. Haqiqatan ham, $f(x)$ funksiya uzluksiz bo'lganligi uchun $\forall [A, B]$ ($0 < A < B < +\infty$) da

$$\begin{aligned} \int_A^B \frac{f(ax) - f(bx)}{x} dx &= \int_A^B \frac{f(ax)}{x} dx - \int_A^B \frac{f(bx)}{x} dx = \\ &= \int_{aA}^{aB} \frac{f(z)}{z} dz - \int_{bA}^{bB} \frac{f(z)}{z} dz = \int_{aA}^{bA} \frac{f(z)}{z} dz - \int_{aB}^{bB} \frac{f(z)}{z} dz. \end{aligned}$$

integral mavjud. Ma'lumki, berilgan integral quyidagicha aniqlanadi:

$$\int_0^{\infty} \frac{f(ax) - f(bx)}{x} dx = \lim_{A \rightarrow 0} \int_{aA}^{bA} \frac{f(z)}{z} dz - \lim_{B \rightarrow +\infty} \int_{aB}^{bB} \frac{f(z)}{z} dz.$$

Keyingi ikki integralga umumlashgan o'rta qiymat haqidagi teoremani qo'llab, quyidagilarga ega bo'lamiz:

$$\int_{aA}^{bA} \frac{f(z)}{z} dz = f(\xi) \int_{aA}^{bA} \frac{dz}{z} = f(\xi) \ln \frac{b}{a} \quad (aA \leq \xi \leq bA),$$

$$\int_{aB}^{bB} \frac{f(z)}{z} dz = f(\eta) \int_{aB}^{bB} \frac{dz}{z} = f(\eta) \cdot \ln \frac{b}{a} \quad (aB \leq \eta \leq bB).$$

$A \rightarrow 0$ da $\xi \rightarrow 0$, $B \rightarrow +\infty$ da esa, $\eta \rightarrow \infty$ ekanligini etiborga olgan holda, yuqoridagi mulohazalardan

$$\int_0^{+\infty} \frac{f(ax) - f(bx)}{x} dx = [f(0) - f(+\infty)] \ln \frac{b}{a}$$

tenglikning o'rinli bo'lishi kelib chiqadi.

1⁰. Agar $x \rightarrow +\infty$ da $f(x)$ funksiyaning chekli limiti mavjud bo'lmasa, lekin $\forall A > 0$

uchun $\int_A^{\infty} \frac{f(z)}{z} dz$ integral mavjud bo'lsa, u holda

$$\int_0^{+\infty} \frac{f(ax) - f(bx)}{x} dx = f(0) \cdot \ln \frac{b}{a} \quad (1')$$

tenglik o'rinli.

2⁰. Agar $x=0$ nuqtada $f(x)$ funksiyaning uzluksizligi buzilib, $\int_0^A \frac{f(z)}{z} dz (A < +\infty)$ integral mavjud bo'lsa, u holda ushbu

$$\int_0^{+\infty} \frac{f(ax) - f(bx)}{x} dx = f(+\infty) \ln \frac{b}{a} \quad (1'')$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Endi frullani integrallariga oid bir nechta misollarni ko'rib chiqamiz.

1-misol. Ushbu integralni (1) formuladan foydalanib hisoblang:

$$\int_0^{\infty} \frac{\alpha \sin(\alpha x) - \sin(\alpha x)}{x^2} dx, \quad \alpha > 0. \quad (2)$$

Yechilishi. Berilgan integralda $f(x) = \frac{\alpha \sin x}{x}$. Bu funksiya $[0; +\infty)$ da uzluksiz bo'lib, $x \rightarrow \infty$ dagi limiti $\lim_{x \rightarrow \infty} f(x) = 0$. Demak, (1) formulaga ko'ra berilgan integral quyidagiga teng bo'ladi:

$$\int_0^{\infty} \frac{\frac{\alpha}{x} \sin x - \frac{1}{x} \sin \alpha x}{x} dx = \alpha \ln \alpha.$$

2-misol. Ushbu integralni (1') formuladan foydalanib hisoblang:

$$\int_0^{\infty} \frac{\sin(\alpha x) \sin(\beta x)}{x} dx, \quad \alpha > 0, \quad \beta > 0, \quad \alpha \neq \beta. \quad (3)$$

Yechilishi. Buning uchun dastlab integral ostidagi funksiyaning ayrim trigonometrik formulalardan foydalanib, quyidagi ko'rinishga keltirib olamiz:

$$\sin(\alpha x) \sin(\beta x) = \frac{1}{2} (\cos(\alpha - \beta)x - \cos(\alpha + \beta)x). \quad (4)$$

Endi (4) ni (3) ga olib borib qo'yib, quyidagi:

$$\int_0^{\infty} \frac{\sin(\alpha x) \sin(\beta x)}{x} dx = \int_0^{\infty} \frac{\frac{1}{2} (\cos(\alpha - \beta)x - \cos(\alpha + \beta)x)}{x} dx. \quad (5)$$

(5) tenglikni olamiz. (5) integralda $f(x) = \cos x$ bo'lib, $f(0) = 1$ va $x \rightarrow \infty$ da $f(x) = \cos x$ funksiyaning limiti mavjud emas. $\forall A > 0$ uchun $\int_A^{\infty} \frac{\cos x}{x} dx$ integral Dirixle alomatiga asosan yaqinlashuvchi. Demak, (1') asosan, integral yaqinlashuvchi va

$$\int_0^{\infty} \frac{\sin(\alpha x) \sin(\beta x)}{x} dx = \frac{1}{2} \ln \left| \frac{\alpha + \beta}{\alpha - \beta} \right|.$$

3-misol. Ushbu integralni (1'') formuladan foydalanib hisoblang:

$$\int_0^{\infty} \frac{\sin^3 x \cos \alpha x}{x^3} dx, \quad \alpha > 3 \quad (6)$$

Yechilishi. Berilgan (6) integral ostidagi funksiyaning sur'ati, maxrajini x^2 ga bo'lib, $\sin^2 x$ ni asosiy trigonometrik ayniyatdan foydalanib, $\cos^2 x$ orqali ifodalab olamiz. Natijada (6) integral quyidagi

$$\int_0^{\infty} \frac{\frac{1}{x^2} \sin x \cos \alpha x - \frac{1}{x^2} \sin x \cos \alpha x \cos^2 x}{x} dx \quad (7)$$

(7) ko'rinishni oladi. Endi (7) integralda $f(x) = \frac{\sin x \cos \alpha x}{x^2}$ bo'lib, $x = 0$ nuqtada $f(x)$ funksiyaning uzluksizligi buzilib, $f(+\infty) = 0$ bo'ladi. $\forall A > 0$ uchun $\int_0^A \frac{\sin x \cos \alpha x}{x^2} dx$ integral yaqinlashuvchi. Demak, (1'') formulaga ko'ra,

$$\int_0^{\infty} \frac{\frac{1}{x^2} \sin x \cos \alpha x - \frac{1}{x^2} \sin x \cos \alpha x \cos^2 x}{x} dx = f(+\infty) \ln \frac{b}{a} = 0.$$

Xulasa. Ushbu maqolada ba'zi parametrga bog'liq xosmas integrallarni hisoblashda Frullani formulasining bir necha xil usullari ko'rib chiqilgan hamda bu usullarga oid misollar qarab chiqilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xurramov Y., Polatov B., Ibrohimov J. Kophadning keltirilmaslik alomati //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 399-401.

2. Polatov B., Xurramov Y., Ibrohimov J. Murakkab funksiylardan olingan aniq integralni taqribiy hisoblash //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 2022. – T. 1. – №. 1.

3. Полатов Б., Хуррамов Ё., Иброхимов Д. Matematika darslarida muammoli oqitish texnologiyasidan foydalanish //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 401-404.

4. Sobirovich P. B. Darajali Geometriyani Algebraik Tenglamalarda Qo ‘Llab Asimptotik Yechimlarini Topish //E Conference Zone. – 2022. – С. 166-168.

5. Рабимкул, А., Иброҳимов, Ж. Б. ў., Пўлатов, Б. С., & Нориева, А. Ж. қ. (2023). АРГУМЕНТЛАРНИ ГУРУҲЛАРГА АЖРАТИБ БАҲОЛАШ УСУЛИДА КЎП ПАРАМЕТРЛИ НОЧИЗИҚЛИ РЕГРЕССИЯ ТЕНГЛАМАЛАРИНИ ҚУРИШ МАСАЛАЛАРИ. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(2), 174–178. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/1704>

6. Po‘latov, B., & Ibrohimov, J. (2023). BA’ZI RATSIONAL FUNKSIYALARNI INTEGRALLASHDA OSTRAGRADSKIY USULIDAN FOYDALANISH. *Talqin Va Tadqiqotlar*, 1(21). извлечено от <http://talqinvatadqiqotlar.uz/index.php/tvt/article/view/377>

7. Ibrohimov Javohir Bahrom o‘g‘li. “OCHIQ CHIZIQLI QAVARIQ TO‘PLAMDA POLINOMIAL

8. QAVARIQLIKNING YETARLI SHARTI”. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, vol. 1, no. 2, Nov. 2022, pp. 363-5, <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/203>.

9. Ibrohimov Javohir Bahrom o‘g‘li, & Po‘latov Baxtiyor Sobirovich. (2022). OCHIQ CHIZIQLI QAVARIQ TO‘PLAMDA POLINOMIAL QAVARIQLIK. *PEDAGOGS Jurnal*, 10(3), 96–104. Retrieved from <http://pedagoglar.uz/index.php/ped/article/view/1184>

10. Javohir, I. . B. . o‘g‘li, & Muxammadiyev, G. J. . o‘g‘li. (2023). AYRIM IRRATSIONAL KO‘RINISHDAGI INTEGRALLARNI EYLER ALMASHTIRISHLARI YORDAMIDA RATSIONALLASHTIRISH. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(2), 237–241. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/1994>

11. Xolmanova, K. (2023). MAKSIMUMLI DIFFERENSIAL TENGLAMALAR UCHUN YARIM O‘QDA BOSHLANG‘ICH MASALA. *Talqin Va Tadqiqotlar*, 1(21). извлечено от <http://talqinvatadqiqotlar.uz/index.php/tvt/article/view/382>

12. Yuldashev T. K., Kholmanova K. Y “NONLINEAR FREDHOLM INTEGRO-DIFFERENTIAL EQUATI WITH DEGENERATE KERNEL AND NONLINEAR МАХИМА” НЕЛИНЕЙНОЕ ИНТЕГРОДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЕ УРАВНЕНИЕ ФРЕДГОЛЬМА С ВЫРОЖДЕННЫМ ЯДРОМ И НЕЛИНЕЙНЫМИ МАКСИМАМИ // Журнал математики и информатики. – 2021. – Т. 1. – №. 3 <https://phys-tech.jdpu.uz/index.php/matinfo/login?source=%2F>

13. Hikmat o‘g‘li A. S. et al. BIR UMUMLASHGAN FIRIDRIXS MODELINING XOS QIYMATLARI JOYLASHISH O‘RNI HAQIDA //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 20. – №. 1. – С. 77-83.

14. Hikmat o‘g‘li A. S. et al. BIR UMUMLASHGAN FRIDRIXS MODEL OPERATORINING XOS QIYMATI HAQIDA //Conferencea. – 2023. – С. 147-148.

15. Rabimkul Abdunazarov. (2023). PROBLEMS OF CONSTRUCTING AN EFFICIENT COMPUTATIONAL ALGORITHM FOR RESTORING THE PARAMETERS OF THE STURM-LOUISVILLE OPERATOR. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 1(1), 79–86. Retrieved from <https://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/352>
16. Абдуназаров, Р., & Маматов, А. (2023). ЧИСЛЕННОЕ РЕШЕНИЕ ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ДИРАКА. Interpretation and Researches, 1(5).
извлечено от <http://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/114>
17. Alimardanovich N. T. et al. ODDIY ITERATSION USUL //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 20. – №. 1. – С. 160-168.
18. Alimardanovich N. T. et al. ZEYDEL USULI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 20. – №. 1. – С. 169-176.
19. Alimardanovich N. T. et al. CHIZIQLI ALGEBRAIK TENGLAMALAR TIZIMINI ECHISH. ITERATSION USULLAR //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 20. – №. 1. – С. 153-159.
20. Alimardanovich N. T., Abduqodirovich N. N. PLASTINKA UCHUN IKKI O'LCHOVLI ISSIQLIK O'TKAZUVCHANLIK TENGLAMASINI SONLI YECHISH //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 15. – №. 3. – С. 141-143.
21. Alimardanovich N. T. CHIZIQSIZ TENGLAMALARNI TAQRIBIY YECHISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 323-327.
22. Содиков Т. А. и др. НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ ПРИВЕДЕНИЯ К КАНОНИЧЕСКОМУ ВИДУ И ОПРЕДЕЛЕНИЯ ТИПА ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ С ЧАСТНЫМИ ПРОИЗВОДНЫМИ //МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: К ВЕРШИНАМ ПОЗНАНИЯ 3. – 2023. – С. 7. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50520439#page=7>

BILVOSITA KUZATUVLARDAN HARORAT O'ZGARISHINI QAYTA TIKLAH MUAMMOSI

**f-m.f.n., dots. Rustamov Maxammadi Jabborovich,
Irgasheva Umida Abdimal kizi, Ubaydullayev Noyob Nodir o'g'li**
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali magistrantlari
nnoyob@gmail.com

Annotatsiya: Bu ishda qattiq jismning ma'lum nuqtasida haroratning o'zgarishi muammosi ko'rib chiqiladi. Boshqarish va kuzatish muammosida dualizm printsiptini qo'llash, masalani ekstremalini topish muammosiga olib kelishi mumkin. Maqola qattiq jismning ma'lum bir nuqtasida haroratning o'zgarishini kuzatish orqali issiqlik

tarqalishi jarayonida haroratni aniqlash bilan bog'liq. Boshqarish va kuzatish masalalarida dualizm printsipini qo'llashda, shartli ekstremum masalalarni hal qilishda muammo tug'iladi. Yechim parametri-proyeksiyasi muammoning yechimi sifatida izlanadi. Proyeksiya xatosi, (taxminiy yechim) koeffitsient aniqligida topilgan.

Kalit so'zlar: issiqlik, kuzatish jarayoni, ekstremum, proyeksiyani tiklash, shartli dualizm, proyeksiya, parametr, koeffitsient, chegara, qiymat muammosi, yechim, nazorat nuqtasi, harorat, modda koeffitsienti, proyeksiya xatoligi.

Cheksiz, qalinligi $s=1$ bo'lgan cheksiz plastinkani isitishni ko'rib chiqaylik. Jismning boshlang'ich harorati va isitish jarayoni uning yon yuzasiga parallel bo'lgan barcha bo'limlarida qalinligi bo'yicha bir-biridan farq qiladi [1]. Shunda plastinada joylashgan ba'zi "nuqta" laridagi jarayonni kuzatish uning ko'rsatkichlarini tahlil qilish uchun etarli bo'ladi. [2]

Plastinka qalinligi $x \in (0 < x < 1)$ va kuzatish vaqti $t \in (0 < t < \bar{t})$ bo'yicha harorat taqsimoti Π to'rtburchakda aniqlangan $T(x, t)$ fansiya bilan tasvirlangan bo'lsin, bu erda $\Pi = [0, 1] \times [0, \bar{t}]$. Fanktsiyani $T[x; t]$ isitish jarayonining faza holati deb ataymiz. $[0, 1]$ oraliqda va $t > 0$ da harorat taqsimoti $T(x; t)$ issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasiga bo'ysunadi:

$$\frac{\partial T(x, t)}{\partial t} = a \frac{\partial^2 T(x, t)}{\partial x^2}, \quad (1)$$

Bu erda a – issiqlik tarqalish koeffitsienti. Sterjen uchlarida quyidagi issiqlik o'tkazuvchanlik shartlari qabul qilinadi.

$$\mu \frac{\partial T(1, t)}{\partial x} = \alpha [U(t) - T(1, t)], \quad \frac{\partial T(0, t)}{\partial x} = 0, \quad (2)$$

Bu erda μ -jismning issiqlik o'tkazuvchanlik koeffitsienti, α - issiqlikning muhitda tarqalish koeffitsienti. Bir tomondan mos ravishda isitish muhiti va plastinkaning yon yuzasi, ikkinchi tomondan plastinka va muhit o'rtasidagi issiqlik almashinuvi koeffitsienti. Plastinkaning chap uchi $x = 0$ nuqtada sterjen izolatsiyalangan. Isitish muhitining haroratini yig'amiz. $U(t)$ -boshqaruv harakati yoki manbaaning boshqaruv funksiyasi.

Isitish jarayoni davomida qizdirilgan jismning ba'zi nuqtalarida haroratning o'zgarishini o'lchash mumkin bo'lsin. Sterjenning berilgan nuqtasida haroratning o'zgarishini aniqlash vazifasi $T(x, 0)$ yoki $T(x, \bar{t})$ funksiyalarning birini toppish bilan hal qilinadi. Biz $T(x, 0)$ funksiyani Furrye qatori koeffitsienti ko'rinishida axtaramiz.

Buning uchun quyidagi ikkita masalani ko'rib chiqamiz.

1-masala: a, α, μ koeffitsientlar hamda (1)-(2) sistema yordamida

$T(x, 0)$ funksiya topilsin.

$q(x) \in C^1(0, 1)$

U holda $T(x, 0) = \sum_{i=1}^n \alpha_i q_i(x)$ (3) ko'rinishida axtarish mumkin. Bunda (3)

Furrye qatori. Agar α_i larni topsak masala yechiladi.

2-masala: 1-masala shartlaridan

$$Z_q = \int_0^1 q(x) \tau(x, 0) dx \quad (4)$$

topilsin. Bu yerda $q(x) = q_i(x)$ $i=1, 2, \dots, L_2(0, 1)$ da aniqlangan. (4) ni

$$Z_q = \int_q^{\bar{t}} [k(t)g(t) + \varphi(t)U(t)] dt, \quad (5)$$

ko‘rinishda izlaymiz. $k(t)$, $\varphi(t)$ $L_2(0, \bar{t})$ da aniqlangan noma’lum funksiya.

$$\text{Demak } \int_0^1 q(x) \tau(x; 0) dx = \int_0^{\bar{t}} [k(t)g(t) + \varphi(t)U(t)] dt \quad (6)$$

$k(t)$ va $\varphi(t)$ shunday tanlanadiki (6) tenglik bajariladi. (1)–(2) sistema ba’zi $U(t)$ larda yechimga ega deb hisoblab quyidagi qo‘shma operatorni tuzamiz:

$$0 \equiv \int_0^1 \int_0^{\bar{t}} \psi(x, t) \left[\frac{\partial T(x, t)}{\partial t} - a \frac{\partial^2 T(x, t)}{\partial x^2} \right] dx dt \quad (7)$$

Bu yerda $\psi(x, t)$ ixtiyoriy funksiya, $\psi(x, t) \in C_{t,x}^{1,2}(\Pi)$.

$$\int_0^1 q(x) \tau(x; 0) dx - \int_0^{\bar{t}} [k(t)g(t) + \varphi(t)U(t)] dt = 0 \quad (8)$$

(7) ifodani bo‘laklab integrallab, soddalashtiramiz va (8) formulaga qo‘shib, $U(t)$ va $T(1, t)$ funksiyalar oldidagi koeffitsientlarni tenglab, $k(t)$ va $\varphi(t)$ larni topamiz

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бутковский А.Г. Теория оптимального управления системами с распределенными параметрами. М.1965.
2. Красовский Н.Н. Теория управления движением. М. 1968.
3. Рустамов М., Иргашева У. Задача восстановления скоростиизменение температурыпо косвенным наблюдениям. Scientific journal “Research and education”. (ISSN:2181-3191) May-2022. 22-29 8 стр.
4. Rustamov M. J., Irgasheva U. A., Iskandarov A. I. Bir jinsli bo‘lmagan issiqlik tarqalish tenglamasini furye (o‘zgaruvchilarn ajiratisht) usuli yordamida yechish. Scientific journal “Research and education”. (ISSN:2181-3191) Fevral-2023. 79-84 6 bet.
5. Рустамов М., Иргашева У. Задача наблюдаемости в процессе диффузии. O‘zMU Jizzax filiali. May-2022. Konferensiya. 407-409 3 стр.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING “QIZIL KITOB”IGA KIRITILGAN SUTLAMADOSHLAR TURKUMI TURLARI VA ULARNI MUHOFAZA QILISH CHORA TADBIRLARI

**Bahodirova Yulduz Jamshid qizi,
Mamatkulova Iroda Ergashevna**

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali
yulduzbahodirova2004@gmail.com

Annotatsiya: Insoniyat jamiyatining kengayib borayotganligi va ularning ehtiyojini ko‘pligi sabab, ko‘pchilik o‘simliklarning areali kamayishi va muhofaza qilishga muhtoj bo‘lib borayotgani asr muommolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu tezisda “Qizil kitob”ga kiritilgan sutlamadoshlar turkumining turlari va ularni muhofaza qilish haqida qisqacha ma’lumotlar bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: Qizil kitob, Euphorbiaceae, muhofaza chorasi, qo‘riqxon, milliy bog‘.

Kirish

Inson xo‘jalik faoliyatida yangi o‘rmonzorlar tashkil etish, madaniy o‘simliklarni ko‘paytirish, yaylov va o‘tloqlar sifatida yaxshilash va territoriyasini kengaytirish hisobiga o‘simliklar maydonini ko‘paytirib boradi. Buning ustiga ilg‘or agrotexnikani qo‘llab ekilgan ekinlarda yashil massalar miqdori tabiiy o‘simliklarga nisbatan yuqori bo‘ladi, yashil o‘simlik massalarining miqdori botqoqlik va zahkash yerlarni quritish, tuproq sho‘rini yuvish, yerlarni sug‘orish, o‘simliklarga mineral va organik o‘g‘itlar solish, o‘simlik kasalliklariga va zararkunandalariga qarshi kurashish, madaniy o‘simliklarni yangi navlarini yaratish orqali ko‘paytirib boriladi. Bularning hammasi insonning o‘simliklar dunyosiga ko‘rsatayotgan ijobiy ta‘siridir. Lekin shu bilan birgalikda insoniyatni o‘simliklar dunyosiga ko‘rsatayotgan zararli ta‘sirlari ham juda ko‘payib bormoqda [1,5]. Butun evolutsiya davomida yer yuzida hayot juda murakkab va barcha tirik organizmlarni o‘zaro birligi, bir-birini taqozo etishlari bois, uni o‘zi uchun zarur bo‘lgan biogen elementlarni doimiy ravishda ta‘minlanib kelingan. Tirik moddaning muhim bioximik funksiyasi bor ya‘ni hayot doimiy ravishda davom etib kelgan. Bu jarayonda, birinchi o‘rinda insonni roli katta. Yer yuzini o‘zgartirishda, oxirgi asrlarda, ayniqsa insonni ta‘siri kuchayib ketdi, bu insonni biologik tur sifatida ta‘siri emas balki, uni xo‘jalik faoliyati tufayli sodir bo‘lmoqda. Insonni tabiatga, tirik mavjudotlarga ta‘siri, albatta qadim davrlardan boshlangan. Insonni hayvonlardan foydalanishi, dehqonchilik bilan shug‘ullanishi o‘zlashtirib olishi, asta-sekin tabiiy o‘simliklar qoplamalarini o‘zgarishiga olib keladi. Qadimgi kishilik jamiyatidagi formatsiyalarda tabiatdan foydalanish, rejasiz va tartibsiz bo‘lgan. Agar insonlar faoliyati tartibsiz xolda (istisno, o‘zi bilarmonlik) rivojlansa, ya‘ni ongli ravishda boshqarilmasa, u o‘zidan so‘ng faqat cho‘lni qoldiradi [3,4].

Muxokama va natijalar

1948 yilda BMT qoshidagi Tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha ishlarni boshqaruvchi va konsultasiya beruvchi organ – Tabiatni muhofaza qilish Xalqaro ittifoqi tuzildi. Bunga 100 dan ortiq mamlakatlarning 450 davlat va jamoat tashkilotlari birlashtirildi. Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi ilmiy jamoatchilikka murojaat qilib barcha mamlakatlardagi nodir va yo‘qolib borayotgan hayvonlarning holatini har tomonlama o‘rganishda yordam berish, ularni muhofaza qilish choralari topishga chaqirdi. Noyob va kamayib borayotgan hamda yo‘qolish xavfi ostida turgan barcha turlarni o‘rganuvchi doimiy komissiya tuzdi. Bu komissiya bir necha yillar (1949-1966) mobaynida nodir va kamayib borayotgan hamda yo‘qolish xavfi ostida turgan barcha turlar haqida material to‘plab, maxsus “Qizil kitob” (The Red Data Book) va hozirgi foydalanish joyi, soni, biologik xususiyatlari, dunyo hayvonot bog‘laridagi miqdori va turli mamlakatlarda himoya qilish uchun qabul qilingan chora-tadbirlar haqida ma‘lumotlar keltiriladi [2,3,7].

“Qizil kitob”ga, unga kirgan turlar maqomining o‘zgarishi, maxsus muhofaza choralari tufayli ba‘zi turlar sonining tiklanishi, aksincha, yashash sharoitining o‘zgarishi va boshqalar omillar ta‘sirida sonining kamayishi natijasida boshqa toifaga o‘tkazilishini yoritish maqsadida qayta nashr etiladi. O‘zbekiston Qizil kitobiga yuqorida aytib o‘tilgan sutlamadoshlar turkumi turlari va ularni muhofaza qilish chora tadbirlari haqida ham ma‘lumotlar berilgan. Ular quyidagilar:

1.Vvedenskiy andraxnasi – bo‘yi 20-40 sm oralig‘ida tuksiz, ko‘k-yashil, ko‘p yillik o‘t. Poyasi ko‘p, tik, asosidan shoxlangan. Barglari etli, bandsiz, tekis qirrali, nashtarsimon, ellips shaklda, ba‘zan qalami-nashtrarsimon. Ko‘sakchasi 4,5 mm uzunlikda, yumaloq-tuxumsimon, silliq. Urug‘i tuxumsimon, 2-3 mm uzunlikdagi, och kulrang rangda. Meva bandining uzunligi 8-10 mm. Iyul oyida gullab, mevasi pishadi. Surxondaryo viloyati: Surxon-Sherobod vodiysi (Shakarli Ostona atrofi)da tarqalgan. Ochiq ola jinslarda yakka-yakka holda o‘sib, bir joydan ikki marta yig‘ib olinadi. Urug‘idan ko‘payadi, lekin arealning o‘zgarish sabablari va muhofaza qilish choralari mavjud emas.

2.Ayrishox sutlama – bo‘yi 5-10 sm oraliqdagi bir yillik o‘t. Poyasi qisqa, qalin bargli, shoxlangan, xurpaygan qisqa tukli. Barglari etli, teskari tuxumsimon, asosiga qarab ingichkalashib boradi va barg bandiga aylanadi. To‘pguli qalqonsimon, ko‘p marta ayri bo‘lib shoxlangan. Ko‘sagi tuxumsimon, uch bo‘lakli, yetilmaganlari qisqa tukli, pishgani deyarli tuksiz. May-iyun oylarida gullab, mevalaydi. Surxondaryo viloyati: Ko‘xitang tizmasida – Bog‘lidara dovonida, Oqtosh qishlog‘i atrofida, Hisor tizmasida – Boysun yaqinidagi Kattaqamish qishlog‘i atroflarida va Turkmanistonda uchraydi. Gipsli ola jinslarda tarqalganligi arealning kengayishiga to‘sqinlik qiladi. Ular yakka-yakka holda o‘sadi va urug‘idan ko‘payadi. Turlar soni kamayib ketayotganligi uchun Surxon qo‘riqxonasida muhofaza qilinadi.

3.Kudryashev sutlamasi – bo‘yi 20 sm ga yetadigan, jingalak tuklar bilan qoplangan ko‘p yillik o‘t. Poyasi tik, oddiy, barglari ko‘p. Poyaning pastki barglari tangachasimon, qo‘ng‘ir rangli, cho‘ziq qalami, uzunligi 2-4,5 sm, eni 2-4 mm, asosi yumaloq, uchli, tekis qirrali. Ko‘sakchasi yumaloq, uzunligi 6 mm, jingalak tukli. Iyun-iyul oylarida gullab, mevalaydi. Qashqadaryo viloyati: Hisor tizmasining Beshnov tog‘ida tarqalgan. Tog‘larning yuqori ya‘ni yaylov qismida o‘sadi. 1937-yilda bir marta yig‘ib olingan. O‘simlikni topish uchun so‘nggi yillarda olib borilgan izlanishlar natija bermagan. Tur butunlay yo‘qolib ketgan bo‘lishi ham mumkun. Urug‘idan ko‘payganligi va uning yaxshi unmasligi, tog‘ning yuqori qismida o‘sganligi sababli bu turning kam tarqalishiga sabab bo‘ladi. Hozirda bu tur Hisor davlat qo‘riqxonasida muhofaza qilinadi.

4.Tig‘iz sutlama - bo‘yi 8 sm ga yetadigan bir yillik o‘t. Poyasi qisqa, shoxlangan. Barglari etli, kuraksimon yoki cho‘ziq tuxumsimon, qisqa bandli. Qalqonsimon to‘pguli barg qo‘ltig‘idan gulli shoxlar bilan o‘ralgan. Ko‘sakchasi, odatda uzun bandli, tuxumsimon, uch bo‘lakli, silliq. Aprel-may oylarida gullab, meva beradi. Surxondaryo viloyati: Bo‘ysun va Sherobod atroflarida o‘sadi. Ola jinsli qoldiq tog‘larda yakka-yakka holda uchraganligi sababli ularning areal soni aniqlanmagan. Urug‘idan ko‘payadi. Muhofaza qilish choralari hali ishlab chiqilmagan.

5.Uchtishli sutlama – bo‘yi 6-15 sm, tuksiz, ko‘k-yashil rangli, bir yillik o‘t. Poyasi qisqa, deyarli asosidan shoxlangan. Poyadagi barglari bandsiz, tekis qirrali, pastki ikki juft barglari qarama-qarshi, qolganlari navbat bilan joylashgan, qalami, uzunligi 1,5-4 mm, eni 1-1,5 mm. Guloldi barglari qarama-qarshi joylashgan, qalami, uzunligi 10-15 mm, eni 1,5-4 mm, uchta tomirli. To‘pguli ayri bo‘lib shoxlangan, tarvaqaylagan. Ko‘sakchasining uzunligi 3-3,5 mm, eni 2-2,5 mm. Urug‘i cho‘ziq, olti qirrali, uzunligi 1,5-2 mm, oqish yoki kulrang. Aprel oylarida gullab, may-iyunda mevasi yetiladi. Surxondaryo viloyati: Surxon-Sherobod vodiysi (Sherobod atrofi)da

tarqalgan. Gipsli va sho‘r tuproqda tarqalganligi, uni keng tarqalishiga to‘sqinlik qiladi, urug‘idan ko‘payadi ammo o‘simlikning kamayib borish sabablari xali to‘liq o‘rganilmagan.

6.Qadaxsimon sutlama – bo‘yi 20-40 sm oralig‘idagi tuksiz, ko‘k-yashil, ko‘p yillik o‘t. Poyasi ko‘p, tik, asosidan shoxlangan. Barglari etli, bandsiz tekis qirrali, nashtarsimon ellips shaklda, ba‘zan qalami-nashtarsimon. Ko‘sakchasi 4,5-5 mm uzunlikda, yumaloq-tuxumsimon, silliq. Urug‘i tuxumsimon, 2-3 mm uzunlikda, och kulrang. May-avgust oylarida gullab, iyun-sentabrda mevasi yetiladi. Qoraqolpog‘iston: Ustyurtda, Qorinyoriq, Shaxbaxta va borsakelmas qishloqlari atrofida hamda Tabansu, Qorabavur quduqlari atroflarida va Turkmanistonda uchraydi. Toshli va qumli cho‘llarda, sho‘rlangan kulrang-qo‘ng‘ir tuproqlarda yakka-yakka yoki to‘p-to‘p bo‘lib o‘sadi. Urug‘idan va vegetativ yo‘l bilan ko‘payishiga qaramasdan chorva mollarining boqilishi, hududda neft-gaz sanoatining rivojlanishi sababli bu tur soni kamayib ketmoqda. Bu turni muhofaza qilish choralari ishlab chiqilmagan[1,2,3,6].

Xulosa.

Demak, O‘zbekiston Respublikasining “Qizil kitob”iga sutlamadoshlar turkumining 6 ta turi kiritilgan va uning sabablari ekologik, geografik va antropogen omillar sanalar ekan. Turlarni biologiyasini yaxshi o‘rganish va muhofaza qilish chora tadbirlarini ishlab chiqish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi. I-tom. Toshkent 2019
2. Насимова Т. Euphorbiaceae//Определитель растений Средней Азии, т.7. Ташкент: Фан УзССР,1983.-С.48.
3. Проханов Я. И. Систематический сбор молочаев Средней Азии. М.-Л: Госхимтехиздат,1933.-С.241.
4. O.S. Abduraimov., I.E. Mamatkulova. Turkiston tog‘ tizmasida tarqalgan Elwendiya Boiss (Apiaceae) turkumi turlari. Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi. 2021.№ 6. B.10-14
5. Abduraimov O.S., Mamatkulova I.E.O‘zbekiston florasidagi ayrim dorivor va ziravor turlarning ahamiyati. «Fan, ta’lim va texnikani innovatsion rivojlantirish masalalari» Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn anjuman materiallari to‘plami. 2022 yil 12 aprel, Andijon. B.335-338.
6. Murodova S.S., Davranov Q. —Use of microbial preparations based on rhizobacteria in agricultural practice|| monograph, Tashkent.: ToshDAU publishing house. 2018. Page 242.
7. M.A.Mustafakulov. In Vitro sharoitida polifenollarning adrenalin autooksidlanish bilan antioksidantlik faolligini aniqlash. Farmatsevtika jurnali. Farmatsevtika jurnali, №2, 2020. 80-85.

OTA-ONA VA FARZAND MUNOSABATLARINING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK JIHATLARI

Yuldashev Sheryigit Ergashevich, Tajiyeva Shohista Farxod qizi

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

sharafitdinovabdulla@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ota - onalarning bolalarga bo'lgan munosabati va bola bilan hamkorlik qilishning psixologik jihatlari tahlil etilgan. Emperik natijalar xulosalari taqdim qilingan.

Kalit so'zlar: Oila, ota -ona ustanovkalari, proteksiya, giperproteksiya, sirli munosabatlar, bolani qabul qilish, rad qilish, kooperatsiya, simbioz, nazorat.

Oila – eng avvalo rivojlanuvchi tizim bo'lib, unga yoshga oid qonuniyatlar xosdir. Chunki oila a'zolari yillar o'tgan sari rivojlanadi, yetuklikka erishadi, qariydi, shu bois ham oila doimiy o'zgarish va rivojlanishlarni boshdan kechiradi.

Bolaning haqiqiy komil inson bo'lib yetishida albatta ota-onaning o'zni beqiyosdir. Ota-onaning bergan tarbiyasi bola ongiga singdiriladi, uni irodasini charxlaydi. Oiladagi bo'lgan munosabatlar bolaning o'zligini anglashda va o'zini idrok etish, shaxsiy fazilatlarni takomillashtirishga ham yordam beradi. Oilaviy tarbiya o'ta murakkab jarayon bo'lib, unda ota –onalar psixologik jihatdan tayyor bo'lishlari kerak.[1-2]

Oilada bolaning shakllanishida ota–ona birlamchi ko'rinish hisoblanadi. O'g'il bolada otaga bo'lgan qarashlarida o'zini erkak sifatida kelajakni tasavvur qilish bilan birgalikda turmush o'rtog'iga qanday munosabatda bo'lishi tog'risidagi bilim va tasavvurlar shakllanadi. Qiz bolada esa onasiga bo'lgan qarashlarda ayollar jinsiga talluqli ekanligi, kelajakda qanday ona bo'lishini tasavvur qiladi.

Proteksiya-farzandlarni tarbiyalash uchun sarflanadigan kuch, vaqt va e'tiborning mezonlari, bolaning turli ehtiyojlarini qondirish darajasi, intizomga chaqirish uchun ishlatiladigan sanksiyalar tizimi kitadi.

Giperproteksiya-ota-onalarning farzandlariga nisbatan haddan ziyod e'tiborli bo'lib, ularning bola tarbiyasi uchun kuch, vaqt va e'tiborni ayamaliklarida bilan bog'liq talablar darajasi, taqiqlovlar yoki bolaning xulqini jilovlash namoyon bo'ladi. Bolani har qanday qiyinchiliklar va to'siqlardan himoya qilish, uning barcha istaklarini joyida bajo keltirish, erkalatish, oddiy yutuqlardan quvonish, xatolarni sezdirmaslikka qaratilgan harakat hisoblanadi.[3]

Sirli munosabatlar - Amerikalik tadqiqotchi Myurrey Bounen takidlashicha er va xotin o'rtasida nizoli holat yuz berganida xotin uchinchi himoyachini izlaydi. Uchinchi shaxs farzandi bo'lsa u ota–onasiga qo'shiladi va emotsional uchburchak tashkil etadi. Agar shunday tarang munosabatlarga farzand aralashsa, uchalasi o'rtasida yaxshi, iliq munosabatlar yuzaga keladi, bunday oila mustahkam bo'lishi mumkin. Shuni ham takidlab o'tish kerakki Yevropa xalqlarida ota–ona bolaga kichikligidan juda katta mehr va g'amxo'rlik ko'rsatadi, taxminan o'smirlik davridan boshlab, uning erkinligi tan olinadi va unga kattalardek munosabatda bolishadi. Osiya xalqlarida esa oilani kattaligi, serfarzandligi bois, bolani kichik yoshida bola tarbiyasida tabii holatdek

qaraydi. Qayg'urishlar bilan unga etibor qaratmaydi. Balog'atga yetgach g'amxo'rlik ko'rsatish ortib boradi. G'amxo'rlik shu qadarki, uylangan o'g'ilning har qadamini nazorat qilinadi, bu bazan qaynona va kelin munosabatlarida yoki ota –o'g'il munosabatlarida tarangliklarni, nizolarni yuzaga keltiradi.[4-5-6]

Ota – ona tomonidan bolaga nisbatan talablar darajasi yuqori bo'ladi, lekin uning asl xohish-istaklari, ehtiyojlari unchalik e'tiborga olinmaydi. Ota –ona bolalarning kelajagini puxta qilishini o'ylab uning yurish turishi uchun o'zlarini masul deb his qilgan holda, shaxsiy tasavvuridagi insonni yaratishga harakat qiladi. Varga va Stolin tomonidan ota–onalarning bolalarga munosabatini quyidagicha tasnifladi.[7]

Bolani qabul qilish–rad qilish – bolaga nisbatan umumiy emotsional ijobiy qabul qilish yoki emotsional salbiy qad qilish munosabatini ifodalaydi.

Kooperatsiya–kattalarning bola bilan hamkorlik qilishga intilishini uning ishlariga qiziqishi va ularda ishtirok etishini ifodalaydi.

Simbioz – bola bilan birlashishga intilish yoki uni saqlab qolishga harakat qilishni aniqlashga yo'naltirilgan. Bu bola bilan kattalarning o'ziga xos aloqalari.

Nazorat – kattalar bola xulq atvorini qanday nazorat qilishlari bola bilan bo'layotgan munosabatlari demokratik yoki aforitar uslubda qurilishini xarakterlaydi.

Bolaning omadsizligiga munosabati - kattalar bolalarning qobiliyatlari ustinliklari va kamchiliklariga muvaffaqiyat va omadsizliklariga qanday munosabatda ekanligini ko'rsatadi. Biz olib borgan kichik tadqiqotimizda quyidagi natijalarga erishdik.[8-9]

Tavsiflovchi statistika

Ko'rsatgichlar	N	Minimal	Maksimal	O'rtacha daraja	Standart og'ish	Assimetriya	Ektess
Bolani qabul qilish	36	12.00	20.00	14.9429	2.15492	.583	-.170
Kooperatsiya	36	3.00	7.00	5.3714	.84316	-.818	.583
Simbioz	36	2.00	9.00	5.2857	1.48664	-.410	.986
Nazorat	36	3.00	9.00	5.5714	1.19523	.259	.854
Bolani omadsizlik	36	.00	4.00	2.3714	.91026	-.090	.410

Olib borgan tadqiqotimizda Varga Stolinning Ota–onaning bolalarga bo'lgan munosabati test so'rovnomasi bo'yicha 36 nafar sinaluvchi ishtirok etdi.

Sinaluvchilarimizda o'tkazilgan bolani qabul qilish va rad qilish shkalasiga ko'ra minimal ball 12.00, maksimal ball 20.00 ni, o'rtacha daraja 14.94 ni, standart og'ish 2.154 ni tashkil etadi. 14.94 ± 2.154 . Bolani qabul qilish va rad qilish shkalasi bo'yicha sinaluvchilarimizni aksariyatida yuqori darajada ekanligini aniqladik. $A=0.583$ ga teng. Ushbu shkalaga ko'ra assimetriya yuqori va quyi ballarning kam uchraganligini aniqladik. $E= -170$ ga teng. Ushbu shkala ko'ra ballarning takrorlanishi meyorda ekanligini aniqladik.

Sinaluvchilarimizda o'tkazilgan kooperatsiya shkalasiga ko'ra minimal ball 3.00, maksimal ball 7.00 ni, o'rtacha daraja 5.371 ni, standart og'ish .843 ni tashkil etadi. $5.371 \pm .843$. Kooperatsiya shkalasi bo'yicha sinaluvchilarimizni aksariyatida o'rta darajada ekanligini aniqladik. $A=-818$ ga teng Ya'ni ushbu shkalaga ko'ra assimetriya yuqori va quyi ballarning kam uchraganligini aniqladik. $E= 0.583$ ga teng.

Ushbu shkala ko'ra ballarning takrorlanishi meyorda ekanligini aniqladik. Sinaluvchilarimizda o'tkazilgan simbioz shkalasiga ko'ra minimal ball 2.00, maksimal ball 9.00 ni , o'rtacha daraja 5.285 ni, standart og'ish 1.486 ni tashkil etadi. 5.285 ± 1.486 . Simbioz shkalasi bo'yicha sinaluvchilarimizni aksariyatida o'rta darajada ekanligini aniqladik. $A=-410$ ga teng Ya'ni ushbu shkalaga ko'ra assimetriya yuqori va quyi ballarning kam uchraganligini aniqladik. $E=0.986$ ga teng. Ushbu shkala ko'ra ballarning takrorlanishi meyorda ekanligini aniqladik.

Kolmogorov Smirnov mezon

Ko'rsatgichlar	N	O'rta daraja	Standart og'ish	Kolmogorov-Smirnov	Ishonch darajasi
<u>Bolaniqabulqilish</u>	36	14.9429	2.15492	.916	.371
<u>Kooperatsiya</u>	36	5.3714	.84316	1.694	.006
<u>Simbioz</u>	36	5.2857	1.48664	1.176	.126
<u>Nazorat</u>	36	5.5714	1.19523	1.251	.087
<u>Bolaniomatsizlik</u>	36	2.3714	.91026	1.529	.019

Olingan ma'lumotlar normal taqsimlanish qonuniga mos keladi. Biz qolgan ishlarimizni parametric mezonlarda olib bordik.

Student t mezon

	jinsi	N	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	t	df	Ishonch darajasi
<u>Bolaniqabulqilish</u>	<u>ogil</u>	18	14.8235	2.21459	-.314	33	.755
	<u>qiz</u>	18	15.0556	2.15495	-.314	32.757	.756
<u>Kooperatsiya</u>	<u>ogil</u>	18	5.2353	.97014	-.926	33	.361
	<u>qiz</u>	18	5.5000	.70711	-.918	29.172	.366
<u>Simbioz</u>	<u>ogil</u>	18	5.1176	1.49509	-.644	33	.524
	<u>qiz</u>	18	5.4444	1.50381	-.644	32.907	.524
<u>Nazorat</u>	<u>ogil</u>	18	5.4706	1.06757	-.480	33	.635
	<u>qiz</u>	18	5.6667	1.32842	-.483	32.201	.633
<u>Bolaniomatsizlik</u>	<u>ogil</u>	18	2.4706	1.12459	-.621	33	.539
	<u>qiz</u>	18	2.2778	.66911	-.612	25.776	.546

O'tkazilgan tadqiqotimizda bolani qabul qilish va rad qilish shkalasiga ko'ra otalar va onalar guruhi solishtirilganida hech qanday farq mavjud emasligini aniqladik. ($t=-0.314$; $p>0.05$). Koperatsiya shkalasiga ko'ra otalar va onalar guruhi solishtirilganida hech qanday farq mavjud emasligini aniqladik. ($t=-0.314$; $p>0.05$). Simbioz shkalasiga ko'ra otalar va onalar guruhi solishtirilganida hech qanday farq mavjud emasligini aniqladik. ($t=-0.926$; $p>0.05$). Nazorat shkalasiga ko'ra otalar va onalar guruhi solishtirilganida hech qanday farq mavjud emasligini aniqladik. ($t=-0.480$; $p>0.05$). Bolani omadsizligiga munosabati shkalasiga ko'ra otalar va onalar guruhi solishtirilganida hech qanday farq mavjud emasligini aniqladik. ($t=-0.612$; $p>0.05$).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.
2. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67
3. Маджидов Дж Б, Маджидова В, Шарофиддинов А . Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017
4. Abdulla, S. (2022, March). THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION FOR ADOLESCENTS. In *Conference Zone* (pp. 286-288).
5. Sharafitdinov Abdulla XXX, Soyimnazarov Navro'zbek Baxtiyor ugli, Nishonov Muhammadali Narimon ugli. Characteristics of Emotional Intelligence in Managers Volume: 01Issue: 10|Oct–2022
6. XXX S. A. et al. PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 7. – C. 71-75.
8. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS." *European Journal of Interdisciplinary Research and Development* 8 (2022): 22-25.
9. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "Scientific-Theoretical Psychological Analysis of Personal Activity Motivation." *Zien Journal of Social Sciences and Humanities* 14 (2022): 72-75.
10. Ustin Pavel Nikolaevich, Sharafitdinov Abdulla XXX, & Yusupov Umidjon Salim Salim ugli. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139–145.
11. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 394-397.
12. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

O'QUV MOTIVATSIYASI SHAKLLANISHINING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

¹Sharafitdinov Abdulla XXX, ²Axmatjonova Xurshida Komiljon qizi

^{1,2}O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

sharafitdinovabdulla@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quv motivatsiyasi shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari yoritib o'tilgan. Bilim egallashning yangi usullari va motivatsion jihatlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit soʻzlar: Oʻquv motivi, irodaviy zoʻr berish, bilish motivlari, ijtimoiy (sotsial) motivlar.

Oʻquv motivlari - bu oʻquvchilarni oʻquv faoliyatining turli tomonlariga yoʻnaltirishdir. Masalan, oʻquvchining oʻzi oʻrganayotgan ob'ekt bilan bajaradigan ishga qaratilgan boʻlsa, ularni bilish motivlari deb atash mumkin. Agar oʻquv faoliyati oʻquv jarayonida turli kishilar bilan toʻgʻri muloqot qilishga yoʻnaltirilgan boʻlsa, ijtimoiy motivlar namoyon boʻladi. Boshqacha qilib aytganda, baʼzan oʻquvchilarda bilish jarayoni, qolganlarida esa boshqalar bilan muloqot oʻqish faoliyatini motivlashtirib turadi.

A.K.Markova motivlarni 2 ta katta guruhlariga ajratgan.

1. Oʻquv faoliyatining mazmuni va uni bajarish bilan bogʻliq bilish motivlari.
2. Oʻquvchining boshqa kishilar bilan oʻzaro ijtimoiy (sotsial) motivlari.[1-3]

Psixologlar tomonidan oʻquv motivatsiyasining salbiy va ijobiy tomonlari mavjudligi taʼkidlab oʻtilgan. Salbiy motivlar oʻquvchi tomonidan agar u oʻqimasa, koʻngilsizlik, noqulayliklar vujudga kelishi bilan bogʻliq holda anglangan undovchilardir.

Ijobiy motivlar oʻqish bilan bogʻliq ijtimoiy ahamiyatga ega burchni bajarish, muvaffaqiyat qozonish, bilim egallashning yangi usullarini oʻzlashtirib olish, atrofdagilar bilan yaxshi munosabat oʻrnatishda oʻz aksini topadi. Motivlarning yana bir xususiyati uning vujudga kelishi tezligi va kuchida oʻz aksini topadi. Bu xususiyat oʻquvchi qancha vaqt mobaynida ushbu motiv tomonidan undalgan oʻquv faoliyati bilan shugʻullana olishida namoyon boʻladi. Oʻqituvchining diqqat markazida oʻquv motivlarining namoyon boʻlish shakllari turishi kerak. Bu asosda oʻqituvchi oʻquvchi faoliyatining motivlari haqida dastlabki tasavvurga ega boʻladi. Shundan soʻng motivlarning ichki xususiyatlari salbiy modallikka ega boʻlgan koʻngilsizlikdan qochish kabi beqaror motivlarga eʼtibor berishimiz lozim.[4-5-6]

Psixologik maʼlumotlarga koʻra, har qanday faoliyat muayyan motivlar taʼsirida vujudga keladi va yetarli shart-sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi. Shuning uchun ham taʼlim jarayonida oʻzlashtirish, bilimlarni egallash va oʻrganishni amalga oshirishni taʼminlash uchun oʻquvchilarda oʻquv motivlari mavjud boʻlishi shart.

Bilish motivlari shaxsning (sub'ektning) gnesologik maqsad qoʻyish sari, ya'ni belgilangan maqsadni qaror toptirishga, bilim va koʻnikmalarni egallashga yoʻnaltiriladi. Odatda bunday turdosh va jinsdosh motivlar nazariy maʼlumotlarning koʻrsatishicha, tashqi va ichki nomlar bilan atalib, muayyan toifani yuzaga keltiradi.[7]

Oʻqish motivatsiyasini diagnostika qilish uni oʻtkazish uchun uslub tanlash tamoyillarini aniqlashtirishni talab qiladi. Taʼlim motivatsiyasini diagnostika qilishga boʻlgan zamonaviy yondashuvlardan kelib chiqqan holda, eng kamida, quyidagilarni ajratish mumkinligi N.E.Efimova tomonidan tavsiya qilingan, biz ularni quyida keltiramiz.

1. Diagnostika oʻtkazish uchun asos boʻladigan taʼlim motivatsiyasi koʻrsatkichlarini belgilash.

2. Uch toifadagi diagnostika uslublarini tanlash, bevosita loyihaviy va bilvosita-taʼlim motivatsiyasi koʻrsatkichlarini diagnostika qilishga yoʻnaltirilgan uslublar.

3. Har bir uslubning ajratilgan ko'rsatkichlarga bo'lgan diagnostikaviy imkoniyatlarini aniqlash.

4. Mazkur metodika natijalarini namoyon qilish chog'ida hisobga olinadigan nazariyani uslubning metodologik asosini hisobga olish.

5. Metodika matnlarining o'quvchilar yosh xususiyatlariga mosligi.

6. O'quvchilar shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish.

7. Diagnostikani o'tkazish [8-9-10]

Agar ijtimoiy motivlar ham ta'lim faoliyati uchun yetakchi hisoblansa, bir qator mualliflar (P.Ya.Galperin va boshqalar) ta'lim faoliyatiga nisbatan ularga tashqi motivlar sifatida qarashadi.

Bilishga nisbatan qiziqishning vujudga kelishi shaxsning ma'naviy (madaniy) darajasini oshirish uchun undagi intilishlarning yetilishidir. Bunga o'xshash motivlarning ta'sirida o'quv jarayonida nizoli, ziddiyatli holatlar (vaziyatlar) yuzaga kelmaydi.[11-12-13]

Psixologik tadqiqotimiz obekti yani bosh ko'plik sifatida O'zMU Jizzax Jizzax filialining Psixologiya fakulteti Iqtisodiyot va Oila psixologiyasi yo'nalishi talabalari tanlab olindi. Tadqiqotimizda 462-22 va 411-22 guruh talabalaridan 15 nafardan qatnashishdi. Ushbu talabalarda Gelbachevskiyning "Intilish darajasini" aniqlash testi o'tkazildi. Jami 30 nafar sinaluvchida tadqiqotlarimiz o'tkazildi va tahlil qilindi. Bu metodikani o'tkazishimizdan maqsad o'g'il bolalar va qiz bolalar o'rtasidagi emotsanal intellekt darajalarini o'zaro solishtirish hisoblanadi.

Tavsiflovchi statistika

	N	Minimu m	Maximu m	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	Assimetri ya	Ektsess
Ichki motiv	30	7,00	14,00	10,9667	2,12511	,323	,894
Bilish motiv	30	4,00	14,00	11,2667	2,30342	1,311	2,034
Qochish motiv	30	3,00	20,00	13,0667	4,25022	705	,048
Musobaqala shuv motivi	30	4,00	14,00	10,9667	2,64553	812	,105
Faoliyat mot	30	7,00	20,00	13,0000	3,41397	,128	,635
O'zini ezoz	30	9,00	21,00	16,0000	3,19482	530	627
Natija ahamiyati	30	3,00	12,00	7,7667	2,38795	095	634
Topshiriq murakkablig i	30	2,00	7,00	5,0333	1,35146	424	484
Iroda quvvat	30	5,00	14,00	10,9333	2,06670	1,085	1,777
Natija baho	30	1,00	7,00	5,7333	1,36289	1,494	3,544
Imkoniyatlar ni baholash	30	2,00	13,00	10,1667	2,39372	1,649	3,742
Quvvat sarfi	30	4,00	14,00	11,2667	2,72831	1,087	,425
Natijani kutish	30	3,00	7,00	5,9000	1,02889	1,009	,949
Natijadan qoniqish	30	2,00	7,00	5,7000	1,39333	1,223	1,445
Tashabbus	30	4,00	13,00	10,5000	2,60966	1,079	,150

Tadqiqotimizda bilish motivi, irodaviy quvvat, natijaviy baho, imkoniyatlarni baholash, quvvat sarfi, natijani kutish, natijadan qochish, tashabbuskorlik shkalalarida assimetriya va eksess bo'yicha yuqori ballar qayd etildi. Irodaviy quvvatga intilish sinaluvchilarimizda asosiy ko'rsatkich ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bilish motivi ham aksariyat sinaluvchilarimizda ustunlik qilayotganligini empirik xulosalarimiz qayd etmoqda.

Kolmogorov-Smirnov

<u>Ko'rstakichlar</u>	<u>O'rtacha qiymat</u>	<u>Standart og'ish</u>	Kolmogorov S	<u>Ishonchli darajasi</u>
<u>Ichki motiv</u>	10,9667	2,12511	1,022	,247
<u>Bilish motiv</u>	11,2667	2,30342	1,232	,096
<u>Qochish motiv</u>	13,0667	4,25022	,778	,580
<u>Musobaqalashuv motivi</u>	10,9667	2,64553	,980	,292
<u>Faoliyat mot</u>	13,0000	3,41397	,480	,975
<u>O'zini ezoz</u>	16,0000	3,19482	,856	,457
<u>Natija ahamiyati</u>	7,7667	2,38795	,578	,892
<u>Topshiriq murakkabligi</u>	5,0333	1,35146	1,042	,228
<u>Iroda quvvat</u>	10,9333	2,06670	1,054	,216
<u>Natija baho</u>	5,7333	1,36289	1,042	,227
<u>Imkoniyatlarni baholash</u>	10,1667	2,39372	,976	,297
<u>Quvvat sarfi</u>	11,2667	2,72831	1,128	,157
<u>Natijani kutish</u>	5,9000	1,02889	1,490	,024
<u>Natijadan qoniqish</u>	5,7000	1,39333	1,048	,222
<u>Tashabbus</u>	10,5000	2,60966	1,329	,058

O'tkazilgan tadqiqotimizda ichki_motiv shkalasi K S mezonida normal taqsimlanish qonuniga mosligini tekshirganimizda ($D=,247$ $p>0.05$) qiymatiga ko'ra normal taqsimlanish qonuniga mos kelganini ko'rishimiz mumkin. Bilish motiv shkalasi K S mezonida normal taqsimlanish qonuniga mosligini tekshirganimizda ($D=,09$ $p>0.05$) qiymatiga ko'ra normal taqsimlanish qonuniga mos kelganini ko'rishimiz mumkin. Qochish motiv shkalasi K S mezonida normal taqsimlanish qonuniga mosligini tekshirganimizda ($D=,58$ $p>0.05$) qiymatiga ko'ra normal taqsimlanish qonuniga mos kelganini ko'rishimiz mumkin. Biz keying ishlarimizni parametric mezonlarda olib borishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67
2. Маджидов Дж Б, Маджидова В, Шарофиддинов А .Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017
3. Abdulla, S. (2022, March). THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION FOR ADOLESCENTS. In Conference Zone (pp. 286-288).
4. Sharafitdinov Abdulla XXX, Soyimnazarov Navro'zbek Baxtiyor ugli, Nishonov Muhammadali Narimon ugli. Characteristics of Emotional Intelligence in Managers Volume: 01Issue: 10|Oct–2022
5. XXX S. A. et al. PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 7. – C. 71-75.
6. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS." European Journal of Interdisciplinary Research and Development 8 (2022): 22-25.
7. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "Scientific-Theoretical Psychological

Analysis of Personal Activity Motivation." Zien Journal of Social Sciences and Humanities 14 (2022): 72-75.

8. Ustin Pavel Nikolaevich, Sharafitdinov Abdulla XXX, & Yusupov Umidjon Salim Salim ugli. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 15, 139–145. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2963>

9. Davlataliyevna, S. N. (2022). Oiladagi Salbiy Muloqotning Farzand Psixologiyasiga Ta'siri. International Journal Of Contemporary Scientific And Technical Research, 475-478.

10. Davlataliyevna, S. N. (2022). Psychology And Its Principles. Scientific Impulse, 1(5), 823-826.

11. Davlataliyevna, S. N. (2022). Umumiy Psixologiya Va Turli Xil Psixologik Amaliyotlar. Scientific Impulse, 1(5), 820-822.

12. F.I.Xaydarov N.I.Xalilova "Umumiy Psixologiya" Bakalavriat yo'nalishi: 5140800-pedagogika va psixologiya talabalari uchun darslik. Toshkent -2009

13. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.

FOSFAT VA KALIY MOBILIZASIYALOVCHI MAHALLIY RIZOBAKTERIYALARNING NORDON FOSFATAZA FAOLLIGI

¹Shakirov Z.S., ²Yakubov I.T., ¹Zakaryaeva S.I., ¹Mardanov I.X.

¹O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Mikrobiologiya instituti

²O'zbekiston Milliy Universiteti

zsshakirov@gmail.com

Annotatsiya: Escherichia, Rahnella, Bacillus, Enterobacter, Pseudomonas va pantoea avlodlariga, fosfat va kaliy mobilizatsiyalovchi mahalliy rizobakteriyalarning ekzogen nordon fosfataza fermentlarining faolliklari o'rganildi. Maksimal fermentativ faollik R.aquatis 17 shtammda kuzatilib, 1,086 mkmol'/min/ml tengligi aniqlandi. Rahnella aquatis 17 shtammining ferment faolligi Rahnella aquatis 9 shtammi ferment faolligidan 9 marta yuqori ekanligi qayd etildi. Olingan natijalar asosida Rahnella avlodiga mansub bakteriyalarning organik fosfatlarni parchalash qobiliyati va ular asosida bioo'g'itlar yaratish imkoniyati ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: bug'doy, nordon fosfataza, Rahnella aquatis, fosfat-mobilizatsiyalovchi bakteriya, bioo'g'it.

Fosfataza fermenti flora va faunaning hamma turlarida mavjud bo'lib, faqat uning faolligi turli o'simliklar va hayvon to'qimalarida, shuningdek, mikroorganizmlarda turlicha bo'lishi kuzatilgan. Fosfataza faoliyati natijasida tarkibida fosfor tutgan organik substratning monoefir bog'larini uzishi hisobiga fosfor ioni va erkin gidroksil gruppasi hosil bo'ladi [1-3]. Fosfataza fermentlari optimal pH qiymatiga ko'ra nordon yoki ishqoriy fosfatazalar bo'lishi mumkin. Ko'pincha bakterial nordon fosfatazalar (NF) ekzofermentlar sifatida hujayradan tashqi muhitga chiqariladi. Shuningdek,

nordon fosfatazalar bakteriyalarni fosfor bilan ta'minlash tizimida faoliyat ko'rsatadi, hamda xo'jayin organizmida yashab qolishida muhim rol o'ynaydi.

Bakteriyalarda uglerod, azot va fosforni yetishmasligi natijasida sodir bo'ladigan stresslariga javob tariqasida spesifik bo'lmagan nordon fosfataza fermenti sintez bo'ladi. Ko'pchilik nordon fosfataza hosil qiluvchi bakteriyalar, o'simliklarni o'sishini stimullovchi, o'simlik patogenlariga nisbatan antagonist va fosfatni mobilizasiyalash xususiyatlariga ega ekanligi aniqlangan.

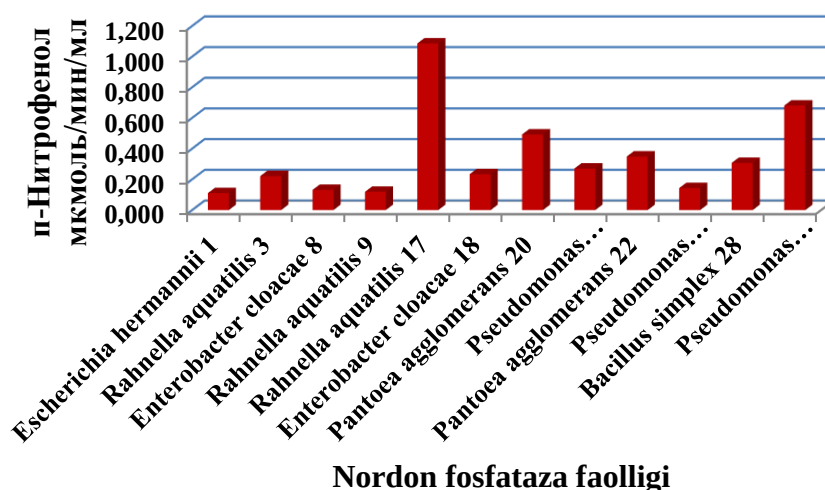
Qishloq xo'jaligi ekinlarining fosfor bilan oziqlanishini yaxshilashning istiqbolli yo'nalishi tuproq mikroorganizmlari (bakteriyalar, aktinomisetlar, zamburug'lar) yordamida biologik fosfat mobilizasiyasi bo'lib, u tuproqdan va o'g'itlardan qiyin eriydigan fosfor birikmalarini yuqori o'simliklar uchun o'zlashtiriladigan shakllarga o'tkazishga yordam beradi [3].

Shu munosabat bilan tadqiqotimizning maqsadi mahalliy fosfat va kaliy mobilizasiyalovchi bug'doy rizobakteriyalar ajratuvchi ekzogen fermenti nordon fosfataza faolligini o'rganishdan iborat.

Mahalliy bug'doy rizobakteriyalarining ekzogen fermenti nordon fosfataza (NF) faolligini o'rganish uchun *Escherichia*, *Rahnella*, *Bacillus*, *Enterobacter*, *Pseudomonas* va *Pantoea* avlodlariga mansub faol fosfat va kaliy mobilizasiyalovchi rizobakteriyalari go'sht peptonli suyuq ozuqa muhitida 3 kun mobaynida 28°C haroratda aerob sharoitda o'stirildi. Bakteriya hujayralari kul'tura suyuqliklaridan sentrifuga usulida ajratib olindi. Bakteriyalarning kultural suyuqligidagi NF fermenti faolligini temperaturaga bog'liqligini aniqlash uchun reaksiya aralashma 38°C va 45°C haroratlarda inkubasiya qilindi.

Rizobakteriyalarning NF fermenti faolligini aniqlash shuni ko'rsatdiki, 38°C haroratda turli kul'turalar turlicha faollikni namoyon qildi. Maksimal fermentativ faollik *Rahnella aquatilis* 17 shtammida kuzatilib, 1,086 mkMol/min/ml para-nitrofenol hosil qilishi aniqlandi. *Pantoea agglomerans* 21, *P. agglomerans* 19 va *Pseudomonas kilonensis* 32 kulturalarning fosfataza faolligi 0,279-0,680 mkMol/min/ml ni tashkil qildi.

Escherichia hermannii 1, *Enterobacter cloacae* 8, *R. aquatilis* 9 va *Ps. kilonensis* 26 shtammlarining nordon fosfataza faolligi 0,143-0,221 mkMol/min/ml ni tashkil etdi.

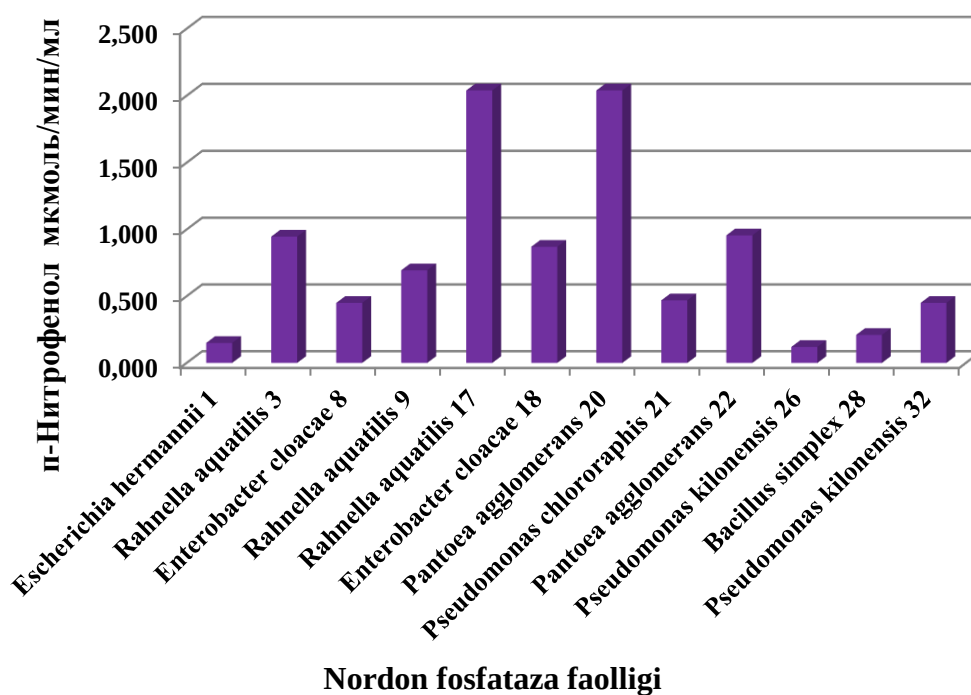
1-rasm. Mahalliy rizobakteriyalarning nordon fosfatazaz fermentining 38°C haroratdagi faolligi

Shuni ta'kidlash kerakki, bir avlod va bir turga mansub bo'lgan bakteriyalarning fosfataza faolligi bir biridan juda katta farq qildi, ya'ni *R. aquatilis* 17 shtammining ferment faolligi *R. aquatilis* 9, *E. cloacae* 18 shtammlari ferment faolligidan 9 marta yuqori ekanligi qayt etildi. Buning sababi, kul'turalarni turli tuproq-iqlim sharoitlaridan kelib chiqqanligidan bo'lishi mumkin.

R. aquatilis 3, *E. cloacae* 8, *R. aquatilis* 9 va *P. agglomerans* 21 kul'turalarning fosfataza faolligini 45°C haroratda aniqlanganda, ferment faolligi 2-4 martaga oshishi kuzatildi. *Es. hermannii* 1, *Ps. kilonensis* 26 va *Bacillus simplex* 28 bakteriyalarning nordon fosfataza faolligiga temperaturaning ko'tarilishi sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmaganligi aniqlandi.

O'rganilgan bakteriyalarning ko'pchiligi eng yuqori faollikni reaksiyon muhitning pH 5,0-5,5 oralig'ida namoyon etdi.

Rahnella bakteriyalari nordon fosfatazalari deyarli o'rganilmagan. Rizobakteriyalarning 6 ta shtammi orasida 16 va 17-chi shtammlari kultura suyuqliklarida eng yuqori nisbiy faollikga (118 va 95 mkM/min/mg) tengligi ko'rsatildi. Qolgan shtammlarning fosfataza faolliklari 16-chi shtammning faolligiga nisbatan 38-83 foizni tashkil etdi.

2-rasm. Mahalliy rizobakteriyalarining nordon fosfataza fermentining 45°C haroratdagi faolligi

Rahnella aquatilis 16 shtammi ishlab chiqargan nordon fosfataza fermenti ammoniy sul'fat tuzi bilan qisman tozalash natijasida 100 ml kultura suyuqligidan 0,99 mg oqsil ajratib olindi. Shu bosqichda fermentning nisbiy faolligi 118 mkM/min/mg

dan 666 mkM/min/mg gacha oshdi. Ferment umumiy faolligini 54,2 foizi qaytarib olindi [4].

Shunday qilib, mahalliy fosfat va kaliy mobilizasiyalovchi turli avlodlarga mansub rizobakteriyalarning nordon fosfataza fermenti faolligini aniqlash natijasida, turli kulturalar turlicha faollikka ega ekanliklari namoyon bo'ldi va fosfataza faolligi 40-118 mkMol/min/mg ni tashkil etganligi aniqlandi. *Rahnella aquatilis* 16 va 17 shtamlari eng yuqori nordon fosfataza faolligini ko'rsatdi. Shuningdek, mazkur rizobakteriyalar molekulyar azotni fiksasiyalash, kaliy ionini mobilizasiyalash va fitogormonlar hosil qilish qobiliyatiga ega ekanligi ko'rsatilgan. Bu esa *Rahnella aquatilis* bakteriyasi yordamida innovasion qishloq ho'jaligi biotexnologiyasi asosida yangi bioo'g'it yaratish imkonini beradi [5].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Thakur D., Kaushal R. and Shyam V. Phosphate solubilising microorganisms: role in phosphorus nutrition of crop Plants-a review// Agricultural Reviews, -2014.- V.35. –pp.159-171.
2. Khan M. S., Zaidi A., Wani P.A. Role of phosphate-solubilizing microorganisms in sustainable agriculture - A review.//Agronomic Sustainable Development, 2007. – V. 27. – pp.29–43.
3. Sharma S. B., Sayyed R. Z., Trivedi M.H., Gobi T. A. Phosphate solubilizing microbes: sustainable approach for managing phosphorus deficiency in agricultural soils.//Springer Plus, 2013. – V. 2. – N1. – P. 587.
4. Shakirov Z.S., Mamanazarova K.S., Yakubov I.T., Zakiryaeva S.I., Khamidova K.M. Nitrogen-fixing, phosphatae-potassium-mobilizing ability of *Rahnella* bacteria from wheat roots.//Regul.Mech.Biosyst. 2022. V.13, N 4. pp-379-384.
5. Elizabeth T.Alori., Bernard R. Glick., Olubukola O.Babalola. Microbial Phosphorus Solubilization and Its Potential for Use in Sustainable Agriculture.//Frontiers in Microbiology. 2017. – V. 8, –pp.1-8.

XOTIRA SHAKLLANISHINING INDIVIDUAL FARQLARI

Sharafitdinov Abdulla XXX,

Choriyorova Shahriniso To'liqin qizi

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

sharafitdinovabdulla@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada xotira shakllanishining individual farqlari ijtimoiy-psixologik jihatlari yoritib berilgan. Fenomenal xususiyatlari ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Xotira, muvaqqat bog'lanish, ixtiyoriy-ixtiyorsiz xotira, fenomenallik, tasavvur, xotira tiplari.

Xotira-individning o'z tajribasida avval idrok etilgan narsa-hodisalarni esda olib qolish, esda saqlash, zarur vaqtda yana esga tushirish va unitish bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarga xotira deb ataladi. [1]

Xotira- atrof-muhitni voqelikni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va aktiv holda verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qaytadan esga tushirish, unitish va tanish, eslashdan iborat ruhiy jarayon alohida va umumiy namoyon qiluvchi hodisa, barcha tasurotlarni ijodiy qayta ishlashga yo'naltirilgan mnemik faoliyatidir.

Xotira jarayonlaridagi individual farqlar esda qoldirishning tezligida, aniqligida, mustahkamligida va qayta esga tushirishga tayyorligida ifodalanadi. Bu farqlar malum darajada nerv faoliyati tiplarining xususiyatlari bilan, qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuchi va harakatchanligi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari xotirlash va esda qoldirish jarayonlarida analizatorlarning qatnashishiga qarab, xotira quyidagi tiplarga ajraladi:

a) ko'rish; b) eshitish; v) harakat; g) aralash xotira.[2-3]

Bir xil kishilar ko'rish orqali, ikkinchi xillari eshitish orqali, uchinchi xillari harakat yordamida, to'rtinchi xillari esda qoldirishning birga qo'shilgan usulida yaxshi esda qoldiradilar.

Xotiraning aralash tiplari eng ko'p tarqalgan.

Xotiraning individual farqlari kishi faoliyatining xususiyatiga bog'liqdir. Esda olib qolish va unutish tezligiga ko'ra xotiraning quyidagi tiplari mavjud:

- 1) tez esda qoldirib, sekin unutish;
- 2) tez esda qoldirib, tez unutish;
- 3) sekin esda qoldirib, sekin unutish;
- 4) sekin esda qoldirib, tez unutish.

Ilgari idrok qilingan narsa va hodisalar obrazlarining ongimizda qaytadan gavdalanishiga xotira tasavvurlari deyiladi.[4-5]

Esda olib qolish va qayta esga tushirish tasavvur obrazlari orqali amalga oshiriladi. Xotira va xayol tasavvurlari bir-biridan farq qiladi. Xotira tasavvurlari ilgari idrok qilingan, ammo hozir ko'z o'ngimizda bo'lmagan narsalarning obrazlarini ongimizda gavdalanishdan iborat. Masalan, yoshlik vaqtimizdagi hodisalarni eslashimiz, ongimizda qayta tiklashimiz xotira tasavvurlari bo'ladi. Xayoliy tasavvur xotira tasavvuriga qaraganda murakkab bo'lib, ongimizdagi bilimlar tajribalarimiz asosida ilgari idrok qilinmagan, shu paytgacha uchramagan narsalarning obrazlarini yaratishdan iboratdir. Xayoliy tasavvur ijod qilish bilan bog'liq. Masalan: ertaklar, romanlar umuman biror asarni o'qiyotganimizda undagi qahramonlarning ko'z o'ngimizda gavdalanishi xayoliy tasavvurdir.[6-7-8]

Tasavvurlar paydo qilishda so'zning ahamiyati katta. So'z bilan nomlash tegishli obrazning yaratilishiga yordam beradi. Masalan, "ildiz", "o't" so'zlarini to'rt kishiga berib, qanday tasavvur qilishlarini so'rasak, ularning tasavvurlari bir-biridan farq qilishini ko'ramiz, chunki, har bir kishi tajribasiga ko'ra, kasbiga ko'ra tushunadi. Masalan, matematik ildizni sonning ildizi deb, botanik o'simlik qismini, uning ildizini, tish doktori esa tish ildizini tushunadi. Tasavvur qilishning fiziologik asosi shartli reflekslarning hosil bo'lishi, bosh miya po'stida paydo bo'lgan izlarning jonlanishidir.

Tasavvur birorta turtki tasirida jonlanadi, masalan, biror odam haqida

tasavvurlarning tug'ilishi uchun birorta so'z yoki hodisa turtki bo'ladi. Asosan, maxsus qo'zg'ovchi so'zdir, shuning uchun so'z bilan tasvirlash orqali tasavvurlar tug'iladi. [9-10-11]

Xotiraning inson hayotidagi ahamiyati juda katta: usiz har qanday faoliyatni amalga oshirish mumkin emas. I.M.Sechenov ta'kidlaganidek, "xotirasiz bizning sezgi va sezgilarimiz paydo bo'lishi bilan izsiz yo'qolib, odamni yangi tug'ilgan chaqaloq holatida abadiy qoldiradi".

Biz olib borgan kichik emperik ishimizda quyidagi natijalarga erishdik.
Tavsiflovchistatistika

Ko'rsatgichlar	N	Minimal	Maksimal	O'rtacha	Standart og'ish	Assimetriya	Ekses
Mantiqiy xotira	40	3,00	22,00	12,3750	4,49893	,057	-,200
Mexanik xotira	40	,00	18,00	8,9750	4,07926	,019	-,362

Tadqiqotimizda Ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotirani bog'liqligini o'rganish metodikasi bo'yicha 40 nafar sinaluvchi ishtirok etdi. Sinaluvchilarimizning 20 nafari o'g'il bola, 20 nafari qiz bolani tashkil etgan. Sinaluvchilarda o'tkazilgan Mantiqiy xotira shkalasiga ko'ra minimal 3 ballni, maksimal 22ballni, o'rtacha qiymat 12,37ni, standart og'ish esa 4,50ni tashkil etgan. 12,37+-4,50. Mantiqiy xotira shkalasiga ko'ra sinaluvchilarimizning aksariyatida Mantiqiy xotira shkalasiga ko'ra aksentuatsiya o'rta ekanligini aniqladik. $A=0,057$ ga teng. Ushbu tipga ko'ra assimetriya ya'ni yuqori va quyi ballarning kam uchraganligini aniqladik. $E= -0,200$ ga teng ya'ni ushbu tipga ko'ra bir xil ballarning takrorlanishi meyorda ekanligini aniqladik.

Kolmogorov – Smirnov mezon

Ko'rsatgichlar	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	Kolmogorov-Smirnov Z	Ishonch darajasi
Mantiqiy xotira	12,3750	4,49893	,843	,477
Mexanik xotira	8,9750	4,07926	,755	,618

Mantiqiy xotira shkalasiga ko'ra sinaluvchilarda ballarning taqsimlanishi normal taqsimlanish qonuniga mos ekanligini aniqladik. ($D_z=0,843$; $p> 0,05$). Mexanik xotira shkalasiga ko'ra sinaluvchilarda ballarning taqsimlanishi normal taqsimlanish qonuniga mos ekanligini aniqladik. ($D_z=0,755$; $p> 0,05$).

Student-T mezon

	jinsi	N	O'rtacha	Standart og'ish	t	Ishonch darajasi
mantiqiy	ayol	20	10,7000	3,64331	-2,510	,016
	erkak	20	14,0500	4,72925		
mexanik	ayol	20	7,6000	3,48531	-2,239	,031
	erkak	20	10,3500	4,24605		

H₁= Erkaklar va Ayollar jinsiga ko'ra ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotiraning bog'liqligi bo'yicha farq mavjud.

Xotira murakkab aqliy jarayon bo'lib, bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bir nechta shaxsiy jarayonlardan iborat. Xotira inson uchun zarur - bu unga shaxsiy hayot tajribasini to'plash, saqlash va keyinchalik foydalanish imkonini beradi, bilim va ko'nikmalarni saqlaydi. Xotirani har bir inson individual ravishda rivojlantirib borishi va muntazam aqliy dinamik mashg'ulotlar tashkil etib borishi kerak bo'ladi.

Assotsiativ bog'lanishlar va tasavvur orqali materialni boyitish bilan xotira potensialini oshirib borish imkoniyati mavjud. Yodlangan materialni passiv idrok etishni eslab qolishning faol urinishlari bilan esda saqlash uchun psixologik sharoit bilan tizimli ravishda almashish zarur. Ushbu yangi yodlash tizimiga o'tish uchun o'rtacha 4-5 oy kerak bo'ladi, lekin o'zini to'liq oqlaydi. Iloji boricha tez-tez mnemotexnika (ya'ni yodlanganlar mazmuni bilan bog'liq bo'lmagan) usullardan foydalaning.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.

2. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67

3. Маджидов Дж Б, Маджидова В, Шарофиддинов А .Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017

4. Abdulla, S. (2022, March). THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION FOR ADOLESCENTS. In *Conference Zone* (pp. 286-288).

5. Sharafitdinov Abdulla XXX, Soyimnazarov Navro'zbek Baxtiyor ugli, Nishonov Muhammadali Narimon ugli. Characteristics of Emotional Intelligence in Managers Volume: 01Issue: 10|Oct–2022

6. XXX S. A. et al. PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 7. – C. 71-75.

7. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS." *European Journal of Interdisciplinary Research and Development* 8 (2022): 22-25.

8. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "Scientific-Theoretical Psychological Analysis of Personal Activity Motivation." *Zien Journal of Social Sciences and Humanities* 14 (2022): 72-75.

9. Ustin Pavel Nikolaevich, Sharafitdinov Abdulla XXX, & Yusupov Umidjon Salim Salim ugli. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139–145. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2963>

10. Sharafitdinov, A., & Eshqulova, N. (2022). Xulqi ogishgan osmir

oquvchilarda agressiv xatti-harakatlarning namoyon bolishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 483-485.

11. Sharafitdinov, A., & Shovxiyev, L. (2022). Hissiy intellekt va uning shakllanishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 437-440.

12. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 394-397.

13. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

O'SMIRLARDA XARAKTER AKSENTUATSIYASI NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Sharafitdinov Abdulla XXX,

Axrorova Shaxzoda Baxtiyor qizi

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

sharafitdinovabdulla@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlardagi xarakter aksentuatsiyasining psixologik xususiyatlari va emperik jihatlari yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Xarakter, xarakter aksentuatsiyasi, temperament, gepertim tip, destim tip, shizoid, pedant tip emotiv tip, xavotirli tip, namoyishkorona, ekzaltirlashgan tip.

Xarakter – bu insonlarning individual (takrorlanmaydigan) xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy turmushda hayot va faoliyat ko'rsatayotgan har qanday shaxs o'zining individual-psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakter xislatlarida o'z ifodasini topadi. "**Xarakter**" so'zi grekcha so'zdan olingan bo'lib "tamg'a, belgi " degan ma'noni anglatadi. Shaxsning xarakteriga tegishli bo'lgan xususiyatlarni xarakter xislatlari deyiladi. Xarakter xislatlari kishida tasodifiy uchraydigan xususiyat bo'lmay, balki kishining xulqidagi doimiy, barqaror xususiyatlar bo'lib, bu xususiyatlar shaxsning o'zigagina xos bo'ladi. Kishining xakteri tug'ma bo'lmay balki keyinchalik hosil bo'ladi va ijtimoiy muhit ta'sirida tarbiyalanadi. Xarakter taraqqiyoti kishining irodasi, aql-idroki va hissiyotining taraqqiy etib borishi bilan mustahkam bog'liqdir. Shu sababli kishilardagi bu xususiyatlarning taraqqiy etib borishi va tarbiyalanishi xarakterning taraqqiyotiga ham tegishlidir.

Xarakter temperament negizida shakllanadi. Temperament bilan xarakterning kesishgan nuqtasi aksentuatsiyani namoyon etadi.[1-2]

Xarakter aksentuatsiyasi (yunoncha-xususiyat, belgi, lotincha-accentuye urg'u) xarakterning alohida xususiyatlarini haddan tashqari ifodalanishi. Xarakterning u yoki bu xususiyati miqdoriy ifodalanganligi oxirgi marraga yetib va normaning eng oxirgi chegarasiga borib qolganda *xarakterning aksentuatsiyasi* namoyon bo'ladi. [3-4]

Aksentuatsiya" atamasini birinchi bo'lib nemis psixiatr K. Leongard kiritgan. U xarakterli aksentuatsiyani haddan tashqari ifoda etilgan individual xususiyatlar deb ataydi, bu esa noqulay omillar ta'sirida patologik holatga o'tish qobiliyatiga ega.

K.Leongard fikricha, 20-50% kishilarda ba'zi xarakter xususiyatlari shu darajada kuchliki, ba'zan bir xil tipdagi ziddiyat va hissiy portlashlarga olib kelishi mumkin. Xarakter aksentuatsiyasi-biror xususiyatning boshqalari zarariga kuchli rivojlanishi va atrofdagilar bilan munosabatlarning yomonlashuviga olib kelishidir.

Aksentuatsiyalangan belgilar ko'plab sabablar ta'siri ostida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Vujudga kelishining sabablari, shuningdek, o'spirinlik davrida tengdoshlari va ota-onalari bilan muloqotning yetarli emasligini o'z ichiga oladi. Bolaning ijtimoiy muhiti (oilalari va do'stlari), noto'g'ri tarbiya uslubi (haddan tashqari himoya va gipo-g'amxo'rlik) keskin xarakter xususiyatlarining paydo bo'lishiga ta'sir qiladi. Bu aloqa yetishmasligiga olib keladi. Shaxsiy ehtiyojlarni qondirishning yetishmasligi, past darajadagi kompleks, asab tizimining surunkali kasalliklari va jismoniy kasalliklar ham aksentuatsiyani keltirib chiqarishi mumkin. Xarakter aksentuatsiyasi turli darajada yengil va hatto psixopatiya darajasigacha bo'lishi mumkin. O'smirlar orasida xarakter aksentuatsiyasi ko'p (50-80%) uchraydi. Biz olib brogan emperik tadqiqotimizda quyidagi natijalarni oldik.[5-6]

O'tkazilgan tadqiqotimizda namoyishkor tipga ko'ra sinaluvchilarda ballarning taqsimlanishi 95%li ishonch darajasida normal taqsimlanish qonuniga mos emasligini aniqladik. ($D=1.611$; $p<0.05$).

O'tkazilgan tadqiqotimizda ekzaltik tipga ko'ra sinaluvchilarda ballarning taqsimlanishi 95%li ishonch darajasida normal taqsimlanish qonuniga mos emasligini aniqladik. ($D=1.499$; $p<0.05$).

Kolmogorov-Smirnov mezon

Ko'rsatgichlar	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	Kolmogorov Smirnov.Z	Ishonch darajasi
Gepertim tip	16.9000	4.37827	1.110	.170
Havotirlanuvchi tip	12.9500	5.0023	1.267	.081
Destim tip	11.1500	3.63424	1.217	.103
Rasmiy tip	13.1500	3.47556	0.970	.303
Qo'zg'aluvchan tip	14.3250	3.82803	1.282	.075
Emotiv tip	16.1500	4.59961	0.895	.399
Reget tip	14.3250	3.92486	0.740	.644
Namoyishkor tip	11.4872	5.53872	1.611	.011
Sikloid tip	15.5250	3.95479	0.966	.308
Ekzaltir tip	16.6500	5.84215	1.499	.022

Olib borgan tadqiqotimizda Shimshekning "xarakter aksentuatsiyasini aniqlash" metodikasi bo'yicha 40 nafar sinaluvchi ishtirok etgan. Sinaluvchilarning 20 nafari o'smir qiz, 20 nafari o'g'il bolalar guruhini tashkil etgan.

O'tkazilgan tadqiqotimizda namoyishkor tipga ko'ra minimal ball 6 ballni, maksimal ball 40 ballni, O'rtacha qiymat 11.48ni, standart og'ish esa 5.54ni tashkil etgan. 11.48 ± 5.54 . Namoyishkor tipga ko'ra sinaluvchilarimizning aksariyatida namoyishkoronalik O'rtacha darajada ekanligini aniqladik. $A=3.728$ ga teng ushbu tipga ko'ra assimetriya ya'ni yuqori va quyi ballarning ko'p uchraganligini aniqladik. $E=18.635$ ga teng ya'ni ushbu tipga ko'ra bir xil ballarning takrorlanishi meyardan yuqori ekanligini aniqladik.

O'tkazilgan tadqiqotimizda ekzaltir tipga ko'ra minimal ball 6 ballni, maksimal ball 24 ballni, O'rtacha qiymat 16.65ni, standart og'ish esa 5.84 ni tashkil etgan. 16.65 ± 5.84 . Ekzaltik tipga ko'ra sinaluvchilarimizning aksariyatida ko'rsatgichlar yuqori darajada ekanligini aniqladik. $A=-0.046$ ga teng ushbu tipga ko'ra assimetriya ya'ni yuqori va quyi ballarning kam uchraganligini aniqladik. $E=-1.174$ ga teng ya'ni ushbu tipga ko'ra bir xil ballarning takrorlanishi meyorda ekanligini aniqladik.

Gipertim tip - haddan tashkari aloqaga kirishuvchan, ko'p gapiradi, imo-ishora, mimikaga boy, suhbat mavzusini burib yuborishga moyil, ko'pincha xizmatga doir va ommaviy majburiyatlarni unutib qo'yganligi sababli ziddiyatlar kelib chiqadi.

Distim tip - kamgap, muloqotga kirishishga qiynaladi, pessimist, ziddiyatlardan o'zini olib qochadi, uyda yolgiz qolishni yoqtiradi.

Sikloid tip - kayfiyati tez o'zgarishga moyil, kayfiyati yaxshi paytda - gipertim, yomon paytda distim tipga o'xshab qoladi.

Qo'zg'aluvchan tip - muloqotda passiv, verbal va noverbal reaksiyalari sust, qaysar, ba'zan urushqoq, ko'pincha turli mojarolarning tashabbuskor.

Kuchaytiruvchi tip - kamgap, aql o'rgatishni yoqtiradi, yuqori natijalarga erishishni xohlaydi, tez xafa bo'ladi, shubhalanuvchan, qasoskor. Kichik-kichik muammolarni kattalashtirishga, bo'rtirishga moyil.

Pedant tip - ziddiyatlarga kam qo'shiladi, ko'pincha passiv holatda bo'ladi, atrofdagilarga ko'plab rasmiy talablar qo'yadi, tartibli, jiddiy ishonchli xodim.

Xavotirli tip - kamgap, odamovi, o'ziga ishonmaydi, ziddiyatlardan o'zini olib qochadi, tinchliksevar, o'z-ozini tanqid qiladi. Topshiriqlarni vaqtida bajaradi.

Emotiv tip - tor doiradagi kishilar bilan muloqotga kirishishni yoqtiradilar, xafa bolsa tashqaridan sezdirmaslikka harakat qiladi, mehribon, hamxo'r, ma'suliyatni his qiladi. Boshqalarning yutuqlaridan quvonadi.

Namoyishkorona (demonstrativ) tip - muloqotga tez kirishadi, yetakchilikka intiladi, hokimiyat va maqto'vni yoqtiradi, boshqalarni o'ziga jalb qila oladi, noyob tafakkurga, xulq-atvorga ega.

Ekzaltirlashgan tip - o'ta muloqotga kirishuvchan, ko'p gapiradi, qiziquvchan, do'stlari va yaqinlarga e'tiborli, boshqalarga yordam beradi, did-farosatli, samimiy.

Ekstrovertlashgan tip - muloqotga kirishuvchan, do'stlari ko'p, ziddiyatlardan o'zini olib qochadi, boshqalarni diqqat bilan eshitish mumkin. Topshiriqlarni vaqtida bajaradi.

Introvertlashgan tip - muloqotga kirishishga qiynaladi, "ichimdagini top", falsafiy fikr yuritishni yoqtiradi, qat'iyatli, e'tiqodi mustahkam, qaysar, tafakkuri qotib qolgan.[7-8-9]

Shaxs xarakter aksentuatsiyasini belgilangan talablar asosida diagnostikasini amalga oshirish orqali turli salbiy holatlarni oldini olish imkoniyati paydo bo'ladi. O'smir yoshi xulq-atvorining psixologik muammolariga yechim topib borish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.
2. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67
3. Маджидов Дж Б, Маджидова В, Шарофиддинов А . Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017
4. Abdulla, S. (2022, March). THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION FOR ADOLESCENTS. In *Conference Zone* (pp. 286-288).
5. Sharafitdinov Abdulla XXX, Soyimnazarov Navro'zbek Baxtiyor ugli, Nishonov Muhammadali Narimon ugli. Characteristics of Emotional Intelligence in Managers Volume: 01Issue: 10|Oct–2022
6. XXX S. A. et al. PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 7. – C. 71-75.
7. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS." *European Journal of Interdisciplinary Research and Development* 8 (2022): 22-25.
8. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "Scientific-Theoretical Psychological Analysis of Personal Activity Motivation." *Zien Journal of Social Sciences and Humanities* 14 (2022): 72-75.
9. Ustin Pavel Nikolaevich, Sharafitdinov Abdulla XXX, & Yusupov Umidjon Salim Salim ugli. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139–145. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2963>
10. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 394-397.
11. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.
12. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and

13. УХ Мингбоев. Педагогические условия формирования коммуникативного умения у студентов по специальности" информационные технологии" // Молодой ученый, 1249-1252.

14. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

O'SPIRIN YOSHIDA O'Z-O'ZINI ANGLASHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Sharafitdinov Abdulla XXX,

Xudayberdiyeva Dinara Qaxramon qizi

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

sharafitdinovabdulla@gmail.com

Annotatsiya: O'z-o'zini anglash-eng yuqori darajada tashkil etilgan aqliy jarayon shaxsning birligi, yaxlitligi va doimiyligini ta'minlashdir. Ushbu maqolada O'spirinlarda o'z o'zini anglashning muhim jihatlari emperik mulohazalari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: O'spirin, o'z- o'zini anglash, mas'uliyatlilik, o'z harakatlarini tanqidiy baholash, xulq-atvor, o'zini o'zi boshqarish.

O'spirinlarni hali to'la katta deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning shaxs xususiyatlarida hali bolalikni kuzatish mumkin. Bu ularning fikrlarida, berayotgan baholarida, hayotga va o'z kelajaklariga munosabatlarida ko'zga tashlanadi.

Ko'pchilik o'spirinlar maktabni tugatish vaqtiga kelib ham kasb tanlashga nisbatan mas'uliyatsiz yondoshadilar. Bu davr o'spirinning axloqan o'z-o'zini anglashi va barqaror "Men" obrazining shakllanishi shuningdek, axloqning yangi bosqichiga o'tishi bilan xarakterlanadi. Bu anglash oddiygina o'sishdan iborat bo'lib qolmasdan, u sifat jihatdan o'ziga xos xarakterga ega bo'ladi, bu hol o'z shaxsining ma'naviy-psixologik xususiyatlarini konkret hayotiy maqsadlar va intilishlar nuqtai nazaridan anglash va ularga baho berish ehtiyoji bilan bog'langandir.[1-2-3]

O'spirinning o'zini o'zi anglashi o'smirning o'zini-o'zi anglashidan xuddi shu tomonlari bilan farq qiladi. Xuddi ana shu narsa ilk o'spirinlarda o'zining psixik hayotiga, o'z shaxsining sifatlariga, o'z qobiliyatlariga chuqur qiziqish uyg'otadi, xuddi shuning uchun ham o'z xatti-harakatlariga nazar tashlash, o'z his-tuyg'ularini va kechinmalarini bilib olish ehtiyoji paydo bo'ladi.

O'z-o'ziga baho berish esa hamisha tashqaridan berilgan bahoga qaraganda qiyinroqdir. Shuning uchun ilk o'spirin o'zining shaxsiy xususiyatlarini va xatti-harakatlarini o'smirlarga qaraganda yaxshiroq tahlil qila olmasa ham, o'ziga ayrim hollarda ob'ektiv baho bera olmaydi. Shuning uchun ular ko'pincha o'z shaxslariga ortiqcha baho beradilar, g'ayritabiiy manmanlik, kekkayish, takabburlik, kibrlanish

hollariga yo'l qo'yadilar, tevarak-atrofdagi kishilarga mensimasdan munosabatda bo'ladilar; boshqalar esa o'zlariga g'ayri-tabiiy ravishda yetarli baho bermaydilar, o'zlarini "o'rtamiyona", "arzimas", "oddiy va ko'zga tashlanmaydigan odam" deb hisoblaydilar. Intellecti yaxshi rivojlangan o'spirinlar kattalarni tashvishga solayotgan masala muammolarini tushuna oladilar va ularni muhokama eta oladilar. O'spirinlar juda ko'p muammoli savollarga javob o'ylaydilar. Ularning diqqatini ko'proq axloqiy masalalar tortadi. Ilk o'spirinning o'z-o'zini anglashi o'smirning o'z-o'zini anglashidan shu jihatlari bilan farqlanadi.[4-5-6]

O'smir o'zicha: "Men maktab jamoasining a'zosi sifatida qandayman?" deb savol beradi. Ilk o'spirin esa o'ziga: "Men kelgusi mustaqil hayot uchun qandayman? Men unga yaroqlimanmi?"—deb savol beradi. O'spirinlar shaxsining shakllanishi jarayonida jamoat tashkilotlarining roli alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda faollik, tashabbuskorlik, mustaqillik, qat'iyatlilik, mas'uliyatlilik, o'z harakatlarini tanqidiy baholash singari fazilatlari barqaror xususiyat kasb etib boradi. O'spirin yigit va qizlarning jamoatchilikda faol ishtirok etishi orqali muayyan tashkilotchilik qobiliyati namoyon bo'ladi. O'zining kimligi, qandayligi, qobiliyatlari, o'zini nimaga hurmat qilishini aniqlashga intiladilar. Ba'zan o'spirinlar o'zlaridan hech qanoatlanmaydigan, o'z oldilariga haddan tashqari ko'p vazifalar qo'yadigan, lekin uning uddasidan chiqa olmaydigan bo'ladi. Mana bulardan ko'rinib turibdiki, o'spirinlar o'z-o'zini analiz qilish teranligi va yuksak talablarni bajarish kerakligini o'zida aks ettira boradilar. Bu esa o'spirinlarning kelgusi yutuqlari shartlaridan biridir.[7-8-9]

O'spirinlarni ming yillab tashvishlantirayotgan axloqiy muammolar bu — yaxshilik va yomonlik, adolat va qonunga xiloflik, tartiblilik va ma'suliyatsizlik va hokazo. Hozirgi ilk o'spirinlar ko'p asrlar oldin yashagan yigit va qizlardan farq qilmasalar-da, ularga hayotga amaliy nuqtai nazardan qarash xos bo'lib, ko'proq mustaqillik va erkinlik xos. O'z-o'zini anglash muammosini birinchi marta L.S. Vigotskiy tadqiq etdi. U o'z-o'zini anglashni genetik jihatdan ko'proq tushundi yuqori shakl ong, nutqning rivojlanishi, ixtiyoriy harakatlar va mustaqillikning o'sishi bilan tayyorlangan ongni rivojlantirish bosqichi sifatida baholadi. [10-11]

A.N. Leontev o'z-o'zini anglashni hisobga olgan holda, insonning o'zini shaxs sifatida anglashida o'zi haqidagi bilim va o'zini anglash o'rtasidagi farqni ajratish kerak deb hisobladi. A.G. Spirkin o'z-o'zini anglash deganda shaxsning o'z xatti-harakatlari, ularning natijalari, fikrlari, his-tuyg'ulari, axloqiy xarakteri va manfaatlarini, xatti-harakatlarining ideallari va motivlarini anglashi va baholashi, o'zini va hayotdagi o'rnini yaxlit baholashini tushunadi. [12]

O'z-o'zini anglashning tuzilishi. O'z-o'zini anglash uchta elementni o'z ichiga oladi:

Kognitiv (o'z-o'zini anglash) Insonning o'z qobiliyatlari, tashqi ko'rinishi, temperamenti va boshqalar haqidagi g'oyasi sifatida tavsiflanadi. Ya'ni, biz o'z-o'zini anglash elementi sifatida o'z-o'zini bilish haqida gapiramiz.

Hissiy-baholovchi (o'ziga munosabat) U o'ziga xos xususiyatlarni, ya'ni o'zini sevish (o'zini o'zi qabul qilish), o'zini o'zi hurmat qilish, o'zini tanqid qilish, o'zini o'zi qadrlash, o'zini tuta bilish va boshqalarni adekvat baholashni nazarda tutadi.

Xulq-atvor yoki ixtiyoriy (o'zini o'zi boshqarish) Tushunish istagida ifodalangan va jamiyat tomonidan qabul qilingan, tashqaridan hurmat qozonish,

ma'lum bir maqomga ega bo'lish. O'z-o'zini amalga oshirish O'z-o'zini amalga oshirish o'z-o'zini anglash tuzilishining bir qismi emas, balki u bilan uzviy bog'liqdir.[13-14]

O'z-o'zini anglash bo'yicha biz olib borgan kichik emperik tadqiqotimizda quyidagi xuloslarni oldik:

Ikki va undan ortiq tanlanmalar o'rtasidagi farqini aniqlash uchun bir omilli dispersion tahlil mezoni bo'yicha. O'tkazilayotgan tadqiqotimizda o'zini o'zi baholash shkalasida nevrotik anikforiya,nevrotik bulimiya, nazorat guruh o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotlarimiz natijasida farq mavjud ekanligini aniqladik.($F=35.787$; $p<0.001$). Lyusher rang shkalasida esa nevrotik anikforiya,nevrotik bulimiya nazorat guruh o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotlarimiz natijasida farq mavjud ekanligini aniqladik.($F=3.711$; $p<0.05$). Demonstrativ tip bo'yicha nevrotik, anikforiya, nevrotik bulimiya, nazorat guruhlar o'rtasida o'tkazilayotgan tadqiqotlarimizda farq mavjud ekanligini aniqladik. ($F=13.520$; $p<0.01$). O'tkazilayotgan tadqiqotlarimizda pedant tip bo'yicha nevrotik anikforiya, nevrotik bulimiya, nazorat guruhlar o'rtasida o'tkazilayotgan tadqiqotlarimizda farq mavjud ekanligini aniqladik.($F=5,631$; $p<0.05$). Qotib qolgan tip shkalasida nevrotik anikforiya, nevrotik bulimiya,nazorat guruxlari o'rtasida o'tkazilayotgan tadqiqotlarimizda farq.($F=4.889$; $p<0.05$).

Haqiqatdan ham anglashimiz lozimki, buguni kunda har bir shaxsning yosh bo'yicha ijtimoiy-kognitiv rivojlanishidagi krizislarni kamaytirishimiz, o'z hayotiga to'la qonli o'zi mustaqil javobgar ekanligini singdirishimiz, jamiyatga faqat o'zini ruhan boshqara oladigan va rivojlantira oladigan yoshlarni shakllantirishimiz uchun, o'zini-o'zi anglash jarayonini to'la qonli tushunishimiz, anglash jarayonini shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarini bilishimizni va uni shakllantiruvchi shart-sharoitlarni umumiy qonuniyatlarini aniqlashimiz lozimligini ko'rsatib bermoqda.

Shunday qilib o'zini-o'zi anglash individning o'zini tashqi dunyodan ajratishi, unga bo'lgan o'z munosabatini anglashi, shaxs sifatida o'zini va o'z xatti-harakatlari, fikr-mulohazalari, his-tuyg'ulari, qiziqish va intilishlarini anglash va baholash jarayonidir. Bu jarayonni maktabgacha yoshdagi bolalarda to'g'ri shakllantirish jamiyatimiz kutgandek, yurtimiz ravnaqiga hissa qo'shadigan komil insonni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.

2. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67

3. Маджидов Дж Б, Маджидова В, Шарофиддинов А .Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017

4. Sharafitdinov Abdulla, Qurbonboyev Miraziz Zulxaydar o'g'li Psychological Characteristics of DecisionMaking in Management Global Scientific Review A Peer

Reviewed, Open Access, International Journal www.scienticreview.com Volume 1, February 2022 ISSN (E): Pending

5. Sharafitdinov, A., & Eshqulova, N. (2022). Xulqi ogishgan osmir oquvchilarda agressiv xatti-harakatlarning namoyon bolishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 483-485.

6. Sharafitdinov, A., & Shovxiyev, L. (2022). Hissiy intellekt va uning shakllanishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 437-440.

7. Abdulla, S. (2022, March). THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION FOR ADOLESCENTS. In *Conference Zone* (pp. 286-288).

8. Sharafitdinov Abdulla XXX, Soyimnazarov Navro'zbek Baxtiyor ugli, Nishonov Muhammadali Narimon ugli. Characteristics of Emotional Intelligence in Managers Volume: 01 Issue: 10 | Oct–2022

9. XXX S. A. et al. PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 7. – C. 71-75.

10. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS." *European Journal of Interdisciplinary Research and Development* 8 (2022): 22-25.

11. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "Scientific-Theoretical Psychological Analysis of Personal Activity Motivation." *Zien Journal of Social Sciences and Humanities* 14 (2022): 72-75.

12. Ustin Pavel Nikolaevich, Sharafitdinov Abdulla XXX, & Yusupov Umidjon Salim Salim ugli. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139–145. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2963>

13. Sharafitdinov Abdulla, Karakulova Umida Abduvakilovna, Rahmatullayeva Mushtariy Parda qizi. (2022). AXBOROT SAVODXONLIGI VA AXBOROT IZLASH XULQ-ATVORIDAGI PSIXOLOGIK OMILLAR. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 586–589. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/279>

14. Sharafitdinov Abdulla, Yuldasheva Sojida Zoyirovna. (2022). ZAMONAVIY AXBOROTLASHTIRISH JARAYONLARINING SHAXS INDIVIDUAL XUSUSIYATLARIGA TA'SIRI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 432–436. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/226>

XARAKTER AKSENTUATSIYASI YUZAGA CHIQISHIDA IJTIMOY MUHITNING AHAMIYATI

Sharafitdinov Abdulla XXX,
Turg'unboyeva Odinaxon Ibroximjon qizi
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali
sharafitdinovabdulla@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada xarakter aksentuatsiyasi yuzaga chiqishida ijtimoiy muhitning ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Xarakter, aksentuatsiya, hissiy beqarorlik, ijtimoiy adaptatsiya, muvozanat.

Xarakterning u yoki bu xususiyati miqdoriy ifodaliligi oxirgi marraga yetib va normaning eng oxirgi chegarasiga borib qolganda xarakterning aksentuatsiyasi (ortiqcha urg'u berilishi) deb ataladi. Bunda individda boshqalariga nisbatan barqarorlik bolgani holda bir xil stressogen (qattiq hayajonlanuvchi) omillarga zaiflik ortishi kuzatiladi. Xarakterning aksentuatsiyasi o'ta noqulay vaziyatlarda patologik buzilishlarga va shaxs xulq-atvorining o'zgarishlariga, psixopatiyaga olib borishi (xarakter shaxsning adekvat ijtimoiy adaptasiyaga tosqinlik qiluvchi va amalda takrorlanmaydigan patologiyasi, garchi to'g'ri davolash sharoitlarida ba'zi tuzatishlarga berilsa ham) mumkin, lekin uni patologiyaga oid deb hisoblash noo'rindir.[1-2-3]

Xarakterning aksentuatsiyasi (ortiqcha urg'u berilishi) turlarini tasniflash ancha murakkablik tug'diradi va har-xil nomenklaturasi boyicha bir-biriga mos kelmaydi. (K.Leongard, A.Lichko).

Xarakter aksentuatsiyasi - biror xususiyatning boshqalari zarariga kuchli rivojlanishi va atrofdagilar bilan munosabatlarning yomonlashuviga olib kelishidir. Xarakter aksentuatsiyasi turli darajada yengil va hatto psixopatiya darajasigacha bolishi mumkin. [4]

Ijtimoiy turmushda hayot va faoliyat ko'rsatayotgan har qanday shaxs o'zining individual-psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakter xislatlarida ifodasini topadi. Shu boisdan insonning barcha individual xususiyatlarini xarakter xislati tarkibiga kiritib bolmaydi. Chunonchi aqlning topqirligi, xotiraning barqarorligi, ko'rishning o'tkirligi kabi individual psixologik xususiyatlar bunga misoldir.[5]

Psixologiya fanida xarakterga turlicha ta'rif berilishiga qaramay, uning asosiy belgilari ta'kidlanganligi bilan bir-biriga muvofiq tushadi. Masalan, shaxs xulqining tipik usullari bilan bog'liq faoliyat muomala va munosabatda namoyon bo'luvchi, mujassamlanuvchi uning barqaror xususiyatlari majmuasi xarakter deyiladi. Shaxsning jamiyatga nisbatan munosabatlari uning asosiy belgisi hisoblanadi.

Xarakter xislatlari ma'lum tarzda harakat qismlariga, ba'zan esa sharoitga qarama-qarshi harakat qilishga undar ekan, ular hayotiy qiyin daqiqalarda yaxshiroq namoyon boladilar va bu xarakterni, shuningdek barkamol avlodni tarbiyalashning muhim vazifasidir. Shaxsning qa'tiyatlilik, tanqidiylik, fahm- farosat, kuzatuvchanlik

kabi xislatlari intellektual, quvnoqlik, mehribonlik hissiy-irodaviy sifatlarga kiradi. [6-7-8]

Shaxs harakatlarining sifati va ularning oqilona usullari insonning irodasi, hissiyoti, diqqati, aqliy sifatlariga yoki psixik jarayonlarning individual xususiyatlariga bog'liqdir. Chunonchi, mehnatda ko'zga tashlanadigan tirishqoqlik, puxtalik mehnatga nisbatan ijobiy munosabatni aks ettirishga emas, balki boshqa omillarga:

diqqatning toplanishiga; harakatlarning maqsadga yo'nalganligiga; irodaviy zo'r berishga; usullar mahsuldorligiga; aqlning ishtirokiga bogliq.

A.E.Lichko qo'llagan tizimda P.B.Gannushkin, CH.E.Suxarova klassifikatsiyasi va K.Leongardning kattalarda xarakter aksentuatsiyasi turlariga asoslanadi.[9]

Ammo A.E.Lichkoning tizimi o'zining ikki xususiyat bilan ajraladi. Birinchidan, u maxsus o'smirlarga mo'ljallangan. Ikkinchidan, u psixontiyani, ya'ni xarakter va uning aksentuatsiyasini patologik o'zgarishlarini barcha normaning xillarini hisobga oladi.

Xarakterni shakllanish ma'lum ijtimoiy muhitda yuz beradi. Xarakter jamiyatdagi tarbiyaning aks etilishidir. Avvalambor bola xakteri oila, ota-onaga bog'liqdir. Maktabdagi ta'lim – tarbiya yetakchi ahamiyatga egadir. Xarakterda o'z – o'zini tarbiyalash ham muhimdir.[10-11]

Xarakterni tarbiyalash yo'llari – bu odat va taqlidni shakllantirishdir.

Xarakterni shakllantirishda mehnatni roli juda katta. Xarakterni shakllanishining asosiy sharti uni chiniqtirishdir, bunda mo'joroli vaziyatlarning roli xam kattadir.

Xarakter kishi shaxsining yo'nalishini belgilaydigan ijtimoiy munosabatlarga bog'lik buladi. Masalan, kishining jamiyatdagi yuqori mavqei, amali unda takabburlik, kekkayganlik, riyokorlik, tamagirlik, munofiqlik kabi salbiy xislatlarni shakllanishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, oddiy mehnatkash kishida jamiyatdagi mavqeyiga qarab fidokorlik, maqsadga intilganlik, jasurlik, kamtarlik, mehnatsevarlik kabi ijobiy xislatlarning shakllanishiga olib keladi.[12-13]

O'zMU Jizzax filialining filialining Biotexnologiya yo'nalishidan 15 nafar va Oila psixologiyasi yo'nalishidan 15 nafar talabalari tanlab olindi. Ushbu talabalarda K.Leongardni "Shaxs aksentuatsiyasini diagnostika qilish"ni aniqlash testi o'tkazildi. Jami 30 nafar sinaluvchida tadqiqotlarimiz o'tkazildi va tahlil qilindi.

Tavsiflovchi statistika

	N	Minim um	Maxim um	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	Assimetriy a	Ektsess
<u>Namoyish</u>	30	2,00	21,00	14,6000	5,23648	,830	,082
<u>Ginaxxon</u>	30	,00	21,00	13,3333	6,12701	,479	,513
<u>Mayda lik</u>	30	6,00	21,00	13,4000	4,63569	,234	1,027
<u>Qozgal</u>	30	,00	21,00	10,9000	5,80339	,041	,361
<u>Optim lik</u>	30	3,00	21,00	14,4667	5,18442	,568	,539
<u>Davriylik</u>	30	,00	21,00	12,4000	6,92123	,281	1,252
<u>Pessim lik</u>	30	8,00	21,00	14,7667	3,62637	,059	,760
<u>Beqaror</u>	30	5,00	21,00	14,2667	4,44067	,246	,966
<u>Xavotir</u>	30	1,00	20,00	12,1000	5,14178	,076	,804
<u>Kongil lik</u>	30	4,00	21,00	13,3000	5,70632	,065	1,476
<u>Ekstravert</u>	30	8,00	21,00	14,3333	3,90696	,125	1,026
<u>Intiravert</u>	30	6,00	21,00	13,7333	4,03377	,079	,720

O'tkazilgan tadqiqotimizda 30 nafar sinaluvchi ishtirok etgan. Sinaluvchilarimizdan Namoyish shkalasiga ko'ra minimal ball 2, maksimal ball 21, o'rtacha ball esa 14,6000ni, standart og'ish 5,23648 Assimetriya , 830. Ektsess ,082 ni tashkil etadi. $14,6000 \pm 5,23648$. Raqobatlilik shkalasi bo'yicha sinaluvchilarimizning aksariyat Namoyish yuqori daraja ekanligini aniqladik.

O'tkazilgan tadqiqotimizda 30 nafarsinaluvchi ishtirok etgan. Sinaluvchilarimizdan Ginaxxon shkalasiga ko'ra minimal ball,00,, maksimal ball 21, o'rtacha ball esa 13,3333ni, standart og'ish 6,12701 Assimetriya , ,479. Ektsess ,513ni tashkil etadi. $13,3333 \pm 6,12701$ Raqobatlilik shkalasi bo'yicha sinaluvchilarimizning aksariyat Ginaxxonyuqori daraja ekanligini aniqladik.

Kolmogorov-Smirnov mezon natijalari

Kolmogorov-Smirnov

<u>Ko'rstakichlar</u>	<u>O'rtacha qiymat</u>	<u>Standart og'ish</u>	<u>Kolmogorov S</u>	<u>Ishonchli darajasi</u>
<u>Namoyish</u>	14,6000	5,23648	,942	,337
<u>Ginaxxo</u>	13,3333	6,12701	,604	,859
<u>Mayda lik</u>	13,4000	4,63569	,557	,916
<u>Qozgal</u>	10,9000	5,80339	,684	,738
<u>Optim lik</u>	14,4667	5,18442	,899	,394
<u>Davriylik</u>	12,4000	6,92123	,722	,674
<u>Pessim lik</u>	14,7667	3,62637	,729	,662
<u>Beqaror</u>	14,2667	4,44067	,729	,663
<u>Xavotir</u>	12,1000	5,14178	,686	,735
<u>Kongil lik</u>	13,3000	5,70632	,955	,321
<u>Ekstravert</u>	14,3333	3,90696	,684	,297
<u>Intiravert</u>	13,7333	4,03377	,518	,951

O'tkazilgan tadqiqotimizda Namoyish shkalasi K S mezonida normal taqsimlanish qonuniga mosligini tekshirganimizda ($D=337$; $p>0.05$) qiymatiga ko'ra normal taqsimlanish qonuniga mos kelganini ko'rishimiz mumkin. Ginaxxonalik shkalasi K S mezonida normal taqsimlanish qonuniga mosligini tekshirganimizda ($D=,859$; $p<0.05$) qiymatiga ko'ra normal taqsimlanish qonuniga mos kelmaganini ko'rishimiz mumkin. Noparametrik mezonlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.
2. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67
3. Маджидов Дж Б, Маджидова В, Шарофиддинов А . Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017

4. Sharafitdinov Abdulla, Qurbonboyev Miraziz Zulxaydar o'g'li Psychological Characteristics of Decision Making in Management Global Scientific Review A Peer Reviewed, Open Access, International Journal www.scienticreview.com Volume 1, February 2022 ISSN (E): Pending
5. Sharafitdinov, A., & Eshqulova, N. (2022). Xulqi ogishgan osmir oquvchilarda agressiv xatti-harakatlarning namoyon bolishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 483-485.
6. Sharafitdinov, A., & Shovxiyev, L. (2022). Hissiy intellekt va uning shakllanishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 437-440.
7. Abdulla, S. (2022, March). THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION FOR ADOLESCENTS. In *Conference Zone* (pp. 286-288).
8. Sharafitdinov Abdulla XXX, Soyimnazarov Navro'zbek Baxtiyor ugli, Nishonov Muhammadali Narimon ugli. Characteristics of Emotional Intelligence in Managers Volume: 01 Issue: 10 | Oct–2022
9. XXX S. A. et al. PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE // *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*. – 2022. – T. 7. – C. 71-75.
10. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS." *European Journal of Interdisciplinary Research and Development* 8 (2022): 22-25.
11. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "Scientific-Theoretical Psychological Analysis of Personal Activity Motivation." *Zien Journal of Social Sciences and Humanities* 14 (2022): 72-75.
12. Ustin Pavel Nikolaevich, Sharafitdinov Abdulla XXX, & Yusupov Umidjon Salim Salim ugli. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139–145. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2963>
13. Sharafitdinov Abdulla, Karakulova Umida Abduvakilovna, Rahmatullayeva Mushtariy Parda qizi. (2022). AXBOROT SAVODXONLIGI VA AXBOROT IZLASH XULQ-ATVORIDAGI PSIXOLOGIK OMILLAR. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 586–589. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/279>
14. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7 (2).
15. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // *International Journal on Integrated Education* 3 (12), 345-347.

YOSH O'SMIRLAR XULQ-ATVORI DETIRMINATSIYASI

Sharafitdinov Abdulla XXX,
Qurbonboyev Miraziz Zulxaydar o'g'li
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali
sharafitdinovabdulla@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh o'smirlik davrining psixologik tomonlari va rivojlanish xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Psixik o'zgarish va detirminatsiyaning o'smir xulq-atvoridagi namoyon bo'lishi haqida atroflicha to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: O'smirlik, rivojlanish, xulq, tahlil qilish va sintez qilish, mavhum fikrlash, introspeksiya, emansipatsiya.

Erta o'smirlik davrida, bolalik va o'smirlik o'rtasidagi inson o'sishi va rivojlanishining alohida davri, yosh o'smirlar jadal rivojlanishni boshdan kechiradilar, e'tiqod va munosabatlarni shakllantiradilar va kattalar uchun poydevor qo'yadigan salomatlik odatlari va ijtimoiy xulq-atvorni o'zlashtiradilar.[1]

Yosh o'smirlar umumiy rivojlanish xususiyatlarini baham ko'rishlari mumkin bo'lsa-da, ularning har biri o'ziga xos tajribaga, o'ziga xos istiqbolga va individual xususiyatlarga ega. Yoshlarni hayotidagi ushbu muhim davrda qo'llab-quvvatlash, yosh o'smirlarning umumiy nuqtayi nazarini tan olishni va odamlarning erda o'smirlik davrini turlicha boshdan kechirishini tan olishni talab qiladi. Buni qilmaslik yosh o'smir rivojlanishining muhim versiyasini yaratadi, bu muqarrar ravishda normal va g'ayritabiyy bo'lganlar bilan tipik va atipik bo'lganlar o'rtasida dixotomiya hosil qiladi.[2-3-4]

Biz axloqiy rivojlanish bo'yicha tadqiqotlarni e'tirof etgan holda, xulosalarimizni jismoniy, kognitiv, ijtimoiy-emotsional va psixologik rivojlanish bilan cheklaymiz. Jismoniy rivojlanish deganda inson organizmidagi o'sish va kamolotga olib keladigan biologik o'zgarishlar tushuniladi. Erta o'smirlik davrida yosh o'smir tanasi tug'ilishdan ikki yoshgacha bo'lgan har qanday davrga qaraganda tezroq o'sadi. Erta o'smirlik davrida asosiy jismoniy rivojlanish xususiyatlariga o'sish sur'atlari, balog'atga yetishish va asabiy o'zgarishlar kiradi

Ushbu sezilarli jismoniy o'zgarishlar yosh o'smirlar orasida o'z-o'zini anglashning oshishiga olib keladi. Olimlarning ta'kidlashicha, ijtimoiy va institutsional omillar yosh o'smirlarning rivojlanishiga ta'sir qiladi. [5-6-7]

Dunyo bo'ylab yosh o'smirlar kam ovqatlanish va salomatlik odatlari shuningdek, yuqori xavfli xatti-harakatlar tufayli ko'pincha jismonan zaifdirlar.

Balog'atga yetish, gormonlar chiqarilishi bilan yuzaga keladigan fiziologik o'zgarishlar bosqichi, erda o'smirlik davrida boshlanadi. O'zlarining tashqi ko'rinishidagi o'zgarishlar to'g'risida xabardorlik kuchayganligi sababli, yosh o'smirlar o'zlarining madaniyatlariga ustunlik berish o'rniga o'zlarini asosiy madaniyatning go'zallik vakili standartlari bilan solishtirishlari mumkin. [8]

Jismoniy rivojlanish ko'pincha yosh o'smirlarning kognitiv, ijtimoiy-emotsional va psixologik rivojlanishiga ta'sir qiladi. Amaliyotchilar va ota-onalar yosh

o'smirlarning jismoniy rivojlanishi bilan bog'liq tashvishlarini bu o'zgarishlar tabiiy va keng tarqalgan ekanligini tushuntirish orqali yengillashtirishi mumkin. Kattalar nafaqat yosh o'smirlarning savollariga javob berishlari mumkin, balki ularni to'g'ri va ishonchli manbalarni izlashga ham yo'naltirishlari mumkin.

Erta o'smirlik davrida yoshlar mavhum fikrlash jarayonlari uchun qobiliyatni rivojlantiradi, ammo kognitiv funktsiyaning yuqori darajalariga o'tish odamlarda sezilarli darajada farq qiladi. Yosh o'smirlar odatda aniq mantiqiy operatsiyalardan gipotezalarni ishlab chiqish va sinab ko'rish, ma'lumotlarni tahlil qilish va sintez qilish, murakkab tushunchalar bilan kurashish va mulohaza yuritish qobiliyatiga ega bo'lishga o'tadilar. Xuddi shunday, ular tobora mafkuraviy mavzular bo'yicha fikr yuritish, o'z pozitsiyasini bahslashish va kattalar ko'rsatmalariga qarshi chiqish imkoniyatiga ega. Bundan tashqari, ular kelajak haqida o'ylash, o'z ehtiyojlarini oldindan bilish va shaxsiy maqsadlarni ishlab chiqish qobiliyatiga ega. [9-10-11]

Ular introspektsiya orqali o'zlari haqida taassurot hosil qiladi va ko'pincha juda sezgirdir. Atrofdagi dunyoni tushunish uchun yosh o'smirlar o'quvchilar sifatida o'zlarining shaxsiy tajribalari va oldingi bilimlariga asoslanadilar. [12]

Yosh o'smirlar demokratik tamoyillarni o'rganishlari va ular bilan shug'ullanishlari kerak. Ijtimoiy-emotsional rivojlanish xususiyatlari ijtimoiy-emotsional rivojlanish insonning shaxslar va guruhlar bilan o'zaro munosabatlari va o'z his-tuyg'ularini tartibga solish usullari bilan bog'liq. Erta o'smirlik davrida ijtimoiy-emotsional rivojlanish odatda jismoniy va kognitiv rivojlanishni kuzatib boradi va ko'pincha rivojlanishning boshqa sohalari bilan o'zaro bog'liqdir. Misol uchun, Pauell (2014) yosh o'smirlarning his-tuyg'ularining ularning jismoniy xususiyatlariga bog'liqligini tasvirlab berdi, natijada ular o'zlarini tengdoshlari bilan qanday solishtirganiga qarab o'zini yuqori yoki past baholaydi. [13-14-15]

O'smirlik davrining boshida tafakkur mavhum, kontseptual va kelajakka yo'naltirilgan bo'ladi. Ko'pgina o'smirlar yozuv, san'at, musiqa va she'riyatda ifoda etadigan ajoyib ijodkorlikni namoyish etadilar.

O'smirlikning asosiy vazifasi o'zini xavfsiz his qilishdir. Ushbu bosqichda o'smir quyidagi muammolarni hal qilishi kerak:

- O'smirlar individual bo'lishga harakat qilmoqdalar, agar ular ma'lum bir guruhga moslashishga harakat qilsalar, bu har doim ham mumkin emas.

- O'smirlarning oila a'zolari bilan munosabatlari keskinlashadi va oilaviy urushlar sodir bo'ladi.

- Ayrim jamoalarda o'smirlarning jinoiy guruhlar faoliyatiga aralashish xavfi ham mavjud.

- Ular ko'proq erkinlik zarurligini bildiradilar;

- Ular o'zlarining moliyaviy ahvoli yoki ularning yetishmasligidan xavotirda;

- O'zlarining jinsiy hayotiga oid savollar, odatda, ular uchun tashvishli sohadir;

- Ular depressiyaga moyil bo'lishadi. [16-17]

Bu tashvishlar ularning kelajagiga ko'proq e'tibor qaratishlarini ko'rsatadi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, o'smirlik - bu yosh inson hayotidagi juda ziddiyatli va qiyin davr. Aynan shu davrda hissiy beqarorlik, muhim odamlar nuqtai nazaridan ustuvorliklarning o'zgarishi, emansipatsiya reaksiyasi o'smirni boshqalar, ayniqsa kattalar (ko'pincha bu ota-onalar va o'qituvchilar) bilan nizolarga, uchrashish yo'llarini

topishga undaydi. Kam ijtimoiy tajriba, o'z-o'zini hurmat qilishning beqarorligi, kommunikativ kompetentsiyaning past darajasi tengdoshlar bilan nizolarning sabablari hisoblanadi.[18-19]

O'smirlar, xuddi bolalar kabi, hissiy rivojlanishga moyil. Bu to'g'ridan-to'g'ri tarbiya bilan bog'liq. Voyaga yetgan odamning ta'lim darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, bola shunchalik hissiy rivojlanadi. Shuningdek, oiladagi hissiy muhitni kuzatib boring. Bu qanchalik qulay bo'lsa, ota-onalar o'rtasidagi ziddiyatlar shunchalik kam bo'lsa, o'smirning hissiy aqli boy bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.
2. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67
3. Маджидов Дж Б, Маджидова В, Шарофиддинов А .Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017
4. Sharafitdinov Abdulla, Qurbonboyev Miraziz Zulxaydar o'g'li Psychological Characteristics of DecisionMaking in Management Global Scientific Review A Peer Reviewed, Open Access, International Journal www.scienticreview.com Volume 1, February 2022 ISSN (E): Pending
5. Sharafitdinov, A., & Eshqulova, N. (2022). Xulqi ogishgan osmir oquvchilarda agressiv xatti-harakatlarning namoyon bolishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 483-485.
6. Sharafitdinov, A., & Shovxiyev, L. (2022). Hissiy intellekt va uning shakllanishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 437-440.
7. Abdulla, S. (2022, March). THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION FOR ADOLESCENTS. In *Conference Zone* (pp. 286-288).
8. Sharafitdinov Abdulla XXX, Soyimnazarov Navro'zbek Baxtiyor ugli, Nishonov Muhammadali Narimon ugli. Characteristics of Emotional Intelligence in Managers Volume: 01Issue: 10|Oct–2022
9. XXX S. A. et al. PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 7. – C. 71-75.
10. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS." *European Journal of Interdisciplinary Research and Development* 8 (2022): 22-25.
11. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "Scientific-Theoretical Psychological Analysis of Personal Activity Motivation." *Zien Journal of Social Sciences and Humanities* 14 (2022): 72-75.

12. Ustin Pavel Nikolaevich, Sharafitdinov Abdulla XXX, & Yusupov Umidjon Salim Salim ugli. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139–145. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2963>
13. Sharafitdinov Abdulla, Karakulova Umida Abduvakilovna, Rahmatullayeva Mushtariy Parida qizi. (2022). AXBOROT SAVODXONLIGI VA AXBOROT IZLASH XULQ-ATVORIDAGI PSIXOLOGIK OMILLAR. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 586–589. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/279>
14. Sharafitdinov Abdulla, Yuldasheva Sojida Zoyirovna. (2022). ZAMONAVIY AXBOROTLASHTIRISH JARAYONLARINING SHAXS INDIVIDUAL XUSUSIYATLARIGA TA’SIRI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 432–436. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/226>
15. Sharofitdinov A., Soyimnazarov N. RAHBARLARDA EMOTSIONAL NAZORAT VA O‘Z-O‘ZINI ANGLASH //Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2023. – Т. 3. – №. 1.
16. Yuldashev Sheryigit Ergashevich. Leadership as an effective means in management activities. *Eurasian journal of humananities and Social Sciences*. ISSN: 2795-7683. Volume 5 February, 2022
17. Yuldashev Sheryigit Ergashevich. PSCHOLOGY OF MODERN LEADERSHIP AS AN IMPORTANT PHENOMENON OF EFFECTIVE MANAGEMENT”. *Intenational Journal of Early Childhood Special Education* ISSN:1308-5581 2022 yil
18. Рахматуллаева, П. М., & Маҳкамова, М. А. (2022). ЁШЛАР ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДА МОТИВАЦИЯНИНГ ЎРНИ ЁХУД УЛКАН МАҚСАДЛАР САРИ ДАСТЛАБКИ ҚАДАМ. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, (Special Issue 1), 160-163.
19. Rahmatullayeva, M., Rashidova, G., & Karakulova, U. (2023). XXI ASRDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK MAHORAT. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
20. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7 (2).

O‘SMIRLARDA TAJOVUZKORLIK PAYDO BO‘LISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI

**Sharafitdinov Abdulla XXX,
Norboyeva Zulayho Sulxon qizi**

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,
O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi
sharafitdinovabdulla@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlarda tajovuzkorlik paydo bo'lishining psixologik xususiyatlari va o'smir shaxsining haqiqiy xulq-atvorida namoyon bo'luvchi hissiy nazorat ko'nikmalarining emperik xulosalari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Agressiya, frustratsiya, o'z-o'zini anglash, ijtimoiy shubhalanuvchanlik, emansipatsiya, imitatsiya.

Aggressiya-bu turli vaziyatlarda va buzg'unchi harakatlarda ma'lum bir doimiylik bilan tajovuzkorlikning namoyon bo'lishida ifodalangan deviant xatti-harakatlar shakli bo'lib, maqsadi boshqalarga zarar yetkazishdir. O'smirlarda o'rtasida jinoyat sodir etish holatlari: ya'ni o'g'rilik, bosqinchilik, talon-tarojlik, fohishalik, firibgarlik, o'z joniga qasd qilish, og'ir tan jarohati yetkazish, diniy ekstremistik guruhlariga a'zolik kabi xunuk holatlar kuzatilmoqda. [1-2]

Tadqiqotchilar muammoning quyidagi jihatlariga e'tibor qaratdilar: tajovuzning biologik, va ijtimoiy determinantlari, uni o'zlashtirish va mustahkamlash mexanizmlari, tajovuzkor xatti-harakatlar, individual xususiyatlari, jinsi va yoshi. O'smirlar o'rtasida guruhbozlik bilan sodir etilayotgan jinoyatlar soni ham ko'payib borayotgani jamiyatimizdagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Aggressivlik asosan bolalik va o'smirlik davrida shakllanadi va aynan shu yoshda profilaktika choralari ko'rish kerak. Buning asosiy sabablaridan biri ijtimoiy omillar ya'ni oilada ota onaning bee'tiborligi, bolaligidagi kamsitilishlar, tahqirlashlar, ot-onalar o'rtasidagi munosabatlarning yaxshi emasligi, oiladagi janjanlarning tez-tez bo'lib turishi yoki otaning surunkali alkogalizmga ruju qo'yishi, sog'lom muhitning bo'lmasligi, atrofidagi do'stlari, otasi yoki onasining bo'lmasligi, bolaga ota-onasi tomonidan tarbiyadagi haddan tashqari qattiqo'lliklar sabab bo'lishi mumkin.[3-4-5]

O'smirlik davri krizis davri ham deb ataladi bu davrda bolani to'g'ri yo'naltirishimiz uni bo'sh vaqtini unumli o'tkazishimiz uni qiziqishlarini inobatga olgan holda sport mashg'ulotlariga, fan to'garaklariga yoki san'atning biron turiga berishimiz kerak. Olimlar tajovuzni instinktiv xatti-harakatlar sifatida ko'rib chiqishni taklif qilishadi.(instinktiv tajovuzkorlik nazariyasi)Masalan Zigmund Freyd tajovuzkorlik ikki asosiy instinktdan biri - o'lim instinktining paydo bo'lishi deb hisoblagan. Aynan u tajovuz manbai sifatida harakat qiladi.[6-7]

O'lim instinkti har qanday tirik organizmda harakat qiladigan biologik kuchdur.Bu aggressiv istaklar tug'ma va shuning uchun muqarar degan xulosaga keladi.

K.Lorens fikricha, agressiya yashash uchun kurashning tug'ma instinktdan kelib chiqadi. Uning fikricha agressiya energiya tanada doimiy ravishda hosil bo'ladi va yetarli miqdorda to'planib, tashqariga chiqadi.

O'smirlarning ijtimoiylashuvi va ularning oilaviy sharoitlari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganib, A.Bandura va R.Valters o'smirning xatti-harakatlarini belgilovchi uchta asosiy xususiyatini aniqladilar:

- uning qaram (intim-shaxsiy)munosabatlarni o'rnatishga tayyorligi,
- vijdonning rivojlanishi,
- tajovuzkorlik uchun motivatsiyaning kuchayishi.[8-9]

Mualliflarning fikriga ko'ra oila yaxshi munosabat o'rnatish uchun minimal shart-sharoitni o'rnatishi kerakligi uni qiziqishlari,dunyoqarashni inobatga olgan holda

undagi kuchni to'g'ri yo'naltirishi va uni qo'llab-quvvatlab rag'batlantirishi kerakligi ta'kidlanadi.

Tadqiqotchilar ikkinchi shartni haddan ortiq talablar va cheklovlar ko'rinishidagi "Sotsializatsiya bosimi" deb atashdi. Bunda ota-onaning farzandga nisbatan bemehrligi, jazoning keragidan ortiq qo'llanishi unga nisbatan to'g'ri do'stona munosabatning o'rnatilmasligi, uni ko'p tanqid qilishi, qiziqishlarini inobatga olmasligi, rag'batlantirishning yo'qligi, jazoning doimiy tarzda qo'llanishi natijasida oilada dushmanlik xulq-atvorining namoyon bo'lishiga, ota-onalarning o'zlari tomonidan tajovuzkorlikning namoyon bo'lishiga sabab bo'lishini aytib o'tishgan.

Antisotsial tajovuz. Unga ko'ra, o'smirning tajovuzkor xatti-harakati, avvalo ota-onadan birining mehri yetishmasligidan kelib chiqadi. Ular bilan bog'lanishning sustligi o'smirning umidsizlikka tushishi, o'smirda ularga nisbatan dushmanlik tuyg'usining shakllanishiga zamin yaratadi. O'smirning ota-onalar bilan shakllangan munosabati keyinchalik boshqa odamlarga (do'stlari, turmush o'rtog'lari, o'qituvchilari) ga o'tadi. [10-11-12]

Yuqoridagi omillar o'smirlarda apatiya, depressiv holat, g'amginlik tuyg'usi, o'ziga ishonmaslik, kuchsizlik, ma'yuslik va boshqa holatlarni ham keltirib chiqaradi. Buning natijasida ularda frustratsiya ham yuzaga kelishi mumkin.

Frustratsiya-(lotincha.frustratio-aldanish, rejalarning barbod bo'lishi) -muammoni hal qilish yoki maqsadga erishish yo'lidagi faoliyatni izdan chiqaruvchi ruhiy holat. U kishining maqsadga erishish yo'lida uchraydigan, obyektiv ravishda yengib bo'ladigan, subyektiv ravishda shunday tuyuladigan qiyinchiliklar tufayli paydo bo'ladi. Frustratsiyani keltirib chiqaruvchi sabablar frustrator deyiladi.

Ijtimoiy psixologiyada shaxsning shakllanishi va shakllanishini amalga oshiradigan uchta yo'nalish mavjudligi ko'rsatib o'tilgan: faoliyat, muloqot, o'z-o'zini anglash. O'smirlik davrida ham o'z-o'zini anglashga intilish shakllanadi va o'z ideal menini yaratib unga taqlid qilish boshlanadi. Ulardagi men obrazi asta-sekin ijtimoiy ta'sir ostida rivojlanadi. [13]

O'smir o'zini katta odamlardek his qila boshlaydi, atrofdagi barcha shaxslar uni mustaqilligini tan olishlarini xohlaydi. O'smirlarda o'z mustaqilligini tan oldirilishi fanda emansipatsiya jarayoni hisoblanadi. O'z shaxsini yetuk his qilish o'smirlik davrining psixologik belgisidir. O'smirlik davridagi o'zgarishlarga Elkonin quyidagicha ta'rif beradi: "Kattalik tuyg'usi-bu ongning yangi shakllanishi, bu orqali o'smir o'zini boshqalar bilan taqqoslaydi, assimillatsiya qilish uchun modellarni topadi, boshqa odamlar bilan munosabatlarni quradi, faoliyatni qayta tashkil qiladi."

Erikson esa "O'smirlik va yoshlik davrini muammoni hal qilishning markaziy davri" - deb hisoblaydi. O'smirlik davrida bola psixologik va fiziologik tomondan katta o'zgarishlarni boshdan kechiradi. Unda kechadigan fiziologik o'zgarishlar ya'ni endokrin va nerv sistemalari faoliyatining buzilishi va yangisining o'rnatilishi, uning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatadi va uning ta'sirlanuvchanligiga, serjahlligiga, vaqti-vaqti bilan voqea hodisalarga befarq bo'lishiga, lanjlashishiga sabab bo'ladi. [14]

Organizmdagi bunday o'zgarishlar natijasida o'smir o'zini yomon his qiladi. Hattoki ota-onasi ham ularni tushunmayotgandek tuyuladi. Ulardagi bu o'zgarishlar o'smirlik davriga xos ekanligini tushunmagan ota-onalar vaziyatga noto'g'ri yondashishadi va o'smirni tazyiq ostiga ola boshlaydi. Unga qarshi keskin chora-

tadbirlar, haddan tashqari cheklovlar va bosim natijasida bolaning ota onasidan bezish holatlari kuzatiladi. Bu esa ularni yanayam agressiv va odamovi bo‘lib qolishiga sabab bo‘ladi. Bunday holatlarda ota-ona bilan o‘smir o‘rtasida dushmanlik munosabatlari yuzaga kelishi mumkin. Sababi o‘smirlar bu davrda ko‘proq hissiyotlariga tayanib ish ko‘radilar. Bu davrda o‘smirlarga ota-onasining unga bo‘lgan ishonchiga katta ehtiyoj sezadi, e‘tibortalab bo‘lib qolishadi. E‘tiborni turli yo‘llar va harakatlar bilan jalb qilishga harakat qilishadi. Masalan:soch turmagi, kiyinish uslubi, tashqi ko‘rinishini o‘zgartirish orqali boshqalarning e‘tiborini tortishga harakat qilishadi. Kattalar ularni to‘la tushungan holda, aql bilan do‘stona rahbarlik qilsalar va ularga ishonch bildirsalar ,o‘smirlar ham ularga ijobiy reaksiya bildirishadi. Agar kattalar xohish istaklari ustun qo‘ygan holda rahbarlik qilishsa ular o‘rtasida keskin nizolar kelib chiqishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Z.Nishonova, D.Abdullayeva, G.Baykusunova. O‘smirlik davri psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi.
2. E.E.G‘oziyev Umumiy psixologiya 1 kitob T.2002 238-b, 89-b
3. Ya.M.Fayziyev E.H.Eshboyev Umumiy va tibbiy psixologiya T.Abu Ali Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashri 2003-yil143-b,12-b
4. Шарафитдинов А. и др. Проблема застенчивости у ребенка и ее устранение //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 64-66.
5. Шарафитдинов А. и др. Формирование у учеников чувства общности //Образование и воспитание. –2020. –No. 2. –С. 66-67
6. Маджидов Дж Б, Маджидова В, Шарофиддинов А .Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. страницы: 22-24 источник: актуальные вопросы современной психологии материалы международной научной конференции. 2017
7. Sharafitdinov, A., & Eshqulova, N. (2022). Xulqi ogishgan osmir oquvchilarda agressiv xatti-harakatlarning namoyon bolishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 483-485.
8. Sharafitdinov, A., & Shovxiyev, L. (2022). Hissiy intellekt va uning shakllanishi. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 437-440.
9. Abdulla, S. (2022, March). THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF LEARNING MOTIVATION FOR ADOLESCENTS. In *Conference Zone* (pp. 286-288).
10. Sharafitdinov Abdulla XXX, Soyimnazarov Navro‘zbek Baxtiyor ugli, Nishonov Muhammadali Narimon ugli. Characteristics of Emotional Intelligence in Managers Volume: 01Issue: 10|Oct–2022
11. XXX S. A. et al. PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 7. – C. 71-75.
12. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERS." *European Journal of Interdisciplinary Research*

and Development 8 (2022): 22-25.

13. XXX, Sharafitdinov Abdulla. "Scientific-Theoretical Psychological Analysis of Personal Activity Motivation." *Zien Journal of Social Sciences and Humanities* 14 (2022): 72-75.

14. Ustin Pavel Nikolaevich, Sharafitdinov Abdulla XXX, & Yusupov Umidjon Salim Salim ugli. (2022). Emotional Intelligence and its Adolescents Being an Exemplary. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 139–145. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2963>

15. Sharafitdinov Abdulla, Karakulova Umida Abduvakilovna, Rahmatullayeva Mushtariy Parida qizi. (2022). AXBOROT SAVODXONLIGI VA AXBOROT IZLASH XULQ-ATVORIDAGI PSIXOLOGIK OMILLAR. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 586–589. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/279>

16. Sharafitdinov Abdulla, Yuldasheva Sojida Zoyirovna. (2022). ZAMONAVIY AXBOROTLASHTIRISH JARAYONLARINING SHAXS INDIVIDUAL XUSUSIYATLARIGA TA’SIRI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 1(2), 432–436. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/226>

17. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7 (2).

18. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // *International Journal on Integrated Education* 3 (12), 345-347.

5-SHO'BA ZAMONAVIY JAMIYATDA FILOLOGIYA, TILSHUNOSLIK VA DIDAKTIKA

TAXTAKO'PIR TUMANI GIDROOYKONIMLARI ETIMOLOGIYASI

¹Baltabayev O.O., ¹Turdibekova Z.M., ²Sheripov B.R.

¹Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti,

²Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

baltabaev.omirbay@ndpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi Taxtako'pir tumani oykonimlari xususan, mahalliy geografik terminlar negizida paydo bo'lgan bazi gidrooykonimlarning etimologiyasi ilmiy hamda tarixiy manbalar asosida chuqur tahlil qilindi. Tuman gidrooykonimlarining paydo bo'lishida ishtirok etgan mahalliy geografik terminlarning tarqalish xususiyatlari aniqlandi.

Tayanch so'zlar: Toponim, oykonim, geografik termin, mahalliy geografik termin, topotermin, etimologiya.

Xalq tarixi, o'tmish madaniyati, tili va turmush tarzi haqida qimmatli ma'lumotlar tashishi bilan toponimika fani va uni o'rganish juda ahamiyatlidir. Ma'lumki, aksariyat toponimlarning paydo bo'lishida mahalliy geografik terminlarning roli katta. Sababi, mahalliy geografik terminlar hududdagi toponimlarning etimologiyasini aniqlashda kalit vazifasini bajaradi. Ko'pgina taniqli toponomist olimlar mahalliy geografik terminlarni bilmay turib, toponimlarning ma'nosini aniqlash mumkin emas deb hisoblaydilar. Mahalliy (xalq) geografik terminlariga taniqli geograf, terminshunos olim E.M.Murzaev «Xalq terminlari – ilmiy terminshunoslikning rivojlantirish manbai» - deb to'g'ri baho bergan. Chindan ham dunyo va elimiz toponimlarining aksariyat qismining paydo bo'lishida mahalliy geografik terminlarni ko'plab uchratishimiz mumkin. Joy nomlari tarkibida qatnashib, ular ifodalagan obyektni bildiruvchi so'zlar toponimik terminlar (topoterminlar) deb yuritiladi.

Taxtako'pir tumani Qoraqalpog'iston Respublikasining shimoli-sharqiy qismida joylashgan. Maydoni 21,12 ming km² va aholi soni 40,6 ming kishi (01.01.2022). Taxtako'pir shaharchasi tumanning markazi hisoblanadi. Tuman hokimligi ma'lumoti bo'yicha bu hududda hozirgi vaqtda 1 posyolka va 39 ta aholi punktlari joylashgan. Aholi punkt nomlarining paydo bo'lishida mahalliy geografik terminlar (*ko'l*, *o'zak*)ning roli katta. Quyida biz tumanning bazi gidrooykonimlarining etimologiyasiga to'xtalib o'tamiz.

Janadaryo (Jaňadárýa – qoraqalpoq tilida yozilishi) – Taxtako'pir tumanida joylashgan quruq o'zan, OFY va aholi punkt nomi hisoblanadi. Bu toponim jana (mahalliy xalq tilida **yangi** degan ma'noni bildiradi) so'zi va mahalliy geografik termin hisoblangan daryo (katta oqin suv) so'zlari bilan yasalgan. Qoraqalpoq toponomist

olimi Q.Abdimuratovning yozishicha, **Janadaryoni** qoraqalpoqlar XVIII asrning ikkinchi yarmida qazishadi va yangidan qozilgan daryo deb shu nom bilan atashadi.

Marjanko'l (Marjankól) – Taxtako'pir tumanidagi ko'l va aholi yashash punkti. Xalq orasida tarqalgan rivoyatlarga ko'ra bu nomning paydo bo'lishi Marjan ismli ayolning nomi va mahalliy geografik termin hisoblangan ko'l termini bilan yasalgan. Ko'l – quruqlikning suv to'lgan (suv qoplagan), atrofi berk, chuqurlikdan iborat tabiiy suv havzasi. Tumanning hozirgi «Mulik» OFYning sharqiy tamonida Sandibay deb atalgan minora ko'rinib turadi. Sandibay – chorvador, badavlat inson bo'lgan. U inson olamdan o'tganidan so'ng, umrlik yo'ldoshi Marjan tamonidan unga minora solingan. Keyinchalik Marjan janub tomonga ko'l bo'yiga kelib yashagan va hozir bu ko'lning nomi Marjanko'l deb nomlanadi. Marjanko'l nomining paydo bo'lishining ikkinchi varianti ham bor bu ko'lning o'ziga xos geografik xususiyati negizida yani rangi va tovlanib turishi ham sabab bo'lgan bo'lishi mumkin.

Otako'l (Atakól) – Taxtako'pir tumani hududida joylashgan ko'l, OFY va aholi yashash punkti nomi. Rivoyatlarga qaraganda, bu hududda Annet bobo ismli kelib chiqishi qoraqalpoqning mang'it urug'idan bo'lgan bilimli, savodli, yoshi katta inson bo'lgan. U ko'l bo'yida yashagan. U kishiga odamlar uning ismi bilan emas ota deb murojaat qilgan va so'ngra ko'lni ham otaning ko'li deb, keyinchalik bu ko'l va hudud **Otako'l** deb nom olgan.

Oqko'l (Aqkól) – «Taxtako'pir» OFY hududida joylashgan aholi punkt nomi. Xalqimizda «Ko'l qurisa ham nomi qurimaydi» degan ibora bor. **Oqko'l** ko'lining nomi tabiiy geografik xususiyati negizida paydo bo'lgan. Sababi ko'l juda cho'r joyda joylashgan va ko'lning asosiy qismini tuz tashkil qilgan. Olisdan ko'l oq bo'lib ko'zga tashlanadigan bo'lgan. Hozirgi vaqtda ko'lning o'rni suvsiz tekislikka aylangan.

Pishenko'l (Pishenkól) – «Taxtako'pir» OFY hududida joylashgan aholi punkt va qurib borayotgan ko'l nomi hisoblanadi. Mahalliy xalq tilida **pishen** so'zi namli, suvli erlarda, ko'l va ko'lmaklarda o'suvchi o'simlik, qamishning yosh paytidagi turi, yosh qamish degan ma'noni beradi. Ko'l nomi ko'lning tabiiy geografik xususiyati negizida paydo bo'lgan. Nomning kelib chiqishida suv o'simligi hisoblangan yosh qamishning roli katta. Ko'lda yosh qamish ko'p o'sgan va bu **Pishenko'l** nomini olishga sabab bo'lgan. So'ngra, ko'l nomi atrofida joylashgan aholi punkt nomiga ham o'tgan.

Porxano'zak (Porxanózek) – Taxtako'pir tumani «Qaraoy» OFY hududida joylashgan tabiiy o'zan (*o'zak, o'zek-jilg'a, jar tagidan oqqan suv, daryo tarmoqlari, o'zan*) va axoli punkt nomi. Mahalliy xalqning aytishicha tabiiy o'zan mavjlanib, to'lqinlanib oqqanligi sababli shu nomni olgan va nom o'zan atrofida joylashgan aholi punkt nomiga ham o'tgan.

Sariko'l (Sarikól) – Taxtako'pir tumani «Qaraoy» OFY hududida joylashgan ko'l va aholi punkt nomi. Ko'l nomining paydo bo'lishi ko'lning tabiiy geografik xususiyati bilan bog'liq. Sababi, ko'l sariq rangli qumlarning o'rtasida joylashgan. Ko'l nomi shu hududda joylashgan aholi punkt nomiga ham o'tgan.

Qo'ng'irotko'l (Qoñratkól) – Taxtako'pir tumanidagi OFY va aholi yashash punkt nomi. Hammamizga ma'lumki respublikamiz toponimlarining asosiy qismini etnotoponimlar tashkil qiladi. Shu jumladan, Taxtako'pir tumani oykonimlarining ham ko'pchilik qismi etnooykonimlar sirasiga kiradi. Bu nomning paydo bo'lishida ham

qoraqalpoq urug'laridan bo'lgan Qo'ng'iro't urug'i vakillari bu ko'lning atrofini qadimdan makon qilgan va shu urug' nomi ko'l nomiga ham o'tgan. Hozirgi vaqtda ko'l qurib ketgan lekin nomi haligacha saqlanib kelinmoqda.

Umuman olganda Taxtakopir tumani oykonimlari hududining tabiiy geografik xususiyatlari, shu bilan birga, aholining turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti bilan hamohang tarzda paydo bo'lgan. Buni biz tuman oykonimlari etimologiyasidan ham ko'rishimiz mumkin. Taxtakopir tumani gidrooykonimlari orasida mahalliy geografik terminlar negizida paydo bo'lgan oykonimlar salmoqli o'rinni egallaydi bular: *Balkeo'zak*, *Dawitsoy*, *Janadaryo*, *Marjanko'l*, *Otako'l*, *Oqko'l*, *Pishenko'l*, *Porxano'zak*, *Sariko'l*, *Teppeko'l*, *Sho'girko'l*, *Qo'ng'iro'tko'l*.

Tadqiqot natijalaridan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, milliy qadiriylarning muhim qatlamlaridan biri bo'lgan geografik nomlar va mahalliy geografik terminlarning haqiqiy ma'no-mazmunini anglash bizda tug'ilib o'sgan joyimiz va shu hududning ko'p asrlar mobaynida bizga ajdodlardan meros kelayotgan tabiati va uning bir qancha xususiyatlari haqida bizda tushunchalar shakllantirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, ijtimoiy zaruriyat mahsuli bo'lgan mahalliy geografik termin va geografik nomlarni o'rganish va ularning etimologiyasini aniqlash biz uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алланазаров К.Ж., Балтабаев О.О. Өзек термини хэм оның топоним пайда етиўдеги орны (Қарақалпақстан Республикасы Тахтакөпир районы мысалында) // «Бутун жахон атроф-муҳофазаси куни»га бағишланган «Жанубий Оролбўйи табиий ресурсларини оқилона фойдаланиш» VII Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. Нукус, 2018. 128-130 б.

2. Өбдиев А., Реймов А. Тахтакөпир тәрийпи. – Ташкент, TURON-IQBOL, 2019. 804 б.

3. Өбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис, Қарақалпақстан. 1965. 80 б.

4. Балтабаев О.О. Тахтакөпир районы ойконимлери хэм жергиликли географиялық терминлер // География илими хэм оны оқытыўдың актуаль мәселелери атамасындағы Республикалық илимий-теориялық онлайн конференция материаллары. – Нөкис, 2020. 51-53 б.

5. Миракмалов М.Т. Халқ табиий географик терминлари (Монография). – Т.: Fan va texnologiya, 2009. 176 б.

6. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974. 382 с.

7. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. 653 с.

8. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. II том, Г–К. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1984. 388 б.

9. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. IV том, О–Я. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1992. 636 б.

10. Сейтниязов К.М. Топонимы северных районов правобережья Каракалпакии. Диссертация на соис. канд. геогр. наук. – Ташкент, 1998. 138 с.

11. Хакимов К.М. Географик номларнинг шаклланиш қонуниятлари ва этимологияси ҳақида // Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 58-жилд. 171-179 б.
12. Allanazarov K.J., Baltabaev O.O. The term of zhap and its role in producing toponyms (the research is based on the toponymy Takhtakopir District of the Republic of Karakalpakstan) // Science and Education in Karakalpakstan 1 (9), - pp. 52-55.
13. Allanazarov K., Urinbaeva F., Baltabaev O. Qaraqalpaqstanda kól termininiń toponim payda etiwdegi roli (Taxtakópir rayonu misalında) // «География пәни хәм оны оқытыўдың актуаль мәселелери» атамасындағы Республика илимий-әмелий конференциясы материаллары топламы. Нөкис, 2018. 5-7 б.
14. Baltabaev O.O. The role of local hydronymic terms in the formation of oykonims of the Takhtakupir district of the Republic of Karakalpakstan. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 11, Issue 2, February 2021. – pp. 320-325. DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00351.7.
15. Baltabayev O.O. Taxtakópir rayonu oykonimleriniń leksika-semantikalıq quramı hám onı kartalastırıw // Ilim hám jámiyet 3, 59-61 б.

DINIY JURNALISTNING KASBIY ETIKASI

Sagidullaev Sharap Rashidovich

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti magistranti

sharap_rashidovich@mail.ru

Annotatsiya: Hammamizga ma'lumki, jurnalistlarning insonlarga ma'lumotlarni yetkazib berishda o'rni beqiyos. O'z faoliyatida jurnalistlar o'z kasbiy etikasiga amal qilgan holda ish yuritadilar. Jurnalistlarning kasb etikasi o'z ichiga kasbiga bo'lgan mas'uliyat, o'z vaqtida bajarish, halollik, barqarorlik, xarakter, adolat, aql-idrok kabi qadriyatlar amaliyotini oladi. Aynan shu hislatlar diniy jurnalistlar uchun ham hosdir. Xuddi shu masalaga chuqurroq e'tibor qaratish ya'ni diniy jurnalistlarning kasb etikasini tahlil qilish ushbu maqolaning asl maqsadi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Kasbiy faoliyat, etiket, etika, din, jurnalistika, jurnalist, odob-axloq, qadriyatlar, me'yorlar.

Kasbiy etika deganda professional axloq qoidalarini ifodalovchi kasbiy faoliyatni rivojlantirishni yaxshilaydigan me'yorlar va qadriyatlar tushuniladi. Bu ish muhitida boshqarilishi kerak bo'lgan axloqiy ko'rsatmalarni belgilash uchun javobgardir. Ushbu ko'rsatmalar insoniyat ega bo'lgan umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan. Kasb etikasi ishlashni istagan har bir inson uchun muhimdir, chunki u mas'uliyat, o'z vaqtida bajarish, halollik, barqarorlik, xarakter, adolat, aql-idrok kabi qadriyatlar amaliyotini nazarda tutadi [4, 46].

Jurnalistning kasbiy etikasi bunda jurnalistlarning axloq qoidalari mavjud bo'lib, ularning xulq-atvorini boshqarishi kerak bo'lgan ba'zi qadriyatlar va xatti-harakatlar belgilanadi. Jurnalistika sohasidagi mutaxassislar haqiqatni, ma'lumotlarni taqdim etishda aniqlik, demokratiya, plyuralizm va bag'rikenglik tamoyillarini hurmat qilish

kabi qadriyatlar asosida ishlashlari kerak. Aynan diniy jurnalistlarning kasb etikasi ham aynan shu tamoyillarga asoslangan bo'ladi.

Diniy jurnalistlarning kasbiy axloq qoidalari haqida gap ketganda javobgarlik ajralmas qismdir, chunki bu har bir insonga ishini adolatli va professional tarzda yaratishga imkoniyat yaratadi [5, 10].

Diniy jurnalistlarning kasb amaliyotida kamida uchta asosiy omil mavjud: xolislik, aniqlik va halollik. Ko'pgina voqealarni tasvirlashda «xolislik» yoki «mustaqillik»ga asoslangan ma'lumotlarga suyanadi. Xolislik shuni anglatadiki, reportaj bir siyosiy partiya, din, xalq yoki etnik guruhni boshqasiga zarar etkazish uchun qo'llab-quvvatlamasligi kerak. Bu diniy jurnalistlarga tomonlarning siyosati va bayonotlari to'g'risida adolatli ma'lumot berish va bir partiya yoki guruh boshqasiga nisbatan bildirishi mumkin bo'lgan sharhlarni kiritish imkonini beradi. Ammo asosiysi, jurnalist o'z fikrini to'g'ridan-to'g'ri bildirmasligi yoki shaxsiy siyosiy afzalliklarini bildirmasligi kerak. Balansli jurnalistika haqiqat va fikr o'rtasidagi aniq farqni ta'minlaydi.

Har bir jurnalistik etika aniqlik zarurligini ta'kidlaydi. «Buni to'g'ri bajarish» istagi har doim tezlikni oshiradi. Jurnalist uchun yozish qobiliyati ma'lumotni aniq, ixcham va samarali taqdim etish qobiliyatidir. Bu qat'iy dalillarga asoslanishi kerak. Shunday qilib, muxbir ishonchli ma'lumotlarni qanday va qayerdan topishni bilishi kerak. Bu yaxshi kuzatish, tinglash qobiliyati, yaxshi asosiy bilim va birinchi navbatda suhbatni o'tkazish qobiliyatiga ega bo'lishni anglatadi.

Diniy jurnalist kishilarga nisbatan adolatli, ma'lumot to'plashda ham, uni topshirishda ham halollikni anglatadi. Eshituvchilar maqola yoki dastur nima haqida bo'lishini bilish ularning ishtirokidan qanday hissa kutilishi, radio yoki televizion intervyu jonli efirda bo'ladimi yoki uni qanday tahrirlash mumkinligi haqida yozib olish huquqiga ega. Ular, shuningdek, ularni videoga olish mumkin yoki yo'qligini bilish huquqiga ega va agar shunday bo'lsa, ba'zi o'zgarishlarni talab qilish huquqiga ham ega. Ammo tomonlar o'rtasidagi munosabatlarda va voqeani taqdim etishda halollik eng muhim munosabat bo'lib qolishi kerak.

Diniy jurnalistlar o'z kasb faoliyatida quyidagi etika normalariga amal etishlari lozim: [1].

- Materiallarda irqiy, etnik, milliy, diniy yoki mintaqalararo mansublikni eslatib o'tishda ehtiyot bo'lish kerak, chunki bu xususiyatlardan beparvolik bilan foydalanish ushbu guruhga nisbatan salbiy stereotiplarni keltirib chiqarishi va jamiyatdagi keskinlikni kuchaytirishi mumkin.

- Irqi, etnik kelib chiqishi, millati, dini va mintaqasiga mansubligi noqonuniy xatti-harakatlarning etarli izohi bo'lib xizmat qilmasligi kerak.

- Faktlarga qat'iy rioya qilish, umumlashtirish va taxminlardan qochish, faktlarni baholovchi hukmlardan aniq ajratib olish.

- Har qanday talqin, noxolis lug'at va adovatni qo'zg'atishdan saqlanish.

- Fikrlarni manipulyatsiya qilish yoki xolis taxminlarni takrorlash emas, balki tinglovchilarni xabardor qilish.

- Tomoshabinlarga turli nuqtai nazarlarni xolisona taqdim etish va faktlar asosida o'z xulosalarini chiqarish imkoniyatini berish.

- Har doim fikr bildirish uchun vakolatli mutaxassislariga murojaat qilish va jamoatchilik bu masalani har tomonlama tushunishi uchun fon ma'lumotlari va holatlar shaklida qo'shimcha faktlar kiritish.

- Materialni tarqatishdan oldin, huquqiy xavflarni kamaytirish uchun mutaxassislar bilan maslahatlashish.

Xulosa. Yuqorida diniy jurnalistning kasb etikasi haqidagi ma'lumotlarga tayanib shunday xulosa qilish mumkin, ya'ni diniy jurnalistlarning kasbiy axloq qoidalari haqida gap ketganda javobgarlik ajralmas qismdir, chunki bu har bir insonga ishini adolatli va professional tarzda yuritishga imkoniyat yaratadi. Bunga qo'shimcha diniy jurnalistlar halollik, aniqlik kabi normalarga ega bo'lishlari kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik.—T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

2. Husanov B., Gulamov V. Muomala madaniyati. Darslik. — T.: «Iqtisod moliya», 2009.

3. Muhammadjonova L.A. Abidjanova F.A. Etiket. o'quv qo'llanma. —T., Universitet. 2012.

4. Mo'minov F.A Jurnalistika ijtimoiy institut sifatida — T.: «Universitet» 1998.46-b.

5. Toshpolatova N. Jurnalistikaning xalqaro huquqiy asoslari va etikasi — T.: «Star poligraf», 2012. —10-b.

“EDIGE” DASTANINING FRAZELOGIYALIQ SINONIMLER

Aynazarova G., Kalmuratova S.
filologiya ilimlarining kandidati, dotsent
1-kurs magistanti

Annotatsiya: Maqalada «Edige» dastanida qollanilgan frazeologiyaliq sinonimlarning emosional-ekspressivlik o'zgarishlari so'z bo'ladi. Olarning bir-birinen ayirmashiligi dastannan alingan misollar orqali talqinlanadi.

Gilt so'zlar: Frazeologizmlar, frazeologiyaliq sinonimlar, sinonimiya, emosional-ekspressivlik, stilistikaliq, semantikaliq boyawlar.

Qaraqalpaq eposining en suliw durdanalarining biri «Edige» dastani o'zining mazmunini, poetikalik go'zalligi orqali hozir putkil dunyaga tanilip atir. Dastanning tili qaraqalpaq tili leksikasining tariyxin semantikaliq-stilistik bayliqlarini uyreniwde tutar orni oz aldina. Onda xalq tilining sarqilmas ken mumkinshiliklerin korkem suwretlewning talaplarina saykes sheber qollana biliwning ajayip ulgileri bar.

Frazeologiyaliq sinonimlar basqa so'zlerden emosional-ekspressivlik boyawini menen o'zgarshelenadi. Olar basqa so'zlarining ekvivalenti retinde stilistik maqsette qollaniladi.

S.T.Naurızbaeva [1.55.] bir-birine jaqın mánilerdi ańlatatuǵın hám leksika-grammatikalıq dúzilisi, semantikalıq, stilistikalıq boyawları menen ajıralıp turatuǵın birliklerdi sinonim frazeologizmler dep ataydı.

Qaraqalpaq tilinde sinonim sózlerdi arnawlı izertlegen M.Qálenderov óz miynette qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sinonimlerdiń sıpatların da úyrenedi.[2.69.]

Frazeologiyalıq sinonimiya degende birdey mánige iye hár qıylı dúzilmege iye frazeologizmler názerde tutıladı. Tilimizde sinonimler jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki zańlıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. Bunday sinonimler ayırıqshalıǵı jay sózlerge qaraǵanda oǵada ótkir seziledi. Sonlıqtan da tildegi frazeologiyalıq sinonimlerdi izertlewdiń, hár tárepleme úyreniwdiń úlken áhmiyeti bar. Máselen, *aytpa* degen sóz benen *awzıńa bek bol, tisińnen shıǵarma, ashıwlandı* degen sóz benen *qabaǵı qarıs jabıldı, qabaǵınan qar jabıw* degen frazeologizmler óz-ara sinonimler bola aladı. Bul frazeologiyalıq sinonimlerdiń emocionallıq mánisi jay sózden bolǵan jubaylarına qaraǵanda, mánisi jaǵınan oǵada ótkir, obrazlı ekenligi dawısız. Sonlıqtan da kórkem ádebiyatta frazeologiyalıq sinonimler ayırıqsha orın iyeleydi, sol arqalı jazıwshı aytayın degen pikiriniń kórkemligine, obrazlılıǵına erise aladı.

Frazeologizmler jeke sózdiń ekvivalenti bolsın, meyli bular ózli -ózi sinonim bolıp jumsalıp, barlıq jaǵdaylarda da ayırıqsha kórkemlilik máni payda etip otıradı. Sonlıqtan bular barlıq stillerde teńdey qollanıla bermeydi. Olardıń hár biri ózine ılayıq belgili orın tańlaydı. [3.198.]

Tilshi ilimpazlar frazeologizmlerde sinonimiyanı belgilewde túrli usıllardı kórsetedi. Máselen, A.İ.Molotkov frazeologiyalıq sinonimlerdiń ózine tán tórt túrli sıpatın ajıratıp kórsetedi:

- 1.Mánilerdiń birdeyligi, usaslıǵı;
- 2.Quramında birdey bolǵan komponentlerdiń bolmawı;
- 3.Leksika-grammatikalıq tárepten usaslıǵı, jaqınlıǵı;
- 4.Komponentlerdiń óz-ara bir-biri menen almasırıw imkaniyatınıń

joqlıǵı.[4.184.]

M. M. Kopılenko hám Z. D. Popova frazeologiyalıq sinonimiyanıń quramındaǵı leksemalarına qaray parıqlanıwshı, mánisi jaǵınan jaqın bolǵan, biraq bir yamasa bir neshe semantikalıq belgilerine qaray parıqlanıwshı turaqlı túsinipler sıpatında talqılaydı. [5.34.]

Edige dástandaǵı sinonim frazeologizmlerdiń qollanıw usılına názer awdarsaq, olardıń júdá sheberlik penen jumsalǵanın kóriwimizge boladı. Máselen, tez degen mánini bildiriwshı *áne-mine degenshe, aytıp awzın jumǵansha* degen frazeologiyalıq sóz dizbeginiń ekinshi bólegi ózgerilip *aytıp awzın jumǵansha, esken samal tıńansha* túrinde jumsalǵan:

Aytıp awzın jumǵansha, esken samal tıńansha,
Men aspannan tilesem,
Jerden berdi qudayım,
Jerden tilegendı kókten berdi. (Edige, 23-bet)
Mına sózdi aytqansha,
Aytıp awzın jumǵansha,

Esken samal tıngansha,
Bir-birewdi kórgenshe
Satemirdey patsha,
Kemalına keledi. (Edige, 219-bet)

Qaraqalpaq tilinde tez degen mánini bildiretuǵın áne-mine degenshe, háp zamatta, áne-mine degenshe, saqal sıypaǵansha, mushtan burın, bir degende, kirpik qaqqansha, qas qaǵımda, bir judırıq siltegenshe, sıyaqlı frazeologiyalıq sinonimlerdi ushıratamız.

Bul tez mánisin bildiriwshi frazeologizmler tilde júdá kóp frazeologiyalıq sinonimlerge iye. Lekin, olar bir mánini ańlatqan menen olardıń qollanıw orınlarında ózgeshelikleri bar. Yaǵnıy, olar tilde óz stillik, mánilik reńklerine iye. Aytılmaqshı bolǵan pikirdi ekinshi bir frazeologiyalıq sóz dizbegi menen beriw múmkin emes (sinonim bolǵan jaǵdayda da). Mısalı: *kózdi ashıp jumǵansha* degen frazeologiyalıq sóz dizbegi menen *áne-mine degenshe* degen frazeologiyalıq sóz dizbeginiń mánileri tez degen mánini bildirgen menen olar arasında sál bolsa da ayırmashılıq bar. Yaǵnıy, *kózdi ashıp jumǵansha* degen frazeologiyalıq sóz dizbegi júdá tez, shaqqan degen mánini, al *áne-mine degenshe* frazeologiyalıq sóz dizbegi onıń sál jumsartılǵan kórinisi bolıp, ol oǵada tez degen mánini bildire almaydı. Al *qas qaǵımda, qas penen kózdiń arasında* degen ráwish mánili frazeologizmler tez degen mánini bildiriw menen birge qosımsha mánilik boyawǵa iye. Yaǵnıy bul frazeologizm qanday da bir aldawshılıq penen islengen háreketiń tezlik panen iske asqanın bildiredi. Mısalı: Qas qaǵımda ótirik sóyledi, - dep ayta alamız. Al, áne-mine degenshe ótirik sóyledi. Yamasa, aytıp awzın jıymay-aq, ótirik sóyledi, dep ayta almaymız. Demek, hár qanday frazeologizm bir mánini bildirgeni menen olardıń gáp ishinde óz qollanıw orınları, óziniń jeke mánilik reńkleri boladı.

Dástanda frazeologizmlerdiń jeke sóz túrindegi sinonimleri menen de qatara jumsalıwların da kóriwimizge boladı:

Minaw atqan oǵınnan,
Qaltırıp qattı *qorqaman*,
Quyqa tıǵımdı juwlattı,
Atqan seniń oqların,
Júreklerimdi suwlattı. (Edige, 192-bet)

Táwekel batır *jol tarttı*,
Kóshken súriwdi alıp,
Bagda gúlleri shayqalıp,
Hár túrli maqset oylanıp,
Jolǵa tústi, jónedi

Qattı qorqıw mánisin beretugın *júreklerimdi suwlattı* frazeologizmi onıń sinonimii *qorqaman* degen dara sóz benen qatara jumsalǵan. Dástanda *qorqıw* degen mánini beretuǵın bunnan baqa da frazeologiyalıq sinonimlerdi kóriwimizge boladı:

Esitip onı Edige,
Zárre janı qalmadı,
Dáwge qarap sóyledi. (Edige, 190-bet)
Ízdi kórip Edige,
Júregi qatań suwladı,
Tóbe shashı tik turıp,

Quyqaları juwladı. (Edige, 177-bet)

Atqan seniñ oqların,

Júreklerimdi suwlattı. (Edige, 192-bet)

Leksikalıq birlikler arasında sinonimlik qatarlar qanday áhmiyetke iye bolsa, frazeologiyalıq sinonimler de pikirdi obrazlı etip beriwde áhmiyeti júdá úlken.

Frazeologiyalıq sinonimlerdi shıǵarmanıń stillik talaplarına say orınlı paydalanıw onıń mazmunına, ideyasına, pútkil kompozitsiyasına unamlı tásir jasaydı, kórkem ádebiyattıń birinshi elementi bolǵan tildıń estetikalıq kúshin arttırıwǵa sebepshi boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Тошкент, 1972.
2. Қәлендеров. М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. Н., 1989.
3. Болғанбаев Ә. Қазақ тилиндеги синонимлер. Алматы, 1970.
4. Молотков А.И. Форма фразеологии-Вопросы фразеологии и изучение Сев. Запад. книж. изд 1967.
5. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии..Воронеж. 1972.

QARAQALPAQ TILINDEGI AWÍZEKI SÓYLEW TILINE TÁN SANLIQLAR MENEN KELGEN FRAZELOGIZMLER

Atabaeva Gózzal

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi awızeki sóylew tiline tán bolǵan sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler sóz boladı. Olardıń kórkem shıǵarmalarda qollanıluwı talqılanadı.

Gilt sózler: frazeologizm, sanlıq, awızeki sóylew tili, kórkem shıǵarma tili.

Awızeki sóylew tilinde jiyi qollanılatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri sóylew tili stiline tán frazeologiyalıq sóz dizbekleri dep ataladı. Frazeologizmler ótkir mánige iye bolıwı menen birge, adamlardıń sóylewdegi turpayılıq, emocionallıq hám ekspressivlik keshirmelerin qalay bolsa solay sóylew barısında bayanlaytuǵın turaqlı sóz dizbekleri de bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewshi ilimpaz, professor E.Berdimuratov frazeologizmlerdi qollanıw ózgeshelikleri kózqarasınan úsh toparǵa ajratıp kórsetedi:

1. Ortaq stillik frazeologiyızlıq sóz dizbekleri. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóylew tili yaki jazba til stiliń birewi menen ǵana shekleniwshiligi sezilmeydi, ekewinde de aktiv qollanıladı.
2. Sóylew tiline tán frazeologiyalıq sóz dizbekleri.

3. Jazba stilge tán frazeologiyalıq sóz dizbekleri. Jazba tilge tán sol tarawda aktiv qollanılatuǵın turaqlı sóz dizbekleri dep tanıladı

Qaraqalpaq tili frazeologiyasın izertlewshi ilimpaz A.Pirniyazova óz miynetinde awızeki sóylew tili frazeologizmleriniń funkcionallıq-stillik xızmetlerine hám stilistikalıq qollarıw múmkinshiliklerin anıqlaydı

Awızeki sóylew tiline tán frazeologizmlerde ádebiy til normaları saqlanbaydı. Ádebiy tildiń normaları kóz qarasınan bunday leksikalıq birlikler ádewir ersi mánilik ayırıqshalaqlarǵa iye: *basına bále bolıw, shımbayına batıw, aybaraq urıw, galoshın tuwrılap qoyıw, gáptiń tıǵının alıw, doq urıw, emeshesi qurıw, muq qabıw, haram tamaq, kók ójet, ishtan biyt, póstegin qaǵıw, terisine topan tıǵıw, joqlarım bolıw, sorpasın ishiw, sorpası qosılmaw, teris putaq, bózshiniń mákisindey, júzin enesi óppegen, jillisin shıǵarıw* hám t.b. Sóylew tili stiline tán frazeologizmlerine vulgarizmler, mádeniyatsız sıpatlamadaǵı turaqlı dizbekler de kiredi. Awızeki sóylew tilinde ónimli qollanılatuǵın frazeologizmler de bar. Bular frazeologizmlerdiń basqa túrleri menen salıstırǵanda ózgeshe sóz dizbekleri.

Kúndelikli turmısımızda awızeki sóylew tilinde sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdi de jiyi qollanamız. Bunda sanlıqlar frazeologizm quramında emocional-ekspressivlik, kúsheytkish máni xızmet atqaradı. Xalıq awızeki sóylew tilinen mısallar: *Seniń ne bes biydayıń kúydi*. Bul mısaldaǵı *bes biydayıń kúydi* frazeologizmi *seniń heshnárseń ketpedi* mánisin bildiredi. Bul frazeologizm heshnársege qollana almaytuǵın, malǵa ot-shóp sıpatında da qollanılmaytuǵın besbiyday ósimliginiń qásiyetin adamnıń ruwxıy-halatına baylanıslı etip ayılǵan.

Bir shappat jew-tayaq jew, mańnayına bir urıw-urıw, bir gálle kóriw-urınıp kóriw, eki barmaǵın murnına tıǵıw-bos qalıw, *bes barmaǵın awzına tıǵıw*-kózi toymaw, *on jerinen baylasań da*-ne qılsań da h.tb. Mısalı: Birewdiń balası *on jerinen baylasań da* qolda turmaydı.

-Awa men sol toyǵa *eki ayaǵımdı qolıma alıp* juwırıp baratırǵan shıǵarman. Bul mısaldaǵı *eki ayaǵımdı qolıma alıp* frazeologizmi *shaqqan* degen mánini anılatadı.

Qulash- “qol ash” sózinen ibarat. Uzunlıq ólshem birligi. Qulash sózi bir sanlıǵı menen dizbeklesip keledi. Mısalı: *Tiliń bir qulash* bolıp sóyleyseń-á. Bul mısaldaǵı *tiliń bir qulash* frazeologizmi *kóp sóyleytuǵın adamǵa* qarata qollanıladı. *Tili bir qarıs* frazeologizmi de awızeki sóylew tilind:e *kóp sóyleytuǵın yamasa islegen isin* millet etken waqıtları kesetiw mánisinde qollanıladı.

Awızeki sóylew tiline tán frazeologizmler kórkem shıǵarmalarda da jiyi qollanıladı. Mısalı:

Jeti ata - basınan qaytarıw - jaman sóz aytıw, sáǵıw. Mısalı:

-Ot bergen adamnıń kim ekenin bilmey agam *jeti ata babasınan* qaytardı. (U.P. Aq tal astındagı aqsham. 20-bet),

On eki músheńdi on eki tóbege pushtarlaw- 1) urıw, 2) kim ekenin kórsetip qoyıw. Mısalı: Jıynalıp kelip *on eki músheńdi on eki tóbege pushtarlayman*. (T.Qayıpbergenov. “Baxıtsızlar” 8-bet).

Kórkem shıǵarmalarda jazıwshı ulıwma xalıq tiliniń frazeologizmlerin kerek jerinde paydalana otırıp, óziniń súwretlew maqsetine sáykes iykemlestiredi. Olardı dóretiwshilik penen qollanadı. Sebebi, «Jazıwshı - milliy sóz mádeniyatın dóretiwshi, onı rawajlandırıwshı. Ol óz dáwirindegi xalıq tilin paydalana otırıp, óz

dóretiwshiliginiń tiykarǵı maqsetine ılayıqlap ana tiliniń hár túrli usılların tańlap alıp, jańartıp, jıyınaqlap jumısaydı» .

Adamnıń minez-qulqın, onıń ishki sezimlerin bayanlaytuǵın sóylew tiline tán bolǵan frazeologizmlerdi ushıratamız. Mısalı:

On bes jasında tabelshik bolıp awılдаǵı jigirma tórt qatındı *bir óksheden aylandırıp qoyǵanman*. (M.Nızanov «Írasın aytsań uradı», 68-b).

Ǵánim sebep *bir shıraǵım óshse de*,

Qırıq shıraǵım janar edi sen barda (G.Nurlepesova. Sen barda).

Bul mısallardaǵı *bir óksheden aylandırıp qoyǵanman*, *bir shıraǵım óshse de*, *Qırıq shıraǵım janar edi*» frazeologizmleri awızeki sóylew tiline tán bolıp, *bir óksheden aylandırıp qoyǵanman* frazeologizmi aytqanımdı qıldırıp qoyǵanman degen mánini, *sen barında kewilim toq*, *bir shıraǵım óshse de*, *Qırıq shıraǵım janar edi* frazeologizminde jollarım jariq, sen barda uwayım-qayǵım az edi degen mánilerdi ańlatıp tur. Bul mısallardaǵı frazeologizmler quramında sanlıqlar ayılajaq pikirge kúsheytkish máni berip tur.

Bes kelip, altı qaytıp-oylanıp ne islerin bilmew. Mısalı:

-Kishem biyshara *bes kelip, altı qaytıp* úyden shıǵaralmay júr (G.Esemuratova. «Tańlamalı shıǵarmaları».18-b). Bul mısalda *bes*, *altı* sanlıqları frazeologizm quramında qaharmannıń aytajaq sózin aytıw ushın esikke kelip qayta-qayta oylanıp turıwı halatı berilgen.

Kórkem shıǵarmalarda jazıwshılar stillik maqsetlerge bola frazeologizmlerdiń quramın ózgartip te qollanıladı. Frazeologizmler awızeki sóylew tilinde qalay ayılǵan bolsa, solayınsha, al ayırımlarınıń ádebiy tilge salıstırǵanda sırtqı forması almasıp qollanǵanın kóremiz. Mısal: -Sennen bóten awızlıraq hayal bolǵanda, *eki ayaǵın bir etikke tıǵadı* onıń! (M.Nızanov. «Kúlme maǵan» 120-bet). -Olarǵa «ishkeniń menen kiygenińdi bil» dep *bir awız gáp penen gúm etip, ekewiniń tórt ayaǵın bir galoshqa tıq*. (M. Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» XI tom, 87-bet). Bul mısallarda *eki ayaǵın bir etikke tıǵıw* frazeologizmi xorlıq kórsetiw degen mánini ańlatadı hám xalıq awzında usılay qollanıladı Al, ekinshi mısaldaǵı *bir awız gáp penen gúm etip, ekewiniń tórt ayaǵın bir galoshqa tıq* frazeologizminiń sırtqı forması yaǵnıy *ekewiniń tórt ayaǵın bir galoshqa tıq* formasında ózgeretilip qollanıǵanın kóremiz.

Bir kálle kóriw-ózińniń kúshi jetiw-jetpewi gúman bolsa da bir iske yamasa birewge táwekel etiw, sonıń menen kúsh sınasıw, urıp kóriw. Mısalı:

-Maǵan tamaq pisirip ber, bular menen *bir kálle kóreyin*,-dedi qarındasına (Qaraqalpaq xalıq ertekleri. «Qulamet tóre ertegi». 276-bet). *Bir kálle kóriw* frazeologizminiń xalıq awızeki sóylew tilinde *bir gálle kóriw*, *bir gelle kóriw* variantları da qollanıladı..

Otız eki tisin tamaǵına ketiriw-urıw, awzına urıp tislerin sındırıw. Mısallar:

-Tisimizden shıǵarıwǵa *otız eki tisimiz tamaǵımızǵa ketedi* dep qorqamız (T.Qayıpbergenov).

-Sol aldında dawın tura qoysın, ras kerilip bir urǵanda, *otız eki tisin tańlayına* jiberetuǵın boldı (A.Sadıqov).

-Tigisliginǵı bildirsen *otız eki tisin tamaǵına ketedi*, -dedi toqalǵa sol kúni Dáwletiyar (S.Bahadırova. «Táǵdır». 89-b).

Qırqına shıdaǵan qırq birine (besine) de shıdaydı-shıdamlı. Mısalı:

-«*Qırqına shıdadın qırq birine de shıda*» (M.Nızanov. «Tańlamalı shıǵarmaları. X tom». 209-b).

-Zıyada: -Awa dá, asıǵıp turǵan men joq. *Qırqına shıdaǵan qırq besine de shıdaydı* deydi ǵoy (K.Raxmanov. «Ínjıqtın muhabbatı» draması).

Frazeologizmlerdi avtordın ózǵertip, qubılıp, kontekstke say orınlı qollanıwı eń aldı menen, paydalanılıp atırǵan frazeologizmlerge ózgeshe tús berip, mikrokonteksttin mánililigin arttırıp, ekspressivliligin kúsheytedi. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin orınlı túrde, kerek jerinde qollanıw-avtordın sheberligine, kórkem oylawına baylanıslı. Sebebi frazeologizmniń quramın ózǵertiw, komponentlerin qısqartıw, basqa sózler menen almastırıw, qubılıw usılların, birinshiden, oylap tabıw, ekinshiden, onı ornı menen qollanıw, úshinshiden, sóz dizbegine qanday usıllardı qollanıw qolaylı ekenin anıqlaw ushın úlken sheberlik kerek boladı.

Algıs hám ǵargıs mánili frazeologizmler adamnıń emocionallıq hám ruwxıy sezimlerin bildiriw maqsetinde qollanıladı. Bul frazeologizmler adamlar arasındǵı doslıq, dushpanlıq, jaqsılıq hám jamanlıq qatnasların bildirip, kúndelikli turmısta keń qollanılganlıqtan tillik shtamplarǵa aylanǵan. Algıs mánili frazeologizmler qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúrlerine bola pátıya bergende, jaqsı tilek bildirgende hár qıylı mazmun hám formalarda qollanılganlıǵın kóremiz.

Qaraqalpaq xalqında pátıyanı otawǵa baylanıstırıp, onıń ánjamlarınıń atların keltirip pátıya beriledi. *Otaw-Shiy* menen qorshalıp, kiyiz benen jabılıp qoyılatuǵın kóshirip tigiliwge qolay, ańash úy, qara úy. Mısalı: *Otawdın toqsan uwıǵınday*, bul úyde jasaǵan janlardın ushı uzayıp, eni jayılp ketkey. (K.Karimov. Aǵabiy romanı). Bul mısaldaǵı *otawdın toqsan uwıǵınday frazeologizmi* teńew mánisinde berilgen hám úrim-putaqları kóbeysin degen máni ańlatıp tur..

Birin mın bolǵay-kóp bolsın, zúraátı mol bolsın. Mısalı: -Tuxım taslasań birin mın bolǵay. (K.Karimov. «Aǵabiy. IV.11-b).

Birin mın bolǵır-ónip-óskeyseń, jetilise ber. Mısalı:

-Qosıq penen jasap ótken bir ómir,

Saxnanın jasınan bir gúli edi,

Xalıq algıslap derdi: *-birin mın bolğır,*

-Qaraqalpaqtıń dara búlbili edi (G.Shamuratova. «Kewil tuyǵıları». 69-bet).

Frazeologizmler quramında sanlıqlar muǵdar, kólem mánilerin bildirip keliwi menen birge adamnıń awızeki sóylew hám awızeki bayanlaw sheberligin de bildiredi. Sanlıqlar ayılajaq pikirdiń, sózdıń tásir muǵdarın ele de kúsheytip beredi. Jazıwshı shıǵarmalarında adamnıń ruwxıy halatın tásirli etip jetkiziwde awızeki sóylew tiline tán sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler jiyi qollanılatuǵınlıǵın kórdik.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлериниң рауажланыуы менен қарақалпақ лексикасының рауажланыуы. – Нөкис, 1973. 267-270-6
2. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. Monografiya. Nókis, «Qaraqalpaqstan» 2020-jıl.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985.
4. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис: Билим, 2018.
5. Пирниязова А. Каракалпак тили фразеологиялық системасы хам онын стилистикалық имканиятлары. Монография. Нөкис. «QARAQALPAQSTAN». 2020. 87-96-бетлер.
6. Gözzal, A. (2022). Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerde aralas qollanılǵan sanlıqlar. Talqın va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 1(16), 147-150.
7. Atabaeva G.B. Aynazarova G.B. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdiń lingvokulturalogiyalıq analizi. 2021. Вестник КГУ им. Бердаха. № 4/1 (55) 2021. 4/1. 197-199-betler
8. Atabaeva G. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler arasındaǵı sinonimiya. Международный научно-образовательный электронный журнал «ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКЕ». 2022. №26. 32-35-betler.
9. Atabaeva, G. (2022). K. KARIMOV TIŃ «AǴABIY» ROMANINDA GÓNERGEN SÓZLERDIŃ QOLLANILIWI. *RESEARCH AND EDUCATION*, 1(8), 10-15.
10. Gozzal, A. (2023). THE USE OF ARCHAIC WORDS IN THE NOVEL "AGABIY" BY K. KARIMOV. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 8, 65-67.

THE EFFECTIVE WAYS OF SOLVING SPEAKING PROBLEMS FOR UZBEK STUDENTS AS A FOREIGN LANGUAGE

Eshkuvvatova Noila, Asilova Yulduz, Khamroyeva Iroda,

Jonkobilov Doston, Abduraxmanova Zilola

Jizzakh branch of the National university of Uzbekistan

noilaeshkuvvatova@gmail.com

Abstract. This article indicates various types of errors that occur in the speaking process by learners of English as a foreign language with the first language being Uzbek, such as: pronunciation, the shortage of vocabulary and also can't use from idioms, phrases in oral speech, grammar mistakes and other like these problems.

Key words: pronounce, listening, educator, language promotion, EFL learners, activities, methods, speaking difficulties, communication.

Introduction

It is not possible to imagine human life without communication with each other, and the working principle of that communication is by using a commonly known tool called a language. People use language to exchange information which is considered not only human but also is universally so (Corballis, 2017). There are thousands of languages used by different countries, societies as well as nations. Some of those languages got widespread and got enough popularity to be used as a tool for inter-language communications. Among those, there is one language that stands up as the most popular and the one with a global status, which is the English language, which is also referred to as *lingua franca* (Fang, 2017). Nowadays, people are learning English for the purpose of communication in English, and some people are even learning English because they want to learn some other language, which the best way to do that is using English as a bridging platform to learn that language.

Learning a foreign language has become the most essential tool of today's challenging world. Knowing English will allow Uzbek youth to gain information from English sources rather than other languages and will create good chances to language learners. [6]

President Shavkat Mirziyoyev announced a new demand for graduates of Uzbek secondary schools to know at least two foreign languages. After that, knowledge of at least one foreign language has been required when applying for a job in government agencies and also for entering Master's degree courses.

Millions of youth want to learn English very well, not only in Uzbekistan but also other foreign students, that are English is not mother tongue for them, in the world. By getting knowledge in writing or reading as well as, students can not reach to high levels with these two skills.

Language starts with the ear. When a baby starts to talk he does it by hearing the sounds his mother makes and imitating them. If a baby is born deaf he cannot hear these sounds and therefore cannot imitate them and will not speak.

Pronunciation mistakes while speaking English

Learners of English often expect to be able to speak that language like a native speaker. However, they encounter many factors to gain their desire. One of the common factors that they find difficult is the pronunciation of another sound system. Learners find that their mother tongue influences their pronunciation of English. And also, we can see some problems on consonant sounds. Especially Uzbek learners of English will have some difficulties in the pronunciation of sounds which do not exist in the native language. For instance, /s/ and /z/ is considered confusable in usage. The

learners pronounce /s/ instead of /z/, so that a word such as *peas* is pronounced as *peace*. [5]

Consequently, the meaning will also be changed. And some consonants are written but not pronounced. This is either because they were once pronounced (*knock*) or come from a foreign language (*psychology*).

So, The most onerous challenge will be unknown words and their pronunciation, and then there appear spelling problems too. Pronunciation is the most important skill of spoken English. However, many of English language learners (ELLs) confront difficulties in learning English pronunciation. Problems in pronunciation weaken their communicative competence. Pronunciation plays a great role in our lives in the speaking and teaching of English as a second language, in a way that we project our identity through our way of speaking, and also shows our membership of particular communities (Seidlhofer, 2001: 56). [4]

All of this may be the reason why teachers think of teaching pronunciation as an important and difficult field. Correct pronunciation brings success to EFL students anywhere in the world. In contrast, inadequate proficiency of English pronunciation impacts the progress of communicative aptitude that is required for building up the communicative bridge between speakers and listeners.[3]

It is obvious that differences in phonological system of mother languages will hinder rather than promote English pronunciation learning (Huang & Radant, 2009).

Common Grammar Mistakes While Speaking English Language

Common grammatical mistakes mostly the students faced in speaking. Learning English grammar is too difficult for students. In speaking English language mostly, the students make grammar mistakes, usually , in tenses, active and passive, and vocabulary during speaking English language. They used the wrong tenses sometimes they want to speak in the past tense but they used to speak in the present tense instead of the past tense. Some students cannot easily differentiate between the difference and how to use the past, present, and future tenses. That's why, language learners always have these problems when they want to speak in English fluently.

Lack of Confidence in Speaking English Language

Lack of confidence is also one of the reasons by which the students cannot speak English language in public. They are not confident about themselves speaking English language in front of people. This is usually caused by the teachers, the teachers not giving sufficient encouragement to speak English language in public. Usually, the teachers didn't encourage them to speak English in the classroom or in front of people. They learn English language but they didn't learn how to speak it. This one of the problems that mostly the students faced in the classroom or in front of people.[1]

Self-Confidence plays a very important role in speaking English language if the students didn't believe and confident in themselves then they cannot speak English language. The self-confidence and beliefs of the students are completely depending on the teachers. The teaches have to encourage and motivate them to believe in themselves and be confident in speaking English language in public. If the students are worried about making mistakes in speaking, So, the teachers have to teach them that no one can be born perfectly, everyone learns from their mistakes. They have been self-confident

in speaking even they are speaking wrong. They will learn from their mistakes and correct them in speaking again.

Shyness in Speaking English Language

Shyness is also one of the biggest factors by which the students cannot speak English language. It's a kind of feeling which students feel while speaking English language. They are unwilling in front of their teachers and their friends. [2] By shyness, they are unable to speak what they are thinking and what they want to speak. In shyness, they are not confident of themselves to speak, they are unable to remember the grammar rules and correct vocabulary in speaking English language. Due to shyness, they feel uncomfortable and anxious in front of people speaking English language. For losing this problem, language learners should always practice to speak without hesitating from people or anybody.

Fear of Making Mistakes When Speaking English Language

Fear of making mistakes in speaking English language is also one of the big problems that usually the students faced in speaking. Learning English language is a means of learning how to communicate with other people in speaking English language. The students are afraid of making mistakes in speaking English that their mates laugh at them or looking silly in front of their mates, or even criticize them in the classroom. The fear of making mistakes has resulted in failure in speaking English language with other people. Making mistakes is a normal thing. No one is born perfect, everyone makes mistakes but they should learn from their mistakes and overcome their mistakes in speaking English language.

Lack of Motivation in Students in Speaking English Language

Lack of motivation is also one of the reasons students cannot speak English language. Motivation plays a very important role in speaking English language. Motivation can be driven by the teachers, other students, and also their parents. But they didn't motivate them very well to speak English language. By the lack of motivation in speaking English language then they didn't take interest in speaking English. To find the solution of this problem, usually educators should motivate and convince their pupils to be able to speak in English fluently and without mistakes. In addition, students should have high-convince for themselves to succeed.

Nervous in Speaking English Language in Public

Nervousness and anxiety are also one of the reasons behind the students who cannot speak English language in public or in in front of people. By nervousness, the students feel uncomfortable and confuse in speaking English language and communicating in English language in public. The students should learn how to overcome their nervousness about speaking in public. There are a few things students to keep in mind when they feel nervous about speaking English language. When students feel nervous in speaking English language in public, they have to breathe properly, stay calm and remember the reason why they learn English language, it helps the students to relax and confident to speak.

Narrowness of outlook

Some students get a high knowledge in writing or grammar. I mean they can make sentences very well. But during speaking process, if any question is given to them, they can't answer or say anything because of lacking outlook, perception

according to that question. Speaking does not only include vocabulary or grammar for speaking. It also includes theoretical approaches for some arguments or ideas of language learners. That's why, many books are recommended to Uzbek students to read them for improving their outlook to the environment. Because they need think, before speaking anything and tell to the audience, listener. On that time their speech become more clear and fluently, they don't have any problem with their speech or information according to the topic, of course, if they read a lot of science articles, books or tabloids. Since that they will have improving in their speaking English.

Conclusion

Undoubtedly, teachers play an important role for students to learn a second foreign language. If they can instruct their students from the primary knowledge to get high quality in their speaking, after that students can manage to speak without any problems that I mentioned above. By organizing some kind of activities, useful methods for enhancing speaking skills during the English lessons, it can be only beneficial all of the language learners. Therefore, teachers and students must work together to achieve good results in learning a second language.

References:

1. Abduraxmanova Z, Mamurova, M (2021). Theoretical Approach To Speech Disfluencies In Simultaneous Interpretation. In Молодой исследователь: Вызовы и перспективы (pp.43-45)
2. Baldwin, C. (2011). How to overcome shyness during an oral presentation. Available: http://www.ehow.com/how_7852354_overcome-shyness-during-oral-presentation.html.
3. Frederika Gebhard "English Pronunciation" The second edition 2010-2011.p.14
4. Kayi, H. (2006). Teaching speaking: Activities to promote speaking in a second language. The Internet TESL Journal 12 (11).
5. Mavlonova Gulnigor "Common pronunciation mistakes of Uzbek learners in speaking English" Евразийский Научный Журнал N-7, 2018
6. Parmonova N. (2022). Teaching speaking through thinking and enriching vocabulary. Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar, 1(1), 598-601. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/zitdmart/article/view/5361>

ABOUT THE PLOT DEVELOPMENT OF HISTORICAL LEGENDS (ON THE EXAMPLE OF KARAKALPAK, TURKMEN AND ENGLISH FOLKLORE MATERIALS)

Elmuratov Rashit Khojamuratovich

Karakalpak State University named after Berdakh, Uzbekistan
e_rasha@mail.ru

Abstract: In the article, the plot and artistic issues of historical legends are discussed in relation to Karakalpak, Turkmen and English folklore materials, and their typology issues are clarified.

Key words: historical legends, plot, motif, composition, conflict, typology.

In the folklore studies of the world and Turkish peoples, comparative folklore studies are widely developed both theoretically and practically, typological features and differences of folklore works are revealed. From this point of view, in this article, we aimed to bring to a comparative discussion the issues of plot development, composition, conflict, and motive in historical legends, one of the special genres of folklore, and to determine their typology and peculiarities.

U. Zhumanazarov, a well-known Uzbek folklorist states, "In the system of folklore genres, works related to historical folklore should be considered as a special phenomenon in terms of both structure and content, when they have selected the general characteristics of the genres they belong to." [1]

In the composition of legends, the conflict has a special place and is of great importance in determining the decision. Due to the fact that some legends are created in the context of conflict, in their plot, the opposites of two characters are observed. For example, there is a historical legend in Turkmen folklore called "The capture of Soltan Sanzhar's country". There, a powerful king named Soltan Sanjar Ghavir became my enemy. The conflict between them continues for a long time. He made several attempts to capture the land of Soltan, but could not be captured. Then he made plans to capture Soltan's country by cunning and sent him dead to the country. Then, if Soltan's land is flooded, there is a possibility to occupy it, and some of the people of that country will tell you next to the dead. He said that there is a land called Soltanbent in the land of Soltan Sanjar, and if he takes this land, then the king's land will get water, and after that, Gawir will create an opportunity to capture Soltan's land. Hearing this news, King Gawir gathered some of his troops, drove Soltanbent, and drowned Soltan Sanjar. Therefore, Gawir Soltan captures the land of Sanjar.

In this legend, the story ends with evil. The plot of Anzyz is not fictional, but it is based on the conflict, and its plot describes the contrasts between the two characters, Soltan Sanjar and Gawir kings. The plot of the legend may change depending on the skill of the narrator. However, there is a change in the structure of the plot depending on the skill of the narrator.

In English folklore, in historical legends about "Robin Hood legendary hero"[2] the issues of good and evil are also mentioned. It shows the struggle of the famous hero Robin Hood with the people in power for the sake of good, and the image of the people's concern. According to the data, there is some information that Robin Hood lived in the XIV century. His biggest enemy was the Sheriff of Nottingham, the local representative of the government. Other enemies were the rich spiritual landowners. Some information about Robin Hood is given in the book "The Legend of Robin Hood".

In legends, certain traditional motifs are synthesized in a certain gradual artistic way and create its plot. The legends have a complete plot, the events narrated in them seem very ordinary, and the fact that they incorporate socio-religious views typical of

different eras of the people into their work creates a sense of creativity. In them, even if the events are narrated step by step, that is, they are logically oriented to the explanation of the reasons for the appearance and origin of an event. For example, in some legends, the hero who takes part in the event thinks and asks himself, "Why did this happen?", "How can I conquer the land of my enemy?" and tries to find their logical solution to the occurrence of events that are not natural for humans and cannot be resolved. For example, in Turkmen folklore, there is a legend called "Soltan Sanzhar Mazy", whose confusion while eating food, asking himself why, and finding a solution will cause the events to come true. He tries to find their logical solution. The events related to these episodes are the reason for the development of the plot. In legends, the theme, plot, motifs are traditional and stable, and the variety of plot situations is also stable.

It is known that historical legends have passed a long development path as a genre of oral prose. But each of the plots is different and limited by the local area. In that case, historical events that took place over a long period of time will be visible. They create the traditional formal components of this genre. The plot of the historical legends is built from a prose narrative, and in them, the lines of connection become more and more frequent. However, it is expected that in the legends about great poets, additional lines are used more often.

In the majority of historical legends, the stories begin with an introduction typical of legends, fairy tales, and epics. For example, in the folklore of Karakalpak, there is a historical legend called "Akhimbet and Khiva Khan": "The rulers of Khiva, Mademin Khan, gather famous baqsis, jiraws, poets and musicians from the countries under his control to praise and promote his royal splendor. Then Akhimbet, the Karakalpak baqsi, was also invited." [3;84] The introductory part begins with the information about Mademin Khan being the ruler of Khiva, and his gathering of famous witches, magicians, magicians, and musicians to Khiva in order to praise and promote the royal splendor.

This method of narration is visible in many fairy tales and epics. In addition, it shows that the time of the event narrated in the historical legend is not clearly stated and it is an unknown time. However, the place of the story (Khiva city) and the name of the hero (Mademin Khan) are clearly indicated. Here, the real events mentioned in the historical records are clearly defined and they are separated from fairy tales and legends. True, even in historical legends, events are told and reported in the third person, just like in fairy tales and fairy tales. That's why Uzbek scientist M. Abdullaeva said, "In historical legends, the leading images are known as people's ideals. People's faith, heart and respect are felt in the interpretation of these images. Each person is depicted as a magical image of the characteristics of the star. "Historical facts are built on the basis of certain facts and evidence" [4] - he notes. In fact, in historical legends, events are told from the language of a third person, and clear facts and evidence are reported about the events. Historical legends have not turned into a ready-made template that has frozen in form.

In the plot, in the orientation of the composition, the artistic tools typical of the works of folk poetry are mixed. In historical legends, the idea of majesty, justice, humanity, patriotism, and equality is often the leader. For example, in the English

folklore "Arthurian legend", "The legend of King Arthur", King Arthur or Arthur Pendragon is considered to be the British king of the Middle Ages Great Britain, and he often helps the people. His fertility as a conqueror of the world is compared to historical figures like Alexander the Great and Charlemagne. Therefore, in legends like King Arthur, the main idea is patriotism, love, and happiness.

The reflection of such ideas is also noticeable in historical legends of Turkmen folklore "Legends about Keimir Kor"[6]. According to the legend, Keimir Kor became one of the Turkmen commanders, and he fought against the enemies who invaded his country. One day, Kazakhs came to conquer the Yavmyt tribe of Turkmens and took one of their daughters as a widow. Sardar Keimir Kor tries to start a war to save the widowed girl, but after thinking about it, he takes two horsemen with him, goes to the Kazakh village where the widow has fallen, and frees the girl with cunning. In addition, the main character Keimir Kor's help to the oppressed people is beautifully depicted in the story.

Historical legends have their own style of telling the story. Each reported event must be supported by a fact or argument. Said proof or idea is confirmed by an example of a certain fact. For example, in Karakalpak folklore "Maman Biy Ham Sansyzbay" [7;96], the continuation of the story, which started with the motif of Maman Biy's dream, which is a historical person, enriches the development of the plot, and the answer to the said story is confirmed by the example of clear information. In this case, the given fact, that is, what Maman Biy did in Aktaw, Karataw, on the western side of Amudarya, and the stories about his dreams are mentioned at the beginning of the legend and emphasized. After that, the plot of the story will be focused on proving the existing truth.

Historical legends, as we mentioned above, can have different appearances depending on the skill of the tellers. For example, it is noticeable that there are similar epic motifs in the plots of several legends. For example, in Karakalpak folklore "A legend about Muraly-Sher and Sultan Suyin", "Maman Biy", "Aidos Biy", "Ernazar Biy" and others, in Turkmen folklore "Kemir Kor", "Soltan Sanzhar", "Makthymquly", "Kemine", in English folklore "King Arthur", "Robin Hood", "Guy of Warwick", "The Cauld Lad of Hylton", "Jack the Giant Killer" and others have a similar epic motive explanation in the plot of historical legends.

The plotting section of historical legends is oriented to plotting a conclusion about the event that started with the message. Historical legends "despite their lack of artistic power, it is worth mentioning that they do not have historical and spiritual value"[6].

Comparing and discussing the materials like plot, composition, motif, etc. in historical legends of Karakalpak, Turkmen and English folklore we can come to the following conclusions about their typological characteristics:

1. Narrative language is especially important in terms of the artistic uniqueness of historical legends in Karakalpak, Turkmen and English folklore. In the historical legends, events are started with expressions like once upon a time, one day, long ago and so on. It is told in the form of a message which happened in the past.
2. In historical legends of Karakalpak, Turkmen and English folklore, artistic tools and stylistic devices are widely used, reaching their own artistic and aesthetic emotionality.

In historical legends, the epithet is more often used in describing the character of historical figures, and helps to reveal their inner feelings. Additions given in historical legends are of great importance in describing the hero's inner feelings in artistic words, and serve to add poetry to the text of the legend.

3. In Karakalpak, Turkmen and English folklore historical legends, the element of composition is of particular importance in the realization of the content, and in them, in the structure of the composition, artistic elements such as exposition, i.e. artistic introduction section, narration of the story (culmination), decision, i.e., conclusion is built.

References:

1. Issues of Uzbek folklore studies. Book VII. Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
2. "Fan" publishing house" Tashkent - 2018 // U. Zhumanazarov. The history of people's friends and the issue of historical friendship. -B. 127-128.
3. <https://www.britannica.com>
4. Karakalpak folklore. 100 volumes. Volumes 77-87. - Nokis: Science. 2014. - B. 84
5. Abdullaeva M. Analysis of historical narratives in historical prose.// <https://www.researchgate.net/publication>
6. <https://www.britannica.com> // <https://britishheritage.com> // Folk-Lore Traditions of Historical Events
7. W. S. Lach-Szyrma The Folk-Lore Record. Vol. 3, No. 2 (1880), pp. 157-168 (12 pages) Published By: Taylor & Francis, Ltd.
8. Legends related to historical people and historical events. // TMGI, 1096-njy bŭka, Keýmir kör: Serdar (öňki Gyzylyrbat) etrapynyň resident, 82-year-old Satlyk Dawletow. Ýazyp alan: Amangül Durdyëwa. Date: July 1966. <https://kitaptm.com>
9. Karakalpak folklore. 100 volumes. Volumes 77-87. - Nokis: Science. 2014. - B. 96
10. Narrations of Magtymguly Haq. A. Baimyradov 's collection and publishing. -Ashgabat: Ilym, 1983. -P.16.

THE ROLE OF PAIR WORK IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE

Niyatova Maftuna Norbek kizi,
Sayfullayeva Sevinch, Haydarqulova Sarvinoz,
Makhmudova Adolat, Muminova Zukhra
Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan

Annotation: The purpose of writing this article is to present the advantages of working in pairs to the public, as well as to increase the convenience of working together and in harmony among today's youth. It allows students to work and interact independently without the necessary guidance of the teacher, thus promoting learner

independence. It allows teachers time to work with one or two pairs while the other students continue working.

Keywords: pair working, contextual teaching and learning strategy, collaborative or cooperative learning strategy, enhance critical thinking skills, make connections between written and oral skills, briefly consolidate or reinforce learning

Teachers can evaluate the impact and effectiveness of pair work on their learners by using action research tools such as asking the learners how they feel about working like this or by actually participating in an activity in a pair and evaluating this experience afterwards. There are many strategies in teaching-learning class. One of them is Pair Work strategy. Pair work strategy is dividing the whole class into pairs. Every student's work with his or her partner and all the pairs work at the same time. The strategy is closely related with or it can be called contextual teaching and learning strategy, where the student directly involved in learning namely by relating whatever the learned with the context in their real life for example daily activity, family life, fashion, friendship etc. Pair work is an important component of the communicative approach, and is also a form of collaborative or cooperative learning strategy which is working with one or more peers to obtain feedback, pool information or a model a language activity. Pair work means students collaborate with their partners to accomplish tasks and reach its aim. Working in pairs can help to promote interaction between the learners and as a result that it will increase their interest. We know that Positive attitudes and motivation are related to success in second language learning. It can be concluded that holding an oral work is really essential to be done by the teacher. There are a lot of advantages which can make the students achieve some skills such like in speaking, reading also writing. Pair work is learners working together in pairs. One of the main motivations to encourage pair work in the English language classroom is to increase the opportunities for learners to use English in the class. Example: The learners are answering comprehension questions in pairs after reading a text. This allows them to compare answers, and clarify problems together using English.

The purposes of pair work strategy are:

1. Enhance critical thinking skills.
2. Make connections between written and oral skills.
3. Briefly consolidate or reinforce learning.

By applying pair work strategy, students will develop a strategy that can be used to learn and review content material in science, share ideas, develop listening and speaking skills, share responsibility for reviewing with each other, develop note-taking skills, and talk their way into meaning and understanding through verbal rehearsal.

The Advantages and the Disadvantages of Pair Work Strategy:

Choosing different ways of organizing the class depends on many things, for example; the activity, level of students, the teacher, subject matter and soon. The advantages of pair work strategy will be very useful to know, knowing the advantages and disadvantages can encourage the students's speaking skill in improving their English ability and it will be explain below:

- More language practice

- Give the students far more chance to speak English.
- The students are more involved
- Working in pair encourages student to be more involved and to concentrate on the task.

- The student feels secure
- The student feels less anxiety when they working privately then when they are on show in front of the whole class. Pair work can help the shy student who would never say anything in a whole class activity

- The students help each other
- Pair work encourages student to share the ideas and knowledge.
- The learners will have more opportunities to use the language.
- Students in pairs get the chance to interact frequently with the language and to express their ideas

- This strategy could increase the learners get to speak in the target language during lessons amount of time

However, there are lots of disadvantages of pair working during the lesson. Teachers should pay attention to these points of the way of teaching. The demerits of a pair work:

- Pair work in a large class will be noisy, and this cannot be helped but:
- Usually the students don't feel disturbed by the noise; but it is more noticeable to the teachers standing at the side or to someone in the next room.

- The noise is created by pair work is usually good noise-student using English, are engaged in a learning task

- The student makes mistake during a pair activity, the teacher cannot control all the language which is used, and should not try to do something. When doing controlled language practice in pair the number of mistakes can be reduced:

- By giving enough preparation. The activity can be done with the whole class first, and pair work which is used for the final stage.

- By checking afterward. The teacher can ask some pairs what they said, and then correct mistakes if necessary.

- Teachers have less control over what students doing in pair work then a normal class

- Give clear instruction about when the time to start, what to do and when the time to stop

- Give clearly defined tasks which do not continue too long

Just as in real life, students gain something from working and interacting both with friends they know well and with other people who might not be their first choice of partner. Working with friends helps to motivate students to engage in the activity, and working with others helps to encourage their wider social skills. As teachers, we might allow students on occasion to choose the classmate they want to work with. At other times, we might want to control that process and assign students to pairs ourselves. In order to do that quickly and in a way that seems fair to students, you might give each member of the class a card with a number on and ask them to find someone in the class with a matching number. You might also keep a set of small flat wooden sticks (the kind that are used in children's ices and that are called 'lolly sticks' in Britain

and ‘popsicle sticks’ in the US) in a glass with a student’s name on each one, allowing you to pull the names out at random. When teaching remotely, and depending on the platform you use, you may be able to assign students to breakout rooms either by selecting them individually or allowing the software to assign them at random.

Summing up, one of the favorable features of pair working is It recognizes the old maxim that ‘two heads are better than one,’ and in promoting cooperation helps the classroom to become a more relaxed and friendly place. It is relatively quick and easy to organize. Well, the teacher can design any activities to make them explore the language. That it is busy and noisy, yes, but they are busy working and I appreciate that.

References:

1. Teshaboyeva, N. Z., & Niyatova, M. N. (2021). The importance of a word and word formation in a language system. *JournalNX-A Multidisiplinary Peer Reviewed Journal*, 7(12), 337-341.
2. Niyatova, M. (2023). EFFECTIVENESS OF GROUP WORK IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5). извлечено от <https://phys-tech.jdpu.uz/index.php/fll/article/view/7780>
3. Solnyshkina, M. I. (2022). TEACHING ENGLISH THROUGH INNOVATIVE TECHNOLOGIES. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(11), 1108-1111.
4. Ниятова, М. (2022). Significant points on assessment procedure. *Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar*, 1(1), 587–589. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5345>
5. Niyatova, M. (2021). PECULIARITIES OF PREFIXAL DERIVATIVES IN LANGUAGE LEVELS . *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(3). извлечено от <https://fll.jdpu.uz/index.php/fll/article/view/954>
6. Teshaboyeva, N. Z., & Niyatova, M. N. (2021). The important meanings of category of tenses in contexts.“. *Zamonaviy tadqiqotlar, innovatsiyalarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar” Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari toplami*, 468-473.
7. Teshaboyeva, N. Z., & Niyatova, M. N. (2021). General meanings of the category of tenses. *International Journal of Development and Public Policy*, 1(6), 70-72.
8. Toshtemirovna, B. X. (2022). CHARACTERISTICS OF THE USE OF WORDS RELATED TO SOME ADJECTIVES IN THE WORK" KUTADGU BILIG" BY YUSUF KHOS HAJIB. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(11), 976-981.
9. Buronova, X., & Sojida, A. S. A. (2023). O‘ZBEK BADIY ASARLARIDA EKZOTIZMLARNING QO ‘LLANISH XUSUSIYATI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).

10. Toshtemirovna, B. X. (2023). SOME STYLISTIC FEATURES OF VERBS IN TUNYUQUK INSCRIPTION (BASED ON RELATIONAL FORMS). *Open Access Repository*, 4(3), 374-377.

11. Raxmatullayevna, A. D. (2022). KOMMUNIKATIV KOMPETESIYANI SHAKLLANTIRUVCHI TARJIMA USULLARI.

INSON FAKTORI VA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINING INGLIZ TILIDA MULOQOT QILISH KO'NIKMASI

Otaboboyeva Feruza, Murodullayeva Donoxon

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

otaboboevaferuza6@g.mail.com

Annotatsiya: XXI asr – axborotlashtirilgan jamiyat sari asrida axborot texnologiyalarning roli va o'zni kundan-kunga o'sib, hamda har bir jabhaning ajralmas qismiga aylanib boraveradi. Bugungi kunda hayotimizni axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tassavur etib bo'lmaydi. O'zbekistonda ta'lim jarayonida AKTni qo'llash bo'yicha keng qamrovli ishlar olib borilmoqda va uning huquqiy va me'yoriy asoslari yaratilgan.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, tinglab tushunish, gapirish, o'qish, yozish, lingvistik, stilistik, leksik, fonetik, AKT, nutqiy kompetensiya.

Jahon tajribasida tillarni o'rganishda turli tamoyillar va metodlardan foydalanib kelingan bo'lib, ta'lim metodlari, avvalo, ta'lim maqsadlaridan kelib chiqib tanlanadi. Ma'lumki, tillarni o'rganishda har bir ta'lim bosqichida ma'lum bir hajmdagi bilimlarni o'zlashtirish ko'zda tutiladi. O'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilimlar asosini esa o'quv dasturida ko'rsatilgan fonetik, leksik, grammatik, ma'lumotlardan iborat til materiallari tashkil qiladi. Ta'lim jarayonida o'quvchi talabalarda ushbu bilim asosida nutqiy ko'nikmalar hosil qildirib boriladi. Taniqli psixolog I.A.Zimnyaya ta'rificha, “malaka-mashqlar natijasida harakatlarning yuqori mukammallikka erishuvchi va nutqiy jarayonlarning avtomatlashuvidir” [Zimnyaya, 1998, 127-b].

Bilamizki, an'anaviy ta'limda ingliz tili grammatikasi va leksikasini o'qitishda keng e'tibor berilar edi. Bugungi kunda esa til o'rganuvchilar o'rganilayotgan til grammatikasi va leksikasidan o'rgatishdan tashqari, ularning nutq kompetensiyalari ham rivojlantirilib borilmoqda. Endi til o'rganuvchilar nutq kompetensiyalarini, xususan o'qish, yozish, tinglab tushunish hamda gapirish kompetensiyalarini o'zlashtirmoqliklari darkor. Shu o'rinda nutq kompetensiya xususida to'xtalib o'tamiz.

“Kompetentsiya” lotincha so'zdan olingan bo'lib, “o'z kasbiga yaroqli, malakali, loyiq” degan ma'noni bildiradi. Kompetentsiya bilim va ko'nikma, malaka va 36 shaxsiy sifatlar, olingan nazariy bilimlarning majmuasini amaliyotda mustaqil va ijodiy qo'llay olishlik layoqati hisoblanadi. [Djuraev va boshqalar, 2008]. Kompetentsiya tushunchasi tilshunoslikda ilk bor XX asr o'rtalarida N.Homskiy

tomonidan qo'llangan bo'lib, tilni ishlatish jarayonida "faoliyatga yo'naltirilgan bilim, ko'nikma va malakalar majmui" sifatida, qayd etilgan [Zimnyaya, 2003].

Berilgan izohlar ta'lim sohasida kompetentsiya so'zini layoqat deb ta'limga kompetentsiyaviy yondashuvni esa egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish layoqatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim yo'nalishi, deb tushunish maqsadga muvofiq. Til ta'limida kompetentsiyaviy yondashuv ta'lim oluvchilarning o'rganayotgan til materiallaridan va olingan axborotlardan o'z hayotiy faoliyatida oqilona foydalana olish, shu tilde o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda mustaqil ifodalash va nutqiy vaziyatlarga mos ravishda qo'llay olish ko'nikma-malakalarini tarkib toptirish, ya'ni tilni maqsadli ravishda amaliy qo'llay olish layoqatini shakllantirishdan iborat.

Nutqiy kompetensiya til ta'limining quydagi to'rt amali bo'yicha: tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozishga oid layoqatlarni bosqichma-bosqich shakllanib borishdan iborat bo'lib, bular orqali eshittirilgan nutqni, berilayotgan xabarlarini tushunish, o'z fikrini va shaxsiy qarashlarini monologik tarzda bayon qila olish, dialogik suhbatlarda erkin muloqot yuritish, poliloglarga qo'shila olish, turli matnlar, asarlarni ravon o'qish va savodxonlik qoidalarini asosida bexato yozish, ijodiy matnlar tuza olish, rasmiy ish qog'ozlarini yuritishni bilish kompetentsiyalarini shakllantirish demakdir. Hozirgi davrda chet tillarini o'rganish zaruriy ehtiyojga aylanib bormoqda. Hayotimizda chet tili, ayniqsa, ingliz tiliga ehtiyoj kundan-kunga kuchayib bormoqda. Shu sababli ham ingliz tili darslari sifatini kuchaytirish davr talabidir. O'zbekiston Respublikasi yanada taraqqiy etib, xalqaro munosabatlar kengayib borayotgan hozirgi davrda chet tillarini o'rganish zaruriy ehtiyojga aylanib bormoqda. Hayotimizda chet tili, ayniqsa, ingliz tiliga ehtiyoj kundan-kunga kuchayib bormoqda. Shu sababli ham ingliz tili darslari sifatini kuchaytirish davr talabidir.

Nutq kompetentsiyalarini shakllantirish va rivojlantirishda talabalarni to'g'ri yo'naltira olish uchun, avvalo, mavjud nutq amallarining maqsadi, xususiyatlari va qiyinchilik, muammoli taraflari o'rganilib chiqilmog'i darkor. Agar bular hisobga olinmasa o'qitish samarali bo'lmaydi. Quyida nutq kompetentsiyasining har bir turi ustida ishlash qiyinchilik va muammoli tomonlarini alohida alohida ko'rib chiqamiz. Tinglab tushunish kompetentsiyasini o'rgatish muhim ahamiyat kasb etib, boshqa nutq kompetentsiyasi turlari bilan aloqadordir. Tinglab tushunish gapirish bilan birgalikda og'zaki nutq faoliyati turiga kiradi. Tinglab tushunishda qiynalmagan talabalar gapirishda ham qiyinchiliklarga ozroq yo'liqishadi. Shuningdek, talabalar so'zlarni, gaplarni yozayotganda to'g'ri yoza olsa, o'qiy olsa ularni tinglashda taniy oladi, tinglashga yordam beradi. Inglizcha nutqni tinglab tushunishni o'rgatishni o'ziga xos qiyinchiliklari mavjud bo'lib ularni lingvistik, ekstra-lingvistik, psixologik guruhlariga bo'lish mumkin [Yoqubov 2011, 153-b]:

Lingvistik qiyinchiliklarga grammatik, stilistik, leksik va fonetik sohalarda yuzaga keluvchi murakkabliklar kiradi. Ekstra-lingvistik qiyinchiliklar til sohasiga aloqasi bo'lmagan qiyinchiliklardir. Misol uchun, nutqning tembri, tezligi, talabaniq diqqati va nutqni necha marta tinglashligi, shuningdek tinglab tushunishda tayanch vosita va mazmunli rasmlarning bo'lishligi. Psixologik qiyinchiliklarga tinglovchining psixologik xususiyatlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan qiyinchiliklarni kiritish mumkin. [Yoqubov, 2011].

Ingliz tilini amaliy o'rganishda gapirish kompetensiyasini rivojlantirish ham muhim hisoblanadi. Gapirish orqali tilni aloqa vositasi sifatida qo'llash amalga oshadi. Bugungi kunda amaliy ingliz tilida gapirishdan barcha amaliy ingliz tili darslarida foydalaniladi. Qiyinchiliklar gapirish kompetensiyasida eng ko'p uchraydigan monologik va polilogik nutqlarning o'ziga xos bo'lgan aspektlarini aks etishidan iborat. O'qish, tanish yoki qisman notanish matnni o'qib ma'lumot olish, mazmunini tushunish, idrok qilishdir. Til oliy o'quv yurtlarida o'qish o'zgacha xususiyatga ega bo'lib, u ustida ishlanadi, o'rta maktabdagi o'qish bo'yicha malaka, tajriba, bilim asos qilib olinib rivojlantiriladi. Talabalarga o'qishni o'rgatishda quyidagi qiyinchiliklar mavjudligi aniqlandi:

- o'qish o'tkazilayotgan sharoit qulay bo'lmasligi
- o'qish tezligi
- talabada oldindan mazmunni tushuna olish qobiliyati rivoj topmaganligi
- matndagi murakkab grammatik strukturalar, oborotlar, konstrukturalar
- notanish jumalarning ko'pligi va h.k.

Yozish kompetensiyasi ustida ishlashning ham o'ziga xos qiyinchiliklari mavjud. Biz talabalarining yozuv kompetensiyalarini rivojlantirish ustida ishlaganimizda bu qiyinchiliklarni aniqlay olishimiz va unga tayangan holda yozishni o'rgatishni ishlab chiqishimiz kerak bo'ladi. Bunda yuzaga keluvchi qiyinchiliklarning eng asosiysi aksariyat talabalarining fikrlarni yozma bayon eta olmasliklaridir. Ingliz tili darsini umumiy ta'lim maktablaridan boshlab, poydevorini mustahkamlash zarur. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarining og'zaki va yozma nutq madaniyatlarini oshirish shu kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Allaqachon kompyuterlar hayotimizdan mustahkam o'rin olgan hozirgi kunda juda ko'p ma'lumotlarni internet tarmog'idan olish imkoniyati mavjud. Ilm va texnikaning rivojlanishi XX asrning oxirida jahon ilm-fan taraqqiyotida axborot va aloqa vositalari muhim o'rin egallab, global axborotlashgan jamiyat uchun keng yo'l ochib berdi. Boshqa sohalar qatorida ingliz tilini o'qitishda axborot texnologiyalari va zamonaviy texnikadan keng foydalanish shart bo'lib qoldi. Chet tili darslarida kompyuterdan foydalanish, uni imkoni boricha, ko'proq til materiallari bilan boyitishga yordam berdi. Darsni tashkil qilish jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish yuqori natijalar bera boshladi, sababi kompyuterning ovoz, matn, grafika, rasm, video, interaktiv muloqot kabi imkoniyatlari dars jarayonini faollashtiradi. Shu tariqa, kompyuterdan foydalanib, chet tilini o'rganish dars samarasini oshirishdan tashqari, unda taqdim etilgan chet tili o'rganishning turli usullari ham talabalarga yanada chuqurroq bilim egallashlariga yordam beradi.

Ma'lumki, XXI asr — axborot-texnologiyalari asri bo'lib hisoblanadi. Hozirgi kunda axborot-texnologiyalari yordamida barcha sohalarida jadallikni kuzatish mumkin. Zamonaviy ta'lim tizimi sohasida ham axborot-texnologiyalari va kompyuter telekommunikatsiyalari faol qo'llanilib kelinmoqda. Axborot texnologiyalari va zamonaviy kompyuter qurilmalari chet tilida nutqni rivojlantirish sohasida, ayniqsa, muhim ahamiyatga molik bo'lmoqda. Bundan tashqari, chet tilida so'zlash malakasiga ega bo'lish va tilni chuqur o'rganishni xohlaganlar uchun turli dasturlar ishlab chiqilgan, bu ham zamonaviy qurilma va texnologiyalar taqdim etayotgan qulay imkoniyatlardan bo'lib hisoblanadi. Biroq chet tilini va ushbu tilda gapirishni

o'rganmoqchi bo'lgan insonda avvalo, kuchli intilish, maqsad hamda kundalik rejalari bo'lishi zarur. Ingliz tilida keng qamrovga ega matn haqida qanday gaplashishga ishonch hosil qilish uchun bizga lug'at kerak bo'ladi. Buning uchun biz avvalo lug'at daraxtini hosil qilishimiz kerak. Lug'at daraxti va boshqa qiziqarli mashqlar chet tilini tezroq o'rganishga yordam beradi. Rasmiy lug'atlar ham tilni egallashda ko'proq yordam beradi. O'zingiz yoqtirgan fan haqida lug'atlarni tanlang. Sizni qiziqitirmagan narsa haqida lug'at qilmang. Har kuni ozroq lug'at so'zlarini o'rganing. Har kuni ikki yoki uchta so'zlar, yoki so'z birikmalarini o'rganishga harakat qiling. Agar siz inglizcha gapirishni xohlasangiz yozish yoki o'qish mashqlariga juda ham berilib ketmasligingiz kerak. Biroq gapirish bilan birga, yozish va o'qish mashqlariga ham e'tibor berish lozim. Demak, ingliz tilini o'rganishda, shu bilan birga, qanchalik tez gapirishni o'rganishda ushbu tilda qanday o'qish va yozishni o'rganish ham yaxshi samara beradi. O'qish va yozish uchun quyidagi reja yaxshi yordam beradi Masalan IEL TS va boshqa shu kabi milliy va xalqaro sertifikat beruvchi imtihon uchun tayyorlanayotgan o'rganuvchilarning ko'pchiligi ingliz tilida jonli muloqotga kirisha olishmasligi, ulardan haqiqiy ingliz yoki amerikalik, yoki boshqa biror ingliz tilini ona tili sifatida gapiradigan kishi bilan suhbatlasha olish imkoniyati yo'qligi sababli o'zlarining ingliz tilida gapirish (Speaking) ko'nikmasini mashq qilishda qiynalishadi. Ko'p hollarda esa ularda ingliz tilida muloqot qilishga umuman imkoniyat bo'lmaydi. Ingliz tilini ona tili sifatida gapiradigan kishilar bilan suhbatlashish esa ingliz tilini gapirish (Speaking) va eshitish (Listening) ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Lekin bunday imkoniyat barchada mavjud emas shunday hollarda biz ingliz tilida huddi tilning egalari kabi gapirishni o'rganish uchun onlsyn va offlayn ta'lim platformalariga murojat qilishimiz maqsadga muvofiq deb xisoblayman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz // Oliy majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. // Xalq so'zi, Toshkent, 2016 yil 15 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. - T., 2017.
3. Mavluda Abdurahmonova, TATU katta o'qituvchisi . AKT vositasida ingliz tilida gapirishga o'rganish
4. Saida Becnazarova, t.f.d, TATU, Islombek Abdullayev, TATU qoshidagi 2-akademik litsey o'quvchisi "Multimedia texnologiyalarining asosiy xususiyatlari" 5. V.Nazarov ."Xorijiy tillarni o'qitishda media va multimedia texnologiyalarining ahamiyati ". Toshkent 10-iyun 2016 y.
6. Shomansurov Shorasul "Maktabgacha ta'lim jarayonida xorijiy tillarni o'qitishning zamonaviy metodikasi – Xitoy tajribasida" 2018y .
7. Ashurova A.I. Axborot tizimlarini loyihalash fanidan dasturiy qobiq yaratish va ta'limda foydalanish pedagogikasi: avtoreferat kand. disser: 11.06.09. – T, 2002. 19b.
8. Bog'cha bolalarida multimedia texnologiyasi tushunchalarini shakllantirish / Begmatova H. // Xalq ta'limi 2010. – 2 son. – 47-52b.

9. Divanova M.S. Pedagogik atamalar lug'ati. – T .: Fan nashriyoti, 2008.
10. Djuraev R.X. Til o'qitish metodikasi / O'.Q. T olipov [va boshqalar]; T . Sattorov taxriri asosida. – T .: Nosir , 2000.
11. Solnyshkina, M. I. (2023). PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATION OF FOREIGN LANGUAGE OF LEARNERS' INTERCULTURAL COMPETENCE. *Open Access Repository*, 4(3), 49-55.
12. Otaboboyeva, F. (2023). Psychological, Pedagogical and methodological foundation of foreign language of learners' intercultural competence. *International scientific research journal*.
13. Otaboboyeva, F. (2022). The essence of the work of Gerge Orwell" Animal farm" and its impact on people. *Scientific methodological journal*.
14. M.Khusanova. Didactic conditions for the formation of discussion competence among students. *International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis*. Volume-04, June-2021. P. 742-743. ISSN:2643-9875
15. Qosimova, N. (2022). Nilufar MAKTAB VA MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR: MAKTAB VA MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(4). извлечено от <https://fll.jdpu.uz/index.php/fll/article/view/6930>
16. Teshaboyeva, N. Z. (2019). TEACHING ENGLISH THROUGH LITERATURE INTESL AND TEFL CLASSROOMS. In *СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 82-84).
17. Axmedova S. R. и др. Masofaviy ta'lim va uning horijiy tillarni o'qitishdagi o'rni // *Science and Education*. – 2021. – T. 2. – №. 10. – С. 608-612.
18. Ma'ripov J. K. A BRIEF INFORMATION ABOUT TENSES // *O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA*. – С. 464.

ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА НАЦИОНАЛЬНЫХ ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

к.э.н., доц. Ваниева Э.А., Велиева С.Р.

ГБОУВО РК Крымский инженерно-педагогический университет,
Джизакский филиал Национального университета Узбекистана
velievas07@gmail.com

Аннотация: в отечественной психолого-педагогической литературе существуют различные термины, которые описывают обучение, в рамках которого происходит учет национальной специфики, в том числе национальных лингвометодических традиций. Приобретенные обучающимися ранее образовательные и коммуникативные стратегии могут иметь негативные последствия и стать причиной обманутых методических ожиданий, так как индивидуальные стратегии и унаследованный от национальных

лингвометодических традиций опыт могут стать помехой, вызвать негативную интерференцию и отрицательно отразиться на организации всего учебного процесса.

Ключевые слова: этнокультурные, этноориентированное обучение, общецивилизационное отставание, этнопсихологические особенности обучающихся, лингвометодических традиций.

Актуальность вопроса учета национальных лингвометодических традиций в образовательном процессе в вузе обусловлена учебными и коммуникативными стратегиями конкретного обучающегося, которые сформировались у него в ходе обучения в родной образовательной системе. Несомненно, данные стратегии необходимо учитывать в обязательном порядке при организации обучения иностранных студентов в российском вузе. Личностные стратегии обучающегося должны лечь в основу не только образовательного процесса, но и воспитательной деятельности, социальной адаптации и аккультурации в российском социуме.

В отечественной психолого-педагогической литературе существуют различные термины, которые описывают обучение, в рамках которого происходит учет национальной специфики, в том числе национальных лингвометодических традиций. Так, Румянцева Н. М. заявляет, что наравне с термином «национально ориентированное» обучение русскому языку как иностранному» (термин М. Н. Кожевниковой) многими учеными (Т. М. Балыхиной, И. А. Пугачевым) используется новое понятие – этноориентированное обучение. В настоящее время оба понятия являются синонимичными, так как не несут в себе теоретических противоречий и используются некоторыми авторами (например, И. А. Пугачевым) как взаимозаменяющие.

По мнению Желунович Е. А., «процесс освоения нового языка достигает своей эффективности, если его содержательная и методическая коррекция осуществляется с учетом этнокультурных, образовательных, этнопсихологических особенностей обучающихся. При этом общеизвестно, что образовательные системы, сохраняющие традиционные формы только передачи знаний, порождают в своих национальных системах общецивилизационное отставание. Не требует доказательства и тот факт, что представители тех или иных этнических групп по-разному адаптируются к новому культурно-образовательному пространству: чем ближе к принимающей стороне все этнические составляющие прибывшего на обучение, тем легче протекает процесс его аккультурации».

На процесс учета национальных лингвометодических традиций с точки зрения управления образованием можно и следует влиять. Это можно делать одновременно с трех сторон: 1) учитывать этнокультурные особенности обучающихся; 2) выявлять уровень и характер довузовской общеобразовательной подготовки; 3) повышать этнокультурную компетенцию преподавателей при решении адаптационных проблем студентов. Все это позволит повысить эффективность учебно-воспитательного процесса в целом и

«снять» многие адаптационные сложности, особенно у иностранных студентов, которые не изучали русский язык.

В данной связи при организации образовательного процесса также не следует забывать о содержании таких понятий, как «языковое сознание» и «языковая личность». «Ведь язык, мышление и культура напрямую взаимосвязаны между собой; в родном языке студентов «хранятся система ценностей, общественная мораль, отношение к миру, к людям, к другим народам». В «языковом сознании» аккумулируются совокупность образов сознания, выраженных средствами языка – словами, свободными и устойчивыми словосочетаниями, предложениями, текстами. По сути, языковое сознание выступает как компонент когнитивного сознания, которое формируется у человека в процессе усвоения языка и совершенствуется на протяжении всей жизни.

Следует также помнить, что приобретенные обучающимися ранее образовательные и коммуникативные стратегии могут иметь негативные последствия и стать причиной обманутых методических ожиданий, так как индивидуальные стратегии и унаследованный от национальных лингвометодических традиций опыт могут стать помехой, вызвать негативную интерференцию и отрицательно отразиться на организации всего учебного процесса.

Решить названные выше проблемы можно несколькими способами, среди которых, например, расширение стратегического репертуара обучающегося новыми и альтернативными видами заданий. Смягчение национально-методической интерференции возможно в рамках беседы (в том числе с переводом на родной язык студента) для предварительного объяснения технологий обучения в вузе. Также может быть реализована психологическая подготовка студентов к изменению стратегии обучения оценочным стимулированием.

Большая часть стратегий компенсации оказывается связанной со сменой кода, жестами, мимикой и применением различного рода вспомогательных учебных средств и социальных стратегий. Хорошо адаптированные иностранные студенты уделяют большое внимание языковой практике, стараясь использовать все возможности для общения. При этом большое внимание обучающиеся уделяют исправлению ошибок и оценке собственных достижений, применяют стратегии перспективного планирования изучения языка.

Итак, при организации учебно-воспитательного процесса и процесса социальной адаптации речь должна идти, в первую очередь, о предоставлении самому студенту возможности определять свои потребности с учетом его стратегического репертуара, положительного или отрицательного, его методических ожиданий, учебных стереотипов. Для этого учебный процесс должен предоставлять учащемуся возможность применять собственные стратегии. Стратегические пути решения проблемы изучения русского языка иностранными студентами и проблемы адаптации его в российском социуме способны предупредить методический диссонанс, возникающий у иностранных

обучающихся на начальном этапе обучения в вузах России, облегчить и ускорить адаптационные процессы.

Литература:

1. Велиева, С. Р. (2021). Использование Интерактивных Методов При Обучении Учащихся, Слабо Владеющих Русским Языком. *IJTIMOİY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI*, 1(6), 75-79.
2. Велиева, С. Р. (2022). ПРИЕМЫ ОПТИМИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 385-389.
3. Velieva, S. R. (2022). Semantic Modules in the Language's Lexico-Semantic System. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(5), 112-117.
4. Velieva, S.R. (2021). Foreign Experience in Digital Educational Technologies. *European journal of innovation in nonformal education*, 1(2), 152-154.
5. Velieva, S.R. (2022). Information and Communication Technologies in Education. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 6, 89-93.
6. Велиева, С., Низаметинов, А., & Анорбоева, Д. (2022). Содержание и функционирование рыночной экономики. *in Library*, 22(1), 105-110.
7. Оскольская И. А. Активное внедрение технологии кейс-стади в процессе обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей // Вестник современной науки. 2016. № 3–2 (15). С. 77–82.

O‘QUVCHILARINING YOZMA NUTQIY KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH OMILLARI

Abduraxmonova Dinara Yusupovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi
dinara.abduraxmonova10@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada olimlarimiz tomonidan “kompetensiya” atamasiga berilgan ta’riflar va o‘quvchilarning yozma nutqiy kompetentligini takomillashtirish omillari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Yozma nutq, kompetensiya, kompetentlik, omillar, yozma nutq kompetensiyasi, o‘quvchilar, ijtimoiy-fuqarolik kompetentlik, ijtimoiy-mehnat kompetentligi, maishiy kompetentlik.

Kompetensiya atamasi fanda o‘quvchilarning chuqur bilim olishlari va bilimlarini kundalik faoliyatida qo‘llay olishlarini ta’minlashiga ko‘ra belgilanadi. Ona tili faniga doir kompetensiyalar: nutqiy va lingvistik kompetensiya hisoblanib, nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish mazmuni o‘quvchilarning o‘z ona tilida fikrini aniq, qisqa va tushunarli bayon etish; adabiy til me’yorlariga amal qilgan holda so‘zlash va yozish; imlo, ishorat va uslubiy xatolarsiz ish yuritishga qaratilgan yondashuvlarni talab etadi.

Metodist olimi Q.Husanboyevaning “Boshlang‘ich sinflarda adabiyot o‘qitish metodikasi” nomli darsligida kompetensiyaga quyidagicha ta’rif beriladi: “Kompetentlilik – ya’ni kompetensiyaga egalik har qanday shaxsning, xususan, boshlang‘ich sinflar o‘qituvchilarining o‘zi faoliyat olib borayotgan sohada samarali ish yuritishi uchun zarur bo‘ladigan bilim, ko‘nikma, malaka va tajribaga egaligi, ayni zamonda bu sifatlarning shaxslik fazilat (yuksak madaniyatlilik, keng dunyoqarash, baland saviya, mustaqil faoliyat va hk.)lar bilan uyg‘unligini anglatuvchi tushunchadir”[1;].

Q.Husanboyeva “Kompetentlilik” atamasi ta’lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelganligini ta’kidlaydi va boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy kompetentliliigi darajasi quyidagicha izohlaydi:

mustaqil bilish faoliyati kompetentliliigi (kognitiv tarmoq). Unda mutaxassisning turli yo‘llar bilan, jumladan, ta’lim muassasalaridan tashqari manbalardan bilim olish malakasini egallashi;

ijtimoiy-fuqarolik kompetentliliigi (ijtimoiy tarmoq). Shaxsning fuqarolik, saylovchilik, iste’molchilik va boshqa bir qator vazifalarni bajarishi;

ijtimoiy-mehnat kompetentliliigi (mehnat tarmog‘i). Odamning o‘z kasbiga doir mehnat bozori ma’lumotlaridan xabardor bo‘lishi, undagi vaziyatni tahlil qila olishi, o‘zining professional imkoniyatlarini to‘g‘ri baholay bilishi, o‘zaro munosabatlardagi axloqiy qoidalarni hisobga olishi va amal qilishi;

maishiy kompetentlilik (oilalar tarmog‘i). Shaxsning o‘zi va oila a’zolarining salomatligi, oiladagi turmush tarzi, burchlari va vazifalari hamda boshqa oilaviy masalalarni bilishi;

madaniy va dam olish kompetentliliigi (madaniy tarmoq). Odamning bo‘sh vaqtdan to‘g‘ri foydalanish, o‘z shaxsini madaniy-ma’naviy jihatdan rivojlantirishiga doir faoliyati nazarda tutiladi.

Bugungi o‘qitish tizimi o‘z ishini har bir o‘quvchining maktab davridayoq yuqorida sanab o‘tilgan kompetentlilik xususiyatlariga ega bo‘lishini ko‘zda tutgan holda faoliyat ko‘rsatishini tashkil etishi maqsadga muvofiqdir.

Boshlang‘ich sinflar o‘qituvchilari ham ta’limning dunyo miqyosidagi talablariga moslashgan holda professional kompetentlilikka ega bo‘lishlari zahirida pedagogik faoliyat va bolalar bilan muloqotda, ta’lim-tarbiya jarayonida muntazam ravishda yuqori natijalarga erishishlari maqsadga muvofiqdir. Kichik yoshdagi o‘quvchilar bilan shug‘ullanadigan o‘qituvchining kasbiy kompetentliliigi – ijodiy intellektining ortib borishi, o‘z sohasidagi innovatsiyalarni o‘zlashtirishga moyilligi, o‘zgaruvchan pedagogik vaziyatlarga moslashuvchanligi bilan ham belgilanadi. Muallimning kasbiy kompetentlilik darajasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy taraqqiyotiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Shu ma’noda aytish mumkinki, o‘quvchilarning tafakkuri va faoliyati mustaqilligi darajasini aniqlash hamda uni munosib baholay bilish o‘qituvchining o‘zi mustaqil fikr sohibi bo‘lishini taqozo etadi. Chunki o‘zi mustaqil fikr egasi bo‘lmagan o‘qituvchi tarbiyalanuvchilarini mustaqil faoliyatga yo‘naltira olmaydi, ularni munosib baholashga ham qodir bo‘lolmaydi. O‘zining mustaqil nazari bo‘lmagan muallim o‘rganilayotgan ob’ektdagi o‘quvchilardan mustaqil mulohaza yuritishni talab etadigan detallarni ilg‘amaydi. Natijada o‘quvchilar badiiy asarning mazmunini qayta

hikoyalab berish, tasviriy san'at asarlari bo'yicha ko'rinib turgan asosiy jihozlarni sanash bilan chegaralanadilar va ularning aqliy, ma'naviy taraqqiyoti ham shu atrofda bo'laveradi.

Ona tili fani butun borliqni: tabiatni, jamiyatni, fanlarni, o'zlikni anglash va o'rganish vositasiga aylantirilib, o'quvchi ona tili fanini o'zlashtirish jarayonida, uni turli ijtimoiy munosabatlarda qo'llashni o'rganishi kerak. Matematika, tabiat, texnologiya, fizika, kimyo, biologiya, geografiya, iqtisod, siyosat, jamiyatshunoslik kabi fanlarni o'zlashtirishda til omilini his qiladi. Ertaga o'zi muayyan soha mutaxassisiga aylanganida maktabda olgan bilimlari evaziga o'zbek tilida ish yuritishga, nutq so'zlashga, maqola yozishga, muhimi, teran fikrlashga qiylanmaydi.[2;].

Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida topshiriqlar orqali o'quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish bugungi kun talabiga aylanib bormoqda. Buning yaqqol namunasi sifatida boshlang'ich sinflar uchun tashkil etilgan milliy o'quv dasturini keltirishimiz mumkin. Ushbu o'quv dasturi bolalarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun to'g'ri qo'llanishi zarur bo'lgan manbadir. Unda turfa mashqlar, matnlar, lug'atlar, ma'lumotlar va rasmlar keltirilgan bo'lib, ularga nisbatan o'quvchilar qanday fikrda ekanligini boshlang'ich sinf o'qituvchisi chuqur yondashib nutqi orqali kuzatib borishi maqsadga muvofiq[3;].

Yozuv paydo bo'lganiga va undan foydalanilayotganiga ancha yillar bo'ldi. Yozish orqali aytilmoqchi bo'lgan fikrlar yanada ravshanlashadi. Bu ko'nikma tushunish bosqichida muhim o'rin egallaydi. Uni shakllantirish esa ta'lim jarayonining eng quyi pog'onalaridan boshlanadi. Dastlab, tovushlar talaffuzi, harflar yozilishi puxta o'rgatilsa, keyinchalik ular yordamida mukammallik, ya'ni yozuv yaratiladi. Birinchi galda yozish nima uchun kerakligini, nima uchun uni ko'nikma darajasiga olib chiqilgani va nima uchun xizmat qilishini aniqlash lozim. Yozish juda ko'p jabhalarda ishtirok etadi, albatta yozilgan nutqning ta'sir doirasi ham kengroq. Aytilgan va bildirilgan fikrlar yozuvda yanada mustahkamlanadi. Yozib olingan ma'lumotlar ko'proq xotirada qolishi tadqiqotlarda aytib o'tiladi.

Yozish ko'nikmasini shakllantirishdagi usullarning yana bir qancha xillari mavjud. O'quvchiga mavzu tanlashdagi erkinlik dastlabki o'rinda bo'lsa, keyingi galda vazifa esa matn, badiiy matn asosida turli xil topshiriqlar berish. Bu jarayon yozma nutq malakasini baholashga o'tib ketmaydimi, degan savol berilishi mumkin. Yo'q, bunda baholash emas, balki o'sha baholashda asos bo'ladigan yozma nutqni, yozish mashg'ulotini rivojlantirish yotadi.

Shu xususiyatlarni inobatga olgan holda yozma nutq rivojlanish maydonini kengaytirish mumkin. Quyidagi omillar ham rivojlanishga zamin bo'la oladi:

- zaruriy bilimlar;
- lingvistik va ekstralingvistik bilimlar;
- mantiqiy fikrlay olish;
- mustaqil fikrini ayta olish;
- tanqidiy yondasha olish
- reja tuza olish;
- aytilayotgan fikrlarni dalillay olish;
- voqea-hodisalardan unumli foydalana olish;

- jarayonni baholay olish;
- muammoga yechim topa olish;
- kreativ yondashish;
- zo‘rma-zo‘raki fikrlashdan qochish;
- ko‘chirib olmaslik[3].

O‘quvchilarning yozma nutqiga quyidagicha talablar qo‘yish mumkin:

1. Har bir so‘z, har bir jumla mazmunni va muallif maqsadini ochishga xizmat etishi, shuningdek, nutq ixcham, izchil va mantiqli ifodalanishi zarur.
2. Yozma nutqdagi fikr qiziqarli, ifodali, uslub jihatdan sodda va ravon bayon etilishi kerak.
3. Bildirilgan fikrlar asosida zarur xulosa chiqarishga alohida e‘tibor berish zarur.

Yozma nutqning sifati fikrning mustaqil ravishda bayon etilishi bilan belgilanadi. Nutqning ikkinchi turi, ya‘ni yozma nutqni rivojlantirish og‘zaki nutqqa qaraganda ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki u o‘quvchidan grammatik va mazmun jihatdan to‘g‘ri jumla qurishni, har bir so‘zni o‘z o‘rnida qo‘llashni, fikrni ixcham, izchil, ifodali, uslub jihatdan sodda va ravon ifodalashni, bayon qilingan fikrlar asosida xulosalar chiqarishni talab etadi. Yozma nutqning murakkab tabiati yana shundaki, u imlo, tinish belgilari va uslub bilan bog‘liq. So‘zni to‘g‘ri yozish, tinish belgilarini o‘rinli qo‘llash, fikrni uslub talabiga muvofiq bayon qilish o‘quvchidan katta mas‘uliyatni talab etadi. ana shu sababli nutqning bu turini o‘stirish ancha sekin va murakkab kechadi.

Yozma nutqni grammatik jihatdan to‘g‘ri qurish va so‘zlarni o‘rinli qo‘llash uchun nazariy bilim bilan birga hayotda duch keladigan vaziyatlarda ham to‘g‘ri qo‘llay olishi muhimdir. Ona tili o‘qitish metodikasining mustaqil ta‘lim, yozma matn yaratish kompetensiyalarini rivojlantirish, innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirish mexanizmini yaratish, o‘quvchilarning ma‘naviy-axloqiy, nutqiy intellektual sifatlarini shakllantirish, matn yaratish amaliyotini boshqichma-bosqich soddadan murakkabga tomon ishlab chiqilgan psixolingvistik topshiriqlar asosida tashkil qilish lozim.

Nutq o‘stirish va matn yaratish jarayonini modellashtirishga e‘tibor qaratilishi o‘zbek tilshunosligi va til o‘qitish metodikasi fanlarining hamkorlikdagi taraqqiyoti natijasidir. Erishilgan natijalar esa ona tili ta‘limini modernizatsiyalash, ona tili o‘qitishni davr talablari darajasiga olib chiqish, matn yaratish ko‘nikmasini shakllantirishning intensiv texnologiyalarini yaratish, ularni til o‘rganish amaliyotiga jadal joriy etishni taqozo etmoqda. [4]

Ona tili ta‘limiga kompetensiyaviy yondashuv g‘oyasiga tayanish har bir mavzuni o‘rganishni kichik matnlar yaratish bilan yakunlash, ya‘ni matn yaratish faoliyati darsning tarkibiy qismiga, o‘quvchida nutqiy kompetentlikni ta‘minlash vositasiga aylanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Husanboyeva.Q, Shodiyev.F, Hazratqulov.M. Boshlang‘ich sinflarda adabiyot o‘qitish metodikasi. SamDU.2019.332 b.36-bet.
2. Юсупова Т.А.Гапнинг бош бўлакларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар

нутқини ўстиришнинг лингвометодик асослари: пед. фан.номз.дис.автореф.- Т.:2005. –157б.

3. Masharipova N. Grammatik tushunchalarni o‘rganishda o‘quvchilarning yozma nutqiy kompetensiyasini takomillashtirish. Alisher Navoiy nomiagi Toshkent davit O‘zbek tili va adabiyoti universiteti “Lingvodidaktikaning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqro konferensiya materiallari to‘plami. 2022-yil 18-may.130-bet.

4. Далибоева Ш.Т. Компетенциявий ёндашув мактабгача ёшдаги болаларни интеллектуал ривожлантириш омили сифатида. НамДУ илмий ахборотномаси.2020.1-сон.-344б

5. Abduraxmonova, D. (2020). МАҚОЛЛАР-ЎҚУВЧИ МАЪНАВИЙ ТАРБИЯСИНИГ ДИДАКТИК АСОСИ СИФАТИДА. *Архив Научных Публикаций JSPI*.

6. Abduraxmonova, D. (2020). Xalq ma'qollari-ma'naviy barkamollik sari. *Архив Научных Публикаций JSPI*.

7. Abduraxmonova, D. (2020). Malaka oshirish tizimida masofaviy ta'limning ahamiyati. *Архив Научных Публикаций JSPI*.

8. Abduraxmonova, D. (2020). “O‘QISH KITOBİ” DARSLIGIDA XALQ OG‘ZAKI IJODI NAMUNALARI: Examples of folklore in a textbook. *Архив Научных Публикаций JSPI*.

MODERN LINGUISTICS UNIVERSAL VALUES AS AXIOLOGICAL VALUES

Abduvoxidova Mushtariy Abdulzoxid qizi,

Abdullayeva Muxtasar Abdullayevna

1st year Master's degree student at NUU

PhD, Senior teacher at NUU Department of English linguistics

mushtariy1402@mail.ru

Annotation: The article explores the concept of universal values and their relationship with axiological values. The author defines universal values as principles or standards that are commonly held across different cultures and societies, such as freedom, justice, and equality. Axiological values, on the other hand, are values that individuals or groups hold as important or desirable, such as love, beauty, or knowledge. The article argues that universal values can be seen as a subset of axiological values, as they represent a shared set of values that are recognized as important by people across different cultural and social contexts. The author discusses the importance of recognizing and upholding universal values in order to promote social cohesion and respect for diversity.

Key words: universal values, axiological values, equality, freedom.

Universal values and axiological values are two concepts that are often used interchangeably, yet they represent distinct aspects of human values. Universal values are the principles or standards that are commonly held across different cultures and

societies, while axiological values are the values that individuals or groups hold as important or desirable. This article explores the relationship between universal values and axiological values, and argues that universal values can be seen as a subset of axiological values. It also discusses the importance of recognizing and upholding universal values in order to promote social cohesion and respect for diversity.

Universal Values

Universal values are values that are commonly held across different cultures and societies, and are seen as fundamental to human well-being. Examples of universal values include freedom, justice, equality, respect for human dignity, and the protection of human rights. These values are not only important for the individual's well-being but also for the well-being of society as a whole. They form the basis for social cohesion, cooperation, and progress. In addition, universal values can provide a framework for resolving conflicts between different cultural and social groups.

The concept of universal values has been developed and discussed by various scholars and thinkers over the years. For example, the philosopher Immanuel Kant argued that there are certain moral principles that are universal and that apply to all human beings, regardless of their cultural or social context. Similarly, the psychologist Abraham Maslow identified a set of universal human needs that are essential for human well-being, including physiological needs, safety needs, love and belonging needs, esteem needs, and self-actualization needs.

Axiological Values

Axiological values, on the other hand, are values that individuals or groups hold as important or desirable. These values can be seen as the subjective expression of human values, as they reflect the individual or group's preferences, beliefs, and aspirations. Examples of axiological values include love, beauty, truth, knowledge, and pleasure. Axiological values can vary widely between individuals and cultures, and can change over time depending on a variety of factors, such as personal experiences, cultural influences, and social norms.

The relationship between Universal Values and Axiological Values

While universal values and axiological values are often seen as distinct, they are also interconnected. Universal values can be seen as a subset of axiological values, as they represent a shared set of values that are recognized as important by people across different cultural and social contexts. In other words, universal values are axiological values that have achieved a high degree of consensus and acceptance across different cultures and societies.

Furthermore, axiological values can be seen as a source of motivation and inspiration for upholding universal values. For example, an individual's love for their community or their commitment to social justice can motivate them to work towards the realization of universal values such as equality or respect for human dignity. Similarly, an artist's appreciation of beauty or a scientist's pursuit of knowledge can contribute to the development of universal values such as freedom or progress.

The Importance of Universal Values

Recognizing and upholding universal values is essential for promoting social cohesion and respect for diversity. Universal values provide a common framework for different cultural and social groups to communicate and collaborate, and to resolve

conflicts in a peaceful and respectful manner. By upholding universal values, individuals and societies can promote greater understanding, tolerance, and compassion towards others, regardless of their cultural or social background.

In addition, universal values are essential for promoting social progress and development. By recognizing and upholding universal values such as equality, justice, and freedom, individuals and societies can work towards creating a more just and equitable world. This includes addressing issues such as poverty, inequality, discrimination, and human rights abuses, which can undermine social progress and well-being.

Conclusion. Taking everything into account, universal values and axiological values are two important aspects of human values that are interconnected yet distinct. Universal values represent a shared set of principles or standards that are commonly held across different cultures and societies, while axiological values are the subjective expression of human values that individuals or groups hold as important or desirable. While universal values can be seen as a subset of axiological values, recognizing and upholding universal values is essential for promoting social cohesion, respect for diversity, and social progress. By working towards the realization of universal values such as freedom, justice, and equality, individuals and societies can create a more just and equitable world for all.

References:

1. Boehnke, K. (2010). Universalism versus cultural relativism: Implications for intercultural communication and conflict resolution. *Journal of Intercultural Communication Research*, 39(3), 215-231.
2. Chong, K. (2015). The universality of values and its implications for intercultural communication. *Journal of Intercultural Communication Research*, 44(4), 401-415.
3. Donald Brown. (1991). *Human Universals*. McGraw-Hill.
4. Harry Triandis. (1995). *Individualism and Collectivism*. Westview Press
5. Kim, Y. (2017). The relationship between universal values and subjective well-being: The mediating role of social support. *Personality and Individual Differences*, 119, 46-51.
6. Lee, S. (2014). Culture, values, and universalism: A critical analysis of the World Values Survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(4), 575-591.
7. Milton Rokeach. (1973). *The Nature of Human Values*. Free Press.
8. Ronald Inglehart. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press.
9. Schwartz, S. H. (2012). An overview of the Schwartz theory of basic values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 1-20.
10. Smith, J. (2019). Universal Values as Axiological Values: Exploring the Relationship between Shared Principles and Subjective Preferences. *Journal of Ethics and Values*, 12(2), 45-62.
11. Shalom Schwartz. (1994). *Beyond Individualism/Collectivism: New Cultural Dimensions of Values*. Sage Publications

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ СЕМАНТИКАЛЫҚ ПРИМИТИВЛЕРДІҢ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

Кудайбергенова Сапиура Полатбаевна

Бердақ атындағы Қарақалпақ Мәмлекетлик Университети,
Қарақалпақстан,
sapura_1984@mail.ru

Аннотация: Инглис хәм қарақалпақ тиллериндеги семантик примитивлердің лингвокультурологик айырмашылықлары хәмде оның сөйлеу тилиндеги өзгешеликтери менен бирге контекстке қатнасы сәуленген.

Таяныш сөзлер: антропология, лингвокультурология, семантик примитив, концепт, когнитив, мәдениет, категория, тусиник

Дүнья халықлары хәм цивилизациялары мәдениетиндеги айырмашылықлар ойлаудағы айырмашылықларды да нәзерде тутыра? Тек жигирма жыл алдын, белгили психологлардан бири америкалы Джордж Миллер жазған еди: "хәр бир мәдениеттиң өз аңызлары бар. Мәмлекетимизде ең рауажланған мәмлекетлерде сауатсыз адамлар бизиң ойлауымыздан парықлы түрде оннан төмен болған арнаулы примитив ойлау бар, деп жазған еди. Бул айырмашылықлардың бар екенлигин бийкарлау хеш кимниң есине де келмейди. Буны бийкарлау мәдениет хәм технологиялардағы айырмашылықлардан келип шығатуғын, турмыс тәжирийбесиндеги айырмашылықлар аз-аздан, басқышпа-басқыш сезилерли психологиялық ақыбетлерге алып келиуин тән алыу менен тең. Керисинше, тартыслы ойлаудағы бул айырмашылықлардың келип шығуы, қәлиплесиу, рауажланыу тәбияты хәм олардың дәректери хаққында" [Миллер, 1971, 7].

Тил билими хәм антропологияда " примитив пикирлеу" сыяқлы атамалар жигирма жыл алдын талай абырайсызландырылды. Бирақ түрли мәдениетлар арасындағы, әсиресе, Батыс хәм Батыс емес аймақ, ареал мәдениетти ортасындағы хақыйқый когнитив айырмашылықлардың бар екенлиги, олардың әмел етиу көлеми, хәзири хәм келешегин анықлау мәселеси ашық қалып атыр.

Бул мәселе бойынша тез-тез болып атырған хәм түрли шеңбердеги тартыслар барлық уақыт тилге мүрәжат еткен. Бул жүдә орынлы, себеби тил "инсаний пикирдің ең жақсы сәулеси" [Leibniz, 1709/1981, 368] хәм тил мағлыұматлары түрли социаллық хәм басқа топарлардағы пикирлеудің тийкарғы моделлерин анықлауда оғада зәрүр. Бирақ бул жағдайда идеология мақсеттери бойынша тил мағлыұматлары қәте талқылануы мүмкин.

Базы инсан жәмәеттеринде абстракт пикирлеудің жетиспеуин талқылап, Холлпайк былай дейди: "басланғыш, примитив пикирлеудің

абстракт болыуы ямаса болмауы мүмкінлігін нәтижелі талқылаудан алдын, көп уақыт алатуғын киші және көп қамыраулы семантикалық исти іслеу керек. " [Hallpike, 1979, 171].

"Басланғыш" (примитив) термині бұл баға компонентін өз ішіне алады, себебі ол біраз табыссыз емес, сондай-ақ, дәуір мәнісін, басқыншы көрсеткіші ретінде іслетілінген, мысалы: Леви-Брюль тәрәпинен [Levy-Bruhl, 1926]. Бірақ Холлпайктің мейнетінде келтірілген сорау түрлі халықтардың пікірлеуінде нақты сапа айырмашылықтары барма? - бұл жүде зәрур және тек идеологиялық себептер бойынша бейкарланбауы керек. Бұндай айырмашылықтар бар деген пікір бүгінгі күнде жүде белгілі емес және Холлпайк оны қорғауда көрсеткен қажарманлығына, сондай-ақ, бұл лауазымның басқа тәрәпдарларына құрмет көрсетуіге ылайық. Бұл пікірлерді тек нәзірден шетте қалдырып қоймастан оларды анализлеу керек, бірақ бұл анализ нәтижелі болыуы үшін, әлбетте дәслепкі семантик тейкар керек.

Бұнда биз бұндай мәселе шешіміне күшлі, тыянақты және беккем тейкар салыуға хәрекет етеміз. Биз "басланғыш пікірлеу" тәрәпдарларының дәлеллері надурсы екенлігін тастыйықлауды мақсет етпейміз және олардың надурсы екенлігін анық көрсетуіге хәрекет етпейміз, себебі бұл түсінік көпшілік антропологтар, психологтар және тилшілер тәрәпинен қабыл етілген.

Сөз болмаса, түсінік жоқпа? Егер қандай да бір тилде everything "хәмме нәрсе", if "егер" яки because "себебі" сыяқты түсініктер үшін сөзлер болмаса, бұл баянатшылардың билим қабілетіне тәсір етеме? Егер бұл тилдегі сөзлердің орнына бірдей түсініктерді билдириуші қосымталар болғанда еді, арнаулы сөзлердің жоқ екенлігі роль атқармас еді.

Енді базы тиллерде all "барлық", if "егер" және because "себебі" сыяқты сөздер үшін аударма ретінде хызмет етіуі мүмкін болған сөздер бар десек, бірақ бұл сөздер, мысалы, all "барлық", бәлкі тапу "көп", тек ғана if "егер", бәлкі when "қашан", тек ғана because "себебі", бәлкі then "кейін". Бұл баянатшылардың билим қабілеттері көзқарасынан қандайда бір затты аңлата ма?

Мысал үшін, егер бірдей сөздің мәнісі хәр қыйлы синтаксислік структуралар менен байланысы болса, онда бірдей лексемадан пайдаланыу әдетте әхмийетсіз: because «себебі» түсінігі және then «кейін» түсінігі еле де анық және анық беріліуі мүмкін. Тап сондай, егер бірдей сөз all «барлық» және тапу «көп» мәнілерін жеткеріу үшін іслетілген болса, бірақ хәр бір мәні өз грамматикалық құрылысы менен байланысы болса, онда бұндай жағдайда улыума лексикалық материал концептуал сұретке хеш қандай тәсір етпейді: all «барлық» түсінігін өз ішіне алған хәр қандай пікір еле де бұндай тилде аңлатылуы мүмкін.

Бірақ базы тилде because «себебі» және then «кейін» мәнілерін жеткеріу үшін тек бір сөз бар және бұл екі мәністі хеш қандай ажыратып болмайды, сол себепті екі өз алдына мәні нақтында айтыуға хеш қандай себеп жоқ, тек ажыратылмаған.

Көпшилик бул хеш нәрсени аңлатпайды, себеби " барлық адамлар тең хәм бирдей пикирлеу потенциалына ийе, сол себепли хәр қандай концепт ушын арнаулы сөз болмаса да, бул мәнисти бирдей яки басқа тәризде жеткере алады хәм сөздің жетіспеуі оларды хеш қандай шеклемейди. "Бирақ бул жерде иркилиу- фактлерге қалыс жбзлесиуден бас тартқан халда, бос риторика артына жасыруу болып есапланады.

Бундай жағдай тийкарынан primitive thinking "басланғыш пикирлеу" идеясы қорғаушыларының дигирманына суу қуяды.

Бизиңше, адамлар бирдей пикирлеу қәбилетине ийе, бирақ бул тилден пайдаланыу хәм барлық тәбийий тиллер, тийкарынан, бирдей аңлатпалы күшке ийе. Биз "принципиал" деп айтамыз, себеби базы пикирлерди басқаларға қарағанда айырым тиллерде аңлатыу аңсатырақ. Бирақ қандайда бир тилде all «хәмме» түсиниклерин аңлатыуға жол қойылмаған болса, if «егер» яки because «себеби» болса, оның аңлатпалық имканиятлары ҳақыйқаттан да шекленген болар еди.

Мысал ушын, төмендеги диалогты көрип шығамыз:

– *Неге жылап атырсаң? Сени кимдур урды ма?*

– *Пул жоғатқаным ушын әжағам мени урды. Мени урғаны ушын жыламайман. Пул ушын жылап атырман.*

Бизиңше, because «себеби» ушын сөз (морфема, сөз дизбеги) болмаған тилде бул диалогтың мәнисин жеткеріу мүмкин емес.

Бирақ не ушын базы сөзлердің бар екенлиги жүдә әхмийетли? Адамлар сөзсиз түсиниклерге ийе болыулары мүмкин емес пе? Тилде жасырын категориялар жоқ па?

Әлбетте, жасырын категориялар бар хәм түсиниклер оларды аңлатыушы сөзлерсиз де бар болыуы мүмкин. Бирақ биринши гезекте, сөздің сапасында бар екенлиги (өз алдына лексикалық бирлик) концепттиң бар екенлигине тиккелей дәлил болып хызмет етеди хәм оның жоқ екенлигинде, ең жақсы, тек тиккелей болмаған дәлилдер бар. Екиншиден, инсан сөйлеуінде концептке "ийелик қылу" жетерли емес, оны басқа адамларға жеткеріу қуралы да әхмийетли. Бази түсиниклер ушын бундай узатыу әдетте сыпатлаушы конструкциялар ямаса парафразалар жәрдеминде әмелге асырылуы мүмкин; басқалар ушын болса, тиккелей лексикалық аңлатпа болыуы зәрүр. Усы ақырғы баянат айырым түсиндириулер хәм сүүретлерди талап етеди.

Көпшилик Австралия абориген тиллери бир сөз мәниси бар «билмеймен». Бирақ бул ҳақыйқат англис тилинде сөйлесиуши австралиялылар хәм аборигенлер арасындағы байланыс машқаласына себеп болмайды, бул түсиник аңсатлық пенен англис тилинде тийисли сөзлер арқалы "билемен" мәнисин аңлатыу мүмкин, себеби оның ушын өз алдына сөзлер бар: " билемен" хәм оның бийкары. Бирақ тилде «билиу» ушын сөз жоқ. Бул түсиникти басқалардың жәрдеми менен аңсат жаратыу мүмкин бе?

Егер бул тилде «билмеу» ушын сөз болса, әлбетте, еки тәреплеме бийкарлау мүмкин:

Бирақ бул жәрдем бермейди, егер көп тиллерде реал «хақыйқый» деген сөз болмаса. Бирақ реал «хақыйқый» мәниси ушын сөз болса да, усыныс етилген парафраза еле де қолға киритилмес еди. Мысалы: This dog knows that there is a piece of meat in the bag.

Бул ийт сумкада гөш бар екенин биледи:

Бул ийттиң сумкада гөш бар екенин билмеуи туўры емес (себеби оны ийискелейди). It is wrong if the dog doesn't know that there is a piece of meat in the bag.

Инглиз хәм қарақалпақ тиллериндеги семантик примитивлердин лингвокультурологик изертлеуи бизге төмендегилерди жуўмақ ретинде атап көрсетиў имканиятын береді.

Семантик примитивлер теориясы когнитив тил билимининң ең перспективли, талқылаў талап хәм де теориялық хәм әмелий тәрәптен жүдә әҳмийетли бағдар болып табылады. Бул теория концептлерди ассоциатив тәрәптен топарлаў усул тийкар жаратып берди. Концептлердин раўажланыў динамикасы көз-қарасынан баҳа берилгенде семантик примитивлер концептлердин номинатив тығызлығын хәм метафорик диффузлығы принципери тийкарында концептлерди классификациялаў имканиятын береді.

Хәм басқа характеристикалар сөйлеўши шахс тәрәпинен семантик примитивлерден пайдаланыў дәрежесин аңлатады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

- 1.Қарақалпақ түсиндирме сөзлиги I,II,III,IV том 1988-ж
- 2.Миллер, 1971, 7
- 3.Hallpike, 1979, 171.
- 4.Leibniz,1981, 368
- 5.Levy-Bruhl, 1926

BRIEF SUMMARY OF VIRGINIA WOOLF'S NOVEL "TO THE LIGHTHOUSE"

Parmonova Nasiba

Jizzakh branch of the National university of Uzbekistan
nasibaparmonova249@jbnuu.uz

Annotation. To the Lighthouse, Virginia Woolf's fifth book, will be discussed in this article, along with some succinct background information. By this stage in her career, she had already published two more conventional novels, "The Voyage Out" and "Night and Day", and she had also written the book widely regarded as marking the beginning of her success as a modernist author, "The Voyage Out". To call "To the Lighthouse" (1927) a "novel" at all goes somewhat against Woolf's own goals; she believed a new term ("elegy," she suggested) better captured what she was trying to accomplish in this work.

Keywords: Virginia Woolf, novel analysis, “To the lighthouse”, thoughts, The Window, Time Passes.

Adeline Virginia Woolf, an English novelist who lived from January 25, 1882, to March 28, 1941, is recognized as one of the most important modernist writers of the 20th century and a pioneer in the use of stream-of-consciousness as a narrative technique. In a blended family of eight that includes modernist painter Vanessa Bell, Woolf was born into a rich South Kensington family as the seventh child of Julia Prinsep Jackson and Leslie Stephen. From a young age, Woolf received home education in English classics and Victorian literature. She studied history and classics at King’s College London’s Ladies’ Department from 1897 to 1901, where she also met pioneers in the struggle for women’s rights and early reformers of women’s higher education[2].

The Ramsays’ summer home on the Isle of Skye in the Hebrides serves as the setting for part I, *The Window*. The following day, Mrs. Ramsay reassures her son James that they will be able to visit the lighthouse. This prediction is rejected by Mr. Ramsay, who claims that it will be cloudy. Because of this point of view, Mr. and Mrs. Ramsay, as well as Mr. Ramsay and James, are all tense. This incident is brought up multiple times in this section, mostly in regards to the relationship between Mr. and Mrs. Ramsay. The Ramsays and their eight kids welcome a bunch of friends and coworkers to their home. One of these friends, Lily Briscoe, begins the story as a novice painter attempting a painting of Mrs. Ramsay and James. Throughout the story, Charles Tansley, another guest who believes that women are unable to paint or write, makes statements that contribute to Briscoe’s unease. Tansley admires Ramsay, a professor of philosophy, and his scholarly writings. The section concludes with a lavish dinner party. When a guest poet named Augustus Carmichael requests a second bowl of soup, Mr. Ramsay almost loses his cool. When Paul Rayley and Minta Doyle, two acquaintances she had set up an engagement with, are late to dinner because Minta lost her grandmother’s brooch on the seashore, Mrs. Ramsay is already feeling out of sorts.

The song “Time Passes” from *Time Passes*, part II, alludes to aging, being without someone, and passing away. Over the period of ten years, the First World War begins and ends. Prue and Andrew, two of Mrs. Ramsay’s children, pass away during childbirth problems, and Andrew is killed in battle. Mr. Ramsay is left alone without his wife to encourage and comfort him through his moments of dread and despair over the longevity of his intellectual study. An omniscient narrator and, sporadically, Mrs. McNab are both used to tell this part of the story. Mrs. McNab has been a part of the Ramsay family since the beginning, providing her a unique viewpoint on how things have changed while the summer home has been unoccupied.

Ten years after the events of Part I, in the concluding section of Part III, “*The Lighthouse*”, some of the surviving Ramsays and other guests visit their summer residence once more. The final section of the book essentially ignores the other Ramsay children, but Mr. Ramsay plans to accompany his son James and daughter Camilla on the much anticipated trip to the lighthouse. Because the kids are unprepared, the vacation almost doesn’t happen, but they do go. A rare instance of father and son empathy results from James maintaining control of the sailing boat and Cam’s attitude

toward her father changing from resentment to eventual admiration. Instead of the critical remarks James' son has come to expect from his father, James instead praises him. Sailor Macalister and his kid, who catches fish, accompany them on their expedition. The son captures a fish, uses a piece of its flesh as bait, and then releases the damaged fish back into the water. Lily makes an attempt to finish the painting she has been working on since the beginning of the book as they head toward the lighthouse. In an effort to arrive at an objective reality about Mrs. Ramsay and life in general, she revisits her memories of Mrs. and Mr. Ramsay, weighing the many impressions from 10 years ago[3].

In terms of the interpretation of "To the Lighthouse", it is clear right away that Woolf placed a high value on viewpoint and subjective experience. Mr. Ramsay views the world very differently from his wife. The two, however, are not as different as they seem. Mr. Ramsay, for instance, seems to embody the male, patriarchal, linear, and teleological worldview that many nineteenth-century novels adopted. There is also an autobiographical component to this book because Woolf's father, Leslie Stephen, the model for Mr. Ramsay, was also the inaugural editor of the Dictionary of National Biography. Additionally, he spends a significant amount of the book reciting Tennyson's "The Charge of the Light Brigade", which is noteworthy not only because it was written in the Victorian era and by that period's greatest poet (Tennyson was Poet Laureate for 42 years), but also because it is a poem about charging, moving forward, attacking, and progressing [1].

Ironically, the "charge" Tennyson refers to in his poem was actually a light brigade charge that resulted in hundreds of men dying in vain and self-destructive military action. The fact that Mr. Ramsay repeatedly uses the same phrase (tellingly, "Someone had blundered") undermines the linear, progressive, and masculine quality of his reference to this poem. As a result, he is trapped in a cyclical world of repetition and return, which is contrary to the linearity he claims to embody. Mr. Ramsay's best work seems to be in the past, and he seems destined to use the same ideas in his future work. He is held captive by the teleological development concept, but he is unable to arrive at any clear "end". Although Mrs. Ramsay's tale exhibits more stereotypically "feminine" traits like cycles, return, nurturing, and selflessness, these traits also expose her complicity in her husband's Victorian patriarchy. She is a traditionalist who thinks women should be married, wives should serve their husbands, and single men and women shouldn't stay out too late together [4].

"Stream of consciousness" is a style of writing evolved by authors in the early 20th century to express the flow of a character's thoughts and feelings. The technique aims to give readers the impression of being inside the mind of the character - an internal view that illuminates plot and motivation as well as nonlinear time, psychological complexity and the fragmented experience of living in the modern world. Thoughts spoken aloud are not always the same as those 'on the floor of the mind', as Woolf put it [5].

In short, despite the lack of action, "To the Lighthouse" is significant because it broke new ground in terms of experimenting with form and style. The methods used by Woolf to challenge preconceived notions of what a novel could be included time-

skipping, portraying the interior perspectives of several people, and emphasizing thoughts more than conversation or action.

References:

1. 100 Best Novels". Random House. 1999. Retrieved 11 January 2010. This ranking was by the Modern Library Editorial Board of authors.
2. Goldman, J. (1997). *Virginia Woolf-To the lighthouse, The waves*. Icon Books.
3. Virginia Woolf, *To the Lighthouse* (Wordsworth Classics, 1994), with introduction and notes by Nicola Bradbury, ISBN 978-1853260919
4. Nasiba, P. (2022). Manner of Narration in the Prose of Virginia Woolf. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 8, 97-99.
5. Fayzullaeva, U., & Parmonova, N. (2021). THE EVOLUTION OF FEMALE WRITERS IN THE 20TH CENTURY: FROM THE LATE 19TH CENTURY TOWARDS 21ST CENTURY. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2021(02), 75-83.
6. Otaboboyeva, F. (2023). Psychological, Pedagogical and methodological foundation of foreign language of learners' intercultural competence. *International scientific research journal*.
7. Otaboboyeva, F. (2022). The essence of the work of George Orwell "Animal farm" and its impact on people. *Scientific methodological journal*.
8. Abduraxmanova, Z., & Mamurova, M. (2021). THEORETICAL APPROACH TO SPEECH DISFLUENCIES IN SIMULTANEOUS INTERPRETATION. In МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ (pp. 43-45).
9. Абдурахманова, З. (2022). Analysis of pauses and interruptions as elements of linguistic production in simultaneous interpretation. Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы, 1(1), 533–535. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5240>

ZAMONAVIY IJTIMOIIY-SIYOSIY MATNLARDA AYRIM LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK TAKOMILI XUSUSIDA

Yokubbayeva Umida Abduvaxob qizi

Turan International University
umidayokubbayeva@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada “kambag‘allikni qisqartirish” leksik birligining etimologiyasi, brikma komponentlarining semantik strukturasi, ularda ustama semalarning ifodalanish usullari, ushbu lug‘aviy birliklarning bugungi siyosiy diskursning mazmuniy mundarijasida bajarayotgan vazifasi tahlil qilingan. Tahlil jarayonida qiyosiy metodologik usul asosida “kambag‘al” va “qisqartirish” leksemalarining denotativ va konnotativ ma’nolari izohi bo‘yicha yaratilgan ilmiy

manbalarga asoslanib, ijtimoiy-siyosiy matnlar doirasida yangi siyosiy jarayonlarni ifodalayotgan birikmalarning kontekstual xususiyati o'rganildi.

Kalit so'zlar: semantika, hosila sema, kontekstual xususiyat, kalkalash, dominant sema, valentlik, leksik kontekst, mazmuniy bog'lanish.

Leksemada erkin ma'noning voqelashuvi ma'lum bir so'zlarning yig'indisiga muhtoj emas. Mazkur leksemaning bog'liq ma'nosi anglashilishi uchun mazmuniy butunlik yoki birikmaviy kompleks zarur. Bu kabi sintaktik konstruksiyalar siyosiy-ijtimoiy xarakterga ega matnlarda yangi nomemalar sifatida qo'llanmoqda. Xususan, "kambag'allikni qisqartirish" birikmaviy ifodasining siyosiy matnlarda faollashishi va ajralmas birliklar sirasiga qo'shilishiga sabab bo'lgan obyektiv omillar birikma komponentlarining nominativ xususiyatidir.

Har bir so'zning aniq ma'nosini faqat nutqda belgilash mumkin [9,108]. Jarayonni nomlab kelishda *kambag'al* leksemasining aynan qaysi ideografik xususiyati olinganligini aniqlash muhim masaladir. *Kambag'al* so'zi fors+arabcha qashshoq, yo'qsil degan ma'nolarni ifodalaydi. XXI asrda aholining turmush darajasida iqtisodiy barqarorlashuv, "*qashshoq*" so'zini nutqda nafaollik xususiyatiga ega bo'lishiga olib keldi. Dastlab lug'atlarimizda mazkur ikki leksema sinonim sifatida ko'rsatilib, muhtojlikda yashovchi, kerakli narsasi yetarli bo'lmagan; kam, yetishmaydigan kabi ma'nolarni ifodalagan [3]. *Kambag'al* va *qashshoq* leksemalari bir sinonimik qatorga mansub bo'lsa-da, *qashshoq/qashshoqlik* so'zida belgi darajasi *kambag'al* so'ziga nisbatan yuqori. "Hozirgi O'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati"da [8,100] *qashshoq* so'zi faollik xususiyatiga ega leksema sifatida lug'at tarkibida berilmagan. Odatda sinonimik qatordagi birliklar uslubiy xususiyatiga muvofiq almashib qo'llanishi mumkin. Biroq "kambag'allikni qisqartirish" birikmasi o'zgarmas birlik darajasiga ega jarayon nomemasiga aylanib ulgurganligi ularni almashtirib qo'llash imkonini bermaydi. Ushbu komponentlikda *kambag'al* so'zi insonning hayoti davomida tanlov va imkoniyatga ega emasligi, oilasini boqishi va kiyintirishi, ta'lim olishi yoki kasalxonada davolanishi, biror sohada faoliyat yuritishi yoki daromad olishga imkon beradigan mehnat bilan ta'minlash imkoniyatlari yetishmasgili kabi ma'nolarni anglatuvchi birlik sifatida olingan. *Qashshoqlik* esa turar joyning mavjud emasligi belgisi bilan xarakterlanadi. BMT ning "Ijtimoiy himoya borasida butun jahon sammiti"da ham *qashshoqlik* va *kambag'allik* bir narsa emasligi izohlab o'tilgan [1,357].

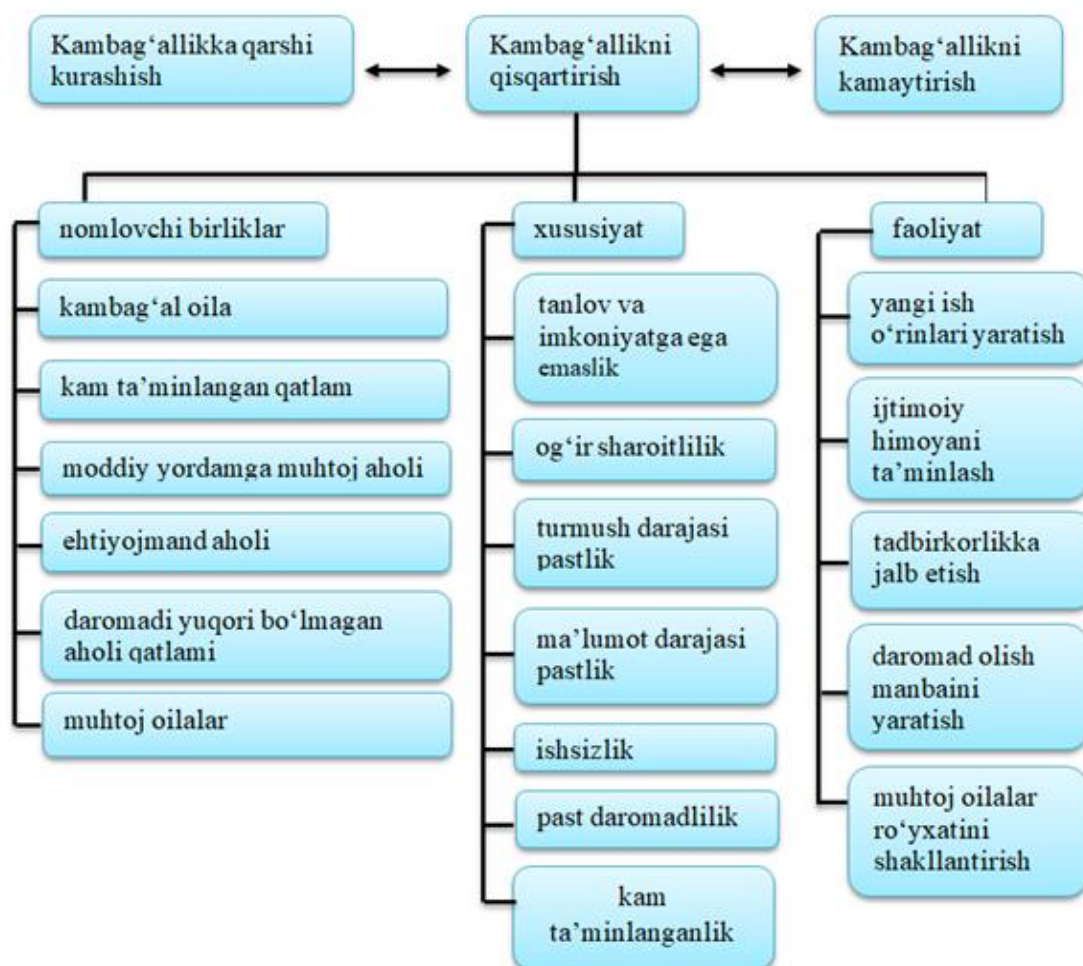
O'zbekiston boshqaruv tartibida aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi avvaldan mavjud bo'lib, Yangi O'zbekiston 2020-yil ilk bor "kambag'allik" tushunchasini mamlakatimizning barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir etuvchi omil sifatida e'tirof etdi. Ushbu leksik birlik har bir davlatning o'zi uchun belgilangan *kambag'allik* me'zonlaridan kelib chiqib tavsiflanganligi uchun, yuqoridagi izohlar faqat O'zbekiston hududidagi aholi hayotining iqtisodiy holatiga nisbatan qo'llanadi.

Birikmada hokim bo'lakni tashkil etuvchi *qisqartirmoq* leksemasi ham bog'liq ma'noga egaligi bilan dominant va yondosh semalaridan farqlanadi.

***Qisqartirmoq* leksemasining semalari**

Bog‘liq semalar	“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”	“Hozirgi O‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati”	“Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”
Uzunligini kamaytirish	+	+	-
Davom etadigan vaqtni kamaytirish	+	+	-
Hajmini qisqartirish	+	-	-
Miqdorni kamaytirish	+	-	+
Biror songa kasrsiz bo‘linish	+	-	-

Asar matnida mazkur leksemaning ma’nosi uning o‘rnida almashinib qo‘llangan sinonimik juftligi orqali anglashilgan. Masalan, “*Kambag‘allikni kamaytirish – bu aholining ichki kuch-quvvati va salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish...*” [1,319]. Siyosiy matnlarda “kambag‘allikni qisqartirish” birligi ifodalovchi jarayon xususiyatlari yoyiq tarkibli birikmalar orqali mazmunan mukammallashgan.

Yangi O‘zbekiston voqeligida vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiylik sememalariga ega ifodalarning aksariyati birikma shakliga ega. Bunday tilning intensiv xususiyati leksemalar ko‘payib ketmasligi, yangi tushunchalarni mavjud leksemalardan foydalanib ifodalash jarayoniga ishora qiladi. Yangilik belgisiga ega jarayon atamalari mazmunan bir birini taqozo etuvchi hamda ishora qiluvchi yaqin ma’noli tushunchalar

sifatida maydon markazining turli o‘rinlarida joylashsa-da, differensial belgilari ularning turkumlanishiga sababchi bo‘ladi. Ushbu atamalar sotsiolingivistik xususiyatiga ko‘ra mazmunan kengayishi, torayishi yoki arxaiklashishi ham mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Т.: О‘zbekiston, 2022. – Б. 464.
2. Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Т.: Фан, 1998.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энсиклопедияси, 2006-2008. – Б. 306; Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1974. – Б. 116; Madvaliyev A., Mahkamov N va boshqalar. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug‘ati. – Т.: Sahhof, 2021. – В. 118.
4. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т., 1995.
5. Ҳакимова М. Семасиология. – Т., 2008.
6. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси сифатида тадқиқ этиш. – Т.: Маънавият, 2004.
7. Лутфуллаева Д. Ассотсиатив тилшунослик назарияси. Монография. – Т.: Meriyus, 2017.
8. Hojiyev A., Nurmonov A va boshqalar. Hozirgi O‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. – Т.: Sharq, 2001. – В. 100.
9. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. – Т., 2019. – В. 108.
10. Anvarovna, A. S. (2023). CONSTRUCTIONS (MODELS) OF SOCIAL INTELLIGENCE IN FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(4), 169-172.

“QUYUN IZLARI YOHUD OGHIY” ROMANIDA TARIXIY SHAXSLAR ISMLARINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI HAQIDA

Buronova Xolida Toshtemirovna

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

buranovaxolida8987@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarixiy shaxs ismlarining qo‘llanishi, ularning badiiy asardagi yuklatilgan vazifasi hamda shaxs ismlarining tarkibiy bo‘linishi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: tarixiy shaxs. shaxs oti, shaxs nomi, semantik ma‘no, personaj, appelyativ.

Erkin Samandarning “Quyun izlari yoxud Ogahiy” asari tarixiy roman bo‘lgani uchun unda tarixiy shaxslarning ismlarini tanlash, ularga muhim g‘oyaviy-estetik vazifa yuklashga alohida ahamiyat berilgan. Masalan, mavlono Ogahiyning tog‘asi Munis, qoraqalpoq shoiri Ajiniyoz, turkman shoiri Mahtumquli, Xorazm xonlari

Muhammad Rahimxoni soniy – Feruzxon, Olloqulixon, Muhammad Aminxon kabi ismlar tanlanganda ularning hayoti bilan bog‘liq muhim, qiziqarli voqealarni asar tarkibiga o‘rinli kiritishga intildi. Masalan, asarda tasvirdanishicha, Jaqay bangi gulxan atrofida o‘tirib xayol suradi. Shunda uning xayolida, ko‘z o‘ngida hazrat Ogahiy, Ajiniyoz, Mahtumquli kabi tarixiy shaxslar namoyon bo‘ladi:

“...Uch hamsuhbatga sinchiklab qaraydi. Taniganday bo‘ladi. O‘rtadagisining yuzi dumaloqdan kelgan, istarasi issiq. Jaqay xayoliga lop etib hazrat Ogahiy keladi. Xivada borganida ko‘rgani, suhbatini olgani esiga tushadi.

Mavlononing o‘ng yonidagisini ham ko‘rgan Xivada, Arabmuhammadxon madrasasida, Qoraqalpoq ulug‘i Ajiniyoz-ku bu. Yana biri... Bu qay zoti karim bo‘ldi ekan? Shu payt bir qo‘shiq chalinadi. Jaqay qulog‘iga: O‘zga yurtning bog‘i bilan bog‘chasi o‘z yurtining tikanicha ko‘rinmas! Bu ulug‘ turkman shoiri Mahtumqulining so‘zi-ku. Salobat to‘kib o‘ltirgan uning o‘zi, hovva o‘zi. Keyin ul daho o‘tib ketgan-ku, degan fikr keladi Jaqay xayoliga. Demakki, deydi u o‘ziga-o‘zi bu uning ruhi poki. Axir, ruh tirik bo‘lar...” (Q.i., 139).

Asarda Ogahiyning tog‘asi SHermuhammad Munis (mavlono, shoiri kabir Munis) ismi faqat ikki-uch o‘rinda tilga olinadi, shunda ham uning mavlono Ogahiyning ilmiy-ijodiy va oilaviy hayotida muhim o‘rin tutishi ayon bo‘ladi: *“...Jiyani Ogahiyning ishq imorati buzilgach, mavlono Munis unga munosib kelin topgan, zukko bir mudarris qizini unashtirish payiga tushganida hayotdan ko‘z yumgan edi. Oradan ikki yil o‘tgach, qarindosh-urug‘lar bu niyatni amalga oshirishga bel bog‘lashganida Ogahiy o‘z birodarzodasi, shoiri kabir Munis ruhi oldida bosh egib, to‘yna rozilik bergan, shu tariqa Soliha bika bilan bir yostiqa bosh qo‘ygan” (Q.i., 74); “- Yigitlik chog‘larim... So‘zga, g‘azalga oshufta kunlarim... Xoni a‘zam Olloqulixon, Ollloh anga marhamat aylagan bo‘lsin, meni qoshig‘a chorlab, elkamga ikki og‘ir yumush yuklamish. Biri – Xorazm tarixini bitmaklik – birodarzodam Munis ishini davom ettirmaklik, ikkinchisi – saltanatning bosh miroblig‘i...” (Q.i., 240).*

Shuningdek, asarda rus imperatori Aleksandr P, Pyotr 1, Turkiston general-gubernatori fon Kaufman, harbiy vazir Malyutin, rus armiyasining generallari Cherkasskiy, Perovski, Turkiston general gubernatorining maxfiy razvedka ishlari bo‘yicha o‘rinbosari, general Maneev singari tarixiy shaxslarning ismlarini tanlashda yozuvchi bu antroponimlarga muayyan g‘oyaviy-estetik vazifa yuklashga intiladi[2]. Masalan, rus imperatori Aleksandr P o‘z harbiy vaziri Malyutin bilan shaxmat o‘ynash jarayonida Turkiston general-gubernatori fon Kaufmanning Xivaga harbiy yurish qilishga ruxsat so‘rab yozgan maktubi muhokama qilinadi:

“- Yurishni boshlash uchun turtki kerak, axir, Malyutin, - oldingidan ancha past tushdi imperator.

Ministr xuddi shuni kutib turganday birdan jonlanib, boshini keskin ko‘tardi, sohibining ko‘zlariga tik qarab dedi:

- Meningcha, janobi oliylari, qullarni qaytarib berishni talab etib, Xiva xoniga yo‘llangan ultimatum hazilakam bahona emas urushni boshlab yuborish uchun...

Malyutin ko‘nglidagi ishonch urug‘lari unib chiqib boshladi.

- Tabiiyki, - dedi qat‘iyan, - talabimizni xon rad etadi, chunki qullarni fuqarolar o‘z pullariga bozordan sotib olganlar, o‘lsalar-da ularni qaytarib bermaydilar. Bizga esa ayni shu kerak...

- Jo 'n o'ylaysanlar, - imperator avvalgi holatiga qaytdi.

- Yigirma qulni deb urush boshlab bo'lmasligini olam biladi. Odamlar senlar o'ylagancha ahmoq emas.

Ministr bo'sh kelmadi.

- Kichik bir turtkidan boshlanadi hammasi deb o'zingiz aytgansiz, janobi oliylari...

Aleksandr P yumshab shaxmat taxtasiga yaqin keldi. Ministr ham. Imperator unga dedi:

- Yurishni boshlang... " (Q.i., 84).

Yuqorida keltirilgan dialogik matnda shaxmat o'yini bir bahona, fon bo'lib xizmat qilmoqda, asosiy masala Xivaga qarshi harbiy yurishni boshlash uchun sabab axtarib topishga harakat qilingan. Matnda har safar Aleksandr, Malyutin antroponimlaridan qayta-qayta foydalanish g'alizlikka olib kelishi inobatga olinib, imperator, ministr, janobi oliylari, sohib kabi appelyativlardan foydalanilgan. Bu esa matnning o'qimishli bo'lishini ta'minlagan.

Romanda polkovnik Denisov, general Maneev, Anna, Serafim (Sotliq bola), Boboqul (Borya, Boris) kabi rus kishilarining ismlarini qo'llashda yozuvchi alohida mahorat ko'rsatgan. Chunki bu antroponimlar to'qima obrazlarga nom bo'lsa-da, asarda muhim uslubiy maqsadlar uchun xizmat qilgan[3]. Yozuvchi ayrim ikkinchi darajali personajlarga ism bermay, ularni faqat bir-ikki o'rinda mansabini, oiladagi qarindoshlik darajasini eslatadi. Masalan, unter-ofitser (Annaning otasi), onasi, ularnikida xizmat qiluvchi oqsoch ayol, begona bir erkak ana shunday ikkinchi darajali personajlardan sanaladi:

"...O'shanda Anna endi o'n uchdan oshgan, inisi Boris esa bir yoshda edi.

...Bir kuni... Anna maktabdan kelib, oqsoch ayolning bir burchakda mung'ayib, yig'lab o'tirgani ustidan chiqdi. (Q.i., 78-79).

Yozuvchi asarda rus kishilari obrazini tasvirlar ekan, ularning tashqi ko'rinishi, portretiga ham alohida e'tibor qaratadi. Masalan, bu romanda general Maneevning portreti quyidagicha chizilgan: "Maneev ayni shu yil ellik besh yoshga to'ldi, lekin hali ham yigitlardek baquvvat, o'rta bo'y, ko'zlari ko'k, yuzi oq-sariqdan kelgan cho'zinchoq, jussasi miqti, egnida hordiqqa mos jigarrang-kamzul-shim, oyog'ida yupqa etik..." (Q.i., 76-77). General Maneevning xushtori Anna xonimning portreti esa shunday berilgan: "Anna xonim engil nimcha kiyib olgan, yarmi ochiq oppoq ko'kraklari, elkasini qoplagan qo'ng'ir sochlari o'zini ko'z-ko'z qilib, kishini sarxush etadigan muattar bo'y taratib turardi" (Q.i., 77) kabilar.

Asarda Boris (Boboqul)ning opasi Anna obrazi alohida o'rin tutadi. U turli yo'llarni qidirib, yolg'iz ukasi Boris o'g'irlab ketilgan Turkistonga kelib qoladi, ukasini topish maqsadida Turkiston general-gubernatorligining mas'ul odami - general Maneevga yaqinlashadi, uning yordamida Buxoro, Xorazm o'lkalarida uzoq yurib, nihoyat ukasi Boris (Boboqul)ni Xivadan topadi. Buning uchun u mahalliy tilni, urf-odatni, san'at sirlarini, dutor chalishni yaxshi o'rganadi, ismini Asalxonga o'zgartirib, Guloy xalfa orqali Ogahiyga ro'para bo'ladi:

"- Ismim Asalxon, - dedi kulib, - toshkentlikman. Men ham san'atkorman, opajon, dutor chalaman, she'r ham yozib turaman ba'zan-ba'zan.

Asalxon gapni uzoqdan boshladi... " (Q.i., 149);

“Asalxon degani Boboqulni eshik oldida ko‘riboq bir xil bo‘lib, yuragi shuv etib ketgan, yigit dasturxon yozayotganida unga qarab olgan, ko‘zlari allaqanday yonib ketganini Sa‘dulla bola payqab, o‘ynoqiroq shekillik bu go‘zal, degan gap ko‘nglidan kechgan edi...

Keyingi savolni ayol mehmon berdi:

- Yigit... Ismlarini bilmayman, o‘g‘lingiz bo‘ladimi?

- Yo‘q, Boboqul mavlono Ogahiyning o‘g‘li, - negadir og‘rinibroq izoh berdi mezbbon.

- Yaxshi yigit erkan, Boboqul... – yana gap olmoq bo‘ldi Asalxon, - sizlarda ham sariq sochli yigitlar bo‘larkan-a?

- Hamma xilidan topiladi, - sening ne ishing bor deganday cho‘rt kesdi hofiz.

Asalxon tilini tiydi... ” (Q.i., 152-153);

“Dasturxon atrofida mavlono (Ogahiy) va Anna xonim yolg‘iz qolishdi. Anna yasama “eri” va Guloy xalfa uchovlon Sa‘dulla hofizning xonadoniga borishganida mavlono bilan uchrashmagani, to‘g‘rirog‘i, mavlono uning “eri”nigina qabul qilgani durust bo‘lgan ekan, aks holda hozir bu erda Asalxon bo‘lub o‘lturgay, o‘zi va Boris haqidagi chin gapni aytish imkoni boy berilgay edi” (Q.i., 185);

“Qutuldim deb o‘ylagan Anna bexos tutildi. Chap qo‘ltig‘ida qovun, o‘ng qo‘lida tarvuz, terlab-pishib kirib kelgan Sa‘dulla bola oshpaz eri va Guloy xalfa bilan o‘zinikiga borgan, suzuk ko‘k ko‘zli qizni ko‘rishi bilan hammasini yodga oldi va darrov ismini ham eslay qoldi: ey, Asalxon, siz ham shu erdamisiz hali.

Asalxon... Qiziq. Mavlono hayron, Anna xonim esa tamom bo‘ldi” (Q.i., 186) va boshqalar.

Romanda Boboqul (Boris)ning qismati yaxshilik bilan tugaydi, ya‘ni u opasi Anna bilan bir necha bor uchrashganda, uning o‘z yurtimizga ketaylik, degan da‘vatiga rad javobi beradi, Ogahiy uning ma‘naviy otasi ekanini qayta-qayta ta‘kidlaydi:

“Annaning ichi tutab borardi.

- Bundan chiqdi Ogahiy sening haqiqatan ham otang ekan-da, a?

- Hovva. Menga ota bo‘ladilar hazrat Ogahiy.

- Yo‘q! – qichqirib yubordi Anna. – Sening otang, bizning otamiz rus ofitseri, afsusuki, u o‘lib ketgan, uning ruhini chirqiratma, Borya!

- Meni tug‘dirgan ota kimligini sen avval ham aytgansan. U joyida tinch yotsin. Lekin meni tarbiya etgan, odam qilgan, ma‘naviy otam bor, hazrat Ogahiy borlar.

- U senga ota bo‘lib nima qilib berdi? O‘qitdimi, uylantirib qo‘ydimi, a, nima karomat ko‘rsatdi o‘zi?

Boboqul og‘ir tin oldi. Borya engildi deb o‘yladi Anna. Lekin Boboqul shu paytgacha hech kimga aytmagan gapni endi aytsammi-yo‘qmi, deb o‘ylayotgan edi, oxiri tiliga chiqarishga ahd qildi.

- Mavlononing o‘g‘li bo‘lardi, Yoqubjon degan. Olim edi. Afsuski, uni yovuz kimsalar o‘ldurushgan. Mavlono o‘z vaqtida ana shu o‘g‘liga sen Boboqulni o‘qish-yozishga o‘rgat, o‘zing bilan machitga, namozga olib bor, deb topshirganlar va shu tariqa men savod chiqarib dinga kirganman, islom diniga. Men otam yozganlarini oqqa ko‘chirib berayapman. (Q.i., 168-169).

Asar oxirida Boboqul (Boris) opasi Annaga ergashib kelgan tabiba qiz Aqiqa bilan muhabbat rishtalarini bog‘lab, to‘y tadorigini ko‘rayotganini eshitgan bemor,

holdan toygan Anna o‘z niyatlarining amalga oshgani, yolg‘iz ukasini topgani, uning to‘yini ko‘rayotganidan behad quvonadi. Yozuvchi ana shu holatni yorqin aks ettirish maqsadida antroponimlar (*Boboqul – Boris, Anna*) o‘rniga, qavm-qarindoshlik atamalari (*ini, opa*)dan ham o‘rinli foydalanadi:

“Anna xonimning bemorligi haqidagi gapni Xivaga borgan Aqiqa topib keldi.

- Tuzalib ketadi, - dedi beparvolik bilan Boboqul.

- Bunga o‘xshamaydi, - dedi Aqiqa. – Ahvoli og‘ir.

Bu gapdan keyin ham pinagini buzmagani yigitga:

- Ne qilsa ham u sizning opangiz, nahotki yuragingiz achimasa, - dedi Aqiqa. – U o‘lib qolishi mumkin. (Q.i., 247-248);

Shunisi e‘tiborliki, asarda sevimli kishi haqida o‘ylayotgan odamning ichki, ruhiy olamini ochishda antroponimlarni bo‘g‘inlarga ajratgan holda talaffuz qilish usulidan ham o‘rinli foydalanilgan. Masalan, Boboqul ikki-uch kunga Toshkentga ish bilan ketgan Aqiqani o‘ylar ekan, uning ismini xayolida ana shunday bo‘g‘inlab talaffuz qiladi, xayolan qichqiradi:

“Bu yo‘l qayga olib boradi, u bilmaydi. Ehtimol Toshkentga olib borar bu shu‘lador yo‘l. Toshkent... U erda esa sohibjamol Aqiqa yashar, ko‘p o‘tmay qaytib kelaman, deya va‘dalar berganu vafo aylamoqni unutgan Aqiqa...

Yuragi orziqdi yigitning. Aqiqani qattiq sog‘inganini, usiz yashay olmasligini shu barhanda turib his etdi u. Sezgani sayin yuragi qinidan chiqib ketadiganday bo‘laverdi. Ovozi boricha qichqirgisi, sevgilisi nomini aytib, jar solgisi keldi. Qichqirdi. A-qi-qa!” (Q.i., 231).

Asarda ayrim antroponimlarning qisqargan shaklidan foydalanish hollari ko‘zga tashlanadi. Bu esa o‘sha personajlarning o‘zaro bir-birlari bilan juda yaqin munosabatda ekanliklarini yorqin ifodalash uchun vosita bo‘ladi[4]. Masalan, Shomurod inoq garchi oilasi bo‘lishiga qaramay, bir ayol bilan don olishib yuradi, bu ayol o‘zini yaqin ko‘rsatish maqsadida unga “*Shommi*” deb murojaat qiladi:

“Shomurod otdaligida bunday emas edi yalmog‘iz. Ipakday mayin-mayin eshilib turar, oq siynadan joy berishga har doim tayyor, og‘zida shakari bor edi-ya. Endi esa bu ahvol. Ishtahasi anoyi emas. Menga uylanasan, deydi manjalaqi. Hozir ham gapni shundan boshlaydi hoynahoy.

- Meni bilasan-a, Shommi, avvalo, bir gapni aytmiman, aytdimmi, tamom qaytmiman. Senga aytaverib toqatim toq bo‘ldi. Shartni bajarsang, bajarding, yo‘qsa...” (Q.i., 196).

Romanda rus kishilari orasida mavjud yaqinlik holatini aks ettirish maqsadida o‘z yaqinlariga yoshlik vaqtidagi ismi bilan murojaat etish odati ham o‘z aksini topgan. Masalan, Anna xonim general Maneev bilan juda yaqin, intim aloqada edi, shuning uchun ayol generalga yoshlik vaqtidagi ismi Kolya, deb murojaat qiladi:

“- Xabaring bordir, Kolya, - dedi xonim navbat choyga kelganida, - xon o‘z qo‘shinini kengaytirayotgan emish.

-Bilaman, - dedi general hotirjam. – Kengaytirib qayga ham borardi. Yo‘llar bari kesilgan bo‘lsa...” (Q.i., 207); “Generalning yuzidagi tabassum o‘rnini g‘azab ko‘lankasi egalladi. Bunday paytlarda Anna uning yuziga, ko‘ziga qarashga cho‘chirdi. Yumshoq va hazilkash Kolya jallodga mengzab ketardi” (Q.i., 207).

Asarda yana bir sotib olingan qul bola Serafimning taqdiri Boris (Boboqul)nikidan o'zgacha yakunlanadi. Serafimni Shomurod inoq sotib oladi hamda unga Sotliq bola deb ism qo'yadi. Shomurod inoq uni ezib, qul sifatida ishlatish bilan qanoatlanmay, uning eng nozik joyi – erkakligidan judo qiladi. Natijada Sotliq bolada xorazmliklarga, ayniqsa, xo'jayini Shomurod inoqqa nisbatan kuchli nafrat paydo bo'ladi. Qul sifatida ozodlikka chiqqan Serafim jallod yordamida o'z xo'jayini Shomurod inoqning ko'ziga mil torttirib, uni ko'r qilgani uchun Xiva xonining farmoni oliylariga binoan jallod bilan birga dorga osiladi:

"...Farmoni oliyning ikkinchi va uchinchi bandlari – ozodlikka chiqmish qul Serafim o'zining sobiq xo'jasi Shomurod inoqning ko'ziga mil torttirgani va buni amalga oshirgan sobiq jallod kirdikorlari borasidagi hukmlarni ham xaloyiq adolat belgisi, deb qabul qildi...

Avval hay-haylaganlarni Serafim ham ko'zi bilan bir-bir izlab chiqdi. Faqat odamlar orasida pisib turgan uch-to'rt iskovichdan bo'lak hech kim yo'q edi.

Shunda Serafimning yana qulligi tutib, avf eting, janobi oliylari, tavba qildim, tavba, deya yig'lab baqirdi. Dorga osilayotib ham qichqirib o'ldi.

Ne-ne odamlarni shart-shart so'yib tashlagan sobiq jallod navbat o'ziga kelganida jinni bo'lay, dedi" (Q.i., 182-183).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Эркин Самандар. Куюн излари ёхуд Огахий (тарихий роман). – Тошкент: "Мумтоз сўз", 2009. – 252 б.

2. Toshtemirovna, B. X. (2022). CHARACTERISTICS OF THE USE OF WORDS RELATED TO SOME ADJECTIVES IN THE WORK "KUTADGU BILIG" BY YUSUF KHOS HAJIB. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(11), 976-981.

3. Buronova, X., & Sojida, A. S. A. (2023). O 'ZBEK BADIY ASARLARIDA EKZOTIZMLARNING QO 'LLANISH XUSUSIYATI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).

4. Toshtemirovna, B. X. (2023). SOME STYLISTIC FEATURES OF VERBS IN TUNYUQUK INSCRIPTION (BASED ON RELATIONAL FORMS). *Open Access Repository*, 4(3), 374-377.

5. Abduraxmanova, Z., & Mamurova, M. (2021). THEORETICAL APPROACH TO SPEECH DISFLUENCIES IN SIMULTANEOUS INTERPRETATION. In *МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ* (pp. 43-45).

6. Пармонова N. (2022). Teaching speaking through thinking and enriching vocabulary . *Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar*, 1(1), 598–601. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5361>

7. Eshquvvatova, N., & Nasiba, P. (2022). INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KONVERSIYA SO 'Z YASASH USULI SIFATIDA. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(23), 227-229.

8. Nasiba, P. (2022). Manner of Narration in the Prose of Virginia Woolf. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 8, 97-99.

9. Rakhmatullayevna, A. D. (2021). The role and translation of metaphors in poetry. *INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION*, 2(2), 332-335.
10. Rakhmatullayevna, A. D. (2022). TEACHING WAYS OF IDIOMS IN CLASS. *PEDAGOG*, 1(3), 370-373.
11. Ma'ripov J. K. A BRIEF INFORMATION ABOUT TENSES //O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA. – C. 464.
12. Ma'ripov J. ANTROPOSENTRIZM–TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY YONALISHI SIFATIDA //Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot. – 2022. – T. 1. – №. 28. – C. 62-68.
13. Otaboboyeva, F. (2023). Psychological, Pedagogical and methodological foundation of foreign language of learners' intercultural competence. *International scientific research journal*.
14. Otaboboyeva, F. (2022). The essence of the work of Gerge Orwell" Animal farm" and its impact on people. *Scientific methodological journal*.

KONSEPTUAL TAHLIL USULI VA METAFORA XUSUSIDA

G'aybullayeva Nafisa Izatullayevna

BuxDPI, dosenti, f.f.f.d (PhD)

nafisa.ped@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada konsept tushunchasi hamda unga berilgan ta'riflar, uning jahon va o'zbek tilshunosligida shakllanishi amalga oshirilgan tadqiqotlardan olingan misollar, fikr-mulohazalar va shuning bilan birgalikda konseptosfera hamda uning mohiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Salomatlik konsepti mazmunining milliy xususiyatlari lisoniy jihatdan talqin qilingan. Qolaversa ilmiy maqolada metaforaning faqat nomlash usuli emas, balki bilish va fikrlash vositasi sifatidagi talqini, so'z, tushuncha va konseptning o'zaro aloqasi, ularning umumiy va alohidalik xususiyatlari haqida ham ayrim mulohazalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Konsept, konseptologiya, konseptosfera, tushuncha, so'z, tahlil, metafora, alomatlik, semantik, kasallik, kognitiv xususiyat.

Konseptual tahlilning ob'yekti konsept sanalib, tahlil markazida turgan tushuncha konseptning semantik ma'nosini bilish yo'li hisoblanadi. Konseptual tahlil konsepsiyalarni o'rganishning yetakchi usullaridan biri sifatida baholanadi va uning konseptual modellashtirish, geshtalt tuzilma va freym-ssenariy modellashtirish kabi tahlil ko'rinishlari mavjud.

Konsept tahlil asosida ma'lum bir konsepsiyani ko'rsatadigan nom bilan bog'liq barcha bilim va g'oyalar inson lisoniy manzarasida tiklanadi.

Konseptual tahlil, E. S. Kubryakovaning fikriga ko'ra, "bir belgi ostida jamlangan va belgining mavjudligini ma'lum bo'lgan kognitiv tuzilma sifatida oldindan belgilab beradigan va dunyo haqidagi bilimlarga olib keladigan umumiy tushunchalarni izlash sifatida namoyon bo'ladi. Tushunchalar deganda dunyoning

umumiy konseptual modeliga kiruvchi belgilar mazmuni, ong birliklarining tasvirlari tushuniladi” [5; 91].

Avvalo aytilish lozimki, tilni o‘rganishga kognitiv yondashuv alohida sub’yektlarning ma’lum bir til birligi haqidagi individual guvohliklariga emas, balki barcha so‘zlovchilarning tajribasiga tayanadi va bu tajriba tildagi leksema, birikmalarning voqelanishlarida namoyon bo‘ladi.

*Geshtalt*larni ochib berish konseptual tahlilning taktikasi bo‘lib, uning vazifasi lingvistik bilimlar strukturasi tavsiflashda, ya’ni "nomda yashiringan belgi mazmuni tasvirlarini aniqlashda hisoblanadi.

Geshtalt - ongda individual hodisalarning xilma-xilligini tashkil qiluvchi murakkab, yaxlit funksional psixik tuzilma. Geshtalt – bu hissiy va ratsional elementlarni birlashtirgan, shuningdek, ko‘rsatilgan ob’yekt yoki hodisaning dinamik va statik tomonlarini birlashtirgan yaxlit tasvir. Geshtalt nemis tilidan o‘zlashgan so‘z bo‘lib, xilma-xillik degan tushunchani anglatadi va lingvistik ma’noda J.Lakoff tomonidan birinchilardan bo‘lib qo‘llangan. Geshtaltlar mavhum leksikaning semantik tarkibini tashkil etadi, desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Tilshunos E.Yu.Guseva qarashlariga ko‘ra, geshtalt - bu o‘ziga xos yaxlit obrazli tasvir, hali "qo‘lga kiritilmagan" tasvir. Biz buni anglaymiz, lekin uni hech qanday belgi ostida olib kela olmaymiz [7; 45]. Demak, aytilganlardan xulosa qilishimiz mumkinki, "geshtalt" atamasi "tasvir" atamasining dubleti emas, balki empirik tarzda tushuniladigan *yashirin metafora* sanaladi. “Keng ma’noda geshtaltni konsept assotsiativ maydonini shakllantiruvchi vositalaridan biri, geshtalt tuzilmasini esa assotsiatsiyalar iyerarxiyasi(pog‘onaviyligi)ning analogi sifatida ko‘rib chiqish mumkin”[7]. Tushunchaning bir turi sifatida ma’lum madaniy ma’lumotlar geshtaltda to‘planadi va bu madaniy ma’lumotlar ma’lum hayotiy hodisalar natijasida shaxs tafakkurida to‘planadi va lisoniy hodisalar orqali ifodalanadi. To‘plangan ma’lumotlarning aksar qismini metaforik baholashlar tashkil etadi.

Metaforaning yoshi inson tili yoshiga deyarli teng bo‘lganligi sababli antik davrning eng buyuk mutafakkirlari allaqachon o‘z diqqat-e’tiborlarini unga qaratishgan. So‘zlarning majoziy, ko‘chma ma’noda qo‘llanilishiga oid eng dastlabki tasnifi, ya’ni “jinsdan turga, yoki turdan turga, yoki jinsdan jinsga, yoki o‘xshashlikka asosan” tasnif Aristotelga tegishli bo‘lgan, lekin zamonaviy ma’noda, faqat o‘xshashlik asosidagi ko‘chirish metafora deb atalishi mumkin, turdan jinsga va jinsdan turga ko‘chirish sinekdoxa hisoblanadi, turdan turga o‘tish esa metonimiyadir.

Sitseron metafora nutqda ikki sababga ko‘ra, ya’ni birinchidan, tilda yangi narsalar va hodisalarni nomlash uchun so‘zlarning yetishmasligi, ikkinchidan, odamlarning nutqini bezash istagi tufayli paydo bo‘ladi, deb hisoblagan. Kvintilian o‘zining “Notiqni tarbiyalash to‘g‘risida” kitobida buning uchinchi sababini – odobsiz iboralarning evfemizatsiyasini ta’kidlaydi, buning natijasida metafora uning nuqtai nazaridan “eng chiroyli va eng muhim trop” deb nomlanishga loyiqdir. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida metafora asosan adabiyotshunoslar tomonidan o‘rganilgan, ammo XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa uning ahamiyatliligi kognitiv olimlar tomonidan qayta o‘rganib chiqilgan. Buning sababi shundaki, metafora faqat nomlash usuli emas, balki bilish va fikrlash vositasi sifatida talqin etila boshlandi.

Aytish mumkinki, metafora – bu bevosita kuzatish uchun mavjud bo‘lmagan mavhum tushunchalarni tushunish mexanizmi sanaladi. V. P. Moskvina tomonidan quyida keltirilgan jadvalda metaforizatsiya mexanizmining barcha tarkibiy qismlari ko‘rsatilgan [3; 184]

Kognitiv tilshunoslik metaforaning suggestiv (taklif qilish) funksiyasiga, ya’ni uning inson dunyoqarashiga ta’sir qilish xususiyatiga katta e’tibor beradi. Ko‘rinib turganidek, metafora tilga yetishmayotgan ma’noni ifodalash, badiiy ifoda vositasini, nutq figurasini ifodalash usulidan to’ongni manipulyasiyalash vositasigacha bo‘lgan uzoq yo‘lni bosib o‘tadi.

Metafora mexanizmini o‘rganish konseptual tahlil usuli bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u lisoniy metaforani rasshifroka qilish asosida, dunyoning sodda manzarasidagi mavhum tushuncha bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan “konkret” obrazni ochib beradi va uning birikuvchanligini boshqaradi. Kognitiv bilimlar albatta freymlar bilan bog‘lanadi.

«Frame» (freym) – inglizcha so‘zdan olingan bo‘lib, «karkas» yoki «ramka» degan ma’nolarni anglatadi.

Freym – bu turli xil axborot va situatsiyalarni universal sistema tarzida bayon qiluvchi, kognitiv struktur tiplari asosida standart bilimlar majmuini har xil modellar va har xil til birliklari yordamida ifoda etuvchi, ko‘p komponentli konseptdir. Freymlar to‘g‘ridan to‘g‘ri nutqning muloqot jarayonida ishtirok etadi va ekstralingvistik bilimlar dunyosini o‘zida aks ettiradi. U inson ongida ma’lumotlarni saqlash yo‘lidir. Freymlar insonning umri davomida yiqqan ijtimoiy-madaniy ma’lumotlariga asoslanadi deya ishchi ta’rif beriladi manbalarda.

Xulosa

Boshqacha qilib aytganda, freymlar maxsus kognitiv tuzilmalar bo‘lib, ularning vazifasi assotsiatsiyalar va og‘zaki muloqot yordamida amalga oshiriladigan lingvistik ongni stereotiplash. Rus tilshunosligida freym o‘ziga xos tushuncha sifatida ko‘rilib, quyidagicha ta’riflanadi: "xotirada saqlanadigan assotsiatsiyalar to‘plami, ularning sharhi". Manbalarda xitoylik lingvistlarning freymlar uchun pog‘onaviylik, tizimlilik, madaniy xoslik mansubligini qayd etishgani keltirilgan.

Umuman olganda, konsept biror hodisa\ob’jekt\predmet haqidagi katta mental bilim majmui bo‘lib, geshtalt, tasvir, freym(ramka) kabilar uning namoyon bo‘lishida turlari, navlari sifatida baholanadi. Bu holatda biz lisoniy tur-jins munosabatini kuzatishimiz mumkin, ya’ni konsept jins, sanab o‘tilganlar esa tur sifatida – gipponim\ giperonim sifatida bir-biriga bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aristotel. Poetika // Sochineniya v 4 gt. T.4., M., 1984.-S.669.
2. Babushkin A. P. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж:Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. -103 с.
3. Moskvina V.P. Russkaya metafora: Ocherk semioticheskoy teorii. Izd. 3-ye. M.:2007. -184 s.
4. Muxamedova M. "TOPICAL ISSUES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES" / Republican scientific-practical online conference on March 17-19, 2021. Web: <https://econferenceglobe.com>

5. Kubryakova Ye. S. Ob odnom fragmente konseptualnogo analiza slova pamyat / Ye. S. Kubryakova // Logicheskiy analiz yazyka. Kulturnyye konsepty. - M., 1991. - S. 85-91.

6. Xarchenko V. K. Uchebnoye posobiye. Voronej: Izd-vo KD Librokom, 2006, - 93.c

7. <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnyy-analiz-kak-metod-lingvisticheskikh-issledovaniy>

TIBBIY MULOQOTDA STRATEGIYA VA TAKTIKANING UMUMIY TAVSIFI

Yunusova Maftuna Shokirovna

BuxDU stajyor-tadqiqotchisi
unusovamaftuna25@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolamizda tibbiy muloqotning strategiyalari ochib berilgan. Ogʻzaki nutqning koʻrinishlari va ularning replikalar bilan qoʻllanilishi oʻz aksini topgan. Bundan tashqari, tibbiy nutqda replikalarning maqsad va vazifalari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: nutq, muloqot, tibbiy muloqot, replica, tibbiy muloqotda strategiya va taktikalar.

Strategiyalarni oʻrganishga kognitiv yondashuv xotirada murakkab maʼlumotlarni qayta ishlash usullarini, fikrlashda kognitiv harakatlarni tahlil qilishni oʻz ichiga oladi. Natijada, strategiyalarning nazorat qilish, rejalashtirish, talqin qilish, shuningdek, oldingi yoki joriy harakatlarga nisbatan xulosalar chiqarish kabi asosiy xususiyatlari aniqlanadi. Ijtimoiy kontekstning (vaziyat turi, doirasi, dolzarbligi, odatiy munosabati) va soʻzlovchining ichki tuzilishi (ehtiyotlar, istaklar, munosabatlar, his-tuygʻular) eng muhim maʼlumotlarni tanlash tamoyillariga taʼsiriga alohida eʼtibor beriladi [Dijk 1989]. Tibbiy nutq strategiyalarini tahlil qilishda sanab oʻtilgan shartlarni hisobga olish kerak, chunki ular interaktiv, ijtimoiy jihatdan aniqlangan inson nutq faoliyatini tashkil etishda kontseptualdir.

O.S. Issers nutq strategiyasining universal xususiyatlarini taʼkidlaydi: prognozlash, nazorat qilish, moslashuvchanlik (oʻzgaruvchan sharoitlarga moslashish) va samaradorlik [Issers 2008]. Taxmin qilish mumkinki, sanab oʻtilgan belgilar, birinchi navbatda, strategiyani strategiya boʻlmagandan (masalan, ssenariydan) ajratishga imkon beradi; ikkinchidan, ularning universalligi tufayli ular tibbiy nutq strategiyalari bilan teng darajada bogʻliq va shuning uchun maʼlum darajada uning ishtirokchilari strategiyalarining muvaffaqiyatini baholash mezonlari boʻlib xizmat qilishi mumkin. Shunday qilib, makrodialogning rivojlanishini va aloqa sherigining keyingi nutq harakatlarining variantlarini bashorat qilish qobiliyati suhbatdoshga nutq harakatlarini oldindan oʻylash yoki tezda oʻylash imkonini beradi.

Oʻz harakatlariga javob berish va tuzatish, kutilmagan vaziyat yuzaga kelgan taqdirda esa vaziyatga tezda moslashish va muloqotni belgilangan maqsadga erishish

sari oldinga siljitishidir. Nutqni samarali targ'ib qilishning ana shu xususiyati strategiyaning yana bir muhim xususiyatini - dinamikani, ya'ni "hozirgi paytda amalga oshirilayotgan harakatning oldingilar bilan nisbatini, shuningdek, ularning ta'sirini aniqlashga imkon beradi". [Makarov 2003: 193]. Bizningcha, munosabatlarda o'zaro bog'liqlik - bu nazorat va samaradorlik kabi xususiyatlar, chunki nutq strategiyasining samaradorligini baholash uning pragmatik funksiyasini tahlil qilish orqali amalga oshiriladi (sozlamalar, niyatlar), ijtimoiy vaziyat tufayli umumiy interaktiv cheklovlar (konvensiyalar) yuzaga chiqadi. Nutq harakatlarini baholash va nazorat qilish interfaol rejimda amalga oshiriladi: tinglovchi ma'lumotni passiv idrok etmaydi, balki so'zlovchining nutq harakatlarini faol ravishda izohlaydi va shu bilan birga o'zining strategik chizig'ini amalga oshiradi.

Har qanday nutqning, shu jumladan tibbiy nutqning funksional va tarkibiy birligi - bu kommunikativ (interaktiv) harakat bo'lib, u ishtirokchilardan birining og'zaki yoki og'zaki bo'lmagan harakati, o'zaro ta'sirni rivojlantiruvchi minimal muhim element bo'lib, natijaga erishish yo'lida muloqotga umumiy kommunikativ maqsad yordam beradi.. Kommunikativ harakat nutqiy yoki nutqsiz bo'lishi mumkin va har doim ham nutq aktiga to'g'ri kelmaydi: ba'zida u nutqiy harakatlar ketma-ketligi, murakkab so'l akt (harakatlarning maqsad dominantlari atrofida ierarxik tarzda tashkil etilgan) yordamida amalga oshiriladi.[1984 yil; Deyk 1977; 1981]. Og'zaki nutqni tahlil qilishning rasmiy birligi replika bosqichi yoki replikadir. Replikatsiya bosqichini tanlash mezonlari kommunikativ rollarning nomlari hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, replika qadam deganda boshqa suhbatdosh nutqi bilan chegaralangan so'zlovchi nutqining bir qismi tushuniladi. Uning tuzilishidagi replika bosqichi oddiy va murakkab (bir yoki bir nechta kommunikativ bosqichlarni o'z ichiga olgan) bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, replika qadami faqat suhbatdosh replikasiga nisbatan rasmiy pozitsiya belgisi asosida tashabbus yoki reaktiv deb hisoblanadi, lekin funksional yo'nalish nuqtai nazaridan emas, tashabbuskorlik va reaktivlik fazilatlarini faqat kommunikativ harakatga tegishli va maqsadi bilan belgilanadi. Kommunikativ harakat g'oyasi nutqning strategik mohiyatini tahlil qilishda o'zining dinamikasi va tushuntirish salohiyati bilan o'ziga jalb qiladi, replika bosqichining afzalligi esa nutqni obyektiv ifodalash va keyingi tahlil qilish imkoniyatidir. Replikatsiyalarning minimal soni kommunikativ o'zaro ta'sirning ikki tomonlama birligidir: almashinuv, interaktiv blok, oddiy o'zaro ta'sir, elementar sikl va boshqalar [Zernetskiy 1987; Kuchinskiy 1985 yil; Klyukanov 1988]. Ularning barchasi replika bosqichlarining stereotipik almashinuvidan iborat hodisani bildiradi. Tarkibiy jihatdan birjalar elementar yoki oddiy ikki komponentli, savol – javob, salomlashish – salomlashish kabi ikki bosqichli almashuvlarga hamda uch, to'rt, kamroq, ko'proq replikalarni birlashtirgan murakkab tipik tuzilmalarga bo'linadi: savol - javob – tasdiqlash va boshqalar. Yagona mikromavzu bilan birlashtirilgan va iboraviy majburlash prinsipi asosida ishlaydigan oddiy mulohazalar almashinuvi lingvistik aloqaning asosiy tarkibiy birligi bo'lib, aslida dialogik birlik yoki minimal dialogik birlik (MDB) sifatida aniqlangan, keng qo'llaniladigan toifaga mos keladi. [Baranov Kreidlin 1992, 1996; Issers 2008]. Minimal dialogik birlik tushunchasi kommunikativ strategiyani tavsiflash uchun foydali bo'lishi mumkin, chunki kommunikativ vaziyatni bashorat qilish nutq harakatlari va sherikning mumkin bo'lgan reaksiyalari orqali fikrlashni o'z ichiga

oladi . MDBning lingvistik ko'rsatkichlarini aniqlash (minimal dialogik birlik) tashabbusni taqsimlash, mavzuni nazorat qilish va boshqalar bilan bog'liq dialogik strategiyalar asosidagi usullarni yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Iloji bo'lmagan majburlash me'yorlarining buzilishi hamkorlik bo'lmagan xatti-harakatlarning belgisidir [Issers 2008: 79], bu ma'ruzachining maxsus strategik chizig'ini bashorat qilish va tinglovchi uchun "aldangan kutish" ta'siri bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, tibbiy nutqning kommunikativ strategiyalarini aniqlash, tushunish va tavsiflashda ijtimoiy kontekst, nazorat, rejalashtirish, prognozlash, moslashuvchanlik, dinamika va samaradorlik kabi xususiyatlarga e'tibor berish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бахтин М.М. Собр. соч. – М.: Русские словари, 1996.
2. Долинин К.А. Речевые жанры как средство организации социального взаимодействия // Жанры речи. Саратов, 1999. Вып. 2. С. 7-13
3. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи. Саратов, 1997. Вып. 1. С. 88-98.
4. Михаил Львович Макаров "Основы теории дискурса" Редактор Н. Н. Жукова ЛР № 066278 от 14 января 1999 г
5. Кучинский, Г. М. Диалог и мышление -Минск: Изд-во БГУ, 1983.

TEACHING AND LEARNING OF ENGLISH VOCABULARY IN TESL AND TEFL CLASSROOMS

Teshaboyeva Nafisa Zubaydulla qizi,

DSc., prof. Solnyshkina Marina Ivanovna

Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan,

Kazan Federal University, Russia

Annotation: This article is about the importance of vocabulary and its role in language teaching; using and selecting suitable lexical resources in foreign language classes in order to improve learners' communicative competences both effectively and smoothly in teaching and learning process.

Key words: Lexical items, valuable authentic materials, language and cultural enrichment, content words, structure words, memory-based, function-based, essential techniques in teaching, communicative competence

Vocabulary is central to English language teaching because without sufficient vocabulary, students cannot understand others or express their own ideas. Wilkins (1972) writes that "While without grammar very little can be conveyed, without vocabulary nothing can be conveyed". As we all know, words of a language are just like bricks of a high building. To start with, we will clarify what we mean when we use the terms "vocabulary" and "word". According to the Collins Cobuild English Language Dictionary (1989) "the vocabulary of a language is the total number of words in it" and "someone's vocabulary is the total number of words in a language that he or

she knows”. However, this term will be used in a more restricted sense in this paper: we will limit ourselves to what Michael Wallance in his work *Teaching Vocabulary* calls “content words” as opposed to “structure words” and include nouns, verbs, adjectives and adverbs derived from adjectives. According to this author, structure words are almost deprived of meaning when considered in isolation. Therefore, it should be considered as part of the grammar of a language.

As regards the term “word”, which will be used as an equivalent to lexical item or lexeme. Therefore, it refers to expressions made up of one or more terms which form units of meaning. Thus “to put up with” or “to paint the town red” would be considered as words from the point of view of vocabulary teaching in the same way as a single word like “chair”. That is why, idioms and multi-word verbs such as phrasal and prepositional verbs will be included. In addition to, now words may be grouped into different types of semantic fields as well as into phonological and grammatical sets. Admittedly, knowing a word is much more complex than knowing a definition. In fact, now researchers recognize that word knowledge is not so much “declarative” (the capacity to “declare” the meaning of a word) as “procedural” (the ability to “process” a word in relation to other knowledge). “In most cases, knowing a word is more like knowing how to use a tool than it is like being able to state a fact”. According to the methodologists – Baker, Simmons & Kame’enui, “Learning, as a language – based activity, is fundamentally and profoundly dependent on vocabulary knowledge”. They are not just being told here that vocabulary is a help in learning. It is much bigger than that. “Profoundly dependent” and “fundamental” tell us that learning can’t really happen without appropriate vocabulary. Learning starts with vocabulary, is continually enlarged by new and richer vocabulary and can fail for lack of vocabulary. We must be sure to give English language learners sufficient vocabulary instruction throughout the day, in our moment-by-moment classroom interactions. It may be worth teaching students an easier formulation of Wilkins’s view that “without grammar very little can be conveyed, without vocabulary nothing can be conveyed”. Definitely, teaching English vocabulary is an important area worthy of effort and investigation. In linguists’ point of view, vocabulary should be ubiquitous in our instruction. It has to underlie and infuse every sphere of learning and it is needed for expressing the meaning of words and also in using the receptive (listening and reading) and the productive (speaking and writing) skills. As a proof, during the past decades researchers and academics have pointed to the importance of vocabulary acquisition for second language learners.

Of course, learning a language cannot be increased, to only learning vocabulary but it is also true that “no matter how well the student learns grammar, no matter how successfully the sounds of L2 are mastered, without words to convey a wide range of meaning, communication in a L2 just cannot happen in any meaningful way”. The idea was defended by many applied linguists: V. F. Allen, M. Wallance, P. Corder, L. Taylor, D. Willis, McCarthy and so on. According to linguistic materials, vocabulary is obviously a very important element within a language as the overwhelming majority of meaning is carried lexically and something to be taken into consideration both in Second and Foreign Language Teaching – although not the only one that conveys meaning. Not so long ago, vocabulary is always one of the biggest problems in language learning. Namely, it may be more difficult for learners to possess a range of

vocabulary, which is wide enough to satisfy their needs in communication. Because learning vocabulary is a challenge for learners due to the size of the task, variety of vocabulary types including single words, phrases, collocations and strategic vocabulary, as well as grammatical patterning, idioms and fixed expressions. It is common fact that foreign language learners always encounter new words, which hinder their reading comprehension. Moreover, a limited vocabulary can prevents learners from developing ideas or arguments effectively in writing. According to observe, in general there is a tendency to concentrate on grammar, paying little attention to vocabulary. Therefore, for many years methodologists and linguists recommend that vocabulary teaching for these kinds of learners can be performed in two ways: one is called “memory-based” and another is “function-based”. Memory-based refers to concentrating on memorizing words, analyzing the parts of speech, focusing on affixes, listening and repeating, writing and practicing, imagining the written forms of the words and connecting the words with their synonyms and antonyms. In this group teachers believe that using keyword methods to memorize the words such as mnemonics, concentrating on the form of the words and using strategies to remember them (without direct attention to meaning) is an effective teaching approach to vocabulary learning. Memory-based teaching implies that the teacher may use a list of the words which are in the same family with selected word, synonyms or antonyms or even words derivations or affixes (such as sedate - “quiet”, “calm” and its derivatives: sedately, sedateness, sedative; supersede is “to sit above, hence “to replace”) and then ask the learners to repeat and memorize them. Memorizing may be good and useful as a temporary technique for any kind of tests, but not for learning a foreign language.

In contrast, function-based refers to the negotiation of meaning through the application of words in sentences, texts and contexts or through activities that help the learner understand the targeted words better and to make relationships between the words and the learners’ own experiences. In addition to, “meaning” is one of the most controversial terms in the theory of language. At first sight the understanding of this term seems to present no difficulty at all – it is freely used in teaching, interpreting and translation. In fact that the book which is named “The Meaning of Meaning” by C. K. Ogden and I.A. Richards collected over sixteen different definitions of meaning. That is why, learners need to learn not only what forms are possible but what particular forms will express their particular meaning. Admittedly, when conveying the meaning of words to the students, teacher should teach that a word may have more than one meaning when used in different contexts. For instance, “word” has several different meaning when used in context. One may say: “If you want help, just say the word”; “How should I word this letter?”; “What does this word mean?”; “Can I have a word with you?” Teachers should make the teaching learning vocabulary process not only clearly but also smoothly for their students while expressing any meaning. If teachers don’t convey the meaning of the words, students can’t realize them and know how to use the words in contexts. We shouldn’t forget that the meaning of words can be communicated in many different ways.

All things considered, based on Lewis’s point of view “Lexis is the core or heart of language”. In fact, learning vocabulary is rather more complex process than it might at first sight appear. That is why, when teaching vocabulary to build students’

knowledge of words and phrases, helping them learn any and all of these different components assists them in enhancing their English vocabulary knowledge and use. It is worth emphasizing that the concept of a “word” can be defined in various ways, but teachers need to be aware of and focus on significant aspects: form, meaning and reference. Richards Renandya believes that vocabulary is a core component of language proficiency and provides much of the basis for how well learners speak, listen, read and write. At the same time, vocabulary is stored in the brain in a highly organized and efficient lexicon, although not like a dictionary. Sometimes students learning English as a foreign language (EFL) are weaker than English as a second language (ESL) learners at recognizing particular constraints on vocabulary usage, such as the fact that only young people use a particular word or expression, which might be colloquial and not usually deemed appropriate in more formal contexts such as speeches. Likewise, students must be taught to use sentence structure to establish the grammatical category of the new item, word structure to find out the type of word and its meaning, as well as contextual, logical and cultural clues to discover the meaning.

The list of used literature:

1. Arnold I.V. “The English Word” Moscow, 1973.
2. Abduraxmanova, Z., & Mamurova, M. (2021). THEORETICAL APPROACH TO SPEECH DISFLUENCIES IN SIMULTANEOUS INTERPRETATION. In *МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ* (pp. 43-45).
3. Alibekova, G. N., & Uralova, N. A. (2022). Innovative Teaching Methods in Teaching Foreign Language. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 8, 31-36.
4. Akhmedova, S. (2022). STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF APPLIED ELEMENTS IN THE GERMAN LANGUAGE. *Science and innovation*, 1(B5), 94-97.
5. Gaybullayeva, N. D. K., & Kizi, T. N. Z. (2022). THE ROLE OF INNOVATIVE METHODS FOR LISTENING COMPREHENSION IN TEACHING LANGUAGE LEARNERS FOREIGN LANGUAGES AND MAINLY ENGLISH. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(10), 8-10.
6. Ghaffarzadeh Hassankiadeh M.A “Different Beliefs and Teaching Vocabulary”, 2012.
7. Jeanne McCarten “Teaching Vocabulary”, Cambridge University Press, 2007.
8. Niyatova, M.N. (2022). Crucial characteristics of assessment in teaching. *Innovative technologica: Methodical Research Journal*, 3(11), 91-96.
9. Niyatova, M.N. (2022). Effectiveness of group work in teaching a foreign language. “Xorijiy tilni ikkinchi til sifatida o‘qitish va o‘rganishdagi muammo va yechimlar” Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, 143-146.
10. Ma’ripov J. K. A BRIEF INFORMATION ABOUT TENSES // O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA. – C. 464.

11. M.Khusanova. Types of complex sentences. International scientific-practical conference XXI CENTURY SKILLS IN LANGUAGE TEACHING AND LEARNING. April 24, 2020 P.20-22
12. Otaboboyeva, F. (2023). Psychological, Pedagogical and methodological foundation of foreign language of learners' intercultural competence. *International scientific research journal*.
13. Otaboboyeva, F. (2022). The essence of the work of George Orwell "Animal farm" and its impact on people. *Scientific methodological journal*.
14. Пармонова, Н. (2022). Teaching speaking through thinking and enriching vocabulary. Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы, 1(1), 598-601.
15. Rosa Ma Lopez Campillo "Teaching and Learning Vocabulary", 2006.
16. Teshaboyeva, N., & Mamayqubova, S. (2020). COMMUNICATIVE APPROACH TO LANGUAGE TEACHING. In МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ (pp. 409-414).
17. Teshaboyeva, N. (2020). LINGUISTIC PERSONALITY, ITS STRUCTURAL CHARACTERISTICS IN THE NEW PERSPECTIVE DIRECTIONS. In МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ (pp. 415-420).
18. Teshaboyeva, N. Z. (2019). TEACHING ENGLISH THROUGH LITERATURE IN ESL AND TEFL CLASSROOMS. In СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ (pp. 82-84).
19. Teshaboyeva Nafisa Zubaydulla qizi, Jurayev Muhammadrahim Murod o'g'li, & Mamirova Munisa Rajab qizi. (2021). Language Learning Culturally and the Role of Literature in Teaching Process. *Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science*, 2(3), 1-5. Retrieved from <https://www.cajotas.centralasianstudies.org/index.php/CAJOTAS/article/view/84>
20. Хидирова, Д., & Тешабоева, Н. (2022). Pedagogical conditions for the development of the healthy thinking in students. Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollari, 1(1), 120-122.

PROBLEMS OF TEACHING WORLD LITERATURE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Zaripova Maftuna Bahrom qizi
Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: In the article, a comparative analysis of the teaching of world literature in general secondary schools was conducted. The content of literature textbooks intended for schoolchildren was analyzed. Discussions were held about the pages dedicated to world literature in the textbooks and the influence of the samples presented in them on the minds of the students.

Key words: literature context, textbook content, new program, State Education Standard.

The role of world literature in the context of comparative literature has been the cause of various discussions of literary critics. It is a very important task to create the content of textbooks, taking into account the influence of the ideas presented in the examples of Western or Eastern literature that do not correspond to the mentality of a particular country. In addition, it is natural that difficulties are encountered in the process of using examples of world literature at the local and global scale and providing an acceptable approach for students. If the subject is chosen according to the student's age and national mentality, the closeness of cultures, the expansion of the student's imagination and the opportunity to live in some corner of the world will be given. Tsvetan Todorov "What is literature for?" in his work entitled "I've been introduced to the world of books before I reached school age: "My first memories are related to the time when I was surrounded by books. There were a lot of books in our house. From the classic masterpieces of children's literature, I repeatedly read "Arabian Nights", "The Brothers Grimm and Anderson's Tales", "Tom Sawyer", "Oliver Twist". explains with Todorov proved that reading a specific regional text provides an opportunity to get acquainted with the region, the general environment and the local context. "The study of literature is of decisive importance in the formation of personality qualities of the student. The main goal is for the writer to enter the creative world and thereby develop the child's mind and taste. The masterpieces of Uzbek and world literature from textbooks and collections are important in enriching the reader's mind and educating emotions."² The main issue is not only the teaching of national literature. The problem is related to the content of sections dedicated to world literature in the "Reading Book" of primary grades and "Literature" textbooks of upper grades. If attention is paid to foreign school textbooks, in the 5th-6th grade, Russian students will get acquainted with the masterpieces of world children's literature, such as J. Verne, M. Twain, E. Seton-Thompson, A. Hoffman. The literature textbook of the 6th grade Uzbek student consists of two parts, in which only the life and work of Gianni Rodari is addressed from the world literature series. Consider that the adventure works of I. Krylov, Lafontaine and many other writers can serve to expand the reader's imagination and form their interests. After the second part of the Literature textbook for 10th graders, the life and works of famous representatives of world literature Jack London and Alphonse Dode took place. The stories "Love of Life" and "The Last Lesson" are instructive and very useful for children of adolescent age.

These stories glorify qualities such as patriotism, humanity, hard work, and courage. However, it is difficult to say that Rashod Nuri Guntegin's "Choliqushi", which was taken from the content of the literature book compiled for 11th graders, was chosen correctly. According to the novel, Farida sits in the middle of a huge tree and watches the relationship between Kamron and Narimon. he tells by his nickname."³ We believe that it is unethical for 11th graders to read the romantic adventures of a 15-year-old girl in their book. In addition, there are many works in world literature that affect the psyche of a 17-18-year-old child, change their outlook on life, and encourage them to make serious decisions. "According to the new program, the content of

literature, which is consistently studied starting from the 5th grade, becomes more complicated from grade to grade. In the lower classes, more samples of folk oral creativity and works of representatives of Uzbek literature are given, while in the upper classes, introduction to the works of representatives of world literature is preferred. Literary materials are not in a periodic system, but are united around topics from simple to complex"4, it is envisaged in the DTS. But there is no increase in the number of examples of world literature in the upper grades, in grades 10-11. "On the basis of literary education, which is intended to be studied in general secondary schools, a unique individual who reads, understands the essence, can analyze and draw conclusions, feels the state of the hero, others the goal is to educate a well-rounded person who shares his pains, understands them and can "discover" himself at the same time. it is understood as one of the goals of the secondary education system to feel the state of the characters, to feel the state of the characters before they understand what love is, and to "rediscover" themselves in the form of Feride or Kamron. Creating textbooks is a complex and demanding process, as well as a responsible work that affects the education of the growing young generation. No amount of advanced technology or pedagogical skills can correct textbook content if it has flaws or imbalances. That is why, every 4 years, instead of changing the covers of the textbooks and republishing them, it is appropriate to attract new working groups to work on their content.

References:

1. Botirova, S. I. (2020). PROBLEMATIC ASPECTS RELATED TO THE USE OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AND INTERACTIVE METHODS IN THE CLASSROOM. EPRA International Journal of MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (IJMR), 6(8), 539-541.
2. Botirova, S. I. (2020). FOR STUDENTS OF PHILOLOGY TEACHING LITERARY CONDITIONS OF LEARNING BASIC ANALYSIS. Science and Education, 1(5), 110-113.
3. Isamiddinova, B. S. (2020). THE RELATIONSHIP BETWEEN SYMBOLICALLY FIGURATIVE INTERPRETATION AND PSYCHOLOGY. Asian Journal of Multidimensional Research, 9(9), 12-15.
4. Ботирова, Ш. (2020). Бадиий психологизм критерийлари ва замонавий ўзбек романчилиги. Tafakkur ziyosi, 2(2), 146-148.
5. Шахло, Б. (2020). Инсон ва ҳаёт воқелигини метафорик уйғунлаштиришда бадиий психологизминг ўрни. Сўз санъати, 2(3), 19-23.
6. Badalova, B. (2020). Modern Methods of Teaching Russian and Uzbek as a Foreign Language to Students. Science and Education, 1(Special Issue 2).
7. Сайдахметова, Д. Х. (2020). МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОЦЕНОЧНЫЕ ПРОГРАММЫ (PISA, TIMSS, PIRLS) И ПОДГОТОВКА УЧЕНИКОВ К НИМ. Science and Education, 1(Special Issue 2), 112-120.
8. Мухаммадиев, Л. Ф. (2020). Моддий ва маънавий меросимиз—аждодларимиз жасоратининг юксак тимсоли. Science and Education, 1(5).
9. Yusupova, F. M. (2020). Pedagogik texnologiyalardan foydalanib ta'lim berishda o'qituvchiga qo'yilgan talablar. Science and Education, 1(Special Issue 2).

10. Ikramov, R., & Bekmirzayev, N. (2020). Yurist nutqi madaniyati. Toshkent: Akademyashr.
11. Narkuzieva, G. (2020). Modern Trends in Educational Psychology and Psychology of Education. Science and Education, 1(Special Issue 2).
12. Shokarimova, K. A. (2020). Pedagogik qobiliyat va pedagogik mahoratning talimtarbiya berishdagi ahamiyati. Science and Education, 1(Special Issue 2).
13. Safarov, B.N. (2022). PIRLS-XALQARO O'QISH SAVODXONLIGINI O'RGANISH BO'YICHA TARAQQIYOT. Ta'lim faoliyatida innovatsion rivojlanish , 1 (5), 134-138.
14. Safarov, B.N. (2022 yil, noyabr). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA PEDAGOGIK KOUCHINGNI TOSHKIL ETISHNING DOLZARBLIGI. 21- ASRDA INNOVATSION TA'LIMNING O'RNI VA AHAMIYATIGA BASHLANGAN XALQARO KONFERENSIYADA (1-jild, 8-son, 30-35-betlar).
15. Safarov, B. (2021). 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini ahamiyati: 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini ahamiyati. Maktabgacha ta'lim jurnali , 2 (2).
16. Norboyevich, SB, & Axmadjonovna, BM (2023). TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM-TARBIYA JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISHNING BOSHQARUV PRINSPLARI. Ta'lim faoliyatida innovatsion rivojlanish , 2 (4), 18-23.

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING PUBLIC ORAL CREATION IN LITERATURE LESSONS AND DEVELOPMENT OF CREATIVITY AND CREATIVE SKILLS

Zaripova Maftuna Bahrom qizi
Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: This article discusses the methodology of teaching folklore, which is a component of literature.

Key words: literature, folklore, creativity, epics, riddle, proverb, methodology.

One of the most urgent tasks of today is to organize classes and create methods that meet the world's requirements, to educate our youth to be highly spiritual, creative, sharp-educated, broad-minded, creative and active in the way of building a great country. A student who cannot express his thoughts coherently, beautifully and clearly cannot be considered a student at the level of the modern times. In general secondary education, the fulfillment of this task is mainly entrusted to the mother tongue and our literature. It is important to select the intellectual youth who will increase the scientific and creative potential of our republic, to help them, to identify and develop their abilities in the fields of science, and to create the necessary opportunities to show their

unique talents. In accordance with the Laws of the Republic of Uzbekistan "On State Language", "On Education" and "National Program of Personnel Training", completely new goals and tasks are being set for the teaching of these subjects. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 of February 7, 2017 "On the strategy of actions for further development of the Republic of Uzbekistan", No. PF-558 of September 5, 2018 "People The decree "On additional measures to improve the land management system" serves as a basis. To ensure intellectual, spiritual and moral perfection of students in the teaching of literature, to develop them by harmonizing education and upbringing, educational content, teaching methods, tools and forms, independent, creative, attention should be paid to developing analytical and critical thinking skills. To achieve these, it depends on all types of the educational process conducted from literature, on the appropriate organization of lessons, extracurricular activities, excursions, clubs, reading meetings. It is especially important to increase the creativity and creative abilities of our youth, and to enrich the thinking circles. The main goal of teaching literature is to teach our young people to think creatively, to express their thoughts freely and effectively in written and oral form, to consciously differentiate Uzbek language dialects, as well as to expand their scope of thinking, to our Motherland, national It is aimed at educating our traditions and rich spirituality in the spirit of love. Based on this main goal, the following tasks are set before the teaching of literature from the 5th grade: - to teach students to think freely; - to be able to express one's opinion fluently orally and in writing, to teach resourcefulness and responsiveness; to express one's thoughts correctly; to form the ability to use proverbs and wise words appropriately in speeches, to be able to use words purposefully; - inculcating the importance of literature in knowing the world. In order to fully fulfill these goals and tasks, the teacher should conduct additional training outside of classes, give additional tasks to students, work separately with gifted students, and use different forms in evaluating students. Additional training can be in the following forms: 1. Opening "5 important initiatives" centers; 2. Circular shape. Its annual plan has been approved by the school administration, and now it is held twice a week. In many schools, club classes are devoted to theoretical topics. More hours should be devoted to the development of creativity, oral and written literacy, and speech. 3. In such events as "Language Festival" (October 21), "Nights of Navoi Khanlik, Babur Khanlik", "Nights of Literacy", qualities and skills such as respect for our mother tongue and literature, understanding the importance of our oral and written literature in the spirituality of our youth is formed, developed. In them, one or two students can be assigned to prepare a lecture, several to perform a scene, some to write poems and songs, and others to create interesting questions, tasks, and problematic situations. In the center of "5 important initiatives" young generation, the organization of "Drama" clubs and "Young readers" clubs arouses great interest among today's youth. It is one of the important factors of making good use of free time of our children and leading them to a bright future. Inquisitiveness, creativity, creativity is the demand of today. Especially as we inculcate the rich heritage of our folk art in the growing young generation, we will not face problems such as gaps and low learning students. As we teach the folk talent in the "drama" and "reading" circles organized in the "5 important initiatives" centers, every young generation who gets to know the spiritual maturity, patriotism, and heroism of

our ancestors has a special effect in their eyes. light, kindness begins to shine. The bravery and bravery of the heroes of the work, their courage, honesty and striving for correctness will not leave any reader indifferent. By teaching examples of folklore, it is more effective to awaken virtual imagination in students. Because connecting young people living in the age of advanced science and technology with today's achievements in the examples of creativity created by our people not only arouses great interest in young people, but also strengthens their sense of pride towards our ancestors. These examples show that our ancestors were rich in virtual imagination. "Flying carpets" or "horses with wings" airplanes, spaceships; "talking walls" telephone or radio, "magic ring" or "mirror worlds" showing the beauties of the whole world, television or computer, "floating chests" in the form of ships and boats. They describe in their works the great inventions of their time, which form the student's ability to become more familiar with folk art. We can prove to the readers that we have a rich spiritual heritage in the following examples: the processes in the epic "Birth of Gorogli" once again proved that today's medical achievements are closely related to the discoveries made by our great grandfather Abu Ali ibn Sina. In the "Alpomish" saga, the conditions set by Barchinoy were not only sports competitions, but also a competition of honor and bravery. In the epic "Ravshan Khan", Ravshan proves his loyalty to his homeland even under the gallows, which is a strong example of developing patriotic feelings. It is no exaggeration to say that the problems of cleanliness, hygiene, even environmental cleaning and ecology, which the whole world is concerned about, are reflected in our little fairy tale "Emerald and Precious". The use of interactive methods in lessons is aimed at improving the student's creative abilities. In particular, the use of problem-based, planned and accelerated education leads to the growth of the student's creativity and creative abilities. The learner learns the subject based on a creative approach to himself. Able to look creatively and critically at any factual material. The received educational material opens the way to look at it in a new way, to receive additional materials, to learn. Often, such cases form a heuristic approach to mastering. This leads specialists not only to be executors of knowledge and skills acquired in the future, but also to look at their professional activities on the basis of creativity and creativity. To the group of technologies used in literature classes:

1. Didactic game technologies;
2. Problem-based educational technologies;
3. Modular training technologies;
4. Cooperative learning technologies;
5. Design technologies;
6. Traditional educational technologies;
7. Boomerang strategies included

Didactic game technologies are divided into such types as plot-role, creative, business, conferences and game exercises. This type of lesson helps to master the folklore genre in a more meaningful and effective way. It allows you to learn fairy tales and epics by acting them out. In problem-based educational technologies, students work with tables and prove their ideas. "Brainstorming" lessons are dedicated to studying a specific topic in the program. Working in groups, using the "saw" or "zigzag" and "we do it together" methods is appropriate in the technology of

cooperative education. Folk proverbs can be mastered with the game "Carry on". For example, the first group can start the first part of a proverb, and the second group can continue and comment on the second part. The "video-puzzle" method in design technology helps students to develop themselves in the future and increase their life concepts. Auxiliary additional training.

These classes are held when students have difficulty mastering certain topics. The teacher works with students outside of class. A certain day of the week can be set aside for such training. Meeting with literary scholars or holding events in connection with birthdays. These activities are also additional training, because both the teacher and the students need to be prepared. The use of riddles in class, in clubs, and other activities also gives effective results. "Competition of wits" in the field of literature. The class is divided into two groups or competes with a parallel class under certain conditions. You can choose and create other shapes for additional training. Collection of samples from folklore, "Fairy tales - leads to goodness"; Events such as "The victory of good over evil" can be held. Additional assignments and tasks given to students:

1. Create personal libraries by collecting their favorite works and share them with friends. Copy and memorize your favorite poems, proverbs and wise words from the textbook in a specially kept notebook, and repeat them constantly.

2. Preparing for briefings. Pupils should prepare to provide information about the important news that happened in our country and the world, observing the mass media. It is necessary to ensure that no student is left out of this task. Because this task is of incomparable importance in the development of speech and the formation of children's socio-political consciousness.

3. Creating a personal test bank. From the beginning of the academic year, this task is assigned to everyone equally. Each student prepares a test on the subject. After the teacher's control, students write them on separate cards.

In necessary situations, the teacher can use these tests in training. Compilation of the text of the lecture. During the academic year, the student must participate in repetition, reinforcement lessons or classroom and school-level events with a lecture on the given topic. The teacher and talented, active classmates help him to write the text of the lecture. It develops creativity and creativity in them. In general, creativity, creative thinking in human activity is a fruitful process in solving any problem, task, project. During the learning process, if the student independently tries to solve the problem, if the teacher organizes the problem situation in time, it gradually becomes a skill and competence for the student.

References:

1. Rasulova, R. B. (2020). Using modern pedagogical technologies to identify gifted students and improve their speech culture in the teaching of mother tongue. *Education, Science and Innovation*, 1(2), 37-40.

2. Userbay, B. (9102). Independent learning is the foundation of student learning. *Folklore of Turkic peoples, significant issues of literature and linguistics: International Conference*, 1(1), 105-108.

3. Kuchkarov, H. H. (2020). Javdat and his place in the literary life of Samarkand. *INTERNAUKA*, 13(142), 89-90.

4. Кучкоров, Х. Х. (2020). Личность в системе человеческих общение и педагогических взаимоотношений. Innovative achievements in science, 439-441.
5. Baykabilov, U. A. (2020). Stages of using innovative pedagogical technologies in education. Science and Education, 1(Special Issue 2), 51-56.
6. Holbekov, S. B. (2020). About teaching the author's biography in literature classes. Science and Education, 1(Special Issue 2).
7. Jumaniyazov, S. A. (2020). Organization of extracurricular activities in the teaching of mother tongue in general secondary schools. Science and Education, 1(Special Issue 2).
8. Hasanzoda, Q. H. (2020). The theme of science and ethics in the work of Javdat and its place in the education of the young generation. Science and Education, 1(2).
9. Safarov, B.N. (2022). PIRLS-XALQARO O'QISH SAVODXONLIGINI O'RGANISH BO'YICHA TARAQQIYOT. Ta'lim faoliyatida innovatsion rivojlanish , 1 (5), 134-138.
10. Safarov, B.N. (2022 yil, noyabr). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA PEDAGOGIK KOUCHINGNI TOSHKIL ETISHNING DOLZARBLIGI. 21- ASRDA INNOVATSION TA'LIMNING O'RNI VA AHAMIYATIGA BASHLANGAN XALQARO KONFERENSIYADA (1-jild, 8-son, 30-35-betlar).
11. Safarov, B. (2021). 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini ahamiyati: 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini ahamiyati. Maktabgacha ta'lim jurnali , 2 (2).
12. Norboyevich, SB, & Axmadjonovna, BM (2023). TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM-TARBIYA JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISHNING BOSHQARUV PRINSPLARI. Ta'lim faoliyatida innovatsion rivojlanish , 2 (4), 18-23.

DINIY MATNLAR MAZMUNIDA BOQIYLIK VA FONIYLIK TUSHUNCHALARINING ANTROPOSENTRIK TADQIQI

Ma'ripov Jalolkhan Kamoliddin ugli

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Diniy matnlar mazmuni talqinida aynan antropotsentrik yondashuv katta ahamiyatga ega bo'lib, islomshunos olimlar bilan bir qatorda faoliyat yuritayotgan ilm darajasi va hayotiy tajribasi yetarli bo'lmagan otinlar va domlalar tomonidan ma'nosi pinhon bo'lgan yoki ishora shaklida berilgan matnlarni o'z nuqtai nazari bilan izohlash yoki notog'ri tarjima qilish talqinning xato yo'nalishda ketishiga olib kelishi ham mumkin. Insonning olamni idrok etishi va uni tilda aks ettirishi muammosi tahlilida hatto til egalarining lisoniy ongi, tafakkuri, xotirasi imkoniyatlari, lisoniy ongida jamlangan leksik birliklar zahirasi ham muhim o'rin tutadi.

Kalit soʻzlar: sahar, bomdod, tong, choshgoh, peshin, asr, shom, xufton, tun, boqiy dunyo, foniyl dunyo.

Din va diniy matnlar inson ongiga taʼsir koʻrsatadi va fikrlashida oʻz hukmini oʻtkazadi. Qadimgi xalqlarning mifologik ongi ularning diniy dunyoqarashiga sezilarli taʼsir oʻtkazgan deyish mumkin. Mif oʻziga xos ikki yoqlamalilik (dualizm) xususiyatiga ega, vaholanki, u haqiqiy (profan) dunyoga, bir vaqtning oʻzida muqaddas (sakral) dunyoga tegishli (chunki ilohiy mavjudotlarning faoliyati natijasi hisoblanadi). Bunday ikki yoqlamalilik muqaddas zamonni haqiqiy dunyoda tiklash imkonini beradi. Dunyo bilimlariga ilmiy yondashuvga ega boʻlmagan koʻplab qadimgi xalqlar madaniyati uchun koinotning tartibga keltirilishi va insonning uning tarkibidagi oʻrni toʻgʻrisidagi miflar muhim rol oʻynagan. Ayniqsa boqiy va foniyl zamon toʻgʻrisidagi tasavvurlarni oʻz ichiga olgan bunday miflar turli madaniyatlarda oʻxshash va nooʻxshash xususiyatlarga ega boʻlgan hamda zamonaviy ilmiy taʼlimotdan keskin farq qilgan.

Xristianlikdagi zamon falsafasi talqinini Avgustinning “Istigʻfor” (“Исповедь”) ida (IV-V asrlar) “zamon oʻzi nima?” degan savolga: “Hali hech kim mendan u haqida soʻrayotgani yoʻq, men hech qiynalmasdan tushunaman; ammo bu haqida qanchalik tez orada javob berishni xohlaganim sari boshi berk koʻchaga kirib boryapman” deya bergan javobi orqali tushunish mumkin. Avgustin fikriga koʻra, zamon antropologik xususiyatga ega, bu ichki reallik, faqat qalbgina uni idrok qiladi, ammo uning lisoniy ifodasi murakkab masala.

Islomda zamon tushunchasi ikki xil tarzda – kundalik turmush tajribasiga va muqaddas taʼlimotga oid holda talqin qilingan. Boshqacha aytganda, maishiy (profan) zamon muqaddas (sakral) zamon mohiyatini yoritishga xizmat qilgan: “... Shuningdek, tonggacha, yaʼni oq ipni qora ipdan ajratsa boʻladigan vaqtgacha yeb-ichaveringlar. Soʻngra kechgacha (quyosh botguncha) roʻzani benuqson qilib tutinglar!...”

Qurʼoni Karim va Injil kitoblarida zamon taʼlimoti ushbu kategoriyaga xos muhim jihatlarni aks ettirganligini koʻrish mumkin:

- zamon oʻziga xos psixologik idrok mahsuli yoki zamonni idrok qilish voqealarning sodir boʻlish shart-sharoitlarini va oʻrniga bogʻliq (nisbiyl zamon): “U sizlarni chorlaydigan kunda Unga hamd (aytish) javob berursizlar va oʻzlaringizning (dunyoda) oz (muddat)gina turganlaringizni oʻylab qolursizlar”;

- zamon va makon mutlaqo Ollohning hukmida: “U osmondan yergacha boʻlgan barcha ishni tadbirini koʻrar (boshqarar), soʻngra (bu ishlarning barchasi) sizlarning hisobingizcha ming yilga teng boʻladigan (bir) kunda (yaʼni qiyomatda) Uning Oʻziga koʻtarilur”;

- inson hayotining mazmun-mohiyati Parvardigor tomonidan farz qilingan amallarni oʻz vaqtida bajarish, qiyomat kunida goʻzal oqibatga erishish va abadiyl baxtli hayotga loyiq boʻlishdan iborat: “... (Tongda uyqudan) turgan paytingizda, Robbingizga hamd bilan tasbeh ayting!”;

- zamon (vaqt) dunyoning yaratilishi, mavjud boʻlishi, xususan, inson hayoti uchun ulkan ahamiyatga ega: “Asr (vaqti)ga qasamki, (har bir) inson ziyon (baxtsizlik)dadir. Faqat imon keltirgan va solih amallarni qilgan, bir-birlariga Haq (yoʻli)ni tavsiya etgan va bir-birlariga sabrli boʻlishni tavsiya etgan zotlarga (bundan mustasnodirlar);

- dunyoviy zamon va abadiylik turli dunyolarga tegishli boʻlgan mavjud boʻlishning ikki har xil usullari hisoblanadi: "... видимое временно, а невидимое вечно". "Когда умрет человек, то будет ли он опять жить? Во все дни определенного мне времени я ожидал бы, пока придет мне смена".

Diniy taʼlimotlarda zamon bir yoʻnalishli va qaytmas boʻlib bordi, ammo u "vektorlik" xususiyatiga ega boʻlgan holda davriylikdan xalos boʻlolmadi. Aslida esa zamon inson koʻz oʻngida bir yoʻnalishli ketma-ketlik tarzida manoyon boʻladi, ammo dunyoviy tarix, umuman olganda, yakun topadigan davriylikdan iborat: inson va olam Yaratuvchi oldiga qaytadi, zamon esa – abadiylikka. Shunigdek, davriylik har yili takrorlanuvchi diniy bayramlar, har kuni bajariluvchi diniy amallarda ham aks etadi. Ularning lisoniy ifodasi esa tilning faol qatlamiga oʻrnashgan. Keltirilgan misollardagi kabi zamon kategoriyasini ifodalovchi soʻzlar muqaddas matnlardagi taʼlimotning mohiyatini yoritishga, zamonni muqaddas tushuncha sifatida belgilashga xizmat qiladi.

Islom dinida esa vaqt tushunchasi anchayin kengroq qamrovga ega boʻlib, buni diniy, badiiy matnlar va ogʻzaki soʻzlashuv nutqidan olingan jonli nutq tahlilida yaqqol koʻrish mumkin. Quyida diniy, badiiy matnlar va ogʻzaki soʻzlashuv nutqidan olingan jonli nutq matnlaridan namunalar keltiramiz va ularni qiyosiy tahlil qilamiz (1.1-jadval):

1.1-jadval

Diniy, badiiy matnlar va jonli soʻzlashuv nutqida "vaqt" tushunchasi talqini			
Vaqt tushunchasi	Hadislardan olingan namuna	Badiiy asardan namuna	Jonli nutqdan namuna
Sahar	Olloh taolo: «Yaxshi moʻminlar kechasi oz uxlab, saharlari Ollohga istigʻfor aytgaydirlar», - deydi. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Al-Jomiʻ As-Sahih (1-jild), 225-bet.	Vaqt saharga yaqin, tevarak-atrofdagi xoʻrozlar ketma-ket qichqirishardi (Abdulla Qodiriy "Oʻtgan kunlar").	Odamlar saharlab ishga shoshib ketishdi.
Bomdod	Zayd ibn Sobit rivoyat qiladirlar: «Biz Nabiy sallallohu alayhi va sallam birlan birga saharlik qildik, keyin turib bomdod oʻqidik. Men: «Saharlik birlan bomdod oraligʻida qancha vaqt bordir?» — deb soʻradim. Janob Rasululloh: «Ellik yokim oltmish oyat oʻqigʻulik fursat bordir», — dedilar». Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-	Maqsud qori bomdod namozidan bugun ertaroq qaytdi (Xudoyberdi Toʻxtaboyev "Yillar va yoʻllar"). 53-bet	Bomdod namoziga azon aytilmasdan dalaga chiqib ketdik.

	Buxoriy, Al-Jomi' As-Sahih (1-jild), 117-bet		
Tong	Hazrat Umar Roziyallohu anhu: «Nabiy sallallohu alayhi va sallam tong otgandan keyin quyosh chiqib bo'lguncha va asrdan keyin quyosh botib bo'lguncha namoz o'qimakni man' qildilar»,— deydilar. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Al-Jomi' As-Sahih (1-jild), 118-bet	Tongga yaqin to'plar, mashinalar, tanklar qalangan, jangchilar qaynagan katta manzilning qo'yniga kirdi (Oybek "Quyosh qoraymas") 112-bet	Xo'roz qichqirganda endi tong yorishayotgan edi.
Choshgoh	Shunda Rasululloh sallallohu alayhi va sallam: «Ey Ummu Honi', sen kimni panohingga olgan ersang, biz ham o'shani panohimizga oldik»,— dedilar. Shu gapni aytganlarida choshgoh edi». Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Al-Jomi' As-Sahih (1-jild), 77-bet	O'sha kuni choshgohdan to yarim kechagacha Temur behush yotdi (B.Ahmedov "Ulug'bek") 76-bet	Choshgohga yaqin oldindan chaqirtirilgan taksi yetib keldi.
Peshin	Abu Zarr raziyallohu anhu rivoyat qiladirlar: «Nabiy sallallohu alayhi va sallamning muazzinlari peshinga azon aytdi. Shunda Janob Rasululloh: «Salqinlatg'il, salqinlatg'il (yokim salqin tushmog'ini kutg'il, salqin tushmog'ini kutg'il)! Jazirama issiq jahannam nafasi yanglig'dir. Kun qattiq isib ketsa, tepaliklar yonida soya paydo bo'lganini ko'rmagunimizcha, namoz o'qimay turingiz!», — dedilar». Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Al-Jomi' As-Sahih (1-jild), 111-bet	Uch do'st peshin qazosi o'tguncha Inoqiy madrasasining bir kunjagida bekinib o'tirdilar (S.Anorboyev "Oqsoy") 23-bet	Ayni peshinda, kun tikka kelganda G'allaorol sari yo'lga chiqdi.

Asr	Anas ibn Molik: «Biz asr o‘qiyotgan erdik, keyin bir kishi Baniy Amr ibn Avf qavmi oldiga borib qarasa, ular ham asr o‘qishayotgan erkan, — dedilar. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Al-Jomi’ As-Sahih (1-jild), 113-bet	Kechki soat to‘rtlar, asrdan biroz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi (Abdulla Qodiriy “O‘tgan kunlar”) – 42-bet	Asr namoziga ulgurish uchun shosha-pisha yugurib ketdi.
Shom	Salama raziyallohu anhu: «Nabiy sallallohu alayhi va sallam birlan birga shomni kun yuziga parda tortganda o‘qir erdik»,— deytilar. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Al-Jomi’ As-Sahih (1-jild), 114-bet	Masjiddan shom azoni eshitildi. Supadagilar bahsni to‘xtatib, tahoratga qo‘zg‘alishdi (Sh.Toshmatov “Erk qushi”) 65-bet	Shom payti ko‘chada yurish yaxshimas deyishadi.
Xufton	Oisha raziyallohu anho rivoyat qiladirlar: «Tunlardan birida Rasululloh sallallohu alayhi va sallam xuftonga imomlik qilmoqlari lozim erdi. Bu voqea islom tarqalmasidan oldin bo‘lgan erdi. O‘shanda Janob Rasululloh hadeganda masjidga chiqavermadilar, hatto Hazrat Umar: «Xotinlar va bolalar uxlab qoldilar»,— deb ovoz qildilar. Shundan keyin Janob Rasululloh masjidga yig‘ilgan namozxonlarga qarab: «Bul namozni (xuftonni) sizlardan bo‘lak yer yuzida hech kim o‘qiydirmen, deb muntazir bo‘lib o‘tirgani yo‘qdir»,— dedilar». Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Al-Jomi’ As-Sahih (1-jild), 115-bet	Chol xufton namozini o‘qish uchun taxmondan joynamozini olib, namat ustiga to‘shamoqda edi (Sh.Xolmirzayev “Og‘ir tosh ko‘chsa”) 38-bet	Xufton namozini o‘qish uchun o‘rtoqlari bilan masjidga chiqdi.
Tun	Ibn Abbos quyidagi hadisni aytdilar: «Bir kuni tunda	Kechasi yulduz to‘la osmonga	Yarim tungacha allanimalarni

	Rasululloh sallallohu alayhi va sallam birlan birga namoz o'qidim. O'shanda chap tomonlariga kelib turgan erdim. Janob Rasululloh meni boshimdan ushlab, orqa tomonlaridan aylantirib, o'ng yonlariga turg'azib qo'ydilar. Namozdan keyin yonboshladilar, so'ng muazzin keldi, o'rinlaridan turib namoz o'qidilar, (qayta) tahorat olmadilar». Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Al-Jomi' As-Sahih (1-jild), 144-bet	tikilib, tunni tongga ulab, qushlar na`masidan, suvlar shildirashidan ko`ngilga allaqanday yupanch izlardi (Said Ahmad "Ufq"), 78-bet	yoziq, chizib o`tirdi.

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, Islom dini bilan kirib kelgan namoz vaqtlari tushunchasi umumiy kun va tun vaqtlari tushunchalari bilan uyg'unlashib ketgan va namoz vaqtlari bevosita diniy mazmundan umumiy vaqt mazmunini ifodalashga siljigan. O'zbek xalqi orasida "Saharda osh berdi", "Bomdodga chiqarildi", "Choshgohda uchrashdik", "Bir pasda peshin ham bo'lib qolibdi", "Xufton qilib kelma" kabi iboralar aynan namoz vaqtlarini emas, umumiy kun vaqtlari tushunchasini bildiradi.

Xuddi shu kabi, Jannat va Do`zax tushunchalarini ham misol qilib keltirsak bo`ladi. Islom dinida ham, Xristian dinida ham Jannat va Do`zax tushunchalari mavjud va ularga eltuvchi yo'llar va amallar ham har bir dinda o`ziga xosdir. Bu o'rinda shuni ta'kidlash mumkinki, aslida mohiyat va asos deyarli bir xil, faqat har bir dinning o`z tushuntirish uslubi mavjud.

Yuqoridagi 1.1-jadvalda Islom dinidagi vaqt tushunchasining muqaddas diniy matnlarga asoslangan holda inson nuqtai nazaridan ifodalanishining guvohi bo`ldik. Xuddi shu kabi, xristian diniy ta`limotida ham vaqt tushunchasi o`ziga xos tarzda tasnif qilingan. Quyidagi jadval (1.2-jadval)da xristian dinining muqaddas kitobi bo`lmish Bibliyada vaqt tushunchasining tasnifi keltirilgan.

1.2-jadval

Phases of a day according to the Bible	
Day	
"The heat of the day"	"The heat of the day" (1 Samuel 11:11; Neh. 7:3) was at our 9 o'clock.
"The cool of the day"	"The cool of the day" just before sunset (Genesis 3:8)
Night	
from sunset to midnight	from sunset to midnight (Lam. 2:19)

from midnight till the cock-crowing	from midnight till the cock-crowing (Judges 7:19)
from the cock-crowing till sunrise	from the cock-crowing till sunrise (Exodus 14:24)

1.2-jadvaldan ma'lumki, xristian ta'limotida Islom dinidan farqli ravishda vaqt tushunchasi biroz boshqacha tasniflangan, biroq e'tibor berib qaralsa mohiyatan ya'ni, vaqt birliklari orasidagi o'xshashlikni payqash mumkin.

Islom dini ta'limotiga ko'ra, insonning hayoti ikkiga bo'linadi: Foniyl (o'tkinchi) va Boqiy (abadiy) dunyo. Foniyl dunyo inson uchun Boqiy dunyoga tayyorgarlik vazifasini o'taydi, ya'ni Boqiy dunyoda qanday darajaga erishishi Foniyl dunyoda qilgan amallariga bog'liq. Alloh taolo Odam Atoning avlodlariga taqvodor solihlar uchun tayyorlangan jannatga intilishni buyurdi. U yerda ularni ko'zlar ko'rmagan, quloqlar eshitmagan, inson qalbi o'ylamagan narsa kutmoqda.

Umuman, islom dinida insonning butun hayoti shu ikki davrga bog'lab berilgan bo'lib, islomshunoslar ta'biricha, inson foniyl va boqiy dunyo oralig'ida faqat boqiy dunyoda mukofot shaklida beriladigan jannat rohati yoki do'zax azobi uchun yashaydi. Insonning shu ikki davr oralig'ida kechirgan umri davomida qilgan barcha yaxshi va yomon ishlari intihoda unga beriladigan ushbu mukofot (natija)ning garovidir. "Qur'oni Karim" oyatlarida barcha yaxshi va yomon ishlar, ularga beriladigan mukofotlar, farz amallar, sunnat amallar, yomon va man qilingan ishlar, ulardan tiyilish, bilib-bilmay xatoga yo'l qo'yganda tavba qilib kechirim so'rash, nafaqat Allohdan, balki bir-birlaridan ham kechirim so'rash, saxiy bo'lishlik, kechirimli bo'lishlik, xayrli va savob ishlarni ko'p qilishlik kabi ko'pdan-ko'p insonlarga to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi suralar keltiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Куръони Карим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар
2. муаллифи Абдулазиз Мансур. –Тошкент: «Тошкент ислом
3. университети» наш., 2007.
4. Ислom энциклопедия, Зухриддин Хуснидинов таҳрири
5. остида."Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти,
6. -Тошкент: 2004, 31 б.
7. Раҳманов А.Р. Ислom ҳуқуқи.Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Тошкент: "ТДЮИ" нашриёти, 2007. Б. 41.
8. Раҳматуллоҳ қори Обидов. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир..
9. Иккинчи китоб. Тошкент, "Мовароуннаҳр", 2005.
10. Зухриддин Хуснитдинов. Ислom: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. -
11. Тошкент: -2000
12. Tolibovna A. K. et al. Functions of Allusion and Allusion as a Marker of Intertextuality and Precedence //European Multidisciplinary Journal of Modern Science. – 2022. – Т. 6. – С. 485-487.
13. Ma'ripov J. K. A BRIEF INFORMATION ABOUT TENSES //O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA. – С. 464.

14. Tolibovna A. K. et al. Features Of Anthropocentric Study Of Sacred Texts //JournalNX. – T. 8. – №. 1. – C. 5-10.
15. Ma'ripov J. ANTROPOSENTRIZM–TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY YONALISHI SIFATIDA //Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot. – 2022. – T. 1. – №. 28. – C. 62-68.
16. Nasiba, P. (2022). THE IMPORTANCE OF TASK-BASED LEARNING IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(11), 793-797.
17. Parmonova, N. (2022). Nasiba THE PHENOMENON OF CONVERSION IN ENGLISH: THE PHENOMENON OF CONVERSION IN ENGLISH. Журнал иностранных языков и лингвистики, 4(4).
18. Пармонова N. (2022). Teaching speaking through thinking and enriching vocabulary . Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar, 1(1), 598–601. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5361>
19. Niyatova, M.N. (2022). Effectiveness of group work in teaching a foreign language. “Xorijiy tilni ikkinchi til sifatida o‘qitish va o‘rganishdagi muammo va yechimlar” Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, 143-146.
20. Niyatova, M.N. (2022). Crucial characteristics of assessment in teaching. Innovative technologica: Methodical Research Journal, 3(11), 91-96
21. Niyatova, M.N., Abdurasulova, D.J., (2022). Teaching The English Language With Modern Technologies And Websites. “Новости образования: исследование в XXI веке” nomli xalqaro ilmiy-amaliy jurnal.

O‘ZBEK TILI TOPONIMIK TIZIMIDA GIDROTOPONIMIK TRANSONIMIZATSIYA

Sativoldiyeva Dildora

Namangan Davlat universiteti mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Maqolada suv obyekti va inshooti nomlari – gidronimlarning transonimizatsiya usulida boshqa toponim turiga, xususan, oykonimlarga o‘tishi va buning ekstralingvistik hamda lingvistik omillari dalillar asosida o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: toponim, gidronim, transonimizatsiya, gidrotoponim, gidroxoronim, gidrooykonim, gidronekronim.

Toponimlar boshqa atoqli otlar kabi o‘z yasovchi asos va vositalariga ega emas, derivatsion jihatdan tildagi apellyativ leksika, affikslar, yasaliş usul va vositalarga asoslanadi. Toponimlar muayyan motivlar asosida nomlanadi va nomga tilning apellyativ yoki onomastik birliklari lug‘aviy asos qilib olinadi. Ko‘pincha, obyektlarni, jumladan aholi manzillarini nomlashda tildagi mavjud toponimlarning boshqa tiplaridan, jumladan, gidronimlar – suv obyektlarining atoqli nomlaridan foydalaniladi.

Bir atoqli otdan boshqa atoqli ot, ya'ni antroponimdan toponim, oykonimdan gidronim hosil bo'lishi transeponimizatsiya hisoblanadi. Transeponimizatsiya (lot. trans – orasidan, ichidan + onomizatsiya) – biror atoqli otning boshqa otga o'tishi. Masalan, etnonimni toponimga, aksincha toponimning etnonimga o'tishi [2,84].

Toponimiyada transeponimizatsiya hodisasi, ya'ni nomlardan nomlar hosil qilish salmoqli va faol usul hisoblanadi. Transeponimizatsiyaning qanday toponim yuzaga kelishiga ko'ra, *toponimlashuv*, *oykonimlashuv*, *gidronimlashuv* kabi turlari kuzatiladi.

Boshqa atoqli ot turlaridan suv obyekti va inshooti nomining hosil bo'lishi gidronimlashuv deb yuritiladi. N.Uluqov o'zbek tili toponimiyasida gidronimlarni toponimlashuvi quyidagi lisoniy va nolisoniy omillar asosida yuzaga kelishini qayd etadi:

1. Nomlanayotgan joyda dastlab paydo bo'lgan yoki bunyod etilgan suv obyekti nomining keyinchalik o'sha yerda bunyod etilgan boshqa joy nomiga o'tishi.

2. Joylarni nomlashda shu hududning tabiiy jihatdan xarakterlovchi suv obyekti nomining motiv qilib olinishi.

O'zbek tili toponimiyasida gidronimlarning transeponimizatsiya asosida toponimlarga, ko'proq oykonimlarga o'tishi kuzatiladi. Toponimikada gidronimlar quyidagi toponimlarning yuzaga kelishi uchun motiv mazifasini bajaradi:

Gidroastionimlar (grek. gidro – suv, astyaos – shaharga oid) suv obyektlarining nomi bilan atalgan shahar nomlari. Masalan, *Zarafshon* (Navoiy viloyati), *Qorasuv* (Andijon viloyati), *Majnunbuloq* (Jizzax shahri), *Kosonsoy* (Namangan viloyati), *Chirchiq* (Toshkent viloyati), *Sirdaryo* (Sirdaryo viloyati), *Payariq*, *Bulung'ur* (Samarqand viloyati) kabi.

Gidrokomonimlar (grek. gidro – suv, komo – qishloq + onomo – atoqli ot) – suv obyekti nomi bilan atalgan ovul, qishloq, shaharcha nomlari. O'zbekistondagi, jumladan, Farg'ona vodiysidagi ayrim gidrokomonimlar N.Oxunov, S.Qorayev, T. Nafasov, Z. Do'simovning ishlarida tahlil qilingan.

Gidronimlardan hosil qilingan gidrokomonimlar juda ko'p. Birgina Farg'ona vodiysida gidrokomonimlar 50 dan ziyod: *Polvonko'l* (Namangan v. Norin t.), *Qorasuv*, *Buloq* (Namangan v. Kosonsoy t.), *Oqbuloq*, *Qorako'l*, *Sherbuloq*, *Qorasuv*, *Toshbuloq* (Namangan v. Namangan t.), *Sutbuloq*, *Bekbuloq* (Namangan v. Yangiqo'rg'on t.) kabi.

Toponimlarning toponimga o'tishi, gidronimlarning toponimga yoki toponimni gidronimga o'tishi ham onomastikada eng ko'p uchraydigan toponimik nomlanish hodisasidir. Joy nomlariga nom qo'yishda, asosan, joyning geografik joylashuvi, suv obyekti, tabiiy iqlimi, reylefi, aholining ijtimoiy holati, kasb-kori bilan bog'liq jihatlar motiv qilib olinadi. Ibtidoiy davrlarda ham insonlar yashash manzillari uchun suv havzalari, suv inshootlari muhim hisoblangan. Suv havzalari atrofida insonlarning yashash manzillari yuzaga kelgan va aynan shu suv obyektlari insonlar uchun muhim oriyentr vazifasini bajargan. Shu sababli ham yashash manzillarini shu suv inshootlari nomi bilan nomlashgan. Bunday nomlarni tilshunoslikda gidrotoponimlar deyiladi, ya'ni bunda suv inshooti nomi joy nomiga o'tadi. Masalan, *Qashqadaryo* (gidronim) – *Qashqadaryo* (toponim), *Norin daryosi* (gidronim) – *Norin tumani* (toponim).

Onomastikada joy nomlarining suv inshooti nomlariga o'tishi ham uchraydi. Bunda bu suv inshootlari: ariq, kanal, suv omborlar joy nomlangandan keyin barpo

qilingan bo‘lib, shu joy nomi bilan nomlanadi. Masalan, *Farg‘ona kanali*, *Namangan kanali*, *Chortoq suv ombori*, *Kosonsoy*, *Andijon suv ombori*.

Gidrotoponimlar qanday suv obyekti asosida yuzaga kelganligiga ko‘ra quyidagi guruhga ajratish mumkin:

1. **Daryo nomi bilan atalgan viloyatlar:** *Sirdaryo*, *Qashqadaryo*, *Surxondaryo* kabi.

2. **Daryo nomi bilan atalgan tumanlar:** *Norin* (Namangan v.), *Amudaryo* (Qoraqalpog‘iston Respublikasi) kabi.

3. **Soy nomlari bilan atalgan qishloqlar:** *Rezaksoy* (Namangan v. Chust t.), *Jabborsoy* (Namangan v. Pop t.) *Uyg‘ursoy* (Namangan v. Pop t.) kabi.

4. **Ko‘l nomlari bilan atalgan qishloqlar:** *Baliqko‘l*/*Baliqliko‘l* (Namangan v. Chortoq t.), *Damko‘l* (Namangan v. Mingbuloq t.), *Achchiqko‘l* (Farg‘ona v. O‘zbekiston t.) kabi.

5. **Ariq nomlari bilan atalgan qishloqlar:** *Tikariq* (Namangan v. Pop t.), *Shaldirama*, *Balandariq* (Namangan v. Uychi t.) kabi.

6. **Buloq nomlari bilan atalgan qishloqlar:** *Obirahmat* (Toshkent v., Bo‘stonlik t.), *Muzbuloq* (Jizzax v. G‘allaorol t.), *Sherbuloq*, *Oqbuloq* (Namangan v. Namangan t.), *Sutbuloq* (Namangan v. Yangiqo‘rg‘on t.) kabi.

N.Uluqovning fikricha, gidrotoponimlashuv hodisasi yangi nom yasashdan ko‘ra oson va yengilroqdir. Shundan xulosa qilish mumkinki, gidrotoponimlar nomlar asosida yaratilgan nom hisoblanib, tranonimizatsiya mahsuli hisoblanadi. Kuzatishlarimizda ko‘rinadiki, suv inshootlarini joy nomiga va joy nomining suv inshooti nomiga o‘tishi hodisasi bir-biridan farqlanadi. Gidronimni toponimga o‘tishi – gidrotoponim, toponimni gidronimga o‘tishi – topogidronim hisoblanib har ikkovi ham tranonimizatsiya hodisasi hisoblanadi. Dastlab suv inshootlari mavjud bo‘lgan joy, ya‘ni *daryo*, *kanal*, *o‘zan*, *buloq*, *jilg‘a*, *soylar* shu joyning nomlanishi uchun motiv bo‘lib hizmat qilgan. Bu holatda gidronimlar toponimga nisbatan qadimiy hisoblanadi. Lekin sun‘iy va keyinchalik insonlar tomonidan bunyod etilgan kanal, ariq, suv ombori nomlari shu yerning joy nomi bilan nomlangan. Bu holatda toponim gidronimga qaraganda qadimiy hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008.

2. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.

3. Турдибеков Т. Ҳ. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси: Филол. фанлари номзоди. ... дис. афтореф. – Тошкент, 1996.

4. Qilichev B. Onomastika. – Buxoro, 2023.

I.YUSUPOV SHE'RIYATIDA LIRIK SUBYEKT VA MILLIY XARAKTER

f.f.f.d.(PhD) Dabilov Perdeg'aliy Abatbaevich
Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Lirik subyektning milliy xarakterini yaratishning bir vositasi – xalqning etnografik belgilarini tasvirlash orqali amalga oshiriladi. Maqolada ushbu masala I.Yusupov va T.Qabulovning she'rlari misolida o'rganiladi va shoirlarning milliy xarakterni shakllantirishdagi xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Lirik subyekt, milliy xarakter, lirik personaj, etnografik belgilar, mehmondo'stlik, badiiy detal.

I.Yusupov she'riyatida lirik subyektning milliyliги xalqning etnografik belgilarining tasvirlanishi orqali ham ochib beriladi. Mazkur belgilar muallifning «Kunshig'is jolawshisina», «Mening uyim», «Awil, Awil!», «Usi jurtqa hayranman», «Yadima tusti» kabi asarlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ushbu she'rlarda qoraqalpoq xalqining milliy madaniyatiga xos bo'lgan xususiyatlar alohida urg'u berilib tasvirlanadi. Shu jumladan, muallifning «Kunshig'is jolawshisina» she'rini olib qaraylik. Unda xalqimizning mehmondo'stligi shunday tasvirlanadi:

Bizda so'z bor: mehmon – rizq, baraka,
Mehmon kutish – ziynati har odamning.
Agar uyga besh kun mehmon kelmasa,
Choyi botmas mening munis onamning.
Tandir yopgan yangalardan bor taklif,
Ruxsat yo'q og'iz tegmay o'tishga.
Sharq tarafga yo'lga chiqqan azamat,
Shoshil, do'stim bizning elga yetishga [5:13].

«Asarda shoirning o'z elini, xalqining an'anasini, urf-odatini, ma'naviy-madaniy boyligini teran idrok etishi va uni beadad sevishi, e'zozlashi, g'ururlanishi ko'zga tashlanadi. Chunki, muallif Ajiniyoz kabi o'z elining an'anasini, eng g'ururlanishga arziydigan narsa – xalqining xususiyatini tegishli detallar orqali ifodalashga loyiq bo'lgan» [2:24]. Darhaqiqat, bunda xalqning milliy xarakteridagi eng ahamiyatli belgilaridan biri – mehmondo'stlikning mag'izi chuqur ochib berilgan. Biroq bir qiziqarli narsa, undagi biz milliylik deb hisoblayotgan mehmonnavozlik – faqatgina qoraqalpoq xalqiga emas, shu bilan birga boshqa xalqlarga ham xos bo'lgan an'ana-ku! Shunda biz uni qanday qilib badiiy adabiyotda milliy xususiyat sifatida baholaymiz? Adabiyotchi K.Xudaybergenov bu haqida: «... haqiqiy milliy xususiyat tub mohiyati jihatidan umuminsoniy, baynalminalchilik hisoblanadi. Shunday ekan, milliy xarakterga xos deganimizda shu baynalminalchilik narsaning konkret manzarasini nazarda tutamiz» [4:94]-degan edi. Ya'ni biz yuqoridagi she'rda qayd etilgan mehmondo'stlikning bir necha xalqlarga xos xususiyat sifatida shoir yaratgan lirik xarakterning qiyofasida konkretlashganini ko'ramiz.

Mehmondo'stlik motivi muallifning «Mening uyim» she'rida boshqacha shaklda namoyon bo'ladi, ya'ni:

Yaxshi niyat bilan erkin kelaver,

Kel, mehmonim, eshik qoqmay kiraver!
Uyga chaqiruvsiz qo‘noq kelgani.
Bu ham azamatlik obro‘ying sening!
Chaqirmay kelgani –
Zehni ilgani

«Odam – odam uchun mehmon ekanin...[5:52]

-deb, muallif «chaqiruvsiz mehmon» detaliga alohida urg‘u berib tasvirlash orqali xalqimizning «yaxshi niyat bilan qadamranjida qilgan har qanday mehmonga ham teran izzat-ikrom ko‘rsatadigan oq ko‘ngilligi bor» ekanligini milliy iftixor, milliy g‘urur darajasida ifodalab, shu bilan birga «mehmon» so‘ziga boshqacha munosabat bilan yondoshadi, ya’ni «odam – odamga mehmon» degan hayotiy falsafaning chuqur ma’nosini ochib beradi.

Shuningdek, shoir «mehmondo‘stlik» degan duoli so‘zni o‘tmishdagi hukmdorlarga kontrastga qo‘yish orqali fikrning o‘tkirriga erishadi va xalqimizning mardligi, qaysarligi kabi belgilarini ochib beradi. Bir qiziqarli tomoni, hech bir hukmdorga bosh egmagan bu xalq mehmondo‘stlik oldida ta’zim qiladi. Bu – mehmondo‘stlikning asrlar davomida buyuk qadriyat sifatida yashab kelayotgani va xalqimiz tomonidan e’zozlanishining bir isboti. She’rni umumlashtirgan holda olib qaraganimizda, «Mening uyim» detali to‘g‘ri ma’noda lirik subyektning shaxsiy uyini bildirsa, ko‘chma ma’noda esa timsoliy (simvolik) obrazga aylanib, u butun xalqimizning «uyi» – «cho‘l va bo‘ston», «gul va juvsan»dan iborat vatan tushunchasi darajasiga ko‘tariladi va lirik subyektning tug‘ilgan yerga sadoqatlik tuyg‘ulari bilan bog‘lanib ketadi:

Bir yonim suv, bir yonim cho‘l bo‘lmasa,
Behisht solib bersang ham men bormayman.
Gul va juvsan hidi ufurib turmasa,
U erda men qoraqalpoq bo‘lmayman [5:53].

Lirik sub’ekt qanday paytda mukammal xarakterga aylanadi? Agar, shoir o‘zining lirik «men»i orqali o‘y-fikri va ichki kechinmalari ifodalanayotgan insonning vujudiga kirib borib, uning eng nozik degan ko‘ngil torlarigacha cherta olsa va uning his-hayajonlarini ishonchli tarzda yetkazib bera olsagina lirik sub’ekt mukammal obrazga aylanadi, xarakterining olmos qirralari ochiladi. O‘zbek adabiyotchisi H.Umurov muallifning lirik sub’ekt obraziga kirish uquvliligining xarakterni shakllantirishga tekkizadigan ta’siri haqida shunday deb yozadi: «...yozuvchining qahramonlar kechinmalarini birga his qilish, ularga singish iste’dodi, qahramonlarga sub’ektiv munosabati katta rol o‘ynaydi. U o‘zini tasvirlanayotgan shaxs o‘rniga qo‘ya olsagina, o‘sha shaxs qiyofasiga kira bilsagina, xarakter jonlanadi» [3:22]. Shu fikrga suyanadigan bo‘lsak, yuqorida biz talqin qilib o‘tgan she’rlarda shoirning lirik subyekt obrazini yaratish borasida qo‘lga kiritgan yutuqlarining biri sifatida lirik subyektning «terisining ichiga joylashish» mahorati orqali «o‘z xalqiga yoqish» (I.Yusupov), xalqining yuragiga kirib borish iste’dodining tadrijiy rivojlanib borganligini ko‘ramiz.

Qoraqalpoq she’riyatida mehmondo‘stlik mavzusining tasvirlanishi, obyektga olingan hayot haqiqatining ifodalanishi har shoirda har xil xususiy belgilarga ega ekanligini kuzatish mumkin. Shuning bir namunasini iste’dodli shoir T.Qabulovning

«Amiwdarya jag‘asinda» she‘ri misolida ko‘rib o‘tsak. She‘rda lirik subyekt bilan lirik personaj obrazi yaratilgan. Misoli:

Olis Olma-Otadan otlanib kecha,
Qutlug‘ mehmon bo‘lib kelgan paytingiz.
Ko‘nglingda qandaydir bordek andisha;
Bora muzdek suvga og‘iz chaydingiz [1:41].

Muallif asarda etnografik belgilar orqali lirik subyektning milliy xarakterini yaratish borasida boshqacha yo‘ldan boradi. Lirik personaj – mehmonning muzdan ukki o‘yib muzdek suvga og‘zini chayishi – shoirning ilhomini o‘yg‘otuvchi predmet sifatida juda to‘g‘ri tanlangan va xalqimizning milliy xarakteriga xos bo‘lgan mehmonni haddan tashqari avaylab-e‘zozlash xususiyati lirik subyektning xarakterida konkretlashish orqali beriladi.

Bu she‘rda lirik subyektning mehmonga degan yuqori odamgarchilik munosabati va o‘z navbatida bizning elimizga bo‘lgan chuqur ehtiromi boshqa millat vakilining tilidan berilishi («Suvi shirin ekan Amudaryoning») muallifning mahoratini ta‘kidlaydigan detallar sifatida ikki xalqning bir-biriga degan beadad hurmati, do‘stlik rishtalarini mustahkamlaydigan milliy xarakterning alohida bir tomoni hisoblanadi.

Demak, T.Qabulovning yuqoridagi she‘rida xalqimizning milliy xususiyatlarining biri bo‘lmish mehmondo‘stlik motivi detallar yordamida yoki qanaqadir esda qolarlik hayotiy epizod orqali ochib berilishi bilan farqlanadi.

Har bir xalqning o‘ziga yarasha ijobiy xislatlari bilan ayrim kamchiliklari ham uchraydi. Shu aytilganidek, qoraqalpoq xalqining ham milliy xarakterida eng a‘lo fazilatlar bilan birga ba‘zi salbiy jihatlarni ham kuzatishimiz mumkin. O‘zini shu xalqning haqiqiy farzandiman deb hisoblaydigan har qanday ijodkor shaxs o‘z xalqining yaxshi tomonlarini ko‘rib xursand bo‘lsa, kamchiliklarini ko‘rib ko‘ngli hijil tortadi, joni achiydi. I.Yusupovning «Awil, Awil!» deb nomlanadigan she‘rida lirik subyektning ko‘nglida paydo bo‘lgan mana, shunday ma‘naviy inqirozlarini ko‘ramiz. Unda xalqning to‘y berish dasturida yo‘l qo‘yilayotgan ayrim kamchiliklar lirik subyektning o‘y-kechinmalari orqali ochiq-oydin so‘z etiladi:

To‘qchilikning oqibati
Dasturi ko‘p o‘ylab topgan,
Qiz uzatsa qishlog‘idan,
Tushgan joyin yovdek chopgan...
...Bizning ovul nega uncha,
Bunday shodli, keng zamonda,
Dasturlarni buzib buncha,
Azob berib yotir jonga?... [5:30-31]

Muallifning ushbu asari lirik xarakterning milliyligi orqali xalqimiz orasida saqlanib kelinayotgan ayrim chiroyli an‘analarimizning buzilish holatlarining obyektiv va real tarzda tasvirlanishi bilan xarakterli. Bu sifat – shoirning o‘z xalqini yomon ko‘rganligidan emas, aksincha, uni chin yuragidan sevib-ardoqlashining eng oliy namunasi, desak yanglishmaymiz. Buyuk rus tanqidchisi V.G.Belinskiyning fikri bilan aytganda, adabiyotning xalqchilligi shundan iborat, unda xalq qiyofasi, ruhiyati, xalq hayoti tasvirlanadi. I.Yusupov she‘rlarida ana, shu xalqchilik ruhi yetakchilik qiladi. Demak, lirik xarakterning milliyligi xalqning ruhiy dunyosini qanchalik darajada

obyektiv va real ochib berishi bilan belgilanadi. Milliy ruh asar badiiyligining yetakchi unsurlaridan biri deyishimizga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qabulov T. Sen tuwilg'an aqshami. Nokis: Qaraqalpaqstan, 1981. 41-bet.
2. Orazimbetov Q. Hazirgi qaraqalpaq lirikasinda korkem formalarding evolyutsiyasi ham tipologiyasi. Nokis: Bilim, 2004. 24-bet.
3. Umurov H. Badiiy ijod asoslari. Toshkent: O'zbekiston, 2001. 22-bet.
4. Xudaybergenov K. Lirika ham omir. Nokis: Qaraqalpaqstan, 1971. 94-bet.
5. Yusupov I. Bulbil uyasi. Nokis: Bilim, 1997. 13, 30-31, 52, 53-betlar.

SPECIFIC FEATURES OF SOME TIPS AND STRATEGIES OF IELTS READING

**Ortiqova Durdona Nafiddin qizi,
Pirmurodova Ruxsora Matyoqubovna,
Abduraxmanova Zilola Yoqubjon qizi**
Jizzakh branch of The National University of Uzbekistan

Annotation: This article gives information about several strategies and tips such as Primary skills needed, Searching and underlining key words Looking for synonyms and parallel expressions, Skimming (reading the text very quickly), Scanning (looking for something without reading) Reading for specific information which can be helpful for candidates for taking higher band score in READING section in ACADEMIC IELTS exam. In this article, candidates can learn the types of questions like matching headings, multiple-choice, true, false, not given and yes, no, not given questions. Also, we mentioned several ways of how to solve these type of questions easily and effectively.

Key words: matching heading, skimming, scanning, summary completion, yes, no, not given question, true, false, not given question and multiple-choice question.

IELTS READING QUESTION TYPES.

MATCHING HEADINGS: you are asked to choose heading of paragraphs and match up them to the relevant paragraphs from a text. Matching heading question type is one of the most difficult question types in the IELTS exam for students. Why? The main reason is that the headings are usually very resembling to each other. Also, you have more headings than you need for the question.

MATCHING HEADING TIPS:

1. Do this type of question first it is on the test. By doing this you will have a chance to get the general meaning of the text as a whole. This will help you with the test of the questions that require you to take a more detailed look at the text
2. Check how many questions you need to answer.
3. Do not use any answer more than once.
4. Do not need to read the whole text.

5. Read the headings first and think about the topic of the text. Then, read the first, second and last sentences of the paragraph to understand the general meaning of the paragraph.

6. Identify and underline keywords within each heading.

7. Try to look for synonyms or other words that have a similar meaning to words or phrases in the headings so you can rule out the correct answers

8. **MULTIPLE-CHOICE QUESTIONS:** one question is given to you followed by four or five choices in which you have to choose the best one which will fit your answer.

MULTIPLE-CHOICE TIPS:

1. Read the instructions carefully, skim all the questions briefly to get an idea of the topics for which you will be searching when reading the text.

2. Try to predict the right answer before you read the text.

3. In multiple choice questions, remember to use the keywords in the question to help you find the right part of the text. Read that part again and consider all the options one by one.

4. Match the keywords in the question to their associated paragraph in the text. You need to know where to read to find the correct answer.

5. Locate the particular section of the paragraph in which the important information is located to find the answer.

6. You don't need to read the entire text from beginning to end because the questions follow the same order as the paragraphs.

7. The keyword you see in the question may not be written exactly the same as it is in the paragraph.

8. Only read the particular section of the paragraph which directly relates back to the question after you match the keyword or the synonym from the question to the corresponding paragraph.

SUMMARY COMPLETION: you will be given a summary of information from the text and there will be some gaps in that summary. You will either be given a list of words to fill the gaps with or asked to find the answers in the reading text. Your job is to insert some of the words from the list into the gaps; or if you are asked to fill the gaps with words from the text, there will be more words in the list that are required to fill the gaps. All of the information contained in the summary will also be contained in the reading text but they will use synonyms and paraphrasing. Therefore, don't expect to see the same words. The summary may relate to the whole passage or only a part of it and the text of the summary will follow the order of the text of the passage.

SUMMARY COMPLETION TIPS:

1. Read the instructions to the questions very carefully.

2. Skim through the summary. Ignoring the blanks to understand its general meaning.

3. Predict the right answers before looking at the options.

4. Don't waste time looking at parts of the passage that are not included in the summary.

5. You need to focus on keywords before and after the blank.

6. Check with the passage. You can use your keyword strategy to identify the correct part of the passage but remember you are looking for synonyms.

7. Check to see if your word is grammatical. Think about nouns, adjectives, verbs, and adverbs.

8. The answers are mostly in order. Sometimes they'll all be in order; but once in a while, there will be an answer that comes before another answer. However, don't worry about this because the keywords are specific and easy to find.

COMPLETION TASKS: These tasks are note completion, flowchart completion, sentence completion, table completion, and summary completion tasks.

COMPLETION TASKS TIPS : Here are some basic tips that you need to learn to deal with this type of question excellently:

1. There will be a words limit, so please read the instructions carefully and see the words limit that you need to write in order to fill in the gaps. There will be usually **NO MORE THAN ONE WORDS, TWO WORDS or THREE WORDS**, so underline this and remember while you fill in the exercise.

2. Secondly, usually for most tasks in IELTS reading, the questions in the tasks and the gaps are followed in the same order as they will appear in the text. However, please remember and keep in mind that when you see a completion task, the questions and the gaps will not necessarily follow the order that they will be shown in the text.

3. You should copy the words that you find in the text exactly the same way in order to fill in the gaps. Hence, they have to both fit grammatically and syntactically.

4. Try to predict what kind of words are missing, for example, a noun, a verb, an adjective or an adverb. The words before and after the gap help you understand what is missing.

5. You should underline key words that precede gaps. These keywords are going to guide you through the text in order to find where the correct answer is located. You should be careful of paraphrasing.

6. In IELTS, you should always concentrate on meanings, not on words. That is always helpful to be good at skimming and scanning techniques.

YES, NO, NOT GIVEN QUESTIONS: the YES, NO, NOT GIVEN questions are all about the writer's opinion. It's not about the facts but about what the writer thinks. If the answer is YES, it means that the statement in the question agrees with the claims of the writer. If the answer is NO, it means the statement is opposite; it contradicts the claims of the writer. NOT GIVEN means it is impossible to say what the writer thinks about.

YES, NO, NOT GIVEN TIPS:

1. Ignore anything you already know about the topic and don't make assumptions. Based your answers on the text only.

2. Identify any words that qualify the statement. For example, some, all, mainly, often, always and occasionally. These words are there to test if you have read the whole statement because they can change the meaning. Be careful.

3. When you see verbs that qualify statements such as know, suggest, claim, and believe. For example, "the woman claimed she was a doctor" and "the women is a doctor" mean they are different.

4. Don't skim and scan the text. To find the correct answer, you will have to read the appropriate part of the text very carefully in order to understand what the writer means.

5. Don't look for words that exactly match those in the statements. Instead, you should look for synonyms.

6. If you can't find the information you are looking for, then it is probably NOT GIVEN. Don't waste time looking for something that is not there.

7. Answers are in the same order they appear in the text. Do not waste time going back.

TRUE, FALSE, NOT GIVEN QUESTIONS: you will be given a number of factual statements and you have to check in the text if they are true, false or not given. The TRUE, FALSE, NOT GIVEN questions are all about factual information in the passage. It's not about opinions; it's about fact. TRUE means that the statement in the question agrees with the information in the passage. FALSE means the statement in the question contradicts the information in the Passage ("contradicts" means it's the opposite meaning). NOT GIVEN means there is no information on this. This task is used to assess the candidate's ability to find the particular information found in the passage.

TRUE, FALSE, NOT GIVEN TIPS:

1. Read the instructions carefully and make sure you know if it is a true/ false/ not given questions

2. Read all the statements carefully. Trying to understand what the whole sentence means rather than simply highlighting keywords.

3. You need to find the right part of the text before you can answer the question. Remember that the questions follow the text.

4. Finding key ideas in the text.

5. Look for expressions of uncertainty. Look for modal verbs like could, might, or must. Look for expressions which indicate uncertainty, such as suggest, think, claim, believe, and know. For example, it is thought that or many scientists believe that.

6. If you can't find the answer or if you are really unsure, mark it as NOT GIVEN and move on to the next question.

7. If the question in the reading test is TRUE, FALSE, NOT GIVEN, you must remember to write TRUE or FALSE or NOT GIVEN on your answer sheet; you can't write YES or NO. That means if the answer is TRUE and you write YES, the answer will be marked wrong.

8. You can write a letter instead of a word for your answer. That means if your answer is TRUE, you can write only T. It still means true and IELTS will give you a correct answer for that one point.

In summary, the main key is to identify the types of questions provided in the text, while doing the passages the candidates ought to clarify them how to deal with the questions. The reason why to it first is each type of the questions has own strategy to find the answer. Moreover, the takers should have not only wide range of vocabulary or techniques but also experience to follow the time management.

References:

1. Abduraxmanova, Z., & Mamurova, M. (2021). THEORETICAL APPROACH TO SPEECH DISFLUENCIES IN SIMULTANEOUS INTERPRETATION. In *МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ* (pp. 43-45).
2. Ma'ripov J. K. A BRIEF INFORMATION ABOUT TENSES //O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA. – С. 464.
3. Ma'ripov J. ANTROPOSENTRIZM–TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY YONALISHI SIFATIDA //Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot. – 2022. – T. 1. – №. 28. – С. 62-68.
4. Rakhmatullayevna, A. D. (2021). The role and translation of metaphors in poetry. *INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION*, 2(2), 332-335.
5. Rakhmatullayevna, A. D. (2022). TEACHING WAYS OF IDIOMS IN CLASS. *PEDAGOG*, 1(3), 370-373.
6. Raxmatullayevna, A. D. (2022). KOMMUNIKATIV KOMPETESIYANI SHAKLLANTIRUVCHI TARJIMA USULLARI.
7. Nasiba, P. (2022). THE IMPORTANCE OF TASK-BASED LEARNING IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(11), 793-797.
8. Parmonova, N. (2022). Nasiba THE PHENOMENON OF CONVERSION IN ENGLISH: THE PHENOMENON OF CONVERSION IN ENGLISH. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(4).
9. Rachel Mitchell's book "IELTS reading strategies: the ultimate guide with tips and tricks on how to get a target band score on 8+ in 10 minutes a day"

HOLISTIC SCORING AS A GRADING METHOD

Khusanova Mokhira Sherali qizi

Jizzakh branch of National University of Uzbekistan

moxiraxusanova@mail.ru

Annotation: In this article is dedicated to investigate one of the proper types of assessments which is called Holistic grading.

Key words: assessment, holistic grading, method, analytic grading, essay, large-scale tests, inductive.

Nowadays learning English is becoming one of the essential parts of every branch of human life, as it is considered to be the world language. It is clear that present time requires specialists who are intelligent, diligent, experienced and of course masters of their own jobs. Such trained specialists play the most important role in the development of the country. Graduates in higher educational establishments are especially attracted to the modernization of the land where they live. A teacher who keeps up with the times is now psychologically and technically ready to use his

teaching methodology and capacity in teaching. Any stage of the lesson can be revived by the introduction of new innovative methods. As it is common, nowadays there is a big and important demand on how to assess the knowledge of students properly. To assess one class, you need at least a day to spend. Equally important are the methods for the usage of effective and efficient evaluation to check whether students got the lessons. Such methods should be developed with the teacher to think of the qualities and abilities of students. By utilizing them, the teacher will creatively evaluate and assess the knowledge of students in every competence and field. From this point of view, this work is dedicated to investigate one of the proper types of assessments which is called Holistic grading.

As we know holistic grading usually in standards-based education is a means of scoring essays using a simple grading structure that bases a grade on a paper's overall quality. This type of grading, which is also considered to be as non-reductionist grading, when contrasting with analytic grading, which takes more factors into account when assigning a grade.

When to discuss the issues on holistic grading as a method, one should take a note that holistic education focuses on the complete possible development of the person, encouraging students to become the best that they can be and enabling them to experience all they can from life and reach their goals. Holistic scoring is typically used for measuring written performance in large-scale testing situations. Large-scale tests (such as aptitude and placement tests) typically involve a large concentration of examinees taking the test at a given time. Therefore, because of its efficacy, holistic scoring is often used to make quicker, more efficient scoring decisions in these testing situations.

Developed by the Educational Testing Service, holistic grading is often used in large-scale assessments, such as college placement tests. Graders are expected to make judgments based on criteria that have been agreed upon before the start of an evaluation session. Contrast with analytic grading. Holistic grading is useful as a time-saving approach, but it does not provide students with detailed feedback.

Peggy Rosenthal says that Teachers who practice holistic grading refuse to break down a student's essay into separate problems like punctuation and paragraphing, but base their grade on their immediate 'sense of the whole' derived from a deliberately "nonanalytical reading"[1].

Nancy Burkhalter notes that If the speed of grading is more important than detailed feedback, then holistic grading is more appropriate; it just means less feedback for the writer. Pairs or small groups can also evaluate one another's work using this rubric. Called peer review, it gives them practice in evaluation, helps them internalize the criteria, and relieves you of the burden of grading [2].

Inductive Holistic Grading. "Holistic grading is relatively quick, efficient, reliable, and fair when backed by instructor experience, practice, and familiarity with the student performance range at the institution. In addition, it easily accommodates essays and assignments that demand higher-order thinking and have multiple respectable responses".

With inductive holistic grading, which is suitable for small classes, you read quickly through all the responses or papers, rank each above or below the ones you

have already read, from best to worst, and then group them for assigning grades. Finally, you write up descriptions of the quality of each group and then give them to students when you return their work. To personalize the feedback, you can add comments to each student's sheet or highlight the most applicable parts of the appropriate description.

References:

1. Peggy Rosenthal, *Words and Values: Some Leading Words and Where They Lead Us*. Oxford University Press, 1984
2. Nancy Burkhalter, *Critical Thinking Now: Practical Teaching Methods for Classrooms Around the World*. Rowman& Littlefield, 2016
3. M.Khusanova. Didactic conditions for the formation of discussion competence among students. *International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis*. Volume-04, June-2021. P. 742-743. ISSN:2643-9875
4. Abduraxmanova, Z., & Mamurova, M. (2021). THEORETICAL APPROACH TO SPEECH DISFLUENCIES IN SIMULTANEOUS INTERPRETATION. In *МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ* (pp. 43-45).
5. Teshaboyeva, N. Z. (2019). TEACHING ENGLISH THROUGH LITERATURE IN TESL AND TEFL CLASSROOMS. *СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 82-84).
6. Axmedova, S.R. (2021). Chet tillarni o'rganish va undagi metodlarning ahamiyati. *Science and Education*, 2(11), 1076-1080.
7. Пармонова N. (2022). Teaching speaking through thinking and enriching vocabulary . *Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar*, 1(1), 598–601. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5361>
8. Qosimova, N. (2022). Nilufar MAKTAB VA MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR: MAKTAB VA MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(4). извлечено от <https://fll.jdpu.uz/index.php/fll/article/view/6930>
9. Alibekova, G. (2022). Gulchehra CHET TILLARINI O'RGANISH VA UNDAGI USULLARNING AHAMIYATI: CHET TILLARINI O'RGANISH VA UNDAGI USULLARNING AHAMIYATI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(4).
10. Otaboboyeva, F. (2023). Psychological, Pedagogical and methodological foundation of foreign language of learners' intercultural competence. *International scientific research journal*.
11. Otaboboyeva, F. (2022). The essence of the work of Gerge Orwell" Animal farm" and its impact on people. *Scientific methodological journal*.

THE IMPORTANCE OF DIFFERENT SUB – SKILLS THAT ARE INVOLVED IN PARTICIPATING IN A GROUP DISCUSSION

Khusanova Mokhira Sherali qizi

Jizzakh branch of National University of Uzbekistan

moxiraxusanova@mail.ru

Annotation: In this article the importance of the different sub-skills that are used by students in the process of participating in a group discussion is explained.

Key words: discussion, sub – skills, communicate, linguistic competence, discourse competence.

Developing group discussion skills is gainful and essential, as we find ourselves being engaged in discussions with friends, family and colleagues. Discussions may diversify from informal chats, regarding casual activities to more serious debatable topics. Additionally, in recent times, group discussions (GD) are increasingly being employed for professional purposes such as interviews, studying at the educational establishments and selection procedures in companies. Group discussions offer an opportunity for extended speaking and listening practice to all of the participants. Rightly speaking, group discussion is more a technique than a conventional test. Therefore, continuous practice and development of skills associated with group discussion is useful and essential for students of different levels. There are a number of skills that students need to garner and develop in order to excel at contributing effectively to a group discussion. Many companies and institutes admitting students for higher education resort to group discussion, as one of their criteria for screening and selection of candidates. There are two main reasons cited by recruiters and educationists forgiving huge importance for group discussion and most companies tend to organize selection group discussions, with very large groups of people. The following are a few skills that are used to judge a candidate in a group discussion.

- Your level of communication with others
- Behavior (Non- verbal communication) and interaction with group.
- Level of open mindedness.
- Listening skill.
- Putting your views across convincingly (Speaking skill).
- Leadership and decision making skills.
- Reasoning, analysis and subject knowledge.
- Problem solving and critical thinking skill.
- Attitude and confidence.

Having eye contact is not sufficient but maintaining eye contact with every team member or participant while speaking is essential as it will project your eagerness. Initiating the group discussion is a big advantage for a participant as it would portray your confidence but one should not forget about being cautious while resorting to this, only when the topic of discussion is clearly understood by the speaker and he/ she possesses some knowledge on the same. If there is no proper subject knowledge speaking will create a bad impression. In a group discussion it is strictly forbidden to

allow others to speak interrupting another person who is speaking. Even if, you disagree with someone's point of view denying them their chance to speak is not correct that may confuse the speaker to continue. Instead one can make some notes of the points of conflicting interests and discuss about the same when given a turn. The avoidance of use of complex sentences can be very confusing for the other participants of the group discussion. So it is advisable to have simple and understandable words while speaking during group discussions. A positive body language showing interest in discussion is helpful. Avoid speaking just to increase your speaking time. Keep your speech crisp and short. [9,44-45] Speaking less and listening more is a rule that is to be allowed and followed in a group discussion. Paying attention to what others are speaking help in the building of a coherent discussion and will encourage involvement in the group positively. In conclusion it can be highlighted that different formats of group discussions are exercised, in order to prepare students for job interviews or as extended speaking practice to improve their communication skills. It is important to take into consideration the different sub-skills that are involved in a group discussion, understand their usage and ensure that, they are all addressed.

The methodology for developing an integrated approach is based on general scientific principles that take into account the specifics of the formation of students' discussion competence. Clarified the content of the concepts: "discussion competence" and "discussion speech". The didactic conditions for the formation of discussion competence are revealed, which provide a combination of factors of purposeful pedagogical influence on a student in order to form a discussion competence. [4,57]

The purpose of didactic support is the creation of a purposeful, comprehensively filled with various didactic materials, information and educational environment for the effective flow of the process of forming students' discussion competence. Communicative competence is a term in linguistics, not only refers to a language user's grammatical knowledge but also social knowledge about how and when to use utterances appropriately. [10,742-743]

It has become widely accepted that communicative competence should be the goal of language education central to good classroom practice. This is in contrast to previous views in which grammatical competence was commonly given top priority. The understanding of communicative competence has been influenced by the field of pragmatics and the philosophy of language concerning speech act.

The teachers of language, of course, lead their students based on what is suggested by the communicative competence that involve some areas: linguistics competence, Sociolinguistics competence, Discourse competence, and Strategic competence. Linguistic competence is knowing how to use the grammar, syntax, and vocabulary of a language. Linguistic competence asks: What words do I use? How do I put them into phrases and sentences?

Sociolinguistic competence is knowing how to use and respond to language appropriately, given the setting, the topic, and the relationships among the people communicating.

Discourse competence is knowing how to interpret the larger context and how to construct longer stretches of language so that the parts make up a coherent whole.

Strategic competence is knowing how to recognize and repair communication breakdowns, how to work around gaps in one's knowledge of the language, and how to learn more about the language and in the context. [3,10]

Real life communication and social- culture interaction will highlight the existence of communicative competence in teaching speaking. Murzenko claims that in natural communication, developing communicative competence must be practiced that the senders should develop their communicative competence by focusing on the use, not the usage. [6, 61]

Debate is one of the methods that is a clearly structured and specially organized public exchange of thoughts between two parties on relevant topics. This is a kind of public discussion of the participants in the debate, aiming at persuading a third party, and not each other, that they are right. Therefore, the verbal and non-verbal means that are used by the participants in the debate are aimed at obtaining a certain result - to form a positive impression of their own position among the listeners.

In conclusion, having more students work together with advanced preparation and speaking aids makes debate accessible even to students with modest language abilities.

References:

1. Баннов А. М. Учимся думать вместе // Будков А. С.: Материалы для тренинга учителей. – М.: ИНТУИТ.РУ, 2007. – С. 105.
2. Гладилина, И.П. Некоторые приёмы работы на уроках английского языка /И.П. Гладилина // Иностранные языки в школе. – 2003. – №3.
3. Abhishek David John and M. Arthi. 2016. Aspects of proper speech delivery in public speaking. IMPACT: International Journal of Research in Engineering & Technology. Vol. 4: (10).
4. Alexander, R. 2005. Towards dialogic teaching, York, UK: Dialogos. Watts, M. and Pedrosa de Jesus, H. 2005. The cause and affect of asking questions: Reflective case studies from undergraduate students. Canadian Journal of Science, Mathematics, and Technology Education, 5(4): 437–452 p.
5. Nation, I. S. P. 2006. 'How large a vocabulary is needed for reading and listening?'. The Canadian Modern Language Review 63/1: 59–81.
6. M.Xusanova. Chet tillarni o'qitishning pedagogik tamoyillari. Методы науки. Научно-практический журнал. № 3/2020. С.30-31
7. M.Khusanova. Types of complex sentences. International scientific-practical conference XXI CENTURY SKILLS IN LANGUAGE TEACHING AND LEARNING. April 24, 2020 P.20-22
8. M.Khusanova. Learning new content material through cooperative group discussions. European Scholar Journal. Volume-03, February-2022. P. 44-45. ISSN:2660-5562
9. M.Khusanova. Didactic conditions for the formation of discussion competence among students. International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis. Volume-04, June-2021. P. 742-743. ISSN:2643-9875
10. Axmedova, S.R. (2021). Chet tillarni o'rganish va undagi metodlarning ahamiyati. *Science and Education*, 2(11), 1076-1080.

11. Qosimova, N. (2022). MAKTAB VA MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(4). извлечено от <https://fll.jdpu.uz/index.php/fll/article/view/6930>
12. Teshaboyeva, N., & Mamayoboyeva, S. (2020). COMMUNICATIVE APPROACH TO LANGUAGE TEACHING. In *МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ* (pp. 409-414).
13. Abduraxmanova, Z., & Mamurova, M. (2021). THEORETICAL APPROACH TO SPEECH DISFLUENCIES IN SIMULTANEOUS INTERPRETATION. In *МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ* (pp. 43-45).
14. Ma'ripov J. K. A BRIEF INFORMATION ABOUT TENSES // O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA. – С. 464.
15. Rakhmatullayeva, A. D. (2022). TEACHING WAYS OF IDIOMS IN CLASS. *PEDAGOG*, 1(3), 370-373.
16. Пармонова N. (2022). Teaching speaking through thinking and enriching vocabulary . *Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar*, 1(1), 598–601. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5361>

ЛИСОНИЙ ОЛАМ МАНЗАРАСИДА “ВАТАН” КОНЦЕПТИ

Шодиева Шохидат Инатовна

Жиззах давлат педагогика университети

shodiyevashohida226@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада замонавий ўзбек адабиётшунослиги ва тилшунослигида энг кўп қўлланилаётган фаол концептлардан бири бўлган Ватан концепти хусусида фикр юритилади.

Калит сўзлар: этнолингвистика, мифология, ирреал бирлик, перцептив ҳаракат, лисоний қобик, лингвистик майдон, гносеоллингвистика, семасиологик ёндашув, лингвомаданият.

Олам манзараси бу инсон онги воқелигидир, чунки у инсонни ўраб турган воқеликни ва унинг тушунчалари мазмуни ҳамда олам ҳодисаларини акс эттиради. Олам манзараси тушунчаси дунёни ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий идрок қилиш базасида шаклланади. Ҳар қандай шахс менталитети халқнинг миллий-маданий тараққиёти хусусиятларини акс эттирувчи оламни миллий идрок қилиш билан шартланган. Ўтган аср бошларида этнолингвистика фани пайдо бўлиши билан маданиятни ўрганишда фаннинг бир қатор тармоқлари, хусусан, этнографик, лингвистик, археологик методлар пайдо бўла бошлади. Бу ёндашувларга кўра, “дунё манзараси” сўзловчининг оламни қандай кўриши ва идрок қилиши, балки у гаплашадиган тил лексикасидан тортиб грамматикасигача боғлиқ бўлади. Бу қарашлар орасида А. Вежбицкаянинг фикрлари ажралиб туради. У оламнинг барча учун ягона эканлиги, аммо уни

идрок қилиш ва тафаккур қилиш сценарийси ҳар хил эканлиги тўғрисидаги қарашни илгари суради. Инсоният тарихи даврлашишига мувофиқ билиш шакллари ва олам манзарасини идрок қилиш хусусиятлари мазмуни ва тузилишига кўра фарқ қилади. Шунга кўра оламнинг илмий манзараси, мифологик манзараси, диний манзараси каби турлар шаклланган. Илмий манзара инсоннинг дунёни тушуниши учун методологияларга таянади. Инсоният бошланиши даврида одамлар олам қурилишини изоҳлашга ҳаракат қилганлар, натижада мифология, оламнинг мифологик манзараси ҳосил бўлган. Оламнинг диний манзараси инсоннинг бутун дунё, рух, ўлим, у дунё, қиёмат, савол-жавоб, жаннат, дўзах, боқий ҳаёт тўғрисидаги тушунчаларини акс эттиради. Шунга боғлиқ ҳолда ирреал лексик бирликлар шаклланган, фольклордан адабиётга мифологик образлар кириб келди. Инсон кундалик ҳаётида таянадиган, одатдаги қабул қиладиган олам манзараси бу “оламнинг содда манзараси”дир. Бу инсоннинг олам ҳақидаги бутун умри давомида тўплаган хусусий билимлари, бу ўз миллатидан олган, асрлар давомида бутун генида шаклланган, урф-одат, миллий қадрият сифатида қатъийлашган билим ҳисобланади. Олам манзараси – бу тафаккур қилинган воқелик, инсон кўрадиган, ҳис қиладиган ва уни қандай тушунадиган нарсаларнинг барчасидир. Воқелик битта, аммо унинг турлари, идрок қилиш мезонлари турлича. Ҳар бир халқ айнан битта ва бир хил бўлган воқеликни макон ва замондаги кўламида онгига ҳар хил қабул қилади, шунга мос тарзда унинг тафаккури шаклланади. Инсонни ўраб турган воқеликдаги нарсалар унинг онгидан ўтади. У ижтимоий ҳаёт тарзи ва фаолиятидан келиб чиқиб, олам манзарасини тузади. Инсон – фикрловчи мавжудот. Унинг онгида ҳосил бўлган олам манзараси – бу инсон мияси фаолияти маҳсули, натижаси ҳисобланади. Бизни ўраб турган воқеликдаги ҳар бир нарсанинг номи мавжуд, аммо у турли халқларда ҳар хил номланади. Агар предмет ёки ҳодиса бўлмаса, тилда унинг номи ҳам бўлмайди. Ваҳоланки, тилда мавжуд бўлмаган, нореал, ўйлаб топилган, инсоннинг табиат воқеа-ҳодисалари тўғрисида тасаввури натижасида пайдо бўлган ирреал бирликлар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, руслардаги сув париси, ўлмас Кашчей, хитойлардаги Биан, Дилун, Пулао, Бай ху, Годзу каби аждаҳо ва мавжудотлар, ўзбеклардаги Хумо, Қақнус, ялмоғиз кампир, ажина, жин, алвасти кабилар шулар жумласидандир. Мазкур қарашларнинг турли халқларда ҳар хиллиги маданиятлар ўртасидаги фарқларни вужудга келтирувчи омиллардан ҳисобланади. Аммо инсоний маданиятда буларнинг барчасида бирлаштириб турадиган ниманингдир мавжудлиги – оламни идрок қилишда айрим афсонавий тушунчалар замирида юзага келган образларнинг илоҳийлаштирилиши халқлар ўртасида қарашларнинг ўхшашлигини вужудга келтирган. Маданий тушунчалар олам манзарасининг миллий ўзига хослигини шакллантиради. Бундай тушунчалар миллий менталитетни, халқнинг оламни тушунишини аниқлашда ўзига хос калит ҳисобланади. Кейинги вақтларда тилшунос олимлар томонидан концепт термини кўп қўлланилмоқда. Тилшунос С.Боймирзаеванинг таъкидлашича, воқеликда кечаётган ҳодисалар, мавжуд бўлган предметларни инсон томонидан идрок этилиши ва улар ҳақидаги ахборотни бошқа шахсга узатилиши мукамал жараёндир. Ҳар бир концептда миллий хусусиятлар бўртиб туради. Бу

жараённинг илк босқичида перцептив (қабул қилиш) ҳаракатлар бажарилса, кейинги босқичларида эса мантикий таҳлил ҳаракати бошланади ва, ниҳоят, шу таҳлил асосида туғилган тушунча – концепт лисоний воқеликка кўчади. Аммо барча турдаги ҳаракатлар, улар руҳий, мантикий ёки бошқа характерга эга бўлишидан қатъи назар, уларнинг ижрочиси бўлган инсоннинг шахсияти, ҳиссий туйғулари, билиш заҳираси, истак-хоҳиши билан боғлиқдир. Шу сабабли концептуаллашув жараёни ва воқеликнинг лисоний тизимга кўчиши дастлабки ўринда субъектив фаолиятдир. Зеро, воқелик ҳақида туғилган тушунча ва концепт даставвал тафаккурда, инсон онгида шаклланиб, кейин ижтимоий ҳодиса – матнга айланади. Бу жараён нуткий тафаккур фаолиятдан иборатдир. Унинг лисоний мазмуни эса инсон онгида туғилган шахсий билимни жамоа онгига кўчириш ҳамда сингдириш билан боғлиқ. Демак, тил ва тафаккур муносабати субъект-объект қарама-қаршилигидан ташқари, шахс ва жамоа онги муносабати доирасида қаралмоғи даркор. Олиманинг фикрларини мулоҳаза қиладиган бўлсак, инсоннинг олами ўз сезгилари орқали идрок қилиши унинг тасаввурида маълум образларнинг юзага келишига замин яратади. Бу образлар лисоний қобикқа ўтиб, тушунчага, яъни концептга айланади. Сўнг инсоннинг коммуникатив мақсадига боғлиқ ҳолда нутқнинг оғзаки ёки ёзма кўринишида нутқ қаратилган шахс – эшитувчи ёки тингловчига йўналтирилади. Натижада, юқорида олима таъкидлаганидек, ижтимоий ҳодисага –матнга айланади. Матнда эса нафақат якка шахснинг, балки бутун миллатнинг маданияти акс этади. Шунинг учун ҳам Ю.С.Степанов “Концептлар бу – инсон онгида маданиятлар йиғиндиси” деб таъриф беради. Шу маънода, Ватан концептида нафақат алоҳида шахснинг, яъни сўзловчи ёки ёзувчининг, балки бутун миллатга хос бўлган хусусиятлар, миллий-маънавий қадриятлар ҳам ўз аксини топади. Масалан, “Ватан” концепти ўзида “мамлакат”, “давлат”, “юрт”, “маскан”, “уй”, “маҳалла” каби ўнлаб тушунчаларни қамраб олади. Сўз-концептлар йиғиндиси семантик майдонни, мавзуй гуруҳларни ҳосил қиладди. Бу эса бизга тилдаги мавжуд лингвистик майдонлар тўғрисида гапириш имконини беради. Ватан концепти кенг тушунча бўлиб, семантик жиҳатдан ўз майдонига бир қатор лексик бирликларни қамраб олади. Ю.Н Караулов кўрсатиб ўтганидек, ҳар қандай лингвистик майдоннинг қуйидаги тўртта энг муҳим белгиси мавжуд бўлади:

1. *Тайёрлик*. Майдон ичига кирган сўзлар мулоқот жараёнида ишлатиш учун доимо тайёр, тахт ҳолатда бўлади. Сўзловчи ҳам, тингловчи ҳам қайсидир маънода майдоннинг истеъмом учун тайёр туришини доимо ҳис қилиб туради.

2. *Мунтазамлик*. Майдонга кирган лексик бирликларнинг ишлатилишида узилишлар бўлмайди, яъни уларнинг ягона ғоя атрофидаги уйғунлиги ҳар вақт изчил ва мунтазам содир бўлиб туради.

3. *Яхлитлик*. Ҳар қандай лингвистик майдон реал борлиқдаги ўзи учун мазмуний жиҳатдан алоқадор нарса ва ҳодисаларни тўла қамраб олишга интилади. Семантик майдонлар эса у ёки бу тилда бир-бирига боғланган яхлит бир система сифатида намоён бўлади.

4. *Тарихийлик*. Ҳар бир миллий тилнинг тарихий ривожланиши жараёнида семантик майдонлар таркиб топиб, ривожланиб боради. Давр ўтиши билан

тилдаги айрим лексемалар ўзи мансуб бўлган семантик майдоннинг нофаол жамғармасига ўтиб туради.

Ватан тушунчасининг тилшуносликдаги талқинлари бевосита гносеолингвистикага боғланади. Когнитив тилшунослик ва когнитив поэтика каби замонавий йўналишларда ҳозирги гносеолингвистиканинг муҳим муаммолари бўлган миллий концептосфера ва унинг концептларини аниқлаш каби масалаларга ойдинлик киритиш кўзда тутилади. Лингвистик гносеология - бу тилни билиш назарияси деган маънони билдиради. Бу фан тилни билиш усулларини, лингвистик тадқиқотлар методларини ўрганади. Тилшуносликда нутқ қаратилган шахс (эшитувчи) эҳтиёжидан келиб чиқувчи семасиологик ёндашув нутқий шаклдан унга мувофиқ бўлган нолисоний мазмунга қараб боровчи ёндашувдир. Унинг формуласи: нутқ – лисоний система/лисоний шакл – нолисоний мазмун. Ҳар бир миллий маданиятда шу халқнинг дунёқараши, миллий-маънавий қадриятларини акс эттирадиган тушунчалар, концептлар мажмуи мавжуд бўлиб, улар шу халққа хос бўлган хусусиятларни ўзида мужассам қилади. Бу концептлар даврлар ўтиши билан ўз мазмун-моҳиятини кенгайтириши ёки торайтириши, ўзгариб туриши мумкин. А.Вежбицкаянинг фикрича, “маданий ўзига хос бўлган сўз ўзида жамиятнинг ўтмишдаги турли усуллар орқали турли нарсаларни акс эттирадиган тушунча куралини акс эттиради ва улар бу усулларнинг абадий бўлишига имконият яратади”. Бу ҳал қилувчи сўз унинг фикрича, алоҳида олинган маданият учун бу сўз муҳим ва намунавийдир. Замонавий ўзбек адабиётшунослиги ва тилшунослигида энг кўп қўлланилаётган фаол концептлардан бири Ватан концептидир. Ватан концепти барча маданиятларда бўлгани каби ўзбек маданиятида ҳам муҳим тушунчалардан ҳисобланади. Ватан тушунчасини ифодалаш имкониятлари кенг бўлган, шу мазмунни бера оловчи кўплаб лексик бирликларга эга бўлган Ватан тушунчасини ифодаловчи бирликларнинг ўзаро оппозицияда эканлиги, қўлланилган тил бирлигининг маъновий қамрови доирасига кўра контрастлик ҳосил қилиши маълум бўлади.

Шундай қилиб, Ватан концептида бу концептнинг шахснинг давлатнинг сиёсий тарихи билан боғлиқ юк олганлигини кўрсатувчи ғоявий ташкил қилувчи лексик бирликлар мавжуд бўлади. Е.М.Игнатованинг фикрича, “Ватан маданий концепти кейинчалик ҳам бошқа тадқиқотчиларнинг эътиборини қаратди, чунки у этник ўзини ўзи англаш билан, давлат ғояси билан боғлиқ, “ҳар бир лингвомаданият учун, унинг ҳар бир тарихий муҳити учун ўткинчи бўлмаган аҳамиятга “эга. Таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда Ватан концептининг маданий концептлар орасида тутган ўрнини аниқлаш, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш бўйича семантик ва концептуал таҳлилларни амалга оширишга уринишлар бўлди. Лисоний олам манзарасини очиб беришда этнолингвистик жиҳатдан ёндашган Е.Бартминьский тадқиқот доирасини кенгроқ олиш лозимлигини таъкилайди. Унинг фикрича, лисоний олам манзараси курилиши учун анча аҳамиятга эга бўлган макон ва замон, уларнинг айрим тилларда концептлашиш усуллари каби универсал категориялар, ўзимиз /бегона, биз/ улар, шунингдек, миллий, диний, ғоявий ва ҳудудий авто ва гетеростереотиплар каби бундай оппозициялар қандай амал қилишига оид

таҳлил муҳим аҳамият касб этади. Мазкур тадқиқот асосида миллий менталитетни шакллантирган ва жамоанинг ўзини ўзи аниқлашида лисоний олам манзараси қурилиши уларнинг тамали, қиммати эътиборга олинishi керак. Халқ маънавий дунёқарашида муҳим ўрин тутувчи менталитет ижтимоий ҳодиса сифатида халқимиз ҳаётининг ҳамма соҳалари қатори тилшуносликда ҳам лисоний бирликлар воситасида акс этади. Менталитетнинг энг кенг тарқалган турларидан бири бўлган миллий менталитет миллий алоҳидалик, миллий колорит каби миллийликнинг тилда акс этишининг турли шакллари ўз ичига олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А.Вежбицкая. – М.: Языки славянской культуры, 2001 – 288 с. ;Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая. – М.: Языки русской культуры, 1999 – 780 с.; Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / А. Вежбицкая. – М.: Языки русской культуры, 2001 – 321 с;А. Язык, Культура, Познание /А. Вежбицкая.–М.: Русские словари, 1996 – 416с.
2. Боймирзаева С. Модалликнинг матнкоммуникатив мазмунига мослиги. Раҳматулла Қўнғуровнинг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2008.Б.104.
3. Язык и культура: факты и ценности. К 70-летию Ю. С. Степанова. М., 2001.С.47.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука. 1976. – С. 28-29.
5. https://ozlib.com/828293/literatura/lingvisticheskaya_gnoseologiya
6. Вежбицка, А. Понимание культур через посредство ключевых слов. / Пер. с англ. А.Д. Шмелёва [Текст] /А. Вежбицка. – М.: Языки славянской культуры, 2001. –С.267.
7. Игнатова, Е.М. Концепт родина в идеологическом дискурсе (на материале немецкой политической пропаганды 20-40-х гг. XX в.) [Текст]: дис. ... канд. фил. наук / Е.М. Игнатова. – Москва, 2008. – С.8.
8. Бартминьский, Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике [Текст] / Е. Бартминьский. – М.: Индрик, 2005. – 528 с.

UMUMIY FIZIKA KURSINI O‘QITISHDA TALABALARNING O‘QUV FAOLIYATINI UYG‘UNLASHTIRISH

**Mirzamuratov Baxodir Fayzullaevich,
Niyozova Oyimxol Abdirasulovna**
Termiz Davlat Universiteti
bahodirmirzamurodov@gmail.com.

Annotatsiya: Fizikadagi fundamental qonunlar, insoniyatning fikrlashini chuqurlashtirib, fizikaning boshqa fanlarda ham qo‘llaniladigan prinsiplari,

fundamental tajribalari, takomillashgan matematik apparati va modellari bilan juda ko'p hodisalarni, ularning mexanizmi va jarayonlarini aniq bilishga imkoniyat yaratadi. Umumiy fizika kursi oliy o'quv yurtlarida birinchi kurs bo'lgani uchun, mutaxassislik standartini, konsepsiyasini va dasturini tuzishda mutaxassislik fanlariga moslashtirish hisobga olinadi. Umumiy fizikaning o'qitish vositalari ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, laboratoriyalarda qo'llaniladigan murakkab texnik vositalardan foydalanish, talabalarga ular to'g'risida ma'lumot berish, ularning bilimni oshiradi va kengaytiradi.

Kalit so'zlar: fundamental, prinsip, mexanizm, model, matematik apparat, nazariy mexanika, termodinamika, elektrodinamika, elektrotexnika, qattiq jismlar fizikasi, plazma fizikasi, lazer fizikasi, lazer, kompyuter, spektrometr, interferometr, videoproektor, videokamera, mikroskop, massspektrograf, Vilson kamerasi, kvant elektronikasi, makroskopik, mikroskopik.

Qadimgi zamondan beri insoniyatning tabiatni bilishiga katta hissa qo'shib kelayotgan fizika fani, hozirgi kunda, jamiyat taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga egadir. Chunki, tabiatga tegishli fundamental qonunlar, insoniyatning fikrlashini chuqurlashtiradi va bilimli bo'lishiga xizmat qiladi. Fizikaning boshqa fanlarda ham qo'llaniladigan prinsiplari, fundamental tajribalari, takomillashgan matematik apparati va modellari bilan juda ko'p hodisalarni, ularning mexanizmi va jarayonlarini aniq bilishga imkoniyat yaratadi. Buning uchun fizika fanini bilish, insonlarda fikrlashning o'ziga xos mantiqiy usullarini, fanlararo bog'lanishlarni yaqqol tasavvur qilishni va ilmiy dunyoqarashining shakllanishiga olib keladi. Oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan o'quv predmetlari qatorida umumiy fizika kursi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda alohida ahamiyatga ega. Bunda, mutaxassislarning salohiyati va sifati faqatgina ular tanlagan yo'nalish bo'yicha bilimlari, malaka va ko'nikmalari bo'yicha belgilanmasdan, olgan bilimni texnikada qo'llanish darajasi, ilmiy fikrlash usullari, dunyoqarashni qanday darajada shakllanganligi bilan ham belgilanadi. Mutaxassislarga umumiy fizika bo'yicha chuqur bilim berish, ularning mahoratini tabiat bilan moslashtirishga imkon yaratadi. Umumiy fizika kursi oliy o'quv yurtlarida fizikadan o'qitiladigan birinchi kurs bo'lgani uchun, mutaxassislik standartini, konsepsiyasini va dasturini tuzishda mutaxassislik fanlariga moslashtirish muhim hisoblanadi. Masalan, fizik mutaxassislarni tayyorlashda umumiy fizika kursi talabalarda maxsus fizik bilimlarni shakllantirish vositasi bo'lib hisoblanadi. Mutaxassislikka ko'ra fizikaning asosiy bo'limlarini: nazariy mexanika, termodinamika, elektrodinamika, elektrotexnika, qattiq jismlar fizikasi, plazma fizikasi, lazer fizikasi va boshq. to'laqonli o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Fizikadan o'ziga xos bilimlarni o'zlashtirishda umumiy fizikaning xususiyatlarini hisobga olish kerak. Umumiy fizikaning o'qitish vositalari ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, laboratoriyalarda qo'llaniladigan murakkab texnik vositalardan foydalanish, talabalarga ular to'g'risida ma'lumot beribgina qolmasdan, ularning bilimni chuqurlashtiradi va kengaytiradi. Masalan, lazer, kompyuter, spektrometr, interferometr, videoproektor, videokamera, mikroskop, massspektrograf, Vilson kamerasi va shunga o'xshash o'qitish vositalaridan foydalanisa talabalarning bilim darajasini oshirish maqsadga muvofiqdir.

Umumiy fizika kursining fizika o'qitishdagi tutgan o'rni va uni o'qitish vositalari aniqlangandan so'ng, uning muhim masalalarini o'qitishdagi va muhandislik bilimlarni egallashdagi ahamiyati juda muhimdir. Fan bilan ishlab chiqarishning bog'lanishi va bir-birini to'ldirib borishdagi ahamiyatini, ilmiy-texnik revolyusiyadagi axborot oqimini insonlarga yetkazish va singdirish hamda muhandislik bilimini to'laqonli berishni ta'minlash, umumiy fizika kursini o'zlashtirmasdan amalga oshishi mumkin emas. Oliy o'quv yurtlari bitiruvchilariga kelajakda fizika qaysi yo'nalishlarda juda zarur bo'lishini tushintirib berish kerak. Masalan, yaqindagina radiomuhandislar uchun kvant fizika asoslarini bilish muammo hisoblangan, lekin kvant elektronikaning paydo bo'lishi bilan, muhandislar uchun kvant fizikaning amaliy tadbiqini bilish oddiy masala bo'lib qoldi. Difraksiya hodisasi inson ko'zini quvontiradigan hodisa sifatida qarab kelingan bo'lsa, hozirgi kunda golografiyaning rivojlanishi, difraksiya nazariyasining asoslarini bilishda muhandis-texnologlar uchun o'ta muhim ekanligi namoyon bo'ldi. Hozirgi davrda esa o'ta muhim texnik tizimlarda oldingi muhandislar kutmagan o'ta o'tkazgichli moddalar qo'llanila boshlandi, bunga o'xshagan misollarni ko'plab keltirish mumkin. Talabalarning ongi va ularning fikrlashini rivojlanishi bilan, umumiy fizika kursi, bo'lg'usi mutaxassislarning dunyoqarashini shakllanishida metodologik ahamiyatga ega bo'lib qoldi. Buning uchun talabalar fizikani o'zlashtirish jarayonida, materiyaning harakat qonuniyatlarini va ularning yuz berish mexanizmlarini bilib olishadi. Bular, talabalarga fizik hodisalarning moddiy tabiatini ochishga, hodisalarning o'zaro bog'lanishlarini bilishga va ularning yuz berishini to'g'ri tushunishga hamda tushuntirishga, fizik qonunlarning ob'ektiv ekanligiga, tabiat qonunlarini o'rganish va ulardan turmushda foydalanish mumkinligiga ishonch hosil qilishga imkoniyat yaratadi.

Laboratoriya mashg'ulotlarida ularni takrorlashi va qanday qilib yangi hodisalar va qonuniyatlar ochilganligini chuqur o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Shuning uchun, umumiy fizikani o'qitishda namoyish vositalari va fizik praktikumlardan foydalanishga alohida e'tibor qaratish zarur. Umumiy fizika kursini o'qitishni yaxlitlashning asosi bo'lib, uning politexnik yo'nalishga ega ekanligi hisoblanadi. Texnika oliy o'quv yurtlarida umumiy fizikani o'qitishda, mazkur kursni ishlab chiqarish bilan bog'lash nazariy bilimlarni amaliyotga tadbiq etishga xizmat qiladi. Chunki, fizikadan olgan bilimlar, ularning mutaxassislik faoliyatida samara beradi. Bundan xulosa shuki, zamon talablariga javob bera oladigan mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi. Masalan, texnikaning rivojlanishi uchun yuqori sifatli materiallarni yaratish zarur, bu esa fizika fanining yutuqlari bilan bevosita bog'liq. Shuning uchun, bo'lg'usi muhandislar o'z kasbiga kerakli fizik bilimlarni o'zlashtirib olishi, ularga materiallarning makroskopik va mikroskopik xossalari orasidagi bog'lanishlarni ongli tarzda va tushungan holda qo'llashga hamda ularda yuz beradigan jarayonlarni to'g'ri tasavvur qilishga imkon beradi.

Pedagogika oliy o'quv yurtlarida, o'zining xususiyatidan kelib chiqib, uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o'qitiladigan umumiy fizika kursi bo'limlari orasida izchillikni amalga oshirish samarali hisoblanadi. Chunki, bo'lg'usi o'qituvchilar, umumta'lim maktab, akademik litsey va kasb hunar maktablarida o'qitiladigan fizik tushunchalar, qonunlar, nazariyalar va metodlarning cheklanganligini va bularning sabablarini, ularning bayon qilinish darajasini yaqqol

tasavvur qilishlari zarur. Natijada, ular, uzluksiz ta'lim tizimining har bir bosqichi maqsadiga mos ravishda umumiy fizikadan o'quv materialini chuqurlashib va kengayib borishini, boshqacha aytganda, fizika o'qitishni bosqichma-bosqich rivojlanib borishini o'zlashtirib olishadi. Umumiy fizikadan tayyorlangan materiallar o'quv yili uchun tuziladi va umumlashtirilib, bu materiallar o'qitish jarayoni va talabalarning o'quv faoliyatini samarali hamda sifatli bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jo'raev M. Fizika o'qitishda statistik g'oyalar. – T.: O'qituvchi, 1996
2. Jo'raev O'.B. Molekulyar fizika. – Samarkand: SamDU, 2004
3. Mirzaxmedov B.M. va boshq. Fizika o'qitish metodikasi.-T., 2010

TECHNOLOGY FOR IMPROVING THE LEADER'S WORK WITH SCHOOLCHILDREN AND THEIR PARENTS IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION IN THE CONDITIONS OF AN EDUCATIONAL CLUSTER

**Fayzullaeva Madina Abdumumin kizi,
Kholbutaeva Mokhinur Temurboy kizi**

Master's students of Pedagogy of Chirchik State Pedagogical University

Annotation: This article talks about the technology for improving the leader's work with schoolchildren and their parents in improving the quality of education in the conditions of an educational cluster. Moreover, we tried to provide our own solutions to this situation after studying the situations in international countries.

Keywords: Family, school, children, education, parents, "Me and Family" sub-program, laws.

The most important problem of our time is moral education of children. Today, the mental and spiritual health of the young generation is of particular concern. Blurred and distorted moral guidelines in society, promotion of violence, brutality in mass media, difficult social conditions, disruption of family lifestyle were not an easy burden on children's minds.

Undoubtedly, the process of education and upbringing at school should be based on the organization of mutual relations with parents. Family, school, children's community are mediators that pass on the moral values accumulated by the previous generation to the new generations. Unfortunately, in our time there are a number of problems in organizing effective interaction between family and school. The most common problems:

- the employment of parents, which leads to a reduction in the time of raising children;
- the existence of their own beliefs and views on the formation of education, which differ from those accepted in society;

- unsatisfactory assessment of school education;
- low level of education and culture of parents.

Due to the identified problems, the teacher's work with parents is very important and necessary for a modern school.[1]

Regardless of the aspect of the child's development, it is always clear that the family plays a decisive role in his socialization at one age or another. Thus, the main components of family education are as follows:

- method of family upbringing (traditions, comfort, relationships);
- family life mode;
- the content of the activity (father, mother, grandfather, grandmother, children).[2]

"All of us from childhood", "Both good and bad - in the family a person accepts." This pedagogical wisdom is well known. This person was and remains the most important tool for the formation of personality, it was the main educational institution responsible not only for reproductive functions, but also for the reconstruction of a certain way of life. Organization of interaction with students' parents is an integral part of the system of educational work.

It was developed in accordance with the following laws for the comprehensive development of children, the formation of their creative abilities and the creation of conditions for the individual realization of each child's personality: "Heart-to-heart" education system of the Russian Federation "On Education", "On Basic Guarantees of Children's Rights in the Russian Federation", "On State Support" for youth and children's public associations, the target program "Kuban children" for the period of 2006-2010, the district target program for the development of education in Bryukhovetsky district.[4]

Our "Me and Family" sub-program for working with students' parents was developed in accordance with the guidelines on the interaction of the school with the family. (Letter No. 90/30-16 dated 01.31.2001 of the Ministry of Education of Russia).

The family, together with the school, creates the most important factors and conditions of the educational environment that determine the effectiveness of the entire educational process.

The main goals of the "Me and Family" sub-programme to organize interactions with the parents of elementary school students at various stages are to educate and develop children, to socialize the growing generation, to create a close and friendly community, as well as is based on a single pedagogical position, which is to organize cooperation in education between parents and schools.

The tasks of the class teacher are to convince each parent of the child's personality, the values of his unique personality, and to help determine the personal direction of raising children. Tasks are revealed and implemented with appropriate programs and action plans that take into account the characteristics of a specific group of children and parents.

A small program that works with the parents of students "Me and the family" differs from other programs implemented in the school environment in terms of flexibility and feasibility.

The goals of the organization of mutual relations:

- forming an active pedagogical position of parents;
- arming parents with pedagogical knowledge and skills;
- active participation of parents in raising children.

The organization of interaction between the class teacher and the family includes:

- studying the family in order to determine the possibilities of raising their own children and children of the class;
- grouping of families based on their moral potential to raise their children, class children;
- to analyze the intermediate and final results of their joint educational activities.

The interaction of school and family from the study of family upbringing conditions and microclimate, individual characteristics of children and parents. Studying the student's family, getting to know him closely, allows you to learn more about the family's lifestyle, moral values, educational opportunities, and the student's relationship with his parents. At the same time, a complex of traditional methods of psychological and pedagogical diagnostics is used: observation, interview, test, questioning, business games, children's creative materials, etc.

Studying the family is a sensitive issue, which requires the teacher to respect all family members, sincerity and desire to help in raising children. It is important to observe the following rules:

1. Parents and children should not feel like objects of learning.
2. Research should be focused, systematic and systematic.
3. Teaching methods should be correlated with educational methods.
4. Psychological and pedagogical methods should be diverse and should be used together.

When studying a family, the following information is of primary interest: general information about parents and other family members. Home conditions, material supply. Interests in school work. General information about children. Age, interests, level of education. Educational opportunities of the family. Microclimate in the family. Family traditions. A differentiated approach to work with parents is based on the separation of 5 main families, grouped according to the principle of opportunities to use their moral potential to educate their children, classmates. Families are divided into 5 types:

Type 1: families with a high level of moral relations. They have a healthy spiritual environment, children will have the opportunity to develop their abilities. Here, the teacher does not need to intervene often, although individual advice and warnings related to the peculiarities of education at a certain age are not canceled.

Type 2: families are characterized by normal relations between parents, but at the same time do not provide a positive direction in raising children. Children can be the focus of "special" concerns of parents, and therefore the child develops a tendency to selfishness, which requires the attention of the teacher.

Type 3: conflict families. In such conditions, parents are not compatible with children, they themselves cannot determine the relationship. There can be no question of any conscious upbringing, everything is left to chance. Active pedagogical influence

is necessary to change the microclimate in the family, not to lose the person growing up in it.

Type 4: spirituality flourishes in outwardly flourishing families, there are no real moral values, the emotional connection of generations is often broken. But some children learn the family psychology of external well-being, so educational work with such families is especially difficult.

Type 5: dysfunctional families characterized by rudeness, quarrels, immoral actions. Such families require constant attention and sometimes active intervention of the teacher, the public to protect the interests of the children. When working with parents, it is recommended to know such families and their characteristics.[3]

The creation of a system of public events with parents is carried out by introducing various forms and methods and organizing interactions with interested institutions and departments.

- to familiarize parents with educational methods, physiological and mental development stages of children;
- introduction to parents of rules and documents on education;
- joint activities of parents with children (circles, sections, clubs, trainings, trips, excursions, KTD);
- joint assessment of children's educational level;
- joint health activities of the family and the school (health days, sports events);
- taking care of large and low-income families;
- participation in self-management of the school (by organizing the work of the conference of elders in the class, by participating in the work of the school's parent council);
- material and financial support to the school, class (repair, donation, sponsorship);
- joint planning and analysis of work.

References:

1. Ed M.K. Tutushkina. O'qituvchilar va ota-onalar uchun amaliy psixologiya: o'quv qo'llanma. Sankt-Peterburg: "Didaktik-plyus", 2000 yil.
2. Xämäläinen, Yu. Ota-onalar: tushunchalar, yo'nalishlar va istiqbollar: bolalar bog'chasi o'qituvchilari va ota-onalari uchun kitob / Y. Hämäläinen. - M.: "Ta'lim", 1993 yil.
3. Ota-onalar bilan ishlash uchun material "Oila-maktab aloqasi (lawyer-great.ru)
4. Fayzullaeva, M., & Kholbutaeva, M. (2022). Use of international experience in increasing the efficiency of education quality. International Bulletin of Applied Science and Technology, 2(10), 63-68.

AMALIY MATEMATIKA TALABALARINI ISHLAB CHIQUARISH KASBIY FAOLIYAT SOHASIGA QIZIQTIRISHDA AXBOROT-TEXNIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING RO'LI

Parmonov Abdutolib Abduvahob o'g'li,

Lapasova Marg'uba Zokir qizi

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

pabdutolib@gmail.com

Annotatsiya: Bu tezisdagi amaliy matematika yo'nalishida tahsil oluvchi talabalarning malaka talablariga ko'ra ishlab chiqarish texnologik sohada axborot-texnik kompetensiyalarining o'rni haqida so'z yuritilgan. Unga ko'ra axborot-texnik kompetensiyani tashkil qiluvchi axborot va texnik (umumiy texnik) kompetensiyalari alohida o'rganilib, yagona umumiy axborot-texnik tushunchasi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kompetentlik, axborot kompetensiyasi, umumiy texnik kompetensiya, axborot-texnik kompetensiya.

Hozirda davlatimiz tomonidan ta'limga bo'lgan alohida e'tibor, oliy ta'lim tizimi tuzilishini takomillashtirishni va modernizatsiya qilishni hamda axborotlashtirish jarayonlarini amalga oshirish asosiy omillardan biri bo'lsa, talabalarga ta'lim tarbiya berishda kompetensiyaviy yondashuv yo'nalishi ham asosiy omillarning biri sanaladi. Shu bilan birga kompetensiyaviy yondashuv ilmiy mazmunidan amaliy kasbiy faoliyatda foydalanish qobiliyatini, zamonaviy axborotlashtirish vositalaridan foydalangan holda kasbiy vazifalarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan amaliy faoliyatni kuchaytirishni talab qiladi.

Ta'limni axborotlashtirish jarayonining jadal rivojlanishi zamonaviy inson hayotining deyarli barcha sohalarida yangi raqamli texnologiyalarini joriy etishni taqazo etmoqda. Respublika sanoat va ishlab chiqarishni texnologik modernizatsiya qilish va texnik vositalarni ishlab chiqish uchun zamonaviy raqamli texnologiyalaridan foydalanish asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Kompetentlikka asoslangan yondashuv doirasida amaliy matematika bakalavr bitiruvchisi umumiy texnik tayyorgarligi sifati muammosini hal qilish yo'lidagi asosiy ko'rsatma - bu kasbiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida axborot-texnik kompetensiyalarini shakllantirishdir.

Kompetentlikka asoslangan yondashuvning asosiy tushunchalari "kompetensiya" va "kompetentlik"dir. Ushbu tushunchalar uzoq yillardan buyon kundalik hayotimizda, ilmiy adabiyotlarda foydalanilgan, ammo kompetentlikka asoslangan yondashuvni pedagogik amaliyotga joriy etishda turli xil qarashlar mavjudligidan ilmiy ishimiz uchun yagona tushunchaga kelishimiz kerak.

Kompetensiya so'zi lotinchada "competere", "erishyabman", "munosibman", "loyiqman" degan ma'noni beradi [1]. Ko'pgina adabiyotlarda "raqobatlashmoq", "musobaqalashmoq", "bellashmoq", "yutuqlilik", degan ma'nolarda ishlatiladi [2].

Respublikamiz pedagog olimlari bo'lajak mutaxassis kadrlarni kasbiy faoliyatga tayyorlash va rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari yuzasidan R.H.Djurayev,

N.A.Muslimov, Sh.E.Qurbanov, A.R.Xodjabayev, Z.K.Ismoilova, Q.T.Olimov, O.X.Turakulov, S.Y.Ashurova, O‘.Q.Tolipov, Sh.S.Sharipov, M.B.Urazova, J.A.Xamidovlar tomonidan o‘rganilgan bo‘lsa, bo‘lajak mutaxassis kadrlarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish masalalari bo‘yicha N.A.Muslimov, D.O.Himmataliyev, Sh.S.Sharipov, O.A.Qo‘ysinov, H.Q.Qodirov, J.Turmatov, A.R.Jurayev, N.N.Karimova va boshqa pedagog olimlar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan.

Pedagog olim N.A.Muslimovning fikriga ko‘ra “kompetentlik talabani shaxsiy hamda ijtimoiy ahamiyatga molik kasbiy faoliyatini yuritishda kerak bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning kasbiy faoliyatda ishlatilishi bilan belgilanadi [3].

“Axborot kompetensiyasi” tushunchasi ancha keng va hanuzgacha bir xil talqin qilinmaydi. Jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida axborot texnologiyalaridan foydalanish sohasi faol ravishda kengaymoqda. Ommaviy axborotlashtirish davlat va inson hayotining barcha sohalariga ta’sir ko‘rsatdi: iqtisodiyot, ishlab chiqarish, ta’lim va boshqalar. Axborot kompetensiyasini shakllantirish muammosini o‘rganish bilan turli fan soha vakillari: faylasuflar, psixologlar, o‘qituvchilar, sotsiologlar shug‘ullanadilar.

Axborot kompetensiyasini shakllantirish masalasiga talabning ortishi ta’lim jarayonini axborotlashtirish bilan bog‘liq, chunki axborot oliy ta’lim tizimini takomillashtirishning samarali vositalaridan biridir. Ilmiy adabiyotlarda “axborot kompetensiyasi” tushunchasi ko‘pincha “axborot savodxonligi”, “axborot madaniyati” tushunchalari bilan birgalikda ko‘rib chiqiladi. “Axborot kompetensiyasi” ta’rifi bo‘yicha turli xil qarashlar mavjud, ularning ba’zilari bilan tanishib chiqamiz.

Y.I.Askerko fikricha, **axborot kompetensiyasi** – axborotni samarali izlash, to‘plash, tahlil qilish, o‘zgartirish va undan ta’lim-bilish faoliyatida unumli foydalanish istagi va qobiliyatini aks ettiruvchi insonning integral xususiyati [4].

N.V.Gafurova, A.D.Arnautovlar tadqiqotiga ko‘ra, **axborot kompetensiyasi** – kasbiy muammolarni hal qilish, turli xil dasturiy mahsulotlar va hisoblash moslamalarini birlashtirish uchun ishlatiladigan hisoblash moslamalari va dasturiy mahsulotlarning funksional imkoniyatlarini tahlil qilish asosida axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatga ongli ravishda qo‘shish qobiliyati [5].

Yuqorida keltirilgan axborot kompetensiyaga bag‘ishlangan tadqiqotlardan kelib chiqib, **axborot kompetensiya** – shaxsning kasbiy faoliyatda qo‘llaydigan BKMLar to‘plamini egallash jarayonida shakllanadigan integral xususiyatini yangi raqamli texnologiyalar va texnik vositalardan foydalangan holda ma’lumotlarni yaratish, saqlash va uzata olish qobiliyatini ko‘rsatadi.

Axborot-texnik kompetensiyaning ikkinchi elementi - bu umumiy texnik kompetentlik tushunchasidir.

G.N.Stainovning ta’kidlashicha, umumiy texnik kompetensiya nafaqat texnik bilim va ko‘nikmalarni, balki shaxsning keng texnik va texnologik dunyoqarashi, muloqot, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati, muhandislik fikrlashning izchilligi va moslashuvchanligi ilm-fanni talab qiladigan sharoitlarda bitiruvchining yuqori texnologiyalar sohalari kabi fanlararo mobilligi xususiyatlarning mavjudligini ham anglatadi [6].

V.V.Osipov va V.N.Xudiyakov umumiy texnik kompetensiyani talabani umumiy texnik fanlar sohasidagi bilim, ko‘nikma va malakalarning yagona kompleksi,

shuningdek, ma'lum kasbiy faoliyatga qobiliyat va tayyorlikni shakllantirishning o'lchovi sifatida belgilaydi [7].

O.E.Noskova fikriga ko'ra, axborot-texnik kompetentsiyasi bu umumiy texnik va axborot kompetensiyalar majmuasini rivojlantirish, hisoblash, tadqiqotlar bilan bog'liq muhandislik muammolarini hal qilish uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati va va qishloq xo'jaligi sohasidagi texnik tizimlarni loyihalash, ishlab chiqarish va kasbiy muammolarni hal qilish uchun uning tayyorligi sifatida tavsiflangan dinamik shaxsiy sifatdir [8].

Tadqiqotlarimiz davomida "kompetensiya", "kompetentlik", "axborot kompetensiyasi" va "umumiy texnik kompetensiya" tushunchalari hamda ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar va munosabatlarni, shuningdek tadqiqotchi olimlarning tajribalari bizning tadqiqotimizning asosiy tushunchalari bilan tanishtiradi.

Amaliy matematika yo'nalishi talabalarining **axborot-texnik kompetensiyasi** – bu ishlab chiqarish korxonalari va tashkilotlarida kasbiy faoliyati davomida muhandislik muammolarini hal qilishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalana olishining dinamik shaxsiy sifatidir [9,10].

Bu kompetensiyani rivojlantirishning muammoli tomoni shuki, amaliy matematika yo'nalishi talabalari umumiy texnik fanlardan faqatgina nazariy mexanika fanini o'rganadi, biroq materiallarning mustahkamligi, mashinalar va mexanizmlar nazariyasi, mashina qismlari kabi fanlar yo'nalish o'quv rejasida mavjud emas. Nazariy mexanika atrofimizdagi ko'plab muhim hodisalarni tushuntirib qolmasdan, barcha texnik fanlarning ilmiy asosi ham hisoblanadi. Uning usul va metodlari mashina va inshootlarni loyihalashdagi barcha texnik hisob-kitoblarda ishlatiladi. Nazariy mexanikani o'rganish kelgusidagi muhandisning kasbiy fikrlashini rivojlanishida ham juda katta ahamiyat kasb etadi [11,12].

Shunday qilib, tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatadiki, amaliy matematika yo'nalishi talabasi ishlab chiqarish texnologik sohadasi mehnat bozori talablariga raqabot qila oladigan yetuk kadr bo'lib yetishi uchun ularda axborot-texnik kompetensiya shakllantirilishi muhim ahamiyatga ega ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi -T530 b.
2. Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г.Ананьев. –Л.:Наука, 1989.-180 с.
3. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Ped.fan.dok. ...dis. – T.: O'MKHTTKMO va O'QTI, 2007. -315 b.
4. Аскерко, Ю.И. Актуализация процесса формирования информационной компетентности студентов в процессе профессиональной подготовки / Ю.И. Аскерко // Вестник Воронежского государственного ун-та. Серия: Проблемы высшего образования. – 2007. – №1. – С. 87–89.
5. Гафурова, Н.В. Формирование информационной компетентности будущих бакалавров - инженеров: содержательный аспект / Н.В.Гафурова, А.Д.Арнаутов //Интеллектуальный и научный потенциал XXI века : сб. тр. междунар. науч.-практич.конф, Волгоград. – 2017. – С. 129–131.

6. Стайнов, Г. Н. Проектирование педагогической системы общетехнической подготовки в инженерном вузе : автореферат дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.08 / Стайнов Геннадий Николаевич. – Казань, 2003. – 38 с.
7. Осипова, В.В. Модель формирования общетехнической культуры студентов ссузов / В.В. Осипова, В.Н. Худяков // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 19 (273). – С. 104–107.
8. Носкова О.Е. Формирование информационно-технической компетентности будущих бакалавров направления подготовки “Агроинженерия”. – Красноярск, 2018. – 30 с.
9. Anarbayevich A. R., Abduvahob o'g'li P. A. BO'LG'USI MUTAXASSISNING SHAXS SIFATIDAGI QOBILIYATINI OSHRISHDA PEDAGOGIK VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 673-676.
10. Пармонов А. Talabalarga zamonaviy ta'limni raqamli texnologiyalar yordamida berishning pedagogik zarurati //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 202-204.
11. КУЙЧИЕВ О. Р. и др. Формы, методы и содержание трудового воспитания //Общество. – 2020. – №. 1. – С. 73-76.
12. Abduvahob o'g'li P. A. NAZARIY MEXANIKA FANINI O'QITISHDA TEXNIK–INFORMATSION KOMPETENSIYALARIGA QO'YILADIGAN MALAKA TALABLARI VA MAZMUNI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 662-664.

6-SHO'BA ZAMONAVIY GUMANITAR TA'LIMNING DOLZARB MUAMMOLARI

INSONLARNING HAYOTIDA SUN'IY MA'NAVIYAT G'OYALARINING TASNIFI (XRISTIAN DINI TASNIFI ASOSIDA)

**s.f.f.d.(PhD) Mallayeva E'tibor Maxramovna,
Abdukarimov Zafarjon Azzam o'g'li**
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya: Ushbu maqolada insonlarning hayotida sun'iy ma'naviyatning o'rni ruhiy ma'naviyatni kuchaytirish g'oyalarining ahamiyati, ma'naviyatdagi ruhiy almashtirishlar, xristinlarning "musiqiy" ibodatlar, ongning passivligi va "ruhiy mastlik", ma'naviyatning hissiy omillari, to'liqlari kabi sun'iy ma'naviyatga qarshi kurash va ularning shakllari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Sun'iy ma'naviyat, ruhiy almashtirish, musiqiy ibodatlar, ongning passivligi, ruhiy mastlik, ma'naviyatning hissiy omillari, maqto'v, ibodat, "yiqilish" to'liqi.

Hech kimga sir emaski, ma'naviyat inson zotini boshqa jonzotlardan tom ma'noda yuksaltirib turuvchi farq me'zonidir. Diniy ta'limot vakillari nazdida: chinakkam ma'naviyat - xudoning ruhi tomonidan boshqariladigan va doimo yaxshilikka yetaklovchi jarayonlar tizimidir. Ammo bandalarning vujudida ezgulik bilan birgalikda yovuzlik ruhi tomonidan boshqariladigan, makon va zamonda insoniyatning o'z-o'zini yemirib boruvchi «kir»lari mavjud. Ular huddi inson tanasidagi parazit bakteriyalarga o'xshaydi. Ya'ni ular inson organizmida barcha hayot uchun kerakli tana azolari bilan birga yashaydi, ammo yemirib, qachondir tana va ruh ustidan g'alaba qozonadi.

Bizning fikrimizcha, kishilik jamiyatida ham shunday insonlar mavud. Bu insonlar o'zlarini ma'naviyatning eng ilg'or cho'qqisidagidek tutishadi. O'zlarini buyuk inson deb ta'riflashadi. O'zlari yetmagandek qolgan insonlarni ham o'z tarafdorlari safiga qo'shib rivojlanib borayotgan insonlarni mahkumlikka yo'naltiradilar. Bu insonlar odamlarni hech qanday jismoniy kuch bilan o'z taraflariga jalb qilishmaydi. Aksincha, ularni bu borada juda ham zo'r rejalari mavjud bo'lib, ular odamlarni jismoniy emas, balki ma'naviyatlarini yo'q qilishga kirishadilar.

Bizga qadim zamonlardan ma'lumki, ma'naviyat-insonlarning eng ustun tomoni hisoblanadi. Agarda insonlar bu tomonni boy berishsa, o'z-o'zligini ham boy berishadi. Ancha asrlardan oldin boshlangan bu ruhiy jang payg'ambarlarimiz davridan boshlangan desak mubolag'a bo'lmaydi. Inchun, o'sha davrlardan beri bizning ma'naviyatimizni, ma'rifatimizni chalg'itishga xarakat qilingan xolatlarni ham ko'rishimiz mumkin. Inson ruhiyatini raqiblarining asosiy maqsadi, ma'juziy ma'noda aytadigan bo'lsak, odamni ruhiy mast qilish "adashgan ruh", haqiqiy yo'ldan adashish,

hayoliy ma'naviyat labirintlariga jalb qilish va oxir oqibat ruhni yo'q qilish asosiy maqsad bo'lib kelganligini tarixdan yaxshi bilamiz. Masalan, cherkovda ruhiy ifoda masalalarida nazoratsiz vaziyatlar, betartiblik va noaniqlik muhitini yaratish orqali vasvasa ruhlarini nasroniylarning ma'naviy o'sishini falaj qilishga, haqiqiy ma'naviyatga bo'lgan ishonchini yo'q qilishga, shu bilan cherkovni va uning ruhiyatini ichkaridan zabt etishga harakat qilingan.

Biroq, tabiat bo'shliqni talab qilmaydi va "ma'naviiy tabiat" ham to'ldirishni talab qiladi. Shuning uchun ma'naviy jihatdan vayron bo'lgan cherkovlar ko'pincha soxta ruhiy "surrogat"lar yoki ma'naviyatning sun'iy bosuvchi moddalar bilan to'ldirilgan. Xudoning haqiqiy kuchi va Xudoning kalomi to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'lmagan insonlarda haqiqiy ma'naviyat ko'rinishlarning yetishmasligi sun'iy va soxta ma'naviy harakatlar va noto'g'ri tushunchalarning "gullab-yashnashi" uchun zamin bo'lib hizmat qiladi.

Masalan, yuqori turuvchi boshqaruvning tizimliliigi buzilsa, nazoratlar susayadi, haqqoniy qarashlar o'rnini xato axborotlar egallaydi va ma'naviiy noroziliklarni ulug'lovchi guruhlar teatr tomoshalari, masxarabozlar va boshqa ko'ngil ochar shoularning hissiy ta'siri bilan qoplanadi. Yashirin ma'naviyat yoki shaytoniy ta'limotlarni sun'iy ma'naviyat toifasiga kiritish mumkin emas, ammo keyinchalik sun'iy ma'naviyat insonni ma'naviy vasvasaga olib kelishi mumkin.

Ma'naviyatning hissiy namoyon bo'lishiga haddan tashqari e'tibor berish-bu vasvasa va ma'naviy betartiblik jarligiga olib keladigan ma'naviyatni izlashning bir chekkasidir. Ba'zi zamonaviy ibodatlar amaliyotida turli xil psixologik usullardan foydalangan holda (juda baland va ritmik musiqa, ba'zan masxarabozlar ishtirokida) bo'ladi. Sun'iy (soxta) ma'naviyat bu-ma'lum bir ma'naviy ruhiy-tanaviy qalbakilashtirish, ma'naviyatni aqliy tanaviy harakatlar bilan taqlid qilish, tajribasizlik va ma'naviyatsizlik bilan bog'liq yoki maqsadga muvofiq ayyor niyatlarini o'z-o'zini gipnoz bilan bog'lig'lagan xolda tushuntiriladi. Shu bilan birga, sun'iy ma'naviyat, shuningdek, sun'iy ko'rinish-istakni haqiqiy, g'ayritabiiy titroq va osonlikcha himoyasiz qiladi. U "loy bilan qoplangan devor" kabi, sinov kunida mustahkam tayanch va himoya bo'la olmaydi.

Ma'naviy hissiy omillarga haddan tashqari e'tibor berishga keladigan bo'lsak, bu vaziyat vasvasa va ma'naviy betartiblik jarligiga olib keladigan ma'naviyatni izlashning bir chekkasidir.

Zamonaviy ibodatlarda turli xil psixologik usullardan foydalangan holda (juda baland va shovqinli musiqa va kayfiyatni o'zgarishiga) masihiylarda eyforik ilhom uyg'otishga, kayfiyatni o'zgartirishga va hokazolarga harakat qilishlarini payqash oson. Shunday qilib, xudoga xizmat qilish va unga ruhda va haqiqatda sig'inish shubhali vahiylar, soxta doktorlar va mo'jizaviy taomlar, giyohlar va sog'liq, sport, shifo va farovonlik xizmatlariga aylanadi.

Nasroniylarning ma'naviyati va xarakteri to'g'risida noto'g'ri tushunchalari asoslangan nasroniylarning zamonaviy turi shakllanmoqda.

Bundan bir necha asrlar oldin, ma'naviyatga chin intilayotgan moraviyalik birodarlar orasida "kichkina ahmoqlar ordeni" paydo bo'lib, o'zini "kichkina bolalar ordeni" tutishga chaqiradi va hissiy ma'naviyatga e'tibor qaratadi.

Sun'iy o'rganish usullarida "mendan keyin takrorlang" orqali masihiylar kasallarni davolash, suvga cho'milishni va muqaddas ruh tomonidan bajarilishini o'rganishga harakat qilishadi va "Musiqiy ibodatlar", shov-shuvli maqtoqlar, guruhlarining yig'indagi baland ovozda kuylashlari va ma'naviy raqslar asosiy o'rindi tutadi. Chunki bu harakatlar insonni ma'lum vaqt tetik saqlaydi. Ya'ni, aytaylik biz musiqani baland ovozda aytib raqsga tushadigan bo'lsak, bunda bizning ruhiy qobig'imiz ish bajarmaydi, o'ylamaydi, energiya sarflamaydi. Buning natijasida esa qanchadir vaqt inson o'zini tetik saqlaydi. Yoki aytishimiz mumkinki, bizning miya qobig'imiz energiya olib turadi.

Shuni takidlash kerakki, hissiy-sun'iy ma'naviyatga urg'u berish odamni ruhiy mastlik holatiga olib keladi, natijada o'z onggi va hatti-harakatlarini zaif nazorat qiladi. Shu bilan birga, har qanday oqilona fikr oqilona baholash to'xtaydi. Bunday ruhiy mast odamning hayoti odamlar orasida soxta payg'ambarlar borligiga ishonadi va natijada boshqalarga ham soxta bid'atlarni tarqatuvchi o'qituvchilarga aylanib boradi hamda ko'pchilik ularni buzuvchilikka ergashtiradilar va haqiqiy yo'ldan adashtiradilar.

Soxta ma'naviyatning yana bir o'ziga xos xususiyati "shaxidlik sindromi" bo'lib, bunday buzuvchi shahidlik rahm-shavqat va hamdardlikni tashqaridan izlash kasalligi va ma'naviy vasvasaning eng og'ir shakllariga olib keladi. Bu ruhiy kasalliklaridan biridir. Ushbu ruhiy kasallikdan aziyat chekayotgan odam o'z manzilida hech qanday tanqid va mulohazalarni qabul qilmaydi, u haqiqatdan ham o'ylashga qodir emas va hohlamaydi, u kamtar bo'lishni hohlamaydi. Uning noto'g'ri qarashlari bilan har qanday kelishmovchilik u tomonidan haqiqat ortida turgan narsa uchun to'laydigan miqdor sifatida qabul qilinadi.

Soxta ruhiy namoyishlar haqida ham to'xtalib o'tish kerak. Odamlar ma'lum bir ruhiy xolatida, agarda jamiyatda davlat tomonidan haqiqiy so'zni eshitish imkoni bo'lmaganda, sog'lom ruhiy namoyishlar va harakat bo'lmaganda, aldanishga ko'proq moyil bo'lishlarini yodda tutish kerak. Qurbonlik haqiqat mezonlari emasligini anglash bir xil darajada foydalidir.

Rus diniy faylasufi N. A. Berdyaev rus millati va rus ruhi psixologiyasi haqidagi asarlarida slavyan xalqlarining samimiylik, sentimentallik va shahvoniylikka kuchli moyilligini ta'kidlaydi. Xususan, mutafakkir ta'kidlaydi: "...hayotning deyarli barcha sohalarida rus ruhiyati ma'naviyatga bo'ysunmadi, ruhdan o'tmadi. Ushbu ruhiy hukmronlik asosida har qanday psixologizm rivojlanadi... Rus xalqi, ehtimol dunyodagi eng ma'naviy xalqdir. Ammo uning ma'naviyati ba'zi bir o'z-o'zidan paydo bo'lgan ruhiyatda, hatto tanada ham suzadi... ruh ruhni o'zlashtirmadi. Xuddi shu asosda rus irodasining uzoq vaqtdan beri ma'lum bo'lgan zaifligi, rus xarakteri tug'iladi..."

Biz bugungi globallashuv jarayonida ma'naviyat labirintlarining xudkush mahbusining ayanchli taqdiridan qochishimiz darkor. Bizning fikrimizcha, fuqarolarimizda siyosiy madaniyatni rivojlantirish orqali mafkuraviy omillar yordamida haqiqiy ma'naviyat atmosferasi jamiyatimizni qamrab olishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Berdyaev N. A. Rossiya Taqdiri. - M.: Moskva davlat universiteti nashriyoti, 1990, 84-85 bet

2. I.I. Leshuk, «Manaviyat labirinti», Moskva, 2003y, 91-bet.

3. MU Xujayevich. SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS USING EDUCATIONAL ONLINE RESOURCES // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (2).

4. MU Xujaevich. Pedagogical conditions for the formation of communicative competencies of students of vocational schools using interactive teaching methods // International Journal on Integrated Education 3 (12), 345-347.

5. MU Xujayevich. DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI O'QUVCHILARNI FANGA QIZIQISHINI OSHIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 394-397.

6. MU Xujayevich. KOMPETENTLI YONDASHUV UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI YANGILASH OMILI SIFATIDA // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 397-400.

MAKTABLARDA O'QUVCHILARGA YO'L HARAKATI XAVFSIZLIGI MADANIYATINI O'RGATISHNING FALSAFIY ASOSLARI

Djurayev Axmadjon Eshboyevich

Samarqand davlat chet tillar instituti, O'zbekiston

djurayev@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada yurtimizda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning muhim bo'lagi maktab ta'limi hisoblanishi bilan falsafiy qarashlar yoshlarning yo'l harakati xavfsizligini ta'minlashiga qaratilganligi bilan xarakterlanadi. Bugungi taraqqiyot jarayoni maktab o'quvchilari bilan bog'liq turli yo'llardagi noxush holatlarning oldini olish masalasi dolzarblashib bormoqda. Maktablarda olib borilayotgan tarbiyaviy faoliyatda o'quvchilarning ongiga yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada maktab ta'limi tizimida yoshlarning yo'l harakati xavfsizligi madaniyati oshirib borish bevosita yo'llarda ular bilan bog'liq baxtsiz hodisalarning kamayishiga xizmat qilishi falsafiy tag'lil etilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, yo'l harakati xavfsizligi madaniyati, maktab, yoshlar, o'quvchi, maktab, jamoatchilik nazorati, ma'naviyat, axloq, dars.

Har bir davlat o'zining taraqqiyotini yosh avlod taibyasi bilan bog'lab rivojlantirib boradi. Bunda maktab ta'limi o'ziga xos zamin vazifasini o'tab, yoshlarning kreativ tafakkur egasi bo'lib yetishishlari, zamonaviy bilimlarni egallashiga xizmat qiladi. Biz yoshlarning barcha fanlardan dastlabki tushunchalarni ta'lim maskanlarida egallashlari uchun yurtimizda maktab ta'limining bepul amalga oshirilishi jarayonlarini qonun doirasida mustahkamlab qo'rganmiz. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasida "Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi" [1], deyilgan. Bugun maktablarga farzandlarimizga ta'lim berish jarayonida barcha fanlar

qatori yo‘l harakati xavfsizligi qoidalari bo‘yicha ham o‘quvchilarda ko‘nikmalarni shakllantirib borishimiz lozim. O‘quvchilarda turli fanlarni bilishga bo‘lgan ehtiyoj singari yo‘l harakati qoidalari va xavfsizligi madaniyatini yuzasidan bilimlarini oshirib borishimiz o‘zining sohaga doir ishlar rivojida ijobiy natijasini beradi. Chunki har bir o‘sib kelayotgan yigit-qizlar kundalik turmushining ajralmas bug‘iniga aylanib ketgan yo‘llarda xavfsizlik xulq-atvor qoidalariga amal qilishi, yo‘l harakati ko‘nikmalarini va odatlarini oshirib borishlari lozim. O‘quvchilarga yo‘l harakati xavfsizligi haqida bilimlar berib kelsak, ularga bu egallagan bilimlari umr davomida, har doim ongli ijtimoiy faoliyat olib borishida kerak bo‘ladi.

Jamiyatda yo‘l harakati xavfsizligini ta‘minlash, jumladan ta‘lim maskanlarida har bir ta‘lim oluvchining shaxsiy xavfsizligiga g‘amxo‘rlik masalasi hali ongli va zarur tabiiy ijtimoiy ehtiyoj sifatida fuqarolar tomonidan to‘liq anglab yetilmagan jarayon hisoblanadi. Maktab o‘quvchilarida ongli ijtimoiy mas‘uliyatni shakllantirishning zarur shartlaridan biri bu yo‘l harakati xavfsizligi madaniyatini axloqiy xulq-atvor me‘yorlari bilan parallel tarbiyalashdir. Maktab o‘quvchilari uchun ushbu me‘yor va xulq-atvor qoidalarini shakllantirish maktabning asosiy vazifalaridan biri bo‘lgan xavfsizlik madaniyatini tarbiyalashning asosidir. Ushbu vazifaning alohida murakkabligini shundaki, yo‘llar bilan bog‘liq masalalarning yechimi tashqi va ichki to‘siqlarni yengib o‘tish, bolada mantiqiy tafakkur qilishni kuchaytirish, voqelikka nisbatan maktab o‘qituvchilarining xohish-irodasi, ularning maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatini xavfsizlik bilan bog‘lashdir. Faqat shu tarzda maktab o‘quvchisining xulq-atvori yo‘l harakati xavfsizligi madaniyatiga yo‘naltiriladi va jamiyat uchun xavfsizlik muhitini vujudga keltiradi. Maktablarda yo‘l harakati qoidalarini o‘quvchilarga doimiy ravishda tushuntirib borishda mutaxassislar jarayonniing nafaqat tipik, balki ekstremal vaziyatlari haqida ham ma‘lumot berib borishi, ularning falsafiy ongini boyitib borishi lozim.

Barcha maktablarda ham o‘quvchilarning yo‘l harakati xavfsizligi madaniyatini bir xil darajada shakllantirish juda qiyin vazifa bo‘lib, mazkur faoliyatni amalga oshirishda soha mutaxassislarining vatanparvarligi muhim ahamiyat kasb etadi. “Yo‘l harakati qoidalari, belgilari hamda qoida buzganlarga nisbatan ko‘riladigan chora-tadbirlarning o‘zi bilan ko‘zlangan maqsadga yetishish qiyin. Faqat yo‘l nazoratchilari sonini kupaytirishning o‘zi yo‘l harakatini tartibga solish uchun kifoya qilmaydi. Balki bu borada ta‘lim-tarbiya va tushuntirish ishlarining olib borilishi, yo‘l harakati qoidalariga kishilarning ongli ravishda rioya qilishlarga, boshqacha qilib aytganda, yo‘l harakati axloq-odob, madaniyat darajasiga olib chiqishga erishish lozim”[2]. Bugun bizning jamiyatimizda bu vazifani faol amalga oshirish yo‘lida emas, balki uni hal etish zarurligini uzluksiz ommaviy targ‘ibot qilish borasida kurash bor kuch-g‘ayratimizni ishga solishimiz darkor. Ko‘plab mutaxassislar yo‘l harakati xavfsizligi madaniyati jamiyat uchun zarurligini gapirishadi, ayrimlari hatto maktab o‘quvchilarini yo‘l harakati qoidalarining talablarini yodlashga o‘rgatadilar va kamroq darajada ularni yo‘lda qo‘llashadi. Shu asosda aynan u maktab o‘quvchilarini ilhomlantiradigan xavfli bayonotlar kelib chiqdi: masalan, “Qizil - to‘xtang! Yashil - ket! Yo‘l harakati xavfsizligini ta‘minlashda ongli ravishda harakatlanish intizomini tarbiyalash, uning qoidalariga qat‘iy rioya qilish muhim o‘rin tutadi.

Maktablarda o'quvchilarga yo'l harakati xavfsizligi madaniyatining barcha elementlarini o'rgatish uchun bugun zamonaviy shart-sharoitlarni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun maktablarda yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini maxsus o'rganish uchun ma'lum fan sohalari bilan parallel holda mazkur soha bilimlarini ham o'quvchilarga singdirib borish muammosini hal qilish lozim. Bugun biz yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini boshqa fanlardan ustun qo'yish evaziga emas, balki ongli ravishda ijtimoiy muhitdagi zaruriy jarayon sifatida yoshlarga singdirib borishimiz, aniq dasturlar bilan ishlashimiz kerak. Chunki so'nggi yillarda esa mamlakatimizda maktab o'quvchilari ishtirokidagi baxtsiz hodisalarning ortishi natijasida yo'l-transport vositalari orqali avariya holatlarining ko'payishi bilan bog'liq xavotirli jihatlar jamiyatimizni, ayniqsa, ota-onalar va maktab rahbariyatini bezovta qilishi katta muammolarga sabab bo'lmoqda. Ammo, ta'lim muassasalarida yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini o'quvchilar ongiga singdirishda, buni ijtimoiy hayot xavfsizligi bilan uyg'unligiga e'tibor qaratish muhim sanaladi [2]. O'quvchilarda yo'l harakati xavfsizligiga doir odatiy kunikmalarni shakllantirish, ularning hayoti uchun xavfsizlik muhitini yaratishga xizmat qiladigan huquqiy ong va madaniyatini yuksaltirish bevosita doimiy bo'lib turadigan xatti-harakatlar, turli yo'l belgilariga doir harakatli namunalar, odat va mahoratni oshirish darslarini tashkil etishga bog'liq.

Ta'lim tizimida yo'l harakati xavfsizligini o'quvchilarga o'rgatishdan maqsad ularga yo'l harakati qoidalarini o'rgatish orqali yo'l harakati ishtirokchisining ma'naviy-falsafiy tafakkuriga ta'sir qilishdir. O'quvchida tashqi muhitga va tevarakatrofdagi vaziyatga taqlidchanlik qanchalik tez anglab yetiladigan bo'lsa, turli baxtsiz hodisalarning soni kamayishiga, insonlarda yo'l harakati xavfsizligi madaniyati oshirishga shart-sharoit yaratamiz. Yoshlar ongiga yo'l harakati yurganda ta'sir qilish vositalarini ko'paytirish, aniq yo'l harakati qoidalarini bo'yicha ma'lumotga ega bo'lishi, faoliyatida o'z sohasiga, urf-odatlariga, atrof-muhitga va insonning rivojlanishiga bog'liq ko'plab omillarga e'tiborli bo'lish lozim. Bugungi kunda jamiyatimizda, ta'lim tizimi bilan parallel olib boriladigan o'qitish o'quvchilar o'ratsida baxtsiz hodisalar sonining kamaytirishiga va yo'l harakati xavfsizligi madaniyatining oshishiga xizmat qiladi. Yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini ta'minlash yo'l harakati qatnashchisini sohaga doir bilimlar bilan malakali qilib o'qitish va har tomonlama zukko qilib borish jarayonida vujudga keladi [4]. Bunday yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini ta'minlashning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish ijobiy samara beradi.

O'quvchilarga yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini o'rgatishda yo'l harakati qoidalarini o'rganish bilan bir qatorda o'quvchilar bilan sinfdan tashqari ishlar ham katta ahamiyatga ega. U ikki usulda amalga oshiriladi. Avvalo, tevarakatrofdagi olamni bevosita idrok etish orqali, bu jarayonda bolalar turli yo'l harakati holatlari bilan faol tanishadi. Muayyan ob'ektlarni, hodisalarni, odamlarning harakatlarini, ularning bir-biri bilan munosabatlarini idrok etadi va o'zining kreativ munosabatlarini bildirib, xulosa chiqaradilar. Ikkinchi yo'l - ota-onalar, o'qituvchilarning hikoyalari, badiiy adabiyotlarni o'qish, teledasturlar, filmlar tomosha qilish, ochiq havoda o'yinlar, turli maketlar, rasmlar, rasmlar, atributlar yordamida o'yinlar orqali haqiqatni bilishga o'rgatish lozim. Ya'ni, sinfda ham, darsdan tashqari mashg'ulotlar natijasida ham olingan barcha ma'lumotlarni boyitish, mustahkamlash va aniqlashtirish ijobiy samar beradi. Muayyan sharoitlarga qarab maktab va turar-joy massivlarining

joylashuvi, ma'lum bir aholi punktida transport vositalarining harakati, mavsumiy ob-havoning o'zgarishi bevasita o'quvchining ongiga ilmiy va amaliy yo'llar bilan singdirilishi maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim muassalarida yoshlarning yo'l harakati xavfsizligi madaniyatiga doir malaka va ko'nikmalarini shakllantirib borishda har bir fuqaroning mas'uliyat bilan yo'llarda harakatlanish qoidalariga amal qilishini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Chunki ta'lim maskanlarida o'quvchilarning kundalik faoliyati yo'llar bilan parallel ravishda amalga oshadigan jarayon bo'lib, biz yoshlarga ta'lim berishda xavfsizlik qoidalariga rioya qilishini nazoratga olib borishimiz darkor.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda yoshlarga yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini o'rgatish borasida har bir o'quvchining hushyorligini oshirish, ma'naviy olamida zamonaviy yo'llar bilan bog'liq tushunchalarni kengaytirish katta ahamiyatga egadir. Biz bu jarayonda yoshlarimizga zarur tushunchalarni maktabgacha ta'lim, maktab va oliy ta'lim bo'g'inlarida uzluksiz ravishda o'rgatib borishimiz, yo'llardagi harakatlanish qoidalariga rioya qilishni jamaotchilik asosida nazorat qilib borishimiz darkor. Maktablarda har bir o'quvchining yo'l harakati xavfsizligi madaniyatini yuksaltirish muhim jarayon bo'lib, har bir fuqaroning mas'ulligini talab etib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2018. 16-bet.
2. Gaybullayev O. The role of literature and art in the formation of aesthetic culture of personality in civil society // European Journal of Arts. – 2017. – №. 2. – С. 35.
3. Хасан Яхё Абдулмажид. Йўл ҳаракати фикҳи. –Тошкент: NIHOL-NASHR, 2021. 112-бет.
4. GAYBULLAEV O. M. Reflection of the development of aesthetic culture in uzbekistan in national and universal values //International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 2. – С. 22.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО - ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЁЖИ

¹Хасанова Гузалия Бахтиёровна

²Кумаков Шахзод, ³Хамидова Шахризода

¹Джизакский филиал Национального Университета Узбекистана

^{2,3}Студенты Джизакского филиала Национального Университета Узбекистана
guzaliah118@gmail.com

Аннотация: В статье поясняется роль социально-гуманитарных наук в создании основ духовно-нравственного наследия, которое служит залогом формирования гармоничного развитого поколения в современном обществе. Поясняется суть социально-гуманитарного образования, а также определяются основные проблемы и перспективы развития гуманитарных наук.

Ключевые слова: социально-экономические условия, гармонично-развитое поколение, духовность молодежи, общественное развития, социально-гуманитарное образование, гуманитарные знания, фактор деформации, гуманитарные науки.

В настоящее время под словосочетанием «гуманитарное образование» часто понимается просто высшее образование, которое мы получаем в учебных заведениях, но на самом деле гуманитарное образование является целой системой в области наук, таких как гуманитарные, социальные и др. Гуманитарное образование играет огромную роль в развитии людей, в их умственном, идейно-политическом, нравственном воспитании. В число общественных наук входят философия, филология, история права, экономика, история, искусствоведение и другие науки. Конечно же, как и все другие понятия, гуманитарное образование не однотипно и не одностороннее. Исходя из сказанного, выделяют два основных вида гуманитарного образования – общее и профессиональное. Как и другое образование, гуманитарное образование мы получаем в общеобразовательных учебных заведениях. На более высоком уровне его получают студенты вузов независимо от выбранной специальности в процессе изучения социально-экономических и общественных наук. Расширению и углублению знаний учащихся в этой области способствуют дополнительные и факультативные занятия, организуемые в общеобразовательных школах, средних специальных учебных заведениях, вузах.

Гуманитарные науки направляют развитие мира, позволяют нам оставаться творцами. Изучая человека и человечество с разных сторон, они позволяют всегда находить что-то новое, неизвестное ранее. Благодаря гуманитарным наукам мы остаемся исследователями (мира вокруг, себя самого), но при этом также можем быть и изобретателями (новых миров и пространств, новых возможностей человека и общества). Этому способствует интернет, глобализация и другие современные процессы, изменяющие представления о знании и опыте, времени и пространстве, жизни и смерти, законах и табу и многом другом, что разнообразит нашу жизнь на протяжении много тысячелетней истории. Основное достижение гуманитарных наук сконцентрировано в таком постулате, что реально то, что мы можем допустить в своем сознании (чем больше мы мечтаем, тем больше возможностей для изменения своей реальности есть). Фантазия, возникает на основе гуманитарного знания, рождает новую Вселенную. Наша задача – воплотить ее в жизнь. Без гуманитарных наук это невозможно. Через изучение гуманитарных дисциплин происходит переход информации из области «знания» в область «реальности», из анализа в синтез, из предположения в уверенность. Гуманитарные науки дают толчок для развития естественных наук, так же как и для развития точных наук. Они предлагают взгляд под другим углом, другим аспектом и другим пониманием. Они позволяют уйти от шаблонов восприятия, от привычных аксиом, от обыденного опыта. Они дают возможность расширить свои собственные границы, начать жить по другому, удивляться миру и себе самому. В этом проявляется взаимосвязь всех наук, при этом, гуманитарным наукам

отводится основополагающее место, так как без них не было бы и других наук, их бы не придумали, не открыли, не изучали и не развивали. Только гуманитарное знание дает инструмент для дальнейшего изучения и развития, моделирования и трансформации, раскрытия и переоценки.

Благодаря независимости Узбекистан определил уникальный и правильный путь развития, и в этом направлении основное внимание уделяется обеспечению прав и интересов человека, повышению уровня жизни, созданию достойных социально-экономических условий и принятию соответствующих важных программ. Гармоничное воспитание нашей молодежи, являющееся основой нашего будущего, поднялось до уровня государственной политики. Развитие нашего общества невозможно представить без духовности, образования которое вдохновляет нашу будущую молодежь на выполнение великих задач. Для достижения славных целей нашей страны важно воспитать гармонично - развитое поколение в каждом возрасте новый образ мышления - здравый смысл, высокая духовность и культура. Ведь духовность молодежи, ее духовно-нравственная зрелость определяет будущее нашей страны.

Поскольку мы воспитываем новое поколение, преподаватель, который работает в учебных заведениях каждый день, на каждом занятии или собрании, чтобы воспитать зрелых, полноценных людей, которые верят в свои силы и интеллект и в то время видят свои личные интересы, интересы народа и Родины. Это возлагает на тренеров большую ответственность. Сегодня проблема воспитания нашей молодежи в духе веры в наши национальные ценности приобретает особое значение. Ведь стремление к вершинам науки, стремление к просвещению, культуре и нравственности является национальной ценностью узбекского народа и играет важную роль в духовной жизни общества. При решении этих задач необходимо проводить среди студентов широкий спектр теоретических и практических работ. Гармонично развитое поколение - основа и будущее развития Узбекистана. Гуманитарное образование и знания вносят значительный вклад во всеобщую систему наук, а раз так, значит, они всегда занимали особое положение в общественной жизни. Они необходимы для того, чтобы дать человеку и обществу опору в жизни, ориентиры и уверенность в будущем. В процессе духовного и социального развития личности, формирования ее мировоззрения и активной социальной позиции велика роль социально-гуманитарного знания. Результатом гуманитаризации процесса образования должно стать гармоничное сочетание в нем общеобразовательных знаний, специальных знаний и духовных компонентов (нравственных, эстетических и социальных ценностей). Социальные и гуманитарные науки воспитывают в человеке способность к широкому, но в то же время глубокому, «сущностному» видению профессиональных проблем. Только широко мыслящий человек, оценивающий собственную деятельность, как с позиции профессиональной целесообразности, так и с точки зрения общечеловеческих ценностей истины, добра и красоты, может стать настоящим профессионалом.

Использованная литература:

1. Хасанова, Г. Б., & Коробкова, А. С. (2022). ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЭКОНОМИКУ. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 259-263.
2. Kamolov, D. (2021). *ATHENIAN DEMOCRACY: INDIVIDUAL AND COLLECTIVE FREEDOM. Semantic Scholar*.
3. Хасанова Г., Коробкова А., Эшмухаммедов У. Информационные технологии в обучении и воспитании детей //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 231-233.
4. Kamolov D. R. O. G. L. O'ZBEKISTONDA DEMOKRATIYA VA AXLOQNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA YECHIMLARI //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. NUU Conference 2. – С. 348-352.
5. Хасанова Г. Б., Разногорская М. Я., Хасанова Э. Р. ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АРАЛЬСКОГО МОРЯ: ЛЕГЕНДЫ И РЕШЕНИЯ //GOLDEN BRAIN. – 2023. – Т. 1. – №. 6. – С. 113-117.
6. Kamolov, D. (2021). *Davlat boshqaruviga oid axloqiy qarashlar. Адабиёт учқунлари*.
7. Хасанова Г., Косимова А., Холмирзаев Н. ПОВЫШЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ МОЛОДЁЖИ КАК ВАЖНЕЙШИЙ ПРИОРИТЕТ ГОСУДАРСТВА //Приоритетные направления, современные тенденции и перспективы развития финансового рынка. – 2023. – С. 260-262.
8. Kamolov, D. (2021). *Davlat boshqaruviga oid axloqiy qarashlar. Адабиёт учқунлари*.
9. Хасанова , Г. Б., Холмирзаев , Н. Б. ў., & Иброҳимов , Ш. Н. ў. (2023). СЕМЬЯ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(1 SPECIAL), 420–426. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/1829>
10. Kamolov, D. (2022). *O'ZBEKISTONDA DEMOKRATIYA VA AXLOQNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA YECHIMLARI. Academic Research*. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2022-2-348-352>

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ПОЗДЕГО ПАЛЕОЛИТА ЗАРАФШАНСКОГО ОАЗИСА

Халилов Нуримсаид Акбар угли

Джизакский Государственный Педагогический Университет

nurimsaid1993@mail.ru

Аннотация: В статье освещается вопросы изучение истории позднего палеолита Зарафшанского оазиса, которой занимает важное место в истории палеолита Центральной Азии своими археологическими культурными памятниками. Подробно освещено деятельность знаменитых учёных археологов

проводивших археологических исследовательских работ в стоянках позднего палеолита Зарафшанского оазиса.

Ключевые слова: Д. Н. Лев, Н. Г. Харламов, Н. Х. Ташкенбаев, М. Ж. Журакулов, Чупаната, Агаликсай, Гурдара, Чашмасиаб, Сиёбча.

В верхнепалеолитическом этапе древнекаменного века наши первобытные предки нашли себе место для обитания не только в предгорьях и холмистых регионах Зеравшанской долины, но и образовали вокруг по берегам горных ручьев, прорезавших горных склонов естественные холмы в пределах оазиса, и на берегах озер.

На самом деле археологические исследования, проводимые в этой крае, свидетельствуют о том, что Зеравшанская долина более широко освоено в эпоху верхнего палеолита. Первый памятник этого периода была обнаружена в 1939 году на территории города Самарканда, на правом берегу ручья Сиёабча, сотрудником и археологом Самаркандского музея Н. Г. Харламовым. находка состояла из нескольких кремневых отщепов, кремневых осколов, кусочков костей животных и останков обугленного древесного угля. По мнению специалистов, эти находки относились к периоду верхнего палеолита [14.3]. Позднее археолог Д. Н. Лев и его ученик М. Ж. Журакулов в течение нескольких лет проводили на этом стоянке стационарные археологические раскопки, и памятник вошел в историю Среднеазиатской археологии как объект верхнепалеолитического периода Самарканда [7].

Каменные орудия труда, относящей в эпоху верхнего палеолита, были обнаружены с холмы Чупаната [8]. С разных точек города Самарканда [15], с берегов Агаликсай [9], из пещеры Гурдара Ургутского района [16], по близости Равотхужа [2], в местности слияния ручьев Сияабча и Сияабсай [1], типичный каменный скребок из кремня к северу от Афрасияба в овраге Сиябча [17]. Наконец, уникальная стоянка Ходжа мазгил эпохи верхнего палеолита обнаружена и исследовано на берегу древнего озера, образовавшего пресную воду с горы Булунгур [1].

Как мы уже упоминали, Самаркандское стоянка имеет особое значение среди памятников верхнего палеолита. В марте 1939 года археолог Самаркандского краеведческого музея Н. Г. Харламов, обнаружил каменные орудия труда из оврага ручья Чашмасиаб и на месте строительства городского стадиона «Динамо». Выкопал 3 шурфа в стоянке будущего памятника и обнаружил множество каменных орудий и костей животных. Однако из находок в музейном фонде до нас дошли лишь единичные каменные обломки [10.11]. Осенью того же года М. В. Воеводский продолжает археологической раскопки Н. Г. Харламова. Он передал обнаруженных материалов в фонд Музея антропологии Московского Государственного Университета имени М. В. Ломоносова.

Широкомасштабные научно исследовательские раскопки в памятнике проводились в 1958-1967 годах Д. Н. Левом [11] а затем его учеником М. Журакуловым [3]. Д. Н. Лев и М. Ж. Журакулов утверждали, что в памятнике обнаружены три культурных слоя, богатых каменным оружием и остатками

фауны. Памятник известен как широко изученный объект не только в Узбекистане, но и на бывшем советском пространстве, в Афганистане и Пакистане. Обнаруженные три культурных слоя дошли до нас на глубине 2-3,8 метра от поверхности земли. Д. Н. Лев внимательно изучил памятник и пришел к ряду правильных выводов о нем. Например, наличие среди каменных орудий труда стоянки, элементов характерных для периода мустье, свидетельствует о его тесном контакте с Сибирско-китайскими регионами в плане культурного развития.

Согласно на основе памятников археологических представлений, на примере Ближневосточных и Европейских памятников верхнего палеолита, памятники должны встречаться в «чистом» виде, без чопперов, без леваллуа нуклеусов и скребков. Но в этом отношении Самаркандский комплекс не похож на классический европейский верхний палеолит. В комплексе орудий этого места прослеживаются архаические элементы и некоторое сходство, характерное для оружия раннего мезолита. Такая ситуация характерна для комплексов Сибирско-китайских регионов, и их можно наблюдать даже в памятниках эпохи мезолита в Средней Азии [4.3].

Д. Н. Лев уделил особое внимание стратиграфии памятника и с помощью шурфов определил наличие в памятнике трех археологических культурных слоев. Верхний слой открыт на глубине 130-150 сантиметров от уровня земли, средний слой на глубине 160-190 сантиметров, нижний слой на глубине 260-275 сантиметров. Однако в площадке стационарных раскопок, проведенных в близости стадиона «Динамо», было установлено, что большая часть памятника была разрушена при создании искусственного озера, построенного молодежью, и сохранился только третий нижний слой. В этом месте нижний слой находится на глубине 330-360 сантиметров. Под нижним слоем повсеместно залегает аллювиальный песок. Следов культурной жизни в аллювиальном горизонте не наблюдается.

Во взглядах Д. Н. Лева есть некоторые недостатки. Например, согласно его писаниям, при раскопках, которые он проводил в 1963-1965 годах, он якобы обнаружил жилой комплекс площадью 141 квадратных метров [12.85]. К сожалению, в авторском отчете вывод не подкреплён соответствующими рисунками и фотоматериалами, а также текстовыми фразами. Еще в другой произведение Д. Н. Лев отмечает [13.118], что «Нахождение место для жилья в Самаркандской стоянке имеет большое значение. Согласно по плану он имеет форму четырех углов. На площадки его территории встречается мастерская по изготовлению каменных орудий, орудия труда, следы охры и кости животных. Следует подчеркнуть, что остатки изученного нами жилья, - отмечает Д. Н. Лев, - расположены на основании террасы, увлажненной родником. Он хорошо сохранился, установлен на столбах диаметром 6-8 сантиметров. Следов колонн на террасе не встречается, возможно, это является часть подвала. Площадь изученного подвала составляет 60 квадратных метров» [5.20]. К сожалению, информация Д. Н. Лева в круге ученых-специалистов по этому вопросу была воспринята критически, а некоторые его наблюдения на месте Самаркандской стоянки, а также сделанные из них научные выводы не нашли подтверждения.

Эти и другие его мелкие научные ошибки были вовремя проанализированы его учеником профессором М. Ж. Журакуловым.

Таким образом, в связи с широкомасштабными раскопками позднепалеолитической стоянки Самарканда на плановой основе этот памятник считается одним из основных источников для изучения истории не только города Самарканда, но и по истории нашей страны. Каменная индустрия стоянки, как и находки предметов искусства, являются образцом высокой культуры и творчество по сравнению с периодом, когда жили наши древние предки, и это развитие происходило на местной основе. Изучение источников палеолитических памятников Самаркандской стоянки и соседних регионов, показывает, что культурные изменения, происходившие в бассейне Среднего Зарафшана, находились в эволюционном и динамичном развитии и положительно сказывались на жизни племен, проживающих в соседних регионах. Палеолитическая стоянка Самарканда со своими богатыми разнообразными источниками считается важным памятником не только в Зарафшанском оазисе, но и во всей Средней Азии [6.34-38].

Благодаря полевым археологическим исследованиям, проведенным в последние годы на склонах горы Каратепа, была обнаружена и в определенной степени изучена стоянка позднепалеолитического периода вокруг нижнего родникового источника кишлака Сазаган. Место называется Алмабулок. В результате первоначальных кратковременных археологических раскопок на стоянке были обнаружены каменные орудия, характерные для позднепалеолитического периода, в том числе ручные копья, клинок копья, обработанные каменные отщепы и нуклеусы, характерные для позднепалеолитического периода Самаркандской стоянки.

Таким образом, средства производства, хозяйства и культуры общин Сиябского, Самаркандского, Ходжамазгильского и Алмабулукского стоянки очень близки друг к другу. В период позднего палеолита охотники по материнскому роду жили в разных территориях Самарканда и создали характерную для своего времени культуру. В результате исследований также были обнаружены, остатки жилищ, свидетельствующие об их стремлении жить в оседлости.

Палеолитические сообщества, проживавшие в Зарафшанском оазисе, создали высокую по сравнению со своим временем культуру, и этот процесс происходил на фундаментальной основе. Итак, культура, созданная нашими палеолитическими предками, жившими в Зарафшанском оазисе, является одним из важных источников в создании истории не только Зарафшанского оазиса, но и Узбекистана.

Список литературы:

1. Аскарлов А. Ташкенбаев Н. Х. Древнейшее прошлое Самарканда.// Общественные науки Узбекистана. 1970. №9
2. Буряков Ю. Ф., и другие. Работы в Самаркандской области.// Археологические открытия 1971 года. М. 1972

3. Журакулов М. Ж. Некоторые археологические исследования Самаркандского Госуниверситета 1970 году.// Труды Самаркандского Государственного Университета. Выпуск 118. Самарканд, 1972
4. Джуракулов М. Д. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. Ташкент, 1987. С. 13.
5. Джуракулов М. Дж. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. Ташкент, 1987. С. 20.
6. Журакулов М. Ж. Урта Осиё ибтидоий археологияси. Тошкент, 1984. Б. 34-38.
7. Лев Д. Н. Археологические исследования Самаркандского Государственного Университета в 1955-1956 года.// Труды Самаркандского Государственного Университета. Выпуск 101. Самарканд, 1960.
8. Лев Д. Н. Новые данные по палеолиту Узбекистана. Труды Института Истории и Археологии Академии Наук Узбекской ССР. Выпуск №7, Ташкент, 1955.
9. Лев. Д. Н. Итоги работы археологического отряда Самаркандского Государственного Университета в 1966 году.// Труды Самаркандского Государственного Университета. Выпуск 118. Самарканд, 1972.
10. Лев. Д. Н. Поселение древнекаменного века в Самарканде: Исследования 1958-1960 годов.// Труды Самаркандского Государственного Университета. Выпуск 135. С 11. Самарканд, 1964
11. Лев. Д. Н. Самаркандская палеолитическая стоянка. История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 6. Ташкент, 1965.
12. Лев Д. Н. Отчёт о раскопках Самаркандской верхнепалеолитической стоянки. 1967. С. 85.
13. Лев Д. Н. Палеолит Самаркандской области и его специфические особенности.// Труды Самаркандского Государственного Университета. Выпуск 166. Самарканд, 1967/ С. 118.
14. Ташкенбаев, Н.Х., Сулайманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. Изд. «ФАН», Ташкент-1980, стр. 3.
15. Ташкенбаев Н. Х. О находках каменных изделий на территории городище Афрасияб.// Афрасияб. Выпуск 3. Ташкент, 1974.
16. Ташкенбаев Н. Х. О некоторых новейших палеолитических находках на территории Узбекистана. // Проблемы археологии Средней Азии. Выпуск 2. М. 1969.
17. Ташкенбаев Н. Х. О находках каменных изделий на территории городища Афрасияб.// Афрасияб. Том 3. Ташкент, 1974.

ВОПРОСЫ ЖЕНСКОЙ ЗАНЯТОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ В УСЛОВИЯХ КОРОНОВИРУСНОЙ ПАНДЕМИИ

Валиев Акбар Халилович

Джизакского Государственного Педагогического Университета

akbarxon1962@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются решение вопросов женской занятости Узбекистана в период пандемии, которая является одной из важнейших социально-экономических проблем нашего времени.

Ключевые слова: «Стратегия действий по развитию Узбекистана на 2017-2021 годы», социальная защита, антикризисные меры, занятость женщин.

С обретением государственной независимости в Узбекистане создана прочная база по устойчивому продвижению по пути углубления рыночных реформ и либерализации экономики, формированию эффективной деловой среды, внедрению современной системы критериев оценки условий создания и ведения бизнеса, повышению на этой основе конкурентоспособности страны, что способствует росту благосостояния населения. А благосостояние населения в первую очередь характеризуется наличием новых рабочих мест, повышением занятости. И одной из главных сторон в таких условиях является усиление внимания к проблемам, касающимся положения женщин.

Занятость женщин оказывает положительное влияние на развитие ее личности и достижение фактического равноправия наравне с мужчинами. Труд обеспечивает женщинам экономическую независимость, способствует повышению их культурно образовательного уровня, социальной активности, росту их самосознания, укрепляет их духовные силы.

Женщины, как большая и особая социально демографическая группа, представляет собой сложное и многогранное образование. Они занимают особое положение в обществе, связанное с их социально-психологическими особенностями, интересами и отношениями.

Социальный аспект занятости выражает те ее стороны, которые определяют формирование и развитие личности. В основном всегда доминировал лишь экономический аспект, в использовании женских трудовых ресурсов и мало внимания уделялось социальным аспектам занятости женщин. А ведь женщина - это, прежде всего, не работница, а мать, хранительница домашнего очага. Поэтому, затрагивая вопросы занятости женщин, необходимо касаться не только ее экономических аспектов, но и социальных (т.е. создание необходимых условий труда и быта, учет психофизиологических особенностей женского организма, учет интересов материнства и детства и т.д.). И как раз сегодня, в условиях независимости, всему этому отводится особое внимание. В Узбекистане выработана глубоко продуманная, целостная социальная политика, которая охватывает все стороны жизнедеятельности женщин.

После избрания Ш. Мирзиёева Президентом Республики Узбекистан в стране начали предприниматься решительные шаги по повышению уровня

занятости населения за счет создания новых устойчивых рабочих мест. При этом особое значение приобретает создание устойчивых и достойных рабочих мест для таких категорий населения, как женщины. И эта проблема является одной из самых актуальных для Узбекистана.

Правовой основой для проведения дальнейших кардинальных социально-экономических реформ в Узбекистане был принят не менее важный документ - «Стратегия действий по развитию Узбекистана на 2017- 2021 годы», где в четвертой стратегии «Приоритетные направления развития социальной сферы» выделен пункт «Совершенствование системы социальной защиты населения и охраны здоровья, повышение социально- политической активности женщин». В нем говорится о повышении социально-политической активности женщин, усилении их роли в управлении государством и обществом, обеспечении занятости женщин, выпускниц профессиональных колледжей, широкое привлечение их к предпринимательской деятельности, дальнейшее усиление основ семьи [7].

Пандемия COVID-19 оказывает огромное влияние на рабочие места, средства к существованию и благосостояние трудящихся и членов их семей, а также на предприятия во всем мире, особенно малые и средние. В то время как некоторые секторы и отрасли успешно перешли на работу в онлайн-режиме, указывая путь к впечатляющим инновациям в сфере занятости, миллионы работников потеряли средства к существованию, а многие другие - особенно женщины, значительная часть которых работает в серьезно пострадавших секторах, - по-прежнему подвержены риску.

Меры, необходимые для смягчения последствий COVID-19, оказали значительное влияние на общество и экономику. По состоянию на середину мая в мире 94 процента трудящихся проживали в странах, где действовали те или иные меры по закрытию рабочих мест[3, с.1]. Во втором квартале 2020 года прогнозировались огромные потери рабочего времени, эквивалентные 305 млн. рабочих мест с полной занятостью, при этом 38 процентов рабочей силы – около 1,25 миллиарда работников – заняты в секторах, подверженных высокому риску[4, с.6].

Воздействие этих изменений существенно варьирует в зависимости от групп людей и стран и в значительной степени зависит от уже существующего неравенства и государственных программ. Только за первый месяц кризиса доходы тех, кто трудится в неформальном секторе экономики - зачастую не имея прав на работе и социальной защиты - сократились на 60 процентов. В мире среди лиц, занятых в серьезно пострадавших секторах экономики, более четырех человек из десяти – молодежь. В сочетании с перебоями в образовании и подготовке кадров это подвергает ее риску превратиться в «поколение режима изоляции», которое будет затронуто последствиями этого кризиса в течение длительного времени. Несоразмерно большая доля женщин занята в таких серьезно затронутых секторах, как обслуживание, гостиничное дело и туризм, при этом также сказывается переориентация экономической деятельности на сферу домашнего хозяйства, где они выполняют большую часть выросшего объема неоплачиваемой работы по уходу[5, с.1].

Первый зараженный вирусом пациент в Узбекистане был официально зарегистрирован 15 марта 2020 г. в городе Ташкенте [1]. В этой связи, 19 марта 2020 года был принят Указ Президента «О первоочередных мерах по смягчению негативного воздействия на отрасли экономики коронавирусной пандемии и глобальных кризисных явлений» [8]. Указом был создан Антикризисный фонд в объеме 10 трлн. сумов для финансирования мероприятий по борьбе с распространением коронавирусной инфекции, поддержки предпринимательства и занятости населения, а также образована Республиканская антикризисная комиссия, на которую было возложена задача оперативного решения возникших проблемных вопросов и выработки дополнительных мер по обеспечению бесперебойной работы отраслей и сфер экономики.

В целях дальнейшего усиления социальной защиты населения и обеспечения стабильности функционирования отраслей экономики, 3 апреля 2020 года был принят Указ Президента «О дополнительных мерах поддержки населения, отраслей экономики и субъектов предпринимательства в период коронавирусной пандемии» [9]. Указом были установлены ряд налоговых льгот для индивидуальных предпринимателей и отдельных хозяйствующих субъектов, вынужденно приостановивших свою деятельность на период карантинных мероприятий.

В целях усиления мер по поддержке лиц, потерявших основные источники доходов, уязвимых слоев населения и субъектов предпринимательства, Президентом 27 апреля был подписан Указ «О дополнительных мерах по поддержке населения и субъектов предпринимательства в период коронавирусной пандемии» [10].

Несмотря на негативные последствия глобальной пандемии, на все сферы жизни общества и государства, особенно на экономику и социальную сферу, 2020 год стал поворотным в области обеспечения прав и свобод женщин. При этом в Узбекистане особое внимание уделяется следующим направлениям.

Во-первых, расширению доступа населения, прежде всего женщин и детей, к современным качественным медицинским услугам, лекарственным препаратам. Реализуется сформированный Президентом страны принцип, утверждающий, что забота о здоровье матери и ребенка — это забота обо всем обществе, о нашем будущем. Международное сообщество признает опыт Узбекистана по глубокому реформированию, созданию и развитию в стране качественной системы здравоохранения и фармацевтической промышленности, охраны здоровья населения, формированию в обществе культуры здорового образа жизни, что позволяет обеспечить успешную борьбу с пандемией.

В 2020 году на реформирование сферы из Государственного бюджета было выделено 14,8 триллиона сумов — в 1,2 раза больше, чем в 2019 году. Также в рамках Инвестиционной программы в сферу направлено 1,15 триллиона сумов, что позволило, несмотря на существующие трудности, выполнить огромную работу. В целях эффективной борьбы с коронавирусом во всех областях республики построены лечебно-профилактические учреждения, карантинные зоны и распределительные центры, оснащенные необходимым оборудованием и техникой, лекарственными средствами. Реализованы беспрецедентные меры по

мобилизации всей системы здравоохранения, переводу ее в чрезвычайный режим работы, обеспечению необходимыми лекарствами, современными средствами защиты и диагностическим оборудованием, подготовке медицинских кадров.

Во-вторых, обеспечению занятости женщин, выделению кредитов для женщин-предпринимателей. В этой сфере реализуется ряд государственных программ, в частности, «Каждая семья — предприниматель», «Благоустроенное село» и «Благоустроенная махалля», «Пять важных инициатив». Для женщин-предпринимателей коммерческими банками республики открыты специальные линии кредитов. За последние годы для развития женского предпринимательства более 327 тысячам женщин выделены льготные кредиты на 7,4 триллиона сумов. В 2021 году запланировано выделение женщинам-предпринимателям около 1,4 триллиона сумов из Фонда реконструкции и развития Республики Узбекистан[6].

В результате за последние четыре года трудоустроены более 620 200 женщин, 106 тысячам оказано содействие в налаживании частного предпринимательства. Например, в 2020 году только в рамках программы «Каждая семья — предприниматель» около 126 тысячам предоставлены льготные кредиты. Почти 215 тысячам семей выделены кредиты на развитие семейного предпринимательства в общей сложности на более шесть триллионов сумов. В рамках реализации Пяти важных инициатив в отдаленных районах организованы швейные цеха, обеспечена занятость десяти тысяч женщин.

В-третьих, системному обучению предпринимательской деятельности и льготному кредитованию женщин-предпринимателей. В целях содействия в регионах созданы центры женского предпринимательства, в которых только в 2020 году более 61 500 женщин прошли обучение на краткосрочных профессиональных курсах. В итоге, несмотря на пандемию, число женщин-предпринимателей достигло 172 700.

В 2021 году на поддержку бизнес-проектов женщин и для решения выявленных на местах их проблем будет направлено более одного триллиона сумов. В этих целях Народный банк внедряет новую систему обучения женщин предпринимательству, разработки для них типовых бизнес-планов и оказания практической помощи в получении кредитов.

В-четвертых, расширению образовательных возможностей, нуждающихся в социальной помощи. В частности, в 2020 году 950 девушек из малообеспеченных семей приняты на дневные отделения высших учебных заведений Узбекистана на основе государственного гранта. В 2021 году число квот превысит две тысячи.

В-пятых, обеспечению жильем женщин, оказавшихся в трудных жизненных обстоятельствах, и девушек, находящихся на иждивении матерей-одиночек. Только в 2020 году 1 250 женщинам, оказавшимся в трудной жизненной ситуации, выплачены первоначальные взносы на приобретение жилья в размере почти 22 миллиардов сумов. В 2021 году из Государственного бюджета будет выделено 210 миллиардов сумов, а также дополнительно 211 миллиардов сумов на обеспечение женщин социальным жильем на условиях аренды. Это свидетельствует о реализации сформированного Президентом

принципа о том, что ни одна женщина в Узбекистане не останется без внимания и заботы государства и общества.

В-шестых, усилению мер по предупреждению разных форм насилия в отношении женщин. В соответствии с постановлением Президента «О мерах по совершенствованию системы социальной реабилитации и адаптации, а также профилактики семейно-бытового насилия» от 2 июля 2018 года в 190 городах и районах созданы центры реабилитации и адаптации. Их основные задачи заключаются в оказании экстренной медицинской, психологической, социальной, педагогической, правовой и иной помощи лицам, оказавшимся в тяжелом социальном положении, столкнувшимся с семейными проблемами и бытовым насилием.

Чтобы достичь высокого социально-экономического роста и мобильности женщин в обществе, нужно преодолеть гендерную дискриминацию. В истории немало случаев положительного влияния женщин на развития общества, так, женщинам были даны права равные мужским, что обеспечило экономический рост государства путем привлечения кадров на различные предприятия[2, с.150].

Подводя итоги вышесказанному, можно делать вывод, что роль женщины в современном обществе не должна ограничиваться домашним бытом, женщина может быть полноценной трудовой единицей, способствующей развитию экономики, политики и развитию общества в целом.

Список литературы:

1. Исламов Анвар. Экономика «до» и «после» пандемии в Узбекистане. <https://ia-centr.ru/experts/anvar-islamov/ekonomika-do-i-posle-pandemii-v-uzbekistane>. Дата обращения 18 ноября 2020 года.
2. Кабайкина О.В., Сущенко О.А. Трансформация роли женщины в современном обществе: в семье и на работе. Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2017;23(3):140-155.
3. МОТ, 2020 год. Вестник Международной организации труда (МОТ): COVID-19 и сфера труда. Четвертый выпуск. 27 мая 2020 года. С. 1.
4. МОТ, 2020 год. Вестник Международной организации труда (МОТ): COVID-19 2 и сфера труда. Второй выпуск. 7 апреля 2020 года. С.6
5. МОТ, 2020 год. The COVID-19 response: Getting gender equality right for a better future for women at work. С.1
6. Саидов Акмал. Гендерная политика нового Узбекистана в контексте международных тенденций парламентаризма Источник: [parlament.gov.uz>search > q=Акмал Саидов](http://parlament.gov.uz/search?q=Акмал%20Саидов) 19.03.2021.
7. [www.Lex.uz](http://www.lex.uz). Указ Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзияева № УП-4947 от 7 февраля 2017 года «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан».
8. Указ Президента Республики Узбекистан от 19.03.2020 г. N УП-5969 «О первоочередных мерах по смягчению негативного воздействия на отрасли экономики коронавирусной пандемии и глобальных кризисных явлений». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lex.uz/ru/docs/4770763/> (дата обращения: 20.12.2020).

9. Указ Президента Республики Узбекистан от 03.04.2020 г. N УП-5978 «О дополнительных мерах поддержки населения, отраслей экономики и субъектов предпринимательства в период коронавирусной пандемии». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lex.uz/ru/docs/4780477/> (дата обращения: 7.12.2020).

10. Указ Президента Республики Узбекистан от 27.04.2020 г. N УП-5986 «О дополнительных мерах по поддержке населения и субъектов предпринимательства в период коронавирусной пандемии». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lex.uz/ru/docs/4800007/> (дата обращения: 19.12.2020).

XIX ASR OXIRI- XX ASR BOSHLARIDA UMUMIY OVQATLANISH TIZIMI FAOLIYATI TARIXIGA NAZAR

PhD., dots. Nasirov Bunyod Uralovich,

M.Xuseinova

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

n.bunyod2020@mail.ru

Annotatsiya: XIX asr oxiri- XX asr boshlarida umumiy ovqatlanish tizimidagi o'zgarishlar, sohaga xizmat ko'rsatishning yangi turlarining kirib kelishi, rivojlanishi hamda bu o'zgarishlar va ularga aholining munosabati xususida fikr yuritgan. Jumladan, XIX asr oxirida shahar va qishloqlarda choyxonalar bilan birgalikda, restoran, bufetlar, mehmonxonalar qoshida ovqatlanish maskanlarining tashkil etilishi, keyinchalik, sovet davrida fabrika-oshxona, tayyorlov, oshxonalar, uy oshxonalari, restoranlar, choyxonalar, kafe, tamaddixonalar va bufetlar faoliyati yuzasidan ma'lumotlar qayd etilgan.

Kalit so'zlar: choyxona, oshxona, restoran, bufet, umumiy ovqatlanish korxonasi, xizmat ko'rsatish, sovet hokimiyati, soha, aholi.

Jamiyatda amalga oshirilayotgan tub islohotlar davrida o'tmishga nazar qaratish, avlodlar tarixini va aholi kundalik turmushini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada sovet hukumati yillarida aholining kundalik turmush tarzi, mavjud ijtimoiy-maishiy infrastrukturalarining faoliyati va muammolari, aholining munosabati kabi masalalar alohida o'ringa ega.

O'zbekiston tarixida umumiy ovqatlanish muassasalari uzoq davrga borib, ularning zamonaviy ko'rinishlarini vujudga kelishida quyidagilarni e'tirof etish lozim. Bugungi kunda ham aholi ko'p tashrif buyuradigan choyxonalar qadimda rabotlar, bozor, guzarlar va mahallalardagi xushmanzara joylarga qurilgan, ularda choy-nondan tashqari turli qand-qurs, meva qoqilar sotilgan, taomlar ham tayyorlangan. Choyxonalarlar musofirlar, yo'lovchilar tunab qoladigan joy vazifasini ham bajargan [1].

Aytish joizki, aholining maishiy turmush sharoitini yaxshilashda o'zbek xalqining qadimdan sevimli, dardlashadigan, suhbat quradigan maskan-

choyxonalarning o'ziga xos o'rni bor. Binobarin, XIX asr oxirida shahar va qishloqlarda choyxanalar bilan birgalikda bu borada xizmat ko'rsatishda o'zgarishlar sodir bo'lib, yangi ko'rinishdagi muassasalar faoliyat ko'rsata boshladi.

Rossiya imperiyasi o'lkashunoslari B.Xanikov, P.I.Nebol'sin va I.Gayer'lar mahalliy aholining an'anaviy taomlari to'g'risida fikr bildirganlar. Jumladan, B.Xanikov Buxoro xonligi hududida yetishtirilgan meva va poliz mahsulotlari, P.I.Nebol'sin esa buxoroliklarning choy ichish odati (shirchoy va go'shtli taomlar) hamda M.Gayer' Buxoroda turli qandolatchilik mahsulotlarini ishlab-chiqilishiga oid ma'lumotlarni yoritganlar [2].

Rossiya imperiyasi davrida aholi kundalik turmushidagi an'anaviy ovqatlanish maskanlariga yangi ko'rinishdagi bufetlar, mehmonxonalar (ovqatlanish maskanlari bo'lgan) hamda restoranlar kirib kela boshlagan. Albatta, ularga mahalliy aholining murojaati nisbatan kam bo'lgan. Masalan 1894 yil Turkiston general gubernatoriga Samarqanddan Konstantin Gorgaridze murojaat etib, mahalliy aholi uchun o'tkir ichimliklar sotadigan restoran qurish lozimligini, yangi Buxoroda "Orisam" restorani mavjudligi ma'lum qiladi va unga faqat mustaqil kishilar tashrif buyura olishi e'tirof etadi [3]. Biznig fikrimizcha, bu holatga mahalliy aholining tashrifi odatlanmaganligi bo'lsa, ikkinchidan unda mavjud bo'lgan narxlar xam o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Shu davrdan joylarda spirtli ichimliklarni ishlab chiqarishga mo'ljallangan zavodlarni qurishga, omborlarni tashkil etishga hamda turli spirtli mahsulotlari bilan savdo qiluvchi ovqatlanish maskanlarini tashkil etishga e'tibor qaratilgan. Masalan, shu davrda Yangi Marg'ilon hududida 2 ta pivo, 1 ta aroq ishlab chiqarish zavodi, 1 tadan pivo va vino ombori, 1 ta rus uzum vinosi bilan savdo qiluvchi, 3 ta ichkilik uchun mo'ljallagan uy hamda 1 ta bufet tashkil etilgan bo'lsa, Qo'qonda 4 ta rus uzum vinosi bilan savdo qiluvchi, 1 ta bufet, Andijonda 5 ta rus uzum vinosi bilan savdo qiluvchi, 1 ichkilik sotuvchi maskan bo'lgan. Albatta, bu ko'rsatkichlar o'sha davrda, Samarqand hududida, shuningdek, Jizzax va Katta-qo'rg'on hududlarida nisbatan oz bo'lsa-da mavjud bo'lgan [4]. Rus oziq-ovqat sanoatiga tegishli bufetlar va ichkilik bilan bog'liq maskanlar, shu davrda shahar kesimida rus aholisiga nisbatan nechtadan to'g'ri kelayotgani tahlil qilingan [5]. Biroq, mahalliy aholining turli oshxona va choyxonalarni rivojlantirish kabi masalalarga e'tibor qaratilmaydi.

Arxiv fondining Toshkent shahri ruslar istiqomat qiladigan qismi Polisiya boshqarmasiga tegishli yig'ma jildida, 1904 yilga oid choyxonalar bo'yicha bir qator ma'lumotlar keltiriladi. Xususan, Sirdaryo viloyat harbiy gubernatori nomiga general leytenant Masievskiy tomonidan murojaat yuboriladi. Unda Masievskiy Janarboevaga tegishli choyxonani yopishga yetarli asos topa olmayotganligini bayon etadi [6]. Bu holat o'z o'rnida, shu davrda faoliyat ko'rsatib turgan, choyxonani yopish bo'yicha nima uchun topshiriq berilgan kabi savollar tug'ilishiga sabab bo'ladi.

1923-1924 yillarda mehmonxonalarda oshxonalar, dam olish joylari va bozorlarda kizil choyxonalar va kabobxonalar ochilgan [7].

XX asrning 30- yillarda qizil choyxonalar tashkil etilib, turli mavzularda ma'ruzalarni tashkil qilish, gazeta va jurnallarni o'qish ishlar keng ko'lamda olib borilgan. Ya'ni, sovet hokimiyati o'z g'oyalarini aholiga singdirishda ular uchun uzoq davrdan buyon an'anaviy bo'lgan choyxonalardan ustalik bilan foydalanishga harakat qilgan. Qizil choyxonalarni jadal sur'atlar bilan o'sishi natijasida, 1937 yil respublikada

ularni soni 3437 tani tashkil etgan. Shu o'rinda Buxoro viloyatida -700 ta bo'lgan. Buxoro viloyatidagi qizil choyxonalarda bir yilda 4176 ta ma'ruza va nutqlar o'qilgan. 1939 yil 1 yanvar holatida, O'zbekistondagi qizil choyxonalar soni 4073 tani tashkil etdi [8].

O'zbekistonda 1940 yilda 10.000 nafar aholiga 4 ta ovqatlanish muassasalari to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich Gruziyada 5 tani, Ozarbayjonda -7, Latviyada-5, Estoniyada-5 taga to'g'ri kelgan [9].

Sovet davrida umumiy ovqatlanish tizimi tarkibida fabrika-oshxona, tayyorlov, oshxonalar, uy oshxonalari, restoranlar, choyxonalar, kafe, tamaddixonalar va bufetlar faoliyat yuritishar edi. Ularning bir qismi ish va o'qish joylarida aholiga xizmat ko'rsatib, taomlarni tayyorlash uchun harajatlarning ma'lum qismi o'sha tashkilotlar, muassasalar va o'quv yurtlari zimmasida bo'ldi [10].

Xulosa tariqasida aytish joizki, aholi kundalik turmushida muhim ahamiyat kasb etgan umumiy ovqatlanish tizimida bu davrda transformasion jarayonlar yuz berib, xizmat ko'rsatishning yangi ko'rinishlari vujudga keldi [11]. Tadqiqotlarda bu jarayon aks etdi [12]. O'z o'rnida, yillar mobaynida qator holatlarda umumiy ovqatlanish muassasalarining aholi turar joyida, keyinchalik ish va o'qish joylarida barpo etilishga keng e'tibor qaratilib, xizmat ko'rsatishning yangi ko'rinishlari tashkil etildi. Biroq, xizmat ko'rsatishning yangidan-yangi turlari kirib kelgan bo'lsada, uzoq tarixga ega bo'lgan choyxonalarga aholining ehtiyoji baland bo'lganligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. 9-jild. – Toshkent: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.
2. Qurbonova M.B. Buxoro vohasi o'zbek va tojiklarining an'anaviy taomlari (XIX asr oxiri-XX asr boshi). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. –Toshkent, 1994. – B. 9
3. O'zMA, I-1-R-fond, 29-ro'yxat, 1097- yig'ma jild, 4-4 a b-varaqlar.
4. O'zMA, I-1-R-fond, 16-ro'yxat, 1939- yig'ma jild, 109-varaq.
5. O'zMA, I-1-R-fond, 16-ro'yxat, 1939- yig'ma jild, 109-varaq.
6. O'zMA, I-462-R-fond, 1-ro'yxat, 333-yig'ma jild, 16-varaq.
7. O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. 9-jild. – Toshkent: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.
8. Бешимов Р. Победа культурной революции в кишлаках Узбекистана (1933-1941 года) По материалам Бухарской и Самаркандской областей. Диссертация кандидата исторических наук–Ташкент. 1963. – С. 180
9. Shodmonova S. O'zbekiston shaharlaridan transformasiya jarayonlari (1917-1941 yillar). –Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B. 152.
10. Ильющенко Д.В. Культура общепита в 1970-х и 1980-х годах: достижения и проблемы.// Вестник МГУКИ. 2015. №2 (64). – С. 97
11. Носиров Б. Совет даврида Ўзбекистонда умумий овқатланиш тизими фаолияти хусусида //Взгляд в прошлое. – 2021. – Т. 4. – №. 4.

12. Nasirov B. U., Boltaeva M. J. Genesis And Transformation Of The Public Catering System In Uzbekistan During The Soviet Period //Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI) Volume. – Т. 12. – С. 5834-5841.
13. Насиров Б. Кейтеринг в Узбекистане из истории системы // Американский журнал междисциплинарных инновационных исследований. – 2021. – Т. 3. – No 02. – С. 11-15.
14. Насиров Б. XX АСРНИНГ 30-80 ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ ТИЗИМИ ТАРИХИДАН //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2022. – Т. 5. – №. 1.
15. Носиров Б., Носирова Ф. Ўзбекистонда умумий овқатланиш тизимининг шаклланиши ва унга аҳоли эҳтиёжининг ортиб бориши (совет ҳукумати йилларида) //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2020. – Т. 3. – №. 3.
16. Носиров Б. Совет даврида Ўзбекистонда умумий овқатланиш тизими фаолияти хусусида //Взгляд в прошлое. – 2021. – Т. 4. – №. 4.
17. Насиров Б. XX АСРНИНГ 30-80 ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ ТИЗИМИ ТАРИХИДАН //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2022. – Т. 5. – №. 1.
18. Носиров Б. Совет даврида Ўзбекистонда умумий овқатланиш тизими фаолияти хусусида //Взгляд в прошлое. – 2021. – Т. 4. – №. 4.
19. Nasirov B. U., Boltaeva M. J. Genesis And Transformation Of The Public Catering System In Uzbekistan During The Soviet Period //Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI) Volume. – Т. 12. – С. 5834-5841.
20. Насиров Б. Кейтеринг в Узбекистане из истории системы // Американский журнал междисциплинарных инновационных исследований. – 2021. – Т. 3. – No 02. – С. 11-15.
21. Насиров Б. XX АСРНИНГ 30-80 ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ ТИЗИМИ ТАРИХИДАН //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2022. – Т. 5. – №. 1.
22. Носиров Б., Носирова Ф. Ўзбекистонда умумий овқатланиш тизимининг шаклланиши ва унга аҳоли эҳтиёжининг ортиб бориши (совет ҳукумати йилларида) //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2020. – Т. 3. – №. 3.
23. Носиров Б. Совет даврида Ўзбекистонда умумий овқатланиш тизими фаолияти хусусида //Взгляд в прошлое. – 2021. – Т. 4. – №. 4.
24. Насиров Б. XX АСРНИНГ 30-80 ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ ТИЗИМИ ТАРИХИДАН //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2022. – Т. 5. – №. 1.

ABU NASR FAROBIYNING AXLOQ ILMIGA OID QARASHLARI VA UNING IJTIMOIIY HAYOTDAGI AHAMIYATI

Xosilmurodov Islom Xamitolim o‘g‘li,

Kalandarov Mexroj Shonazar o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

islomxosilmurodov@jbnuu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abu Nars Farobiyning axloqiy qarashlari va uning ijtimoiy-siyosiy hayotimizdagi ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Farobiyning axloq falsafasi to‘g‘risidagi qarashlari jamiyat hayotining barcha sohalariga tadbiiq etilgan va yosh avlod ma‘naviyatining rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Axloq, xulq, odob, qadriyat, aksiologiya, evdomonizm, bashorat, axloq tamoili, baxt-saodat.

Ma‘lumki, uyg‘onish davrining ma‘naviy madaniyatida inson axloqi, xulq-odobi masalalari yetakchi o‘rinni egallaydi. Chunki insonni tashqi muhitdan, tirik jonivorlardan farq qilib turuvchi hislati-aql bilan bir qatorda uning axloqidir. Shuning uchun axloq haqida fikr yuritish insonni, insoniylikni o‘rganish, insonshunoslikdan iborat edi. Uyg‘onish davrining mutafakkirlari, shoirlari o‘z ijodlarida axloq va axloqiylikka, uning turli sohalaridagi ko‘rinishlariga juda kata e‘tibor berganlar. Shunisi harakterliki, axloq aql bilan uzviy holda dono axloq tafakkurga asoslangan axloq sifatida talqin etildi va xulq-odat, amaliy axloq haqidagi ratsionalistik ta‘limoti vujudga keldi. Bunday ratsionalistik ta‘limotning asosiy tomonlari farobiiy ijodidanamoyon bo‘ldi. Xulq – odob masalalarini Farobiiy insonning intellektual sifatleri –aqligi, donoligi bilan uzviy bog‘liq holda olib tekshiradi.

Farobiiy insonning shakllanishida ta‘lim-tarbiyaga kata e‘tibor beradi. Ta‘lim bilim berish, tarbiya esa yaxshi xulq – odob normalari bilan qurollantirish demakdir. Farobiiy haqiqiiy olim bo‘lish uchun insondan har tomonlama yetuk bo‘lishni, axloqiiy poklikni talab etadi deb ko‘rsatadi. “Ilmni o‘rganishga kirishmoqchi bo‘lgan odam”, - deydi u – “yosh kamtar bo‘lishi, yaxshi salomatlikka ega bo‘lishi, odobli va tarbiya ko‘rgan, qat‘iiy, ayyorlik va aldashdan uzoq, turli salbiy qiliqlardan o‘zini saqlay oladigan, ilm ahillariga hurmat bilan qaraydigan bo‘lishi zarur”. Farobiiy ta‘kidlab ko‘rsatadiki, bilim yaxshi xulq – odob bilan bezatilgan bo‘lishi kerak. Oliy axloqiiy fazilatlar deganda Farobiiy xatti-harakatlarda namoyon bo‘luvchi bilimdonlik, donolik, vijdonli, kamtar bo‘lish, o‘z shaxsiiy maqsadidan ko‘pchilik maqsadini ustun qo‘yish, haqiqatga, muhabbat va ma‘naviiy yuksaklikka intilish, adolatni sevish kabilarni tushunadi. Salbiy axloqiiy hislatlarni johillik, yolg‘onchilik, adolatsizlik, zolimlik, xasislik, ochko‘zlik, boylikka intilish va boshqalarni qoralaydi.

Forobiiy o‘zining «Baxt saodatga erishuv haqida», «Fozil odamlar shahri» va boshqa asarlarida ijtimoiy hayot masalalari bilan birga, fozil shaharda yashovchi xalqning axloqiiy normalari, munosabatlari va xulq qoidalarini batafsil bayon etadi. Forobiiy inson va jamiyatni ta‘riflashda evdemonizm nuqtai nazaridan turib, fikr yuritadi. Aql va axloqning o‘zaro aloqadorligi tamoyiliga amal qiladi.

Faylasuf axloq normalarini, aqillik bilan bog'laydi. Uningcha, aqilli inson har tomonlama, jumladan, axloqan mukammal bo'ladi. Inson kamolotga erishuv yo'lida harakat qilganda aqliy bo'lishga ham harakat qilmog'i lozim. SHundagina u ezgu niyatiga, ya'ni baxt-saodatga erishadi. Yaxshi fazilatga ega bo'lmoq uchun barcha ijobiy sifatlarni inson o'zida mujassamlashtirmog'i lozim. Xususan, inson jismoniy, axloqiy va aqliy jihatdan mukammal bo'lmog'i, ya'ni idrokli, ziyrak bilimdon, yaxshi muomalali, pok adolatli, insonparvar, kuli ochiq, o'z harakati va fikrida qat'iy, jasur, qo'rqish va ojizlikni bilmaydigan bo'lishi kerak

Bularning barchasiga bilim orqali erishiladi. Forobiy insoniy fazilatlarni ikkiga bo'ladi, ya'ni nazariy fazilatlar va amaliy san'at (kasb-hunar) fazilatlari. Inson bu fazilatlar yordamida baxt-saodatga erishadi.

Forobiyning fikricha, donolik bu baxt haqida bilim beradigan fazilat, muloxazalilik va baxt-saodatga erishish haqida bilim fazilatidir. Forobiy fazilat haqida ham fikr yuritib, u ezgulikka daxldor bo'lishdan vujudga keladigan mehr-oqibat tufayli hosil bo'ladi, deb ta'kidlaydi. Ushbu fikrlar o'z mustaqilligini qo'lga kiritib, kelajak sari dadil qadamlar bilan rivojlanib borayotgan davlatimiz uchun katta ahamiyatga ega.

Xar bir kishi o'zining kelajagini buyuk bir maqsad shaklida bashorat va tasavvur qila olmasa uning bunyodkorlik faoliyati susayadi hamda asta-sekin o'z qiyofasini yo'qota boshlaydi. Forobiyning fikricha, insoniy vujudan maqsad — eng oliy baxt-saodatga erishuvdir, avvalo bu baxt-saodatning nima va nimalardan iborat ekanligini bilishi, unga erishuvni o'ziga g'oya va eng oliy maqsad qilib olishi, butun vujudi bilan maftun bo'lishi kerak keyin bu baxt-saodatga erishtiradigan ishlarni shaxsan bajarishga kirishmog'i lozim bo'ladi. Demak baxtni qo'lga kiritish uchun inson faol, tashabbuskor bo'lishi kerak Forobiy baxt-saodatga ilm-ma'rifat orqali erishiladi, chunki u olamning mohiyati, mazmuni haqida to'liq mukammal bilim, kasb-hunar egallash uchun muhimdir, deb ta'kidlaydi.

Forobiy insonning kamolotga erishuvida ta'lim tarbiya nihoyatda zarurligini ko'rsatib o'tadi. U insonning ma'naviy hayotida onglilik va axloqiylikka e'tibor beradi. Forobiy inson axloqi uning faoliyatini belgilashda mezondir, ya'ni insonning ma'naviy boyligi, mazmuni uning axloqiy harakatlarida namoyon bo'ladi, deb hisoblaydi.

Forobiy «Baxt-saodatga erishuv haqida»gi risolasida inson go'zallikni samarali idrok etishi uchun unda nozik tabiat va aqliy mukammallik zamini bo'lishi kerak, hissiy va aqliy qobiliyatga ega bo'lgan insongina dunyoning barcha sirlarini bila olishi mumkin, deb ta'kidlaydi. Inson aql-idroki tufayli haqiqiy insonga aylanadi, bilim insonga baxt va shodlik keltiradi, inson bilish orqali o'zida go'zallik va mukammallikni kashf etadi, deb uqtiradi. Forobiy odamlarni ilm bilan, san'at bilan shug'ullanishga da'vat etadi va shu tufayli go'zal narsalar tushunarli narsaga aylanadi, deb ko'rsatadi.

Forobiyning fikricha, san'at insonda go'zal estetik fazilatlarni tarbiyalashga qodir kuchga egadir. SHu bois mutafakkir inson oldiga alohida talablar qo'yadi. U mazkur risolasida ta'lim-tarbiya masalalariga alohida to'xtalib, yoshlarning axloqiy fazilati nizomlarini hamda ularning san'atni egallashi uchun amaliy malakalarini tarbiyalash — tarbiyachilarning muqaddas vazifasi ekanligini ko'rsatib beradi.

Forobiy insoniy sifatlarning barchasini odamlar va narsalar go'zalligi tarzida baholab, ularni maqsadga muvofiqlik va foydalilik tomonlari bilan uzviy bog'laydi. U «She'r san'ati haqida» degan risolasida badiiy faoliyatni o'ziga xos tarzda voqelikka

taqlid qilishga qiyos etib, musavvirlik va she'riyat bir-biridan so'z va bo'yoq vositalarida ifodalanishi bilan farqlangan xolda, odamlar tasavvurlariga taqlid orqali ta'sir o'tkazishni maqsad qilib qo'yadi, deydi. Bu ta'sir kuchi tasavvur deyiladi hamda u tuyg'u va aql-idrok oraligida turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, Sultonaliyeva Gulshona Sherzod qizi. "Mantiq ilmini o'rganishning ahamiyati". Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning ustuvor yo'nalishlari, ijtimoiy va pedagogik-psixologik asoslari. 2022 yil. 250-bet.
2. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, O'zbekistonda bag'rikenglik va millatlararo totuvlik g'oyalarining ijtimoiy hayotdagi ahamiyati. Jamiyat va innovatsiyalar. 2021 yil 10b.
3. Xosilmurodov Islom Xamitolim o'g'li, Sultonaliyeva Gulshona Sherzod qizi. "Tafakkur uslubining falsafiy-metodologik tahlili". "Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dalzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar" Ilmiy-amaliy konferensiya 2022 yil. –B.549-552.
4. Xosilmurodov I.X. Informatsion globallashuv sharoitida raqamli iqtisodiyotning xususiyatlari va ijtimoiy-falsafiy ahamiyati. "Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari" xalqaro-ilmiy texnik konferensiya. 2022 yil. 61-64b.
5. Islom Xosilmurodov Falsafiy tafakkur uslubining ijtimoiy-falsafiy ahamiyati. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. 2022 yil noyabr. 982-990b.
6. Xosilmurodov Islom, Kalandarov Mexroj Abu Nasr Farobiy Falsafasida axloq masalasi. Pedagog respublika ilmiy jurnali. 2023.04.15. 434-437b
7. Islam Hasilmurodov. SOCIO-PHILOSOPHICAL IMPORTANCE OF THE SCIENTIFIC WAY OF THINKING. WEB OF SCIENTIST: INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH JOURNAL. 2022. Noyabr. 138-147b.
8. Uskanovich, O. R., & Abdurazakovna, O. S. (2023). OILADA AYOLNING PSIXOLOGIK SAVODXONLIGINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Journal of new century innovations*, 25(4), 72-77.
9. Uskanovich, OR, & Abdurazakovna, OS (2023). INSON ONGINI OZIQLANTIRISH. *Yangi asr innovatsiyalari jurnali* , 25 (4), 67-71.
10. Uskanovich, Otamuratov Rustam, Otamuratova Sarvinoz Abdurazakovna, Ibodullayeva Nodira. "VIRTUAL MUHITDA O'ZARO SAMARALI TA'SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI." *Yangi asr innovatsiyalari jurnali* 25.4 (2023): 62-66.
11. Otamuratov R.U. Internet ijtimoiy tarmoqlari foydalanuvchilari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan shaxsiy xususiyatlarning aloqasi., Ташкентский государственный стоматологический институт., "Med Union" медицинский научно-практический журнал. Volume 2, Issue 1, 2023
12. Otamuratov R., Otamuratova S. O'smirlarda kasbiy o'zligini anglashiga xavotirlanishning ta'siri., O'zMU XABARLARI., MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI ILMIY JURNALI., 2023 1/1 Ijtimoiy gumanitar fanlar turkumi, 140-144 b., Toshkent 2023.

13. Uskanovich, O. R. (2022). PSIXOLOGIYADA XAVOTIRLANISHNING ILMIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 494-498.

14. Otamuratov R.U. O'SMIRLARDAGI KASBIY O'ZLIGINI ANGLASHIDAGI XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI // CARJIS. 2022. №Special Issue 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-smirlardagi-kasbiy-o-zligini-anglashidagi-xavotirlanishning-psixologik-xususiyatlari> (дата обращения: 30.01.2023).

15. Otamuratov R.U., Ochilova M. EMOTSIONAL INTELEKT TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK O'ZIGA XOSLIGI // CARJIS. 2022. №Special Issue 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsional-intelekt-tushunchasining-psixologik-o-ziga-xosligi> (дата обращения: 30.01.2023).

16. Otamuratov, R., & Otamuratova, S. (2023). INTERNETNING SHAXSGA TA'SIRI MUAMMOSINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

FOTOSURATLAR VIZUAL MANBA SIFATIDA

PhD, dots. Qodirova Lutfiya Batirovna

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi

Akademiyasi Guliston hududiy filiali

lutfiyaqodirova@rambler.ru

Annotatsiya: Maqolada tarixiy tadqiqotlarda vizual manbalar, xususan fotosuratlardan foydalanishning o'ziga xos jihatlari haqida so'z boradi. Unda fotosuratlarining manba sifatidagi qiymatini aniqlashda e'tibor qaratish lozim bo'lgan jihatlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy tadqiqot, vizul manba, vizual antropologiya, fotosurat, tarixiy antropologiya, kundalik tarix.

Gumanitar, ijtimoiy va tabiiy fanlarning faol integratsiyalashuvi sharoitida tadqiqotchilar yangicha usullarga, innovatsion yondashuv va metodologik yechimlarga murojaat qilmoqda. Bu xususiyat tarixiy tadqiqotlarda ham namoyon bo'lmoqda.

Bugungi kunda yanada rivojlanib borayotgan vizual madaniyat tarix faniga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi – vizual antropologiya, vizual tarix, tarixiy rekonstruksiya kabi yangi tadqiqot yo'nalishlari yuzaga keldi. Tarixning yozma va moddiy dalillari qatorida murakkab ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlarning in'ikosi sifatida foto, audio va video vizual manbalar katta ahamiyat kasb etib bormoqda. Fanlararo tadqiqotlar, shuningdek o'zaro bog'liq fanlardan o'zlashtirilgan metodologik usullar vizual manbalarni sodir bo'layotgan global tarixiy taraqqiyotning mustaqil dalili sifatida o'rganish imkonini bermoqda.

Vizual manbalar insonning (ijtimoiy qatlamalar) hayot tarzini, uning ichki dunyosi evolyutsiyasini, turli hodisalarga munosbatini tadqiq etishga e'tibor qaratadigan tarixiy bilimlar tarmog'i – kundalik tarixni o'rganishga keng

imkoniyatlarga ega. Kundalik hayotda vizual obyektlarni yaratish, mazmunini tahlil qilish va foydalanishning o'ziga xos jihatlari u yoki bu davrning zamondoshlariga tarixiy vaziyatni kuzatish va baholash imkonini beradi.

Vizual manbalar davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda ham katta ahamiyatga ega. Chunki vizual manbalar ko'p hollarda targ'ibot va tashviqot, ommani hukmron mafkura ruhida tarbiyalash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Ba'zan vizual manbalar mamlakat va xorijda sodir bo'layotgan hodisalar haqida yagona axborot manbai sanalgan.

Vizual manbalarni jalb etgan holda o'tmishni batafsil bayon qilish tadqiqotchilar oldiga ulardan axborot ola bilish muammosini qo'yadi. Uzoq vaqt davomida vizual manbalar faqat tasvirlash vazifasini bajargan, chunki tarixiy tadqiqotlarda yozma hujjatlar afzal sanalgan. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, tarixiy antropologiyada vizual materiallardan keng foydalana boshlangan [1].

Vizual manbalar orasida XIX asr boshlarida paydo bo'lgan fotosuratlar alohida o'rin egallaydi. Fotografining keng tarqalganligi tufayli, bugungi kunga kelib har qanday tarixiy hodisa yoki mavzu bo'yicha fotomateriallarni topish mumkin. Fotosuratning tarixiy manba sifatidagi qiymati uning ishonchliligi bilan bog'liq, chunki fotosurat voqelikning, ya'ni o'tmishda sodir bo'lgan muayyan vaqtning kamera tomonidan qayd etilgan to'g'ridan-to'g'ri va buzilmagan ifodasidir. Jurnalist va yozuvchi, ikki bor Pulitser mukofotining laureati bo'lgan Uolter Lippmann ta'kidlaganide: "Bugun fotosuratlar bizning tasavvurimiz ustidan xuddi kecha bosma so'z, undan ham ilgari – og'zaki so'z ega bo'lgan kabi kuchga ega. Ular butunday haqqoniy ko'rinadi. Ular, biz tasavvur qilganimizdek, inson aralashuvisiz to'g'ridan-to'g'ri bizga keladi va ular tasavvur qilish mumkin bo'lgan eng oson aqliy ozuqadir ... Kuzatish, tasvirlash, takrorlash va keyin tasavvur qilishning butun jarayoni tugallangan".

Tadqiqotda axborot manbai bo'lgan fotosuratlarni tahlil qilish quyidagi holatlarni o'z ichiga oladi:

1. *Kontekst* – ijtimoiy hayotning insonlar kundalik faoliyati, shuningdek butun hayoti davomida to'qnash keladigan odatiy sohalari. Ijtimoiy kontekstlar: uy, ish, iste'molchilik, sayohat, kasallik va o'lim, ta'lim (tarbiya), din, siyosat, fan, san'at, dam olish, sport, urush, tabiiy ofatlar va h.k.

2. *Insonlar* – individual xususiyatlar (jins, yosh, irq), jismoniy xususiyatlar (bo'y, gavda tuzilishi, tana), ijtimoiy-madaniy xususiyatlar (libos, soch turmagi), noverbal muloqot xususiyatlari (gavda holati, qad-qomat, yuz ifodasi, mimika, imo-ishora), muayyan ramzlar (ijtimoiy mavqe va obro'-e'tibor ramzi – kiyim, shalstuk, soat, medal, orden), shaxsiy gigiyena xususiyati (ozadalik, saranjom-sarishatlik), tashqi ko'rinishning umumiy xususiyati (iflos tashqi ko'rinish, mastlik va h.k.)

3. *Harakatlar* – muntazam (ma'lum bir vaziyat uchun odatiy me'yordagi hatti-harakat), odatiy (ko'plab shaxslarga o'xshash), deviant (ko'pchilikning standart xatti-harakatlaridan chetga chiqish), marosimiy (ma'lum bir ketma-ketlikka muvofiq takrorlanadigan), tantanavor (tantanavorlik, dabdaba tufayli o'ziga xos).

4. *Ijtimoiy munosabatlar*, kamida ikki kishining o'zaro yo'naltirilgan o'zaro ta'siri. Masalan: masofa, ko'z bilan aloqa qilish va boshqalar.

5. *Ijtimoiy guruhlar*, jamoaviy harakatlar. Rasmiy ko'rsatkichlar (son, yosh, gender xususiyati), ko'rinish va shakl (kichik guruhlar, mikroguruhlar, katta guruhlar – omma, xaloyiq, to'da, birlamchi va ikkilamchi guruhlar va h.k.), guruhning fazoviy tuzilishi (qator, navbat), tengsizlik iyerarxiyasi tuzilishi, guruh harakatining "mazmun" xususiyati (maqsad va faoliyat tabiati), jamoaviy faollik maromining o'zgarishi (masalan, ko'cha harakatining tig'izligi), ma'lum vaziyatlarda jamoaviy hулqning odatiyligi yoki noodatiyligi (ko'cha namoyishi, diniy marosim, konsert va h.k.)

6. *Madaniyat* (mehnat quroli, uy xo'jaligi buyumlari, uylarning bezatilishi va h.k.)

7. *Atrof muhit* (tabiiy landshaft, ob-havo, inson tomonidan yaratilgan sivilizatsiya, infrastruktura (manzilgoh, transport, ishlab chiqarish muhiti va h.k.) [3].

Tarixiy tadqiqotlarda fotosuratlardan tarixiy manba sifatida foydalanishda tasvirni berish uslubi, muallifligi va yaratilish uslubiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. *Professional yoki havaskor tomonidan olingan suratlar*. Bugungi kunda ko'pchilik fotografiya bilan qiziqadi, biroq professional suratlar rangi, kompozitsiyasi, texnik bajarilishi, yorug'lik yechimiga ko'ra farqlanadi.

2. *Hujjatli yoki badiiy*. Hujjatli fotosuratlar haqqoniy hodisalarning ishonchli tasvirini taklif etadi, badiiy suratlar esa suratkashning ko'zi bilan ko'rilgan jihatlarni aks ettiradi.

3. *Janriga ko'ra*: me'moriy, interyer, reklama, to'y, buyum, ko'cha, sayohat, fotoportret, fotojurnalistika va boshqalarni farqlash mumkin.

4. *Haqqoniy yoki sahnalashtirilgan suratlar*. Bu holatda "sahnalashtirilgan" degan ta'rif suratning manba sifatida ishonchlilik darajasiga bog'liq. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, keng ma'noda aksariyat fotosuratlar sahnalashtirilgan bo'ladi. Masalan, reklama prospektlari, bilbordlar, tashviqot va targ'ibot plakatlari, sinfdoshlar surati va ayrim oilaviy suratlar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, fotosuratlar boshqa tarixiy manbalar kabi tadqiqotchidan unda aks etgan axborotni o'qiy olish, unda yashiringan vjhiyatni aniqlashni talab qiladi. Bu o'rinda tadqiqotchi sotsiologiya, madaniyatshunoslik, falsafa kabi fanlar bilan hamkorlikda ish ko'rishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шадманова С. (2022). Визуал тадқиқотларда рақамли технологиялардан фойдаланиш масалалари // Значение цифровых технологий в изучении истории Узбекистана. – №1(01). – Б. 39–49. <https://doi.org/10.47689/v1i01.13311>

2. Zelizer B. *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1998. – P.9.

3. Дягилева Н.С. Журавлева Л. А. Методологические основы применения визуального метода в социологических исследованиях // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 4. – С. 75-79.

MA'NAVIYAT TUSHUNCHASIGA VORISLIK NUQTAI NAZARIDAN YANGICHA YONDASHISHNING AHAMIYATI

Sharobiddinov Sherzodbek

Namangan davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ma'naviyat tushunchasiga vorislik nuqtai nazaridan yangicha yondashishning ahamiyati masalasida keng tahliliy tushunchalar ifodalangan. Shuningdek, maqolada muallif tomonidan shakllantirilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, vorislik, globallashuv, milliy o'zlik, ma'rifat, mafkura, madaniyat.

Ma'naviyat – asrlar davomida mavjud bo'lgan va turli yo'llar bilan talqin etilgan tushunchadir. Bu keng tushuncha bo'lib, inson hayotining turli jabhalarini, jumladan, din, axloq, turmush va shaxsiy e'tiqodlarni o'z ichiga oladi. Ma'naviyatning ahamiyatini ortiqcha ta'kidlab bo'lmaydi, chunki u odamlarga o'z hayotini mazmunli qilishga yordam beradi va ularga maqsad tuyg'usini beradi. Ma'naviyat vorislikka ham ta'sir qiladi, chunki u odamlarning hayotga yondashuviga, jumladan, ularning ustuvorliklari va qadriyatlariga ta'sir qiladi. Ushbu maqolada ma'naviyat tushunchasiga yangicha yondashuvning ahamiyati vorislik nuqtai nazaridan muhokama qilinadi. Ma'naviyat keng tushuncha bo'lib, unga turlicha ta'rif berilgan. Ba'zi odamlar ma'naviyatni dinning bir jihati sifatida ko'rishadi, boshqalari esa uni din bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy e'tiqod tizimi deb bilishadi.

Ma'naviyat vorislikda muhim rol o'ynaydi, chunki u avloddan-avlodga o'tib kelayotgan qadriyatlar va e'tiqodlarga ta'sir qiladi. Ilgari merosxo'rlik ko'pincha oilaning nasl-nasabiga asoslangan bo'lib, oilaviy biznesni katta o'g'il yoki qiz meros qilib olgan. Biroq, bugungi jamiyatda bu yondashuv endi ahamiyatli emas, bu yerda shaxslar turli xil ustuvorlik va qadriyatlarga ega. Vorislikka yangicha yondashuv zarur, bu jamiyatning o'zgaruvchan qadriyatlari va e'tiqodlarini hisobga oladi. Bu yangicha yondashuv ma'naviyat tamoyillariga asoslanishi kerak, bu esa shaxsiy o'sish, ma'no va maqsadning muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu yangi yondashuvda vorislik faqat hokimiyat va boylikni o'tkazishdan iborat bo'lmasligi kerak; shuningdek, shaxsiy o'sish va amalga oshirishga yordam beradigan qadriyatlar va e'tiqodlarni o'tkazish haqida bo'lishi kerak.

Vorislikda ma'naviyatga yangicha yondashish insonning har xil ustuvorlik va qadriyatlarga ega ekanligini va vorislik jarayonida ana shu ustuvorlik va qadriyatlarni hisobga olish zarurligini tan oladi. Misol uchun, shaxsiy o'sish va muvaffaqiyatni qadrlaydigan shaxs, agar bu ularning qadriyatlari va e'tiqodlariga mos kelmasa, oilaviy biznesni egallashni xohlamasligi mumkin.

Ikkinchidan, ketma-ket ma'naviyatga yangicha yondashuv shaxsiy o'sish va to'liqlikni ta'minlaydi. Vorislikning an'anaviy yondashuvi hokimiyat va boylikning avloddan avlodga o'tishiga asoslangan edi. Biroq, bu yondashuv shaxslarning shaxsiy o'sishi va bajarilishini hisobga olmadi. Ma'naviyat asrlar davomida insoniyat uchun markaziy tushuncha bo'lib kelgan va uning ahamiyati shaxsiy o'sish va individual

to'liqlik bilan cheklanib qolmaydi. To'g'rirog'i, hozir ma'naviyat ijtimoiy va madaniy tizimlarning shakllanishi va davom etishida muhim rol o'ynashi e'tirof etilmoqda. Bu vorislik va uzluksizlikning murakkab masalalarini ko'rib chiqishda e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydigan inson mavjudligining muhim tarkibiy qismidir. Vorislik, bu nuqtai nazardan, ma'naviy an'analar, e'tiqodlar va amaliyotlarning bir avloddan ikkinchisiga o'tishini anglatadi. Ma'naviyat ko'pincha yuqori kuch, ilohiy yoki yuqori ong bilan bog'lanish usuli sifatida tasvirlanadi. Bu jismoniy olamdan oshib ketish va tushunish va ongning chuqurroq darajasiga erishish vositasidir. Ma'naviyat dunyoni tushunish va talqin qilish, e'tiqod va qadriyatlarimiz uchun asos bo'lib xizmat qilish usuli sifatida qaralishi mumkin.

Vorislik tushunchasi ma'naviyatda muhim ahamiyatga ega, chunki u ma'naviy an'analar, e'tiqodlar va amallarning avloddan-avlodga o'tishini bildiradi. Ma'naviy an'analar madaniyat va jamiyatga chuqur singib ketgan bo'lib, ular davomiylik va o'ziga xoslik tuyg'usini ta'minlaydi. Ular ko'pincha madaniy va ijtimoiy amaliyotlar uchun asos bo'lib, axloqiy qadriyatlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. An'anaviy e'tiqod va urf-odatlarining yemirilishi madaniy o'ziga xoslikni yo'qotishga, ijtimoiy va madaniy tizimlarning zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Shu bois ma'naviyat an'analarini asrab-avaylash, kelajak avlodlarga yetkazish muhim ahamiyatga ega. Ma'naviyat an'analarining davom etishini ta'minlash uchun ma'naviyat tushunchasiga vorislik nuqtai nazaridan yangicha yondashish zarur. Bunday yondashuv ijtimoiy-madaniy tizimlarda ma'naviyatning ahamiyatini tan olishi va ma'naviy an'analarni asrab-avaylash va yetkazish zarurligini ta'kidlashi kerak. Shuningdek, u ma'naviyatning rivojlanish xususiyatini, o'zgaruvchan ijtimoiy va madaniy sharoitlarga moslashish zaruriyatini ham hisobga olishi kerak.

Ma'naviyat an'analarining davom etishini ta'minlashda ta'lim muhim o'rin tutadi. U bilim va tushunchalarni avloddan-avlodga o'tkazish vositasini ta'minlaydi. Ta'lim, shuningdek, madaniy meros va o'ziga xoslikni qadrlashni rivojlantirish orqali ma'naviy an'analarni saqlashga yordam beradi. Ma'naviyat nuqtai nazaridan ta'lim ma'naviy an'analar va ularning ahamiyatini tushunishni rivojlantirishga qaratilishi kerak. Shuningdek, ma'naviy an'analarni saqlash va yetkazish muhimligini ta'kidlash kerak. Ta'lim insonda o'z madaniy merosiga aloqadorlik hissini rivojlantirishga va ma'naviyatning ijtimoiy va madaniy tizimlardagi rolini tushunishga yordam berishi kerak.

Ma'naviyat tushunchasiga vorislik nuqtai nazaridan yangicha yondashish ma'naviy an'analarni saqlash va davom ettirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bunday yondashuv ijtimoiy-madaniy tizimlarda ma'naviyatning ahamiyatini tan olishi va ma'naviy an'analarni asrab-avaylash va yetkazish zarurligini ta'kidlashi kerak. Shuningdek, u ma'naviyatning rivojlanish xususiyatini, o'zgaruvchan ijtimoiy va madaniy sharoitlarga moslashish zaruriyatini ham hisobga olishi kerak.

Umuman olganda, ma'naviyatga vorislik nuqtai nazaridan yangicha yondashuv ma'naviy an'analarning inson borlig'ida hal qiluvchi rol o'ynashini ta'minlash uchun zarur. Ijtimoiy-madaniy tizimlarda ma'naviyatning ahamiyatini e'tirof etish, bu an'analarni asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish yo'lida harakat qilish muhim ahamiyatga ega.

Ma'naviyat hamisha inson hayotining hal qiluvchi jihati bo'lib kelgan. Bu oliy kuchga ishonish atrofida aylanadigan va ichki tinchlik va uyg'unlikka erishishga intiladigan azaliy tushunchadir. Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda ma'naviyat g'oyasi har qachongidan ham keskinlashdi. Shunday ekan, ma'naviyat tushunchasiga vorislik nuqtai nazaridan yangicha yondashish zarur.

Vorislik deganda bilim va ko'nikmalar avloddan-avlodga o'tish jarayoni tushuniladi. Ma'naviyat konsepsiyasiga yangicha yondashuv ma'naviyat haqidagi bilimlarni kelajak avlodga samarali yetkazish zarurligini ta'kidlaydi. Shu tariqa ular an'anani davom ettirib, ma'naviyatni chuqurroq anglab, amaliyotda davom etishlari mumkin. Ma'naviyat konsepsiyasiga bunday yangicha yondashuv jozibali va diqqatni tortuvchi mazmunning muhimligini ta'kidlaydi. Tarkib o'quvchiga ma'naviyatning asosiy tushunchalarini tushunishga yordam beradigan darajada tavsiflovchi bo'lishi kerak. Shuningdek, ushbu tushunchalarni kundalik hayotida amalga oshirish uchun amalga oshirish mumkin bo'lgan amaliy qadamlar haqida batafsil ma'lumot berish kerak.

Xulosa qilib aytganda, ma'naviyat tushunchasiga vorislik nuqtai nazaridan yangicha yondashish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yangi avlodga ma'naviyatga oid bilimlarni samarali o'tkazishga ko'maklashadi va ular ma'naviyatni chuqurroq anglashda amaliyotda davom etadilar. Chiqarish jozibador, tavsifli va aniq bo'lishini ta'minlash uchun biz unga tegishli ko'rsatmalarga qat'iy rioya qilishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.
2. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.- T.: O'zbekiston 1996-2016.
3. Abdulla Sher. Estetika. Darslik. – T.: O'zbekiston, 2016. 192 b.
4. Abdulla Sher, Husanov B, Umarov E. Estetika. T. O'ZMU, 2008. 178 b
5. Umarov E. Estetika. T. O'ZMU, 2004. 172 b.

YOSHLAR MA'NAVIYATINI SHAKLLANTIRISHDA OILANING AHAMIYATI

Sharobiddinov Sherzodbek

Namangan davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda oilaning ahamiyati masalasida keng tahliliy tushunchalar ifodalangan. Shuningdek, maqolada muallif tomonidan shakllantirilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: Oila, qadriyat, axloq, ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat.

Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini, jamiyat barpo etuvchi poydevor hisoblanadi. Shunday ekan, oila yoshlarning kamolga yetishi va shakllanishida, jumladan, ularning ma'naviy kamolotida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu inshoda biz yoshlar

ma'naviyatini shakllantirishda oilaning ahamiyatini ko'rib chiqamiz. Xususan, diniy-axloqiy qadriyatlarni yetkazishda oilaning o'rni, ota-onadan namuna olishning ahamiyati, oila dinamikasining ma'naviyat rivojiga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda oilaning rol o'ynashining birlamchi yo'llaridan biri diniy-axloqiy qadriyatlarni yetkazishdir. Ota-onalar ko'pincha farzandlari uchun diniy va axloqiy qadriyatlarning birinchi va eng ta'sirli o'qituvchilari hisoblanadi. Ular o'z farzandlarini o'zlarining e'tiqod an'analari bilan tanishtiradilar va ularga ushbu an'ananing e'tiqodlari, amaliyotlari va axloq qoidalarini o'rgatishadi. Namoz, diniy marosimlarda qatnashish va diniy bayramlarni nishonlash kabi diniy urf-odatlarida muntazam ishtirok etish orqali ota-onalar farzandlarida ilohiylikka hurmat tuyg'usini va axloqiy hayot kechirish majburiyatini shakllantirishga yordam beradi.

Ota-onalar ham farzandlariga rahm-shafqat, mehribonlik va kechirimlilik muhimligini o'rgatishlari mumkin. Ular bu fazilatlarni oila a'zolari va boshqalar bilan kundalik munosabatlarida namuna qilib oladilar va farzandlarini ham shunday qilishga undaydilar. Bu yoshlarda ma'naviyatni yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan kuchli axloqiy kompasni shakllantirishga xizmat qiladi.

Yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda diniy-axloqiy qadriyatlarni yetkazish bilan birga, ota-onaning namunasi ham muhim omil bo'lmoqda. Bolalar o'rnak orqali o'rganadilar va kuchli ma'naviy hayot namunasi bo'lgan ota-onalar farzandlarining ma'naviy rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'zlarining ruhiy amaliyotlarini birinchi o'ringa qo'yadigan va muntazam ravishda ibodat, meditatsiya yoki boshqa ruhiy amaliyotlar bilan shug'ullanadigan ota-onalar farzandlariga o'rnak bo'lishadi. Ota-onalar o'z hayotlarida ma'naviyat muhimligini ko'rsatish orqali farzandlarida axloq bilan chuqur aloqadorlik hissini rivojlantirishga yordam berishlari mumkin.

Ota-onalar, shuningdek, kechirimlilik, kamtarlik va minnatdorchilikning ahamiyatini namuna qilib olishlari mumkin. Ota-onalar o'zlarining boshqalar bilan kundalik munosabatlarida ushbu fazilatlarni namoyish etish orqali o'z farzandlarida kamtarlik va ilohiyga minnatdorchilik tuyg'usini rivojlantirishga yordam berishlari mumkin. Bu yoshlarda o'z hayotidagi ma'naviy to'liqlik va maqsadni chuqur his etishiga yordam beradi.

Nihoyat, oila ham yoshlar ma'naviyatining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Sevgi, hurmat va qo'llab-quvvatlash tuyg'ulari kuchli bo'lgan oilalarda voyaga yetgan bolalarda ma'naviyat tuyg'usi yanada rivojlanadi. Boshqa tomondan, qarama-qarshilik, e'tiborsizlik yoki zo'ravonlik mavjud bo'lgan oilalarda o'sgan bolalar ruhiy rivojlanish bilan kurashishlari mumkin. Dono xalqimiz ming yillar davomida shakllangan "qush uyasida ko'rganini qiladi" deb aytgan pur ma'no so'zlarida katta hikmat borligiga bugungi kunda ham amin bo'lmoqdamiz.

Ota-onalar farzandlari bilan sifatli vaqt o'tkazish, ochiq va halol muloqot qilish, sevgi va mehr ko'rsatish orqali ijobiy oila dinamikasini yaratishi mumkin. Shuningdek, ular aniq chegaralar va umidlarni belgilash, hissiy va moddiy yordam ko'rsatish orqali xavfsizlik va barqarorlik tuyg'usini yaratishi mumkin.

Yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda oila hal qiluvchi o'rin tutadi. Diniy va axloqiy qadriyatlarni etkazish, ota-onadan namuna olish va ijobiy oila dinamikasini yaratish orqali ota-onalar o'z farzandlarida ilohiylikka chuqur aloqadorlik, kuchli

axloqiy kompas, ma'naviy to'liqlik va maqsad tuyg'usini rivojlantirishga yordam berishi mumkin. Shunday qilib, ota-onalar o'zlarining ma'naviy rivojlanishini birinchi o'ringa qo'yishlari va farzandlari uchun tarbiyalovchi va qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratishlari juda muhimdir.

Oila – bola ma'naviyatining poydevori. Oila farzandning ota-onaning sevgisini his qiladigan birinchi joydir. Ota-onalar yaxshi xulq-atvorni namuna qilish va o'z farzandlariga singdirmoqchi bo'lgan qadriyatlar va axloqni namoyish qilish uchun mas'uldirlar. Farzandlar ota-onalarining xatti-harakatlaridan saboq oladilar va agar ular kundalik hayotlarida ota-onalarining qadriyatlari va e'tiqodlarini o'zlashtirib olishlari ehtimoli ko'proq.

Oila yoshlarning ma'naviyatini yuksaltirishga yo'l-yo'riq ko'rsatadi. Ota-onalar farzandlariga dunyoni va undagi o'rnini tushunishlariga yordam berishda muhim rol o'ynaydi. Ota-onalar farzandlariga qiyin vaziyatlardan chiqishda yordam berishlari va ularning e'tiqodi va qadriyatlariga mos keladigan qarorlar qabul qilishlari uchun mas'uldirlar. Oila xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi muhitni ta'minlaydi, bu erda bolalar o'z ma'naviyatini hukm qilish yoki tanqid qilishdan qo'rqmasdan o'rganishlari mumkin.

Oila jamiyat poydevori bo'lib, uning yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishdagi o'рни hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bolaning shakllanish yillari oila muhitida o'tadi va shu yerda uning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari singdiriladi. Oila birligi yoshlarning dunyo haqidagi tasavvurini va undagi o'rnini shakllantiradigan xavfsiz va tarbiyali muhitni ta'minlaydi. Ushbu inshoning maqsadi yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda oilaning ahamiyatini o'rganishdir.

Ota-onalar, asosiy g'amxo'rlik qiluvchilar sifatida, bolalar uchun birinchi o'rnak bo'lib, ular farzandlarining dunyoni qanday idrok etishi va o'zaro munosabati uchun ohangni belgilaydilar. Shuning uchun ota-onalar farzandlarining ma'naviy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadilar. Ular farzandlarini tarbiyalovchi va qo'llab-quvvatlovchi muhit bilan ta'minlash orqali ularning ma'naviy rivojlanishiga rahbarlik qilishlari mumkin. Bu muhit sevgi, hurmat va ochiq muloqot bilan ajralib turishi kerak. Bunday muhitda voyaga yetgan bolalarda ijobiy ma'naviy qadriyatlar va qarashlar paydo bo'ladi.

Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda ta'lim muassasalarining ham o'рни katta. Ular yoshlarning o'z dinini o'rganishi, diniy urf-odatlar bilan shug'ullanishi uchun imkoniyat yaratadi. Ta'lim muassasalarida yoshlarning ma'naviyatini o'rganishi uchun ularni qo'llab-quvvatlovchi va tarbiyalovchi muhitni yaratuvchi yoshlar dasturlari mavjud.

Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda oila muhim ahamiyatga ega bo'lishiga qaramay, oilalar oldida bir qancha muammolar mavjud. Zamonaviy hayotning ortib borayotgan talablari ota-onalarning farzandlari bilan o'tkazish uchun kamroq vaqtlarini bildiradi. Bu ota-onalar va bolalar o'rtasidagi aloqa va aloqaning etishmasligiga olib kelishi mumkin. Qolaversa, zamonaviy hayotda yoshlarning e'tiborini ularning ma'naviyatidan chalg'itishi mumkin bo'lgan ko'plab chalg'itishlar mavjud. Ijtimoiy tarmoqlar, video o'yinlar va boshqa ko'ngilochar turlari yoshlarning ko'p vaqtini sarflab, ma'naviy izlanishlarga kam vaqt qoldirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda oila hal qiluvchi o'rin tutadi. Ota-onalar o'z farzandlari uchun asosiy o'rnak bo'lib, ular farzandlarining

dunyoni qanday idrok etishi va o'zaro munosabati uchun ohangni o'rnatadilar. Biroq, zamonaviy hayotning tobora ortib borayotgan talablari va texnologiyaning chalg'itishi yoshlarning ma'naviy rivojlanishiga jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shunday ekan, oilalar farzandlarining ma'naviy rivojlanishini birinchi o'ringa qo'yishi, ijobiy ma'naviy qadriyatlar va munosabatlarni uyg'otadigan tarbiyalovchi va qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 56 b.
3. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.- T.: O'zbekiston 1996-2016.
4. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. 2 nashr –T.:Ma'naviyat, 2016 176-b.
5. Abdulla Sher. Estetika. Darslik. – T.: O'zbekiston, 2016. 192 b.
6. Abdulla Sher, Husanov B, Umarov E. Estetika. T. O'ZMU, 2008. 178 b
8. Ismoilov, T. I. “MA'NAVIY TARKIBIY JARAYONDA INSON OMILI”. Toshkent Pediatriya Tibbiyot Instituti qoshidagi akademik litsey o'qituvchilari O'zbekiston, Toshkent shahar Ruslar ijodidan badiiy chiqish 42 (2018).

BUYUK IPAK YO'LI VA FORISH

Saidov Javohir Olimjon o'g'li

Jizzax davlat pedagogika universiteti

saidov.javohir@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimdan faoliyat ko'rsatgan Buyuk Ipak yo'lida muhim o'rin tutgan mintaqalardan bo'lgan Forish tumanining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim bo'lgan yo'lbo'yi inshootlari tarixi to'g'risida ma'lumot berilgan. Shuningdek, Forish hududi Jizzax vohasi tarkibida o'rta asrlarda Ustrushona davlatidagi muhim mintaqa bo'lganligi va ushbu hududdan o'tgan tarmog'ning ipak yo'lida joylashgan infratuzilmalaridagi xizmat ko'rsatish tizimi haqida ma'lumotlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Ustrushona, Jizzax vohasi, Forish, Kaltepa, Karvonsaroy, Otatepa, Xonbandi, Nurota, Savrbel.

Tarixiy manbalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, Buyuk Ipak yo'li birdaniga, tasodifan paydo bo'lgan emas. 1877-yili nemis geografi Vilgelm Rixtgofen dastlab “Ipak yo'li” atamasini dastlab Xitoy-Turkiston-Hindiston yo'nalishida ishlatgan. Keyingi tadqiqotlar natijasida Buyuk Ipak yo'li Yaqin Sharq, Afrika va Yevropa mamlakatlarini bog'lovchi karvon yo'lini tashkil etgan [6. 75]. Bu savdo karvon yo'lining shakllanishi va boshlanishi turli davlatlardagi ma'lum shahar yoki savdo-sotiq hamda hunarmandchilik markazlari bilan bog'liqdir. Mavjud tarixiy

manbalar va zamonaviy tadqiqotchilarning yakdillik bilan tan olishlaricha, Buyuk Ipak yo'lining rivojiga eng katta hissa qo'shganlar bizning ajdodlarimiz hisoblanadi. Xorazm, Baqtriya, Dovon, Shosh, So'g'd, Ustrushona kabi tarixiy mintaqalarda yashagan ajdodlarimiz bu savdo karvon yo'lining yoqasida karvonsaroylar, sardobalar, hunarmandchilik ustaxonalari hamda bozorlar, rastalar, timlar qurishib savdo-sotiqning rivojiga katta hissa qo'shganlar. Bu borada ayniqsa so'g'd savdogarlari, hunarmandlari va karvonboshilarining hissaları beqiyosdir. Chunki, qadimgi sharq va uning salmoqli qismi bo'lgan Turon - Movarounnahr-Turkiston - O'zbekistonda ilmfan, san'at va madaniyat juda qadimdan shakllangan.

Jizzax vohasi ilk va o'rta asrlarda Ustrushona davlatining asosiy qismi hisoblangan. Ustrushona davlatchiligiga hozirda Jizzax va Sirdaryo viloyatlari, Tojikiston Respublikasining Sug'd viloyati va Qirg'izistonning Laylak tumanini qamrab oladi. Savdo karvonlari Sug'diyonadan Choch vohasiga va Farg'ona vodiysiga ilk o'rta asrlarda Ustrushona o'lka hududi orqali o'tgan. Jizzax vohasining tarixiy mintaqalari qatorida hozirgi Forish tumani hududidan ham Buyuk Ipak yo'lining tarmog'i o'tgan.

Baqtriya va Marg'iyonadan, Xorazmdan kelgan yo'llar Samarqand orqali Farg'ona, qadimgi Choch vohasiga va mintqa shimolidagi dasht hududlariga qarab ketgan. Samarqandni shimoldagi dasht hududlari bilan bog'lovchi yo'llarning bir necha yo'nalishi bo'lib, Ularning biri Ko'ktepa yodgorligi o'rnidagi qadimgi shahar Nurota tog'idagi dovon orqali shimoldagi dasht hududlariga qarab ketuvchi yo'llarni nazorat qilishda va umuman So'g'diyona poytaxtining shimoliy yo'nalishdagi aloqalarida katta o'rin tutgan. Samarqanddan Nurota tog'idagi Savrbel dovoni va hozirgi Forish orqali Sirdaryoning o'rta oqimidagi kechuvlarga va Markaziy Qozog'iston dashtlariga qarab ketgan yana bir yo'nalish ham bu davrda shakllana boshlagan [1. 76].

Somoniylar davrida Movarounnahr shahar va qishloqlarida hunarmandchilikning ko'pgina sohalari rivojlangan bo'lsada, Ustrushona qishloq xo'jaligi mamlakati edi. Ustrushonaning shimoliy-g'arbiy qismida, asosan Sangzor vodiysida qal'a rabotlar qurilishi arablar istilosidan keyin ham davom etadi. O'zbek arxeologlarining olib borilgan izlanishlar davomida Ustrushona, xususan Forish hududlaridan IX-XII asrlarga oid Otatepa (IX-XII asrlar), Kaltepa (IX-XII asrlar) kabi bir necha yodgorliklar aniqlangan [4.95]. Bu yodgorliklar qatorida, X asrda bunyod etilgan Forish tumanidagi Xonbandi suv ombori ham mavjud.

Nurotaga Jizzaxdan Forish orqali keluvchi yo'llar, Nurota va Forish chegarasidagi tog'lardagi uncha baland bo'lmagan dovonlar Savrbel dovoni va boshqalar orqali Samarqandga o'tilgan yo'l ham qadimgi davrdan o'zlashtirila boshlangan. Tadqiqotchi olim O'ktam Mavlonov keltirishicha, bu tog'larni mahalliy aholi Qorotov yoki Qorachotov deb atashadi. Forishdan savdo karvonlari qatnovi doimiy tarzda bo'lib, ushbu hududda karvansaroy barpo etilgan. Hozirda Forish tumanida Kaltepa karvonsaroyi yodgorligi mavjud bo'lib, tomonlari 65x65 mni tashkil etadi [1. -B. 119].

Rivojlangan o'rta asrlarda keng foydalanilgan karvon yo'llarining yana bir yo'nalishi Buxorodan shimoli-sharqqa Nurotaga, u yerdan tog'lar bo'ylab Shimoiy Ustrushonaga, so'ngra esa Sirdaryo vohasiga, Shoshga yoki O'troga olib borgan. Bu yo'llar bo'ylab bir necha karvonsaroy, rabot va qal'alar xarobalari, ularning ayrimlari

yonida quduqlar va sardobalar bo'lgani aniqlangan. Nurota – Forish – Jizzax yo'lida joylashgan bu yo'lbo'yi inshootlari Nurota tog' tizmasidan shimol tomondagi cho'l hududdidan topilgan bo'lib, ular ichida eski Forishdan 9 km. Shimoli-g'arbdagi Uxumsoyda joylashgan Qo'shtepadan topilgan karvonsaroy, Xonbanditog'ning g'arbiy qismidagi Uzunquduq yodgorligi o'rnidagi karvonsaroy, undan 15 km. sharqda, Ilonchisoyda X asrda bunyod etilgan Xonbandi yaqinidagi Kaltepa yodgorligi o'rnidagi yirik karvonsaroy e'tiborga loyiqdir. Kaltepadagi karvonsaroy yaqinida ikkita sardoba bo'lgani X-XII asrlarda bu yo'nalishdagi karvon yo'lidan ancha faol foydalanilganidan dalolat beradi [2. 42-44], [3. 137-145].

Forish tumani tarixidagi Amir Temur faoliyati bilan bog'liq tafsilotlar Jizzax vohasi hududi tarixi bilan chambarchasdir. Amir Temurning bir necha bora Dashti Qipchoq, Mo'g'uliston va Xitoyga qilgan yurishlari Jizzax orqali o'tgan. Sohibqiron ko'p marta Jizzaxga qo'nib o'tib, qaytishida hordiq chiqarganligi tarixiy manbalarda bayon etilgan [5.16].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Forish tarixi O'zbekistonning boshqa ko'plab qadimiy hududlari singari savdo-sotiq, qo'shni mintaqalardagi shahar va qishloqlar, dehqonlar, hunarmandlar va chorvadorlar orasidagi ichki va xalqaro miqyosdagi mahsulotlar almashinuvi, savdogarlar qatnovi, elchilik missiyalari hamda ulkan tranzit aloqalar tizimi bo'lgan Buyuk Ipak yo'li bilan bog'liq holda kechgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'.Mavlonov Markaziy Osiyoning qadimgi yo'llari: shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. -Toshkent "Akademiya", 2008
2. Немцева Н.Б. По караванным дорогам Бухарской степи // Великий шелковый путь. Культура и традиции. Прошлое и настоящее: Материалы международной научно-теоретической конференции Ташкент, 19-20- октября 2006 г. - Ташкент, 2006.
3. Немцева Н.Б. Караванными дорогами Голодной степи // Вехи времен. Рассказы о памятниках истории и культуры Узбекистана. Альманах 89. - Ташкент: Изд. им. Г.Гуляма, 1989.
4. Suyunov S. Shimoliy-g'arbiy Ustrushonaning sug'orish tarixi. Tarix fanlari ilmiy darajasi uchun tayyorlangan dissertatsiya. Samarqand. 1999. 95-b.
5. Mirkomilov B., Raimov S., Forish tumani tarixidan. Jizzax, 2021.
6. Xo'jayev A. Buyuk Ipak yo'li: munosabatlar va taqdirlar. Tsohkent.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" nashri, 2007.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-sho‘ba. Ta’lim tizimini takomillashtirish: dolzarb tendensiyalar va strategik yo‘nalishlar	
1. <i>O.X.Turaikulov.</i> Oliy ta’lim sohasidagi islohotlar ilmiy poydevorini mustahkamlashga asos bo‘ladi.....	5
2. <i>M.N.Nizamova.</i> Oliy ta’lim tizimlarida kasbiy mobillikni rivojlantirish va ular asosida pedagogik mexanizmlarni takomillashtirish.....	12
3. <i>S.S.Sodiqov, I.X.Burxonov.</i> Bulutli texnologiyalar va Bayes tarmog‘i modelidan ta’limda foydalanishning keng imkoniyatlari.....	15
4. <i>U.A.Usanov.</i> Bo‘lajak professional ta’limi o‘qituvchilarini innovatsion faoliyatini rivojlantirishda O‘zbekistonda professional ta’lim muassasalariga berilayotgan e’tibor.....	18
5. <i>Ю.Азимов.</i> STEM fanlarining ta’lim sifatiga ta’siri.....	20
6. <i>N.K.Normatov, G‘.H.Choryorqulov.</i> Ta’limda dasturlash jarayonini baholashga asoslangan avtomatlashtirilgan tizimni tadbiq etish.....	24
7. <i>A.H.Tojiyev, A.N.Ulashev.</i> Application and results of artificial intelligence technologies in education.....	28
8. <i>N.B.Sayfullaeva.</i> O‘quvchilarni har tomonlama rivojlantirishda STEAM loyihalashtirish texnologiyasining ahamiyati.....	30
9. <i>М.П.Цой, Н.Холмирзаев, Ш.Иброхимов.</i> Цифровизация образовательной среды как элемент реализации конституционного права на образование.....	33
10. <i>М.П.Цой, Р.Т.Худояров.</i> Законодательные основы цифрового образования.....	37
11. <i>N.N.Alimov, M.B.Sattorova.</i> Talabalarni kasbiy-ijodiy faoliyatga tayyorlashda kreativlik sifatlarini rivojlantirish asoslari.....	40
12. <i>M.B.Sattorova.</i> Oliy ta’lim tizimida bo‘lajak muhandislarni mustaqil ishlash jarayoniga tayyorlashning ba’zi jihatlari.....	45
13. <i>N.S.Atadjanova.</i> Ta’lim transformatsiyasida texnologiyaning o‘rni....	49
14. <i>B.N.Qurbonova.</i> Oliy ta’lim tizimida mustaqil ta’limni bajarishning o‘quv-uslubiy va elektron vositalari.....	52
15. <i>Z.G‘.Otaboeva.</i> Ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish maqsadida hamkorlikni tashkil etish.....	55
16. <i>А.Ж.Алламбергенов.</i> Рақамли таълим муҳитида тьюторлик фаолиятининг ўрни ва аҳамияти.....	57
17. <i>М.Р.Раҳматуллаева, S.Abdug‘afforova.</i> Tizimli yondashuv asosida bo‘lajak pedagoglarning kasbiy va axloqiy madaniyatini shakllanishining tuzilmasi.....	60
18. <i>F.A.Axmatqulova, M.P.Rahmatullayeva.</i> Kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim.....	64
19. <i>A.A.Karshiyev, M.A.Qurbonov.</i> Kompetentli yondashuv oliy ta’limini yangilash omili sifatida.....	68

20.	<i>N.B.Sayfullaeva.</i> Ta'limning raqamli transformatsiyasi sharoitida matematika o'qitish metodikasi fanlarini o'qitish usullari.....	71
2-sho'ba. Biomuhandislik va biotexnologiyalar sohasida innovatsiyalar		
21.	<i>Қ. Давранов.</i> Ўзбекистонда биотехнология. Фан таълим ва ишлаб чиқариш уйғунлиги.....	75
22.	<i>Q.T.Normurodova, B.B.Tojiyev, D.G'.Xatamov, M.N.Shoxiddinova, N.F.Yusufjonova.</i> Orol tubi hududlarining sho'rlangan tuproqlarida mikroorganizmlarning xilma-xilligi.....	77
23.	<i>X.X.Botirova, M.D.Hasanova.</i> Fermentning biologik tasnifi va sinflanishi.....	78
24.	<i>J.Sh.Nuriddinov, G.O.Baxtiyorova, M.M.Quvonova, M.A.Mustafakulov.</i> Biometan gazi olish texnologiyasi.....	81
25.	<i>I.T.Yakubov, J.M.Yusefjonova.</i> Kalamush oshqozoni transcriptomasini o'rganish.....	83
26.	<i>M.A.Ne'matova, S.S.Murodova.</i> Plantatsiya sharoitida o'stirilgan kovrak o'simligining fenologik tahlili.....	87
27.	<i>N.O'.Pardaboyeva, S.Q.Jumayeva, M.B.Sobirova, F.A.Imomova.</i> Dunyo miqyosida Lipoksigenaza fermenti biologik tasnifi va ishlatilishi.....	90
28.	<i>M.B.Sobirova, D.A.Anvarova, A.X.Dehqonboyev.</i> Fermentlar va ularning xalq xo'jaligida ahamiyati.....	93
29.	<i>A.Э.Жанизақов, Э.Н.Кулдашев.</i> Биоархитектура ва барқарор шаҳарсозлик.....	97
30.	<i>N.T.Toshbekov, M.A.Mustafakulov.</i> Euphorbiaceae oilasiga mansub o'simliklarning virusga va bakteriyalarga qarshi vositalar ishlab chiqarish.....	100
31.	<i>E.T.Yusupov.</i> Shamol turbo generatori paraklari yaproqlari deformatsiylanishi.....	102
32.	<i>F.K.Бахриддинов.</i> Инсон органларнинг фрактал ўлчовини аниқлаш.....	105
3-sho'ba. Raqamli iqtisod va innovatsion axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishning dolzarb masalalari		
33.	<i>Q.A.Bekmuratov, V.O.Fayziyev.</i> Sinflashtirish yordamida kasalliklarga tashxis qo'yish dasturiy mahsuloti.....	109
34.	<i>A.M.Хидиров, Ф.Б.Имомов, Б.Ж.Нормахмадов.</i> Применение и возможности технологии 5G в медицине.....	112
35.	<i>Ш.В.Эгамов, Х.А.Жуманов, А.М.Хидиров, Б.Ж.Нормахмадов.</i> Применение магнитооптических волноводных логических элементов для шифрования информации на новых принципах....	115
36.	<i>N.A.Iminova, G.R.Mamatqulov.</i> "O'zbekiston pochta" AJ aloqa korxonlarida raqamli xizmatlarni rivojlantirish yo'nalishlari.....	119
37.	<i>M.P.Закирова, И.Б.Сакбаев.</i> Виртуальные лаборатории как эффективное средство обучения физике.....	122

38.	<i>J.Sh.Mamirov, D.M.Muxtorov.</i> Sun'iy neyron tarmoqlarini o'rgatish algoritmlari.....	125
39.	<i>S.G'aybullayev.</i> Aholi iste'mol darajasi samaradorligini iqtisodiy statistik baholash.....	130
40.	<i>J.Kholmatov, E.M.Mustafoev.</i> Structure and principle of operation of fully connected neural networks.....	136
41.	<i>X.V.Норбеков.</i> Развитие туристической сферы в мире и в отдельных регионах.....	141
42.	<i>Sh.Sh.Yarmatov.</i> The problem of overfitting in machine learning and its solutions.....	144
43.	<i>Ш.И.Ходиев.</i> Приложения математики в химии.....	147
44.	<i>N.R.Kuziyeva, G.M.Oymatova.</i> Soliq amaliyotiga innovatsion axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish samaralari: ilk yakunlar va istiqbollar.....	149
45.	<i>Sh.A.Mansurov.</i> O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish....	153
46.	<i>М.Р.Тоъжиев, Дж.К.Боболов, Д.И.Донабоев.</i> Алгоритм определения и выделения координат ярких участков изображения.....	157
47.	<i>М.Р.Тоъжиев, Дж.К.Боболов, Д.И.Донабоев.</i> Методы сегментации видеоизображения на основе марковских случайных полей.....	160
48.	<i>М.М.Абдуганиев.</i> Бимедицина сигналларини тиклашда Эрмит Сплайнини қўлланилиши.....	165
49.	<i>A.R.Rashidov, H.I.Komilov, H.I.Komilov.</i> Global iqtisodiy muammolar, raqamli iqtisodiyotga o'tishning afzalliklari.....	169
50.	<i>A.H.Tojiyev, M.A.To'rabekov.</i> Programming TIC TAC TOE game in C#.....	175
51.	<i>H.F.Xursandov, F.M.Ro'ziqulova.</i> Raqamli iqtisodiyot va innovatsion axborot - kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishning dolzarb masalalari.....	179
52.	<i>M.Z.Lapasova, A.A.Parmonov.</i> Banklarda hisob-kitoblarni naqd pulsiz plastik kartalar orqali amalga oshirishda raqamli axborot texnologiyalarining o'rni.....	181
53.	<i>S.A.Israilov, L.U.Jo'raqulov, Z.E.Ermamatova.</i> Iqtisodiy masalalarini yechishga matritsani tadbiq etish asosida bo'lajak iqtisodchilar kasbiy kompetentligini shakllantirish.....	184
54.	<i>A.A.Kurbanov.</i> AI models of affective computing.....	188
55.	<i>H.K.Egamberdiev.</i> Problems of the economics of education and education management.....	191
56.	<i>A.Rashidov, Sh.Kubayev.</i> Innovative marketing and its development...	193
57.	<i>S.V.Mamajonova, J.J.Begimqulov.</i> Raqamli iqtisodiyot va uni rivojlanish omillari.....	196
58.	<i>M.X.Nurmuxamidova, G.Ubaydullayeva.</i> O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni shakllantirish istiqbollari.....	199

59.	<i>N.O'.Sharofiddinov, I.Sh.Eshmuratova.</i> Hududiy darajadagi tarkibiy o'zgarishlarga raqamli iqtisodiyotning ta'siri.....	202
60.	<i>T.A.Xужакулов, P.T.Гаипназаров, Ю.Д.Мажидова, М.А.Мухаммедова.</i> Квалифицированная техническая поддержка сервис «Защищённая почта».....	205
61.	<i>T.A.Xужакулов, P.T.Гаипназаров, Ю.Д.Мажидова, М.А.Мухаммедова.</i> Статистические методы для задач распознавания образов.....	208
62.	<i>A.A.Abduvoxidov, L.M.Muratjanova.</i> O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot infratuzilmasini shakllantirish yo'nalishlari.....	212
63.	<i>A.K.Mamaraimov, L.B.Muxtorov, Z.Z.Musurmonova.</i> GPON texnologiyasining afzalliklari va kamchiliklari.....	215
64.	<i>F.A.Aziztoeyeva, G'.G'.Muhiddinov.</i> Turizmning O'zbekistondagi istiqbollari va sohadagi muammolar.....	219
65.	<i>V.S.Shukurov, Sh.B.Ulug'bekov.</i> Raqamli iqtisodiyotda axborot texnologiyalarining o'rni.....	223
66.	<i>V.S.Shukurov, M.I.Yuldoshev.</i> Raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellektning ahamiyati.....	225
67.	<i>A.H.Ko'chimov, A.F.G'oyibnazarov.</i> Davlat moliyasining iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati.....	228
68.	<i>G.S.Turdieva, M.B.Qayimova.</i> Bulutli platformalarda interaktiv topshiriqlarni bajarish xizmatlari.....	230
69.	<i>B.M.Babakulov, Sh.S.Aminov, M.A.Abdusamatov.</i> Yuz tasviridan mijozning yoshi va jinsi tasnifi.....	234
70.	<i>H.C.Aтаджанова.</i> Диагностика Холестеатомы на МРТ с использованием сверточной нейронной сети.....	238
71.	<i>H.C.Aтаджанова.</i> Комплексное решение обнаружении Холестеатомы методом МРТ на основе машинного обучения.....	241
72.	<i>U.U.Tojiakbarova.</i> Shifrlash algoritmlarining axborot xavfsizligini ta'minlashdagi o'rni.....	245
73.	<i>S.S.Radjabov, O.R.Yusupov, E.Sh.Eshonqulov.</i> Masofadan zondlash asosida olingan tasvirlar uchun shovqinni olib tashlash algoritmlarining tahlili.....	248
4-sho'ba: Psixologiya, tabiiy va aniq fanlar sohasida dolzarb tadqiqotlar		
74.	<i>Б.М.Умаров.</i> Ўсмир йигитларни оилавий ҳаётга тайёрлаш - психологик муаммо сифатида.....	252
75.	<i>А.Я.Нарманов, Э.О.Ражабов.</i> Топология орбит семейства конформных векторных полей.....	255
76.	<i>Р.Абдуназаров, Б.С.Пулатов, А.Ж.Нориева, К.Я.Холманова.</i> Восстановления ядро спектральной меры оператора дирака по неточным спектральным данным.....	258
77.	<i>H.Sh.Shokirova, Z.S.Narzullayeva, M.B.Qaxramonova, Sh.I.Burxanova.</i> Taraqiyot yo'lini modellashtirish jarayonida fazoda parallel proyeksiya amaliy ahamiyati.....	262

78.	<i>F.Otaboboyeva, S.Akramova.</i> Internet tarmoqlarining yoshlar ongiga salbiy ta'siri.....	265
79.	<i>Sh.X.Qo'chqorov, D.N.Muxtorov.</i> Berilganlarni klasterlash masalasi..	268
80.	<i>J.B.Majidov.</i> Professional futbol jamoasida futbolchilar tomonidan jamoani idrok etishning o'ziga xosligi.....	273
81.	<i>S.M.Hatamov.</i> O'smirlik davrida ota-o'g'il o'rtasidagi samarali mulqotni shakllantirish va rivojlantirish yo'llari.....	278
82.	<i>P.U.Мунарoвa, M.A.Алимова, M.O.Ортикова.</i> Особенности конфликтного поведения подростков при разных тревожности...	281
83.	<i>U.R.Ibaydullayeva, U.I.Burxonova, A.A.Tadjiboyev.</i> Jamiyatda oila haqidagi qarashlarning ahamiyati.....	285
84.	<i>U.R.Ibaydullayeva, D.T.Ruzmatova.</i> Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalardagi tortinchoqlik va uyatchanlikning sabablari va uning kelib chiqish omillari.....	287
85.	<i>U.R.Ibaydullayeva, A.A.Tadjiboyev, U.I.Burxonova.</i> Oilada maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z-o'zini anglashida o'yin faoliyatining ta'siri.....	290
86.	<i>U.R.Ibaydullayeva, S.A.Kamolova, F.A.Isoxonova.</i> Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarining maktabga moslashuvida oilaviy munosabatlarning o'rni.....	294
87.	<i>A.Sharafitdinov, Sh.A.O'rozboyev.</i> O'smirlarda xavotirlanish namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari.....	297
88.	<i>Sh.S.Majidov.</i> Yuqori tartibli differensial tenglamalar. Koshi teoremasi.....	301
89.	<i>U.S.Yusupov, Z.G'aniyeva.</i> Shaxslarning o'zidagi energetik qoplarning psixologik jihatlari.....	304
90.	<i>O.M.Hakimov, S.Jaloliddinova.</i> O'smirlik davridagi tajovuzkorlik sabablari.....	310
91.	<i>R.U.Otamuratov, S.A.Otamuratova, X.Shaimova.</i> Virtual muhitdagi shaxsning hissiy intellekt xususiyatlari.....	314
92.	<i>R.U.Otamuratov, S.A.Otamuratova, X.Xurramova.</i> Shaxs virtual qiyofasining psixologik xususiyatlari.....	318
93.	<i>C.З.Юлдашева, Б.У.Низомов, У.А.Эшматов.</i> Киберпсихология современного поколения. Вред и польза социальных сетей.....	321
94.	<i>Б.Р.Дияров.</i> О геометрии линий кривизны.....	326
95.	<i>Sh.Z.Djumanov, L.S.Nomozova.</i> Pedagogik jarayonida o'qituvchi kommunikativ munosabatini psixologik xususiyatlari.....	328
96.	<i>Sh.Z.Djumanov, N.M.Dusbekova.</i> Ilk o'spirinlik davrida xarakter xususiyatlarini shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy psixologik omillar.....	331
97.	<i>Sh.Z.Djumanov.</i> Ta'lim jarayonida interfaol metodlarni kommunikativ qobiliyatlarga ta'sirini psixologik xususiyatlari.....	334
98.	<i>R.U.Otamuratov, S.A.Otamuratova, G.Sh.Sultonaliyeva.</i> Zamonaviy psixologiyada ijtimoiy normalarning psixologik xususiyatlari.....	337

	<i>И.Э.Махмудов, Ж.Ж.Нарзиев, Б.Б.Улугбеков, Ш.Устемиров,</i>	
99.	<i>Д.Неъматов, Ф.Омондуллохонов.</i> Сув омборлари фойдали хажмини аниқлаш ва самарали фойдаланишни ташкил этиш.....	340
100.	<i>U.R.Ibaydullayeva.</i> Mutaфakkir olimlarning oila, ota-ona va farzand munosabati borasidagi qarashlari.....	345
	<i>С.З.Юлдашева, А.Х.Мурзаахматов.</i> Молодежная	
101.	киберпсихология. Вред и польза социальных сетей для современного поколения.....	348
	<i>G.G.'Rashidova, M.Rahmatullayeva.</i> Xotin-qizlarning davlat	
102.	boshqaruvidagi o'rni va gender tenglikning siyosati masalaga aylanishi.....	355
103.	<i>T.A.Nuraliyev.</i> Hosil bo'ladigan xatoliklarni baholash.....	359
	<i>B.S.Po'latov, J.B.Ibrohimov, K.Y.Xolmanova, J.A.Burxonov,</i>	
104.	<i>F.D.Bahronov.</i> Ba'zi bir muhim xosmas integrallarni hisoblashda Frullani formulasidan foydalanish.....	363
	<i>M.J.Rustamov, U.A.Irgasheva, N.N.Ubaydullayev.</i> Bilvosita	
105.	kuzatuvlardan harorat o'zgarishini qayta tiklash muammosi.....	367
	<i>Y.J.Bahodirova, I.E.Mamatkulova.</i> O'zbekiston Respublikasining	
106.	"Qizil kitob"iga kiritilgan Sutlamadoshlar turkumi turlari va ularni muhofaza qilish chora tadbirlari.....	369
	<i>Sh.E.Yuldashev, Sh.F.Tajiyeva.</i> Ota-ona va farzand munosabatlarining	
107.	ijtimoiy psixologik jihatlarini.....	373
	<i>A.Sharafitdinov, X.K.Axmatjonova.</i> O'quv motivatsiyasi	
108.	shakllanishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari.....	376
	<i>Z.S.Shakirov, I.T.Yakubov, S.I.Zakaryaeva, I.X.Mardanov.</i> Fosfat va	
109.	kaliy mobilizasiyalovchi mahalliy rizobakteriyalarning Nordon Fosfataza faolligi.....	380
	<i>A.Sharafitdinov, Sh.T.Choriyorova.</i> Xotira shakllanishining individual	
110.	farqlari.....	383
	<i>A.Sharafitdinov, Sh.B.Axrorova.</i> O'smirlarda xarakter aksentuatsiyasi	
111.	namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari.....	387
	<i>A.Sharafitdinov, D.Q.Xudayberdiyeva.</i> O'spirin yoshida o'z-o'zini	
112.	anglashning psixologik xususiyatlari.....	391
	<i>A.Sharafitdinov, O.I.Turg'unboyeva.</i> Xarakter aksentuatsiyasi yuzaga	
113.	chiqishida ijtimoiy muhitning ahamiyati.....	395
	<i>A.Sharafitdinov, M.Z.Qurbonboyev.</i> Yosh o'smirlar xulq-atvori	
114.	detirminatsiyasi.....	399
	<i>A.Sharafitdinov, Z.S.Norboyeva.</i> O'smirlarda tajovuzkorlik paydo	
115.	bo'lishining psixologik omillari.....	402
	5-sho'ba: Zamonaviy jamiyatda filologiya, tilshunoslik va didaktika	
	<i>O.O.Baltabayev, Z.M.Turdibekova, B.R.Sheripov.</i> Taxtak o'pir tumani	
116.	gidrooykonimlari etimologiyasi.....	407
117.	<i>Sh.R.Sagidullaev.</i> Diniy jurnalistning kasbiy etikasi.....	410

118.	<i>G.Aynazarova, S.Kalmuratova.</i> “Edige” dastanínında frazeologiyalıq sinonimler.....	412
119.	<i>G.Atabaeva.</i> Qaraqalpaq tilindegi awızeki sóylew tiline tán sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler.....	415
120.	<i>N.Eshkuvvatova, Y.Asilova, I.Khamroyeva, D.Jonkobilov, Z.Abduraxmanova.</i> The effective ways of solving speaking problems for uzbek students as a foreign language.....	419
121.	<i>R.Kh.Elmuratov.</i> About the plot development of historical legends (on the example of karakalpak, turkmen and english folklore materials)....	423
122.	<i>M.N.Niyatova, S.Sayfullayeva, S.Haydarqulova, A.Makhmudova, Z.Muminova.</i> The role of pair work in teaching the english language...	427
123.	<i>F.Otaboboyeva, D.Murodullayeva.</i> Inson faktori va axborot kommunikatsiya texnologiyalarining ingliz tilida muloqot qilish ko‘nikmasi.....	431
124.	<i>Э.А.Ваниева, С.Р.Велиева.</i> Особенности учета национальных лингвометодических традиций при организации обучения иностранных студентов.....	435
125.	<i>D.Y.Abduraxmonova.</i> O‘quvchilarining yozma nutqiy kompetensiyalarini takomillashtirish omillari.....	438
126.	<i>M.A.Abduvoxidova, M.A.Abdullayeva.</i> Modern linguistics universal values as axiological values.....	442
127.	<i>С.П.Кудайбергенова.</i> Инглис хэм қарақалпақ тилиндеги семантикалық примитивлердің лингвокультурологиялық сыпатламасы.....	445
128.	<i>N.Parmonova.</i> Brief summary of Virginia Woolf’s novel “To the lighthouse”	448
129.	<i>U.A.Yokubbayeva.</i> Zamonaviy ijtimoiy-siyosiy matnlarda ayrim leksik birliklarning semantik takomili xususida.....	451
130.	<i>X.T.Buronova.</i> “Quyun izlari yohud Ogahiy” romanida tarixiy shaxslar ismlarining funksional-semantik xususiyatlari haqida.....	454
131.	<i>N.I.G‘aybullayeva.</i> Konseptual tahlil usuli va Metafora xususida.....	460
132.	<i>M.Sh.Yunusova.</i> Tibbiy muloqotda strategiya va taktikaning umumiy tavsifi.....	463
133.	<i>N.Z.Teshaboyeva, M.I.Solnyshkina.</i> Teaching and learning of english vocabulary in TESL and TEFL classrooms.....	465
134.	<i>M.B.Zaripova.</i> Problems of teaching world literature in educational institutions.....	469
135.	<i>M.B.Zaripova.</i> Effective methods of teaching public oral creation in literature lessons and development of creativity and creative skills.....	472
136.	<i>J.K.Ma’ripov.</i> Diniy matnlar mazmunida boqiylik va foniylilik tushunchalarining antroposentrik tadqiqi.....	476
137.	<i>D.Sativoldiyeva.</i> O‘zbek tili toponimik tizimida gidrotoponimik transonimizatsiya.....	483
138.	<i>P.A.Dabilov.</i> I.Yusupov she’riyatida lirik subyekt va milliy xarakter...	486

139.	<i>D.N.Ortiqova, R.M.Pirmurodova, Z.Y.Abduraxmanova.</i> Specific features of some tips and strategies of IELTS reading.....	489
140.	<i>M.Sh.Khusanova.</i> Holistic scoring as a grading method.....	493
141.	<i>M.Sh.Khusanova.</i> The importance of different sub – skills that are involved in participating in a group discussion.....	496
142.	<i>Ш.И.Шодиева.</i> Лисоний олам манзарасида “Батан” концепти.....	499
143.	<i>B.F.Mirzamuratov, O.A.Niyozova.</i> Umumiy fizika kursini o‘qitishda talabalarning o‘quv faoliyatini uyg‘unlashtirish.....	503
144.	<i>M.A.Fayzullaeva, M.T.Kholbutaeva.</i> Technology for improving the leader's work with schoolchildren and their parents in improving the quality of education in the conditions of an educational cluster.....	506
145.	<i>A.A.Parmonov, M.Z.Lapasova.</i> Amaliy matematika talabalarini ishlab chiqarish kasbiy faoliyat sohasiga qiziqtirishda axborot-texnik kompetensiyasini shakllantirishning ro‘li.....	510
	6-sho‘ba: Zamonaviy gumanitar ta’limning dolzarb muammolari	
146.	<i>E.M.Mallayeva, Z.A.Abdukarimov.</i> Insonlarning hayotida sun’iy ma’naviyat g‘oyalarining tasnifi (Xristian dini tasnifi asosida).....	514
147.	<i>A.E.Djurayev.</i> Maktablarda o‘quvchilarga yo‘l harakati xavfsizligi madaniyatini o‘rgatishning falsafiy asoslari.....	517
148.	<i>Г.Б.Хасанова, Ш.Кумаков, Ш.Хамидова.</i> Роль социально - гуманитарных наук в воспитании молодёжи.....	520
149.	<i>Н.А.Халилов.</i> Вопросы изучение истории позднего Палеолита Зарафшанского Оазиса.....	523
150.	<i>А.Х.Валиев.</i> Вопросы женской занятости в Узбекистане в условиях короновирусной пандемии.....	528
151.	<i>B.U.Nasirov, M.Xuseinova.</i> XIX asr oxiri- XX asr boshlarida umumiy ovqatlanish tizimi faoliyati tarixiga nazar.....	533
152.	<i>I.X.Xosilmurodov, M.Sh.Kalandarov.</i> Abu Nasr Farobiyning axloq ilmiga oid qarashlari va uning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati.....	537
153.	<i>L.B.Qodirova.</i> Fotosuratlar vizual manba sifatida.....	540
154.	<i>Sh.Sharobiddinov.</i> Ma’naviyat tushunchasiga vorislik nuqtai nazaridan yangicha yondashishning ahamiyati.....	543
155.	<i>Sh.Sharobiddinov.</i> Yoshlar ma’naviyatini shakllantirishda oilaning ahamiyati.....	545
156.	<i>J.O.Saidov.</i> Buyuk ipak yo‘li va Forish.....	548
	<i>Mundarija.....</i>	551